

श्रीदयानन्दमहाविद्यालय-संस्कृतग्रन्थमाला,

सा च

श्रीदयानन्दब्राह्ममहाविद्यालयाचार्यपदप्रतिष्ठितपूर्वेण श्रीदयानन्द-
महाविद्यालयीयानुसन्धानविभागस्य श्रीविश्वेश्वरा-
नन्दवैदिकशोधसंस्थानस्य च संचालकेन

सता

विश्वबन्धु-शास्त्रिणा

बहुभिर्विद्वद्भिः संगत्य
संपादिता

अयं च तस्याम्

एकोनविंशो ग्रन्थः

लामपुरम्

२००० वि०

The D.A.-V. College Sanskrit Series

EDITED

in conjunction with other scholars

by

VISHVA-BANDHU SHASTRI, M.A., M.O.L.,

Director, D.A.-V. College Research Department
and the Vishveshvarānanda Vedic Research Institute,
formerly, Principal, Dayānanda Brāhma Mahāvidyālaya.

Volume Nineteen

LAHORE

1944.

The D.A.-V. College Sanskrit Series, No. 19.

RĀMĀYANA

OF

VĀLMĪKI

(in its North-Western Recension)

YUDDHA-KĀṆḌA

---

*Critically edited for the first time
from original manuscripts*

BY

VISHVA-BANDHU SHASTRI

with the assistance of
PITAMBARA-DATTA SHASTRI

LAHORE

1944.

श्रीदयानन्दमहाविद्यालय-संस्कृतग्रन्थमाला, सं० १६

अप्रकाशितचरं

पश्चिमोत्तरशाखीयं

वाल्मीकीय-रामायणम्

तत्र चैतत्

युद्ध-काण्डम्

विश्वबन्धु-शास्त्रिणा

पीताम्बरदत्त-शास्त्रिणः

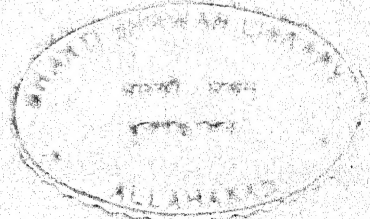
साहाय्यकेन

नानादर्शपुस्तकाधारेण संशोध्य

संपादितम्

लामपुरम्

२००० वि०

V. BOOK AGENCY
Revised Price (4 NS)
Rs. 9/-
SADHU ASHRAM HOSHARPUR

Published
by
The D.A.-V. College
Research Department,
LAHORE.

(All rights reserved)
First Impression, 500 Copies.
PRICE : RS. 7-8-0.

Printed at
The Bombay Machine Press,
Lahore, (pages 3-346)
and
The V. V. R. Institute Press,
Lahore,
(pages i-vi and 1, 2 and 347-606.)

FOREWORD

Out of the ten manuscripts, namely, फ, अ, म, भ, रा, रा, ल, ल, प्र and व utilised in this edition of the text of Yuddha-Kāṇḍa of Vālmīki's Rāmāyaṇa in its North-Western recension, the seven, namely, भ, रा, रा, ल, ल, प्र and व have already been introduced in presenting the text-editions of the previous Kāṇḍas. The remaining ones, namely, फ, अ and म being distinct from their namesakes used in some of the previous Kāṇḍas, may be briefly noticed here:—

I. फ- 1. Lal-Chand Library, D. A.-V. College, Lahore, No. 3035; 2. folios 203, $11\frac{1}{4}" \times 5"$; 3. 12 lines to a page with 39 syllables to a line, altogether making 5133 Granthas; 4. Old, Indian paper; 5. Old Devanāgarī script; 6. व=व, र्च=र्च, ई=ई; 7. Marginal lining in black ink; 8. Margins with corrections; 9. Top-signatures रा. लं; 10. Sarga-ends marked red but not enumerated except the final number 108; 11. Yellow pigment used for deletion; 12. Hails from Fatehpur (U. P.); 13. Colophons promiscuously describe this Kāṇḍa as आभ्युदयिकपर्वन् of युद्धकाण्ड or युद्धपर्वन् of सुन्दरकाण्ड.

II. अ- 1. Lal-Chand Library, D. A.-V. College, Lahore, No. 3078; 2. Folios 103, $13\frac{3}{4}" \times 6\frac{1}{2}"$; 3. 16 lines per page, 54 syllables per line, 5562 Granthas in all; 4. Indian paper; 5. Modern Devanāgarī script; 6. Correct, with clear margins; 7. Sarga-ends numbered and marked red; 111 Sargas in all; 8. Hails from Alwar (Rajputana); 9. Commences ॐ स्वस्ति सिद्धं.....ॐ नारायणं नमस्कृत्य.....जयमुदीरयेत् । 10. Colophon describes this Kāṇḍa as आभ्युदयिक (?क°) of युद्ध°, consisting of 205 Sargas containing 8500 Ślokas and 72 topics and mentions Rāmalāla Miśra of Kotkā in Alwar as the scribe.

III. म- 1. Lal-Chand Library, D. A.-V. College, Lahore, No. 4544; 2 Folios 163 (134-145 missing), $13\frac{1}{4}" \times 6\frac{1}{4}"$; 3. 12 to 14 lines per page, 40 syllables per line, 5300 Granthas in all; 4. Indian paper; 5. Devanāgarī script with य=ज, इ=ई, उ=ऊ, व=वृ, ष=ख, ख=ष, स=श, श=स and ण=न ; 5. Ślokas and Sargas not numbered; 6. Marginal lines in black and red ink; Sarga-ends marked red, yellow pigment used for deletion and a lotus with 12

petals painted in tri-colour in the beginning as well as at the end; 7. Top-signatures राम राम; 8. Colophons describe this Kāṇḍa as युद्ध° or आभ्युदयिक° of सुन्दर°, being the second of the two Kāṇḍas with उत्तर° referred to as the third one and this composite सुन्दर° mentioned as consisting of 205 Sargas with 8825 Ślokas (=9535 Granthas) and 72 topics and Vālmiki mentioned as the author of रामायण, also called चतुर्विंशतिसहस्रसंहिता, upto the end of the composite सुन्दर° only and the scribe, Vairāgī Udho Dāsa mentioned as having copied the text in Samvat 1810 at Gīri in the domain of Mahārāja Śrī Rau Khusyāla Singha.

The details of the editorial technique followed in this volume as in the previous ones having already been explained in the Introduction to the Sundara-Kāṇḍa volume, need not be repeated here. It has, however, to be mentioned that the desirability of issuing entire Yuddha-Kāṇḍa in one handy volume has been responsible for the orthographic aberrations and syntactical mislections being excluded from the Critical Apparatus attached to the present text-edition. The same consideration coupled with the extreme difficulty experienced in the supply of paper has also necessitated further extension of the process of typographical compactness in that the measure of printed matter on a page had to be substantially increased, even though at the cost of uniformity, after 346 pages had already been printed off. It is interesting to calculate that in the absence of these editorial and typographical devices, the present bulk of 606 pages would have swelled to over 1300 pages.

While main editorial assistance in this Volume has been rendered by Shri Pitambara Datta Shastri, Shri Shiva Prasada Shastri and Shri Ratna Chandra Shastri have helped in making the press-copy and in correcting the proofs. I am grateful to these gentlemen for this co-operation. I, also, very much appreciate the help rendered by the Vishveshvarananda Vedic Research Institute Press in the matter of expediting the publication of the volume.

Lahore,
February 16, 1944.

Vishva-Bandhu Shastri

- अथ
पश्चिमोत्तर शाखीये
वाल्मीकीय-रामायणे
युद्ध-काण्डम्

[वै-१]= [प्रथमः सर्गः] =[दा-२५]

सं-सैन्ये सागरं तीर्णे रामे दशरथाऽऽत्म-जे ।

१] अमासौ रावणः श्री-मान् अब्रवीच्च लुक्-सारणौ ॥१॥ [१

सम्-अग्रं दुस्-तरं तीर्णं सागरं वानरं बलम् ।

२] अ-भूतपूर्वो रामेण सेतुर् बद्धश् च सागरे ॥२॥ [२

अ-श्रद्धेयम् इदं कर्म कृतं रामेण सारणं । [N

४] सागरे सेतु-बन्धेन सं-क्षुब्धम् इव मे मनः ॥३॥

अ-वश्यम् अभिसं-ख्येयं तन् मया वानरं बलम् । [३

५] ततः पश्चाद् वि-धास्यामि श्रुत्वा तस्य प्रति-क्रियाम् ॥४॥ [N

अतो भवन्तौ तत् सैन्यम् प्र-विश्याऽनुप-लक्षितौ । [४पू

६] वानरीं तनुम् आ-स्थाय परिसं-ख्यातुम् अर्हथः ॥५॥ [N

बलं यात्रा-विधानं च योधानां च विनिश्-चयम् । [N

७] परि-माणं च वीर्यं च ये च मुंख्याः पुवं-गमाः ॥६॥ [४उ

मन्त्रिणो ये च रामस्य ये च सुग्रीव-मन्त्रिणः ।

८] ये पूर्वम् अभि-वर्तन्ते ये च शूराः पुवं-गमाः ॥७॥ [५

स च सेतुर् यथा बद्धः सागरे वरुणोऽऽलये ।

१. रा१-सबले । २. ल२ म-सागरे । ३. म-रामं । ४. म-५२-शतमसर्गस्य
२७-श्लोकं यावत्तुटितः पाठः । ५. फ म-आमात्यौ । ६. म-राघवः ॥ ७. म-समुद्रं ।
८. रा१-सागरं । ल१ ल२ व अ प्र-दुर्धरं । ९. रा १ ल१ ल२ व अ प्र-
दुस्तरं । १०. ल१ ल२ व अ प्र-सागरं । ११. ल१ प्र-अनन्यपूर्वं ॥ १२. ल१-
सागरे । १३. ल१-तुटितः पाठः । १४. ल१ ल२ प्र व अ-संख्येयम् ॥ १५.
रा१-अवश्यं चैव सं० । ल१ ल२ अ प्र फ म-अकथ्यमानं संख्येयं । १६. ल१ ल२
व अ प्र रा२ फ म-नास्ति ॥ १७. ल१ ल२ व अ प्र-भवन्तौ वानरं ॥ १८. रा१-
बलं तेषां वि० । ल१ ल२ व अ प्र-बलं योधवि० । म-अलं वीर्याभिधानं । १९. म-
चापि नि० । २०. प्र-शूराः ॥ २१. ल१ ल२ व अ प्र रा२ फ म-वमाश्रिताः ।
२२. फ-पृष्ठम् । २३. ल१-इति व० । ल२ व अ प्र-अति व० ॥ २४. रा१ म-मकरालये ।

- ९] निवेशश्च यथा तेषां वानराणां वनौकसाम् । [६
 कैश्च च सेना-पतिस् तेषाम् उत-साहः कीदृशस् तथा ॥८॥ [८पृ
 १०] वयस्य च रामस्य वीर्यं प्रहरणानि च ।
 ११पृ] लक्ष्मणस्य च सौमित्रेस् तत्त्वं-तौ ज्ञातुम् अर्हथः ॥९॥ [७
 एतज् ज्ञात्वा यथा-तत्त्वं शीघ्रम् आ-गन्तुम् अर्हथः । [८उ
 १२] 'इति तौ च संमा-दिष्टौ राक्षसौ शुक्र-सारणौ ॥१०॥ [९पृ
 तथेति प्रति-पद्याऽऽशु जग्मतुर् यत्र तद् बलम् । [N
 १३] तौ ज्ञात्वा मायया लक्षौ राक्षसेन्द्रस्य मन्त्रिणौ । [N
 हरि-रूप-धरौ भूत्वा प्र-विद्याऽवैक्षतां बलम् ॥११॥ [९उ
 १४] ततस् तद् वानरं सैन्यम् अ-चिन्त्यं लोम-हर्षणम् ।
 सं-ख्यातुं नाऽधि-गच्छेतां राक्षसौ शुक्र-सारणौ ॥१२॥ [१०
 १५] तिष्ठन्तौ पर्वताऽश्रेषु निर्-झरेषु गुहामु च ।
 सम-उद्रस्यं च तीरेषु वनेषुऽप-वनेषु च । [११
 १६] ददृशाने रिपु-बलं प्लव-मानं सहस्र-शः ॥१३॥ [N
 तद् अ-क्षयम् अ-पर्यन्तम् दुर्-ज्ञेयं वानरं बलम् । [१२
 १७] सारणश्च शुक्रश्चैव सं-ख्यातुं नाऽधि-जग्मतुः ॥१४॥ [N

१. रा१ फ-निवासम् । २. ल१ ल२ व अ प्र-गतायुषाम् । रा२ फ-महावने ।
 म-तरस्विनाम् । ३. ल१-यश् । ४. रा१-वानराणां दुरात्मनाम् । ल२-चोत्साहः
 की० । रा१ फ-वानराणां गतायुषाम् । ५. म-नास्ति ॥ ६. रा१-रामस्य
 व्यवसायं च रूपं । ७. ल१ ल२ व अ प्र-तत्त्वं च । ८. अतः परमधिकः
 पाठः-रा२-राघवस्य च सौमित्रेर्वानराणां तथैव च ॥ ९. रा१-बलं । रा२
 फ-एवं । १०. ल१ रा२-इति प्रतिस० । फ-तथेति स० ॥ ११. ल१ ल२ व
 अ प्र म-नास्ति । १२. रा२ फ-कपिरूप० । १३. ल१ ल२ व अ प्र रा२ फ-
 वीर्यं । १४. रा१ फ-ख्यातुपलक्षितौ ॥ १५. रा१-तौ ॥ म-तु । १६. रा१-
 यतस्तौ । ल१ ल२ व अ प्र-यदा तौ ॥ १७. ल१ ल२ व अ प्र-समुद्रसानुती० ॥
 १८. रा१-अपारं हि । १९. रा१ ल१ ल२ व अ प्र-दुर्ज्ञेयं । २०. रा२
 फ-"तिष्ठन्तौ" इत्यारभ्य "बलम्" इत्यन्तः पाठो व्यत्यासेनैकादशश्लो-
 काऽनन्तरं पठितः ॥

एक-वृष्टं महाऽरण्यं कृतं तैः हरि-यूथैः ।

१८] राक्षसौ तौ महा-वीर्यौ सं-ख्यातुं नाऽर्ह्य-अशक्नुताम् ॥१९॥ [N

तरमाणं च तीर्णं च तरिष्यच्च चाऽपि संव-शः ।

१९] नि-विष्टं विशमानं च भीमम् अ-क्षयम् अ-व्ययम् ॥२०॥ [१२

२०पू] तौ ददर्श महा-मायौ प्रति-च्छन्नौ वि-भीषणः । [१३पू

ग्राहयित्वा महा-तेजा वानरैर् वारणोप मैः । [N

२१] आ-चक्षेऽथ रामाय ताव् उभौ शुक्र-सारणौ ॥२७॥ [१३उ

२२उ] तौ दृष्ट्वा व्यथितौ घोरौ निर्-आशौ जीवितं प्राति । [१५पू

२५पू] अब्रवीत् प्र-हसन् रामः सर्व-भूत-हिते रतः ॥२८॥ [१७उ

बलं सर्वम् इदं दृष्ट्वा हरि-सैन्यं समन्त-तः ।^{१३}

३१] सं-ख्याय च पुरीं लङ्कां यथेष्टं गन्तुम् अर्हथः ॥२९॥ [N

वधाऽहौं वां प्र-मुञ्चामि क्षणेऽस्मिन् रजनी-चरौ । [N

३२] वक्तव्यो राक्षसेन्द्रो वां यथोक्तं वचनं मम ॥२०॥ [२२उ

यद् बलं त्वम् उपाऽऽश्रित्य सीताम् ओ-हृतवान् असि ।

३३] तद् दर्शय यथा-कामं स-सैन्यः सह-बान्धवैर्म(?) ॥२१॥ [२३

१. ल_२-महापुण्यं । २. रा_१-नैव शक्यतः ॥ ३. रा_२-सागरं ।
४. ल_१ ल_२ व अ प्र-वानराणां च । रा_२ फ-वर्तमानं च । ५. प्र-
विनष्टं । ६. रा_२-वर्तमानं ॥ ७. रा_१-महावीर्यौ । ८. ल_१ ल_२ व अ प्र-वानरो-
पमौ । ९. अतः परमधिकः पाठः—रा_२-लंकायाः समनुप्राप्तौ वरौ
परपुरंजय ॥ १०. रा_१-वीरौ । ११. रा_१-जीवितस्य च । ल_१ ल_२ व अ प्र
म-जीविते तदा । १२. अतः परमधिकः पाठः—रा_१-कृत्वा तावज्जली दूतौ
वचनं चेदमूचतुः । आवागमिहागतौ सौम्य रावणप्रेषितावुभौ । परिज्ञातं बलं
कृत्स्नं तवेदं रघुनन्दन । तयोस्तद्वचनं श्रुत्वा रामो दशरथात्मजः ॥ १३.
अतः परमधिकः पाठः—रा_१-ममेदं वानरं सैन्यं परिज्ञातुं त्वमर्हसि । कुह कार्यं
यथोक्तं हि छन्दतः प्रतिगम्यताम् । १४. ल_१ ल_२ व अ प्र म-प्रति-
गम्यते ॥ १५. रा_१ ल_१-अपि जिहीर्षे । व अ-अपजिहीर्षसि । प्र-उप-
जिहीर्षसे । १६. ल_१-पूर्वं दर्शय । रा_२-तं द० । १७. रा_१-स्वः ससैन्यः
सर्वाधवः ॥

- श्वो-भृते नगरीं लङ्कां स-प्राकारां स-तोरणाम् ।
 ३४] स-राक्षस-बलां पश्य शरैर् वि-ध्वंसितां मया ॥२२॥ [२४
 घोरं कोपं प्र-मोक्ष्यामि स-सैन्ये त्वयि रावण ।
 ३५] सं-क्रुद्धो वज्र-भिद् वज्रं दानवेष्वा इव वासवः ॥२३॥ [२५
 ३६उ] इति प्रतिसमा-दिष्टौ राक्षसौ शुक्र-सारणौ ।
 आ-गम्य नगरीं लङ्काम् अब्रूतां राक्षसेश्वरम् ॥२४॥ [२६
 ३७] विभीषण-गृहीतौ तौ वधाऽहौ राक्षसांऽधि-पम् ।
 दृष्ट्वा धर्माऽऽत्मना मुक्तौ रामेणांऽमित-तेजसा ॥२५॥ [२७
 ३८] एक-स्थान-गता यत्र चत्वारः पुरुषर्षभाः ।
 लोक-पालोपमा वीराः कृताऽस्त्रा दृढ-विक्रमाः ॥२६॥ [२८
 ३९] रामो दशरथिः श्री-मान् लक्ष्मणश्च वि-भीषणः ।
 सु-ग्रीवश्च महो-तेजा महेन्द्र-सम-विक्रमः ॥२७॥ [२९
 ४०] एते शक्ताः पुरीं लङ्कां स-प्राकारां स-तोरणाम् ।
 उत्-पाट्य सं-क्रौमयितुं सर्वे तिष्ठन्तु वानराः ॥२८॥ [३०
 ४१] यादृशी श्रीर् हि रामस्य वीर्यं प्र-हरणानि च ।
 हनिष्यति पुरीं लङ्काम् एकम् तिष्ठन्तु ते त्रयः ॥२९॥ [३१
 ४२] राम-लक्ष्मण-गुप्ता सा सु-ग्रीवेण च वाहिनी ।
 मन्यामहे सुदुर्-धर्षा सेन्द्रैर् अपि सुराऽसुरैः ॥३०॥ [३२
 ४३] व्यक्तं सेतुर्मै तथैव बद्धो दश-योजन-विस्तृतः ।
 शत-योजनम् औ-या(य)तस् तीर्णा सेना च सागरम् ॥३३
 ४४] नि-विष्टा दक्षिणे तीरे सम-उद्रस्य नदी-पतेः ॥३१॥

१. म-वः कल्ये । २. ल२व अ-सप्रासादां ॥ ३. ल१-रूपं । ४. ल२व प्र-
 विमो० । ५. रा१-राघवं ॥ ६. रा१-राक्षसेश्वरम् । ७. प्र-रावणस्यामि० ॥ ८. म-
 ंगतास्तत्र । ९. म-कृतवि० ॥ १०. ल१ ल२ व अ प्र-दशरथाजातो । ११.
 रा२ फ-राजा जयति सुग्रीवो । १२. म-नास्ति । १३. रा१-भ्रमितुं शक्ताः ।
 १४. रा१-तिष्ठन्ति ॥ १५. ल१ ल२ व अ प्र-महेन्द्रसमविक्रम ॥ १६. म-
 सेतुर्यथा । १७. रा१ रा२ फ म-आयामस् ॥

तीर्णस्य तस्मात्तस्य बलस्याऽन्तो न विद्यते । [३४
४५३] राजन् गुप्तस्य रामेण लोक-पालोपमेन हि ॥३२॥ [N

प्रहृष्ट-योधा ध्वजिनी वनौकसाम्

महाऽऽत्मनां सम्प्रति युद्धमे इच्छताम् ।

अलं वि-रोधेन शमो वि-धीयताम्

४६] प्र-दीयतां दाशरथाय मैथिली ॥३३॥ [३५

इत्याषे रामायणे युद्ध-काण्डे दूताऽऽगमनं नाम प्रथमः सर्गः ॥१॥

[वं-२] = [द्वितीयः सर्गः] = [दा-२६]

तद् वचः पथ्यम् अ-क्लीबम् सारणेन तु भाषितम् ।

१] नि-शम्य रावणो वाक्यं पर्य-अभाषत सारणम् ॥१॥ [१

यदि माम् अभि-युञ्जीरन् देव-गन्धर्व-दानवाः ।

२] नैव सीतां प्र-यच्छेयं सर्व-लोक-भयाद् अपि ॥२॥ [२

त्वं तु सौम्य परि-व्रस्तस् तां दृष्ट्वा हरि-वाहिनीम् ।

३] प्रति-दानं च सीताया मन्यसे साधु निर-जितः ॥३॥

को हि नाम स-पत्नो मां सम्-अरे जेतुम् उत-सहेत् । [३

४] स्थातुं किं तु मुहूर्तं वा स-अरे जेतुम् उद-र्यतः ॥४॥ [N

५] इत्थं उक्त्वा परम-कुद्ध उत्थि(द्-स्थितः)परमाऽऽसनात् ।

आ-रुरोह ततः श्री-मान् प्रासादं हिम-पर्ण्डुरम् ॥५॥

१. रा१ल१ ब प्र रा२ फ म-लोकनाथोप० ॥ २. रा१-प्रकृष्टरूपा । ३. रा१फ-
संयति । ल१ल२ ब अ प्र-मानद । ४. प्र-मानम् ॥ ५. ल२-०षे श्रीरामा० । रा२-इत्याषे
लं०। फ-इ...षे...सा...णे । ६. रा१ल२ ब अ प्र म-लंकाकाण्डे । फ-सुन्दरकाण्डे ।
७. ल१-चारणप्रवेशो । ल२ ब अ प्र फ म-चारप्रवेशो । रा२-वृत्तिः पाठः ॥
८ रा१-सुभा० । ९. ल१ ल२ ब अ प्र रा२ फ म-प्रत्यभा० ॥ १०. अ-
यदा । ११. म-नास्ति ॥ १२. ल१ ब अ रा२-तु । १३. रा१-समर्थ । १४. ल१ल२
ब अ प्र-रणे क्षणमपि । रा२ फ-क्षणं ह्यपि रणे । म-क्षणं ह्यपि किमु । १५. ल१
ल२ ब प्र रा२ म-समर्थो । १६. ल१ ल२ ब प्र-किं तु बाधितुं । अ-वृत्तिः पाठः ॥
१७. म-प्रोत्थितः । १८. म-हेमगोपुरम् ॥

- ६] बाहु-तोल-समुत्सेधं रावणोऽथ दिदृक्षया । [४
 दीप्यमानः स्व-वपुषा वसु-धाम अव-लोकयन् ॥६॥ [N
 ७] ताभ्यां चराभ्यां सहितः स ददर्श बलं महत् ।
 ८पृ] पर्वतांश् च सम्-उद्रे च सं-वृतं वानरर्षभैः ॥७॥ [५
 तद् अ-पारम् अ-संख्येयं वानराणां महद् बलम् ।
 ९] नि-शम्य रावणो राजा सारणं पर्य-अपृच्छत ॥८॥ [६
 एषां के वानराः शूराः के मुख्याः के महा-बलाः ।
 १०] के पूर्वम् अभि-वर्तन्ते के महोत्साह-सम्पताः ॥९॥ [७उ
 देवाऽन्वयाश् च के चाऽत्र के मानुष-बले स्थिताः । [N
 ११] येषां शृणोति सु-ग्रीवः के महा-यूथ-यूथपाः ।
 क्षिप्रम् आ-चक्ष्व मे वीर ये प्र-धानाः पुर्व-गमाः ॥१०॥ [८
 १२] श्रुत्वा तद् राक्षसेन्द्रस्य वचनं परि-पृच्छतः ।
 आ-ख्यातुम् उप-चक्राम प्रोज्झो मुख्यान् पुर्व-गमान् ॥११॥ [९
 १३] एष योऽभि-मुखं लङ्कां नदंस् तिष्ठति वानरः ।
 यूथ-पानां सहस्राणां शतेन परि-वारितः ॥१२॥ [१०
 १४] यस्य घोषेण महता स-प्राकारा स-तोरणा ।
 सर्वा प्र-कम्पते लङ्का स-शैल-वन-कानना ॥१३॥ [११
 १५] सर्व-शाखा-मृगेन्द्रस्य सु-ग्रीवस्य मेहाऽऽत्मनः ।
 बलाऽग्रे तिष्ठते शूरो नलो नामैष यूथ-पः ॥१४॥ [१२

१. म-बहुमासस० । २. प्र-०मानस्तु व० । ३. रा१ रा२ फ म-
 नास्ति ॥ ४. रा१-पर्यपृच्छत सारणम् ॥ ५. म-के वा ॥ ६. ल१ ल२ व अ
 प्र-पूर्वान् । ७. ल२ व अ प्र-अतिव० ॥ ८. प्र-देवानुगाश् । ९. ल१ ल२
 व अ प्र रा२ फ-केषां । १०. ल१ ल२ व अ प्र-महारथ० ॥ ११. ल२ व
 अ प्र म-राज्ञो । रा२-ब्रुडितः पाठः । १२. रा१-नास्ति ॥ १३. ल२ व अ-पश्य ।
 १४. रा१ ल१ रा२ फ म-लङ्का । १५. रा१ ल२-सर्वा कम्पतीव । रा२ फ-
 प्रवेपते सर्वा । म-पुरी कम्पतीव ॥ १६. ल१ व अ-०महेन्द्रस्य । १७. ल१-
 तथात्मनः । व-ब्रुडितः पाठः । १८. रा१-बलात्प्रति० । १९. ल२-वीरो । २०. व-
 अत आरभ्य सर्गसमाप्तिं यावत्ब्रुडितः पाठः ॥

१६] एतेन सेतुर् वद्धोऽयं विश्वकर्म-सुतेन वै । [N
 १७पृ] सम्-उद्रेण स्तुतश्चैव महाऽऽत्मा वानरर्षभः । [N
 २८उ] एष कोटी-सहस्राणां सहस्रं सम्पर्क-कर्षते ॥१५॥ [२६उ
 १७उ] बाहू प्र-गृह्य यो लङ्कां प्रार्थयन् इव तिष्ठति ।
 १८उ] लङ्काम् अभि-मुत्तः कोपाद् अभीऽक्ष्णं च वि-जृम्भते १६॥ [१३
 आ-स्फोटयति सं-रब्धो लाङ्गूलं च पदे पदे ।
 १९] यस्य लाङ्गूल-शब्देन स्वनेन्तीऽव दिशो दश ॥१७॥ [१४उ
 एष वानर-राजेन सु-ग्रीवेणाऽभि-षेचितः । [१५पृ
 २०] वीरः पद्म-सहस्रेण वृतः शङ्कु-शतेन च । [N
 युव-राजोऽङ्ग-दो नाम त्वाम् आ-ह्वयति सं-युगे ॥१८॥ [१५उ
 २१] ये तु वि-ष्टभ्य गात्राणि नृत्यन्ति च हसन्ति च ।
 उत्था (द-स्था) य च वि-जृम्भन्ते क्रोधेन हरि-पुङ्गवाः १९॥ [२०
 २२] एते दुष्प्र-संहा राजन् घोराः शब्देन वानराः ।
 अष्टौ शत-सहस्राणि दश-कोटी-शतानि च ॥२०॥ १२ [२१
 २३] यं पुरम्-कृत्य गच्छन्ति वीरैश्च च वन-चारिणः । [२२पृ
 सु-तनुर नाम यूथेशः सर्व-वानर-यूथपः । [N
 २४] एष ह्य उदै-यच्छते लङ्कां स्वेनाऽनीकेन मर्दितुम् ॥२१॥ [२२उ

१. ल१ प्र-येन सेतुर्निबद्धोयं । ल२ अ-सेतुश्चानेन बद्धोयं । २. रा२-कृतश्च । ३. रा१-
 वानरोत्तमः । ४. ल२ अ-प्र-अपकर्षति । रा२ फ-परिकर्षति ॥ ५. रा१ रा२ फ-पद्मयां यो
 महीं लिखति वीर्यवान् । ६. अतः परमधिकः पाठः-ल१ ल२ अ प्र म-गिरिशृङ्ग-
 प्रतीकाशः पद्मकिंजल्कसन्निभः । यः पुलिदां नदीं रम्यां गिरिं पर्वति
 वानरः ॥ ७. रा१ ल१-अभीतश्च ॥ ८. ल१ ल२ अ रा२ फ म-स्फोटयत्यभिसं० ।
 ९. रा२-स्वनेन्ति च ॥ १०. ल२ अ-युतः । म-त्रुटितः पाठः ॥ ११. ल१-त्रुटितः
 पाठः । म-दशकोटिशतानि च । १२. म-नास्ति ॥ १३. ल१-त्रुटितः पाठः ।
 १४. रा२ फ-दशकोटिसं० । १५. रा१-दशानल्वशं० । १६. रा२ फ-धीराः । १७. रा१-
 शब्देन वानराः । ल१ ल२ अ-चन्दनबाहवः । रा२ फ-प्रवरवानराः । १८. प्र-
 युद्धेशः । १९. रा१ रा२-चाशंसते । ल१ अ-बुध्यमते । म-ह्याशंसते ॥

- श्वेतो रजत-सङ्काशश्च चपलो दीर्घ-केसरः ।
 २५] बुद्धि-मान् वानरः शूरस् त्रिषु लोकेषु वि-श्रुतः ॥२२॥ [२३
 तूर्णं सु-ग्रीवम् आ-गत्य पुनर गच्छति वानरः ।
 २६] वि-भजन् वानराऽनीकं स्व-बलानि प्र-हर्षयन् ॥२३॥ [२४
 यो नदीं गो-मतीं रम्यां रम्यं पर्य-एति पर्वतम् ।
 २७] नाम्ना सं-कोपनं नाम नाना-द्विज-युतं गिरिम् । [२५
 २८पू] तत्र राज्यं प्र-शास्य एष कु-मुदो नाम यूथ-पः ॥२४॥ [२६पू
 यस्य बाला बहु-व्यामा दीर्घ-लाङ्गलम् आ-श्रिताः ।
 ३०] ताम्रा नील-सिताः श्वेताः प्र-कीर्णा घो-र-कर्मणः ॥२५॥ [२७
 अ-दीनो रोषणश्च चण्डः सं-ग्रामम् अभि-काङ्क्षति । [२८पू
 ३१] वेग-वान् नाम लङ्केश सु-ग्रीवस्य सखा बली ॥२६॥ N
 कोटी-शत-सहस्राणां सहस्रेणाभिसं-वृतः । [N
 ३२] एषोऽप्यं आ-शंसते लङ्कां स्वेनाऽनीकेन मर्दितुम् ॥२७॥ [२८उ
 यस् त्व एष सिंह-सङ्काशः कपिलो दीर्घ-केसरः ।
 ३३] नि-भृतः प्रेक्षते लङ्काम् अभि-गर्जन् पुनः पुनः ॥२८॥ [२९
 एष कृष्णं गिरिं सहं पर्वतं च सु-दर्शनम् ।
 ३४] राजन् सततम् अध्य-आस्ते रम्भो नामैष यूथ-पः ॥२९॥ [३०
 ३५पू] त्रिंशच्च छत-सहस्राणि वानराणां शतानि च । [३१पू
 N] एनं हरि-सहस्राणां त्रिंशच्च च हरि-यूथ-पाः । [N
 ३५उ] परि-वार्याऽनु-गच्छन्ति लङ्काम् अर्दितुम् ओजसा ॥३०॥ [३१उ
 यंश्च कर्णौ वि-वृणुते जृम्भते च पुनः पुनः ।

१. रा१-० सकाशः सबलो । २. प्र-नित्यशः ॥ ३. ल१ प्र-पुरः । अ-पुनः ॥
 ४. रा१-नीलसिताः श्वेताः । ल१ ल२ अ-नीलसितश्वेताः । म-नीलास्तदा दीर्घाः ।
 ५. म-घोरदर्शनः ॥ ६. ल२ प्र-अदातो । ७. प्र-अपकर्षति ॥ ८. रा२-० णाभिकाङ्क्षति ।
 ९. रा१-एषैवाशंसते । ल१ रा२-एषोऽध्याशं० । अ प्र फ-एषोऽध्याशं० ॥ १०. रा१ प्र-
 प्रेक्षते ॥ ११. ल१ ल२ अ-कृत्स्नं ॥ १२. रा१-राजन् । रा२-एतद् ।
 १३. रा२ फ-शतस० । १४. ल१ ल२ अ प्र म-नास्ति ॥ १५. रा२ फ म-यस्तु ।

३६] न च सं-हरते दृष्टिं न च यूथाद् वि-धावति ॥३१॥ [३२

महा-भये धीत-भयो रम्यं सौख्यं (?ल्वं) स पर्वतम् ।^१

३७] राजन् सततम् अध्य-आस्ते हरो नैमैव यूथ-पः ॥३२॥ [३४

एतस्य बलिनः सर्वे वि-हारा नाम वानराः ।

३८] राजन् शत-सहस्राणि चत्वारिंशच् छतानि च । [३५

एषोऽप्य आ-शंसते लङ्कां स्वेनाऽनीकेन मर्दितुम् ॥३३॥ [N

३९] यस् तु मेघ इवाऽऽकाशे बहु धां वृ(?)ति तिष्ठति ।

मध्ये वानर-कोटीनां सुराणाम् इव वासवः ॥३४॥ [३६

४०] मेरीणाम् इव सं-नादो यत्रैष श्रूयते महान् ।

४१पू] घोरः शाखा-मुगेन्द्रोऽयं सं-ग्रामम् अभि-काङ्क्षति ॥३५॥ [३७

एष पर्वतम् अध्य-आस्ते पारि-यात्रम् अन्-उत्तमम् ।

४२] युद्धे दुष्प्र-मदो राजन् पनसो नाम यूथ-पः ॥३६॥ [३८

एनं शत-सहस्राणां शताऽर्धं पर्युपाऽऽसते ।

४३] यूथ-पा यूथप-श्रेष्ठं येषां यूथानि भाग-शः ॥३७॥ [३९

यस् तु भीमोऽयं अधि-ष्ठाय चमूं तिष्ठति शोभयन् ।

४४] स्थितम् तीरे सम-उद्रस्य द्वितीय इव सागरः ॥३८॥ [४०

एष मन्दर-सङ्काशो वि-नतो नाम यूथ-पः ।

४५] चैरन् पिबति पर्णासां नदीनाम् उत्-तमां नदीम् ॥३९॥ [४१

१. रा२-यूथान्धावति हर्षयन् । २. ल१ ल२ अ प्र-नास्ति ॥ ३. म-
महाभयो महावेगो । ४. रा१-पाथे । ५. रा१ रा२ म-च । ६. रा१-हनुमानेष ।
प्र-रंभो ना० । ७. ल१ ल२ अ-नास्ति ॥ ८. रा२ म-एतेभ्यः ॥ ९. रा१
ल२ अ प्र म-०काशं । १०. रा१ ल१ ल२ अ प्र रा२ फ-बहुधावृत्य ॥
११. ल१ ल२ अ प्र रा२ फ म-घोषः । १२. ल१ अ प्र रा२ फ-०गेन्द्राणां ।
म-शाखामहेन्द्राणां । १३. ल१ ल२ प्र रा२ फ म-०काक्षतां । १४. अतः परम-
धिकः पाठः—ल१ ल२ अ म-एष पर्वतसंकाशः बलयः क्रोधनो हरिः ॥
१५. ल१ ल२ अ म-रम्यं । १६. ल१ ल२ प्र रा२ म-दुष्प्रसहो ॥ १७. अ प्र-
एवं । १८. रा१-प्रथमा ॥ १९. ल१ ल२ अ प्र-श्रीमान् ॥ २०. प्र-चिरं ॥

४६३] षष्टिः शत-सहस्राणां बलम् (?लं) अ (?य)स्य वनौकसाम् । [४२

४७३] युद्धायोऽऽह्वयते त्वं एष क्रथनो नाम यूथ-पः ॥४०॥

यस् तु गैरिक-वर्णाऽऽमं वपुः पुष्यति वीर्य-वानं । [४४पू

४८] गवयो नाम तेजस्वी क्रुद्धस् त्वाम् अभि-काङ्क्षति ॥४१॥

४९पू] एनं शत-सहस्राणां संप्रतिः पर्युपाऽऽसते । [४५

N] यूथ-पा यूथप-श्रेष्ठम् अनु-यान्ति महा-बलम् ॥४२॥ [४६उ

इमे महा-राज महा-पराऽऽक्रमाः

कपि-प्रवीराम् तव ये तु कीर्तिताः ।

विद्वद्ध-दर्षी बलिनः सुदुर्-जया

५०] रणे सैम-अग्रैर् अपि देव-दानवैः ॥४३॥ [N

तद् वानरं सैन्यम् उद-ईक्ष्य भीमम्

बलं च वीर्यं च सम-ईक्ष्य तेषाम् ।

श्रुत्वा च संख्यां च ततः स राजा

५१] विषर्ण-रूपोऽभवद् अल्प-बुद्धिः ॥४४॥ [N

इत्यार्षे रामायणे युद्ध-काण्डे वानराऽनीक-दर्शनं नाम

द्वितीयः सर्गः ॥२॥

१. अ रा२-षष्टी । फ-षष्टि । २. ल१ ल२ अ-युद्धेनाह्वयते ।
 ३. ल२-हेम । रा२ फ-वीर । ४. ल१ ल२ अ-क्रोधनो । ५. ल१ फ-वानरः ॥
 ६. ल१ ल२ अ प्र-वर्णाभो । रा२ फ-गैरिकसंकाशं । ७. ल१ ल२
 अ प्र-वपुषा चास्तिवी० । ८. रा१ प्र फ म-मेधावी । ९. ल१-त्रुटितः पाठः ।
 ल२ अ प्र रा२ फ म-अभिवर्तते ॥ १०. रा२-शतं ॥ ११. रा१-वानराः । रा२ फ-
 सप्तभिः । १२. म-बलावलम् ॥ १३. रा१-तु मया प्रकी० । १४. म-
 ंद्रकोपा । १५. रा२-बलिनश्च दु० । १६. रा१-समर्था ह्यपि ॥ १७.
 ल२-अवीक्ष्य । १८. रा१-भीमः । १९. रा२ फ-विषर्णरूपो० ॥ २०. ल१-इति ।
 २१. रा१ अ प्र म-लंकाकाण्डे । फ-मुन्दरकाण्डे । २२. रा१-वानरसैन्यवर्णनं ।
 अ प्र रा२ फ म-अनीकदर्शनं ॥

[व-३] = [तृतीयः सर्गः] = [दा-२७]

हन्त ते सम्प्र-वक्ष्यामि प्रेक्षमाणस्य यूथ-यान् ।^१

१] राघवाऽर्थे पराऽऽक्रान्ता ये न रक्षन्ति जीवितम् ॥१॥ [१

२पू] दीर्घा यस्य बहु-व्यामा वाला लाङ्गलम् आ-श्रिताः ।

N] ताम्रा नीलाः सिताः श्वेता हरिता घोर-कर्मणः । [२

३पू] विप्र-कीर्णाः प्र-काशन्ते सूर्यस्येव मरीचयः ॥२॥

पृथिव्यां विश्रुतः शूरो दैव्य-आस ईति यूथ-पः । [३

४] यं पृष्ठ-तोऽनु-गच्छन्ति शत-शो हरि-यूथपाः ।

N] दुमान् उद-यम्य सहसा साल-ताल-शिलाऽऽयुधाः ॥३॥ [४

एष कोटि-सहस्रेण वानराणां महौजसाम् ।

५] आ-काङ्क्षते त्वां सं-ग्रामे जेतुं पर-पुरञ्जय ॥४॥ [५

नीलान् इव महा-मेघान् यांस् त्वं पश्यसि पृष्ठ-तः ।

६] असिताऽअन-सङ्काशान् युद्धे सख-पराऽऽक्रमान् ॥५॥ [६पू

नख-दंष्ट्राऽऽयुधान् वीरान् तीव्र-कोपान् भैयाऽऽवहान् । [N

७] अ-संख्येयान् अ-निर्देश्यान् स्थितान् सागर-रोधसि ॥६॥ [६उ

पर्वतेषु च सर्वेषु नदीषु वि-पुलासु च ।

८] एते समभि-वर्तन्ते राजन् क्रक्षाः सुदुर-जयाः ॥७॥ [७

एषां मध्ये स्थितो राजा भीमो भीम-पराऽऽक्रमः ।

१. म-प्रेषमाणो हि यू० । २. व-सर्गसमाप्तिं यावत्तुष्टितः पाठः ॥ ३. अ रा१
रा२ फ-ऊर्ध्वा । ४. म-रक्ताः । ५. रा१ प्र-प्रकीर्णा । फ म-कम्पिता ॥ ६. रा१
दधिवत्क्रेति ॥ ७. ल१ ल२ अ-तरस्विनां ॥ ८. म-मेघानिव महाघोरान् ।
६. म-नु ॥ १०. रा१-तीव्रान् । ११. ल१-तान् कोपाद् म० । ल२ अ प्र-
ताम्रान् कोपाद् म० । म-तीव्रकोपमहाबलान् ॥ १२. रा१ फ-ये केचित् ।
१३. ल१ ल२ अ प्र-च कृतालयाः । १४. ल१ ल२ अ-सहस्रशः ॥ १५.
ल१ ल२ अ प्र रा२ फ म-भीमाक्षो भीमदर्शनः ॥

- ९] पर्जन्य इव जीमूतैः सम-अन्तात् परि-वारितः ॥८॥ [८
 ऋक्ष-वन्तं गिरि-श्रेष्ठम् अद्ध्य-आस्ते नर्मदां पिबन् ।
 १०] सर्वक्षाणाम् अधि-पतिर् धूम्रो नामैष यूथ-पः ॥१॥^१ [९
 यवीयांस् तस्य तु भ्राता पश्यैतं पर्वतोपमम् ।^२
 ११] भ्रात्रा समानं रूपेण वि-शिष्टं तु पैराऽऽक्रमे ॥१०॥ [१०
 एष वै जाम्ब-वान् नाम महा-यूथप-यूथपः ।^३
 N] प्र-शान्तो गुरु-वर्त्ती च सम्-अरे चाऽपरा-जितः ॥११॥ [११
 N] एतेन साह्यं सु-महत् कृतं शक्रस्य धी-मता ।
 दे(१दै) वाऽसुरे जाम्ब-वता लब्धाश् च शत-शो वराः ॥१२॥ [१२
 १४] आ-रुह्य पर्वताऽग्राणि क्षिपन्ति वि-पुंलाः शिलाः ।
 वृक्षांश् च विविधाऽऽकारान् न मृत्योर् उद्-विजन्ति च ॥१३॥ [१३
 १५] राक्षसानां च सदृशाः पिशाचानां बलोपमाः । [१४पू
 १६पू] अग्राऽनीकेषु तिष्ठन्ति बलिनो भीम-विक्रमाः ।
 N] अस्य सैन्येषु बहवो वि-चरन्त्य् अ-मितौर्जसः ॥१४॥ [N
 N] यं त्व् एनम् अभिसं-रुध्यं प्लवमानं प्लवं-गमम् । [N
 प्रेक्षन्ते वानराः सर्वे स्थितं यूथप-यूथपम् ॥१५॥ [१५उ
 १८] एष राजन् सहस्राऽक्षम् उपाऽऽस्ते त्व् अमृताऽर्थिनम् । [१६पू
 N] बल-वान् वीर्य-वान् भीमो हरिः पद्म-निर्भः ऽऽननः ॥१६॥ [N
 २१उ] यः स्थितं योजने शैलं गच्छन् पार्श्वेन सेवते ।
 ऊर्ध्वं तथैव कायेन गच्छन् प्राऽऽप्नोति योजनम् । [१७
 २२] यस्मान् न परमं भूतं चतुष्पाद् इह दृश्यते ॥१७॥ [१८पू

१. अ-परिघोपमम् ॥ २. अ-नास्ति ॥ ३. रा_१ रा_२-पर्वतोत्तमम् ।
 ४. स-प्रविष्टं । ५. रा_२-०क्रमैः । ६. ल_२-नास्ति ॥ ७. रा_१-बहुलाः ।
 ८. स-अतः परं १९-शक्नोति-पाठो नास्ति ॥ ९. रा_१-तथैव च ।
 १०. प्र रा_२ फ-सैन्यस्य । ११. रा_२ फ स-अग्नितेजसः ॥ १२. प्र रा_२
 फ स-अवस्थितम् ॥ १३. रा_२-०निभेक्षणः ॥

- २३उ] येन युद्धं महज् जातं पुरा वै शक्र-हस्तिनः ।
 २४पू] परा-जयं च न प्राऽऽप्तो महाऽऽत्मा स च यूथ-पः । [१९
 २३पू] श्रुतः स मादनो नाम वानराणां पिता-महः ॥१८॥ [१८उ
 १९उ] यम् एनम् अम्बुदाऽऽकारं गर्जन्तम् इव तोय-दम् ।
 सैन्यं नि-वेशयानं च जृम्भन्तं च प्र-पश्यसि ॥१९॥ [N
 २०] एष वानर-मुख्यानां पद्म-कोटिं प्र-कर्षति ।
 २१पू] इन्द्र-जानुर् इति ख्यातश् चण्डः समर-दुर्जयः ॥२०॥ [N
 २४उ] यो राजा पर्वते द्रोणे बहु-किन्नर-सेविते । [२२उ
 यस्य वि-क्रममाणस्य शक्रस्येव पराऽऽक्रमः ॥२१॥
 २५] एष गन्धर्व-कन्यायाम् उत्-पन्नः कृष्ण-वर्त्मनः । [२०
 तदा देवाऽसुरे युद्धे साश्च-क्रीरौ शत-क्रतोः ॥२२॥ [२१
 २६] यस्य वैश्रवणो राजा जम्बूम् उपनि-षेवते । [२२पू
 विहार-शीलो वर-दो भ्राता ते राक्षसेश्वरः (१२) ॥२३॥ [२३
 २७] एष हैमवतो राजा बल-वान् वानरर्षभः । [N
 N] सेना-पतिर दुष्प्र-कम्पो नीलो नामैष वानरः ॥२४॥
 २८उ] वृतः कोटी-सहस्रेण हरीणां समुप-स्थितः ।
 एषोऽप्य् आ-शंसते लङ्कां स्वेनाऽनीकेन मर्दितुम् ॥२५॥ [२४
 २९] यो गङ्गाम् अनुपर्य-एति त्रैसयन् गज-यूथपान् ।
 ३०पू] हस्तिनां वानराणां च पूर्व-वैरम् अनु-स्मरन् ॥२६॥ [२५
 एष यूथ-पतिर् नेता गजो गिरि-गुहाऽऽशयः । [२६पू
 ३१] हिरण्य-वाहिनीं मुख्यां नदीं हैमवतीम् अनु ॥२७॥

१. म-जुटितः पाठः ॥ २. रा२-परमकोपनः । म-परमदुर्जयः ॥
 ३. रा१ ल१ ल२ अ प्र-राजन् ॥ ४. रा२ फ-०काले ॥ ५. रा१
 ल१ अ-वैवस्वतो । ६. रा२ फ-यमेनं परिषेवते । ७. प्र-विहारशूरो ॥
 ८. म-यूथपः ॥ ९. प्र-समुपास्थितः । १०. रा२-एष वाशं० । फ-
 एष वै शंसते । म-एष ह्याशं० ॥ ११. रा२-भ्रमयन् । फ२-भ्रामयन् ॥

- उशीर-बीजम् आ-साद्य पर्वतं मन्दरोपमम् ।
 ३२] रमते वानर-श्रेष्ठो दिवि शक्र इव स्वयम् ॥२८॥ [२७
 शतं शत-सहस्राणां सहस्रम् अभि-वर्तते । [२८पू
 ३३] एष दुर्-धर्षणो राजन् प्र-माथी नाम यूथ-पः ॥२९॥
 वातेनेवोद्-धृतं मेघं यम् एनम् अनु-पश्यसि । [३०
 ३४] वि-वर्तमानं बहु-शो यत्रैतद् बहुलं रजः ॥३०॥ [३१उ
 एते सु-बहवो घोरा गो-लाङ्गुली महा-बलाः ।
 ३५] शतं शत-सहस्राणां कोटि-कोटि-शतं यथा ॥३१॥ [३२
 एतं समनु-गच्छन्ति गवाऽक्षं नाम यूथ-पम् ।
 ३६] एषोऽप्य् आ-शंसते लङ्कां स्वेनाऽनीकेन मर्दितुम् । [३३
 N] वाहिनीचाऽस्य वि-पुलां लङ्काम् इच्छति मर्दितुम् ॥३२॥ [N
 भ्रमराऽऽचरिता यत्र सर्व-काम-फल-दुमाः ।
 ३७] याँ(यं)सूर्य-तुल्य-वर्णाऽऽभम् अनुपर्ये(य)ति(न्ति)पर्वतम्(ताः)
 प्र-भया यस्य दृश्यन्ते काञ्चना मृग-पक्षिणः ।
 ३८] यस्य प्र-स्थं महाऽऽत्मानो न त्यजन्ति महर्षयः ॥३४॥ [३५
 तत्रैष राजन् रमते रम्ये काञ्चन-पर्वते ।
 ३९] मुख्यो वानर-मुख्यानां केसरी नाम यूथ-पः । [३७
 N] एषोऽप्य् आ-शंसते लङ्कां स्वेनाऽनीकेन मर्दितुम् ॥३५॥ [N
 राजन् षष्टि-सहस्राणि रम्याः काञ्चन-पर्वताः ।
 ४०] तेषां मध्ये गिरि-श्रेष्ठम् त्वम् इवाऽनघ रक्षसाम् ॥३६॥ [३८
 तत्रैते कपिल-श्वेताम् ताम्राऽऽस्या मधु-पिङ्गलाः ।

१. रा१ ल२ प्र फ-एवं । ल१ अ रा२-एवं । २. ल२ रा२-अतिव० ।
 ३. प्र-राजा ॥ ४. फ-वर्तमानं च । ५. म-नास्ति ॥ ६. प्र-लांगुलाश्च ।
 ७. म-कोटीकोटीशतानि च । ८. ल२-नास्ति ॥ ९. रा१-एवं । १०. रा२-
 समुपतिष्ठति । फ-समनुतिष्ठति । म-समुपसंगम्य । ११. रा२-बहुला ।
 १२. प्र-नास्ति ॥ १३. रा१ प्र रा२ म-यः ॥ १४. ल२ म-भ्रमते ॥

४१] नि-वसन्ति गिरि-श्रेष्ठे तीक्ष्ण-दंष्ट्रा नखाऽऽयुधाः॥३७॥ [३२

सिंहा इव महा-दंष्ट्रा व्याघ्रा इव दुरा-सदाः । [४०पू

४२] आशीविष-सम-स्पर्शा घोर-रूपाः पुर्व-गमाः ॥३८॥ [N

४३] तत्रैव नित्यम् अ-चले भास्करं ह्युप-तिष्ठते ।

N] अर्कस्य गतिम् अन्व-इच्छन् नि-धानं च महा-कपिः॥३९॥ [N

४४] यो वि-शालाम् उपाऽऽबृहत् सं-ग्रामे हस्ति-वानरे ।

ताराया जनको वीरः सु-प्रेमो नाम वीर्य-वान् ॥४०॥ [N

४५] नि-स्वर्णेन वृतः श्री-मान् हरीणां वात-रंहसाम् ।

काम-रूपी महा-वीर्यः सं-हर्षः समरोद्-धतः ॥४१॥ [N

४६] रंजनं पृथिव्यां वि-ख्यातो नाम्ना शत-बलिश्च यः । [४४पू

४७पू] वृतः कोटी-सहस्रैश्च तु लङ्कां प्राऽर्थयते हरिः ॥४२॥ [४५उ

उल्का-मुखश्च च ऋषभः शरभो गन्ध-मादनः ।

४८] एकैक एवां योधानां कोटीभिर दशभिर वृतः ॥४३॥ [४६

तैर्थाऽन्ये वानर-श्रेष्ठा विन्ध्य-पर्वत-वासिनः ।^{१३}

४९] न शक्यन्ते तु सं-ख्यातुं बहु-बाल-लघु-विक्रमाः॥४४॥ [४७

एते महा-राज महाऽनु-भावा

महा-बलाश्च चाऽप्रतिमाश्च च युद्धे । [४८पू

१. रा२ फ म-चतुर्दंष्ट्रा ॥ २. रा१ ल१ ल२ अ प्र-नित्यसंबन्धे ।
 ३. रा१ ल१ ल२ अ प्र-भास्करेऽभ्युपतिष्ठते । रा२ फ-भास्करोऽभ्युपतिष्ठति ।
 ४. रा१ ल१ ल२ अ फ म-निधानं ॥ ५. म-संग्रामेष्वनिवर्तते ॥ ६. प्र-योधानां ।
 ७. रा१-महावीर्यात् । ८. रा१ ल१ ल२ अ प्र फ-सहर्षात् । ९. प्र-समरोद्धतः ॥
 १०. रा१ ल१ ल२ अ प्र-यः पृथिव्यां तु । ११. रा२ फ-बलिस्तु सः ॥ १२. रा१
 ल१ ल२ अ प्र फ-एव । १३. म-नास्ति ॥ १४. रा१ ल१ ल२ अ प्र फ-तथा ये ।
 १५. रा१ ल२ अ-वानराः श्रेष्ठाः ॥ १६. म-बुद्धितः पाठः ॥

शाखा-मृगाः पर्वत-सन्निकाशाः

५०] प्र-कीर्तिता मुख्य-तमाः पृथिव्याम् ॥४५॥ [N

इत्याषे रामायणे बुद्ध-काण्डे सारण-वाक्यं नाम तृतीयः सर्गः ॥३॥

[वं - ४] = [चतुर्थः सर्गः] = [दा - २८]

सारणस्याऽन्तरं दृष्ट्वा राक्षसस्य महा-बलः ।

१] बलम् आ-लोक्यमानं च शुक्रो रावणम् अब्रवीत् ॥१॥ [१

स्थितान् पश्यसि यान् एतान् मत्तान् इव महा-द्विषान् ।

२] न्यग्रोधान् इव गाङ्गेयान् शालान् हैमवतान् इव ॥२॥ [२

एते दुष्प्र-सहा राजन् बलिनः काम-रूपिणः ।

३] दैत्य-दानव-सङ्काशा युद्धे देव-पराऽऽक्रमाः ॥३॥ [३

एषां कोटी-सहस्राणि नव पञ्च च सप्त च ।

४] नव शङ्कु-सहस्राणि दशाऽर्बुद-शतानि च ॥४॥ [४

एते सुग्रीव-सचिवाः किष्किन्धा-निलयाः शुभाः ।

५] हरयो देव-गन्धर्वैर् उत्पन्ना दानवैस् तथा ॥५॥ [५

यौ तु पश्यसि तिष्ठन्तौ कुमारौ देव-रूपिणौ ।

६] मैन्दश् च द्वि-विदश् चैतौ नैतयोर् विद्यते समः ॥६॥ [६

ब्रह्मणा समनु-ज्ञाताम् अमृत-प्राशिनाम् उभौ ।

७] आ-शंसेते पुरीं लङ्काम् एतौ मर्दितुम् ओजसा ॥७॥ [७

याव् एताव् एतयोः पार्श्वे स्थितौ पर्वत-सन्निभौ ।

८] सु-मुखो वि-मुखश्-चैव मृत्यु-पुत्रौ पितुः समौ ॥८॥

१. रा१ ल२-००० श्रीरामा० । अ-इत्याषेरा० । फ-इ...वे...मा...णे ।
म-त्रुटितः पाठः । २. अ प्र रा२-लंकाकाण्डे । म-लंकापर्वणि । ३. रा२-सैन्यवर्णनं
रावणवाक्यं ॥ ४. रा१-आलोक्यमानं ॥ ५. रा१ ल१ अ प्र म-तुंगाग्रान् । ६. रा१
ल१ ल२ ब-सालान् ॥ ७. प्र-चैव । रा२ फ-चोभौ ॥ ८. प्र-लङ्कां कोटिभिर्दश-
भिर्वृतौ । फ-एतौ मर्दितुं स्वेन तेजसा ॥ ९. म-यावैतयोः स्थितौ पार्श्वे राजन् ॥

प्रेक्षन्तौ नगरीं लङ्कां कोटीभिर् दशभिर् वृतौ । [८
 ९] आ-शंसेते पुरीम् एतौ मर्दितुं स्वेन तेजसा ॥१॥ [७उ
 १०पू] यं तु पश्यसि तिष्ठन्तं प्र-भिन्नम् इव कुञ्जरम् । [१पू
 N] वातेनेवोद्-धत्तं तैलं यस्य रूपं महाऽऽत्मनः । [N
 १०उ] यो बलात् शोभयेत् कुङ्कः सम्-उद्गम् अपि वेगै-वान् ॥१०॥ [१उ
 ऐष धर्षितवांल् लङ्कां पूर्वं सीतां च दृष्टवान् ।
 ११] एनं पश्य पुरा दृष्टं कपिं प्रया-गतं पुनः ॥११॥ [१०
 ज्येष्ठः केसरिणः पुत्रो वाताज् जात इति श्रुतिः ।
 १२] हनू-मान् इति वि-ख्यातो लङ्घितो येन सागरः ॥१२॥ [११
 काम-रूप-धरश् चैव काम-गश् चैव वानरः ।
 १३] अ-निवार्या गतिश् चाऽस्य यथाऽनिल-गतिस् तथा ॥१३॥ [१२
 उद्-यन्तं भास्करं बालो दृष्ट्वोत्था(द्-स्था)य पुरा कपिः ।
 १४] त्रि-योजन-सहस्राऽन्तम् अध्वानं समभि-प्लुतः ॥१४॥ [१३
 आदित्यम् आ-हरिष्यामि नभसः परि-पश्यतः ।
 १५] इति निश्-चिन् मनसा किलैष बल-दर्पितः ॥१५॥ [१४
 अन्-आधृष्यतमं भानुम् अपि देवर्षिर्दानवैः ।
 १६] अन्-आसाद्यैव पतितो भास्करोदयने गिरौ ॥१६॥ [१५
 पतितस्य कपेर् ऐको हनुर एव शिला-तले ।
 १७] किञ्-चिद् भग्नो दृढ-हनुर हनु-मान् एष तेन च ॥१७॥ [१६
 इत्य् एवाऽऽगम-योगेन मयैर्षं विदितो हरिः ।

१. ल_१-रम्यां ॥ २. म-प्रसन्नम् । ३. रा_१ ल_१ ल_२ ब-
 मूलं । ४. रा_२ फ-तेजसा ॥ ५. रा_२-एको ॥ ६. म-श्रेत्रे । ७. ल_१ ब अ-
 वातजात । ८. रा_२ फ-श्रुतः ॥ ९. रा_२ फ-रूपी बली । १०. म-चापि । ११. प्र
 रा_२ फ म-चैव । १२. रा_२ फ-यथानलसखस् ॥ १३. प्र-य महाकपिः । रा_२
 फ-दृष्ट्वोत्पतितः किल । म-दृष्ट्वा योयं पु० ॥ १४. रा_२ फ म-परियास्यति ॥
 १५. रा_१ ल_१ ल_२ ब अ-सदेवकपि वानरैः ॥ १६. रा_२ फ-अस्य । १७. रा_२
 फ-वानरः ॥ १८. रा_२ फ-य एष ।

- १८] नाऽस्य शक्यं बलं वीर्यं प्रभावश्चोप-लक्षितम् । [१७
 आ-शंसत्य् एष चैवैको लङ्कां मर्दितुम् ओजसा ॥१८॥ [१८पू
 १९] यस् त्व अस्याऽनन्तरः श्यामः पद्म-पत्र-निभेक्षणः ।
 इक्ष्वाकूणाम् अति-रथो लोके विश्रुत-पौरुषः ॥१९॥ [१९
 २०] यस्मिन् सना-तनो धर्मो यो धर्म नाऽति-वर्तते ।
 यो ब्रह्माऽस्त्रं च दैवं च वेत्ति वेद-विदां वरः ॥२०॥ [२०
 २१] अस्त्र-ग्रामः सं-संहारो यस्मिन्न एव प्र-तिष्ठितः । [N
 यो भिन्धाद् गगनं वाणैर्वसु-धाम् अपि दारयेत् ॥२१॥
 २२] यस्य भृत्योर् इव क्रोधः शक्रस्येव परा-क्रमः । [२१
 यस्य भार्या जन-स्थानात् सीता नाम हृता त्वया ।
 २३] सोऽयं दाशरथी रामो योद्धुं त्वाम् अभि-वर्तते ॥२२॥ [२२
 योऽस्यैव दक्षिणे पार्श्वे शुद्ध-जाम्बूनद-प्रभः ।
 २४] विशाल-वक्षाम् ताम्राऽक्षो नील-कुञ्चित-मूर्धजः ॥२३॥ [२३
 एषोऽस्य लक्ष्मणो नाम भ्राता प्राण-समो हितः ।
 २५] वेद-वेदाँऽङ्ग-कुशलः सर्वाऽस्त्र-विधि-पारगः ॥२४॥ [२४
 अ-मर्षी दुर-जयो जेता वि-क्रान्तः सप्त-अरे वली ।
 २६] रामस्य दक्षिणो बाहुर नित्यं प्राणो वहिष्-चरः ॥२५॥ [२५
 नित्यं सङ्ग्राम-शीलश्च नित्यम् उत्तम-कार्मुकः । [N
 २७] न ह्य एष राववस्याऽर्थे जीवितं परि-रक्षति ।

१. रा२ फ म-रूपं । २. म-अयं सैन्येषु । ३. रा२ फ-एवैको ॥ ४. रा१
 ल२ अ म-भीमः । रा२ फ-शूरः । ५. रा२ फ-श्यामः पद्मनि० । म-श्यामः
 पद्मदलेक्षणः ॥ ६. रा२ फ-०तना धर्मा । ७. रा२ फ-धर्मान् । ८. रा१ व-चैव ॥
 ९. प्र-०ग्रामस्य सं० । १०. ल१-यस्मिन्नेष । रा२ फ व-यस्मिन्विर । ११. प्र-
 प्रतिष्ठति । १२. रा१ ल२ व अ-भिन्दन् । प्र-अभिनन्द । १३. रा१ ल१ ल२
 व अ- वसुधां च निवर्तयेत् । प्र-वसुधां च निवर्तते ॥ १४. रा२ फ-मृत्योः समः ।
 १५. रा२ फ म-प्रमथिता ॥ १६. रा२ फ-यश्चैव ॥ १७. रा२ फ म-नये युद्धे च
 कुशलः ॥ १८. रा ल१-समरी ॥

एषोऽप्य आ-शंसते युद्धे नि-हन्तुं सर्व-राक्षसान् ॥२६॥ [२६
२८] यम् तु सव्यम् असौ पार्थ्वं रामस्याऽऽवृत्त्य तिष्ठति ।
रक्षो-गण-वृतो भ्राता तवैष स वि-भीषणः ॥२७॥ [२७
२९] श्री-मता राज-राजेन लङ्कायाम् अभि-षेचितः ।
त्वाम् एव प्रतिसं-रब्धो राम-साचिव्यम् आ-गतः ॥२८॥ [२८

३०] यथा चैष तथा प्राप्तश्च चाऽऽगमो वानरेषु वै ।
प्रजा-पतेः किल पुरा वाताऽऽविद्धं रजम् तदा ।
३१] वामेक्षणेऽपतत् तेन स्पृष्ट्वा किम् इदम् ऐक्षत ॥३१॥ [N
वामेनाऽऽदाय हस्तेन क्षिप्तं दूरं पपात तत् ।
३२] मनसा चिन्तितं तेन किम् अस्मात् प्र-भविष्णुषु ॥३०॥ [N
तत्राऽपि तरसा भासा फेन-बुद्बुद-सप्रभा ।
३३] उत्थि(द्-स्थि)ता विग्रह-वती नारी कमल-लोचना ॥३१॥ [N
चन्द्र-विम्बाऽऽनना बाला विद्युत्-तरल-लोचना ।
३४] नै देवी न चै गन्धर्वी नाऽसुरी न च पद्म-ग्री ॥३२॥ [N
तादृग-रूपवतीं स्मृष्टां स्वयम् एव स्वयं-भुवा ।
३५] लोक-पालाम् ततो दृष्ट्वा तं देशं समुपाऽऽगताः ॥३३॥ [N
रविस् तत्राऽब्रवीद् वाक्यम् उप-सृत्य प्रजा-पतिम् ।
३६] कस्यैषा केन कार्येण संप्राप्तेह शुभाऽऽनना ॥३४॥ [N
पुरीं भोग-वतीं त्यक्त्वा नाग-कन्या किम् आ-गता ।
३७] सिद्धिर् बुद्धिस् तथा लक्ष्मीः प्र-भा पुष्टिः सरस्वती ।
३८] असौ रूपम् अव-ष्टभ्य चोत्थि(द्-स्थि)ता जगतां ततः ॥३५॥ [N

१. रा२ म-एकोप्याशं० । रा१ ल१ ल२ ब अ प्र-एषो ह्याशं० ॥
२. म-मध्यम् । ३. रा२-०स्याश्रित्य । ४. रा२ फ-तवैषैष ॥ ५. रा१-तव
राज्येन । ६. म-०सावित्र्यम् ॥ ७. ल२-च । ८. रा२ फ म-अत आरभ्य
४५-शक्लोकं यावत्पाठो नास्ति ॥ ९. प्र-चिन्त्यते ॥ १०. प्र-नव देवी न ॥ ११. रा१
ल१ ल२ अ प्र-दृष्ट्वा । १२. ल१-तु ते ॥

- ततो वै रजसा जाता(१तां)स्निग्ध-साऽञ्जन-सप्रभा(२भां)।
 ३९] भास्करो भास्कराऽऽभांताम् उप-गृह्य ततो गतः ॥३९॥ [N
 कदा-चिद् वीऽऽक्ष्य तां कन्यां रूप-यौवन-दर्पिताम् ।
 ४०] स्थितां मन्दर-पृष्ठेषु रविर् वचनम् अब्रवीत् ॥३७॥ [N
 मत्-तेजसा महा-वीर्यम् त्व् अ-धृष्यश् च महा-रणे ।
 ४१] देव-दानव-यक्षाणां पन्न-गानां स-रक्षसाम् ।
 अ-वध्यस् त्रि-दशानां च तव पुत्रो भविष्यति ॥३८॥ [N
 ४२] वरेण छन्दयित्वा ताम् अगमत् सद्य एव सः ।
 रविणा बाल-भावात् तु बालैवं परि-कीर्तिता ॥३९॥ [N
 ४३] अथ काले तदाऽऽसीनां शक्रः सुर-गणाऽन्वितः ।
 वि-चरन् समयाऽऽविष्टः ? सर्वर्तु-कुमुदोत्करे ॥४०॥ [N
 ४४] स दृष्ट्वा चारु-सर्वाऽङ्गीं परं वि-स्मयम् आ-गतः ।
 का त्वं भवसि रुद्राणां यक्षाणाम् इति चाऽब्रवीत् ।
 ४५] मनो हरसि मे भीरु काले कान्त-तरा ह्य् असि ॥४१॥ [N
 स तु भावेन दिव्येन पाणिना तां मनो-रमाम् ।
 ४६] उप-स्पृश्य जलं(१जल)शीतं वचनं चेदम् अब्रवीत् ॥४२॥ [N
 वानरौ दिव्य-रूपौ ते सर्वाऽस्त्रौ कामरूपिणौ ।
 ४७] उत्-पत्स्येते महा-भागौ वि-षादं मा गमिष्यसि ।
 यम-जातौ महा-भागौ वाली सु-ग्रीव एव च ॥४३॥ [N
 ४८] किष्किन्धा नाम तु पुरी कान्ता पुष्प-फलैर् युता ।
 तत्र राज्यं करिष्येते सर्व-वानर-पुङ्गवौ ॥४४॥ [N
 ४९] इक्ष्वाकु-कुल-सम्भूतो रामो नाम महा-यशः ।
 विष्णुर् मानुष-रूपोऽसौ तस्यैकः सख्यम् एष्यति ॥४५॥ [N

१. अ प्र-स्निग्धामञ्जनचक्षुषा । २. व अ प्र-ततस्ततः । ३. रा, ल-
 नास्ति ॥ ४. प्र-सूर्यरूपिणौ ॥

- ५०] यं तु पश्यसि तिष्ठन्तं लक्ष्मणात् सम-अनन्तरम् ।
 सर्व-शास्त्रामृगेन्द्राणां भर्तारम् अ-पराजितम् ॥४६॥ [N
 ५१] तेजसा यशसा बुद्ध्या बलेनाऽभि-जनेन च ।
 यः कपीन् अभिसं-धत्ते हिम-वान् इव पर्वतान् ॥४७॥ [N
 ५२] किष्किन्धां यः समध्य-आस्ते गुहां वानर-सङ्कुलाम् । [N
 दुर-गां पर्वत-दुर्ग-स्थां कामरूपी महा-बलः ॥४८॥ [३१३
 ५३] अस्यैका काञ्चनी माला शोभते शत-पुष्करा ।
 कान्ता देव-मनुष्याणां यत्र लक्ष्मीः प्रति-ष्ठिता ॥४९॥ [३२
 ५४] एषा माला च तारा च कपि-राज्यं च शाश्वतम् ।
 ५५] रामेण वालिनं हत्वा सु-ग्रीवे प्रति-पादितम् ॥५०॥ [३३
 शतं शत-सहस्राणां कोटिम् आहुर् मनीषिणः ।
 ५६] शतं कोटि-सहस्राणां शङ्कुर् इत्य् अभि-धीयते ॥५१॥ [३४
 शतं शङ्कु-सहस्राणां वृन्दम् आहुर् मनीषिणः ।
 ५७] शतं वृन्द-सहस्राणां महा-वृन्दम् इहोच्यते ॥५२॥ [३५
 महावृन्द-सहस्राणां शतं पद्मम् इति स्मृतम् ।
 ५८] शतं पद्म-सहस्राणां महा-पद्मम् इहोच्यते ॥५३॥ [३६
 ५९] एष कोटि-सहस्रेण तथैव शङ्कु-शतेन च ।
 एष वृन्द-सहस्रेण महावृन्द-शतेन च ॥५४॥ [३७
 ६०] एष पद्म-सहस्रेण महापद्म-शतेन च ।
 एष सैन्येन सर्वेण सु-संपन्नेन पार्थिवः ॥५५॥ [३८

१. फ-यदि । २. म-नास्ति ॥ ३. रा१ ल१ ल२ व अ प्र-सुवेल्दुर्गमध्यस्थः ॥
 ४. प्र-एतामालं व्य तारां । ५. रा२ फ-सर्वशः ॥ ६. अ-नास्तिः । ७. ल१
 व म-नास्ति ॥ ८. रा१ ल१ ल२ व अ प्र-नास्ति । ९. ल१- शत-
 वृन्द स० । १०. अ-नास्ति ॥ ११. रा१ ल१ अ व-शतपद्ममिति श्रुतिः ।
 प्र-नास्ति । १२. प्र-नास्ति । १३. रा१ फ-इति श्रुतिः । १४. प्र म-नास्ति ॥
 १५. म-महापद्मश० ॥ १६. ल१-समुत्पन्नेन । १७. रा१ फ-०व ॥

सु-ग्रीवो वानरेन्द्रस् त्वां सम्प्र-हाराऽर्थम् ऐष्यते । [४३उ
 ६१] यद् अत्राऽनन्तरं कार्यं तद् भवान् कर्तुम् अर्हति ॥५६॥ [N
 इमां महा-राज सम-ईक्ष्य वाहिनीं
 समुन्-नतां प्रज्वलित-ग्रहोपमाम् ।

तथा प्र-यत्नः परमो वि-धीयताम्
 ६२] यथा जयः स्यान् न परा-जयः क-ंचित् ॥५७॥ [४४
 इत्यार्षे रामायणे बुद्ध-काण्डे शुर्क-वाक्यं नाम चतुर्थः सर्गः ॥४॥

[वं-५] = [पञ्चमः सर्गः] = [दा-२९]

शुकेन च समा-ख्यातां दृष्ट्वा तां हरि-वाहिनीम् ।
 १] समीप-स्थं च रामस्य भ्रातरं स्वं वि-भीषणम् ॥१॥ [१
 लक्ष्मणं च महा-वीर्यं भुजं रामस्य दक्षिणम् ।
 २] सर्व-वानर-राजानं सु-ग्रीवं चाऽपराजितम् ॥२॥ [२
 ईषद् आगत-सन्त्रासो जात-क्रोधश् च रावणः ।
 ३] भर्त्सयामास तेजस्वी वाक्याऽन्ते शुक्र-सारणौ ॥३॥ [५
 N] ताव् उवाच दश-ग्रीवो मन्युना सम्प्र-पूरितः । [N
 रोष-गद्गदया वाचा सं-रब्धम् तर्जयन् इव ॥४॥ [६उ

१. रा२ फ म-उद्यतः । २. रा१ ल१ ल२ व अ प्र-वृत्तु । ३. म-
 एतत्ते सर्वमारव्यातं यथावदभिप्रेक्षतः ॥ ४. रा१ ल१ ल२ व अ प्र-महावरु-
 धिनीम् । ५. रा१ फ-रणे । ६. म-नास्ति ॥ ७. ल२ व अ प्र-लंकाकाण्डे । फ-सुन्दर-
 काण्डे । म-वृद्धितः पाठः । ८. फ-लंकावाक्यं । म-शुकोक्तं ॥ ९. रा२ फ म-
 कथान्ते ॥ १०. रा१ ल२ फ-तान् । ११. ल१ व अ प्र-गतश्रीको । १२.
 रा१ ल१ ल२ व अ प्र-मनसा । १३. रा१ ल१ ल२ व अ प्र म-संप्र-
 कम्पितः । १४. प्र-स रक्षस् ॥

- ४] मां तावत् सदृशं नाम सचिवैर् उप-जीविभिः ।
 वि-प्रियं नृ-पतिं वक्तुं निग्रहाऽनुग्रहे प्रभुम् ॥५॥ [७
 ५] रिपूणां प्रति-कूलानां युद्धाऽर्थम् अभि-वर्तताम् ।
 उभाभ्यामसदृशा (?सं) वां वक्तुं अ-प्रस्तुतं ततः ॥६॥ [८
 ६] आचार्या गुरवो वृद्धा वृथा वां पर्युपाऽऽसिताः ।
 यत् सारं राज-शास्त्राणाम् अनु-जीव्य न गृह्यते ॥७॥
 ७] गृहीतश् चाऽप्य् अ-विज्ञातो भार्यः शास्त्रस्य वां वृथा । [१
 ईदृशैः सचिवैर् युक्तो मूर्खैर् दिष्ट्यां प्रिये ह्य अहम् ॥८॥ [१०
 ८] किं वां मृत्यु-भयं नास्ति माम् उक्त्वा परुषं वचः ।
 यस्य वै (?मे) शांसने (?तो) जिह्वा प्र-यच्छति शुभाऽशुभम् ॥९॥ [११
 ९] अप्य् एवं दहनं स्पृष्ट्वा वने तिष्ठन्ति पाद-पाः ।
 राज-दोष-परामृष्टा न तिष्ठन्त्य् अप-राधिनः ॥१०॥ [१२
 १०] हन्याम् अहम् इमौ पापौ शत्रु-पक्ष-प्रशंसकौ ।
 यदि पूर्वोप-कारो मे न क्रोधम् उप-शामयेत् ॥११॥ [१३
 ११] अद्य वैवस्वतं देवं पश्येतां प्रेषितौ मया । [N
 गच्छतं भोः सुदुर्-वृत्तौ सन्नि-कर्षाद् इतो मेमे ॥१२॥ [१४ पू

१. रा२ फ-न चैतत् । २. व-सचिवं । ३. म-नास्ति । ४. रा१ ल१
 ल२ व अ रा२ म-नृपतिर् । ५. रा१ ल१ ल२ व अ रा२ म-प्रभुः ॥ ६. रा१
 ल१ ल२ व अ प्र-सदृशाभ्यां च । रा२ फ म-सदृशं नाम । ७. रा२ फ
 अच्युतं स्तवं । ८. प्र-यथा । ९. म-तेवामुपा० । १०. म-सारे राजशस्त्राणामनु
 जीवन्ति गृह्य च ॥ ११. रा२-भावः । १२. रा१ ल१ ल२ व प्र-शस्त्रस्य वां । रा२-
 शास्त्रवतां । १३. रा१ ल१ ल२ व अ प्र-मा जिहीर्षीः । १४. रा१ ल१ ल२ व अ
 प्र-प्रियो । रा२ फ-प्रियैर् । १५. म-दृढं ॥ १६. रा१ अ-परमं । १७. रा२ फ-वदतो ॥
 १८. रा१ ल१ ल२ व अ प्र-अज्ञवद् । म-अथैव । १९. रा१ ल१ व फ-दृष्ट्वा ।
 २०. फ-प्रशंसनैः । २१. म-व्यर्थोप-साराधो । २२. म-उपनाशयेत् ॥ २३.
 म-नास्ति । २४. रा२ फ-वसेतां लघु दुर० । म-वसेतां सुदुर्धर्षी । २५.
 अ-नास्ति ॥

- १२] उभौ न द्रष्टुम् इच्छामि युवां विप्रिय-वादिनौ । [N
 न युवां हन्तुम् इच्छामि स्मरन् उप-कृतानि वाम् । [१४उ
 १३] हताव एव कृत-घ्नौ वै^१ मम स्नेह-पराङ्मुखौ ॥१४॥ [१५
 १४उ] तेनैवम^२ उक्तौ स-त्रीडाव उभौ तौ^३ शुक्र-सारणौ ।
 रावणं जय-शब्देन प्रति-पूज्याऽभिनिः-सृतौ ॥१५॥ [१६
 १५] अब्रवीत् तु समीप-स्थं दश-ग्रीवो महोदरम् ।
 उप-तिष्ठन्तु मे शीघ्रं चारा अंति-विचक्षणाः ॥१६॥ [१७
 १६] ततश्च चाराश्च त्वरिताः प्राऽऽप्ताः पार्थिव-शासनात् ।
 उप-स्थिताः प्राऽञ्जलयो वर्धयित्वा जयाऽऽशिषा ॥१७॥ [१८
 १७] तान् अब्रवीत् ततो वाक्यं रावणो राक्षसाऽधिपः ।
 चारान् प्रत्ययिनः शूरान् भक्तान् विगत-साध्वसान् ॥१८॥ [१९
 १८] छन्ना गच्छत रामस्य व्यव-सायं परीऽऽक्षितुम् ।
 मन्त्रे केऽभ्यन्तरांस् तस्य प्रीतिं केन सदा गतः ॥१९॥ [२०
 १९] क वसत्य अद्य रजनीं कतरेणैष्यते पथा ।
 वि-ज्ञाय नि-पुणं सर्वम् आ-गन्तव्यं विशेव-तः ॥२०॥ [२१
 २०] चारेण विदितः शत्रुः पण्डितैर् वसुधाऽधिपैः ।
 युद्धे तुल्येन यत्नेन समी-साद्य निर्-अस्यते ॥२१॥ [२२
 २१] चारास् तु ते तथेत्य उक्त्वा प्र-हृष्टं राक्षसेश्वरम् ।
 N] शार्दूलं पुर-तः कृत्वा दृष्ट्वाश्चक्रुः प्र-दक्षिणम् ।^१ [२३

१. रा_२ फ-यौ । म-तौ । २. अ-नास्ति ॥ ३. अ-नास्ति ॥
 ४. म-उपस्थाप्यतु । ५. रा_२ फ-इति वि० । म-इव वि० ॥ ६. ल_२-चारादच-
 चत्वारः । फ-चाराः सत्व० ॥ ७. रा_२ अ-प्रति-नः । ८. अ-गतचेतनान् ॥
 ९. प्र रा_२-सायान् । १०. प्र-केतुचरास् ॥ ११. म-आगन्तव्यमशेषतः ॥
 १२. ल_१ व-सहितः । ल_२-व्यहतः । म-तु हतः । १३. रा_२-युद्धे स्वल्पेन । फ म-
 युद्धेष्वल्पेन । १४. रा_१ ल_१ ल_२ व अ प्र-समाश्रयस्य ॥ १५. रा_१ ल_१ ल_२
 व अ प्र-प्रहृष्टे राक्षसेश्वरे । १६. रा_२ फ म-नास्ति ॥

कृत्वा प्र-दक्षिणं जग्मुर् यत्र रामः स-लक्ष्मणः ॥२२॥ [२४उ
 २२] ते सु-वेलस्य शैलस्य समीपे राम-लक्ष्मणौ । [२५पू
 आ-सेदुर् हरि-सैन्येन सं-वृतौ स-विभीषणौ ॥२३॥ [N
 २३] प्र-च्छन्नांश् चरतस् तत्र तान् ददर्श वि-भीषणः । [२५उ
 २४पू] वि-ज्ञाय व (?) वं चनं तेषां स चक्रे राक्षसेश्वरः ॥२४॥ [N
 N] ते दृष्ट्वा वानर-बलं राक्षसा वानराऽर्दिताः । [N
 २४उ] वि-षेदुर् भयं-सन्त्रस्ता नि-गृहीता यद्-क्लृच्छया ॥२५॥ [२७
 वानरैर् अर्दितास् ते तु वि-क्रान्तैर् लघु-विक्रमाः ।

२५] पुनर् लङ्काम् अनुग्राऽऽप्ताः श्वसन्तो नष्ट-चेतसः ॥२६॥ [२९
 ततो दश-ग्रीवम् उप-स्थिताः पुनश्च

चरा बहिर नित्य-चरा निशा-चराः ।

गिरेः सु-वेलस्य समीप-वर्तिनं

N] न्य-अवेदयन् भीम-बलं चतद् बलम् ॥२७॥ [३०

इत्यार्षे रामायणे युद्ध-काण्डे चाराऽनु-प्रेषणं नाम

पञ्चमः सर्गः ॥५॥

१. रा१ ल२ अ प्र-गत्वा वेलस्य शै० । ल१ ब-गत्वा सुवेलशै० । म-ते तु वे० ॥
 २. रा१ ल१ ल२ ब अ प्र-चरतश्चात्र । ३. प्र-चैषां । ४. रा२ फ म-नास्ति ॥
 ५. रा१ ल२ अ प्र-निषेदुर् भय० । रा२ फ म-विभीषणेन सन्त्रस्ता । ६. म-ते
 गृहीत्वा ॥ ७. प्र रा२ फ म-० विक्रमैः ॥ ८. रा२ फ-० पवासिनं । ९. फ-
 तद्वत् ॥ १०. ल२ ब अ प्र-लंकाकाण्डे । रा२ म-लंकापर्वणि । ११. ल२ म-
 चारानुपवेशनं ॥

[वं - ६] = [षष्ठः सर्गः] = [दा - ३०]

वीऽऽक्षमाणं वि-षण्णं तु शार्दूलं शोक-कर्षितम् ।

१] भयाञ्जं जडी-कृतैर् अङ्गैः श्वसन्तम् इव पन्न-गम् ॥१॥ [N

उवाच प्र-हसन् एव रावणो भीम-दर्शनः ।

२] अ-यथावच् च ते वर्णो दीनश् चाऽसि निशा-चर ।

नाऽसि कंच-चिद् अ-मित्राणां क्रुद्धानां वैशम् आ-गतः ॥२॥ [N

३] इति तेनाऽनु-पृष्ठस् तु वचो मन्दम् उद्-ईरयन् ।

[N] महा-राक्षस-शार्दूलं शार्दूलो वाक्यम् अब्रवीत् ॥३॥ [N

४] न ते चौरयितुं शक्या राजन् वानर-पुङ्गवाः । [५उ

वि-क्रान्ता बल-वन्तश् च राघवेण च रक्षिताः ॥४॥

५] नृपि सं-भाषितुं शक्याः सं-प्रश्नोऽपि न लभ्यते । [६

सर्व-तो दृश्यते पन्था वानरैः पर्वतोपमैः ॥५॥

६] प्रविष्ट-मात्रो ज्ञातोऽहं बले तस्मिन् अ-वारितः । [७

तथा गृहीतो बलिभिर् बहु-धा विप्र-कर्षितः ॥६॥

७] जानुभिर् मुष्टिभिर् दन्तैस् तलैश् चाऽभि-हतो भृशम् । [८

विप्र-णीतोऽस्मि बलिभिर् हरिभिस् तैर् अ-मर्षणैः ॥७॥

८] परि-णीय च सर्व-त्र नीतोऽहं राम-संसदि । [९

रुधिराऽऽप्लुत-सर्वाऽङ्गो वि-ह्वलश् चाऽजितेन्द्रियः ॥८॥

१. म-तैर्जर्जरीकृतैर् ॥ २. प्र-किंचिद् । ३. म-च निशाचर ॥ ४. रा१ ल१
ल२ व अ प्र-उशिष्टस् ॥ ५. रा१ ल१ ल२ व अ फ-वार० ॥ ६. ल१
ल२ व अ प्र फ-नापि संभावितुं । रा२-न संभावयितुं । ७. अ-राजन् वानर-
पुङ्गवाः । ८. फ-नास्ति ॥ ९. रा२ म-अवारिते । १०. रा२ फ-ततो ।
११. रा२ फ-सम्प्रवर्षितः ॥ १२. रा२ म-चापि हतो । १३. प्र रा२
फ म-हरिभिर्बलवद्भिर् ॥ १४. व रा२ फ म-भीतोह ॥

- ९] हरिभिर् वध्यमानश् च याचमानः कृताऽर्जलिः । [१०
 राघवेण परित्रातो जीवन् एव यद्-कृच्छया ॥११॥ [११
 १०] एषं वृक्ष-शिलाभिश् च पूरयित्वा महाऽर्णवम् ।
 द्वारम् आ-वृत्य लङ्काया रामम् तिष्ठति साऽऽर्युधः ॥१०॥ [१२
 ११] गारुडं व्य-ऊह्ये आ-स्थाय वानरैर् बहुभिर् वृतः ।
 मां वि-सृज्य महा-तेजो लङ्काम् एवोप-वर्तते ॥११॥ [१३
 १२] पुरी-प्राकारम् आ-यातः क्षिप्रम् एक-तरं कुरु ।
 सीतां वा सम्प्र-यच्छाऽऽशु युद्धं वा संवि-धीयताम् ॥१२॥ [१४
 १३] सै रूपाऽथोद-पपातैर्व तच् छुत्वा राक्षसाऽधिपः ।
 शार्दूलं सु-महद् वाक्यम् अथोवाच स रावणः ॥१३॥ [१५
 १४] यदि मां प्रति योत्स्यन्ते देव-गन्धर्व-दानवाः ।
 नैव सीतां प्र-यच्छामि सर्व-लोक-भयाद् अपि ॥१४॥ [१६
 १५] एवम् उक्त्वा महा-तेजा रावणः पुनर् अब्रवीत् ।
 चरित्ता भवता सेना शूराः के तत्र वानराः ॥१५॥ [१७
 १६] कीदृशाः कति वा सौम्य वानरा ये दुरा-सदाः ।
 N] कैस्य पुत्राश् च पौत्राश् च त्वं समा-ख्याहि राक्षस ॥१६॥ [१८
 १७उ] तद् अत्र प्रवि-धीस्यामो ज्ञात्वा तेषां बलाऽबलम् ।
 अ-वश्यं बल-संख्यानं कर्तव्यं युद्ध-लिप्सुना ॥१७॥ [१९
 १८] अथैवम् उक्तः शार्दूलो रावणेनोत्-तमंश् चरः ।

१. म-नास्ति । २. प्र-परिज्ञातो । ३. अ-इव । ४. म-नास्ति ॥
 ५. फ-यूथम् ॥ ६. रा_१ ल_१ ल_२ व अ प्र-मनसैवोपपन्नार्थ ॥ ७.
 रा_२ फ-कक्षयाद् ॥ ८. फ-चारिता भविता ॥ ९. रा_२ फ-ते ।
 १०. म-तेषां । ११. रा_२ फ-पुत्राः प्रपौत्राश् । १२. रा_२ फ-तत्त्वमाख्याहि ॥
 १३. रा_२ फ-तथात्र । १४. रा_२ फ-प्रतियोत्स्यामो । म-प्रतिपत्स्यामो ।
 १५. प्र-ज्ञातं । १६. रा_१ ल_१ व अ प्र-चैव ॥ १७. म-नोत्तरस्वनः ।

- इदं वचनम् आ-रेभे वक्तुं रावण-संसदि ॥१८॥ [२०
 १९] ऋक्ष-राजस्य पुत्रोऽत्र राजन् राज्ञां सुदुर-जयः । [२१पू
 २०पू] पितामह-सुतश् चाऽत्र जाम्ब-वान् इति वि-श्रुतः ॥१९॥ [N
 सहस्रांऽशु-सुतः श्री-मान् सु-ग्रीवो वानरेश्वरः ।
 N] राक्षसानाम् अ-भावाय स-बलः समुप-स्थितः ॥२०॥ [N
 २२उ] सु-षेणश् चाऽत्र धर्माऽऽत्मा पुत्रो धर्मस्य वीर्य-वान् ।
 सौम्यः सोमाऽऽत्मजश् चाऽत्र राजन् दधि-मुखो हरिः २१ [२३
 २३] सु-मुखो वि-मुखश् चैव वेग-दर्शी च वानरः ।
 २४पू] मृत्युर् वानर-रूपेण तनुम् एषां प्र-वेशितः । [२४
 N] स्वयं-भुवा महा-राज मृत्योः पुत्राश् च ते स्मृताः ॥२२॥ [N
 पुत्रो हुताऽशनस्याऽत्र नीलः सेना-पतिः स्वयम् ।
 N] अ-निलस्य च पुत्रोऽत्र हनु-मान् इति वि-श्रुतः ॥२३॥ [२५
 N] नप्ता शक्रस्य दुर-धरो बल-वान् अङ्ग-दो युवा ।
 २४उ] मैन्दश् च द्वि-विदश् चैव वीरौ ताव् अश्विनोः सुतौ ॥२४॥ [२६
 पुत्रा विवस्वतश् चाऽत्र पञ्च कालाऽन्तर्कोपमाः ।
 २५] गजो गवाऽक्षो गव्यः शरभो गन्ध-मादनः । ॥२५॥ [२७
 श्वेतो ज्योतिर्-मुखश् चाऽत्र भोस्करस्याऽऽत्म-जाव् उभौ ।
 २६] वरुणस्याऽऽत्म-जश् चाऽत्र हेम-कूटः प्रताप-वान् ॥२६॥ [३३

१. रा१ ल१ ल२ व अ प्र म-राजा ॥ २. म-वानरानां महाबाहुः ।
 ३. अतः परमधिकः पाठः — रा१ ल१ ल२ व अ प्र-अंगदो युवराजश्च
 तारापुत्रः शतक्रतोः । कदनं यस्य पुत्रेण कृतमेकेन रक्षसाम् ॥ ४. रा१ ल१
 ल२ व अ प्र म-हस्तः । ५. म-चापि । ६. रा१ ल१ ल२ व अ प्र-
 राजा ॥ ७. रा१ ल१ ल२ व अ-तनुमेका । फ-तनुमायां । ८. व-सम्मताः ॥
 ९. म-बली । १०. रा१ ल१ ल२ व अ प्र-अश्विनीसुतौ ॥ ११. प्र-वैवस्व-
 ताश् । रा२ फ म-वैवस्वतश् । १२. रा१ ल१ ल२ व अ-कालांतकयमोपमाः ।
 रा२ फ म-पंच कालानलो० । १३. रा१ ल१ ल२ व अ प्र म-शरभो ऋषभो ॥
 १४. रा१ ल१ ल२ व अ प्र-ज्योतिसुतश् । १५. फ-नास्ति ॥

विश्वकर्म-मुतश् चाऽत्र नलो नाम महा-कपिः । [३४पृ
 N] येन सेतुर् महान् बद्धः सागरे वरुणाऽऽलये ॥२७॥ [N
 २७उ] दश वानर-क्रोड्योऽत्र शूराणां युद्ध-काङ्क्षिणाम् ।
 श्री-मतां देव-पुत्राणां शेषान् नाऽऽख्यातुम् उत्-सहे ॥२८॥ [२८
 २८] पुत्रो दश-रथस्याऽत्र सिंह-संहननो युवा ।
 २९पृ] दूषणो नि-हतो येन खरश् च त्रि-शिरास् तथा ॥२९॥ [२९
 वाली च नि-हतो येन कवन्धश् च महा-बलः । [N
 ३०पृ] वि-राधश् चैव दुर-धर्षो राक्षसोऽनन्त-विक्रमः ॥३०॥^३
 २९उ] नाऽस्ति रामस्य सदृशो वि-क्रमेण तु कश्-चन । [३०
 ३०उ] वक्तुं न शक्यो रामस्य वि-क्रमे(?)म-सदृशो भुवि ॥३१॥
 जनस्थान-गता येन वन-स्था राक्षसा हताः । [३१
 N] ऐष त्वां सम्-अरे योद्धुम् उद्-यतः सु-महाबलः ॥३२॥ [N
 लक्ष्मणश् चांऽपि धर्माऽऽत्मा मातङ्गानाम् इवर्षभः ।
 ३१] यस्य बाण-पथं प्राऽऽप्य न जीवेद् अपि वांसवः ॥३३॥ [३२
 राक्षसानां वरिष्ठश् च त्वं भ्राता वि-भीषणः ।
 ३२] परि-गृह्य पुरीं लङ्कां राघवस्य हिते रतः ॥३४॥^३ [३५
 इति सर्वं समा-ख्यातं तवेदं द्विषतां बलम् ।
 ३३] सु-वेलेऽधि-ष्ठितं शैले शेषे कार्ये भवान् गतिः ॥३५॥ [३६
 इत्यार्षे रामायणे युद्ध-काण्डे चार-प्रत्यागमनं नाम
 षष्ठः सर्गः ॥६॥

१. फ-नास्ति ॥ २. रा२ फ-म-शेषं ॥ ३. म-नास्ति ॥ ४. प्र-च । ५. रा१
 ल१ ल२ व अ प्र-विक्रमो ॥ ६. म-ये च । ७. ल१ ल२ व-वसता । ८. रा२ फ-
 सैष त्वां...जेतुं । ९. रा२ फ-म-सगणो बली ॥ १०. रा१ ल१ ल२ व अ
 प्र-चात्र । रा२ फ-म-चैव । ११. म-जीवेत्पुरुषो बली ॥ १२. व-तथा । १३.
 म-नास्ति ॥ १४. म-ले राघवः ॥ १५. व अ प्र-लंकाकाण्डे । रा२-नास्ति ।
 म-लंकापर्वणि । १६. ल२-चारप्रत्यागमं । रा२-चारप्रत्यागमो । फ-चारप्रत्यागमनो ।
 १७. रा२-नास्ति ॥

[वं-७] = [सप्तमः सर्गः] = [दा-३१]

ततस् तम् अक्षोभ्य-बलं राक्षसाऽधिपतिं चराः ।^१

N] मु-वेले राघवं शैले नि-विष्टं प्रत्य-अवेदयन् ॥१॥ [१

चारेभ्यो रावणः श्रुत्वा प्राऽऽप्तं रामं महा-बलम् ।

१] जाताऽऽयासोऽभवत् किञ्चित् सचिवांश् चेदम् अब्रवीत् २ [२

श्री-मन्तो मन्त्रिणोऽभ्य-आशे ममाऽऽयान्तु समा-हिताः ।

N] आ-सन्नो मन्त्र-कालो हि^२ सम्प्राऽऽप्ता रिपवो मम ॥३॥ [३

तस्य तच्च छासनं श्रुत्वा मन्त्रिणोऽभ्या-गता द्रुतम् । [४पू

२] शिरसा तं प्र-णम्याऽथ तस्थुः प्राऽञ्जलयोऽग्र-तः ॥४॥ [N

ततः स मन्त्रयामास सचिवैस् सह रावणः । [४उ

N] मन्त्रयित्वा च दुर्-धर्षः क्षमं यत् सम्-अनन्तरम् ।

४उ] वि-सर्जयित्वा सचिवान् आ-विवेश स्वम् आ-लयम् ॥५॥ [५

ततो राक्षसम् आ-नाय्य विद्युज्-जिह्वं महा-बलम् ।

५] मायाविनं महा-घोरम् अब्रवीद् राक्षसाऽधिपः ॥६॥ [६

६उ] मोहयिष्यामहे सीतां मायया जनकाऽऽत्मजाम् । [७उ

माया-मयं राम-शिरो गृहीत्वा राक्षस क्षणात् ।^६

७] मां त्वं समनु-तिष्ठेथा महच्च च स-शरं धनुः ॥७॥ [८

९पू] तस्मै तुष्टोऽभवद् राजा प्र-ददात् अथ भूषणम् ।^७

८पू] एवम् उक्तम् तथेत्य् आह विद्युज्-जिह्वो निशा-चरैः ॥८॥ [९

१. रा_२ फ-लंकाधिपतये । २. म-नास्ति ॥ ३. प्र रा_२ फ-जातत्रासो० ॥

४. रा_२ फ-कालोऽयं ॥ ५. रा_१ ल_१ ल_२ व अ प्र-महाघोरं प्रविश्याथ न्यव-
सद् यत्र मैथिली । ६. अतः परमधिकः पाठः—रा_१ ल_१ ल_२ व अ प्र म-विद्युज्जिह्वं

तदानीं स प्राब्रवीद् राक्षसेश्वरः ॥ ७. रा_२ फ-राक्षसाऽद्भुतं । ८. म-नास्ति ॥

९. फ-समुपति० । १०. अतः परमधिकः पाठः—रा_२ फ-संप्रहृष्टो विवेशाथ
अशोकवनिकां शुभां । ११. रा_२ फ-महाबलः । १२. म-नास्ति ॥

- ततो दीनाम् अदीनाऽङ्गीं ददर्श धनदाऽनुजः । [११पू
१०] चिन्तयन्तीं स्व-भर्तारम् अशोक-वनिकां गताम् ।
उपाऽऽस्यमाना घोराभी राक्षसीभिर् अदूर-तः ॥११॥ [१२
११] उप-सृत्य ततः सीतां प्रै-हर्षं नाम पूरयन् ।^१
इदं च वचनं हृष्ट उवाच जनकाऽऽत्मजाम् । [१६
१२] अधो-मुखीं स्थितां बालाम् उर्द्ध-आसीनां पराङ्-मुखीम् १० [११उ
सान्त्वयमाना मया भद्रे मां मेति प्रति-जैल्पसि ।
१५] खर-हन्ता स ते भर्ता राघवः सम्-अरे हतः ॥११॥ [१७
छिन्नं ते सर्व-था मूलं दर्पस् ते नि-हतो मया ।
१६] व्य-असनेनाऽऽत्मनः सीते मम भार्या भविष्यसि ॥१२॥ [१८
N] अल्प-पुण्ये निवृत्ताऽर्थे मूढे पण्डित-मानिनि ।
१८उ] शृणु भर्तुर् वधं सीते घोरं वृत्र-वधं यथा ॥१३॥ [२०
उपाऽऽगतः समुद्राऽन्ते मां हन्तुं किल राघवः ।
१९] वानरेन्द्र-प्रणीतेन बलेन महता वृतः ॥१४॥ [२१
सन्नि-विष्टः सम्-उद्रस्य तीरम् आ-साद्य दक्षिणम् ।
२०] बलेन महता रामो व्रजत्य् अस्तं दिवा-करे ॥१५॥ [२२
अथाऽध्वनि परि-श्रान्तम् अर्ध-रात्रे स्थितं बलम् ।
२१] सुख-सुप्तं समा-साद्य चारितं प्रथमं चरैः ॥१६॥ [२३
तत् प्रहस्त-प्रणीतेन बलेन महता मम ।
२२] बलम् अभ्या-हतं रात्रौ यत्र राजा स राघवः ॥१७॥ [२४
पट्टिशाः परि-घाश चैव गदा दण्डा महाऽऽयसाः ।

१. प्र रा२फ-भर्तारमनुव्यायन्तीं । २. म-नास्ति ॥ ३. रा२फ-हृष्टेनांतरात्मना ।
४. रा१ ल१ ल२ अ-उपासीनां । रा२ फ म-उपविष्टां ॥ ५. प्र-मा
मामिति प्रज० । रा२ फ म-यमाश्रित्य प्रज० ॥ ६. म-नास्ति ॥
७. म-यथाध्वनः ॥ ८. रा२ फ-०शान् परिघाश । ९. रा२ फ-०दण्डान् ।
१०. रा२-महाजवान् ॥

२३] बाण-जालानि शूलानि भास्वराः कूट-मुद्गराः ॥१८॥ [२५

N] शक्ती(?)श्च तोमराश्च चित्रां(?)त्राश्च चर्मणि मुसुलानि च ।

उद्-यम्योद्-यम्य रक्षोभिर् वानरेषु नि-पातिताः ॥१९॥ [२६

२५] अथ सुप्तस्य रामस्य प्र-हस्तेन प्र-माथिना ।

अ-सकृत् कृत-हस्तेन शिरश् छिन्नं महाऽसिनौ ॥२०॥ [२७

२६] उँत्-पतंस् तौडितः पृष्ठे नि-पतंश्च यद्-कञ्चया ।

२७पू] दिशं विप्र-द्रुतः पूर्वा लक्ष्मणः प्लव-गैः सह ॥२१॥ [२८

सु-ग्रीवो ग्रीवया शान्तो भग्नया प्लवगाऽधिपः ।

२८] निरस्त-हनुर् आ-काशे हनु-मान् राक्षसैर् हतः ॥२२॥ [२९

इन्द्रजानु-सुजानुभ्यां जानुभ्यां पातितो भुवि ।

२९] पट्टिशैर् बहु-धा छिन्नः पतितः पाद-पो यथा ॥२३॥ [३०

मैन्दश्च द्वि-विदश्च चोभौ नि-हतौ वानरौ रणे ।

३०] प्र-ध्वंसन्तौ नदन्तौ च रुधिरौघ-परिप्लुतौ ॥२४॥ [३१पू

युधि वि-क्रम्य पुत्रेण मम शक्र-जिता किल ।^{११} [N

३१] असिनाऽभ्या-हतश् छिन्नः प्रकीर्ण-सुमहाबलः । [३१उ

वि-चेष्टते च मेदिन्यां पनसः पनसो यथा ॥२५॥ [३२

३२] नाराचैर् बहुभिर् भिन्नः शेते दधि-मुखः पुरा ।

कु-मुदः कुमुदाऽऽकूरो नि-कुञ्जः सायकैः कृतः ॥२६॥ [३३

३३] अङ्ग-दो बहुभिर् भिन्नः शूलैः शेषैश्च राक्षसैः ।^{१०}

पतितो रुधिरोद्गारी मृतो नि-पतितोऽङ्ग-दः ॥२७॥ [३४

१. रा२ फ-०रान् कूटमुद्गरान् ॥ २. रा२ फ-चक्राणि । ३. रा२ फ-
वानराश्च ॥ ४. ल१ व रा२-महात्मना ॥ ५. रा१-उत्पतन् खाण्डितः । ६. म-
च विद्रुतः ॥ ७. प्र-मृतोसौ ॥ ८. रा१ ल१ ल२ व अ प्र-निहतौ । ९. रा१ ल१
ल२ व अ प्र-बहुभिश्च ॥ १०. रा२ फ-निस्वनन्तौ ॥ ११. म-नास्ति । १२. रा१
ल१ ल२ व अ प्र-०ना व्याहतश् । फ-०ना निहतश् । म-०ना च हतश् । १३.
रा२ फ-म-अभितिष्ठति । १४. म-पन्नगो ॥ १५. म-शूरैर् । १६. रा२ फ-कुमुदश्च
महातेजा । १७. म-नास्ति ॥ १८. रा२ फ-शूलैरासाद्य । १९. रा२ फ-म-क्षितौ ॥

३४] हयैर् अन्यैस्(१न्ये) तथा नागै रथैश् चक्रेस् तथा परे ।

शयाना मृदितास् तत्र केषयः कुलिशैर् अपि ॥२८॥ [३५

३५] प्र-हृताश् चाऽपरे तत्र हन्यमाना जघन्य-तः ।

अनु-प्रपन्ना रक्षोभिः सिंहैर् इव महा-द्विपाः ॥२९॥ [३६

३६] सागरे पतिताः केचिद् गगनं केचिद् आ-श्रिताः ।

ऋक्षा वृक्षान् समा-रूढ्वा नानैर् व्यति-मिश्रिताः ॥३०॥ [३७

३७] सागरस्य तु तीरेषु सागरोपवनेषु च ।

पिङ्गाऽक्षाम् ते विरूपाऽक्षैर् बहुभिर् बहवो हताः ॥३१॥ [३८

३८] एवं तेऽभि-हतो भर्ता स-सैन्यो मम सैनिकैः ।

प्र-म्लानं च रजो-ध्वस्तम् इदं तस्याऽऽहतं शिरः ॥३२॥ [३९

३९] ततः परम-दुर्धर्षो रावणो राक्षसेश्वरः ।

शृण्वन्त्यास् तत्र वैदेह्या राक्षसीर् इदम् अब्रवीत् ॥३३॥ [४०

४०] राक्षसं घोर-कर्माणं विद्युज्-जिह्वं प्र-वेशय(१थ) ।

तेन तद् राघव-शिरः सं-ग्रामात् स्वयम् आ-हतम् ॥३४॥ [४१

४१] एवम् उक्ताम् तु राक्षस्यो रावणेन दुर्-आत्मना ।^{१०}

N] निर-जग्मुस् त्वरिताः शीघ्रं विद्युज्जिह्व-निवेशनम् ॥३५॥ [N

४२] विद्युज्-जिह्वो गृहीत्वाऽथ शिरसं तत् स-शराऽऽसनम् ।^{११}

प्र-णामं शिरसा कृत्वा रावणस्याऽग्र-तः स्थितः ॥३६॥ [४२

४३] तम् अब्रवीत् ततो राजा रावणो राक्षसं स्थितम् ।

विद्युज्-जिह्वं समा-लोक्य समीपे परि-वर्तिनम् ॥३७॥ [४३

१. रा२ फ-प्रचारा गोगणैरिव । म-प्राकारैर्गोगणैरिव ॥ २. रा२ फ-
असिभिस्त्वपरे । ३. रा१ ल२-० द्विपैः । ४. प्र-नास्ति ॥ ५. ल२ रा२ फ म-च ॥
६. प्र रा२ फ म-सेनया । ७. रा२ फ म-प्रमृताक्षं ॥ ८. रा२ फ-शृण्वन्त्यां तत्र
वैदेह्यां ॥ ९. अ-नास्ति । १०. रा२ फ म-नास्ति । ११. अ रा२ फ
म-नास्ति ॥ १२. रा२ फ-० जिह्वस्ततो गृह्य सशिरस् । १३. अ म-नास्ति । १४.
अ-नास्ति ॥ १५. रा२ फ-महाजिह्वं ॥

- ४४] अग्र-तः कुरु सीतायाः शीघ्रं दाशरथेः शिरः ।
 अव-स्थां पश्चिमां भर्तुः कृपणा साधु पश्यतु ॥३८॥ [४४]
 ४५] एवम् उक्तं तु तद् रक्षम् तच्च छिरः प्रिय-दर्शनम् ।
 पुरो नि-क्षिप्य सीतायाः क्षिप्रम् अन्तर-अधीयत ॥३९॥ [४५]
 ४६] रावणश् चाऽपि चिक्षेप भास्वरं कार्मुकं तदा ।
 त्रिषु लोकेषु वि-ख्यातं रामस्यैतद् इति ब्रुवन् ॥४०॥ [४६]
 तद् रक्षसा तेन शिरः स-कार्मुकं
 वि-शीर्यमाणं स-शरं मही-तले ।
 नि-वेद्य तस्याः सम्-अरे हतं पतिं
 [N] ततोऽब्रवीत् तां भव मे वशाऽनुगा ॥४१॥ [४८]
 स रावणश् चारु-दतीं पति-व्रतां
 निर-ईक्ष्य भर्तुर् व्य-असने चिकीर्षिताम् ।
 उवाच सीतां किम् अवेक्ष्यम् अस्ति ते
 ४८] भवस्व भार्या मम मत्त-काशिनि ॥४२॥ [N]
 इत्यार्षे रामायणे द्युद्ध-काण्डे माया-शिरो-दर्शनं नाम सप्तमः सर्गः ॥७॥

[वं-८] = [अष्टमः सर्गः] = [दा-३२]

- १पू] सा सीता तच्च छिरो दृष्ट्वा तच्च च कार्मुकम् उव-तमम् । [१पू
 २पू] नयने मुख-कर्णं च पत्युस् तत् सदृशं शनैः ॥१॥ [२पू
 N] मुखम् इन्दु-प्रभं सौम्यं भर्तुः कमल-लोचनम् । [N]

१. प्र-उक्तश्च । २. रा१ ल१ ल२ व अ प्र-उपनि० ॥ ३. प्र-स शरं
 भास्वरं ॥ ४. रा१ ल१ ल२ व अ-स र० । प्र म-स विद्युजिह्वेन । ५. रा२ फ-
 विकीर्य० ॥ ६. व अ प्र-लंकाकाण्डे । म-लंकापर्वणि ॥ ७. अतः परमधिकः
 पाठः-रा१ ल१ ल२ व अ प्र-सुग्रीवप्रतिसंसर्गमाख्यातं च हनूमता ।
 ८. रा१ ल१ ल२ अ प्र रा२ फ म-मुखवर्णं ॥

- २३] केशान् केशाऽन्त-देशं च तं च चूडा-मणिं शुभम् । [२३
 N] सु-दिल्लिष्टांश्च सु-समांश्चैव पाण्डुरान् दशनांश्च तथा ॥२॥ [N
 एतैः सर्वैर् अभि-ज्ञानैर् अभि-ज्ञाय सु-दुःखिता ।
 ३] वि-जगर्हाऽथ कैकेयीं क्रोशन्ती कुररी यथा ॥३॥ [३
 स-कामा खलु कैकेयी ममाऽऽर्या सा भविष्यति ।
 ४] कुलम् उत्-सादितं सर्वं ययौ कलह-शीलया ॥४॥ [४
 आर्यायाः किं नु कैकेय्याः कृतं रामेण वि-प्रियम् ।
 ५] यद् गृहाच्च चीरै-संवीतो राघवो विप्रै-वासितः ॥५॥ [५
 एवम् उक्ता (?क्ता) तु वैदेही वेपमाना तपस्विनी ।
 ६] जगाम जगतीं बाला छिन्नेव कदली यथा ॥६॥ [६
 सा मुहूर्तात् समुत्था(द-स्था)य प्रति-लभ्य च चेतनाम् ।
 ७] तच्च छिरः समुपाऽऽर्घाय वि-ललापाऽऽयतेक्षणा ॥७॥ [७
 हा हताऽस्मि महा-बाहो वीर-व्रतम् अनु-व्रता ।
 ८] इयं ते पश्चिमाऽवस्था मम हेतोर् उप-स्थिता ॥८॥ [८
 ९पू] प्रथमं मरणं नार्याः पतुः पुण्यम् इति स्मृतम् ।
 मयि कस्मात् त्व-वृत्तायां कालेनाऽसि नि-पातितः ॥९॥ [९
 १०] दुःखाद् दुःखं प्र-पन्नाया मानायाः शोक-सागरे । [१०पू
 राक्षसैर् वीर सं-सक्तो हतस् त्वं मम कारणात् । [५उ
 ११] योऽपि माम् उद्-यतस् त्रातुं सोऽपि त्वं किल पातितः १० [१०उ
 हा श्वश्रू मम कौसल्ये त्वया वत्सेन राघव ।

१. रा१ ल१ व अ-प्रेष्ठांश्च सुस० । ल२-प्रेष्ठांश्चैव समांश्च । २.
 रा१ ल२ व अ प्र रा२ फ म- पाण्डुरान् ॥ ३. रा१ ल१ ल२ व
 अ प्र-चं । ४. रा१ ल१-यथा ॥ ५. रा१ ल१ ल२ व अ प्र रा२ म-
 वीरसंभूतो । ६. म-०वोऽयं विवासितः ॥ ७. रा२ फ-कृतेव ॥ ८. रा२
 फ-समुपादाय ॥ ९. म-प्रमाणं । १०. प्र-पश्चात्पत्युर । ११. रा१ ल१ ल२
 व अ-जीवत्यां मयि कस्मात्त्वं ॥ १२. अ-नास्ति ॥ १३. रा२ फ म-कौशल्ये ।

१२] वत्सेनेव विना धेनुर् वि-वशा वत्सला कृता ॥११॥ [११

आ-दिष्टं दीर्घम् आयुस् ते यैर् अचिन्त्य-पराक्रम ।

१३] अन्-ऋतं वचनं तेषाम् अल्पाऽऽयुर् असि राघव ॥१२॥ [१२

अ-दृष्टं मृत्युम् आ-पन्नः कस्मार्त् त्वं नय-शास्त्रं-वित् ।

१४] व्य-असनानाम् उपार्थ-ज्ञः कुशलः परि-वर्जने ॥१३॥ [१४

१५पू] अथ-वा वैञ्ज्यते प्र-ज्ञा प्राज्ञस्याऽपि समन्त-तः ।

१६पू] पचत्य् एव महान् कालो भूतानि प्र-भुर् अ-व्ययः ॥१४॥ [१३

१७उ] उप-शेषे महा-बाहो मां वि-हाय सु-दुःखिताम् ।

१८पू] प्रियाम् इव प्रियां नारीं पृथिवीं पृथिवीऽऽश्वरः ॥१५॥ [१६

१६उ] स तया त्वं परि-ष्वज्य रौद्रया सु-नृशंसया ।

१७पू] काल-रात्र्या समा-लिङ्ग नीतः कमल-लोचन ॥१६॥ [१५

क गतम् त्वं महा-बाहो मां वि-हाय तपस्विनीम् ।

[N] हू (?ह) तौम् इव रणे भूमिं बलिना पार्थिवर्षभः ॥१७॥ [N

१८उ] सुखोचितं शरीरं ते सु-रूपम् अपि राघव । [N

अर्चितं सर्व-दा यत् तद् गन्ध-माल्याऽनुलेपनैः ।

१९] इदं तव शरीरं तु विप्र-कीर्णं मही-तले ॥१८॥ [१७

आर्येण ननु पित्रा त्वम् आर्य प्रा(?आ) यै (?यैश्) च राजभिः ।

२०] पुण्य-वद्भिः क्रिया-वद्भिर् नूनं स्वर्गे समा-गतः ॥१९॥ [१८

दिवि नक्षत्र-भूतं च तं कतु-कृत-पुंवम् ।

१. रा२ फ म-विवत्सा ॥ २. प्र-अपि । म-इति । ३. अ-नास्ति ॥

४. अ-नास्ति । ५. म-परिवर्तने ॥ ६. रा२ फ म-नश्यते । ७. रा२

फ म-सतस्तव । ८. रा२ व प्र-प्रभवोव्ययः ॥ ९. ल२-उपदेशे । १०.

रा२ फ म-शुभां । ११. रा१-पृथिव्यां ॥ १२. फ म-तया त्वं संपरि० ।

१३. अ-सुदुःखितां । १४. रा१ ल१ ल२ व अ प्र-प्रियां ॥ १५. रा२ फ-

तव । १६. रा२ फ म-सततं ॥ १७. रा१ ल१ ल२ व अ प्र-०द्विस् तूर्णं ॥

१८. म-त्वां । १९. प्र-तथा सर्वक्रतुप्रवम् । रा२ फ म-महाक्रतु० ।

- २१] पुण्यं राजर्षि-वंश-त्वम् आत्मनः समवेक्षसे ॥२०॥ [१९
किं मां न प्रेक्षसे राजन् किं च मां नाऽभि-भाषसे ।^१
- २२] बालां बालस्य सम्प्राऽऽप्तं स-वर्णां सह-चारिणीम् ॥२१॥ [२०
सं-श्रुतं गृह्णता पाणिं भजिष्यामीऽति यत् त्वया ।
- २३] स्मरं तनूँ मम काकुत्स्थ नय माम् अपि दुःखिताम् ॥२२॥ [२१
कस्मान् मां त्वं वि-हायैको गतो मति-मतां वर ।
- २४] अस्माल् लोकात् परं लोकं दुःखिताम् इह धार्मिक ॥२३॥ [२२
चन्दनांऽगुरु-दिग्धं यत् परि-ष्वक्तं पुरा मया ।
- २५] क्रव्याऽद्रिस् तच्च छरीरं ते नूनं हि परि-कृष्यते ॥२४॥ [२३
अग्निष्टोमाऽऽदिभिर् यज्ञैर् इष्टवान् आप्त-दक्षिणैः ।
- २६] अग्नि-होत्रेण संत-कारम् अर्हस्त्वं नोप-लप्स्यसे ॥२५॥ [२४
प्र-व्रज्याम् उप-पन्नानां त्रयाणाम् एकम् आ-गतम् ।
- २७] परि-प्रक्ष्यति कौसल्या लक्ष्मणं शोक-लोलसम् ॥२६॥ [२५
तस्याः सम्परि-पृच्छन्त्या हरणं मम रक्षसा ।
- २८] तव चाऽऽख्यास्यते वीर सौप्तिके राक्षसैर् वधम् ॥२७॥ [२६
सा त्वां विनि-हि(?)तं श्रुत्वा मां तथा राक्षसैर् हताम् ।
- २९] हृदयेन वि-दीर्णेन कौसल्या न भविष्यति ॥२८॥ [२७
मम हेतोर् अनु-आर्यायाम् त्वं हतः पार्थिवाऽऽत्मज ।^१
- N] राम सागरम् उत-तीर्य भवान् किं नि-हतो निशि ॥२९॥ [२८

१. म-नास्ति । २. प्र-संत्रासां ॥ ३. रा_१ ल_१ ल_२ व अ
प्र-संस्मरन् ॥ ४. रा_१ ल_१ ल_२ व अ प्र-त्यक्त्वा मां मन्दभागिनीं ॥
५. म-कल्याणरुचिरं । ६. रा_१ ल_१ ल_२ व अ प्र-ते कस्माद्विपरिवर्तते ।
७. प्र रा_२ फ म-विपरिकृष्यते ॥ ८. म-होत्रादि । ९. प्र फ म-
संस्कारम् ॥ १०. रा_१ ल_१ ल_२ व अ प्र-एकं प्रक्ष्यति । ११. म-लोलसा ॥ १२.
रा_२ फ म-श्रुत्वा हतं पुत्रं । १३. रा_२ फ-हृदयेनावदानेन । १४. म-न
भविष्यति वत्सला ॥ १५. प्र-नास्ति । १६. रा_२ फ म-नास्ति ॥

- साधु घातय मां शीघ्रं रामस्योपरि रावण ।
 ३०] स्व-प्रियस्य प्रियां भार्या कुरु कल्याणम् उत-तमम् ॥३०॥ [३१
 शिरस्य् अस्मिन् छिरो धेहि काये कायं नि-वेशय ।
 ३१] रावणाऽनु-गमिष्यामि गतिं भर्तुर् महाऽऽत्मनः ॥३१॥ [३२
 मुहूर्तम् अपि नेच्छामि जीवितुं पाप-जीवितम् । [३३पू
 ३२] समा-नय त्वं पतिना कुरु कल्याणम् उत-तमम् ॥३२॥ [N
 श्रुतं मया वेद-विदां ब्राह्मणानां पितुर् गृहे ।
 ३३] यासां स्त्रीणां प्रियो भर्ता तासां लोकां महोदयाः ॥३३॥ [३३
 क्षमा यस्मिन् दया त्यागः सत्यं धर्मः कृतज्ञ-ता ।
 ३४] अ-हिंसा चैव भूतानां तम् ऋते का गतिर् मम ॥३४॥ [३४
 इति सा दुःख-सन्तप्ता वि-ललापाऽऽयतेक्षणा ।
 ३५] भर्तुः शिरो धनुश् चैव सम्प्रेक्ष्य जनकाऽऽत्मजा ॥३५॥ [३५
 एवं वि-लप्यमानायां सीतायां तत्र रावणम् ।
 ३६] अभि-चक्राम भर्तारं बलाऽध्यक्षः कृताऽअलिः ॥३६॥ [३६
 एतस्मिन् अन्तरे द्वाः-स्थो रावणाय न्य-अवेदयत् ।
 ३७] कार्यम् आत्ययिकं घोरं सं-ज्ञया भ्रान्त-लोचनः ॥३७॥ [N
 वि-जयस्वाऽऽर्य-पुत्रेति सोऽभि-भाष्य प्र-णम्य च ।
 ३८] आ-चक्षे तदा कृत्यं राक्षसेन्द्राय वि-स्मितः ॥३८॥ [३७
 अमात्यः सहितः सर्वैः प्र-हस्तस् त्वाम् उप-स्थितः । [३८पू
 ३९] किं-चिद् आत्ययिकं कार्यम् आ-चिख्यासुर् इहाऽऽगतः ३९ [३९ उ
 ४०पू] एवम् उक्तम् ततस् तेनै रावणो गृहम् अभ्य-अगात् ।^१ [N

१. अ रा२ फ-मुप्रि० ॥ २. रा१ ल१ ल२ व प्र रा२-लोके
 महोदयः । अ-लोको महोदयः ॥ ३. रा१ व म-भ्रान्तचेतनः ॥ ४. रा१
 ल१ ल२ व अ-क्षन्ता ॥ ५. ल२ म-सहितः । ६. प्र-त्वाजिज्ञासुर् ॥
 ७. रा२ फ म-तस्माद् । ८. ल१-०णो गृहमागतः । रा२ फ म-निर्जगाम
 महाबलः ॥ ९. प्र-नास्ति । अतः परमधिकः पाठः—रा२ फ म-स हामात्यप्र-
 हस्तं च ददर्श दूरतः स्थितं । सर्वैः समेत्य रक्षोभिर्मन्त्रिभिः कृतनिश्चयः ॥

सभां प्र-विश्य वि-दधे विदित्वा राम-विक्रमम् ॥४०॥ [४१उ
 ४२] अन्तर-धानं तु तच्च छीर्षं तच्च च कार्मुकम् उद-तमम् ।
 जगाम राक्षसे तस्मिन् निष्-क्रान्ते सम्-अनन्तरम् ॥४१॥ [४२
 ४३] राक्षसेन्द्रस् तु भवनात् स्वयं निष्-क्रम्य स-त्वरः ।
 स मन्त्रयामास तदा मन्त्रं तैर् मन्त्रिभिः सह ॥४२॥ [४३
 ४४पू] अति-दूरान् स्थितान् ह्य अस्य बलाऽध्यक्षान् हितैषिणः ।
 ४५पू] अब्रवीत् तान् नि-शाम्यैव रावणो राक्षसेश्वरः ॥४३॥ [४४
 ४४उ] शीघ्रं भेरी-निनादेन स्फुट-कोलाहलेन मे^३ ।
 ४५उ] समा-नयध्वं सैन्यानि वि-मर्षो न क्षमो हि नः ॥४४॥ [४५
 बैलाऽधिपास् ते बल-योगम् आत्मनः
 ततस् तथेति प्रति-गृह्य तद् वचः ।
 समा-हिता भर्तृ-हिताय नैर्ऋता
 N] जयाय घोषान् परि-गृह्य धि-ष्ठिताः ॥४५ [४६
 इत्यार्षे रामायणे युद्ध-काण्डे सीता सैम्मोहनं नामाऽष्टमः सर्गः ॥८॥

[व-९]= [नवमः सर्गः] =[दा-३३]

तां त्वं एवं मोहितां दृष्ट्वा सरमा नाम राक्षसी ।

१] आ-ससादाऽर्थं वैदेहीं प्रियां सैमयिनीं सखीम् ॥१॥ [१

१. फ-निष्क्रम्य कृतसत्वरः । २. रा_१-नास्ति ॥ ३. रा_१ ल_१ ल_२ व
 अ प्र रा_२-परं कौतूहलेन च । ४. प्र-०नयित्वा । ५. म-वेगेन महता
 भृशं ॥ ६. रा_१ ल_१ ल_२ व अ प्र-बलाघ्रिया । ७. फ-समास्थिता ।
 म-समागता । ८. म-भर्तृवधाय । ९. फ-योधाः परिवार्य । म-योधान्
 प्रतिगृह्य ॥ १०. व प्र-लंकाकाण्डे । रा_२-नास्ति । म-लंकापर्वणि । ११. प्र
 रा_२ फ-०हनो ॥ १२. रा_१ ल_१ ल_२ व अ प्र फ-चैव । १३. रा_२
 फ म-ज्ञात्वा । १४. रा_१ ल_१ ल_२ व अ प्र म-०दाशु । १५. रा_२-
 प्राणसमां ॥

सा हि तत्र च कृता मित्रं सीतया रक्ष्यमाणया ।

२] राक्षसी रावणाऽऽदिष्टा साऽनुक्रोशा दृढ-व्रता ॥२॥ [३

सा ददर्श सखीं सीतां सरमा नष्ट-चेतनाम् ।

३] उपै-विश्योत्थि(दू-स्थि)तां ध्वस्तां वडवाम् इव पांसुभिः ॥३॥ [४

४] ताम् उवाच तथा दृष्ट्वा सरमा प्रिय-वादिनी ।^१ [२उ

मा वि-षादं विशालाऽक्षि कुरुष्व जनकाऽऽत्मजे ॥४॥

५] उक्ता यद् रावणेन त्वं प्रत्य-अयो यस् त्वया कृतः ।

सखि स्नेहेन ते भीरु मया सर्वं स्वयं श्रुतम् ॥५॥ [६

६] लीनया गहने शून्ये भयम् उत्-सृज्य रावणात् ।

तैव हेतोर् विशालाऽक्षि नहि मे जीवितं प्रियम् ॥६॥ [७

८] सं-भ्रान्तश् चोपनिष्-क्रान्तो यद् इतो राक्षसेश्वरः ।

तच्च च मे विदितं सर्वम् उपनिष्-क्रम्य मैथिलि ॥७॥ [८

९] न शक्यं सौमिकं कर्तुं रामस्य विदिताऽऽत्मनः ।

वधश् च पुरुष-व्याघ्रे तस्मिन् नैवोप-पद्यते ॥८॥ [९

१०] ते च शूरा हरि-व्याघ्रा वि-क्रान्ताः पादपांऽऽयुधाः ।

पुरा देवेश्वरेणैव रामेण परि-पालिताः ॥९॥ [१०

११] दीर्घ-वृत्त-भुजः श्री-मान् महोरस्कः प्रताप-वान् ।

१. रा१ ल१ ल२ व अ प्र-सा तदा तु ॥ २. प्र म-सती ।

३. रा१ ल१ ल२ व अ प्र-उपावृत्योद्धतां ॥ ४. रा१ ल१ ल२ प्र-तदा ।

रा२ फ-ततो । ५. अतः परमधिकः पाठः—रा२ फ-स्नेहवैक्तव्या वाचा

सांत्वयित्वा प्रियां सखीं । ६. प्र फ-नास्ति । ७. रा२ म-प्रत्युक्तं

यत्त्वया सकृत् । ८. रा१ ल१ ल२ व अ-सखीस्ने० । ९. रा१ ल१

ल२ व अ-तत्सर्वं । म-यद्रीह । १०. रा१ ल१ ल२ व अ-भीरु प्रतिश्रुतं ।

११. रा१ ल१ ल२ व अ- लीलया । १२. ल२ रा२-यदि ते ॥ १३. रा१

ल१ ल२ व अ प्र-शक्ताः स्माप्रियं ॥ १४. रा२-वानराः । १५. रा१ ल१

ल२ व अ प्र-०पा यथा ॥

१२५] धन्वी संहत-वृत्तोरुर् भर्ता ते भुवि वि-श्रुतः ॥१०॥ [११

N] अ-क्षय्यो रक्षिता नित्यम् आत्मनश् च बलस्य च ।

लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा कुशली शास्त्र-तत्त्व-वित् ॥११॥ [१२

१३] हन्ता पर-बलौघानां पौरुषे धन्य-लक्षणः ।

न हतो राघवः सीते श्री-मान् शत्रु-निर्बहणः ॥१२॥ [१३

१४] अ-युक्ता बुद्धि-हीनेन सर्व-भूत-विरोधिना ।

इयं तेन नृ-शंसेन माया मायाविना कृता ॥१३॥ [१४

१५] शोकस् ते वि-हंतः सद्यः कल्याणं त्वाम् उप-स्थितम् ।

ध्रुवं ते भजते लक्ष्मीः प्रियं प्रीति-करं शृणु ॥१४॥ [१५

१६] सं-तीर्णः सागरं रामः सह वानर-सेनया ।

सन्नि-विष्टः सम-उद्रस्य तीरम् आ-साद्य दक्षिणम् ॥१५॥ [१६

१७] सं-दृष्टः परिपूर्णाऽर्थः काकुत्स्थः सं महा-बलः ।

स-हितः सागरोपाऽन्ते राक्षसैर् उप-लक्षितः ॥१६॥ [१७

१८] तैस् तथा प्रेक्षिता गुल्मैर् हर्यस् ते प्र-दक्षिणाः ।

प्र-वृत्तिस् तैर् उपाऽऽनीता श्वोऽभि-सारः पुरस्य च ॥१७॥ [१८

१९] एतां श्रुत्वा तु सु-श्रोणि प्र-वृत्तिं राक्षसाऽधिपः ।

एष मन्त्रयते सर्वैः सचिवैः सह रावणः ॥१८॥ [१९

२०] इति ब्रुवाणा सरमा मैथिलीं नष्ट-चेतनाम् ।

सर्वोद्-योगेन योधानां शब्दं शुश्राव दारुणम् ॥१९॥ [२०

१. फ-अक्षतो ॥ २. रा_२ फ-भेत्ता च परसैन्यानां । ३. म-पुरुषो ॥
४. म-मायया परिमोहिता ॥ ५. रा_१ ल_१ ल_२ व अ प्र फ म-विहितः ।
६. रा_२ फ-त्वां समुपा० ॥ ७. प्र-सहलक्ष्मणः । रा_२ म-सुसमाहितः ।
८. रा_१ ल_१ व अ प्र-सहितैः । रा_२-प्रहतैः । ९. रा_२ फ-सागरान्तेषु ॥ १०.
रा_२ फ-ततः । ११. रा_२-हरिदूताः । १२. रा_१ ल_१ ल_२ व अ प्र-०क्षिणैः ।
१३. म-इहानीता । १४. रा_१ ल_१ ल_२ व अ प्र-सोमिहारपुरस्सरः ॥ १५.
रा_१ ल_१ ल_२ अ प्र-एतत्तु श्रुत्वा ॥ १६. म-सर्व ॥

२१] ताडितायाम् तथा भेर्याः श्रुत्वा प्रति-भयं स्वनम् ।

उवाच सरमा सीताम् इदं मधुरया गिरा ॥२०॥ [२१

२२] सैन्नाह-जननी ह्य एषा भेरी वै भीम-नादिनी ।^१

एषा नदति गम्भीरं शृणु तोयद-सन्निभा ॥२१॥ [२२

२३] कल्यन्ते मत्त-मातङ्गा युज्यन्ते रथ-वाजिनः । [२३पू

तत्र तत्र च सं-नद्धाः सं-पतन्ति पदातयः ॥२२॥

२४] अनीकैः पूर्यते सर्वे राज-मार्गः समन्त-तः ।

वेग-वद्भिर महा-वेगैर् महौघैर् इव सार्गरं ॥२३॥ [२४

२५] शस्त्राणां च प्र-सन्नानां वर्मणां चर्मणां तथा ।

N] रथानां भूषितानां च भूषितानां च^२ रक्षसाम् ॥२४॥ [२५

प्र-भां वि-सृजतां पश्य नाना-वर्ण-समुच्छ्रिताम् ।

२६] वनं निर्-दहतो घर्मे यथा रूपं विभा-वसोः ॥२५॥ [२६

घण्टानां चण्ड-निर्घोषं रथानां शृणु निः-स्वनम् ।

२७पू] हयानां हेपमाणानां शृणु तूर्य-स्वनं तथा ॥२६॥ [२७

उद्यताऽऽयुध-शस्त्राणां राक्षसेन्द्राऽनुयायिनाम् ।

२८] रक्षसां सं-भ्रमो ह्य एष तुमुलो लोम-हर्षणः ॥२७॥ [२८

श्रीस्त्वां भजतु शोक-घ्नी रक्षसां भयम् आ-गतम् । [२९

२९] रामात् कमल-पत्राऽक्षि दैत्यानाम् इव वासवात् ॥२८॥

१. रा१ ल१ ल२ व अ प्र-नास्ति । २. रा१ ल१ व अ प्र-
मधुरवादिनी । ल२-मधुरवादिनी ॥ ३. रा२ फ-संमोह० । ४. अ-नास्ति ।
५. रा१ ल१ ल२ व अ प्र-०दनिःस्वनं । ६. म-नास्ति ॥ ७. रा२ व-
काल्यन्ते । ८. प्र-समुद्यन्ति ॥ ९. व-महाभागैर् । १०. रा१ ल१ ल२ व अ
प्र-मेघैरिव महार्णवः ॥ ११. प्र-तु ॥ १२. रा१ ल१ ल२ व अ प्र म-
०समुत्थितां ॥ १३. फ-शृणु निर्घोषं । १४. म-चैव । १५. रा२-हेष० ॥
१६. म-०धसत्त्वानां । १७. रा१ ल१ ल२ व अ प्र-राममेवानु० ॥ १८.
म-शोकघ्ना ॥

अव-जेतुं जित-क्रोधस् तान् अचिन्त्य-पराक्रमः ।

३०] अ-चिराद् विद्धि पूर्वैर्ण लङ्काम् अधि-गमिष्यति ॥३१॥ [३०

वि-क्रमिष्यति रक्षःसु भर्ता ते सह-लक्ष्मणः ।

३१] यथा शत्रुषु वि-क्रान्तो विष्णुना सह वासवः ॥३०॥ [३१

आ-गतस्य हि रामस्य क्षिप्रम् अङ्क-गतां सखि ।

३२] अहं द्रक्ष्यामि सिद्धाऽर्थां त्वां शत्रौ विनि-पातिते ॥३१॥ [३२

अश्रूण्य आनन्द-जानि त्वं वर्तयिष्यसि शोभने ।

३३] समा-गम्याऽचिरेण त्वां नन्दयिष्यति राघवः । [३३

N] अवर्षाद् इव शुष्यन्तीं महा-मेघो वसुन्धराम् ॥३२॥ [N

अ-चिरान् मोक्ष्यसे सीते वि-पुलं बन्धनं गता ।

३४] वृत्ताम् एकां वैहन्त्य अद्य वेणीं तेन शुभाऽऽनने ॥३३॥ [३४

३५उ] तस्य दृष्ट्वा मुखं देवि पूर्ण-चन्द्रम् इवोदितम् ।

३६पृ] मोक्ष्यसे सहसा शोकं निर्-मोकम् इव पन्न-गी ॥३४॥ [३५

३७उ] रावणं सम-अरे हत्वा न चिराद् इव मैथिलि ।

त्वया सम-अग्रं प्रियया राघवो लप्स्यते सुखम् ॥३५॥ [३६

समा-गता त्वं रामेण शोभिष्यसि वराऽऽनने ।

३८] अवर्ष-शुष्केव पुरा नव-सस्यया वसुन्धरा ॥३६॥ [३७

गिरि-वरम् अभि-तो वि-वर्तमानो

हय इव मण्डलम् आशु यः करोति ।

त्वम् इह शरणम् अभ्युपै(?) हि सीते

१. रा२ फ म-त्वां । २. रा२ फ-रावणं समरे हन्तुं ॥ ३. अतः परमधिकः
पाठः—रा१ ल१ ल२ व अ प्र-सुग्रीवसहितः श्रीमान् वानरैश्च महाबलैः ॥
४. रा२ फ म-आगतस्येह । ५. ल१-० गतामपि ॥ ६. रा२ फ म-जघने गतां ।
७. रा२ फ म-बहून्मासान् । ८. रा२ फ म-रामः ॥ ९. रा१ ल१ ल२ व अ
प्र रा२-मोक्ष्यते । १०. म-नास्ति ॥ ११. रा१ ल१ ल२ व अ प्र-देवि ॥
१२. रा२ प्र-भविष्यसि । १३. रा२-नवसस्येव मेदिनी । १४. म-नास्ति ॥

३९]

दिवस-करं प्रभवाऽप्ययं प्र-जानाम् ॥३७॥ [३८

इत्यार्षे रामायणे युद्ध-काण्डे सरमा-वाक्यं नाम नवमः सर्गः ॥९॥

[वं-१०]=

[दशमः सर्गः]

=[दा-३४]

अथ तां जात-सन्तापां तेन वाक्येन मोहिताम् ।

१] सरमा ह्लादयाञ्चक्रे पृथिवीं द्यौर इवाऽम्भसा ॥१॥ [१

ततस् तस्या हितं भूयश् चिकीर्षन्ती सखी वैचः ।

२] उवाच काले काल-ज्ञा स्मित-पूर्वाऽभिभाषिणी ॥२॥ [२

उत्-सहेयम् अहं गत्वा त्वद् वाक्यम् असितेक्षणे ।

३] नि-वेद्य सकलं रामे प्रति-च्छन्ना नि-वर्तितुम् ॥३॥ [३

न हि मे क्रममाणाया निरा-लम्बे वि-हायसि ।

४] सम्-अर्थो गतिम् अन्व-एतुं वायुर् अप्य-अति-शीघ्रगः ॥४॥ [४

एवं ब्रुवाणां तां सीता सरमाम् अब्रवीद् वचः ।

५] मधुरं श्लक्ष्णया वाचा पूर्व-शोकाऽवदीर्णया ॥५॥ [५

सम्-अर्था गगनं गन्तुम् अपि वा त्वं रसा-तलम् ।

६] अव-गच्छामि कर्तव्यं कर्तव्यं ते मद् अन्तरे ॥६॥ [६

स्निग्धात्वम् अनु-रक्ता च भगिनीऽव सहोदरा ।

७] त्वं प्र-सन्ना मम हिता सं-शयो मे न विद्यते ॥७॥ [N

१. अ-प्रभयाप्ययं । रा२ फ-०वाक्ययं । २. ल१ ल२ अ प्र फ-प्रज्ञानां ॥

३. फ म- नास्ति । ४. व अ प्र-लंकाकाण्डे । फ-लंकापर्वणि । ५. व-सरसावा० ॥

६. रा१ ल१ ल२ व अ प्र-वाक्यं चिकीर्षन्ती सखीं तदा ॥ ७. रा१ ल१ ल२ अ प्र-तद् ॥ ८. म-विक्रम० । ९. प्र-अन्वेष्टुं । १०. प्र-अभ्येति शी० । फ-

०शीघ्रतः । ११. अ-नास्ति ॥ १२. प्र-०वकीर्णया ॥ १३. प्र-सर्वथा । १४. रा१

ल१ ल२ व प्र-तं । १५. रा२ फ-सर्वं यत् ॥ १६. रा२ फ म-नास्ति ॥

- मत्-प्रियं यदि कर्तव्यं यदि मैत्री स्थिरा तव ।
 ८] त्वत्-तोऽहं ज्ञातुम् इच्छामि किं करोति स रावणः ॥८॥ [७
 स हि माया-बलो रौद्रो रावणः सर्व-रावणः ।
 ९] मां मोहयति दुष्टाऽऽत्मा पीत-मात्रेव वारुणी ॥९॥ [८
 सं-तर्जयति मां नित्यं भर्त्सयत्य् अपि चाऽसकृत् ।
 १०] राक्षसीभिः सु-योराभिर् यो मां रक्षति सर्व-शः ॥१०॥ [९
 उद्-विग्ना शङ्किता चाऽस्मि न च स्व-स्थं मनो मम ।
 ११] यद् भयं प्राऽऽप्तवत्य् उच्चैर् अशोक-वनिकां गता ॥११॥ [१०
 १२] एतम् इच्छाम्य् अहं त्वत्-तो वरं सत्य-प्रतिश्रवे ।
 १३] लघु यद् रावणस्याऽहं सर्वं विद्यां वि-चेष्टितम् ॥१३॥ [N
 १४] ताम् एवं वादिनीं सीतां सरमा बल्यु-वादिनी ।
 उवाच वचनं तस्याः श्रुत्वा सा वाक्य-विक्रवम् ॥१३॥ [१२
 १५] एष ते संख्य् अभि-प्रायस् तद् गच्छामि जानकि ।
 दृष्ट्वा शत्रोर् अभि-प्रायस् उपाऽऽवर्तम्य् अहं पुनः ॥१४॥ [१३
 १६] एवम् उक्त्वा ततोऽभे(?)भ्ये)त्य समीपे तस्य रक्षसः ।
 शुश्राव कथितं सर्वं रावणस्य स-मन्त्रिणः ॥१५॥ [१४
 १७] सा श्रुत्वा निश्-चयं तस्य तस्मिन् काले दुर्-आत्मनः ।

१. रा१ ल१ ल२ व अ प्र म-स्थिता । २. रा२ फ- ततोहं ॥ ३. रा१ ल१ ल२ व-नास्ति ॥ ४. रा१-चाकृतं । ५. रा१ ल१ ल२ व अ प्र म-नित्यशः ॥ ६. म-नास्ति । ७. प्र-च प्राप्तुवती । रा२ फ म-मामनुप्राप्तं । ८. प्र रा२ फ म-गतां । ९. अतः परमधिकः पाठः—रा२ फ म-तदीक्षामि कथं तस्य निश्चयो वास्य यो भवेत् । निवेदयेथाः सर्वं मे यतो मे स्यादनुग्रहः । यं यं पश्याम्यहं किञ्चित्तं तं मन्येद्य रावणं ॥ १०. रा१ ल१ ल२ व अ प्र-तदिच्छामि परं । रा२-एतदिच्छा ॥ ११. रा२ फ म-बल्युभाषिणी । १२. रा१ ल१ ल२ व अ प्र-वाक्यविक्रवा ॥ १३. रा२ फ म-यद्यभिः । १४. रा१ ल१ ल२ व अ प्र-वक्ष्यामि । १५. रा१ ल१ ल२ व अ प्र-पृष्ट्वा । १६. रा१ ल१ ल२ व अ प्र-वर्ते पुनः पुनः ॥ १७. रा२ फ म-ततो गत्वा समीपं । १८. रा१ ल१ ल२ व अ प्र-श्रुत्वा च ॥

- पुनर् अप्य् आऽगमत् क्षिप्रम् अशोक-वनिकां शुभाम् ॥१६॥ [१६
 १८] सा प्र-विश्य ततस् तत्र समीत्य (?ये) जनकाऽऽत्मजाम् ।
 प्रतीऽऽक्षमाणां ताम् एव पद्म-हीनाम् इव श्रियम् ॥१७॥ [१६
 १९] तां तु सीता पुनः प्राऽऽप्तां सरमां प्रिय-वादिनीम् ।
 २०पू] परि-ष्वज्य च मु-स्निग्धं प्र-ददौ स्वयम् आसनम् ॥१८॥ [१७
 इहाँऽऽस्यतां मुखं सर्वम् आ-ख्याहि मम तत्त्व-तः ।
 २१] क्रूरस्य निश्-चयं तस्य रावणस्य स-मन्त्रिणः ॥१९॥ [१८
-
- को हि नाम महा-भागे मम पुण्य-विपर्यये ।
 २२] अनु-रक्षति माम् अन्यस् त्यक्त्वा त्वां पुण्य-भाषिणीम् ॥२०॥ [N
 सम-अर्थः सर्वलोके को भद्रो वै शरणाऽर्थिनः ।
 २३] त्वं तु निष्-कारणाद् देवि प्रीयसे वर-वर्णिनि ॥२१॥ [N
 त्वं तु युक्ताऽभिजानी (?ती) थाः (?या) शुक्र-वासाश् च नित्य-दा ।
 २४] सर्वेषां रक्षसां मध्ये गङ्गेव निर्-अपायिनी ॥२२॥ [N
 कश् चि (?चो) द्-गच्छेद् द्रुतं चाऽस्य वचनस्याऽन्तम् आप्नुयात् ।
 २५] सर्व-स्निग्धाम् ऋते त्वां तु तस्माद् आ-ख्याहि मा चिरम् २३ [N

- एवम् उक्ता तु सरमा सीतया तत्त्वम् उद-तम् ।
 २६] कथितुं सर्वम् आ-रेभे रावणस्य स-मन्त्रिणः ॥२४॥ [१९
 २७उ] जनन्यां राक्षसेन्द्रोऽसौ मोक्षाऽर्थं तव याचितः ।
 अ-विन्ध्येन च वैदेहि मन्त्रि-मुख्येन यत्न-तः ॥२५॥ [२०

१. रा२ फ म-एवाग० ॥ २. रा२ फ म-सम्प्रविष्टा । ३. ल१
 व अ-समेत्य । प्र-प्रविश्य । रा२ फ म-ददर्श ॥ ४. रा२ फ म-इहासीना ॥
 ५. रा२ फ म-नास्ति ॥ ६. व-भिन्नाः-सकलो लोको । ७. प्र-प्रेयसी ॥ ८. रा१
 ल१ ल२ व-उक्त्वा । ९. ल१-उत्तरं । १०. रा२ फ म-उपविष्टा तु सा तत्र
 विष्टे स्वर्णभूषिते । वक्तुं विनिश्चय तस्य रावणस्योपचक्रमे ॥ ११. म-राजत्या ।
 १२. रा१ ल१ ल२ व अ प्र-न्द्रो वै । फ म-न्द्रोऽद्य । १३. रा१ ल१
 ल२ व अ प्र-अवगम्य । १४. रा१ ल१ ल२ व अ प्र-तत्त्वतः ॥

२८] दीयताम् अभि-सत्कृत्य कोसलेन्द्राय मैथिली ।
 नि-दर्शनं ते^१ परमं जन-स्थाने महाऽद्भुतम् ॥२६॥ [२१
 २९] लङ्घनं च सम्-उद्रस्य दर्शनं चाऽस्य रूपिणः ।
 वयं च रक्षसां युद्धे कः कुर्यान् मानवो भुवि ॥२७॥ [२२
 ३०] एवं स मन्त्रि-मुख्ये(?)न मात्रा च बहु-भाषितः ।
 न त्वाम् उत-सहेत्यक्तुम् अर्थम् अर्थ-परो यथा ॥२८॥ [२३
 ३१] नोत-सहेताऽहतो मोक्तुं युद्धे त्वाम् इति मैथिलि ।
 साऽमात्यस्य नृ-शंसस्य निश्-चयोऽयं मु-निश्चलः ॥२९॥ [२४
 ३२] एषा तस्य स्थिरा बुद्धिर् मृत्यु-भावाद् उप-स्थिता ।
 न तेन शक्यां त्वं मोक्तुम् अनिरस्तेन सं-युगे ॥३०॥ [२५
 ३३] मा चिन्तां कुरु वैदेहि सर्व-था राघवः शरैः । [N
 ३४पू] नि-हत्य रावणं सीते त्वां प्रियाम् उप-लप्स्यते ॥३१॥ [२६पू
 ३५पू] एतस्मिन् अन्तरे शब्दो भेरी-शङ्ख-समाऽऽकुलः । [२७पू
 N] उत्थि(द्-स्थि)तो वानर-बले हर्षेण च सैन्य-ईर्तः(?)तम् । [N
 ३६उ] राघवस्याऽऽपतत् सैन्यं कम्पयन् सर्व-राक्षसान् ॥३२॥ [२७उ
 श्रुत्वा नू(?)च) नं(?)तं वानर-सैन्य-नादं^{१३}

लङ्का-गता राक्षस-राज-भृत्याः ।

भ्रष्टौजसो दैन्य-परीत-चित्तौः

३६] श्रेयो^{१४} न पश्यन्ति नृपस्य देवि^{१५} ॥३३॥ [२८

ततो महा-वात-समीरितेन

१. रा१ ल१ ल२ व अ प्र-च । २. रा१ ल१ ल२ व अ प्र-महद्भयं ॥
 ३. रा२ फ म-च स्वरूपिणः । ४. ल२-नास्ति ॥ ५. रा१ ल१ ल२ व प्र रा२ फ म-
 ०मुख्यैश्च । ६. ल२ अ-नास्ति ॥ ७. रा२ फ म-शुचिस्मिते । ८. अ-नास्ति ॥ ९. म-शक्य-
 ते ॥ १०. रा१ ल१ ल२ व अ प्र-शान्तां ॥ ११. रा२ फ-समुत्सुके । प्र म-समुत्सुकः ।
 १२. रा१ ल१ ल२ व अ-राघवस्याग्रतः । प्र-०स्यागतं ॥ १३. रा१ ल१ ल२
 व अ प्र-समाकुला राघवबाणभीता । १४. रा१ ल१ ल२ व अ प्र-०तचेतसः ।
 १५. रा१ फ-शेषः । १६. रा२ फ-दोषैः । १७. म-नास्ति ॥

घोरेण शब्देन समुच्छितेन ।

विषादम् आऽगात् सकला महा-पुरी

३७] वनौकसां शब्दम् अ-मृष्यमाणा ॥३४॥ [N

इत्यार्षे रामायणे शुद्ध-काण्डे सरमा-वैक्यं नाम दशमः सर्गः ॥१०॥

[वं-११]= [एकादशः सर्गः] =[दा-३५]

तेन शङ्ख-विमिश्रेण भेरी-शब्दाऽनुवादिना । [१५

N] राव(घ)ण(व)स्याऽऽगमत् सैन्यं नाना-प्रहरणाऽन्वितम् १ । [N

समा-गतं तु तस्याऽथ राव(घ)ण(व)स्य महा-बलम् ।

N] अशोभत तदा सर्वं स्तिमितः सागरो यथा ॥२॥ [N

N] सम्-आसीनस् तदा राजा दृष्ट्वा सैन्यम् अव-स्थितम् । [N

२३] मुहूर्तं ध्यानम् आ-स्थाय सचिवान् अभ्युद्-ऐक्षत ॥३॥ [२३

अथ तान् सचिवांस् तत्र सर्वान् आ-भाष्य रावणः ।

३] जगत् सं-नादयन् सर्वम् अब्रवीद् राक्षसेश्वरः ॥४॥ [३

तरणं सागरस्याऽस्य वि-क्रमं बल-सञ्चयम् ।

४] यद् उक्त-वन्तो रामस्य भवन्तस् तन् मया श्रुतम् ॥५॥ [४

तीर्णश् च सागरं रामः सेतुना वानरैः सह ।

५] अ-मर्षी स-गणः सोऽयं साऽमात्यो न भविष्यति ॥६॥ [N

निर्-यान्तु राक्षसाः सर्वे निशिताऽऽयुध-पाणयः ।

१. रा१ ल१ ल२ व अ म-समन्वितेन । फ म-समुत्थितेन ॥ २. व अ प्र-लंकाकाण्डे । म-लंकापर्वणि । ३. म-रावणाभिप्रायो ॥ ४. प्र-भेरीशब्दा-नुवादिना । ५. रा२ फ म-नास्ति ॥ ६. रा१ ल१ ल२ व अ-तदा तस्य । ७. रा१ ल१ ल२ व अ-सैन्यं ॥ ८. रा१ ल१ ल२ व अ फ-०संगम् ॥ ९. म-विविधायुधः ।

- ६] नि-घ्नन्तु वानर-बलं तौ चोभौ राम-लक्ष्मणौ ॥७॥ [N
ततः प्राऽऽप्तः सु-हृत् स्निग्धो माल्य-वान् नाम राक्षसः ।
९] उवाच रावणं मन्त्री वृद्धाऽमात्यो बहु-श्रुतः ॥८॥ [६
विद्याऽविद्या-विनीतो यो राजा राजन् नयौऽनुगः ।
१०] प्र-शांस्ति चिरम् ऐश्वर्यम् अरींश् च कुरुते वशे ॥९॥ [७
सं-दधानो हि कालेषु वि-ग्रहं चाऽरिभिः सह ।
११] स्वपक्ष-वचनं कुर्वन् महद् ऐश्वर्यम् अश्नुते ॥१०॥ [८
हीयमानेन पर्य-एष्यो राज्ञा सन्धिः समेन च ।
१२] न शत्रुर् अव-मन्तव्यो ज्यायान् कुर्वीत वि-ग्रहम् ॥११॥ [९
१३पृ] तन् मह्यं रोचते सन्धिस् तव रामेण रावणः (१ण) । [१०पृ
१४उ] वि-रोधं मां गमस् तेन सन्धिस् ते तेन रोचताम् ॥१२॥ [N
१३उ] यद्-अर्थम् अभि-युक्तोऽसौ साऽस्मै सीता प्र-दीयताम् । [१०उ
१४पृ] तस्य देवर्षयः सर्वे गन्धर्वाश् च जयैषिणः ॥१३॥ [११पृ
असृजद् भग-वान् पक्षौ द्वाव एव हि पिता-महः ।
१५] सुराणाम् अ-सुराणां च धर्माऽधर्माश्च कृताऽनृतौ ॥१४॥ [१२
धर्मो हि श्रूयते पक्षः सुराणां हि^{१३} महाऽऽत्मनाम्^{१४} ।
१६] अ-धर्मो रक्षसां पक्षः सुराणाम् एष निश्-चयः ॥१५॥ [१३
१७उ] धर्मो वै^{१५} प्रसतेऽधर्मं तत्र त्रेता प्र-वर्तते । [१४उ
स त्वया चरता लोके धर्मो विनि-कृतः पुरा ।
१८] अ-धर्मः प्र-गृहीतंश्च^{१६} तेनाऽसि तमसाऽऽवृतः ॥१६॥ [१५

१. ब-राघवबलं । २. प्र-तावुभौ ॥ ३. रा_१ ल_२ अ प्र-पुरः ।
ल_१ ब-पुनः ॥ ४. रा_२-विद्यास्वतिवि० । ५. म-राजन० । ६. रा_२
फ म-स शास्ति । ७. म-स्थिरं ॥ ८. रा_२ फ म-वारिभिः ॥ ९. अतः
परमधिकः पाठः—रा_१ ल_१ ल_२ ब अ प्र-भवतश्चाप्यहं वेद्मि युद्धे सत्य-
पराक्रमान् । युद्धे नाम रिपोस् तन्त्रमित्युक्ता (१क) स्ते क्रियान्वितः ॥
१०. रा_१ ल_१ ल_२ ब अ प्र-अगमंस् ॥ ११. म-नास्ति ॥ १२. रा_१ ल_१ ल_२
ब अ-धर्मे । १३. ब अ-एष निश्चयः । १४. फ-नास्ति । १५. अ फ-नास्ति ॥
१६. फ म-अधर्मो । १७. म-०हीतेन ॥

- १९पू] स प्र-सादाद् वि-वृद्धश्च धर्मो राम-व्यपाऽऽश्रयः ।
 वि-वर्धयति तत् पक्षं स सुराणां शुभाऽऽवहः ॥१७॥ [१६
 २०] विषयेषु प्र-सक्तेन यत्-किञ्चित्-कारिणा त्वया ।
 ऋषीणाम् अग्नि-कल्पानाम् उद्-वेगो जनितो महान् ॥१८॥ [१७
 २१] ते सम्प्रति दुरा-धर्माः प्र-दीप्ता इव पावकाः ।
 तपसा भाविताऽऽत्मानो धर्मस्याऽनु-ग्रहे स्थिताः ॥१९॥ [१८
 २२] अ-विघ्नेन यजन्ते च यज्ञैः स्वैः-स्वैर् द्वि-जातयः ।
 जुह्वत्य् अग्नींश्च विधि-वद् वेदांश्चोच्चैर् अधीर्यते ॥२०॥ [१९
 २३] अभि-भूय च रक्षांसि ब्रह्म-घोषो नि-नादयन् ।
 दिशोऽपि प्रैथते सर्वाः स्तनयितुर् इवोष्ण-गे ॥२१॥ [२०
 २४] ऋषीणाम् अग्नि-शरणेष्व् अग्निहोत्र-संमुत्थि(द्-स्थितः) ।
 आ-दत्ते रक्षसां तेजो धर्मौघो व्य-आप्नुवञ्जगत् ॥२२॥ [२१
 २५] तेषु तेषु च देशेषु पुण्येषु सु-दृढव्रतैः ।
 क्रियमाणं तपस् तीव्रं सं-तापयति राक्षसान् ॥२३॥ [२२
 २६] उत्-पातान् उत्थि(द्-स्थित)तान् दृष्ट्वा सु-घोरान् बहु-धा बहून् ।
 वि-नाशम् अनु-पश्यामि सर्वेषां रक्षसाम् अहम् ॥२४॥ [२५
 २७] खराऽभिस्तनिता घोरा मेघा भृश-भयंकराः ।
 २८पू] शोणितेनाऽभि-वर्षन्ति लङ्काम् उष्णेन सर्व-तः ॥२५॥ [२६
 ३०पू] चरतां वाहनानां च प्र-पतन्त्य् अश्रु-विन्दवः । [२७पू
 N] अ-यथावच्च शोभन्ते न सङ्ग्रामाऽभिनन्दिनः ॥२६॥ [N

१. रा१-उद्योगो ॥ २. व प्र रा२ फ म-रताः ॥ ३. रा२-यज्ञैस्तैस्तैर् ।
 ४. म-उदीरयन् ॥ ५. रा१ अ-०षोनुनाद० । ६. रा१ ल१ ल२ व अ प्र-
 व्यथितास्सर्वास्तेन जिष्णुरिवोदितः ॥ ७. रा१ ल१ ल२ अ प्र-०शरणे ह्यग्नि-
 होत्रसमन्वितः । व-०शरणे साग्निहोत्रसमन्वितः । ८. ल२-आवत्ते । ९. रा२ फ
 म-भूमौघो । १०. रा१ ल१ ल२ व अ प्र-व्यप्लुवञ् ॥ ११. रा२ फ म-
 चीयमानं ॥ १२. रा२ फ म-उत्पातांश्चोद्वृत्तान् दृष्ट्वा घोरान्बहुविधान् बहून् ॥ १३.
 रा२ फ म-प्रतिभयं ॥ १४. रा२ फ म-नास्ति ॥

३०उ] रंजो-ध्वस्ता दिशः सर्वा न प्र-भान्ति यथा पुरा । [२७उ

३१पू] सर्वं नष्ट-श्रियं मन्ये सैन्यं ते राक्षसेश्वरं ॥२७॥ [N

३२उ] विष्णुं रामम् अहं मन्ये मानुषं देहम् आ-श्रितम् ।

न च मानुष-मात्रो वै रायवो दृढ-विक्रमः ॥२८॥ [N

३३] येन वद्धः सम्-उद्रेऽस्मिन् स सेतुः सु-महाऽद्रुतः ।

३४पू] कुरुष्व नर-राजेन सन्धिं रामेण रावण ॥२९॥ [N

N] कुरुष्व वचनं मेऽद्य हितम् उक्तं निशा-चर ।

३४उ] सीता-कृते महा-प्राज्ञ महद् भयम् उप-स्थितम् ॥३०॥ [N

तथेमानि नि-मित्तानि लक्ष्यन्ते राक्षसाऽधिप । [N

N] चण्डा गोमायवो गृध्रा वाशन्ति च सु-भैरवम् ।

प्र-विश्य लङ्कां समये समवायांश्च कुर्वते ॥३१॥ [२८

३७] काली स्त्री पाण्डुरैर् दन्तैः प्र-हसत्य अग्र-तः स्थिता ।

स्त्रियः स्वमेषु मुह्यन्ति(?) गृहाणि प्रति-धावति ॥३२॥ [२९

३८] रथ्यासु बालकैर् नित्यं कलहः परि-पूज्यते । [N

गृहेषु बलि-कर्माणि प्रेताः पर्युष-भुञ्जते ॥३३॥

३९] खरा गोषु प्र-जौयन्ते मूषका न-कुलेषु च । [३०

मार्जारं द्वीपिभिः सार्वं सूकराश्च च श्वभिः सह ।

४०] किं-नरा राक्षसाश्चैव समेता मानुषैः सह ॥३४॥ [३१

पाण्डुरा रक्त-पादाश्च विह-गाः काल-चोदिताः ।

४१] राक्षसानां वि-नाशाय कपोता गृह-चारिणः ॥३५॥ [३२

१. रा२ फ म-ध्वजा ध्वस्ता विवर्णाश्च । २. प्र-नास्ति ॥ ३. प्र-आ-स्थितं । ४. रा२ फ-न स मातु० । म-स त्वमा० ॥ ५. रा१ ल१ ल२ व अ प्र-सेतुः स महद्-द्रुतः ॥ ६. रा१ ल१ ल२ अ-मह्यं ॥ ७. प्र-तेषां यानि । ८. रा२ फ म-लक्ष्ये राक्षसेश्वर ॥ ९. प्र-भिन्नाः—मुह्यन्ति ॥ १०. रा२ फ म-नास्ति ॥ ११. ल२-परिध्वज्यते । प्र-प्रतिसज्यते । रा२ फ म-परिकल्प्यते । १२. रा१ ल१ ल२ व अ प्र-एवोपभुञ्जते ॥ १३. रा१ ल२ अ-मेषेषु जा० । ल१ व प्र-मेषेषु जा० । १४. ल१ व प्र-नकुलीषु । १५. प्र-राक्षसेश्वर । १६. व-नास्ति ॥

चीची कूची च वाशन्ति शारिका वेष्ममु स्थिताः । [३३
 ४२] पतन्ति व्यथिताश्चैव निर्गताः कलहैषिणः । [३४पू
 N] मूषिकाश्च चाऽपि रथ्यासु वि-श्रब्धं प्र-सरन्ति च ॥ ३६ ॥ [N
 करालो वि-कटो मुण्डः पुरुषः कृष्ण-पिङ्गलः ।

४३] रक्षो-गृहाणि सर्वाणि कालैः कालेऽन्ववेक्षते ॥ ३७ ॥ [३५

अत्य-उग्रं हि प्र-वाशन्ति द्वि-जा युद्धाऽभिनन्दिनः ।

४५] क्रव्याऽदा भक्षयिष्यन्ति मांसानि गज-वाजिनाम् ॥ ३८ ॥ [३६

इदं वचस् तस्य नि-वेद्य माल्य-वान्

निर्-ईक्ष्य रक्षोऽधिपतेः स्थितोऽग्र-तः ।

अनुत्-तमम् उत्तम-पौरुषो बली

४६] बभूव तूष्णीं समवेक्ष्य रावणम् ॥ ३९ ॥ [४१

स तद् वचो माल्य-वता सु-भाषितं

दशाऽऽननो न प्र-शंस स मौर्ख्य-तः ।

भृशं जगैव सुदुष्ट-मानसो

N] मुमूर्षुर् अन्यच्च वचोऽभ्युद्-ईरयन् ॥ ४० ॥ [४२

इत्यार्षे रामायणे युद्ध-काण्डे माल्यवद्-वचनं

नामैकादशः सर्गः ॥ १११ ॥

१. रा२ फ-कूचीति । २. रा२-पचन्ति । ३. रा२ फ म-तिर्जिताः ।
 ४. रा२ फ म-नास्ति ॥ ५. फ-कानि । ६. रा२-काले त्ववे० । म-काले ह्यवे० ॥
 ७. ल१-अभ्यग्रं । ८. रा२ फ म-प्रपश्यन्ति ॥ ९. रा२ फ म-तत्र ॥
 १०. म-मान्यतयाभिभाषितं । ११. रा१ ल१ ल२ व अ प्र-मूर्खवत् ।
 १२. प्र-जगहै सुदुष्टबद्धमानसो । १३. रा१ ल२ अ प्र-वचोभ्यधासीत् । १४.
 ल१ व-नास्ति ॥ १५. ल२ व प्र-लंकाकाण्डे । रा२ म-लंकापर्वणि । १६.
 म-माल्यवद्बचो ॥

[व-१२]= [द्वादशः सर्गः] =[दा-३६]

- ततो माल्य-वतो वाक्यं हितम् उक्तं दशाऽऽननः ।
 १] नाऽमर्षयत् दुष्टाऽऽत्मा कालस्य वशम् आ-गतः ॥१॥ [१
 स बद्ध्वा भ्रुकुटीं चक्रे क्रोधस्य प्रति-लक्षणम् ।
 २] अ-मर्षात् परिहृत्ताऽक्षो माल्य-वन्तम् अथाऽब्रवीत् ॥२॥ [२
 हित-बुद्ध्या यद् अप्य् एतत् तत्-पौरुषम् इहोच्यते ।
 ३] पर-पक्षं प्र-शस्यैव न तच्च छोत्रै-मुखं मम ॥३॥ [३
 मानुषं कृपणं रामम् एकं शाखा-मृगाऽऽश्रयम् ।
 ४] सम्-अर्थं मन्यसे केन त्यक्तं पित्रा वनाऽऽल्यम् ॥४॥ [४
 रक्षसाम् ईश्वरं मां च देवतानां भयं-करम् ।
 ५] अ-हीनं मन्यसे केन हीनं मां जं(जा)तु विक्रमैः ॥५॥ [५
 वीर-द्वेषेण वा सन्धेः पक्ष-पातेन वा रिपोः ।
 ६] त्वयाऽहं परुषाण्य् उक्तः पर-प्रोत्साहितेन वा ॥६॥ [६
 प्र-भवन्तं पद-स्थं हि परुषं कोऽभि-धीस्यति ।
 ७] पण्डितः शास्त्र-तत्त्व-ज्ञो विना प्रोत्साहनाद् रिपोः ॥७॥ [७
 आ-दाय च वनात् सीतां पद्म-हीनाम् इव श्रियम् ।
 ८] किम्-अर्थं प्रति-दास्यामि राघवाय भयाद् अहम् ॥८॥ [८
 वृत्तं वानर-कोटीभिः स-सुग्रीवं स-लक्ष्मणम् ।
 ९] पश्य कैश्चिद् अहोभिस् त्वं नि-हतं राघवं मया ॥९॥ [९]

१. प्र-न मर्षयति ॥ २. रा२-भ्रुकुटीं चक्रे । ३. रा१ ल१ ल२ व अ
 फ-० तास्यो । म-० तात्मा ॥ ४. प्र रा२ फ म-परुषं । ५. प्र- तदिष्यते । ६.
 म-चैव मुखं ॥ ७. रा२-वनाश्रयं ॥ ८. रा२ फ म-सत्त्ववि० ॥ ९. प्र-
 वीरदोषेण । १०. प्र-यदत्रोत्सा० । ११. रा२-च ॥ १२. रा१ ल१ ल२
 व अ प्र-पुरुषं । १३. ल१ ल२ व अ प्र-को हि भ्राम्यति ॥ १४. रा२ म-इव ॥
 १५. रा२-तं । १६. अ-नास्ति ॥

- द्वन्द्वे यस्य न तिष्ठन्ति देवता अपि सं-युगे ।
 १०] रावणो मानुषं प्राऽऽप्य भयम् आ-हारयेत् कथम् ॥१०॥ [१०
 द्वि-धा भज्येयम् अप्य् एव न नमेयं तु कैर्हि-चित् ।
 ११] एष सह-जो दोषः स्व-भावो दुर्-अतिक्रमः ॥११॥ [११
 १२पू] यदि तावत् सम-उद्रस्य सेतुर् वद्धो यद्-कृच्छया ।
 N] रामेण वि-स्मयः कोऽत्र यतस्ते भयम् आ-गतम् ॥१२॥ [१२
 कामं राम इहोत्-तीर्णं(?) सह वानर-सेनया ।
 १३] प्रति-जानामि सत्यं ते न जीवन् प्रति-यास्यति ॥१३॥ [१३
 एवं ब्रुवाणं सं-रब्धं क्रुद्धं वि-ज्ञाय रावणम् ।
 १४] व्रीडितो माल्य-वाग्-तूष्णीं तस्माद् देशाद् अपाऽक्रमत् ॥१४॥ [१४
 जयाऽऽशिषा च राजानं वर्धयित्वा वि-मृश्य च ।
 १५] माल्य-वान् अभ्यनु-ज्ञातो जगाम स्वं नि-वेशनम् ॥१५॥ [१५
 रावणस् तु सहाऽमात्यैर् मन्त्रयित्वा वि-मृश्य च ।
 १६] लङ्कायाम् अ-तुलां गुप्तिं कारयामास राक्षसः ॥१६॥ [१६
 प्र-हस्तं चाऽऽदिदेशाऽथ पूर्व-द्वारेऽरि-सूदनम् ।
 १७] दक्षिणे तु महा-वीर्यौ महापार्श्व-महोदरौ ॥१७॥ [१७
 पश्चिमे तु तथैव द्वौ पुत्रम् इन्द्र-जितं स्वयम् ।
 १८] व्या-दिदेश महा-कायं राक्षसैर् बहुभिर् वृतम् ॥१८॥ [१८
 उत्-तरेऽपि च स द्वारे व्या-दिश्य शुक-सारणौ ।
 १९] स्वयम् अत्र भविष्येऽहम् इति तान् मन्त्रिणोऽब्रवीत् ॥१९॥ [१९
 राक्षसं तु विरूपाक्षं महा-बल-पराक्रमम् ।

१. अ-क्रिमर्थं प्रतितिष्ठन्ति ॥ २. रा_१ ल_१ ल_२ अ-भजेद्यमो वा मां ।
 ३. रा_२ फ म-कस्यचित् । ४. रा_१ ल_१ ल_२ व अ-द्वेषः ॥ ५. रा_१ ल_१ ल_२
 व अ प्र-रामं । ६. रा_२ फ म-तत्सत्यं ॥ ७. रा_१ ल_२-पीतार्थं । ल_१ व अ
 प्र-सेनास्थं । म-तर्जन्तं ॥ ८. रा_१ ल_१ ल_२ व अ प्र-विसृज्य । ९. रा_१ ल_१
 ल_२ व अ-रावणः ॥ १०. प्र-तौ ॥ ११. रा_१ प्र-महाद्वारे । १२. रा_२ फ म-
 महामार्यं ॥ १३. प्र म-भविष्यामि ॥

२०] मध्ये संस्थापयमास बहुभिः सह राक्षसैः ॥२०॥ [२०

एवं विधानं लङ्कायां कृत्वा राक्षस-पुङ्गवः ।

२१] मेने कृताऽर्थम् आत्मानं कृताऽन्त-वशम् आगतः ॥२१॥ [२१

वि-सर्जयामास ततः स मन्त्रिणो

विधानम् आ-ज्ञाप्य पुरस्य पुष्कलम् ।

जयाऽऽशिषा मन्त्रि-जनेन पूजितो

२२] जगाम सोऽन्तः-पुरम् ऋद्धि-मत् तदा ॥२२॥ [२२

इत्याषे रामायणे युद्ध-काण्डे लङ्का-विधानं नाम द्वादशः सर्गः ॥१२॥

[वं-१३] = [त्रयोदशः सर्गः] = [दा-३७]

नर-वानर-राजौ तु स च वायु-सुतः कपिः ।

१] जाम्ब-वान् ऋक्ष-राजश् च रावणाऽवरजस् तथा ॥१॥ [१

२पृ] अङ्ग-दो द्वि-विदो मैन्दो लक्ष्मणो नील एव च ।^{१०} [२

N] अन्ये च वानर-श्रेष्ठाः शत-शोऽथ सहस्र-शः । [N

अमित्र-विषयं प्राऽऽप्ताः समम् एवाऽभ्य-अमन्त्रयन् ॥२॥ [३उ

४] इयं सा लक्ष्यते लङ्का पुरी रावण-पालिता ।

५पृ] मानुषाऽसुर-गन्धर्वैर् अ-मरैर् अपि दुर-जया ॥३॥ [४

N] पुर्याम् (?र्या) एवं-विधायां (?यास्) तु मन्त्रयध्वं विनिर्-जये ।

५उ] निखं संनि-हितो यत्र रावणो रावयन् प्र-जाः ॥४॥ [५

६उ] तथा तेषु ब्रुवाणेषु रावणाऽवरजोऽब्रवीत् ।

वाक्यं हेत्वर्थ-संयुक्तं पुष्कलाऽर्थं वि-भीषणः ॥५॥ [६

१. फ-कृतार्थं मन्यसे च त्वं ॥ २. ल२ अ-दुष्करं ॥ ३. फ-नास्ति ।
४. ल१ अ प्र-लंकाकाण्डे । म-लंकापर्वणि ॥ ५. रा१ ल१ ल२ व अ प्र-
राजानौ ॥ ६. रा१ ल१ ल२-वानराः श्रेष्ठाः । ७. रा२ फ-नास्ति ॥ ८.
म-अमरैश्चापि ॥ ९. रा२-तो ह्यत्र । म-शापविहितोत्र । १०. फ- रजयन् ॥

- ८] अनलश् च हरश् चैव सं-पातिः प्र-धंसस् तथा ।
 ९३] गत्वा लङ्काम् अमात्या मेपुरीं पुनर् इहाऽऽगताः ॥६॥ [७
 भूत्वा शकुनयः सर्वे प्र-विष्टास् तां महा-पुरीम् ।
 १०] वि-धानं वि-हितं यच्च च दृष्ट्वा तत् समुप-स्थिताः ॥७॥ [८
 सं-विधानं यद् आहुस् ते रावणस्य दुर्-आत्मनः ।
 ११] राज्ञस् तैः कथितं सर्वं यथा-तथ्यं तु तच्च हृणु ॥८॥ [९
 पूर्वं प्र-हस्तो बल-वान् द्वारम् आ-वृत्तं तिष्ठति ।
 १२] दक्षिणं तु महा-वीर्यौ महापार्श्व-महोदरौ ॥९॥ [१०
 १३] इन्द्र-जित् पश्चिमं द्वारं राक्षसैर् बहुभिर वृतः ।

[N] पट्टिशाऽसि-भुशुण्डीभिः शूल-मुद्गर-पाणिभिः ॥१०॥ [N
 १३३] नाना-प्रहरणैः शूरैर् आ-स्थितो रावणाऽऽत्मजः । [११३]

- १४] उत्-तरं नगर-द्वारं रावणः स्वयम् आ-स्थितः ॥११॥ [१२
 विरूपाक्षस् तु महता शूल-शक्ति-धनुष्-मता ।
 १५] बलेन रान्तसैः सार्धं मध्यमं गुल्मम् आ-श्रितः ॥१२॥ [१३
 एताम् एवं-विधां गुप्तिं लङ्कायां समुद्-ईक्ष्य ते ।
 १६] मांमकाः सचिवाः सर्वे शीघ्रं पुनर् इहाऽऽगताः ॥१३॥ [१४
 सहस्रं कुञ्जराणां च रथानाम् अ-युतं तथा ।
 १७] हयानां चाऽयुतं तत्र साऽग्रा कोटी च रक्षसाम् ॥१४॥ [१५
 वि-क्रान्ता लब्ध-लक्ष्याश् च सं-ग्रामेष्व् अ-निवर्तिनः ।
 १८] इष्टा राक्षस-राजस्य नित्यम् एते निशा-चराः ॥१५॥ [१६
 एकैकस्य तु युद्धार्थं रा(१२)क्षसां च विशां-पतेः ।
 १९] परिवार-सहस्राणां सहस्रम् उप-तिष्ठते ॥१६॥ [१७]

१. रा१ ल१ ल१ व अ प्र-प्रसवस् ॥ २. रा१ ल१ ल२ व अ म-ते ।
 ३. रा२ फ-० तत्त्वं ॥ ४. म-सह । ५. रा१ ल१ ल२ व अ फ-नास्ति ॥ ६. प्र-सर्वैर् । ७.
 अ प्र रा२ फ-आस्थितः । ८. म-नास्ति ॥ ९. प्र-लंकायाः । १०. रा२ फ-कामगाः ॥
 ११. रा१ ल१ ल२ व अ प्र म-० लक्षाश् ॥ १२. रा२ फ म-राक्षसस्य ॥

- एतां प्रवृत्तिं लङ्कायाम् अनु-प्रोच्य विभीषणः । [१८पू
२०] रामं कमल-पत्राऽक्षम् इदं पुनरु उवाच ह ॥१७॥ [१९पू
कुवेरं तु यदा राजन् रावणः प्रत्यु-अयुध्यत ।
२१] षष्टि-शत-सहस्राणि तदा निर-यान्ति रक्षसाम् ॥१८॥ [२०
परा-क्रमेण वीर्येण तेजसा सत्त्व-गौरवात् ।
२२] सदृशानि स्म सर्वाणि रावणस्य दुर्-आत्मनः ॥१९॥ [२१
अत्राऽमर्षो न कर्तव्यो रोषये त्वां न भीषये ।
२३] सम्-अर्थो ह्यसि वीर्येण सुराणाम् अपि शांतने ॥२०॥ [२२
तद् भवान् हरि-वीर्याणां बलेन महताऽऽवृतः ।
२४] सं-क्षोभ्य रक्षसीं सेनां सं-वधिष्यति रावणम् ॥२१॥ [२३
रावणाऽवरजे वाक्यम् एवं ब्रुवति राघवः ।
२५] शत्रूणां प्रति-धौताऽर्थम् इदं वचनम् अब्रवीत् ॥२२॥ [२४
कपीनाम् उग्र-वीर्याणां सहस्रैर् बहुभिर् वृतः । [२५उ
२६] नीलः प्र-हस्तं प्लवंगो रक्षसं प्रति धौवताम् ॥२३॥ [N
अङ्ग-दो वालिनः पुत्रो बलेन महताऽऽवृतः ।
२७] दक्षिणे धौवतां द्वारि महापार्श्व-महोदरौ ॥२४॥ [२६
हनु-मान् पश्चिमं द्वारं निर्-यातु पवनाऽऽत्मजः ।
२८] इन्द्रजित्-प्रतियुद्धाऽर्थं वृतो वै वानरैः सह ॥२५॥ [२७

१. रा_१ ल_१ ल_२ व प्र-०शोच्य । अ-०शोच्य ॥ २. म-व । ३. रा_१
ल_१ ल_२ व अ-षष्टिः शतसहस्राणां ॥ ४. प्र-नास्ति ॥ ५. रा_२ फ म-अत्र
मन्युर । ६. फ-न विभीषये । ७. ल_१-०णामपि शांतये । ब-तेजसा सत्त्वगौरवात् ॥
८. रा_२ फ म-०वीर्याणां । ९. रा_२ फ म-विक्षोभ्य । १०. प्र-महती ।
११. रा_२ फ-तं वधि० ॥ १२. ल_१ व-नास्ति ॥ १३. प्र-इव घा० ।
रा_२ फ-प्रतिवाधार्थं । १४. रा_२ फ-एवं ॥ १५. रा_१ ल_२ अ
प्र-प्रवरं प्लवंगो । १६. रा_१ ल_२ अ प्र-रक्षसं प्रति ॥ १७. रा_२ फ म-
धावतां ॥ १८. रा_२ फ म-निषीज्य । १९. रा_२ फ-निविशत्वप्रमेयात्मा कपिभि-
र्बहुभिः सह । म-नास्ति ॥

- दैत्य-दानव-संघानाम् ऋषीणां च महाऽऽत्मनाम् ।
 २९] विप्रकार-प्रियः क्षुद्रो वरदान-बलाऽन्वितः ॥२६॥ [२८
 परा-क्रमति यः सर्वाल्लोकात् सं-तापयन् प्र-जाः ।
 ३०] तस्य राक्षस-राजस्य रावणस्य वधे वृतः ॥२७॥ [२९
 उत्-तरं नगर-द्वारम् अहं सौमित्रिणा सह ।
 ३१] नि-पीड्योप-निवेक्ष्यामि स-बलो यत्र रावणः ॥२८॥ [३०
 वानरेन्द्रस् तु बल-वान् ऋक्ष-राजस् तु जाम्ब-वान् ।
 ३२] राक्षसेन्द्राऽनुजश् चैव गुल्मे भवतु मध्यमे ॥२९॥ [३१
 न चैव मानुषं रूपं कपिभिः कार्यम् आ-हवे ।
 ३३] [हृष्टा नश्येत् वै संज्ञा युद्धे वा मानुषे बले । ?] [३२
 वानरो ह्येव नश्चिह्नं स्व-जनेऽस्मिन् भविष्यति ॥३०॥ [३३
 ३४] वयं तु भवतां मध्ये सप्त योत्स्यामहे नराः ।
 अहं चैव सह भ्रात्रा लक्ष्मणेनाऽमितौजसा ।
 ३५] आत्मनः पञ्चमश्चाऽयं सखा मम वि-भीषणः ॥३१॥ [३४
 सर्वकार्य-प्रसिद्धयर्थम् एवम् उक्त्वा वि-भीषणम् ।
 ३६] सुवेलाऽऽरोहणे बुद्धिं चकार लघु-विक्रमः ॥३२॥ [३५
 ततः स रामो महता बलेन
 प्र-च्छाद्य सर्वा पृथिवीं महाऽऽत्मा ।
 प्रहृष्ट-रूपोऽभि-जगाम लङ्कां

१. रा१ ल१ व अ प्र-विप्रकारी च यः । २. ल२-नास्ति ॥ ३. रा१
 ल१ ल२ व अ प्र-वेक्ष्यामि । ४. अतः परमधिकः पाठः—रा१ ल१ ल२ व
 अ प्र-तान्पुरद्वाः स्थिताः शक्तः समर्थः परिरक्षितुं । रामेणाधिष्ठितं चैतद्वरगो-
 नेव सागरं ॥ ५. रा१ ल१ ल२ व अ प्र-नश्यति । ६. रा२ म-पुरुषं संज्ञेयं
 वानरे । फ-पुरुषः संज्ञेयं वानरे । ७. रा१ ल१ ल२ व अ प्र-म-नास्ति ॥
 ८. रा१ ल१ ल२ व अ प्र-भवतो मध्ये च । ९. प्र रा२ फ-आत्मना । १०. प्र-
 पंचमोयं मे ॥ ११. प्र रा२ फ म-मतिमास्तदा ॥ १२. म-तेन ।

N] वि-भीषणं चार-विधौ नि-योज्य ॥३३॥ [३६

इत्याषे रमायणे युद्ध-काण्डे विभोग-चिन्ता नाम त्रयोदशः सर्गः ॥१३॥

[वं-१४] = [चतुर्दशः सर्गः] = [दा-३८]

स तु कृत्वा सु-वेलस्य बुद्धिम् आ-रोहणं प्रति ।

१] लक्ष्मणाऽनुगतो रामः सु-ग्रीवम् इदम् अब्रवीत् ॥१॥ [१

वि-भीषणं च धर्म-ज्ञम् अनु-रक्तं निशा-चरम् ।

२] मन्त्र-ज्ञं च कृत-ज्ञं च मधुरं श्लक्ष्णया गिरा ॥२॥ [२

सु-वेले साधु शैलेन्द्रम् आशु सानु-शतैश् चितम् ।

३] अधि-रोहामहे सर्वे वत्स्यामोऽत्र निशाम् इमाम् ॥३॥ [३

लङ्काम् आ-लोकयिष्यामो नि-लयं रावणस्य च ।

५] येनाऽऽत्म-जीविताऽन्ताय हता भार्या यशस्विनी ॥४॥ [४

येन धर्मो न वि-ज्ञातो न कुलं कुल-शालिना ।

६] राक्षस्या नीचया बुद्ध्या येनैतद् गर्हितं कृतम् ॥५॥ [५

तस्माद् वि-वर्धते रोषः संभ्रुवैतं पाप-राक्षसम् ।

७] यस्याऽप-चारान् नीचस्य सर्वान् धेक्ष्यामि राक्षसान् । [६

बाणैर् वज्राऽशनि-प्रख्यैर् अ-सुरान् इव वासवः ॥६॥ [N

८] एकैश् च कुरुते पापं काल-पाश-वशं गतः ।

नीचैस् तस्याऽप-चारेण कुलं येन वि-नश्यति ॥७॥ [७

९] एवं सं-मन्य काकुत्स्थः सं-कुद्धो रावणं प्रति ।

१. ल२-नास्ति ॥ २. फ म-नास्ति । ३. व अ प्र-लंकाकाण्डे । म-लंकापर्वणि । ४. रा२ फ-सैन्यप्रभागो । म-सैन्यविभागो ॥ ५. रा२ फ म-नुमतो ॥ ६. रा२ फ म-इमं । ७. रा२-सानुशतान्वितं । फ-सानुशतोच्छ्रितं ॥ ८. रा२ फ म-येन मे जीवि० ॥ ९. प्र-राक्षसा ॥ १०. रा१ ल१ ल२ अ-भ्रुवैतं । ११. रा२ म-पराधान् । १२. रा१ ल१ ल२ अ-प्र-ह्न्यामि ॥ १३. रा१ ल१ ल२ व अ प्र-को हि तत्कुरुते । १४. रा१ ल१ ल२ अ प्र-कालस्य वशमात्मनः । ब-कालस्य वशमागतः । म-कलहस्य वशं गतः । १५. रा१ ल१ ल२ व अ प्र-नीचस्यात्माप० ॥

- शीघ्रं सु-वेलम् आऽरोहद् वासाऽर्थं चित्र-काननम् ॥८॥ [८
 १०] पृष्ठ-तो लक्ष्मणश् चैनम् अन्ध-अगच्छत् समा-हितः ।
 स-शरं धनुर् उद्-यम्य सु-महद् वि-क्रमोपमम् ॥९॥
 ११] अन्वाऽरोहच् च सु-ग्रीवः साऽमात्यः स-विभीषणः । [१
 हनु-मान् अङ्ग-दो नीलो मैन्दो द्वि-विद एव च ॥१०॥
 १२] गजो गवाऽक्षो गवयः शरभो गन्ध-मादनः । [१०
 १३] पैनसः कु-मुदश् चैव पृथुश् च हरि-यूथपः ॥११॥ [११
 १४] एते चाऽन्ये च बहवो वानराः शीघ्र-गोमिनः । [१२
 अन्वाऽरोहन् बलोदग्राश् चालयन्तो महा-शिलाः ॥१२॥ [N
 १५] ततः सु-वेलम् आ-रुह्य रामस् तैर् वानरैः सह ।
 नि-पसाद् गिरेस् तस्य शृङ्गे सम-शिला-तले ॥१३॥ [१४
 १६] ततः कपि-गणाः सर्वे समा-वृत्य त्रि-योजनम् ।
 आ-रोहन्ति सु-वेलं तु पुंन्तो दक्षिणा-मुखाः ॥१४॥ [१५
 १७] ते वायु-वेगाः पुव-गास् तं गिरिं गिरि-चारिणः ।
 अध्याऽरोहन्त श-तशः सु-वेलं यत्र राघवः ॥१५॥ [१६
 १८] ते त्व् अ-दीर्घेण कालेन गिरिम् आ-रुह्य सर्व-तः ।
 ददृशुः शिखरात् तस्माद् वि-भक्ताम् इव खे-पुरीम् ॥१६॥ [१६
 १९] तां सु-वप्रां वरै-द्वारां प्राकार-वर-शोभिताम् ।
 २०] लङ्कां राक्षसैः पूर्णां ददृशुर् हरि-यूथपाः ॥१७॥ [१७
 प्राकार-वैलभी-संस्थैस् तपो-नीलैर् निशा-चरैः ।
 २२] ददृशुस् ते हरि-श्रेष्ठाः प्राकारम् अपरं कृतम् ॥१८॥ [१८

१. रा२ फ-रामः ॥ २. रा२ फ म-लक्ष्मणस्त्वेन ॥ ३. रा२-पवनः । ४.
 प्र-नास्ति ॥ ५. रा२ फ-शीघ्रविक्रमाः । ६. रा२-अध्यारोहन् । ७. रा२ फ म-
 इवोदग्राः शातयन्तो ॥ ८. रा२ फ-० तटे ॥ ९. रा१ ल१ ल२ व अ प्र-सुवेलस्य ।
 १०. म-पतन्तो ॥ ११. फ-सर्वशः । १२. रा१ ल१ ल२ व-विवरात् ॥ १३. प्र-
 नवद्वारां ॥ १४. रा२ फ म-प्राकारधरणीसं० । १५. रा१ ल१ ल२ व-परमं ॥

ते दृष्ट्वा वानराः सर्वे राक्षसान् युद्ध-काङ्क्षिणः ।

२३] समुज्जुर् वि-पुलात् नादांस् तत्र रामस्य पश्यतः ॥१९॥ [१९

ततोऽस्तम् अगमन् सूर्यः सन्ध्यया प्रति-रञ्जितः ।

२४] पूर्ण-चन्द्र-प्रदीपां च क्षैपा समभि(?)भ्य) वर्तत ॥२०॥ [२०

स-चन्द्र-ग्रह-नक्षत्रं नभोऽदृश्यत सागरे ।

२५] द्वितीयम् इव चाऽऽकाशं स-चन्द्र-ग्रह-तारकम् ॥२१॥ [N

ततः स रामो हरि-बाहिनी-पतिर्

वि-भीषणश् चर्क्ष-पतिश् च जाम्ब-वान् ।

स-लक्ष्मणो यूथपै-यूथ-संवृतः

N] सुवेल-पृष्ठे न्य-अवसन् यथा-मुखम् ॥२२॥ [२१

ततः सु-वेलस्य गिरेश् च वासं(?)से)

शृङ्गे च तस्थौ स हित(?)तैः) समेतः ।

सं-भ्राजयन् वै रजनी-मुखे(?)खं) तं

N] प्र-भाभिर् ईड्याभिर् अतीऽव भाति ॥२३॥ [N

ततः प्र-भाते सचिवांस् तु राघवः

प्र-यागम् आ-ज्ञापयतेत्य् अभाषत ।

प्रवीऽऽक्षमागस् त्व् अथ दक्षिणा-मुखस्

N] ततश् च लङ्कां ददृशे महा-पुरीम् ॥२४॥^{१०} N

ईत्यार्षे रामायणे युद्ध-काण्डे सु-वेलोऽऽरोहणं नाम चतुर्दशः सर्गः ॥१४॥

[वं - १५] = [पञ्चदशः सर्गः] = [दा - ३९]

ते रात्रिम् उषिताः सर्वे सु-वले हरि-यूथपाः ।

१] लङ्काया ददृशुर् दूराद् वनान्य् उप-वनानि च ॥१॥ [१

१. म-प्रतिरञ्जितः । २. प्र-०प्रदीपेव । रा२-०प्रतीपा च । ३. रा१-क्षमा ।

४. ल२-०वर्तते । म-०वर्ततां ॥ ५. म-यूथपतिस्तु सं० । ६. रा१ ल१ ल२

ब-न्यवसद् । प्र-त्ववसद् ॥ ७. रा२ फ म-नास्ति ॥ ८. फ म-नास्ति । ९. अ

प्र-लंकाकाण्डे । म-लंकापर्वणि ॥ १०. रा१ ल१ ल२ व अ प्र-रात्रिसुखिताः ॥

- सम-भौमानि रम्याणि विशालाऽऽयतनानि च ।
 २] दृष्टि-रम्याणि ते दृष्ट्वा बभूवुर् जात-विस्मयाः ॥२॥ [२
 चम्पकाऽशोक-वैकुल-साल-ताल-वनाऽऽयुता ।
 ३] तमाल-वन-संचलन्ना रक्तमालक-संवृता ॥३॥ [३
 हिन्तालैर् अर्जुनैः सक्षैः (? जैः) सप्त-पर्णैश् च पुष्पितैः ।
 ४] तिलकैः कर्णिकारैश् च तथा पाटलिभिर् दुमैः ॥४॥ [४
 ५] शुशुभे पर्वताऽग्रैश् च लता-परिकरैर् धनैः ।
 ६] लङ्का-काननजैः पुष्पैर् यथेन्द्रस्याऽमरावती ॥५॥ [५
 ७] विचित्र-कुसुमोपेतै रक्त-कोमल-पल्लवैः ।
 ८] शाद-वलानि च नीलानि चित्राण्यं च वन-राजयः ॥६॥ [६
 ७] जालकं मञ्जरी-पुष्पं फलं किसलयानि च ।
 धारयन्ति नंगास् तत्र नरा इव वि-भूषणम् ॥७॥ [७
 ८] तच्च चैत्र-रथ-संकाशं मनो-ज्ञं नन्दनोपमम् ।
 वनं सर्व-भृगं रम्यं शुशुभे षट्-पदाऽऽकुलम् ॥८॥ [८
 ९] दात्यूहकैः पक्षि-गणैर् नृत्यमानैश् च बर्हिभिः ।
 तथा पर-भृतैश् चैव शुशुभे तद् वनं महत् ॥९॥ [९
 १०] तानि मत्त-विहंगानि भ्रमराऽऽचरितानि च ।
 कोकिला-कुल-पण्डानि विहंगाऽभिर्हृतानि च ॥ १०॥ [१०
 ११] भृङ्ग-राजाऽभिलीनानि कुररी-सेवितानि च ।
 काकोलूक-विद्युष्टानि सारसाऽभिरुतानि च ॥ ११॥ [११

१. रा१ ल१ ल२ व अ प्र-समसौम्यानि । २. रा२ फ म-० लान्यायतानि ॥
 ३. रा२ म-० कवहुलां शाल...युतां । ४. प्र-० मालाभिसंयुतां ॥ ५. रा२- हरिता-
 लैर् ॥ ६. रा२ फ-दुमैः । ७. म-नास्ति । ८. रा२ फ म-कुलैर् ॥ ९. म-
 विचित्रा ॥ १०. रा१ ल१ ल२ व अ प्र-धारयत्यङ्गनास् ॥ ११. प्र-तैश् । १२.
 रा२ फ-सर्वभृगं ॥ १३. रा१ ल१ ल२ व अ प्र-दात्यूहकोयष्टिरुतैर् । १४.
 म-बर्हिणैः ॥ १५. अ प्र-तन्निमित्तवि० । १६. रा१ ल१ ल२ प्र-० भिमतानि ॥
 १७. व-नास्ति ॥ १८. व अ-नास्ति ।

- १२] विविद्युस् ते ततस् तानि हरयः काम-रूपिणः ॥११॥ [१२पू
 १३] तेषां नि-वसतां तत्र वानराणां तरस्विनाम् ।
 पुष्प-संसर्ग-सुरभिर् बवौ प्राण-मुखोऽनिलः ॥१२॥ [१३
 १४] तेषां नि-वेशम् तत्राऽऽसीत् प्रवि-भागैर् अनेक-शः । [N
 अकम्पयंस् ते लङ्कां वै स्वैर् नदैर् नदतां वराः ॥१३॥
 १५] सर्पद्विश् च महौ-यूथैर् मही चरण-पीडिता । [१५उ
 उत्-पपात रजश् चोर्ध्वं कपोताऽङ्गैरुहोपमम् ॥१४॥ [१६
 १६] अन्ये तु हरि-यूथानां वि-क्रान्ता हरि-यूथपाः ।
 सु-ग्रीवेणाऽभ्यनु-ज्ञाता लङ्कां जग्मुः पताकिनीम् ॥१५॥ [१४
 १७] वि-त्रासयन्तो वि-हगांस् त्रासयन्तो मृगांस् तथा । [१५पू
 आ-स्फोटयन्तो खेलन्तः सर्वे रण-समुत्सुकाः ।
 १८] कम्पयन्तश् च लङ्काया वनान्य उप-वनानि च ॥१६॥ [N
 ऋक्षाः सिंहा वराहाश् च महिषा भ्रमरा गिराः (मृगाः) ।^{१०}
 १९] तेषां शब्देन वि-व्रस्ता जग्मुर् भीता दिशो दश ॥१७॥ [१७
 शिखरम् तु त्रि-कूटस्य प्रांश्चुर् एको नभः स्पृशन् ।
 २०] संमन्ताद् द्रुम-संच्छन्नो महा-जैलद-सन्निभः ॥१८॥ [१८
 श्वेतश् चोर्ध्वं च वि-स्तीर्णो विमलः^{१५}ऽऽदित्य-सन्निभः ।
 २१] श्लक्ष्णः श्री-मान् महांश् चैव दुष्प्राऽऽपः शकुनैर् अपि ॥१९॥
 मनसाऽपि दुर्गा-रोहः स शैलः किमु कर्मणा । [१९
 २२] नि-विष्टा यस्य शिखरे लङ्का रावण-पालिता ॥२०॥ [२०पू
 सा पुरी गो-पुरैश् चित्रैर् विविधैः^{१५}ऽऽकार-तोरणैः ।

१. रा२ फ म-वनान्युपवनानि च ॥ २. प्र रा२ फ-महौजसां । ३.
 फ-प्राणसु० ॥ ४. रा२ फ म-नादैस्तैर् ॥ ५. रा२ फ म-तथा यूथैर् । ६. प्र रा२
 फ म-कपोतारुणसन्निभं ॥ ७. प्र रा२ फ म-हरिवीराणां ॥ ८. रा२ म-मृग-
 द्विपान् । फ-मृगद्विजान् । ९. रा२-वल्गंतः । १०. रा१ ल१ ल२ व अ
 प्र-नास्ति । ११. रा१ ल१ ल२ व अ प्र-जग्मुस्तेपि ॥ १२ रा२-राजतद्रुम० ।
 १३. रा२ फ-महारजतसं० ॥ १४. म-लादर्शसं० ॥ १५. प्र-नास्ति ॥
 १६. प्र-न चारोहः । १७. म-प्राकारैस्तोरणैरपि ।

- २३] काञ्चनेन च जालेन राजतेन च शोभते ॥२१॥ [२१
 प्रासादैश्च च विमानैश्च लङ्का परम-शोभिता ।
 २४] घनैर् इव तपाऽपाये मध्यमं वैष्णवं पदम् ॥२२॥ [२२
 यस्यां स्तम्भ-सहस्रेण प्रासादः सर्व-काञ्चनः ।
 २५] कैलास-शिखराऽऽकारो दृश्यते खम्बोर्लै-लैखन् ॥२३॥ [२३
 चैत्यैः स राक्षसेन्द्रस्य रावणस्य दुर्-आत्मनः ।
 २६] शतेन रक्षसां नित्यं यैः सम-अग्रेण रक्ष्यते ॥२४॥ [२४
 तां सम-ऋद्धां समृद्धाऽर्थो लक्ष्मी-वाल् लक्ष्मणाग्रजः ।
 २८] रावणस्य पुरीं रामो ददर्श सह वानरैः ॥२५॥ [२७
 तां रत्न-पूर्णां बहु-संविधानां ।

प्रासाद-मालाभिर् अलङ्कृतां च ।

- N] पुरीं महा-यन्त्र-कपाटै-युक्तां
 ददर्श रामः सह लक्ष्मणेन ॥२६॥ [२९

इत्यार्षे रामायणे युद्ध-काण्डे लङ्का-दर्शने नाम पञ्चदशः सर्गः ॥१५॥

[व-१६]= [षोडशः सर्गः] =[दा-४१]

अथ तत्र नि-मित्तानि दृष्ट्वा लक्ष्मण-पूर्वजैः ।

- १] लक्ष्मणं सम्परि-ष्वेज्य ततो वचनम् अब्रवीत् ॥१॥ [१

[परि-ग्राहोदकं तूर्णं वनानि फलवन्ति च ।

- २] बलं च प्रवि-भज्येदं व्यै-ऊहं तिष्ठाम लक्ष्मण ॥२॥ [१०

१. रा१ ल१ ल२ व अ-नास्ति ॥ २. रा२ फ-समलंकृतः । ३. फ-इहोल्लि० ।
 ४. रा१ अ-दैत्यः ॥ ५. म-स यत्नेन च २० ॥ ६. रा१ ल२ व अ प्र-०द्वार्था ॥
 ७. म-०कपाटगुल्मां । ८. रा२ फ म-सहितो बलेन ॥ ९. रा१-सुन्दरकाण्डे । व अ
 प्र रा२-लंकाकाण्डे । म-नास्ति । १०. रा२ फ-लंकादर्शनो ॥ ११. प्र-नास्ति । १२.
 रा२ फ व-वचोवददतन्द्रितः ॥ १३. रा२ फ-प्रविग्रा० । १४. ल२-फलं च । व-
 बलानि । १५. रा१ ल१ ल२ व अ-प्रविमज्येदं । १६. रा२-ब्रूहि ॥

लोक-अय-करं भीमं भयं पश्याम्य् उप-स्थितम् ।

३] नि-बर्हणं मु-वीराणां मृधे पश्यामि रक्षसाम् ॥३॥ [११

वाता हि परुषा वान्ति कम्पते च वसुं-धरा ।

४] पर्वताऽग्राणि वेपन्ते नदन्ति धरणी-धराः ॥४॥ [१२

५पू] मेघाः क्रव्यात्-प्रतीकाशाः परुषाः परुष-स्वनाः ।

क्रूरा वारि प्र-वर्षन्ति मिश्रं रुधिर-बिन्दुभिः ॥५॥ [१३

६] रक्त-चन्दन-सङ्काशाः सैन्ध्या-परम-दारुणाः ।^२

ज्वलन्त्यो नि-पतन्त्य् एव महोल्काः सूर्य-मण्डलात् ।^३ [N

N] आदित्य-पथम् आ-वृत्स जैनयन्त्यो महद् भयम् ॥६॥

७उ] दीना दीन-स्वना घोरास् त्व् अ-प्रशस्ता मृग-द्विजाः ।^४ [१५

रजन्याम् अ-प्रशस्तश् च सं-तापयति चन्द्रमाः ।

८] क्षिप्त-रक्तांऽशु-पर्यन्तो यथा लोकस्य सं-क्षये ॥७॥

ह्रस्वो रूक्षोऽप्रशस्तस् तु परि-वेषश् च लोहितः ।^५ [१६

९] आदिश-मण्डले नीलः पश्य लक्ष्मण दृश्यते ॥८॥

चन्द्रमा न यथा-वच् च नक्ष-त्राण्य् अभि-पद्यते ।

१०] युगाऽन्त इव लोकानां पश्य लक्ष्मण दृश्यते ॥९॥ [१७

कैङ्कराः श्येनास् तथा गृध्रा नीचैः परि-चरन्ति च ।

१. रा_२ फ म-प्रवीराणां मृधे वानरर० ॥ २. फ म-नास्ति ॥ ३. रा_२-
मेघाः पर० । ४. रा_१ ल_१ ल_२ व अ-एषु । ५. अतः परमधिकः पाठः—रा_१
ल_१ ल_२ व अ रा_२ फ-ज्वलच्च निपतत्येतदादित्यादग्निमण्डलं । म-नास्ति । ६.
म-आविश्य । ७. रा_१ ल_१ ल_२ व अ प्र म-०यन्तो ॥ ८. प्र रा_२ फ म-०स्वरा ।
९. म-नास्ति । १०. अतः परमधिकः पाठः—म-सैहिकेयेन च तथा गृहीतौ
चन्द्रभास्करो । अपर्वणि त्रयोदश्यां सपरिवेषमण्डलौ ॥ वक्रमंगारकश्चक्रे
विशाखासु सुभैरवं । अशरीरास्तथा वाचो श्रूयन्ते ह्यशुभावहाः । उमे सन्ध्ये
च वाशंते क्रव्यादाश्च सुदारुणाः । ११. रा_१ ल_१ ल_२ व-अप्रमत्तश् । १२. रा_२ फ म-
कृष्णर० ॥ १३. प्र रा_२ फ म-प्रशस्तश् । १४. रा_१-रविवेशश्च लो० । रा_२ फ-परिवेषः
सुलो० । प्र-परिवेषस्तु लो० । म-परिवेषोस्य लो० । १५. म-लीनः ॥ १६. म-नास्ति ॥
१७. रा_१ ल_१ ल_२ व अ प्र फ म-लंकां । १८. म-पतन्ति । १९. प्र-हि ।

- १.१] शिवाश् चाऽप्य् अ-शिवा वाचः प्र-वदन्ति महा-स्वनाः ॥१०॥ [१८
तूर्णम् अद्य दुरा-धर्षा पुरीं रावण-पालिताम् ।
१.३] अभि-धामो जवेनैव सर्व-तो हरिभिर् वृताः ॥११॥ [२०
इत्य् एवं तु वदन् वीरो लक्ष्मणं लक्ष्मणाऽग्रजः ।
१.४] तस्माद् अव-तताराऽऽद्यु पर्वताऽग्रान् महा-बलः ॥१२॥ [२१
अव-तीर्य तु धर्माऽऽत्मा तस्माच् छैलात् स राघवः ।
१.५] परैर् अ-धृष्यम् अ-क्षोभ्यं ददर्श बलम् आत्मनः ॥१३॥ [२२
ततस् तं व्य-ऊह्य सु-ग्रीवः कपि-राजो महा-बलः ।
१.६] काल-ज्ञो राघवस्याऽऽज्ञां युद्धाऽऽकांक्षी भ्युद्-ऐक्षत १४ [२३
ततः काले महा-बाहुर् बलेन महताऽऽवृत्तः ।
१.७] प्र-तस्थे पुर-तो धन्वी लङ्काम् अभि-मुखः पुरीम् ॥१५॥ [२४
तं विभीषण-सुग्रीवौ हनु-मान् जाम्ब-वान् नलः ।
१.८] ऋक्ष-राजोऽङ्ग-दो नीलो लक्ष्मणश् चाऽन्व-अयुस् तदा १६ [२५
ततः पश्चात् सु-महती पृतनार्क्षवनौकसाम् ।
१.९] प्र-च्छाद्य महतीं भूमिं प्र-ययौ येन राघवः ॥१७॥ [२६
शैल-शृङ्गाणि शत-शः प्र-वृद्धांश् च मही-रुहान् ।
२.०] जगृहुः कुञ्जर-प्रख्या वानरा बाहु-शालिनः ॥१८॥ [२७
ते त्व् अ-दीर्घेण कालेन राम-सुग्रीव-लक्ष्मणाः ।
२.१] रावणस्य पुरीं लङ्काम् आ-सेदुः सुदुरा-सदाम् ॥१९॥ [२८
पताका-मालिनीं रम्याम् उद्यान-वैन-शोभिताम् ।

१. व-अभिरामो ॥ २. रा१ ल१ ल२ व अ प्र-नास्ति ॥ ३. अतः
परमधिकः पाठः—रा२ फ-व्यूह्य तद्धानरसैन्यं प्रायाज्जंकां पुरीं प्रति ।
बद्धगोधांगुलित्राणौ शरचापाऽसिधारिणौ ॥ दिव्यशस्त्रास्त्रसम्पन्नौ आबद्ध-
कवचावुभौ । पुरस्कृत्य महावीर्यौ तावुभौ रामलक्ष्मणौ ॥ विभीषणेनानु-
गतौ प्रवरैश्च स्रवंगमैः । ततस्तु हेमपिंगानां पृतना सा वनौकसां ॥ समुद्र-
कल्पा महती लङ्कामभ्यपतत्तदा । म-नास्ति ॥ ४. रा१ ल१ ल२ व अ प्र म-
नास्ति ॥ ५. म-उद्यानशतशो० ।

- २२] चित्र-वप्रां मुदुष्प्राऽऽपाम् उच्च-प्राकार-तोरणाम् ॥२०॥ [२९
तां सुरैर् अपि दुष्प्रेक्षां दृष्ट्वा राम-प्रचोदिताः ।
२३] यथा-निवेशं सम्प्रांऽऽप्य न्य-अवसन्त वनौकसः ॥२१॥ [३०
दश-योजन-मात्रं तु मण्डलं वानरं बलम् ।
२४] परि-क्रम्य तदा लङ्कां युद्धायाऽभि-ससार ह ॥२२॥ [N
लङ्काया उत-तरं द्वारं शैल-शृङ्गम् इवोत्-नतम् ।
२५] रामः सहाऽनुजो धन्वी जुगोप च सरोध च ॥२३॥ [३१
लङ्काम् उपनि-विष्टे च रामे दशरथाऽऽत्मजे ।
२६] लक्ष्मणाऽनुचरे वीरे व्यथिताः सर्व-राक्षसाः ॥२४॥ [३२
नाऽन्यो रामाद् धि तद् द्वारं सम्-अर्थः परि-रक्षितुम् ।
२७] रावणाऽधिष्ठितं तद् धि वरुणेनेव सागरम् ॥२५॥ [३३
राक्षसैः साऽऽयुधैर् उग्रैर् अभि-गुप्तं समन्त-तः ।
२९] वीर्य-विक्रम-सम्पन्नैः पातालम् इव दानवैः ॥२६॥ [३४
राक्षसैर् विविधाऽऽकारैः शुशुभे सा महा-पुंरी ।
३०] समस्तैर् बहुभिर गुप्ता नागैर् भोग-वती यथा ॥२७॥ [N
विन्यै-अस्तानि च योर्धानां बहूनि वि-विधानि च ।
३१] तस्याम् आयुध-जातानि वि-चित्राणि भृशं तदा ॥२८॥ [३५
पूर्वं तु द्वारम् आऽरक्षन् नीलो हरि-चमूपतिः ।
३२] मैन्दश् च द्वि-विदश् चोभौ श्वेतं गिरिम् इवोर-गौ ॥२९॥ [३६

१. रा१ ल१ ल२ व अ-नास्ति ॥ २. म-० निदेशं । ३. प्र-संस्थाप्य ।
म-संपीड्य । ४. म-निवसन्तो ॥ ५. रा१ ल१ ल२ व अ प्र फ-मृद्वै ।
६. रा२ म-परिक्षिप्य ॥ ७. रा२ फ म-लंकायास्तूत्तर ॥ ८. रा२ फ म-तु ।
९. प्र-सर्वगहिताः । रा२ फ म-सर्ववैकृताः ॥ १०. रा१ ल१ ल२ व-अभिक्षिप्तं ॥
११. रा१ ल१ ल२ व अ प्र-० मे सा महाबलः । म-नास्ति । १२. रा२ फ-
समन्ताद् । १३. म-नास्ति ॥ १४. रा१ ल१ ल२ व अ प्र-वायुधः । १५. रा२
फ म-चित्राणि ददृशे ॥ १६. रा१ ल१ ल२ व अ प्र-आगम्य । १७. रा१ ल१
ल२ व अ प्र-चैव । १८. रा१ ल१ ल२ व अ-यथा । प्र-तथा ॥

- अङ्गदो दक्षिणं द्वारं जंगुहे पृतनाऽन्वितः ।
 ३३] ऋषभेण गवाऽक्षेण गजेन गवयेन च ॥३०॥ [३७
 हनुमान् पश्चिमं द्वारं ररक्ष बलवान् कपिः ।
 ३४] प्रवसश्च प्रमाथी च यत्राऽस्य सचिवाश्च उभौ ॥३१॥ [३८
 मध्यमे च स्वयं गुल्मे सुग्रीवः सम्-अतिष्ठत् ।
 ३५] सह सर्वैः कपिश्रेष्ठैः सुपर्ण-सैम-विक्रमैः ॥३२॥ [३९
 वानराणां तु षट्-त्रिंशत् कोट्यस् तैः सह यूथपैः ।
 ३६] निपीड्योपनि-विष्टाश्च सुग्रीवो यत्र वानरः ॥३३॥ [४०
 शासनाद् एव रामस्य सुग्रीवः स-विभीषेणः ।
 ३७] द्वारे द्वारे पुं-गानां कोटीं कोटीं न्य-अवेशयत् ॥३४॥ [४१
 पश्चिमेन तु रामस्य सुग्रीवः सह-जाम्बवान् ।
 ३८] अदूरे मध्यमे गुल्मे तस्थौ बहु-बलाऽऽवृत्तः ॥३५॥ [४२
 ते तु वानर-शार्दूलाः शार्दूला इव दंष्ट्रिणः ।
 ३९] गृहीत्वा दुम-शैलांस् तु प्र-हृष्टा योद्धुम् उद्-यन्ताः ॥३६॥ [४३
 सर्वे विकृत-लाङ्गलाः सर्वे दन्त-नखाऽऽयुधाः ।
 ४०] सर्वे विकृत-वर्णाऽङ्गाः सर्वे च विकृताऽऽननाः ॥३७॥ [४४
 ४१उ] दश-नाग-बलाः केचित् केचिद् दश-गुणोत्तराः ।
 केचिन् नाग-सहस्रस्य बभूवुस् तुल्य-विक्रमाः ॥३८॥ [४५
 ४२] सन्ति मेघ-बलास् तत्र तथा वायु-बलोपमाः ।
 अप्रमेय-बलाश्च चाऽन्ये तत्राऽऽसन् हरि-यूथपाः ॥३९॥ [४६
 ४३] अद्भुतश्च वि-चित्रश्च तेषाम् आसीत् समा-गमः ।

१. रा२ फ-जग्राह । म-ररक्ष । २. रा२-०नावृतः । म-बलवान् कपिः ॥
 ३. रा२ फ म-०र्णस्वसनोपमैः ॥ ४. रा२ फ म-अथ । ५. ल१ म-नास्ति ॥
 ६. ल१-सहवान्धवः । ७. बप्र रा२ फ म-०बलानुगः ॥ ८. रा१ ल१ ल२ व अ
 प्र-शृणिणः । ९. प्र-आगताः । १०. म-नास्ति । ११. म-नास्ति ॥ १२. रा१ ल१
 ल२ व अ-अत्यद्भुतविचित्राश्च । रा२ फ-अद्भुतश्चैव चित्रश्च ।

तत्र वानर-सैन्यानां शलभानाम् इवोद्-गमः ॥४०॥ [४७
 ४४] प्रति-पूर्णम् इवाऽऽकाशं प्रे-च्छन्नेव च मेदिनी ।
 लङ्कां प्रति नि-विष्टैश् च सं-पतद्भिश् च वानरैः ॥४१॥ [४८
 ४५] शतं शत-सहस्राणां पृथग् ऋक्ष-वनौकसाम् ।
 लङ्का-द्वाराण्य उपाऽऽजग्मुः शत-शैस् ते समन्त-तः ॥४२॥ [४९
 ४६] अन्ये चाऽन्येषु देशेषु संन्य-अस्ताः सु-महाबलाः । [N
 छादयन्तो गिरिं सर्वं सम-अन्ताद् ते वनौकसः । ॥५०
 ४७] अयुतानां संहस्रं च लङ्कां समभ्य-अवर्तत ॥४३॥ [५१
 वानरैर् बल-वद्भिश् च बभूव दुम-पाणिभिः ।
 ४८] सर्व-तः सं-वृता लङ्का दुष्प्र-वेशाऽपि वायुना ॥४४॥ [५२
 राक्षसा वि-स्मयं जग्मुः संहसैव नि-पीडिताः ।
 ५०] वानरैर् मेघ-सङ्काशैः शक्र-तुल्य-पराक्रमैः ॥४५॥ [५३
 सहस्रैर् बहुभिश् चाऽत्र नील-मेघ-निभैस् तथा ।
 ५१] गिरि-संहननैश् चैवं वानरैर् आ-वृता दिशः ॥४६॥ [N
 लङ्कायाम् अंभवच्च छन्दो मेघौघस्येव पर्वते ।
 ४९] सागरस्येव भिन्नस्य यथा स्यात् सलिल-स्वनः ॥४७॥ [५४
 निर-हाद इव सं-जज्ञे सै वलौघ-स्वनो मंहान् ।
 ५२] लङ्कायां शुश्रुवे शब्दः सागरस्येव भिद्यतः ॥४८॥ [N
 तेन शब्देन महता स-प्राकारा स-तोरणा ।

१. रा२ फ म- संछ० ॥ २. रा२ फ म-अन्ये जग्मुः ॥ ३. प्र-संछादितो
 गिरिः सर्वस्तैः समन्ताद् वनौकसैः । रा२ फ-आच्छाद्यत गिरिः सर्वैस्तैः समन्ताद्-
 नौकसैः । म-संछाद्य तं गिरिं स० । ४. फ-सहस्रैश् । ५. रा१ ल१ ल२ व अ-
 ० भिवर्तते । म-अवाभ्यवर्तत ॥ ६. रा२ फ म-सहसा विनिपी० । ७. अ-प्र-बोरसं० ।
 ८. प्र रा२ फ म-शक्रवीर्य० ॥ ९. प्र रा२ फ म-गिरिकूटप्रमाणैश् च ॥ १०.
 म-अभितः शब्दो । ११. रा२ फ-महौघस्येव । १२. रा२-वर्धतः । म-वर्धतः ॥
 १३. रा१ ल१ ल२ व अ प्र फ-सलिलश्च्युतः ॥ १४. रा१ ल१ ल२ व अ प्र-
 सबलो यत्र राघवः । १५. रा२ फ म-मथ्यतः ॥

- ५३] लङ्का प्र-चलिता सर्वा रक्षसाम् आ-गतं भयम् ॥४९॥ [५५
 राम-लक्ष्मण-गुप्ता सा सु-ग्रीवेण च वाहिनी ।^१
 ५८] बभूव सुदुरा-धर्पा सर्वैर् अपि मुराऽमुरैः ॥५०॥ [५६
 राघवस् तन् नि-वेद्यैवं सैन्यं स्वं रक्षसां वधे ।
 ५९] सं-मन्व्य मन्त्रिभिः सार्वं निश्-चित्य च पुनः पुनः ॥५१॥
 आनन्तर्यम् अभिप्रेप्सुः क्रम-योगैस्य तैश्च-वित् । [५७
 ६०] विभीषेण-मते तिष्ठेन् राज-धर्मम् अनु-स्मरन् ॥५२॥
 अङ्ग-दं वालि-तनयं समा-हूयाऽब्रवीद् वचः । [५८
 ६१] गच्छ सौम्य दश-ग्रीवं ब्रूहि मद् वचनाद् इदम् ॥५३॥
 लङ्कयित्वा पुरीं लङ्कां भयं त्यक्त्वा गत-व्यथः । [५९
 ६२] भ्रष्टैश्वर्यं गत-श्रीकं मुमूर्षु नष्ट-चेतसम् ॥५४॥
 ऋषीणां देवतानां च गन्धर्वाऽप्सरसां तथा । [६०
 ६३] नागानाम् अथ यक्षाणां राज्ञां च रजनी-चर ॥५५॥
 यत् त्वयाऽर्प-कृतं मोहाद् अव-लिप्तेन राक्षस । [६१
 ६४] नूनं तेऽद्य गतो दर्पः स्वयम्भु-वरदान-जः ॥५६॥
 तस्य दण्ड-धरस् तेऽहं भार्या-हरण-कर्षितः ।
 ६५] दण्डं धारयितुं तीव्रं लङ्का-द्वारे व्यव-स्थितः ॥५७॥ [६२
 पदवीं देवतानां च महर्षीणां च राक्षस ।
 ६६] राजर्षीणां च सर्वेषां गमिष्यामि युधि स्थितः ॥५८॥ [६३
 छलेन येन मे सीता मायया राक्षसाऽधर्म ।
 ६७] माम् अंति-क्रमयित्वा त्वं हतवांस् तद् वि-दर्शय ॥५९॥ [६४
 अ-राक्षसम् इमं लोकं कर्ताऽस्मि नि-शितैः शरैः ।
 ६८] नो वा शैरण्म अभ्य-एषि माम् उपाऽऽदाय मैथिलीम् ६० [६५

१. रा२ फ म-चागतं ॥ २. फ-नास्ति । ३. रा२ फ म-दुर्धर्षतमा ॥
 ४. रा२ फ म-योगार्थतः । ५. रा२ फ म-विभीषणस्यानुमते ॥ ६. फ-पहतं ॥
 ७. प्र-धारयति ॥ ८. ल२ ल२ म-सीतां । ९. प्र-साधिप । १०. रा२-अपक्रा० ॥
 ११. रा२ फ म-न चेच्छरणं ॥

- लङ्कैश्वर्यं परि-त्यज्य हृत-राज्यो हृताऽऽसनः ।
 ६९] रक्षस्व जीवितं मूढ मम निर्-यात्य मैथिलीम् ॥६१॥ [N
 धर्माऽऽत्मा रक्षसां श्रेष्ठः सम्प्राऽऽप्तोऽयं वि-भीषणः ।
 ७०] लङ्कैश्वर्यं महद् धी-मान् मद्-गुप्तः पालयिष्यति ॥६२॥ [६६
 न हि राज्यम् अधर्मेण भोक्तुं क्षणम् अपि त्वया ।
 ७१] शक्यं मूर्ख-सहायेन धृष्टेनाऽविजिताऽऽत्मना ॥६३॥ [६७
 युध्यस्व वा धृतिं कृत्वा शौर्यम् आ-लम्ब्य राक्षस ।
 ७२] मच्च-छरैस्त्वं रणे शान्तस्त्वतः शान्तिर् भविष्यति ॥६४॥ [६८
 यद्य् आ-विशसि लोकांस्त्रीन् पक्षी भूत्वा मनो-जवः ।
 ७३] मम चक्षुष-पथं प्राऽऽप्तो नहि जीवन् वि-मोक्ष्यसे ॥६५॥ [६९
 ब्रवीमि त्वा हितं वाक्यं क्रियताम् और्ध्व-दैहिकम् ।
 ७४] सु-दृष्टः क्रियतां लोको जीवितं ते मयि स्थितम् ॥६६॥ [७०
 इत्य् उक्तः स तु तारेयो रामेणाऽक्लिष्ट-कर्मणा ।
 ७५] जगामाऽऽकाशम् आ-विश्य मूर्ति-मान् इव हव्य-वाद् ६७ [७१
 सोऽभि-प्लुत्य मुहूर्तेन श्री-मद् रावण-मन्दिरम् ।
 ७६] ददर्शाऽऽसीनम् अन्तः(?)-स्थं रावणं सचिवैः सह ॥६८॥ [७२
 ततस् तस्याऽवि-दूरं सन् नि-पत्य हरिर् आ-प्लुतः ।
 ७७] दीप्ताऽग्नि-सदृशस् तस्थाद् अङ्ग-दः काञ्चनाऽङ्गदः ॥६९॥ [७३
 तद् राम-वचनं सर्वं मन्युनाऽधिकम् उत्-तमम् ।
 ७८] साऽमात्यं श्रावयामास नि-वेद्याऽधिकम् आत्मना ॥७०॥ [७४
 दूतोऽहं कोसलेन्द्रस्य रामस्याऽक्लिष्ट-कर्मणः ।

१. रा१ ल१ ल२ व अ प्र-लोकै० ॥ २. ल१ व-दृष्टेनाभिजि० । रा२ फ म-दृष्टे-
 नावि० ॥ ३. व-भविष्यसि ॥ ४. रा२ फ म-प्राप्य ॥ ५. रा१ ल१
 ल२ व-लोकै० । ६. प्र-जीविते ते मयि स्थिते ॥ ७. रा१ ल१ ल२ व-
 ०राद् ॥ ८. रा१ ल१ ल२ व अ रा२ फ-अस्वस्थं ॥ ९. ल१ प्र रा२ म-
 ०विदूरे । १०. ल१ रा२ म-स नि० । प्र-हि नि० । ११. रा२ फ म-कन-
 कांगदः ॥ १२. रा२ म-०स्याक्लिष्टक० ।

- ७९] वालि-पुत्रोऽङ्ग-दो नाम यदि ते श्रोत्रम् आ-गतः ॥७९॥ [७५
 आह त्वां राघवो रामः कौसल्याऽऽनन्द-वर्धनः ।
 ८०] स्वयं निर-उगत्य युध्यस्व नृ-शंस पुरुषाऽधम ॥७९॥ [७६
 हैन्ताऽहं त्वां सहाऽमात्यं स-पुत्र-भ्रातृ-बान्धवम् ।
 ८१] निर-उद्वेगांस् त्रयो लोका भविष्यन्ति हते त्वयि ॥७९॥ [७७
 देव-दानव-यक्षाणां गन्धर्वोरगा-पक्षिणाम् ।
 ८२] शल्यम् अद्योद्-धरिष्यामि मुनीनां चैव कैण्टकम् ॥७९॥ [७८
 वि-भीषणस्य चैश्वर्यं भविष्यति हते त्वयि ।
 ८३] न चेत् सत्-कृत्य वैदेहीं प्रणि-पत्य प्र-दास्यसि ॥७९॥ [७९
 ईत्स् एव परुषं वाक्यं ब्रुवाणे हरि-पुङ्गवे ।
 ८४] अमर्ष-वशम् आ-पन्नो निशाचर-गणेश्वरः ॥७९॥ [८०
 ततो रोषिते-ताम्राऽक्षः शशास सचिवांस् तदा ।
 ८५] गृह्यताम् इति दुर्-मेधा बध्यताम् इति चाऽसकृत् ॥७९॥ [८१
 ते शैल-शृङ्ग-वर्ष्माणम् अग्निम् इद्धम् इवाऽङ्ग-दम् ।
 ८६] आ-ललम्बुस् ततो घोरांश् चत्वारो रजनी-चराः ॥७९॥ [८२
 ग्राहयामास तारेयः स्वयम् आत्मानम् आत्मना ।
 ८७] बलं नि-दर्शयन् वीरो निशाचर-गणे तदा ॥७९॥ [८३
 स तान् बाहु-द्वये सक्तान् आ-दाय पत-गान् इव ।
 ८८] प्रासादं शैल-सङ्काशम् उद-पपाताऽङ्ग-दस् तदा ॥८०॥ [८४
 तेऽन्तरिक्षाद् विनिर्-धूतास् तस्य वेगेन राक्षसाः ।
 ८९] भूमौ नि-पतिताः सर्वे तदा निश्चेष्ट-चेतसः ॥८१॥ [८५

१. रा२ फ म-निपत्य युधि । २. रा२ फ म-पुरुषो भव ॥ ३. रा१
 ल१ व अ प्र-हर्ताहं० । ल२ म-हत्वाहं० । रा२-हते हत्वा । ४. रा२ फ म-
 निरुद्विगास् ॥ ५. प्र-०गरक्षसां । ६. रा२ फ-संकटं ॥ ७. रा२-०त्यति ॥ ८.
 रा१ ल१ ल२ व अ प्र फ म-श्रुत्यैव ॥ ९. रा२ फ म-रोषाभिता० । १०. प्र-
 तथा ॥ ११. रा१ ल१ ल२ व अ प्र-०वर्षाणां । १२. प्र-वोराः श्रुत्वा ते ॥ १३.
 प्र-मुकुटं स्वयं । १४. फ-विदर्श० ॥ १५. रा२-०ष्टजीविताः ॥

प्रासाद-शिखरं श्री-मद् अङ्ग-देन पराऽऽहतम् ।^१ [८६पू
१०] तत् पपांत पदाऽऽक्रान्तं दश-ग्रीवस्य पश्यतः ॥८२॥ [८७पू
९१पू] भङ्क्ता प्रासाद-शिखरं नाम वि-श्राव्य चाऽऽत्मनः ।
९३पू] आ-स्फोटयामास तदा नि-र्दंश् चक्रमे पुनः ॥८३॥ [८८
[वायु-वेगं समा-स्थाय रावणस्य ततोऽग्र-तः ।
N] जग्राह मुकुटं वीरः पादम् आ-स्थाय मस्तके ॥८४॥ [N
अङ्ग-देन पदाऽऽक्रान्तो रेजे सं-सदि रावणः ।
N] त्रिविक्रम-पदाऽऽक्रान्तो बले(?)लिर)वैरोचनिर यथा ८५] [N
सकाशं कोसलेन्द्रस्य राघवस्य महाऽऽत्मनः ।
९४] सु-ग्रीवस्य च तत् सर्वं समा-गत्य न्य-अवेदयत् ॥८६॥ [N
रावणम् तु परं चक्रे क्रोधं प्रासाद-धर्षितः ।^{१०}
९६] वि-नाशम् आत्मनः शङ्क्य निश्वास-परमोऽभवत् ॥८७॥ [९०

अङ्ग-दः पुनर् आ-गत्य ववन्दे चरणौ ततः ।
N] सु-ग्रीवस्य च रामस्य लक्ष्मणस्य तथैव च ॥८८॥ [N
अन्यान् अपि महा-वीरान् अभि-वाद्य महा-बलः ।
N] मुकुटं रक्षसेन्द्रस्य राघवाय न्य-अवेदयत् ॥८९॥ [N
तं दृष्ट्वा मुकुटं रामो रत्न-सार-विभूषितम् ।
N] आ-बबन्ध महा-बाहू रावणाऽर्जुन-मस्तके ॥९०॥ [N
सांधु साधु महा-बाहो यस्य ते बलम् ईदृशम् ।

१. रा२ फ म-प्रासादस्य शिरः श्रीमानङ्गदस्तु यदाहनत् । २. रा१ ल१
ल२ व अ प्र म-उत्पपात । ३. रा१ ल१ ल२ व अ प्र-तदाक्रान्तं । म-
पदाक्रम्य ॥ ४. प्र-विनद्याच० । ५. म-नास्ति ॥ ६. रा१ ल१ ल२ व अ प्र
म-नास्ति ॥ ७. अ प्र-समागम्य । ८. रा२ फ म-नास्ति ॥ ९. रा२ फ-
चवात्मधर्षणात् । १०. म-नास्ति ॥ ११. अ म-नास्ति ॥ १२. रा१ ल१ ल२
व अ प्र-अन्योन्यं ते महावीरा । १३. फ-रक्षोरजस्य ॥ १४. अत आरभ्य ९३—
तम श्लोकपर्यन्तं म-नास्ति ॥ १५. प्र-नास्ति ॥

[N] प्र-हस्याऽङ्ग-दम् आ-भाष्य पुंपूजे च वि-भीषणः ॥११॥ [N]

नैतत् कर्म करिष्यन्ति देवता न च पन्न-गाः ।

[N] दैत्य-दानव-रक्षांसि वज्रैकं वालिनः सुतम् ॥१२॥ [N]

दैदर्श वानरी सेना भीषणं च वि-भीषणम् ।

[N] मुकुटेन प्र-भासन्तं त्रि-कूटम् इव पर्वतम् ॥१३॥ [N]

रामस् तु बहुभिर् हृष्टैर् वि-नदद्भिः प्लवं-गमैः ।

[N] वृतो रिपु-वधाऽऽकाङ्क्षी युद्धायैवाऽभ्य-अवर्तत ॥१४॥ [११]

सु-षेणस् तु महो-वीरो गिरि-कूटोपमो हरिः ।

१८] बहुभिः सं-वृतस् तत्र वानरैः काम-रूपिभिः ॥१५॥ [१२]

लङ्का-द्वाराणि सर्वाणि सुग्रीव-वचनात् कपिः ।

१९] पर्याऽक्रमत दुर-धर्षो नक्ष-त्राणीऽव चन्द्रमाः । [१३]

[N] [र(रं)भनं पर्य-एति सं-हृष्टो हर्षयन् स महा-चमूम् ॥१६॥] [N]

अक्षौहिणी-शतं तेषां समवेक्ष्य वनौकसाम् ।

१००] लङ्काम् उपनि-विष्टानां सागरं चाऽभि-वर्तताम् ॥१७॥ [१४]

राक्षसा वि-स्मयं जग्मुस् त्रासं जग्मुस् तथा परे ।

१०१] अपरे समरोद-धर्षा हर्षं चोऽपि प्र-पेदिरे ॥१८॥ [१५]

तां तु सेनां निर-ईक्ष्यैव कपीनां युद्ध-काङ्क्षिणाम् ।

१०२] लङ्काम् उपनि-विष्टानां राविवः सं-जहर्ष ह ॥१९॥ [N]

कृत्स्नं हि कपिभिर् व्य-आप्तं प्राकार-परिखाऽन्तरम् ।

१. रा१ ल१ ल२ ब अ-पूजयित्वा । प्र-प्रपूज्य च ॥ २. प्र-०ता नैव । रा२ फ-देवा अपि न ॥ ३. रा२ फ-इहशुर्वानरा वीरा । ४. रा२ फ-मन्दरं ॥ ५. रा१-महान्वीरो । प्र रा२ फ म-महावीर्यो । ६. प्र-०टोपमस्तदा ॥ ७. प्र-पर्याक्राम-दुराधर्षो । रा२-पर्याक्रमदुराधर्षो । ८. फ म-नास्ति । ९. रा१ अ-रंभा । ल१ ल२ ब प्र रा२ फ-रंभः ॥ १०. रा२- अभिनि० । ११. ल१ ब-नास्ति ॥ १२. रा२-अन्ये समरदुर्धर्षा । म-०रे समरे हर्षात् । १३. रा२ फ म-चैवाभिपेदिरे ॥ १४. रा फ-न्तत्रं । १५. ब-नास्ति । १६. रा२ फ-नैर्कृताः संजहर्षिरे । १७. म-नास्ति ॥

१०३] ददृशु राक्षसाः सर्वे प्रासाद-वलभी-गताः १॥१००॥ [१६

कृत्स्ना हि कैपिभिर् व्य-आप्ता लङ्का रावण-पालिता ।

१०४] स्तिमिता चाऽप्रहृष्टा च वैभूव सुदुरा-सदा ॥१०१॥ [N

तस्मिन् महा-भीषणके प्र-वृत्ते

कोलाहले राक्षस-राजधान्याम् ।

प्र-गृह्य रक्षांसि मेहाऽऽयुधानि

१०५] युगाऽन्त-वाता इव संवि-चेरुः ॥१०२॥ [१८

इत्यार्षे रामायणे युद्ध-काण्डे लङ्कापरोधो नाम षोडशः सर्गः ॥१६॥

[व-१७]= [सप्तदशः सर्गः] =[दा-४२]

ततस् ते राक्षसास् त्रस्ता गत्वा रावण-मन्दिरम् ।

१] न्य-अवेदयन् पुरीं रुद्धां रामेण सह वानरैः ॥१॥ [१

रुद्धां तु नगरीं श्रुत्वा जात-क्रोपो निशा-चरः ।

२] वि-धानं द्वि-गुणं कृत्वा प्रासादं चाऽध्य-अरोहत ॥२॥ [२

स ददर्श वृतां लङ्कां स-शैल-वन-काननाम् ।

३] अ-संख्येयैर् हरि-गणैः सर्व-तो युद्ध-काङ्क्षिभिः ॥३॥ [३

स दृष्ट्वा वानरैः सर्वं काननं कपिली-कृतम् ।

४] कथं क्षेपयितव्यं स्याद् इति चिन्ता-परोऽभवत् ॥४॥ [४

स चिन्तयित्वा सु-चिरं धैर्यम् आ-लम्ब्य रावणः ।

१. म-नास्ति ॥ २. रा१ ल१ ल२ व अ प्र-बलिभिर् । ३. रा२ फ-निशेव ॥
४. म-तु वृत्ते । ५. रा१ ल१ ल२ व अ प्र-तदायु० ॥ ६. फ म-नास्ति । ७.
व अ प्र-लंकाकाण्डे । रा२ म-लंकापर्वणि । ८. ल१-रा२ फ-लंकापरोधो ।
म-लंकाविरोधो ॥ ९. म-० मन्दिरे । १०. ल१-लंकां ॥ ११. व फ-प्राकारं । १२.
प्र फ-चाप्यरो० । म-व्यध्यरोहत ॥ १३. प्र-वीरैः ॥ १४. ल१ ल२ व अ प्र
फ रा-सर्वैः । १५. रा१ ल१ ल२ व अ-क्षमयि० ॥ १६. व-सचिवं ।

- ५] हरि-यूथानि रामं च ददर्शाऽऽयत-लोचनः ॥५॥ [५
 प्रेक्षतो राक्षसेन्द्रस्य तान्य् अनीकानि भाग-शः ।
 ६] राघव-प्रिय-कामाऽर्थं लङ्काम् आ-रुरुहुस् तदा ॥६॥ [१३
 ते ताम्र-वैक्रा हेमाऽऽभा रामाऽर्थं त्यक्त-जीविताः ।
 ७] लङ्काम् एवाऽभ्य-अधावन्तं साल-ताल-शिलाऽऽयुधाः ७ [१४
 ते दुमैः पुष्पिताऽग्रैस् तु मुष्टिभिश् च महा-बैलाः ।
 ८] प्राकाराऽग्राण्य् अ-सँद्धानि ममन्थुस् तोरणानि च ॥८॥ [१५
 आ-प्लवन्तः प्लवन्तश् च गर्जन्तश् च प्लवं-गमाः ।
 १२] लङ्काम् एवाऽभ्य-अवर्तन्त महा-वारण-सन्निभाः ॥१२॥ [१९
 काञ्चनानि प्र-मृद्रन्तस् तोरणानि बली-मुखाः ।
 ११] कैलास-शिखराऽऽभानि गोपुराऽट्टालकानि च ॥१०॥ [१८
 परि-खाः पूरयन्तश् च गम्भीर-विमलोदकैः ।
 ९] पांसुभिस् तृण-काष्ठैश् च पर्वताऽग्रैश् च वानराः ॥११॥ [१६
 शत-साहस्र-यूथैश् च कोटि-यूथैश् च यूथ-पाः ।
 १०] कोटि-शत-वृताश् चाँऽन्ये लङ्काम् आ-रुरुहुस् तदा ॥१२॥ [१७
 जयत्य् अति-बलो रामो लक्ष्मणश् च महा-बलः ।
 १३] राजा जयति सु-ग्रीवो राघवेणाऽनु-पालितः ॥१३॥ [२०
 इत्य् एवं घोषयन्तश् च गर्जन्तश् च प्लवं-गमाः ।
 १४] अभ्य-अधावन्त लङ्कायाः प्राकारं काम-रूपिणः ॥१४॥ [२१
 १५पू] वीर-बाहुः सु-बाहुश् च नलश् च वन-गोचराः ।^{१३} [२२पू
 N] पूर्व-द्वारम् अरुन्धन्त यूथ-पा यूथ-संवृताः ॥१५॥ [N

१. प्र-तु । रा२ फ-तु । २. रा२ फ-व्यस्तलोचनः ॥ ३. रा१-त्वानीकानीव ।
 ४. रा१ ल१ ल२ व अ प्र-वर्णा । ५. म-० अवर्तन्त ॥ ६. रा२ फ-महावलैः ।
 ७. रा२-० प्राण्यग्रसंस्थानि । म-प्राकाराग्राणि सर्वाणि ॥ ८. ल२-० भ्यधावन्त ।
 ९. ल२ प्र-महारावणस० । म-महाचारणस० ॥ १०. व-० लोदकैः । म-
 गंभीरं वि० ॥ ११. ल१ ल२ अ प्र-चैव ॥ १२. फ-द्योतयन्तश् ॥ १३. अतः
 परमधिकः पाठः—रा२-एतस्मिन्नन्तरे चक्रुर्लंकाचारप्रवेशनं ॥

- १७उ] पश्चिमं कु-मुदो द्वारं कोटिभिर् दशभिर् वृतः ।
 १६उ] आ-वृत्य बल-वांस् तस्थौ वानराणां महौजसाम् ॥१६॥ [२३
 १७पू] दक्षिणं द्वारम् आ-गम्य वीरः शत-बलिः कपिः ।
 १८उ] आ-वृत्य बल-वांस् तस्थौ कोटिभिः सप्तभिर् वृतः ॥१७॥ [२५
 उत्तरं द्वारम् आ-गम्य रामः सौमित्रिणा सह ।
 १९] आ-वृत्य बल-वांस् तस्थौ सु-ग्रीवश् च महा-बलः ॥१८॥ [२७
 गो-लाङ्गूलो महा-कायो गवाऽक्षो भीम-दर्शनः ।
 २०] वृतः कोट्या महा-तेजास् तस्थौ रामस्य पार्श्व-तः ॥१९॥ [२८
 ऋक्षाणां भीम-वेगानां धूम्रः शत्रु-निवर्हणः ।
 २१] तस्थौ राम-समीपे तु कोटिभिर् दशभिर् वृतः ॥२०॥ [२९
 २३उ] सं-नद्धस् तु महा-वीर्यो गदा-पाणिर् वि-भीषणः ।
 २४पू] आज्ञा-प्रतीऽऽक्षो रामस्य तस्थौ पार्श्वे महा-बलः ॥२१॥ [३०
 गजो गवाऽक्षो गवयः शरभो गन्ध-मादनः । [३१पू
 २२] भीमो दधि-मुखश् चैव केसरी पनसम् तथा । [N
 २३पू] एतस्मिन् अन्तरे चक्रुः स्कन्धावार-निवेशनम् ॥२२॥ [२२उ
 २४उ] ततः कोप-परीऽताऽऽत्मा रावणो राक्षसांऽधिपः ।
 निर-याणं सर्व-सैन्यानां द्रुतम् आऽङ्गपर्ययत् तदा ॥२३॥ [३२
 २५] निष्-पतन्ती तदा सेना युक्ता रावण-पालिता ।
 सोमेर्नाऽऽपूर्यमाणस्य वेल्लेवं सरितां पतेः ॥२४॥ [३७
 २६] एतस्मिन् अन्तरे रौद्रः सं-ग्रामः सम्-अपद्यत ।
 रक्षसां वानराणां च वीरिणां काम-रूपिणाम् ॥२५॥ [४१

१. रा१ ल१ ल२ व अ-आगम्य ॥ २. रा१ ल१ ल२ व अ प्र-
 महाराजो ॥ रा२-महाबाहोर् ॥ ३. म-नास्ति ॥ ४. रा१ ल१ ल२ व अ प्र म-
 नास्ति ॥ ५. म-नास्ति । ६. ल१ ल२ व अ प्र फ म-आज्ञापयत् ॥ ७. प्र-रावण-
 नोदिता । रा२ फ-रावणनोदिता ॥ ८. प्र-सा सेना पूर्य० । ९. प्र रा२ फ म-वेला
 इव महोदधेः ॥ १०. प्र-वीराणां । रा२ फ म-वीराणां ॥

२७] ते गदाभिः प्र-वृत्ताभिः शक्ति-शूल-परश्वधैः ।

निर्-जघ्नुर-वानरान् घोराः कथयन्तः स्वकान् रणे ॥२६॥ [४२

२८] तथा वृक्षैर् महा-कैयाः पर्वताऽग्रेषु च वानराः ।

नि-जघ्नुर-अथ रक्षांसि नखैर् दन्तैश्च वेगिताः ॥२७॥ [४४

२९] राक्षसाम् त्व अपरे घोराः प्राकार-स्था मही-गतान् ।

वानरान् भिण्डि-पालैश्च शक्तिभिश्च व्य-अदारयन् २८ [४५

३०] वानराश्च चाऽपि सं-क्रुद्धा रक्षसांस्तान् महा-बलान् ।

प्राकारात् पातयामासुर-अभि-जघ्नुश्च मुष्टिभिः ॥२९॥ [४६

३१] स सम्प्र-हारम् तुमुलो मांस-शोणित-कर्दमः ।

रक्षसां वानराणां च बभूवाऽद्भुत-दर्शनः ॥३०॥ [४७

वनौकसां तत्र तु सन्नि-नादो

लङ्का-गतानां च निशा-चराणाम् ।

प्रक्ष्वेडिताऽऽस्फोटित-नादितानां

३२] द्वाभ्यां महद्गन्धाम् इव सागराभ्याम् ॥३१॥ [४८

इत्यार्षे रामायणे युद्ध-काण्डे प्रथम-सम्प्रहारो नाम सप्तदशः सर्गः ॥१७॥

[वं-१८]= [अष्टादशः सर्गः] =[दा-४३]

युध्यतां तु तैस्तेषां वानराणां महाऽऽत्मनाम् ।

१] रक्षसां च बभूवाऽथ बल-क्रोपः सु-दारुणः ॥१॥ [१

१. म-प्रदीप्ताभिः । २. म-नास्ति ॥ ३. रा२ फ-० कार्यैः । ४. ल२-वेगतः ॥
५. रा२ प्र-विदारयन् ॥ ६. प्र रा२ फ-रक्षसांश्च । म-० सांस्तु । ७. प्र रा२ फ
म-० बलाः । ८. म-० जग्मुश्च ॥ ९. म-सुसन्नि० । १०. रा२ फ-० नर्दितानां । म-
० नर्दितानां ॥ ११. रा२ फ म-नास्ति । १२. प्र-लंकाकाण्डे । रा२-लंकापर्वणि ।
म-युद्धपर्वणि । १३. रा२ ल२ व-० संहारो । अ-प्रहारो ॥ फ-० मप्रहारो ॥
१४. प्र म-तथा । रा२ फ-तदा ॥

ते^१ ह्यैः काञ्चनाऽऽपीडैर् गजैश् चाऽद्रुत-दर्शनैः ।

२] रथैश् चाऽऽदित्य-सङ्काशैः कवचैश् च महा-प्रभैः ॥२॥ [२
४३] विनिर्-ययुर् महा-नादैर् नैदयन्तो मही-तलम् ।
५३] राक्षसा भीम-कर्माणो रावणस्य जयैषिणः ॥३॥ [३
६३] वानराणाम् अपि चमू रामस्य जयम् ईच्छती ।

अभ्य-अधावत् तदा घोरा राक्षसानां वधं प्रति ॥४॥ [४
७] एतस्मिन् अन्तरे तेषाम् अन्योऽन्यम् अभि-धावताम् ।

रक्षसां वानराणां च द्वन्द्व-युद्धम् अवर्तत ॥५॥ [५
८] अङ्गदेनेन्द्र-जित् सार्धं वालि-पुत्रेण राक्षसः ।

अयुध्यत महा-तेजा वह्नि-मान् इव पर्वतः ॥६॥ [६
९] प्र-जङ्घेन च सं-पातिर् वीरो दुर्-धर्षणेन च ।

जम्बु-मालिनम् आ-र्यस्तो हनु-मान् अपि वानरः ॥७॥ [७
१०] सं-गतः सु-महाक्रोधो राक्षसो रावणाऽनुजः ।

सम्-अरे तीक्ष्ण-वेगेन मित्र-घ्नेन वि-भीषणः ॥८॥ [८
११] तपनेन नलः सार्धं राक्षसेन महा-बलः ।

नि-कुम्भेन महा-तेजा नीलो हरिर् अयुध्यत ॥९॥ [९
१२] सु-ग्रीवो वानरेन्द्रस् तु प्र-घसेन समा-गतः ।

सं-गतः सम्-अरे श्री-मान् विरूपाऽक्षेण लक्ष्मणः ॥१०॥ [१०
१३] अग्नि-केतुश् च दुर्-धर्षो रश्मि-केतुश् च राक्षसः ।

सुप्त-घ्नो यज्ञ-कोपश् च रामेण सह सं-गतेः ॥११॥ [११
१४] वैज्र-मुष्टिश् च मैन्देन द्वि-विदेनाऽशनि-प्रभः । [१२पू

१. ल२-हेतयैः । म-तैर्ह्यैः । २. प्र-०तभूषणैः । ३. अ-महाबलैः ॥ ४.
रा२ फ-०जगुर् । ५. रा१ ल१ ल२ ब अ प्र फ-०नादाः । ६. रा२-छादयन्तो ॥
७. म-ईच्छतां ॥ ८. रा१ ल१ ल२ ब-प्रजघ्नेन । ९. ल१-आयातो । १०. म-
इव ॥ ११. रा१ ल१ ल२ ब-नास्ति ॥ १२. प्र रा२ फ म-संयुगे ॥ १३. प्र-
वीर्यवान् । १४. रा२ फ म-भिन्नाः-सुयुक्तो । १५. रा२-संगमः ॥ १६. रा१
ल१ ल२ ब अ प्र-वसुमुष्टिश् ।

- १५३] गजेनाऽऽदित्य-सङ्काशो वीरः प्र-तपनस् तथा ॥१२॥ [१३पू
महोदरः सु-षेणेन वानरेण च सं-गतः ।
१६] अयुध्यत महा-बाहुः शक्रेण न-मुचिर् यथा ॥१३॥ [N
जाम्ब-वान् मकराऽक्षेण धूम्रः कुम्भेन सं-गतः ।
१७] नराऽन्तकेन पनसः सं-गतो रक्षसा हँरिः ॥१४॥ [N
देवाऽन्तको गवाऽक्षेण त्रि-शिराः शैरभेण च ।
१८] रक्षसाऽकम्पनेनाऽऽजौ युयुधे कु-मुदो हँरिः ॥१५॥ [N
ऋषभो वानर-श्रेष्ठः सारणेन समा-गतः ।
१९] अति-कायेन वि-नतो रम्भश् चैव समा-गतौ ॥१६॥ [N
धूम्राऽक्षेण समा-सक्तः केसरी हनुमत्-पिता ।
२०] वेग-दर्शी युकेनाऽऽजौ सम्प्र-हारम् अथाऽकरोत् ॥१७॥ [N
सं-क्रुद्धं तु महा-पार्श्वं युयुधे गन्ध-मादनः ।
२१] वीरः शत-बली रक्षो विद्युज्-जिह्वम् अयोधयत् ॥१८॥ [N
वानराश् चाऽपरे घोरा राक्षसैर अपरैः सह ।
२२] द्वन्द्व-युद्धम् अकुर्वन् ते बहवो बहुभिर्म् तदा ॥१९॥ [१५
तत्राऽऽसीत् सु-महद् युद्धं तुमुलं रोम-हर्षणम् ।
२३] रक्षसां वानराणां च वीराणां जयम् इच्छताम् ॥२०॥ [१६
हरि-राक्षस-देहैस् तु प्र-वृद्धाः केश-शाद्वलाः ।
२४] शरीर-सङ्घात-वहाः सुस्रुतुः शोणिताऽऽपगाः ॥२१॥ [१७
तस्मिन् प्र-वृत्ते सं-ग्रामे रौद्रे भीरु-भयंकरे ।

१. ल१ ल२ व अ रा२ फ म-समागतः ॥ २. रा१ ल१ ल२ व अ
प्र-नरकाक्षेण । ३. प्र रा२ फ म-संसक्तो । ४. प्र-हरः ॥ ५. रा१ ल१ ल२ व
रा२-देवकान्तो । ६. रा१ ल१ ल२ व अ प्र-रभसेन । ७. रा१ ल१
ल२ व अ प्र-संप्रहारमथाकरोत् । म-युयुत्सुः कुमुदो ज्वलन् ॥ ८. रा१
ल१ ल२ व फ-सागरेण ॥ ९. रा१ ल१ ल२ व अ प्र-समागतः ॥ १०. रा१
ल१ ल२ व अ प्र-०बलो । ११. रा१ ल१ ल२ अ-०भिः सह ॥ १२. म-
तुमुलं । १३. अ प्र रा२ फ-०लं लोमह० । म-नरवानररक्षसां ॥ १४. रा२
फ-०सदेहेभ्यः । म-०सदेहेषु । १५. रा२ फ-०संघनिवहाः ॥

- २५] हरि-राक्षसयोर् युद्धं तुमुलं सम्-अपद्यत ।
 N] हरीणां युव-राजस्य राक्षसानां तथैव च ॥२२॥ [N
 आ-जघानेन्द्र-जित् क्रुद्धो वज्रेणेव शत-क्रतुः ।
 २६] अङ्ग-दं गदया घोरः सं तु शत्रु-विदारणः ॥२३॥ [१८
 तस्य काञ्चन-चित्राऽङ्गं रथं साऽश्वं स-सारथिम् ।
 २७] जघान सम्-अरे श्री-मान् अङ्ग-दो दन्त-कूबरम् ॥२४॥ [१९
 सं-पातिस् तु प्र-जङ्घेन त्रिभिर् वाणैर् वि-दारितः ।
 २८] नि-जघानाऽश्व-कर्णेन प्र-जङ्घं तु महा-बलः ॥२५॥ [२०
 अति-कायोऽति-बलवान् देव-दानव-दर्पहा ।
 २९] रम्भं च वि-नतं चैव ताडयामास मार्गणैः ॥२६॥ [N
 तौ शिला-वृक्ष-वर्षेण तस्य सैन्यं नि-जघ्नतुः ।
 N] जलदाश्च इव सं-रब्धौ वात-वृष्ट्या गवां गणम् ॥२७॥ [N
 महोदरः सु-संरब्धः सु-षेणं पञ्चभिः शितैः ।
 N] हृदि विव्याध नाराचैर् ललाटे च त्रिभिः शरैः ॥२८॥ [N
 स तथाऽभि-हतस् तेन रक्षसा वानरोत्तमः ।
 N] जघान शिलया तस्य रथं साऽश्वं स-सारथिम् ॥२९॥ [N
 तौ जयाऽऽकांक्षिणौ हृष्टौ वीर्य-वन्तौ दुरा-सदौ ।
 N] चक्रतुस् तुमुलं युद्धं स्व-सैन्य-परिवारितौ ॥३०॥ [N
 जाम्ब-वान् ऋक्ष-राजस् तु मकराऽक्षं खराऽऽत्मजम् ।
 N] प्राऽहिणोद् वृक्षम् उव-पाट्य तं स चिच्छेद मार्गणैः ॥३१॥ [N
 ततो निशा-चरः क्रुद्धो जाम्ब-वन्तं शितैः शरैः ।
 N] हृदि बाह्वोर् ललाटे च विव्या-ध लघुहस्त-वत् ॥३२॥ [N

१. प्र-संप्रपद्यत ॥ २. रा२ फ-शत्रुसैन्यविदा० । म-शक्रसैन्यवि० ॥
 ३. म-हतकूबरः ॥ ४. म-नास्ति ॥ ५. रा२-अस्मवृष्ट्या । म-‘वात०’
 इत्यारभ्य ‘सुसंरब्धः’ इत्यन्तः पाठो नास्ति ॥ ६. रा१ ल१ ल२ व अ रा२-
 शरैः ॥ ७. रा१ ल१ व अ फ-सुसैन्य० ॥ ८. म-च ॥ ९. म-कृतह० ॥

- स तंथाऽभि-हतम् तेन क्षिप्र-हस्तेन यूथ-पः ।
 [N] व्य-अश्व-सूत-रथं चक्रे नाऽति-कृच्छ्रात् खराऽऽत्मजम् ३३ [N]
 भृशं शैत-वलिर् विद्वो विद्युज्-जिह्वेन रक्षसा ।
 [N] नि-जघानाऽश्व-कर्णेन विद्युज्-जिह्वं स्तनाऽन्तरे ॥३४॥ [N]
 नि-घ्नन्तं राक्षसान् वीरान् गर्जनं प्र-तपनो हरिर्म् ।
 [N] शूलेनै जघ्नवान् पार्श्वे ननाद च महा-स्वनम् ॥३५॥ [N]
 स तु रोष-परीऽताऽङ्गः शाल-वृक्षेण राक्षसम् ।
 [N] नि-जघान गजो मत्तो दृप्तं व्याघ्रं यथा वने ॥३६॥ [N]
 कुम्भकर्णाऽऽत्मजं कुम्भं सम्-अरे सु-व्यवस्थितम् ।
 प्रसन्तम् इव सैन्यानि दण्ड-हस्तम् इवाऽन्त-कम् ।
 [N] प्राऽयोधयत सं-रब्धो धूम्रो वृक्ष-शिलाऽऽयुधः ॥३७॥ [N]
 तौ राक्षस-हरी वीरौ स्व-सैन्य-परिवारितौ ।
 [N] चक्राते प्रथमं युद्धं वलि-शक्रौ यथा पुरा ॥३८॥ [N]
 देवाऽन्तंको गवाऽक्षं तु हृदि विव्याध मार्गणैः ।
 [N] पञ्चभिः सु-महावेगैर् आ-कर्ण-प्रेषितैः शितैः ॥३९॥ [N]
 स तंथा ताडितम् तेन सं-क्रुद्धश्चलितेन्द्रियः ।
 प्राऽहिणोच्चालम् उत्-पाट्य तं स चिच्छेद सप्तभिः १४
 [N] पुनश्च नवभिर् वीरं विव्याध कृतहस्त-वत् ॥४०॥ [N]
 अथाऽऽरुह्य गिरेः शृङ्गं गवाऽक्षो वानरोत्तमः १४
 [N] प्राऽहिणोव तं समुद्-दिश्य तस्य सैन्यं जघान तद्वत् ॥४१॥ [N]

१. रा२-तदाभि० ॥ २. रा२-कुद्धः शतवलिर् ॥ ३. म-वीरो । ४. रा२ फ-
 गर्जनं प्रतपनो हरिः । ५. म-शूलेनाभ्याहनत् ॥ ६. म-समवस्थितं । ७.
 म-दण्डपाणिरिवान्तकः । ८. रा१-आयो० ॥ ९. फ म-तुमुलं ॥ १०. रा१ ल१
 ल२ व-देवकान्तो । ११. व-तं । १२. व रा२-शरैः ॥ १३. म- सर्वथा । १४.
 अ-नास्ति । १५. व-लघुह० ॥ १६. म-तथा गृह्य । १७. म-हृदि विव्याध
 मार्गणैः ॥

- एवं तौ बलिनां श्रेष्ठौ युयुधाते परस्परम् ।
 [N] कृत-प्रतिकृते(?) यत्रात् अन्योऽन्य-वध-काङ्क्षिणौ ॥४२॥ [N]
 सारणेन समाहूत ऋषभो वानरोत्तमः ।
 [N] सारणं वृक्षम् उत-पाट्य सै जघान स्तनाऽन्तरे ॥४३॥ [N]
 स तेनाऽति-प्रहारेण व्याघूर्णित इवाऽभवत् ।
 [N] अपाऽसर्पद् धनूंष्य अष्टौ वि-षण्णश् चाऽभवत् क्षणात् ४४ [N]
 मेघाऽऽभं गजम् आ-रूढम् त्रि-शिराः शरभं हरिम् ।
 [N] तोमरेण समाहत्य शिरसि प्राऽण्डदद् भृशम् ॥४५॥ [N]
 स तु रोष-परीऽताऽङ्गः सप्त-पर्णेन तं गजम् ।
 [N] जघानाऽति-बलश् चण्डः शरभो वा गजं वने ॥४६॥ [N]
 नराऽन्तकोऽथ पनसं ताडयामास मार्गणैः ।
 [N] सोऽपि पादप-वर्षेण तं विव्याध पुवं-गमः ॥४७॥ [N]
 अ-कम्पनेन कु-मुदः परि-धेण समा-हतः ।
 [N] जानुभ्याम् अवनिं गत्वा नि-मेषात् पुनरुत्थि(द्-स्थितः) ४८ [N]
 सं-क्रुद्धो रोष-ताम्राऽक्षो मुष्टिं तस्मिन् अपातयत् ।
 [N] मुष्टि-प्रहाराऽभिहतो वि-चेता इव सोऽभवत् ॥४९॥ [N]
 अयोधयत् चाऽऽश्वस्तः पुनर् एव पुवं-गमम् ।
 [N] धूम्राऽक्षः शर-वर्षेण हनुमत्-पितरं हरिम् ॥५०॥ [N]
 स सैन्यं पूरयामास धाराभिर इव पर्वतम् ।
 [N] सोऽपि वृक्षैः शिलाभिश् च स-सैन्यं तं संहाऽर्दयत् ॥५१॥ [N]

१. म-० प्रतिहतं ॥ २. अ-सारसेन । ३. म-निज० ॥ ४. रा२-धनुर्हस्तो ॥
 ५. अ फ-प्राणद० । रा२-प्रापनद्वुतं । ६. प्र-नास्ति ॥ ७. ल२-
 ० तात्मा ॥ ८. रा१ ल१ ल२ ब-नरकान्तोद्य ॥ ९. प्र-समाहितः । रा२-
 महाहतः ॥ १०. रा२-रक्तता० । ११. प्र-० तस्मिन् ह्यपा० ॥ १२. रा१-अयोध्य-
 यत त्रा० । म-अयोधयं स वित्रस्तः ॥ १३. म-सूदयामास । १४. रा१-शिलामिश्रैः ।
 १५. फ म-अयोधयत् ॥

महा-पार्श्वेन सं-सक्तो यूथ-पो गन्ध-मादनः ।

[N] चक्रे सु-तुमुलं युद्धं शिला-दन्त-नखाऽऽयुधः ॥५२॥ [N]

वेग-दर्शी शुकेनाऽऽजौ मर्मण्य अभि-हतः शरैः ।

[N] उत्-तमं वेगम् आ-स्थाय रथं तस्य व्य-अचूर्णयत् ॥५३॥ [N]

राक्षसस् तपनो घोरो नलं समभि (?भ्य) वर्तत । [२३

३०] नलेन तु नलस् तस्य चक्षुषी विन्य-अपातयत् ॥५४॥

भिन्न-गात्रः शरैस् तीक्ष्णैः क्षिप्र-हस्तेन रक्षसा । [२४

३१] नि-जघानेन्द्र-वृक्षेण तपनं राक्षसं नलः ॥५५॥ [N]

जम्बु-माली रथ-स्थस् तु रथ-शक्त्या महा-बलः ।

३२] विभेद सम्-अरे कुद्धो हनु-मन्तं स्तनाऽन्तरे ॥५६॥ [२१

तस्य तं रथम् आ-रुह्य हनु-मान् कपि-कुञ्जरः ।

३३] प्र-ममाथ तलेनैव गिरिशृङ्गोपमं शिरः ॥५७॥ [२२

भिन्न-गात्रः शरैस् तीक्ष्णैर् मित्र-घ्रेन वि-भीषणः ।

३४] मित्र-घ्नं गदया वीरो नि-जघान स्तनाऽन्तरे ॥५८॥ [N]

ग्रसन्तम् इव सैन्यानि प्र-घसं वानराऽधिपः ।

३५] सु-ग्रीवः सप्त-पर्णेन नि-जघान ननाद च ॥५९॥ [२५

वर्षन्तं शर-वर्षाणि राक्षसं भीम-दर्शनम् ।

३६] नि-जघान विरूपाऽक्षं शरेणैकेन लक्ष्मणः ॥६०॥ [२६

अग्नि-केतुश् च दुर-धर्षो रश्मि-केतुश् च राक्षसः ।

३७] सु-घ्नो यज्ञ-कोर्पश् च रामं निर-विभिदुः शरैः ॥६१॥ [२७

तेषां चतुर्णां रामस् तु शिरांसि सम्-अरे शितैः ।

१. रा२-संरक्तो ॥ २. म-क्रोधो । ३. रा१-०वर्तते । ४. रा२-वक्षसि ।

५. रा२ फ-व्यत्यपातयत् ॥ ६. म-नास्ति ॥ ७. फ-रथस्थश्च ॥ ८. म-आस्थाय ॥

९. रा२-शतैस् । १०. म-लीनैर्मित्रघ्नो न । ११. म-नास्ति ॥ १२. प्र-शरेणैव च ॥

१३. रा१ ल१ ल२ व-मुत्तघ्नो । १४. रा२-यज्ञकेतुश्च रामं विनिर्भिदुः ॥

३८] क्रुद्धश्चतुर्भिश्च चिच्छेद शरैर् अग्नि-शिखोपमैः ॥६२॥ [२८
 वज्र-मुष्टिम् तु मैन्देन मुष्टिनाऽभि-हतो रणे ।
 ३९] पपात स-रथः साऽश्वः पुराऽदृश्यत भू-तले ॥६३॥ [२९
 वज्राऽशनि-सम-स्पर्शं द्वि-विदश् चाऽशनि-प्रभम् ।
 N] जघान गिरि-शृङ्गेण मिषतां सर्व-रक्षसाम् ॥६४॥ [३३
 नि-कुम्भः सम्-अरे नीलं नीलाऽञ्जन-चय-प्रभम् ।
 ४०] विभेदं तरसा बाणैर् मेघं सूर्य इवांऽशुभिः ॥६५॥ [३०
 पुनः शर-शतेनैव क्षिप्र-हस्तो निशा-चरः ।
 ४१] विभेदं सम्-अरे नीलं नि-कुम्भः प्र-जहास च ॥६६॥ [३१
 तस्यैव रथ-चक्रेण नीलो वि-प्लाव्यं चाऽऽह्वै ।
 ४२] शिरश्चिच्छेद सं-यत्तः सोऽपतद् वि-ह्वलो भुवि ॥६७॥ [३२
 भलैः खड्गैर् गदाभिश्च शक्ति-तोमर-सायकैः ।
 ५३] अप-विद्वैश्च भग्नैश्च रथैः साङ्गामिकैर् हयैः ॥६८॥ [४४
 ५४पृ] नि-हतैः कुञ्जरैर् भक्तैस् तथा वानर-राक्षसैः ।
 ५६पृ] बभूवाऽऽयोधनं घोरं गोमायु-व्रज-सङ्कुलम् ॥६९॥
 ५४उ] चक्राऽक्ष-युग-शस्त्रैश्च भग्नैर् भू-तलैर् आ-श्रितैः । [४५
 ५६उ] कबन्धानि समुत्पेतुम् तस्मिन् युद्धे सु-दारुणे ॥७०॥ [४६पृ
 वि-दार्यमाणा हरि-पुङ्गवैस् तदा
 निशा-चराः शोणित-गन्ध-मोहिताः ।
 पुनः सुसंरब्ध-तरा व्यव-स्थिता

१. ल१ ब-अग्निमुखोपमैः ॥ २. म-सुरदि इव । रा२-त्रिपुरा इव ॥ ३.
 रा१ ल१ ल२ अ-निकुंजस० । ४. म-नास्ति ॥ ५. रा१-तस्य वै ।
 ६. रा२ फ म-विष्णुरिवाहवे । ७. रा२-समरे । ८. रा१ ल१ ल२
 ब-विमलो । प्र-विपुलो ॥ ९. प्र-बलैः ॥ १०. प्र-दन्तैस् । ११. रा१ ल१
 ब अ रा२ म-०युवटसंकुलं । फ-०युवरसंकुलं ॥ १२. प्र-०गहस्तैश् । १३. रा२-
 भूतितमा० ॥ १४. रा१ ल१ ल२ ब अ प्र-०पुंगवास् । १५. रा१-सुसंरब्धतरा ।
 प्र-च संरब्धतरा ।

५९]

दिवा-करस्याऽस्तमयाऽभिकाङ्क्षिणः ॥७१॥ [४७

इत्यार्षे रामायणे युद्धकाण्डे द्वन्द्व-युद्धं नामाऽष्टादशः सर्गः ॥१८॥

[वं-१९]= [एकोनविंशः सर्गः] =[दा-४४]

युध्यताम् एव तेषां तु तदा वानर-रक्षसाम् ।^३१] रविर् अस्तं गतो रात्रिः प्र-वृत्ता प्राण-हारिणी ॥१॥^४ [१

अन्योऽन्यं वैद्ध-वैराणां घोराणां जयम् इच्छताम् ।

२] सम्प्र-वृत्तं निशा-युद्धं तदा वानर-रक्षसाम् ॥२॥^५ [२

रक्षसोऽसीऽति हरयो वानरोऽसीऽति राक्षसाः ।

३] अन्योऽन्यं सम्-अरे जघ्नुस् तस्मिन् तमसि दारुणे ॥३॥^६ [३

एहि दारय भिन्धीऽति वि-द्रावय वि-कर्षय ।

४] एवं सु-तुमुलः शब्दस् तस्मिन् तमसि शुश्रुवे ॥४॥^७ [४

कालाः काञ्चन-सन्नाहास् तस्मिन् तमसि रक्षसाः ।

५] सम्-अदृश्यन्त शैलेन्द्रा दीप्तौषधिधरा इव ॥५॥^८ [५

ऋक्षास् तिमिर-संकाशस् तस्मिन् तमसि भैरवे । [N

६] परि-पेतुः सु-संकुद्धा भर्त्सयन्तो निशो-चरान् ॥६॥^९तस्मिन् तमसि दुष्-पारे राक्षसोन् क्रोध-मूर्च्छितान् ।^{१०} [६

१. फ म-नास्ति । २. व प्र रा_२-लंकाकाण्डे । म-युद्धपर्वणि ॥ ३. म-
नास्ति । ४. ल_१-नास्ति ॥ ५. रा_१-बुद्धं ॥ ६. रा_१ व प्र-० सोस्मीति ह...
रोस्मीति । ७. ल_१ ल_२ अ-भैरवे । ८. अतः परमधिकः पाठः—रा_२-वानरा-
न्नाक्षसांश्चैव तस्मिन् तमसि दारुणे ॥ ९. प्र रा_२ फ म-भिन्धि दारय एहीति ।
१०. ल_१-नास्ति ॥ ११. रा_१ ल_१ ल_२ व अ प्र-० संकाशास् । फ-सन्नाहास् ।
१२. रा_१ ल_२ अ प्र म-भैरवे । १३. रा_१ ल_१ ल_२ व अ प्र-नास्ति । म-
सम्प्रादृश्यन्त शैलेन्द्रा दीप्ता धातुनिशाचराः ॥ १४. रा_१ ल_१ ल_२ व अ प्र रा_२-
निशाचराः ॥ १५. अ प्र-साः क्रोधमास्थिताः । रा_१ ल_१ ल_२ व-० साः क्रोध-
मूर्च्छिताः । १६. म-नास्ति ।

- ७] परि-पेतुः सु-संकुद्धा भक्षयन्तो वने-चराः ॥७॥ [N
 ८पृ] निन्युर यम-क्षयं क्रुद्धा मुष्टिभिर् दशनैस् तथा ।^२ [N
 हयांश् च काञ्चनाऽऽपीडान् ध्वजांश् चाऽऽभरणानि च ।
 ९] आ-प्लुत्य दशनैस् तीक्ष्णैर् नखैश् च नि-चैर्कर्तिरे ॥८॥ [७
 कुञ्जरान् कुञ्जराऽऽरोहान् पादातान् रथिनो रथान् ।
 १०] आ-प्लुत्य वि-चकर्षुस् ते दशनैः क्रोध-मूर्च्छिताः ॥९॥ [८
 लक्ष्मणस्त्वं अथ रामश् च शरैर् अग्नि-शिखोपमैः ।
 ११पृ] आ-दिश्याऽऽदिश्य रक्षांसि प्र-वराणि नि-जघ्नतुः ॥१०॥ [९
 तुरङ्ग-खुर-विध्वस्तं रथ-नेमि-समुद्धतम् ।
 १२] कण्ठान् अरौत्सीद् योधानां चक्षुषि च मही-रजः ॥११॥ [१०
 वर्तमाने तथा घोरे संग्रामे लोम-हर्षणे ।
 १३] लोहितौघा महाऽऽवर्तान्यो घोरा वि-सुस्रुबुः ॥१२॥ [११
 नादो भेरी-मृदङ्गानां पणवानां च निःस्वनः ।
 १४] शङ्ख-वेणु-रघोन्मिश्रो रक्षसां काम-रूपिणाम् ॥१३॥ [१२
 हयानां स्वनमानानां राक्षसानां च निःस्वनम्(?)^{११} ।^{१२}
 १५] शस्त्राणां वानराणां च सं-बभूव सु-दारुणः ॥१४॥ [१३
 शस्त्र-पुष्पोपहारा सा तत्राऽऽसीद् युद्ध-मेदिनी ।
 १६] दुर्-दर्शा दुर्वि-गाहा च शोणित-श्रा(स्त्रा)व-कर्दमा ॥१५॥ [१५
 सा बभूव निशा घोरा हरि-राक्षस-हारिणी ।
 १८] काल-रात्रीऽव भूतानां सर्वेषां दुर्-अतिक्रमा ॥१६॥ [१६

१. रा१ ल१ ल२ व अ प्र म-नास्ति ॥ २. रा१ ल१ ल२ व अ प्र
 फ म-नास्ति । अतः परमधिकः पाठः—रा२-उत्पलतंश्च हरयो निपतंतश्च
 राक्षसाः । ३. फ म-विचकर्षिरे ॥ ४. रा१ ल२ व अ प्र म-पदा० । रा२ फ-
 पताकान् । ५. रा१ ल१ ल२ व अ प्र म-हयान् ॥ ६. रा२-०णश्च तथा रामः ॥
 ७. रा२-०समुत्थितं । फ-०समुद्धतं । ८. रा२-महद्भजः ॥ ९. प्र-नाना । रा२ फ-
 ततो । १०. प्र-०रघैर्मिश्रो । ११. म-नास्ति ॥ १२. रा१ ल१ ल२ व अ प्र-
 अत आरभ्य २६-श्लोकपूर्वार्धं यावत्पाठो नास्ति ॥

- ततस् ते राक्षसाः सर्वे तस्मिन् तमसि दारुणे ।
 १९] रामम् एवाऽभ्य-अधावन्त सृजन्तः सायकान् बहून् ॥१७॥ [१७
 तेषाम् आ-पततां शब्दः क्रुद्धानां अभि-गर्जताम् ।
 २०] उद्-वृत्त इव सर्वेषां सागराणां महा-स्वनः ॥१८॥ [१८
 तेषां रामः शरैः षड्भिः षड् विभेदैर् निशा-चरान् ।
 २१] निमिषाऽन्तर-मात्रेण शितैर् अग्नि-शिखोपमैः ॥१९॥ [१९
 यम(१३)-शैलं च दुर्-धर्षं महापार्श्व-महोदरौ ।
 २२] वज्र-दण्डं(१४)महा-कायं तौ चोभौ शुक्र-सारणौ ॥२०॥ [२०
 २३] ते तु रामेण तैर् बाणैः सर्व-गात्रेषु ताडिताः ।
 N] युद्धाद् अप-सृताम् त्रासाद् अव-शेषेण चाऽऽयुषः ॥२१॥ [२१
 ततः काञ्चन-चित्राऽङ्गैः संपतद्भिः सहस्र-शः । [N
 २४] दिशश् चकार वि-मला वि-दिशश् च महा-बलः ॥२२॥ [२२
 ये त्व अन्ये राक्षसा वीरा रामस्याऽभि-मुखे स्थिताः ।
 २५] ते वि-नष्टाः समा-साद्य पतङ्गा इव पावकम् ॥२३॥ [२३
 ततः काञ्चन-चित्राऽङ्गैः शरैर् अग्नि-शिखोपमैः । [२२
 २६] तत् तमो रात्रि-जंरामः किं-चिद् उत-सारयन् तदा ॥२४॥ [N
 तम् अन्ध-कारम् उत-साद्य बाणैर् बाण-चरां गतिम् ।
 २७] चक्षुर-विषयम् आ-साद्य शरौघैः सम्-अवर्तयत् ॥२५॥ [N
 आ-संपतद्भिर् वि-शिखै रुक्म-पुङ्खैः सहस्र-शः ।
 N] बभूव रजनी चित्रा ख-द्योतैर् इव शारदी ॥२६॥ [२४
 राक्षसानां महा-नादैर् धानराणां च गर्जितैः ।
 २९] सा बभूव निशा घोरा भूयो घोर-तरा तदा ॥२७॥ [२५

१. रा२ म-शुद्राणाम् । २. रा२-उद्वेलम् ॥ ३. म-षड्भिरेव ॥ ४.
 रा२-रामशत्रू च दुर्धर्षौ । फ-रामशत्रू दुर्धर्षौ । ५. रा२ फ-दंष्ट्रो महाकायः ॥
 ६. म-ते । ७. फ-वायुषः ॥ ८. म-महारथैः ॥ ९. म-युद्धे । १० म-मुखं ॥
 ११ म-नास्ति ॥ १२. रा२-बाणवशं गतः ॥ १३. म-नास्ति ॥

- भेरी-शब्देन महता प्र-वृद्धेन समन्त-तः ।
 ३०] त्रिकूट(१:८)कन्दर-मुखैः प्रव्याऽहरद् इव स्थिताः(१:८)२८[२६
 गो-लाङ्गुला महा-कायास् तमसस् तुल्य-वर्चसः ।
 ३१] सम्परि-ष्वज्य बाहुभ्याम् अखादन्त निशा-चरान् ॥२९॥[२७
 ततः क्रोध-समाविष्टः शर-वर्षेण रावणिः ।
 ३२] अङ्ग-दस्य चमूं घोरां नाशयामास सर्व-तः ॥३०॥[N
 ततः क्रोध-परीऽताऽऽत्मा युव-राजोऽङ्ग-दो बली ।
 ३३] शिलाम उत-पाटयामास बाहुभ्यां प्र-णदन् मुहुः ॥३१॥[N
 तां समुत्-क्षिप्य तेजस्वी छाद्यमानः शरोर्मिभिः ।
 ३४] रथं बभञ्ज वेगेन शिलया कपि-कुञ्जरः ॥३२॥[N
 इत्यार्षे रामायणे युद्ध-काण्डे रात्रि-युद्धं नामैकोनविंशः सर्गः ॥१९॥

[वं-N]= [विंशः सर्गः] =[दा-४४]

वर्तमाने तथा रौद्रे सं-ग्रामेऽति-भयङ्करे ।[२९पू
 अङ्ग-दो वि-रथं वीरो रावणिं समुपाऽद्रवत् ॥१॥[N
 इन्द्र-जित् तु रथं त्यक्त्वा हताऽश्वो हत-सारथिः ।
 अङ्ग-देन सहाऽऽयंस्तस् तत्रैवाऽन्तर अधीयत ॥२॥[२९उ
 स यज्ञ-वेद्यां विधि-वत् पावकं जुहुवेऽस्त्र-वित् ।
 जुह्वतस् तस्य तत्राऽग्निं रक्तं-पीताऽम्बर-स्रजः ॥३॥[N
 आ-र्जहुस् तत्र सं-भ्रान्ता राक्षसा यत्र रावणिः ।

१. म-नास्ति । २. म-चित्रकूटकन्दरप्रख्यैर्महाकायैर्महास्वनैः ॥ ३.
 रा१ ल१ ल२ ब अ प्र म-अत आरभ्य सर्गसमाप्तिं यावत्पाठो नास्ति ॥ ४.
 फ-नास्ति । ५. प्र रा२ म-लंकाकांडे । ब-नास्ति ॥ ६. ल१-युद्धे । अ-घोरे ।
 ७. म-०दोष महावीरो ॥ ८. रा१-हताश्वरथसा० । ९. म-अंगदं च
 समाहूय ॥ १०. म-रक्तोष्णीषावरश्रकुः ॥ ११. रा१ ल१ अ प्र फ-आजुहुस् ।
 रा२-आजहंस् ॥

शस्त्राणि शत-पत्राणि सम्-इधोऽथ वि-भीतकान् ॥४॥ [N
 लोहितानि च वासांसि सुचं काष्णाऽऽसं तथा ।
 सर्व-तोऽग्निं समा-स्तीर्य शत-पत्रैः स-तोमरैः ॥५॥ [N
 छागस्याऽपि च कृष्णस्य कण्ठाज् जग्राह जीवतः ।
 शोणितं तच्च च विधि-वत् स जुहाव रणोत्सुकः ॥६॥ [N
 सकृद् एव सम्-इदस्य वि-धूमस्य महाऽर्चिषः ।
 बभूवुः सु-निमित्तानि वि-जयस्य प्र-दक्षिणम् ॥७॥ [N
 प्रदक्षिणाऽऽवर्त्त-शिखम् तैत्त-हाटक-सन्निभः ।
 हविस् तत्प्रति-जग्राह पावकः स्वयम् उत्थि(द्-स्थितः) ॥८॥ [N
 ततोऽग्नि-मध्याद् उत्-तस्थौ काञ्चन-स्यन्दनोत्तमः ।
 चतुर्भिः काञ्चनाऽऽपीडैर् अश्वैर् युक्तः प्र-भद्रकैः ॥९॥
 अन्तर्-धानं गतः श्री-मान् दीप्त-पावक-सन्निभः ॥१०॥ [N
 आ-रुरोह रथ-श्रेष्ठम् अन्तर्धान-चरं शुभम् ।
 अ-वध्यैर् वाजिभिर् युक्तं शस्त्रैश् च वि-विधैर् युतम् ॥१०॥ [N
 समारोपित-नेपथ्यं रथं शक्ति-समन्वितम् ।
 जाज्वल्यमानं वपुषा तपनीय-विभूषितम् ॥११॥ [N
 भल्लैश् चन्द्राऽर्ध-चन्द्रैश् च तूर्णं वै समुप-स्थितः ।
 जाम्बूनद-मयो नागम् तरुणाऽऽदित्य-सन्निभः ॥१२॥ [N
 बभूवेन्द्र-जितः केतुर् वैदूर्य-समलङ्कृतः ।
 हुत्वाऽग्निं राक्षसैर् मन्त्रैस् ततो वचनम् अब्रवीत् ॥१३॥ [N
 अद्य हत्वा वधाऽहौ तौ मिथ्या-प्रव्रजितौ धने ।

१. रा२ फ म-सुव ॥ २. रा२ फ म-जीवितम् ॥ ३. रा१ ल१ ल२ व
 अ-सधूमस्य । ४. रा२ म-त्स नि० ॥ ५. रा१ ल१ ल२ व अ-तत्र हा० । ६.
 फ-नास्ति । ७. फ म-नास्ति । अतः परमधिकः पाठः—रा१ ल१ ल२ व अ प्र
 रा२-हुत्वाग्निं तर्पयित्वा च दैत्यदानवराक्षसान् । वाचयित्वा ततः स्वस्ति
 प्रयुक्ताशीर्द्विजातिभिः ॥ ८. रा२-युक्तैः ॥ ९. रा२-रथ्य ॥ १०. म-०र्द्धवकैश् ।
 ११. रा२ फ-तूर्णैः समुपस्थितं । म-सर्वतः समलङ्कृतं । १२. प्र रा२ फ म-रणे ।

जयं पित्रे प्र-दास्यामि रावणाय मनः-प्रियम् ॥१४॥ [N
 अद्य निर-वानराम् उर्वी हत-रावव-लक्ष्मणाम् ।
 करिष्यामि ह्य-अ-मुग्रीवाम् इत्य् उक्त्वाऽन्तर-अधीयत १५ ॥ [N
 स ददर्श महा-वीर्यौ तौ उभौ राम-लक्ष्मणौ ।
 क्षिपन्तौ शर-जालानि कपि-मध्ये व्यव-स्थितौ ॥१६॥ [N
 सतु वैहायसं प्राऽऽप्य रथ-स्थौ (?स्थो) राम-लक्ष्मणौ ।
 अ-चक्षुर्विषये तिष्ठन् विव्याध नि-शितैः शरैः ॥१७॥ [N
 तौ तस्य रथ-वेगेन परीऽतौ भ्रातरा उभौ ।
 गृहीत्वा धनुषी व्योम्नि घोरान् मुमुचतुः शरान् ॥१८॥ [N
 प्र-च्छादयन्तौ गगनं शर-जालैर् महा-बलौ ।
 तं महाऽसुर-सङ्काशं न तौ पस्पृशतुः शरैः ॥१९॥ [N
 स वि-धायोऽन्ध-काराणि माया-बल-समन्वितः ।
 दिशश् चाऽन्तर-दंष्ट्रे वीरो नीहार-तमसाऽऽवृतः ॥२०॥ [N
 नैव ज्या-तल-निर्घोषो न च नेमि-रथ-स्वनः ।
 शुश्रुवे चरतम् तस्य न च रूपं स्म दृश्यते ॥२१॥ [N
 घनाऽन्धकार-तिमिरे शिला-वर्षम् इवाऽद्भुतम् ।
 शर-वर्षं महा-बाहुश् चर्चां (?का)ल (?र) शर-संहतः ॥२२॥ [N
 रांघवौ सूर्य-सङ्काशैर् घोरैर् दत्त-वरैः शरैः ।
 बिभेद सम्-अरे क्रुद्धः सर्व-गात्रेषु रावणिः ॥२३॥ [N
 तौ हन्यमानौ नाराचैर् धाराभिर् इव पर्वतौ ।
 हेम-पुङ्गवान् नर-व्याघ्रौ घोरान् मुमुचतुः शरान् ॥२४॥ [N

१. म-नास्ति । २. रा१ ल१ ल२ व अ प्र-०वीरौ रथस्थौ ॥ ३. म-
 महासुरसंकाशौ ॥ ४. रा१ ल१ ल२ व अ प्र-विधूया० । ५. म-०दधन् । ६.
 रा२ फ म-०रतिमिरावृताः । ७. ल१ ल२ व अ प्र रा२ फ म-नापि । ८. प्र
 म-नेमिखरस्वनः ॥ ९. रा१ ल१ ल२ व अ प्र-०तिमिरं । १०. रा२ म-
 नाराचशर० । प्र म-०ल शरसंहतः ॥ ११. रा१ ल२ व अ प्र-राघवं । १२. म-
 बहुतरैश्च । १३. प्र-चक्रमतुः ॥

अन्तरिक्षे त्वं अन्-आसाद्य ते रिपुं कङ्क-वाससः ।
 नि-पेतुर् उर्व्यावि-शिखाः शतशोऽथ सहस्र-शः ॥२९॥ [N
 पन्न-गैस् तु शरोदभूतै रावणिः प्र-हसन् रणे ।
 अति-मात्रं शरौघेण ताडयामास राघवौ ॥२६॥ [N
 तान् वि-धम्य ततो भलैर् अनीकैर् वि-चर्षतुः ।
 राघवौ परमाऽऽयस्तौ ज्वलद्भिर् ज्वलनोपमौ ॥२७॥ [N
 यतो यतो ददृशतुः शरान् आ-पततः शितान् ।
 ततस् ततो वाण-वर्षं राघवौ वि-ससर्जतुः ॥२८॥ [N
 इन्द्र-जित् तु दिशः सर्वा रथेन वि-चरन् बली ।
 विव्याध तौ दाशरथी लघु-हस्तः शितैः शरैः ॥२९॥ [N
 तौ तु विद्धौ महाऽऽत्मानौ रुक्म-पुङ्गवैर् अ-जिह्वगैः ।
 बभूवतुर् दाशरथी बन्धु-जीवैर् इवाऽऽवृत्तौ ॥३०॥ [४०
 नाऽस्य वेदं गतिं कश्-चिन् न रूपं न धनुः-स्वनम् ।
 न चाऽस्य लक्षणं कश्-चित् सम्-अर्थश् चाऽऽप्तुम् आ-ह्वै ॥३१॥ [N
 तेन विद्धाश् च हरयो नि-हताश् च गताऽसवः ।
 राघवाऽर्थे पराऽऽक्रान्ता धरण्याम् उप-शेरते ॥३२॥ [N
 लक्ष्मणस् तु सु-संकुद्धः क्रोधाद् भ्रातरम् अब्रवीत् ।
 ब्राह्मणं अस्त्रं प्र-योक्ष्यामि वधाऽर्थं सर्व-रक्षसाम् ॥३३॥ [N
 तम् उवाच ततो रामो लक्ष्मणं शुभ-लक्षणम् ।
 एकस्य रक्षसो हेतोः पृथिवीं हन्तुम् इच्छसि ॥३४॥ [N

१. म-तमासाद्य । २. रा२ फ म-शराः शतस० ॥ ३. म-शरैस्तु
 पन्नगीभूतै । ४. रा२ फ म-पीड० । ५. प्र-रावणिः ॥ ६. म-निश्चित्य । ७.
 रा२ फ म-अनेकैर्निचकर्तुः । ८. म-त्वरया युक्तौ । ९. फ-नास्ति ॥ १०. प्र-
 शरान् ॥ ११. रा२-लघुहस्तौ ॥ १२. रा२ फ म-बन्धुजीवस्त्रजोपमौ ॥ १३.
 प्र-नास्ति ॥ १४. रा२ फ-किञ्चित्सूर्यस्येवाभ्रसंघे । म-किञ्चित्सूर्यस्येवाभ्रमण्डले ॥
 १५. म-नास्ति ॥ १६. प्र-०णस्त्वथ सं० । म-नास्ति । १७. अ-ब्रह्मणोस्त्रं ॥

अ-युध्यमानान् प्र-च्छन्नान् प्राऽञ्जलीञ् छरणाऽऽगतान् ।
 पलायमानान् सुप्तांश् च न त्वं हन्तुम् इहाऽर्हसि ॥३५॥ [N
 अस्थैव तु वधे बुद्धिं करिष्यामो नरर्षभ ।
 आ-देक्ष्यामि महा-वेगान् काम-गान् हरि-यूथपान् ॥३६॥ [N
 तं एनं मायया छन्नं क्षुद्रम् अन्तर-हितं भृशम् ।
 राक्षसं नि-हनिष्यन्ति प्रेक्ष्य वानर-यूथपाः ॥३७॥ [N
 स एवम् उक्त्वा वचनं महा-यशा
 वधाय रौद्रस्य नृशंस-कारिणः ।
 रघु-प्रवीरः प्लवगर्षभैर् वृतम्
 तदा महाऽऽत्मा त्वरितं निर्-प्रेक्षत ॥३८॥ [N
 इत्यार्षे रामायणे युद्ध-काण्डे इन्द्रजिद्-युद्धं नाम विंशः सर्गः ॥२०॥

[वं - २०] = [एकविंशः सर्गः] = [दा - ४५]

स तस्य गतिम् अन्व-इच्छन् राज-पुत्रः प्रताप-वान् ।
 १] रामो दिदेश बल-वान् दश वानर-यूथपान् ॥१॥ [१
 जाम्ब-वन्तं सु-षेणं च नीलं च प्लवगर्षभम् ।
 २] अङ्ग-दं वालि-पुत्रं च मैन्दं च शरभं तथा ॥२॥ [२
 द्वि-विदं च हनू-मन्तं गजं च सु-महाबलम् ।
 ३] ऋषभं चर्षभ-स्कन्धम् आ-दिदेश रिपुं प्रति ॥३॥ [३

१. रा२ फ म-यत्नं । २. म-करिष्यसि । ३. म-आदेक्ष्यामो ॥ ४. रा२-
 एनं मायाप्रतिछन्नं । ५. रा१ ल१ ल२ ब अ प्र रा२ फ-रुद्धं । ६. रा१ ल१
 ल२ अ फ-निष्पतिष्यन्ति ॥ ७. म-महात्मा ॥ ८. फ म-नास्ति । ९. ब प्र
 रा२-लंकाकाण्डे । रा२ फ म- युद्धपर्वणि ॥ १०. रा१ ल१ ब-नास्ति ॥ ११. म-
 द्वौ सुषेणस्य दायादौ ॥ १२. रा२-तु महा० ॥

- ते^१ तु प्र-दृष्टा हरयो भीमान् उद्-यम्य पाद-पान् ।
 ४] आ-काशं विविशुः सर्वे मार्गमाणा यतो भयम् ॥४॥ [४
 तेषां वेग-वतां वेगम् इषुभिर् वेगवर्त-तरैः ।
 ५] अस्त्रै-वित परमाऽस्त्रेण यूथ-पांसु तान् अवारयत् ॥५॥ [५
 ते भीम-वेगा हरयो नाराचैर् बहुभिः क्षताः ।
 ६] अन्ध-कारे न ददृशुर् मेघैः सूर्यम् इवाऽऽवृतम् ॥६॥ [६
 तेन वानर-शार्दूला राक्षसेन वि-पश्चिता ।
 ७] निर्-धूताः शर-वेगेन न्य-अपतन्त मही-तले ॥७॥ [N
 तैतस्म तौ^१ राघवौ वीरौ सर्व-मर्माऽतिगैः शरैः ।
 ८] भृशम् आ-वेधयाञ्चक्रे रावणिः समितिं-जयः ॥८॥ [७
 निरन्तरं-शरीरौ ताव् उभौ च भ्रातरौ कृतौ ।
 ९] क्रुद्धेनेन्द्र-जिता वीरौ पन्न-गैः शरतां गतैः ॥९॥ [८
 तयोः क्षतज-मार्गेभ्यो सुस्राव रुधिरं बहु ।
 १०] ताव् उभौ सम्प्र-काशेते पुष्पिताव् इव किं-शुकौ ॥१०॥ [९
 ततः पर्यन्त-रक्ताऽक्षौ नीलाऽञ्जन-चयोपमः ।
 ११] रावणी राघवौ वाक्यम् अन्तर्धान-गतोऽब्रवीत् ॥११॥ [१०
 युध्यमानम् अ-लक्ष्यं मां शक्रोऽपि त्रि-दशेश्वरः ।
 १२] द्रष्टुम् आ-सादितुं वाँऽपि न शक्तः किं पुनर् युवाम् ॥१२॥ [११
 एवम् उक्त्वा तु धर्म-ज्ञौ भ्रातरौ राम-लक्ष्मणौ ।
 १३] निर्-विभेद शितैर् वाणैः शक्राऽशनि-सम-प्रभैः ॥१३॥ [१३

१. प्र-ततो ॥ २. रा_१ अ-वलवत्तरैः । ३. व-शस्त्रवित् । ४. रा_२ फ
 म-यूथपानां ॥ ५. प्र-तते । रा_२ फ म-ते तु ॥ ६. म-ततः स । ७.
 म-नास्ति ॥ ८. रा_१ ल_१ ल_२ व-०तां गतौ । प्र-पर्वमर्मातिगैः शरैः ॥
 ९. रा_२ म-प्रचकाशेते ॥ १०. रा_१ ल_१ ल_२ व अ प्र-रक्ताक्षौ । ११. म-
 भ्रातरौ ॥ १२. ल_२-त्रिदिवेश्वरः । १३. फ-वापि ॥ १४. रा_२-चक्रस्पशंसम० ।
 १५. म-नास्ति ॥

- १४३] एतौ रोष-परीऽताऽऽत्मा नयामि यम-सादनम् ।^१ [१२३
 भिन्नाऽअन-चय-प्रख्यो वि-स्फार्य वि-पुलं धनुः ।
 १५] भूय एव शरान् घोरां वि-ससर्ज तयोर् मृधे ॥१४॥ [१४
 ततो मर्मसु मर्म-ज्ञो मज्जयन् नि-शितान् शरान् ।
 १६] राम-लक्ष्मणयोर् वीरो ननाद च मुहुर् मुहुः ॥१५॥ [१५
 स रामं लक्ष्मणं चैव घोरैर् दत्त-वरैः शरैः । [स०४४
 N] विभेद सम-अरे क्रुद्धः सर्व-गात्रेषु राक्षसः ॥१६॥ [३८
 अ-दृश्यः सर्व-भूतानां कूट-योधी निशा-चरः ।
 N] बबन्ध शर-बन्धेन ताव् उभौ राम-लक्ष्मणौ ॥१७॥ [३९
 बद्धौ तु शर-बन्धेन निष्प्रयत्न-भुजौ कृतौ ।^२ [स०४५
 १८] निमेषाऽन्तर-मात्रेण न शक्तौ तं निर्-ईक्षितुम् ॥१८॥ [१६
 तौ तु निर्भिन्न-सर्वाऽङ्गौ शरतल्पाऽऽहितौ रणे ।
 १९] ध्वजाव् इव महेन्द्रस्य रज्जु-युक्तौ प्र-कम्पितौ ॥१९॥ [१७
 तौ सम्प्र-चलितौ वीराव् अर्दितौ मर्म-भेदिभिः ।
 २०] नि-पेततुर् महेष्वासौ जगत्यां जगती-पती ॥२०॥ [१८
 तौ वीर-शयने तत्र शयानौ रुधिराक्षितौ ।
 २१] शर-वेष्टित-सर्वाऽङ्गाव् आर्तौ परम-पीडितौ ॥२१॥ [१९
 नह्य अ-विद्धं तयोर् गात्रे बभूवाऽन्तरम् अण्व् अपि ।
 २२] अ-निर्विद्धं च नाऽध्वस्तम् अपि सूक्ष्मम् अ-जिह्वगैः २२ [२०
 तौ तु वीरौ शरैर्^३ बद्धौ रक्षसा काम-रूपिणा ।^४

१. म-नास्ति ॥ २. अ-० प्रख्यौ । ३. रा_१-राघवः ॥ ४. रा_२ फ
 म-सर्वयोधानां ॥ ५. प्र-निष्प्रयत्नौ भुजौ । अ रा_२ म-निःप्रकम्पभुजौ ।
 ६. फ-नास्ति । ७. प्र-शक्तस् । रा_२ फ-शेकुस् । ८. म-चैव वीक्षितुम् ॥ ९.
 अ-नास्ति । १०. ब-विच्छिन्नः । ११. अ म-नास्ति ॥ १२. म-नास्ति । १३.
 प्र-० व क्षतम् । १४. रा_२-नानिर्भिन्नं । ब-अनिरुद्धं । १५. रा_१ अ प्र-शतैर् ।
 १६. अतः परमधिकः पाठः—फ-शरावितशरीरौ तौ क्षितौ निपतितानुभौ ।
 प्रकाशेतां महाबाहू द्रावितं सलिलं यथा ॥

२४] रक्तं सुसुवतुर् गात्राज् जलं प्रस्रवणाद् इव ॥२३॥ [२१

पातितः प्रथमं रामः शरै-तल्प-निपीडितः ।

२५] क्रोधाद् इन्द्र-जिता येन पुरा शक्रोऽपि निर्-जितः ॥२४॥ [२२

पुनश् च लक्ष्मणो वीरो निश्-चेष्टो धरणीं गतः ।

[N] पश्चात्सराक्षसेन्द्रो (?न्द्रे) वै (?ण) बबन्वेषर-पञ्जरे ॥२५॥ [N

२६] नालीकैर् अर्ध-नालीकैर् भलैर् मुक्तैः सहस्र-शः ।

[N] नाराचैर् वत्स-दन्तैश् च सित-दंष्ट्रैः शरैः शितैः ॥२६॥ [२३

२७] स^१ वीर-शयने शि^२ष्ये दिव्यम् आ-दाय कार्मुकम् ।

छिन्न-मुष्टि-परीणाहं त्रिणेतं रुक्म-व^३ाजिनम् ॥२७॥ [२४

बाणपाताऽन्तरे रामः पतितं पुरुषर्षभम् ।

२८] शयानं लक्ष्मणं दृष्ट्वा निर्-आशो जीवितेऽर्भवत् ॥२८॥ [२५

बद्धौ तु वीरौ वि-वृ^१तौ शयानौ

तौ वानराः सम्परि-वार्य सर्वे ।

सम्-आसते वायु-सुत-प्रधाना

[N] वि-षादम् आर्ताः परमं च जग्मुः ॥२९॥ [२८

इत्याषे र^१ामायणे युद्ध-कौण्डे शर-बन्धो नामैकविंशः सर्गः ॥२९॥

१. फ-प्रस्रवणाद् ॥ २. रा_२-पतितः । ३. रा_१ ल_१ ल_२ अ प्र-
शरतुल्यनिपी० । ब-शरतल्पं नि० । रा_२-शरतल्पेन पी० । ४. म-शक्रो विनिर्जितः ॥
५. रा_१ ल_१ ल_२ व अ प्र-धरणीतले । ६. रा_१ ल_१ ल_२ व अ प्र-पुरः
पश्चाद्राक्षसेन्द्रो । ७. रा_१ ल_१ ल_२ व अ प्र-ववर्ष । ८. रा_१ ल_१ ल_२ व अ
प्र फ-० पञ्जरं । ९. म-नास्ति ॥ १०. म-वेतसपत्रकैः । ११. प्र रा_२ फ म-सिंह-
दंष्ट्रैः ॥ १२. प्र-सुवीर० । १३. अ-श्रेष्ठो । म-दिव्ये । १४. रा_१ ल_१ ल_२ व अ
रा_२ फ-छत्रमु० । १५. रा_१ ल_१ ल_२ व अ प्र-मृत्ययन् । म-त्रिनेत्रं । १६.
रा_१-ऊरुवा० । १७. प्र-पुरुषर्षभः । १८. म-जीविते तदा ॥ १९. प्र-
विबद्धौ तौ वीरनरौ । म-बद्धौ च वी० । २०. रा_२-ते । २१. प्र-अन्तः ॥ २२.
फ म-नास्ति । २३. प्र-लंकाकाडे । म-युद्धपर्वणि ॥

[वं-२१]= [द्वाविंशः सर्गः] =[दा-४६]

- ततो द्यां पृथिवीं चैव वीऽऽक्षमाणा वनौकसः ।
 १] ददृशुः स-हितौ बद्धौ भ्रातरौ राम-लक्ष्मणौ ॥१॥ [१
 धर्षित्वोप-रते मेघे कृत-कर्मणि राक्षसे ।
 २] आ-पपाताऽथ तं देशं सु-ग्रीवः स-विभीषणः ॥२॥ [२
 अङ्ग-दो द्वि-विदो मैन्दः सु-षेणः कु-मुदो नलः ।
 ३] तूर्णं हनु-मता सार्धम् अ (१आ) गमन् यत्र राघवौ ॥३॥ [३
 निश्-चेष्टौ मन्द-निःश्वासौ शोणितौ घ-परिप्लुतौ ।
 ४] शर-जालौऽऽवृत्तौ स्तब्धौ शयानौ शरतल्प-गौ ॥४॥ [४
 निः-श्वसन्तौ यथा नागौ निश्-चेष्टौ मन्द-विक्रमौ ।
 ५] रुधिर-स्राव-दिग्धाऽङ्गौ तापनीयाव् इव ध्वजौ ॥५॥ [५
 तौ वीर-शयने वीरौ शयानौ मन्द-चेतसौ ।
 ६] यूथ-पैस् तैः परि-वृत्तौ बाष्प-व्याकुल-लोचनैः ॥६॥ [६
 राघवौ पतितौ दृष्ट्वा बाण-जाल-समर्दितौ ।
 ७] बभूवुर् व्यथिताः सर्वे वानराः स-विभीषणाः ॥७॥ [७
 अन्तरिक्षं निर्-ऐक्षन्त दिशः सर्वाश् च वानराः ।
 ८] न तु तं मायया छन्नम् अपश्यन् रावणिं रणे ॥८॥ [८
 तं तु माया-प्रतिच्छन्नं माययैव वि-भीषणः ।
 ९] वीऽऽक्षमाणो ददर्शाऽथ भ्रातुः पुत्रम् अव-स्थितम् ॥९॥ [९
 तम् अप्रतिम-कर्माणं अ-प्रतिद्वन्द्वम् आ-हवे ।
 १०] ददर्शाऽन्तर-हितं वीरं नि-नदन्तं वि-भीषणः ॥१०॥ [१०
 इन्द्र-जित् त्व् आत्मनः कर्म तौ शयानौ निर्-ईक्ष्य च ।
 ११] उवाच परम-प्रीतो हर्षयन् सर्व-नैर्ऋतान् ॥११॥ [११]

१. रा१ ल१ ल२ प्र फ रा२ म-वीक्ष्यमाणा ॥२. स-० निःस्वनौ । ३. म-
 नास्ति । ४. रा१-० जालवृत्तौ । प्र रा२ फ-० जालचितौ ॥ ५. रा१ ल१ ल२ व
 अ प्र-नास्ति ॥ ६. फ-निरीक्षन्ते ॥ ७. प्र-मायापरिच्छिन्नं । ८. रा१ ल१ ल२
 व अ प्र म-नास्ति ॥

- दूषणस्य नि-हन्तारौ स्वरस्य च तथैव च ।
 १२] शैतितौ मामकैर् वाणैर् भ्रातरौ राम-लक्ष्मणौ ॥१२॥ [१३
 नैतौ मोक्षयितुं शक्याव् एतस्माद् इषु-वन्धनात् ।
 १३] सैमस्तैश् च समा-गम्य सर्षिसङ्घैः सुराऽसुरैः ॥१३॥ [१४
 यत्-कृते चिन्तयानस्य शोकाऽऽर्तस्य पितुर् मम ।
 १४] अ-स्पृष्टे शयने गात्रैर् दीर्घ-यामाऽस्ति यामिनी ॥१४॥ [१५
 कृत्स्नेयं नगरी लङ्का नदी वर्षास्व इवाऽऽकुला ।
 १५] सोऽयं शूल-करोऽन्-अर्थः सर्वेषां नो हंतो मया ॥१५॥ [१६
 स-लक्ष्मणस्य रामस्य सर्वेषां च वनौकसाम् ।
 १६] वि-क्रमा निष्-फलाः सर्वे यथा शरदि तोय-दाः ॥१६॥ [१७
 एवम् उक्त्वा तु तान् सर्वान् राक्षसान् परिपार्श्व-तः ।
 १७] यूथ-पान् अर्थं सर्वांस् तांस् ताडयामास राक्षसः ॥१७॥ [१८
 तांस् ताडयित्वा वाणौघैस् त्रासयित्वा च वानरान् ।
 १८] प्र-जहास ततो मन्दं मन्दं वचनम् अब्रवीत् ॥१८॥ [१९
 शर-बन्धेन घोरेण मया बद्धौ चमू-मुखे ।
 २०] स-हितौ भ्रातराव् एतौ नि-शामयत राक्षसाः ॥१९॥ [२०
 एवम् उक्त्वा तु ते सर्वे राक्षसाः परिपार्श्व-तः ।
 २१] परं वि-स्मयम् आ-पन्नाः कर्मणा तेन तोषितौ ॥२०॥ [२१
 वि-नेदुश् च महा-नादान् सर्वे ते जलदोपमाः ।
 २२] हतो राम इति ज्ञात्वा रावणिं चोऽभ्य-अपूजयन् ॥२१॥ [२२]

१. रा२ फ म-च हन्तारं । २. अ-पातितौ । रा२ फ-सूदितौ । म-
 स्पन्दितौ ॥ ३. रा१ ल१ ल२ व-न तौ । ४. रा१ ल१ ल२ व अ प्र-
 एतौ तौ दृढबन्धनैः । ५. रा२ फ म-सर्वैरपि ॥ ६. रा२ फ म-अस्पृष्टशः ।
 ७. प्र रा२-दीर्घमायाति । म-त्रियामा याति ॥ ८. रा२ म-मूलहरो० । फ-
 शूलहरो० । ९. रा२ फ म-निहतौ ॥ १०. प्र-तथा । रा२ म-अपि ॥ ११.
 रा२ फ म-महाहासं ततो ॥ १२. रा१ ल१ ल२ व-उक्त्वा । १३. म-आजग्मुः ।
 १४. रा१ ल१ ल२ व अ प्र-दीपिताः ॥ १५. रा२-चाप्यपू० ॥

निष्-प्रकम्पौ कृतौ दृष्ट्वा ताव् उभौ राम-लक्ष्मणौ ।
 २३] वसु-धायां निर-उच्छ्वासौ हताव् इत्य् अन्व-अमन्यत २२ [२८
 ततः शीघ्रं पुरीं लङ्कां रावणिः समितिं-जयः ।
 २४] प्र-विवेश महेष्वासो हर्षयन् सर्व-नैर्ऋतान् ॥२३॥ [२९
 राम-लक्ष्मणयोर् दृष्ट्वा शरीरम् इषुभिश् चितम् ।
 २५] वानरेन्द्रस्य सं-जातं सु-ग्रीवस्यै महद् भयम् ॥२४॥ [३०
 २६] तम् उवाच भैय-त्रस्तं वानरेन्द्रं वि-भीषणः ।
 सबाष्प-वदनं दीनं क्रोधै-व्याकुल-लोचनम् ॥२५॥ [३१
 २७] अलं त्रासेन सु-ग्रीव बाष्प-वेगो नि-गृह्यताम् ।
 एवं-प्रायाणि युद्धानि वि-जयो नाऽस्ति नैष्ठिकः ॥२६॥ [३२
 २८] वि-जयो भार्ग्य-तोऽस्माकं यदि वीर भविष्यति ।
 अद्यैवं तौ वि-मोक्ष्येते भ्रातरौ राम-लक्ष्मणौ ॥२७॥ [३३
 २९] पर्यव-स्थापयाऽऽत्मानं सर्वान् अप्य् अत्रै वानरान् ।
 सत्य-धर्माऽनुरक्तानां नाऽस्ति मृत्यु-कृतं भयम् ॥२८॥ [३४
 ३०] मोह-सन्ताप-संयुक्तं रामं प्रति महा-कपे ।
 वि-मुच्यताम् अयं त्रासः शूराणाम् एष निश्-चयः ॥२९॥ [N
 ३१] एवम् उक्त्वा ततस् तस्य जल-क्लिबेन पाणिना ।
 सु-ग्रीवस्य शुभे नेत्रे प्र-ममार्ज वि-भीषणः ॥३०॥ [३५
 ३२] प्र-मृज्य वदनं तस्य कपि-राज्ञो महा-द्युतिः ।
 अब्रवीत् काल-सम्प्राऽऽप्तम् अ-सम्भ्रान्तो वि-भीषणः ॥३१॥ [३७

१. रा१ ल२ ब अ प्र-अनुमन्यत । रा२-अभ्यमन्यत ॥ २. प्र रा२-स
 मतिजयः । ३. ल१ ब-सर्वराक्षसान् ॥ ४. प्र-वस्यागमद् ॥ ५. रा२ फ म-परित्रस्तं ।
 ६. ब-बाष्पव्याकुल ॥ ७. रा२-न गृह्यतां ॥ ८. रा२-ममैषा भार्ग्यतास्मा० ।
 फ-शंसेम भा० । ९. अ-अद्यैवैतौ । प्र-मोहमेतौ । रा२-मोहघातौ । फ-
 मोहान्मे तौ । १०. फ-विमुच्येते । ११. म-नास्ति ॥ १२. रा२ फ-सनाथं
 मां च ॥ १३. अ-विबुध्यतां । १४. फ म-निर्णयः ॥ १५. रा२-नास्ति ॥

- ३३] अ-कालः कपि-राजेन्द्र वैकुण्ठ्यम् अभि-वर्तितुम् ।
 अति-मोहो ह्य अ-कालेषु व्य-असनायोप-पद्यते ॥३२॥ [३८
 ३४] तस्माद् उत्-सृज्य वैकुण्ठ्यं सर्व-कार्य-विनाशनम् ।
 हितं राम-पुरोगानां सैन्यानाम् अनु-चिन्तय ॥३३॥ [३९
 ३५] अथवा रक्ष्यतां रामो यावत् संज्ञा-विपर्ययः ।
 लब्ध-संज्ञौ तु काकुत्स्थौ भयं नो व्यप-नेष्यतः ॥३४॥ [४०
 ३६] नैतत् किं-चिद् धि रामस्य न च रामो मुमूर्षति ।
 न चैनं त्यजते लक्ष्मीर् दुर्-लभा या गताऽऽयुषाम् ॥३५॥ [४१
 ३७] तस्माद् आ-श्वासयाऽऽत्मानं मां समा-ज्ञापयस्व च ।
 यावत् सर्वाण्य अनीकानि पुनः सं-स्थापयाम्य अहम् ॥३६॥ [४२
 ३८] एते ह्य उत्फुल्ल-नयनास् त्रासाद् आगत-साध्वसाः ।
 कर्णात् कर्ण(ः)-प्रव्यथिता हरयो हरि-पुङ्गव ॥३७॥ [४३
 ३९] मां तु दृष्ट्वा प्र-धावन्तम् अनीकेषु प्र-हर्षकम् ।
 त्यक्ष्यन्ति हरयस् त्रासं सर्पा जीर्णाम् इव त्वचम् ॥३८॥ [४४
 ४०] एवम् उक्त्वा तु सु-ग्रीवं स्निग्धं राम(मे)-विभीषणः ।
 ४१पू] चतुर्भिः सचिवैः सार्धम् अनुसं-चरते बलम् ॥३९॥ [४५
 ४२उ] इन्द्र-जित् तु महा-मायः सर्व-सैन्य-समन्वितः ।
 प्र-विवेश पुरीं लङ्कां जीमूतम् इव भाम्-करः ॥४०॥ [४६
 ४३] तत्रैव रावणम् आ-सीनम् अभि-वाद्य कृताऽञ्जलिः ।
 आ-चक्षे प्रियं पित्रे नि-हतौ राम-लक्ष्मणौ ॥४१॥ [४७
 ४४] उत्-पपात ततो हृष्टः पुत्रं च परि-पस्वजे ।

१. रा१ ल२ व अ फ-अतिव० ॥ २. रा२ फ-ते । ३. म-नास्ति ॥
 ४. रा१ ल१ ल२ व-कर्णात्...प्र० । रा२ फ-०र्णप्रकथिता । ५. ल१-नास्ति ॥
 ६. रा१ ल२-प्रकर्षकम् । व-प्रकर्षणम् ॥ ७. म-त्यजति ॥ ८. रा१ ल१ ल२ व अ
 प्र रा२ फ-रामाद्विभीषणः । ९. प्र-अनुचिन्तयते ॥ १०. व-महाकायः ।
 रा२-०मायी ॥ ११. ल२-ततो । १२. रा१ ल१ ल२ व अ प्र म-प्रियः पुत्रो ॥
 १३. रा२-दृष्ट्वा ।

रावणो रक्षसां मध्ये श्रुत्वा शत्रु नि-पातितौ ॥४२॥
 मूर्ध्नि चैनम् उपाऽजिघ्रत् परि-तुष्टेन चेतसा । [४८
 ४६] पृष्ठं चैव ततस् तस्मै पित्रे सर्वं न्य-अवेदयत् ॥४३॥ [४९पू
 स हर्ष-वेगाऽनुगताऽन्तरात्मा
 श्रुत्वा गिरम् तस्य महा-रथस्य ।
 जहौ ज्वरं दाशरथेः समुत्थं(द्-स्थं)
 ४७] प्र-दृष्ट्वांश् चाऽपि सुतं निर-पेक्षत ॥४४॥ [५०
 इत्यार्षे रामायणे युद्ध-काण्डे शर-बन्ध-निवेदनं नाम द्वाविंशः सर्गः ॥२२॥

[वं-२२] = [त्रयोविंशः सर्गः] = [दा-४७]

प्रति-प्रविष्टे लङ्कायां कृताऽर्थे रावणाऽऽत्मजे ।
 १] ररक्षुः परि-वार्येतौ राघवौ प्लवर्गर्षभाः ॥१॥ [१
 हनु-मान् अङ्ग-दो नीलः सु-षेणः कु-मुदो नलः ।
 २] गजो गवाऽक्षः पनसः सानु-प्रस्थो महा-हरिः ।
 ३पू] जाम्ब-वान् ऋषभश् चैव रम्भः शत-बलिः पृथुः ॥२॥ [२
 ४उ] व्यूढाऽनीकांश् च र्यत्ताश् च दुमान् आदाय साऽश्मनः ।
 वीऽऽक्षमाणा दिशः सर्वाम् तिर्यग् ऊर्ध्वं च सर्व-तः ।

१. रा१ ल१ ल२ व अ प्र-उपाग्राय । २. रा२ फ म-प्रसन्नस्तु । ३.
 रा२ फ म-तत्त्वं ॥ ४. रा१ ल१ ल२ व अ प्र-निरीक्ष्य ॥ ५. व रा२-नास्ति ।
 प्र-लंकाकाण्डे । म-युद्धपर्वणि । ६. रा१-शरबन्धो नि० ॥ ७. रा१ ल२ व
 प्र-व्यूढाः नीकाश्च । ८. रा१ ल१ ल२ व-यन्ताश्च । ९. रा१ ल१ ल२
 व अ प्र-चात्मनः । १०. रा१ ल१ अ प्र रा२ फ म-नीक्ष्यमाणा । ११. प्र रा२
 फ म-सर्वशः ॥

- ५] तृणेष्व् अपि वि-चेष्टसु राक्षसान् एव मेनिरे ॥३॥ [३
 रावणश् चाऽपि सं-हृष्टो वि-सृज्येन्द्र-जितं सुतम् । [४पू
 ६] प्रीत्या परमया युक्तः कृत-कर्माणम् उत्-तमम् ॥४॥ [N
 गते तस्मिन् मेहा-काये रावणस्य सुते तदा ।
 ७] स्व-गृहे चिन्तयामास रावणो लोक-रावणः ॥५॥ [N
 कृतम् इन्द्र-जिता कर्म दुष्-करं यत् सुरैर् अपि ।
 ८] सीता श्रुत्वा भृशं तच्च दीना त्यक्ष्यति जीवितम् ॥६॥ [N
 अथवा स्त्री-स्वभावेन चापल्य-वश-मोहिता ।
 ९] यथा-कामं ममाऽद्याऽऽशु वि-वशा वशम् एष्यति ॥७॥ [N
 अत्रोपायो मेमाऽयं चै यथा-वत् परि-चिन्तितः ।
 १०] राक्षस्यः सहसा श्रुत्वा सीतायाः परि-रक्षणे ॥८॥ [N
 व्या-पृता या ममाऽऽदेशे स-ततं मे वशाऽनुगाः ।
 ११] हर्षेण मेहता युक्ता भविष्यन्ति विशेष-तः ॥९॥ [N
 अथ दृढाम् उपाय-ज्ञां सर्व-भावाऽनुशङ्किनीम् ।
 १२] आ-नयामास तां राजा राक्षसीनां महत्-तमाम् ॥१०॥ [N
 राक्षसी त्रि-जटा नाम शासनात् तम् उप-स्थिता ।
 १३] ताम् उवाच ततो दृष्ट्वा राक्षसीं राक्षसेश्वरः ॥११॥ [५
 हताव् इन्द्र-जिता शंस वैदेह्या राम-लक्ष्मणौ ।
 १४] पुष्पकं तु समा-रोप्य दर्शयस्व रणाऽजिरम् ॥१२॥ [६
 यम् आ-श्रयम् अव-ष्टभ्य सीता मां नोप-तिष्ठते ।
 १५] सोऽस्या भर्ता सह भ्रात्रा निर्-अस्तो रण-मूर्धनि ॥१३॥ [७

१. रा२ म-रावणस्त्वपि ॥ २. ल२-कार्ये ॥ ३. प्र-त्यजति ॥
 ४. रा२-अत्रोपायो । ५. रा१ ल१ ल२ व अ-यथावच्च । ६. रा१-मया
 यः । ल१ ल२ व अ-यथायं ॥ ७. रा१-सहसा ॥ ८. म-प्राहिणोद् ॥ ९.
 रा२-वैदेह्यै । १०. म-च ॥ ११. रा१ ल१ ल२ व अ प्र-व्यमुपष्टभ्य । १२. ल१-
 सा । १३. रा१ ल१ ल२ व अ म-तिष्ठति ।

- निर्-अपेक्षा निर्-उद्विग्ना निर्वि-शैङ्गा च मैथिली ।
 १६] माम् उप-स्थास्यते सीता सर्वाऽऽभरण-भूषिता ॥१४॥ [८
 अथ काल-वैशाद् आशां नि-वृत्तां राम-सम्भवाम् ।
 १७] सम्-अवेक्ष्य च मां सीतां समुप-स्थास्यतेऽबला ॥१५॥ [९
 तस्य तद् वचनं श्रुत्वा राक्षसस्य दुर-आत्मनः ।
 १८] राक्षस्यस् त्रि-जटाऽऽद्यास्तु प्र-जग्मुर् यत्र पुष्पकम् १६ [१०
 ततः पुष्पकम् आ-दाय राक्षस्यस् त्वरितास्तदा ।
 १९] अशोक-वनिका-संस्थां मैथिलीं समुपाऽगमन् ॥१७॥ [११
 ताम् आ-गत्य तु राक्षस्यो भर्तृ-शोक-पराजिताम् ।
 २०] वि-मानं पुष्पकं सीतां शनैर् आऽरोपयन् शुभाम् ॥१८॥ [१२
 ततः सीतां समा-रोप्य त्रि-जटां चैव राक्षसीम् । [१३पू
 २१] रावणोऽकारयल् लङ्कां पताका-ध्वज-मालिनीम् ॥१९॥
 घोषयामास च तदा लङ्काया राक्षसेश्वरः ।
 २२] हताब् इन्द्र-जिता सं-ख्ये ताव् उभौ राम-लक्ष्मणौ ॥२०॥ [१४
 वि-मानेन तु सा सीता तदा त्रि-जट्या सह ।
 २३] ददर्श वानराणां तुं स्कन्धाऽऽवार-निवेशनम् ॥२१॥ [१५
 प्रहृष्ट-वर्दनांश् चैव राक्षसान् भीम-दर्शनान् ।
 २४] वानरांश् च सु-दुःखाऽऽर्तान् राम-लक्ष्मण-पार्श्व-तः ॥२२॥ [१६
 ततः सीता ददर्शोभौ शयानौ शर-विक्षतौ ।
 २५] लक्ष्मणं चैव रामं च वि-संज्ञावै अति-पीडितौ ॥२३॥ [१७

१. प्र रा२ फ म-निर्विशंका । २. म-निरुद्योगा । ३. प्र रा२ फ म-
 निरपेक्षा ॥ ४. रा१ ल१ ल२ व अ प्र फ-वशादाशा निवृत्ता रामसम्भवा ।
 रा२-कालवतीमाशां निवृत्तां राम० । ५. रा१ ल१ ल२ व अ प्र फ-समवेक्ष्य ।
 ६. प्र रा२ फ म-सा । ७. रा२-भीता । ८. रा२ फ म-ममोप० ॥ ९. रा२
 फ म-रावणस्य ॥ १०. प्र-हि । म-च ॥ ११. रा२ फ म-०ष्टमनसश्च । १२.
 प्र-भीमविक्रमान् ॥ १३. प्र रा२ फ म-०ज्ञौ शरपी० ॥

विध्वस्त-कवचौ वीरौ विप्रविद्ध-शराऽऽसनौ ।

२६] सायकाऽऽचित-सर्वाऽङ्गौ शयानौ धरणी-तले ॥२४॥ [१८

तौ दृष्ट्वा भ्रातरौ तत्र शोक-वाष्प-समाकुला । [१९पू

२७] वेपन्ती दुःखिता सीता करुणं वि-ललाप ह ॥२५॥ [२०उ

सा शोक-वाष्पाऽपिहिता निर्-ईक्ष्य

तौ भ्रातरौ देव-सम-प्रभावौ ।

वितर्कयन्ती नि-धनं तयोः सा

N] दुःखाऽन्विता वाक्यम् इदं जगाद ॥२६॥ [२२

इत्यार्षे रामायणे युद्ध-काण्डे राम-लक्ष्मणयोः शर-वन्धनं नाम त्रयोविंशः सर्गः ॥२३॥

[वं-२३]= [चतुर्विंशः सर्गः] =[दा-४८]

साऽस्र-पात-मुखी दीना तौ दृष्ट्वा राम-लक्ष्मणौ ।

२] हाऽऽर्य-पुत्रेति हृदती करुणं वि-ललाप ह ॥१॥ [N

भर्तारं नि-हतं दृष्ट्वा लक्ष्मणं च महा-रथम् ।

१] वि-ललाप भृशं सीता करुणं जनकाऽऽत्मजा ॥२॥ [१

निष्पिपिषन्ती स्व-चरणौ क्रोशन्ती मधुर-स्वना ।

३] इदम् अन्ते वि-लापस्य सीता वचनम् अब्रवीत् ॥३॥ [N

४पू] ऊचुर् लक्ष्मणिनो ये मां पुरा ह्य-विधवेति च ।

५उ] तेऽद्य सर्वे हते रामे ज्ञानिनोऽनृत-वादिनः ॥४॥ [२

इमानि तानि पद्मानि पार्श्व-तो यैः किल स्त्रियः ।

८] अधि-राज्येऽभि-षिच्यन्ते नरेन्द्रैर् भर्तृभिः सह ॥५॥ [६

१. रा२ फ म-सायकैश्चित० ॥ २. ल१ व-० समाकुलौ ॥ ३. रा२-
०न्वितं । ४. रा२ प्र-लंकाकाण्डे । म-लंकापर्वणि । ५. रा२ फ म-सीताया राम० ॥
६. प्र रा२ फ म-वदती ॥ ७. ल१ ल२ व अ-निष्पिपेष स्व० । रा२-निष्पी-
डयन्ती च० ॥ ८. म-लक्षणतो ॥

वैधव्यं यान्ति नार्यो यैर् लक्षणैर् भाग्य-दुर्बलाः ।

- ९] आत्मनस् तानि पश्यामि पश्यन्ती हत-लक्षणा ॥६॥ [७
सत्यानि किल पद्मानि स्त्रीणाम् उक्तानि लक्षणे ।
१०] तान्य् अद्य नि-हते रामे वि-तथानि भवन्ति हि ॥७॥ [८
केशाः सूक्ष्माः समा नीला भ्रुवौ चाऽसंहते मम ।
११] न च मे रोम-शे जङ्घे दन्ताश् च न वि-रागिणः ॥८॥ [९
शङ्खौ नेत्रे करौ पादौ गुल्फौ च ललितौ मम ।
१२] तनु-वृत्त-नखाः स्निग्धाः समाश् चाऽङ्गुलयो मम ॥९॥ [१०
स्तनौ चाऽविरलौ पीनौ समौ मे मग्न-चूचुकौ ।
१३] मग्ना चोद-सङ्गिनी नाभिः पार्श्वौ स्कन्धौ च मेऽश्रितौ ॥१०॥ [११
समो वर्णो मृदुः स्निग्धो मृदून्य् अङ्ग-रूपाणि च । [१२पृ
१४] अ-विरुक्षा च मे वाणी नित्यं मधुर-भाषिणी ॥११॥ [N
अ-विस्मिता चाऽविगा(?ग्रा) ह्या नित्यं चाऽहम् अ-विक्रवा । [N
१५] प्रति-ष्ठितां द्वा-दशभिर् माम् ऊचुः शुभ-लक्षणाम् ॥१२॥ [१२उ
१६पृ] समग्र-संमम अ-च्छिद्रं पाणि-पादं च वर्ण-वत् ।
मन्द-स्मितं मे वचनं कन्या-लक्षणिनो विदुः ॥१३॥ [१३
१७] ननु नामाऽभि-षेको मे ब्राह्मणैः पतिना सह ।
१८पृ] दैव-ज्ञैः कुशलैर् उक्तो नूनं तेऽनृत-वादिनः ॥१४॥ [१४
वीर-पार्थिव-पत्नी त्वं धन्येति मम ये विदुः ।
N] तेऽद्य सर्वे हते रामे ज्ञानिनोऽनृत-वादिनः ॥१५॥ [N

१. रा२-स्वैर्नार्यो । २. रा१ ल१ व प्र-० दुर्बलाः । ३. रा१ ल१ ल२
व अ रा२ फ म-तात्र ॥ ४. रा१ ल१ ल२ व अ प्र फ-वासं० ॥ ५. रा१ ल१
ल२ व-पद्मौ । ६. रा२ फ म-गुल्फावुपचितौ ॥ ७. प्र-च मेचकौ । फ-च
सेवितौ । रा२-समोचितौ ॥ ८. रा१ ल१ ल२ व अ प्र-च वागह्या । ९. रा१-
० लक्ष्मणाम् ॥ १०. रा१ ल१ व अ प्र-समग्रं यवम् । ल२-समग्रमिव । फ-० ग्रं
चव मे । ११. रा१ ल१ ल२ व-० पादे । प्र-० पद्मं ॥ १२. व म-नास्ति ॥
१३. अ-नास्ति ॥

- १८] एतौ हित्वा जन-स्थानं प्र-वृत्तिं चोप-लभ्य मे ।
 तीर्त्वा सागरम् अ-क्षोभ्यं गोष्-पदे भ्रातरौ हतौ ॥१६॥ [१५
 १९] ऐन्द्रं वारुणम् आग्नेयं रौद्रं वायव्यम् एव च ।
 अस्त्रं ब्रह्म-शिरश् चैव राघवौ प्रत्य्-अपद्यताम् ॥१७॥ [१६
 २०] अ-दृश्यमानेन रणे मायया वासवोपमौ ।
 मम नाथाब् अ-नाथाया नि-हतौ राम-लक्ष्मणौ ॥१८॥ [१७
 २१] न च दृष्टि-पथं प्राऽऽप्य राघवाभ्यां रणे रिपुः ।
 जीवन् प्रतिनि-वर्तेत यच्च अपि स्यान् मनो-जवः ॥१९॥ [१८
 २२] न कालस्य^१ ऽति-भारोऽस्ति कृताऽन्तः खलु दुर्-जयः ।
 यत्तु रामः सह भ्रात्रा शेते रिपु-विनिर्जितः ॥२०॥ [१९
 २३] नाऽहं शोचामि भर्तारं नि-हतं न च लक्ष्मणम् ।
 नाऽऽत्मानं जननीं वाऽपि यथा श्वश्रूं तपस्विनीम् ॥२१॥ [२०
 २४] सा हि चिन्तयते नूनं समाप्त-व्रतम् आत्म-जम् ।
 कदा द्रक्ष्यामि काकुत्स्थं स-सीतं सह-लक्ष्मणम् ॥२२॥ [२१
 २५] परि-देवयतीं तां तु राक्षसी त्रि-जटाऽब्रवीत् । [२२
 २६] मावि-षादं कृथा देवि भर्ता हि तव जीवति ॥२३॥ [२३
 कारणानि तु वक्ष्यामि महान्ति सदृशानि च ।
 २७] यथा तौ भ्रातरौ वीरौ जीवितौ राम-लक्ष्मणौ ॥२४॥ [२४
 नहि क्रोप-परीऽतानि हर्ष-पर्युत्सुकानि च ।
 २८] भवन्ति युधि योधानां मुखानि नि-हते पतौ ॥२५॥ [२५
 हत-वीर-प्रधाना हि हंतोत्साहा हतोद्यमा ।
 ३०] सेना भ्रमति युद्धेषु हत-कर्णेव नौर जले ॥२६॥ [२७

१. रा१-चाप० । रा२-चोपलभ्य वै । फ-० लभ्य वै । म-चापलभ्य ते ॥
 २. रा२-भ्रातरौ ॥ ३. रा१ ल१ व-० विनिर्जितः ॥ ४. रा१ ल१ ल२ व अ
 प्र-जीवितौ ॥ ५. रा१ ल१ ल२ व अ प्र-हर्षयत्युत्सु० ॥ ६. म-महोत्साहा
 महोद्यमा । ७. रा२-हतेव नौर्जले यथा ॥

- इयं पुनर् अ-सम्भ्रान्ता स्वस्थं-यूथा तरस्विनी ।
 ३१] सेना रक्षति काकुत्स्थं शयानं रण-मूर्धनि ॥२७॥ [२८
 इदं वि-मानं वैदेहि पुष्पकं नाम नाम-तः ।
 N] दिव्यं न धारयेत् त्वां हि यदि रामो हतो भवेत् ॥२८॥ [२६
 सा त्वम् एवं सु-विस्पष्टैर् अनु-मानैः सुखोदये ।
 ३२] अ-हतौ पश्य काकुत्स्थौ स्नेहाद् एतद् ब्रवीमि ते ॥२९॥ [२९
 अन्-ऋतं नोक्त-पूर्वं मे न च वक्ष्यामि मैथिलि ।
 ३३] चारित्र-दुःख-शीलत्वात् प्र-विष्टाऽसि हि मे मनः ॥३०॥ [३०
 न तौ शक्यौ रणे जेतुम् अपि सर्वैः सुराऽसुरैः ।
 ३४] तादृशं दर्शनं दृष्ट्वा मया चाऽऽवेदितं तव ॥३१॥
 इदं च सु-महच्च चिह्नं शुभं पश्यामि मैथिलि । [३१
 ३५] निः-संज्ञौ चाऽप्यु-भाव एतौ श्रिया नैव वि(?)व्य युज्यताम् ३२
 प्रायेण गत-सत्त्वानां पुरुषाणां गताऽऽयुषाम् ।
 ३६] दृश्यमानेषु वक्त्रेषु परं भवति वैकृतम् ॥३३॥ [३२
 त्यज शोकं च दैन्यं च दुःखं च जनकाऽऽत्मजे ।
 ३७] राम-लक्ष्मणयोर् अर्थे नैतौ शूरौ वि-जीवितौ ॥३४॥ [३३
 श्रुत्वा तु वचनं तस्याः सीता सुर-सुतोपमा ।
 ३८] कृताऽञ्जलिर् उवाचेदम् एवम् अस्त्विति मैथिली ॥३५॥ [३४
 वि-मानं पुष्पकं नाम सन्नि-वर्त्य मनो-जवम् ।
 ३९] लङ्कां त्रि-जटया सीता दीना भूयः प्र-वेशिता ॥३६॥ [३५
 तत्र त्रि-जटया सार्धं पुष्पकाद् अव-तीर्य सा ।
 ४०] अशोक-वनिकाम् एव राक्षसीभिः प्र-वेशिता ॥३७॥ [३६

१. प्र-इतयूथा ॥ २. अतः परमधिकः पाठः—रा२-पुष्पके त्वं समारूढा
 वरवर्णिनि शोभने । नैतद्वारयते पापं विधवां नापि मैथिली ॥ ३. फ-
 वाप्य । ४. प्र-शयानौ च वि० । रा२-लक्ष्मणो वाप्ययु० । फ म-लक्ष्म्या नैव वि० ॥
 ५. ल१-प्रयाणगत० । रा२-प्राणेन गत० ॥ ६. रा१ ल१ ल२ ब-नास्ति ॥

तस्मिन् वने सा मनुजेन्द्र-पत्नी

तौ राज-पुत्रौ पतितौ स्मरन्ती ।

न शर्म लेभे हृदि ताडितेव

४१] दिग्धेन वाणेन मृगीऽव बाला ॥३८॥ [N

इत्यौषे रामायणे युद्ध-काण्डे सीता-विलापो नाम चतुर्विंशः सर्गः ॥२४॥

[वं-२४]= [पञ्चविंशः सर्गः] =[दा-४९]

घोरेण शर-बन्धेन बद्धौ दशरथाऽऽत्मजौ ।

१] निःश्वसन्तौ यथा नागौ शयानौ रुधिरोक्षितौ ॥१॥ [१

सर्वे ते वानर-श्रेष्ठाः स-मुग्रीवा महा-बलाः ।

२] परि-वार्य महाऽऽत्मानौ तस्थुः शोकेन पीडिताः ॥२॥ [२

३पू] अथ दीर्घेण कालेन सं-ज्ञां लेभे नरोत्तमः ।

४पू] प्रत्यवैक्षत चाऽऽत्मानं शोणितेन परि-प्लुतम् ॥३॥ [N

५उ] अ-दीनो दीनया वाचा रामः परम-मैन्युमान् ।

६पू] अभ्य-अभाषत् स्वर-भ्रष्टो हरिभिः परि-वारितः ॥४॥ [N

४उ] वि-ललाप ततो रामो मन्दम् अस्त्रूणि वर्तयन् ।

५पू] लक्ष्मणं पतितं दृष्ट्वा दुःख-शोक-समन्वितः ॥५॥ [N

६उ] किं नु मे सीतया कार्यं लङ्कया जीवितेन च ।

शयानं योऽद्य पश्यामि लक्ष्मणं शुभ-लक्षणम् ॥६॥ [५

१. रा१ ल१ ल२ व अ-०न्द्रपुत्री ॥ २. फ म-नास्ति । ३. रा२ प्र-
लंकाकाण्डे ॥ ४. म-अत आरभ्य १९-श्लोकपर्यन्तं नास्ति ॥ ५. रा२ म-
०मसत्त्ववान् ॥ ६. फ-अश्रूण्यव० ॥ ७. रा२-वा ॥

- ७] यत्र क-चन मे भार्या पुत्राश् चाऽन्ये च बान्धवाः ।
 तं तु देशं न पश्यामि यत्र सोदर्यम् आप्नुयाम् ॥७॥ [N
 ८] पर्जन्यो वर्षते शस्यम् इतीऽयं लौकिकी श्रुतिः ।
 प्र-वादश् चाऽपि नित्योऽयं मातृ-जं न स वर्षति ॥८॥ [N
 ९] ममाऽम्बा च सु-मित्रा च कौसल्या जननी च तै ।
 १०पू] नाऽनयोर् अन्तरं किञ्चिन् मातृ-गौरव-कारितम् ॥९॥ [N
 N] किं नु वक्ष्यामि कौसल्यां मातरं किमु कैकयीम् ।
 N] कथं चाऽहं सु-मित्राया मुखं द्रक्ष्यामि चाऽसु-मत । ॥८
 १४पू] उपाऽऽलम्भं न शक्ष्यामि सोढुं तस्या मुख-च्युतम् ॥१०॥ [N
 वि-वत्सां वि-लपन्तीं च क्रोशन्तीं कुररीम् इव ।
 १३] कथम् आ-श्वासयिष्यामि सु-मित्रां लक्ष्मणं विना ॥११॥ [१
 १०उ] अप्य एव हिम-वान् क्षीर्येत् प्र-पतेद् वा दिवा-करः ।
 सागरश् च क्षयं गच्छेद् अनलश् चाऽपि शीत-ताम् ॥१२॥ [N
 ११] आपोऽद्रव-त्वं च तथा पवनश् चाऽगतिर् भवेत् ।
 १२पू] अम्बाया न सु-मित्राया स्नेह-नाशो भवेन् मयि ॥१३॥ [N
 १५उ] लक्ष्मणश् चाऽपि परया भक्त्या माम् अनु-गच्छति ।
 १६पू] पतन्तम् अपि पाताले नैव नाऽनु-पतेद् धि माम् ॥१४॥ [N
 १७उ] धारयेयं कथं चाऽहं प्राणान् सौमित्रिणा विना ।
 १८पू] भाराऽऽर्त इव भारेण दुःखेनैव परि-प्लुतः ॥१५॥ [N
 १६उ] शक्या सीता-समा नारी जीव-लोकं वि-चिन्वता ।
 १७पू] न लक्ष्मण-समो भ्राता सचिवः साम्परायिकः ॥१६॥ [६

१. रा२-यत्र कचिल्लमे भार्या पुत्रानन्याश्च बान्धवान् । २. रा२-नम-
 स्यामि ॥ ३. रा१ ल१ ल२ ब-नित्यं यो ॥ ४. रा२-मे ॥ ५. रा१
 ल१ ल२ ब अ प्र फ म-पश्यामि । ६. रा१ ल१ ल२ ब-पश्यामि ॥
 ७. रा१ प्र-दीर्येत् ॥ ८. प्र रा२ फ-चैव । ९. ल१-इव ॥ १०. प्र रा२
 फ-येह । ११. ल१ ल२ प्र-भारान्त । रा२-भारार्थ । १२. ल१-
 परिप्लवः ॥

१८७] इहैव देहं त्यक्ष्यामि नहि शक्ष्यामि जीवितुम् । [N
 १४७] किं नु वक्ष्यामि शत्रु-घ्नं धर्म-ज्ञं भरतं नु किम् ॥१७॥ [१०
 १५५] सह येन वनं यातो विना च पुनर् आगतः ।

N] उपाऽऽलम्भं न शक्ष्यामि सोढुं लक्ष्मण-मानृ-तः ॥१८॥ [११
 १८७] इहैव देहं त्यक्ष्यामि नाऽहं जीवितुम् उत-सहे । [१२
 धिङ् मां दुष्कृत-कर्मणम् अनु-आर्यं यत्-कृतेऽप्य् अयम् ।

१९] लक्ष्मणः पतितः शेते शर-तल्पं गताऽसु-वत् ॥१९॥ [१३
 यो नित्यं स-विषण्णं मौम् आ-श्वासयति दुःखितम् ।

२०] पराऽसुरं नाऽद्य शक्नोति सोऽयं माम् उप-सर्पितुम् ॥२०॥ [१४

N] येनोऽद्य बहवो युद्धे राक्षसाः शासिताः शरैः ।

२१७] सोऽयं वि-चेष्ट(१)ते(१)तः) शूरः शर-तल्प(१)ले) गताऽसुवर्त्त[१५
 शयानः शर-तल्पेऽस्मिन् स्व-शोणित-परिप्लुतः ।

२२] शर-जालाऽऽवृतो भाति भाम्-करोऽस्तम् इव व्रजन । २२॥ [१६
 बाणैर् अर्दित-सर्वाऽङ्गो नैव शक्नोति चेष्टितुम् ।

२३] दैशाऽस्य बाधते कंष्टा दृष्टी रागेण पूर्यते ॥२३॥ [१७
 यथैव मां वनं यान्तम् अनु-यातो महा-द्युतिः ।

२४] अहम् अप्य् अनु-यास्यामि तथैवैनं यम-क्षयम् ॥२४॥ [१८
 इष्ट-बन्धु-जनो नित्यं नित्यं मां समनु-व्रतः ।

२५] इमाम् अव-स्थां गमितो ममाऽन्-आर्यस्य दुर्-नयैः ॥२५॥ [१९
 सु-रुष्टेनैव(१)नापि) शूरेण लक्ष्मणेन न सं-स्मरे ।

२६] परुषं वि-प्रियं वाऽपि श्रावितो(१)तं) वि-जने वने ॥२६॥ [२०

१. रा१ ल१ ल२ व अ प्र-जीवं । २. रा२-०ते ह्ययम् । म-०ते स्वयम् । ३. अ-मां शासयति सुदुः० । ४. रा१ ल१ ल२ व म-नास्ति । ५. अ प्र रा२ फ-किं नु वक्ष्यामि शत्रुघ्नं ॥ ६. प्र-जातस्य । रा२ फ-रुजास्य । म-रुजा च । ७. म-कृच्छ्राद् हृदि । ८. रा२ फ म-सूच्यते ॥ ९. प्र रा२ फ म-यथा त्वेनं ॥ १०. म-नास्ति ॥ ११. रा१ ल१ व अ प्र-सन्तुष्टेनैव । ल२-सन्तुष्टेनैव । फ-सुतुष्टेनैव ॥

- लक्ष्मणेन ततः पूर्वं जीवता वन-जीविकाम् ।
 २७] विसंवादित-पूर्वो(र्व)वा उक्त-पूर्वो(र्व)ऽपि(र्वा)वाऽ(र्प्य)क्षमर्षं
 वि-सृजत्य् एक-वेगेन पञ्च बाण-शतानि यैः ।
 २८] इष्व-अस्त्रे सदृशो राज्ञः कार्तवीर्यस्य लक्ष्मणः ॥२८॥ [२१
 अस्त्रैर् अस्त्राणि यो हन्याच् छक्रस्याऽपि महाऽऽत्मनः ।
 २९] सोऽयम् उर्व्यां हतः शेते महाऽर्ह-शयनोचितः ॥२९॥ [२२
 अयं मिथ्या-प्रलापो मे हत्वा युद्धे दशाऽऽननम् ।
 ३०] यन् मया न कृतो राजा राक्षसानां वि-भीषणः ॥३०॥ [२३पू
 अस्मिन् मुहूर्ते सु-ग्रीव प्रति-गन्तुं त्वम् अर्हसि ।
 ३१] त्वां मां च स महा-राज(र्जो) रावणोऽभि-द्रविष्यति ॥३१॥ [२४
 अङ्ग-दं तु पुरस्-कृत्य स-सैन्यः स-सुहृज्जनः ।
 ३२] सागरं तर सु-ग्रीव पुनस् तेनैव सेतुना ॥३२॥ [२५
 वि-जयोऽपि हि सु-ग्रीव लक्ष्मणे नि-धनं गते ।
 ३३] अन्धस्येवोदितश् चन्द्रः कां प्रीतिं जनयिष्यति ॥३३॥ [N
 कृतं हनु-मता कर्म यद् अन्यैर् दुष्-करं रणे ।
 ३४] बल-विक्रम-सम्पन्ना राक्षसा मर्दिता रणे ॥३४॥ [N
 ३५] अङ्ग-देन कृतं कर्म मैन्देन द्वि-विदेन च ।
 सु-षेणेन च तुष्यामि नीलेन च नलेन च ॥३५॥ [N
 ३६] युद्धं संपातिना सं-ख्ये घोरं केसरिणा कृतम् । [२७उ
 गवयेन गवाऽक्षेण गजेन पनसेन च ।
 ३७] अन्यैश् च हरिभिर् युद्धं मद्-अर्थे त्यक्त-जीवितैः ॥३६॥
 न चाऽति-क्रामितुं शक्यं दैवं सु-ग्रीव मानवैः । [२८

१. रा२-वृष्वता । २. रा२-जीवितुम् । प्र फ-० वितम् । ३. प्र-किं-वा
 संवादित० । ४. म-नास्ति ॥ ५. रा२ म-च ॥ ६. म-युधि ॥ ७. रा२-हि ॥
 ८. प्र फ-समुहृज्जनः । रा२-समरुद्रणः ॥ ९. रा१ ल१ ल२ ब अ प्र-मृदिता
 फ-निहता ॥ १०. प्र रा२ फ म-युद्धं केसरिणा संख्ये घोरं संपातिनाद्भुतं ॥ ११.
 म-० क्रामितुं । १२. प्र रा२ फ म-मानुषैः ॥

- ३८] यस्य ते सं-भ्रमो नाऽस्ति रावणं प्रतियुध्यतः ॥३७॥ [N
 यत् तु कार्यं वयस्येन मु-हृदाऽपि परं-तप ।
 ३९] कृतं तन् नाऽस्ति सं-देहो भवता गम्यतां गृहे ॥३८॥ [३९
 मित्र-कार्यं कृतम् इदं भवद्भिर् वानरर्षभैः ।
 ४०] अनु-ज्ञाता मया सर्वे यथेष्टं गन्तुम् अर्हथ ॥३९॥ [३०
 शुश्रुवुश् चाऽपि ते तस्य वानराः परि-देवितम् ।
 ४१] ते सर्वे मुमुचुर् बाष्पं नेत्रेभ्यः कातरेक्षणाः ॥४०॥ [३१
 ततः सर्वाण्य् अनीकानि स्थापयित्वा समन्त-तः ।
 ४२] आ-जगाम गदा-पाणिः कृत-कर्मा वि-भीषणः ॥४१॥ [३२
 तं दृष्ट्वाऽद्रुतम् आ-यान्तं शैलाऽञ्जन-चय-प्रभम् ।
 ४३] वानरा वि-द्रुताः सर्वे मन्यमानाः स्म रावणिम् ॥४२॥ [३३
 वि-चेष्टौ विगत-ज्ञानौ रंण-रेणु-समुक्षितौ ।
 N] शयानौ शरतल्प-स्थौ द्रष्टुम् आऽयाद् वि-भीषणः ॥४३॥ [३४
 ते राक्षसेन्द्राऽऽत्मज-दृष्ट-वीर्या
 नि-पातितौ राज-सुतौ च दृष्ट्वा ।
 जघन्य-तो विव्यथिरे वनौकसो
 N] वातेरिता वै शरदीऽव मेघाः ॥४४॥ [३५
 इत्यार्षे रामायणे युद्ध-काण्डे राम-विलोपो नाम पञ्चविंशः सर्गः ॥२५॥

१. ल२ व प्र रा२-०दा हि । २. रा२ फ म-गृहं ॥ ३. म-
 ०रर्षभैः ॥ ४. प्र रा२ फ-चक्रश्रूणि । ५. रा१ ल१ ल२ व अ प्र फ-
 नेत्रैः कृष्णतरेक्षणाः । ६. म-नास्ति ॥ ७. रा२-निश्चेष्टौ । ८. रा१ ल१ ल२
 व-रणे रेणुसमुत्थितौ । प्र फ-रणे रेणु० ॥ ९. रा२ प्र-लंकाकाण्डे । व-नास्ति ।
 म-युद्धपर्वणि । १०. म-रामप्रलापो ॥

[व-२५]= [षड्विंशः सर्गः] =[दा-५०]

अथोवाच महा-तेजाः सु-ग्रीवः प्लवगाऽधिपः ।

- १] किम् इयं व्यथते सेना भिन्ना नौर इव सागरे ॥१॥ [१
 २पू] सु-ग्रीवस्य वचः श्रुत्वा राज-पुत्रोऽङ्ग-दोऽब्रवीत् । [२
 N] इह बाणाऽर्दितौ दृष्ट्वा शयानौ राम-लक्ष्मणौ ॥२॥
 ३पू] शर-जालाऽऽवृतौ वीराव् उभौ परम-दुःखितौ । [३
 N] वरदान-कृतैर् बाणैर् निष्प्रकम्प-भुजौ कृतौ ॥३॥ [N
 तेनेयं दीर्यते सेना हीनाऽनेन महाऽऽत्मना ।
 ४] स्वभाव-चपलां जातिं किं न जानासि वानरीम् ॥४॥ [N
 ५पू] अब्रवीद् वानरेन्द्रस् तु सु-ग्रीवो वालिनः सुतम् ।
 N] नैव(?) तावद् अ-पूर्वेण भवितव्यं भयेन नैः ॥५॥ [४
 विषण्ण-वदना ह्यं एते नाना-प्रहरणा दिशः ।
 ६] पलायन्ते हि हरयस् त्रासाद् उत्फुल्ल-लोचनाः ॥६॥ [५
 अन्योऽन्यं न च जल्पन्ति निर-ईक्षन्ते न पृष्ठ-तः ।
 ७] प्र-माथयन्ति चाऽन्योऽन्यं पतितं लङ्घयन्ति च ॥७॥ [६
 एतस्मिन् अन्तरे वीरो गदा-पाणिर् वि-भीषणः ।
 ८] सु-ग्रीवं वर्धयामास राघवौ च निर-ईक्ष्य तौ ॥८॥ [७
 वि-भीषणं तु सु-ग्रीवो दृष्ट्वा वानर-भीषणम् ।
 ९] ऋक्ष-राजं समीप-स्थं धूम्रं वचनम् अब्रवीत् ॥९॥ [८
 वि-भीषणोऽयं सम्प्राऽऽप्तो यं दृष्ट्वा वन-चारिणः ।
 १०] भवन्त्य् आगत-सन्त्रासा रावणाऽऽत्मज-शङ्कया ॥१०॥ [९

१. ल१ ब-० गर्भभः । २. म-व्यथिता ॥ ३. म-नास्ति ॥ ४. रा२-
 तेनापदी० । ५. रा२-हीना तेन ॥ ६. रा२-च ॥ ७. म-तेन ॥ ८. रा१ ल१ ल२
 ब अ प्र रा२ म-लजन्ते । ९. रा२ फ-न निरीक्षन्ति । १०. म-पतितान् ॥
 ११. म-द्रवन्त्यागत० ॥

शीघ्रम् एतांस् तु सं-त्रस्तान् बहु-धा सम्प्र-धावितान् ।

११] समव-स्थापयाऽऽख्याहि वि-भीषणम् इहाऽऽगतम् ॥११॥ [१०

सु-ग्रीवेणैवम् उक्तम् तु धूम्रो ऋ(१रि)क्ष-पतिस् तदा ।

१२] वानरान् सान्त्वयामास नि-वर्तध्वं प्र-धाविताः ॥१२॥ [११

ते नि-वृत्ताम् ततः सर्वे वानरास् त्यक्त-सम्भ्रमाः ।

१३] ऋक्ष-राज-वचः श्रुत्वा तं च दृष्ट्वा वि-भीषणम् ॥१३॥ [१२

वि-भीषणम् तु रामस्य दृष्ट्वा गात्रं शरैश् चितम् ।

१४] लक्ष्मणस्य च धर्माऽऽत्मा बभूव व्यथितस् तदा ॥१४॥ [१३

जल-क्लिन्नेन हस्तेन तयोर् गात्रं ममार्ज सः ।

१५] शोक-सम्पीडित-मना रुरोद वि-ललाप च ॥१५॥ [१४

इमौ तौ सत्त्वै-सम्पन्नौ वि-क्रान्तौ प्रिय-दर्शनौ ।

१६] इमाम् अव-स्थां गमितौ रक्षसा कूट-योधिना ॥१६॥ [१५

भ्रातृ-पुत्रेण सम्-अरे दुष्प्र-ज्ञेनाऽकृताऽऽत्मना ।

१७] राक्षस्या जिह्वया बुद्ध्या छलिताव् उरु-विक्रमौ ॥१७॥ [१६

शरैर् अ-विरलैर् विद्धौ रुधिरौघ-परिप्लुतौ ।

१८] वसु-धायाम् इमौ सुप्तौ पुष्पिताव् इव किं-शुकौ ॥१८॥ [१७

ययोर् वि-क्रमम् आ-साद्य प्रति-ष्ठा काङ्क्षिता मया ।

१९] ताव् इमौ मोहम् आ-नीतौ वि-संज्ञौ न वि-रेर्जतुः ॥१९॥ [१८

जीवन् अद्य वि-पन्नोऽस्मि नष्ट-राज्य-मनोरथः ।

२०] क्रूर-प्रतिज्ञश् च रिपुः स-कामो रावणः कृतः ॥२०॥ [१९

एवं वि-लप्यमानं तं परि-ष्वज्य वि-भीषणम् ।

२१] सु-ग्रीवः सान्त्वयामास वचनं चेदम् अब्रवीत् ॥२१॥ [२०

वि-भीषण किम् आर्तम् त्वं किं च मां नाऽभि-भावसे ।

१. म-संशुब्धान् ॥ २. प्र रा२ फ म-ह ॥ ३. रा२-शरसं ॥

४. रा१ ल१ ल२ व अ प्र फ म-नास्ति । ५. रा२-लक्षितावृषुविक्रमौ ।
फ-छलितावृषुवि० । ६. म-नास्ति ॥ ७. रा२-उभौ मोहमापन्नौ । ८. रा१ ल२ व
अ प्र-विचेरतुः ॥

- २२] पर्यव-स्थापयाऽऽत्मानं मैवं भूः शोक-लालसः ॥२२॥ [N
 राघवस्त्वां च मां चैव समा-श्वास्य समुत्थि(द-स्थितः) ।
 N] रावणं सह पुत्रेण वधिष्यति स-वान्धवम् ॥२३॥ [N
 तम् एवं सान्त्वयित्वा च परि-ष्वज्य च राक्षसम् ।^१ [२३पू
 N] सु-ग्रीवः सत्त्व-सम्पन्न इदं वचनम् अब्रवीत् ॥२४॥ [२०उ
 राज्यं प्राऽऽप्स्यसि धर्म-ज्ञ लङ्कायां नाऽत्र सं-शयः ।
 २३] रावणः सह पुत्रेण स-कामो न भविष्यति ॥२५॥ [२१
 N] त्यक्त-मोहौ वधिष्येते स-गणं रावणं रणे । [२२उ
 २४पू] तम् एवं पर्यव-स्थाप्य राक्षसं वानरर्षभः ॥२६॥ [N
 N] अब्रवीद् वानरेन्द्रस् तु सु-ग्रीवः पुत्रम् अङ्ग-दम् । [N
 २४उ] सु-षेणं श्वशुरं चैव समा-हूयेदम् अब्रवीत् ॥२७॥ [२३उ
 सह शूरैर् हरि-गणैर् लब्ध-संज्ञाव् अ-विक्रवौ ।
 २५] उभौ प्राऽऽपयत क्षिप्रं किष्किन्धां राम-लक्ष्मणौ ॥२८॥ [२४
 अहं तु रावणिं हत्वा रावणं चाऽपि राक्षसम् ।
 २६] मैथिलीम् आ-नयिष्यामि शक्रो नष्टाम् इव श्रियम् ॥२९॥ [२५
 सर्वे गच्छत वि-स्रब्धा मुञ्चैकं मारुताऽऽत्मजम् ।
 २७] अनेनाऽहं सहायेन हनिष्ये राक्षसाऽधिपम् ।
 रावणं स-गणं हत्वा तोषयिष्यामि राघवौ ॥३०॥ [N
 २८] एक एव पुरीं लङ्कां भस्मी-कुर्यां स-राक्षसाम् ।
 हरि-सैन्येन महता किम् अङ्ग पुनर् आ-वृतः ॥३१॥ [N
 २९] अद्य कोपम् अहं मोक्ष्ये स-सैन्ये रावणे दृढम् ।

१. प्र-‘रावणम्’ इत्यारभ्य ‘संशयः’ इत्यन्तः पाठो नास्ति । २.-अतः
 परमधिकः पाठः—रा_१ ल_१ ल_२ ब फ म-परमं पीडितावेतौ भ्रातरौ राम-
 लक्ष्मणौ । वरदानकृतैर्बाणैरुभौ वीरौ तपस्विनौ ॥ ३. अ-नास्ति । ४. स-
 ० सम्पन्नम् ॥ ५. प्र रा_२ फ म-वानराधिपः ॥ ६. म-समुत्तं ॥ ७. अ-ततो ॥
 ८. रा_२ फ-च रावणं हत्वा रावणिं ॥ ९. प्र रा_२ फ म-वज्रैकं ॥ १०. फ-दृढे ।

स-पुत्र-धान्यव-जने^१(?रो)षितः काल-चोदितः(?ते) ॥३२॥ [N
३०] अद्य वीर्यं च तेजश् च सौहार्दं संत्य-गौरवम् ।

वक्ष्यन्ति सर्व-भूतानि रामे च दृढ-भक्ति-ताम् ॥३३॥ [N
३१] अद्य चन्दन-साराणां केयूराऽऽभरणस्य च ।

परि-ज्वलस्य नारीणां स्पर्शस्य वि-विधस्य च ॥३४॥ [N
३२] परि-स्पर्शस्य माल्यानां सूक्ष्माणां चैव वाससाम् ।

अनु-रूपम् इमौ बाहू मित्र-कर्म करिष्यतः ॥३५॥ [N
३३] अद्य लङ्कां पुरीं रोषात् स-प्राकारां स-तोरणाम् ।

नील-जीमूत-सङ्काशै राक्षसैर् बहुभिर् वृताम् ।
३४] दिशो वि-द्रावयिष्यामि वायुर्-मेघम् इवोत्थि(द्-स्थि)तम् ३६ [N

स्व-बाहु-बल-वीर्येण पश्यतां सर्व-रक्षसाम् ।
३५] रावणं प्र-मथिष्यामि वैनतेय इवोर-गम् ॥३७॥ [N

अद्य रोषं च शोकं च दुःखं चेक्षाकु-नन्दनः ।
३६] त्यक्ष्यत्य् एक-पदे रामः सूदिते युधि रावणे ॥३८॥ [N

यम-शक्र-कुबेराणां यद्य् अपाम् ईश्वरस्य च ।
३७] वीर्येण राक्षसस् तुल्यो न मे जीवन् वि-मोक्ष्यते ॥३९॥ [N

मुहूर्ताद् एव पश्यध्वं कृत-कर्माणम् आ-हवे ।
३८] निर्-जित्य सीतां दास्यामि राघवाय महाऽऽत्मने ॥४०॥ [N

३९पू] कर्मणा तेन महता तोषयिष्यामि राघवौ ।
४०पू] प्रति-ज्ञातं यद् आर्येण राघवेण महाऽऽत्मना ॥४१॥ [N

३९उ] कृत-कृत्यो भविष्यामि यं शश् चाऽऽप्स्यामि शार्ध्वतम् ।
४०उ] वि-भीषणाय दास्यामि राज्यं निहत-कण्टकम् ॥४२॥ [N

१. रा३-रूपितः कालसंभृता । फ-रूपितः कालसंभृताम् । म-नास्ति ॥

२. म-सत्त्वं च तेजःसौहार्दगौ ॥ ३. फ-नास्ति ॥ ४. प्र-वेगम् ॥ ५. रा१ ल२-
कोपं ॥ ६. प्र-नास्ति ॥ ७. रा३ फ म-यशः प्राप्स्यामि चोत्तमम् ॥

स क्रोधाद् विपुल-यशा महाऽनुभावो

वाक्यैस् तैर् अति-बलविक्रमोपपन्नैः ।

उत्-साहं बलम् अधिकं च वानराणां

४१] सं-चक्रे दिवसकराऽऽत्मजः कपीऽन्द्रः ॥४३॥ [N

इत्याषे रामायणे युद्ध-काण्डे सुग्रीव-वैर्जनं नाम षड्विंशः सर्गः ॥२६॥

[वं-२६] = [सप्तविंशः सर्गः] = [दा-५०]

श्रुत्वैतद् वानरेन्द्रस्य सु-षेणो वाक्यम् अब्रवीत् ।

१] देवाऽसुरं मेहा-युद्धम् अनु-भूतं सु-दारुणम् ॥१॥ [२६

२पू] तदा स्म दानवा देवान् छर-संस्पर्श-कोविदाः ।

N] विनिर्-जघ्नुः सुबहु-शः शातयन्तो मुहुर-मुहुः ॥२॥ [२७

तान् आर्तान् नष्ट-संज्ञांश् च पराऽसृंश् च बृहस्पतिः ।

३] दिव्याभिर मन्त्र-युक्ताभिर ओषधीभिश् चिकित्सति । ३] [२८

ता ओषधीर् आ-नयितुं क्षीरोदं यान्तु सागरम् ।

४] जवना वानराः शीघ्रं सम्पाति-पनसाऽऽदयः ॥४॥

ओषधीर् ये वि-जानन्ति पर्वतीया वनौकसः । [२९

५] सन्धानं-करणीर् दिव्या वि-शल्या देव-निर्मिताः ॥५॥ [३०

१. फ म-नास्ति । २. प्र रा२-लंकाकाण्डे । ब-नास्ति ॥ म-युद्धपर्वणि ।
३. ब-वतर्जनं ॥ ४. ल१ ल२ व प्र रा२ फ-मया युद्धम् ॥ ५. म-
नास्ति । ६. फ-निजघ्नुस्ते ॥ ७. रा२-हनुमान् मारुतात्मजः । ८. अतः
परमधिकः पाठः—रा२-शक्तो वीर्यबलोपेतो यथास्य पवनः पिता ।
रामलक्ष्मणयोरर्थे क्षीरोदं यान्तु सागरम् । जम्बूद्वीपपरं पारे दशाष्टौ
लक्ष्योजनम् । गत्वा वानरशार्दूल ओषधीरानयिष्यति । ९. रा१-नकरणे ।
रा२-सवर्णक० । १०. रा२-च महौषधिः । ११. अतः परमधिकः पाठः—
रा२-मृतसंजीवनी चैव संधिनीमपरामपि ॥

N] एता हि निर्-मिता देवैर् ओषधीर् अमृतोद्भवाः । [३१३
७३] अयं वायु-मुतश् चाऽपि हनु-मांस् तत्र गच्छतु ॥६॥ [३२

एवं तेषां वि-ब्रुवतां दुःखाऽऽर्तानां महाऽऽत्मनाम् ।

N] रामं प्रति महाऽऽत्मानं लक्ष्मणं च महा-रथम् ॥७॥ [N

सर्वे वि-मूढा ह्य अभवन् स-सुग्रीव-विभीषणाः ।

N] प्रति-भेदम् अ-जानन्तः शर-बन्धस्य दुःखिताः ॥८॥ [N

वि-संज्ञाश् च वि-मूढाश् च परि-वार्य महा-बलाः ।

N] किञ्चित् प्रत्य्-अपद्यन्त सर्वे वानर-यूथपाः ॥९॥ [N

तस्मिन् तदा वर्त(र्त्य)माने भ्रातृभ्यां व्य्-असने मृशम् ।

N] महा-नादो बलौघानाम् अभूत् सङ्ग्राम-मूर्धनि ॥१०॥ [N

स(र्तौ)विभीषण-सुग्रीवा(र्तौ)ध्यान-मूकत्वम् आ-गताः(र्तौ)

N] परि-वार्य महाऽऽत्मानौ भ्रातरौ राम-लक्ष्मणौ ॥११॥ [N

तानि वानर-कोटीनां सहस्राणि शतानि च ।

N] निश्-चेष्टौ निष्-प्रतिद्वन्द्वौ दृष्ट्वा नरवराऽऽत्मजौ ॥१२॥ [N

वानराः पाद-पान् गृह्य शैल-शृङ्गाणि चाऽपरे ।

N] रामं च लक्ष्मणं चैव परि-वार्याऽव-तस्थिरे ॥१३॥ [N

एतस्मिन् एव काले च महा-योग-बलाऽन्वितः ।

N] आ-जगाम महा-त्तेजा देवर्षिर् नारदस् तथा ॥१४॥ [N

राघवस्य समीपे तु नि-षंसाद् संमन्त-तः ।

N] कृत्वा प्र-दक्षिणं रामं तेषां मध्ये वनौकसाम् ॥१५॥ [N

१. अतः परमधिकः पाठः— अ प्र रा२ फ म-यत्र द्रोणश्च चंद्रश्च पर्वतो लवणाम्भसि । अमृतं यत्र पतितं तत्र सा परमौषधिः ॥ २. स-अत आरभ्य ३२-श्लोकोक्तः पाठः २९-शसर्गस्य १८-श्लोकोपूर्वार्धतः परं व्यत्यासेन पठितः ॥ ३. प्र रा२ फ-अभवत् । ४. प्र रा२ फ-तस्मिन् ॥ ५. प्र-ध्यानमे-कत्वम् ॥ ६. रा२ फ-तु ॥ ७. प्र-साद स चोत्तमः । रा२ फ-निष्पपात सखा ततः ॥

रुधिरोक्षित-सर्वाऽङ्गं पतितं धरणी-तले ।

[N] दृष्ट्वा तु सु-महाऽऽत्मानं शर-बन्धेन पीडितम् ॥१६॥ [N]

वैकुण्ठं किम् इदं देव परं प्राऽऽप्नोषि मान-द ।

[N] एवम् उक्त्वा महाऽऽत्मानं नारदो भग-वान् ऋषिः ।

अभि-तुष्टाव काकुत्स्थं स्मारयन् पूर्व-जन्मनः ॥१७॥ [N]

[N] राम राम महा-बाहो शृणुष्व वदतां वर ।

दिव्य-लक्षण-संयुक्तं किम् आत्मानं न बुध्यसे ॥१८॥ [N]

[N] भवान् नारायणः श्री-मान् सर्व-लोक-नमस्कृतः ।

शङ्ख-चक्राऽऽयुध-धरः सर्व-नाग-रिपु-ध्वजः ॥१९॥ [N]

पिता-महाद् अपि परः पुरुषः शाश्वतो हरिः ।

[N] वैकुण्ठम् त्वं महा-बाहो देव-देवः प्रताप-वान् ॥२०॥ [N]

न परं विद्यते भूतं त्वद-तः पुरुष-सत्तम ।

[N] त्वं पद्म-नाभः काकुत्स्थ दृषीकेशस् तथैव च ॥२१॥ [N]

धारयन् उरसा नित्यं मणिं कौस्तुभम् एव च ।

[N] महां नि-मज्जमानायां वराह-त्वम् उपाऽऽगतः ॥२२॥ [N]

नि-हतश् चाऽसुरः पूर्वं हिरण्याऽक्षो महा-बलः ।

[N] हिरण्य-कशिपुश् चैव नि-हतौ तौ महाऽसुरौ ॥२३॥ [N]

कपिल-त्वम् उपाऽऽगम्य सागरः क्षोभितः प्र-भो ।

[N] राम राम-त्वम् आ-गम्य कृता निष्-क्षत्रिया मही ॥२४॥ [N]

हतः सहस्र-बाहुश् च कार्तवीर्योऽर्जुनस् तदा ।

[N] कश्यपाय मैही दत्तौ यज्ञाऽन्ते बहु-दक्षिणा ॥२५॥ [N]

अनन्त-मूर्तिना मूर्ध्ना धृता ते सकला मही ।

[N] क्षीरोद-शयनीयं ते शेषस्योपरि राघव ॥२६॥ [N]

वदर्या तप्यसे नित्यं यत् तत् परम-कं तपः ।

१. रा२-०जन्म च ॥ २. रा२ फ-शार्ङ्गचक्रायुधस्वङ्गी ॥ ३. प्र-मही
दत्त्वा ॥ ४. रा२ फ-अनन्तरूपिणा ॥

- [N] ब्रह्मा त्वं देव-देवेश कृष्णो जि(?)वि)ष्णुस् त्वम् एव च । २७ [N]
 महेन्द्रस् त्वं महा-बाहो वसूनाम् अपि चाऽष्टमः ।
 [N] मरुतां पञ्चमश् चाऽसि वृषभश् च तथा गवाम् ॥ २८ ॥ [N]
 कैपालं चैव ते ब्रह्मा धर्मो मनसि नि-ष्ठितः ।
 [N] आ-काशं शिरसा व्य-आप्तं पद्भ्यां ते पृथिवी धृता ॥ २९ ॥ [N]
 उदरं तेऽर्णवो राम प्राणाम् ते हव्य-वाहनः ।
 [N] दिशश् चैव स्थिताः श्रोत्रे कक्ष्यां ते वसवः स्थिताः ॥ ३० ॥ [N]
 ऊरुभ्यां मित्रा-वरुणौ चरणे ऋषयः स्थिताः ।
 [N] दंष्ट्रासु चैव सर्वासु वेदास् ते सु-प्रतिष्ठिताः ॥ ३१ ॥ [N]
 शिखाऽन्ते चैव गायत्री ओं-कारो हृदि सं-स्थितः ।
 [N] ग्रीवायां सं-स्थिता द्यौश् च जिह्वा-प्राऽन्ते सरस्वती । ३२ [N]
 सर्वदेवै-मयस् त्वं च नाऽस्ति किं-चित् त्वया विना ।
 [N] सनातनस् त्वं प्र-भवः प्र-लयो युग-संक्षये ॥ ३३ ॥ [N]
 आदित्या वसवो रुद्रा विश्वे-देवास् तथाऽश्विनौ ।
 [N] सेन्द्रा मरुद्-गणा देवा लोक-पालैः समन्व-इताः ॥ ३४ ॥ [N]
 देवर्षयो महाऽऽत्मानस् तथा ब्रह्मर्षयोऽमलाः ।
 कल्याणं वै पुरस्-कृत्य वि-मानैः समुप-स्थिताः ।
 [N] वीऽऽक्षमाणा जयं सर्वे तस्मिन् तमसि दारुणे ॥ ३५ ॥ [N]
 त्वं स्रष्टा सर्व-लोकस्य स्थावरस्य चरस्य च ।
 [N] प्र-भवश् चाऽव्ययश् चैव किम् आत्मानं न बुध्यसे । ३६ ॥ [N]
 राक्षसानां वि-नाशार्थं प्र-विष्टो मानुषीं तनुम् ।
 [N] नाग-पाश-निबद्धस् तु तिष्ठसे किं रणाऽजिरे ॥ ३७ ॥ [N]

१. रा२ फ-वैव ॥ २. रा१ ल१ ल२ व अ प्र-कपाली च वरो ॥ ३.
 प्र रा२ फ-तेर्णवा नाम प्राणस् ॥ ४. रा१ ल१ ल२-व अ-त्रले च । ५. अतः
 परमधिकः पाठः—प्र रा२ फ-जानुनी चाश्विनौ राम रोमाण्योषधयः
 स्थिताः ॥ ६. रा२-उर्वमेतन्मयश्च त्वं । ७. म-अत आरभ्य सर्गसमाप्तिं यावन्नास्ति ॥
 ८. रा१ ल१ ल२ व अ-वीक्षन्तश्च ॥ ९. व-नास्ति ॥

लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा स्मरस्व गरुडं प्र-भो ।

[N] नाग-पाश-निबद्धस्य तव वै लक्ष्मणस्य च ॥३८॥ [N]

नागाऽशनो महाऽऽत्माऽसौ काश्यपेयो महा-बलः ।

[N] तस्याऽप्रतिहता नित्यं गतिर् वीरस्य सर्व-तः ॥३९॥ [N]

योऽस्मात् त्वां नाग-पाशाच्च च मोक्षयिष्यति बन्धनात् ।

[N] स्वस्ति तेऽस्तु गमिष्यामि यथाऽऽगतम् अरि-न्दम् ॥४०॥ [N]

एवं स देवर्षि-वरो महाऽऽत्मा

प्र-बोध्य नारायणम् अ-प्रमेयम् ।

जगाम लोकान् मनसा यथेष्टान्

[N] यथाऽऽगतोऽदृष्ट-गुणैर् उपेतः ॥४१॥ [N]

इत्यार्षे रामायणे युद्ध-काण्डे नारद-वाक्यं नाम सप्तविंशः सर्गः ॥२७॥

[वं - २६] = [अष्टाविंशः सर्गः] = [दा - ५०]

नारदस्य वचः श्रुत्वा सं-ज्ञां लब्ध्वा च राघवः ।

[N] मध्ये वानर-सैन्यानां सस्मार गरुडं तदा ॥१॥ [N]

अथैनम् उपसं-गम्य वायुः श्रोत्रे वचोऽब्रवीत् ।

८] राम राम महा-बाहो आत्मानं स्मर वै हृदा ।

नारायणस् त्वं भग-वान् राक्षसाऽर्थेऽव-तारितः ॥२॥ [N]

९] स्मर सर्प-भुजं देवं वैनतेयं महा-बलम् ।

१. ब-नास्ति ॥ २. रा२ फ-नास्य प्रतिहता राम ॥ ३. प्र रा२ फ-योस्माद्रक्षःप्रयुक्ताच्च मोचयेच्छरबन्धनात् । ४. प्र-नास्ति ॥ ५. रा२ फ-मायागुणो ह्यष्टगुणैर् ॥ ६. प्र रा२-लंकाकाण्डे । ब-नास्ति ॥ ७. म-प्रथमश्लोकादारभ्य २५-शश्लोकान्तः पाठः ३०-शसर्गस्य २१-शश्लोकात्परं व्यत्यासेन पठितः ॥ ८. प्र-तदा । ९. रा२-नास्ति ॥

- स सर्प-बन्धनाद् घोराद् युवां सं-मोचयिष्यति ॥३॥ [N
 १०] तस्य तद् वचनं श्रुत्वा रावणो रघु-नन्दनः ।
 सस्मार गरुडं देवं भुजं-गानां भयाऽऽवहम् ॥४॥ [N
 ११] एतस्मिन् अन्तरे वायुर् मेघाश् चाऽऽसन् सै-विद्युतः ।
 पर्य-अस्तं सागरे तोयं कम्पन्ते स्म मही-धराः ॥५॥ [३३
 १२] महता पक्ष-वातेन सर्वे तीर-रुहा द्रुमाः ।
 स-शोखाः पतिता भग्नाः स-मूला लवणाऽम्भसि ॥६॥ [३४
 १३] सर्व-तः पक्ष-गाः स्रस्ता व्य-अद्रवन् शैल-वासिनः ।
 १४उ] लयं सर्वाणि यादांसि प्र-जग्मुर् लवणाऽम्भसि ॥७॥ [३५
 १५उ] ततो मुहूर्तात् स-ततं वैनतेयं महा-बलम् ।
 वानरा ददृशुः सर्वे ज्वलन्तम् इव पावकम् ॥८॥ [३६
 १६] तम् आ-गतम् अभिप्रेक्ष्य नागास् ते विप्र-दुद्रुवुः ।
 १७उ] यैस् तौ सत्-पुरुषौ बद्धौ शर-भूतैर् महा-बलैः ॥९॥ [३७
 ततः सु-पर्णः काकुत्स्थं दृष्ट्वा प्रत्यभि-वाद्य च ।
 १८] प्र-ममार्जं च पाणिभ्यां मुखं चन्द्र-सम-प्रभम् ॥१०॥ [३८
 वैनतेयेन सं-स्पृष्टाः सर्वे ते रुरुहुर व्रणाः ।
 १९] स-वर्णाश् चाऽनयोर् गात्रे व्रणाः सर्वे तदाऽभवन् ॥११॥ [३९
 तं चाऽपि समुपाऽऽघ्राय सु-पर्णं कनक-प्रभम् । [N
 २०] बलं वीर्यं च तेजश् च तथैवोत्-साह एव च ।
 प्र-हर्षणं च बुद्धिश् च तदाऽऽसीद् द्वि-गुणं तयोः ॥१२॥ [४०
 २१] ताव् उत्था(द्-स्था)य महा-वीर्यौ गरुडं राम-लक्ष्मणौ ।
 उभौ सस्वैजतुर् गौत्रै रामश् चेदम् उवाच ह ॥१३॥ [४१

१. रा१ ल१ ल२ व अ प्र-नाहरो ॥ २. प्र रा२ फ-स तस्य ॥
 ३. प्र-सहवशः । ४. रा२ फ-व ॥ ५. रा२ फ-वहवः ॥ ६. व-पर्वताः । ७.
 रा१-नास्ति । ८. प्र-मयं । ९. रा१ ल२-नास्ति ॥ १०. रा१ ल१ ल२ व
 अ-वैवाभि० । ११. रा२-स ममार्जं ॥ १२. रा१ ल१ ल२ व अ-नास्ति ॥
 १३. रा१ ल१ ल२ व अ प्र फ-ममृजतुर्गात्रं ॥

२२] तव प्रसादाद् व्य-असनं रात्रणि-प्रभवं महत् ।^१

२३] आवां शीघ्रम् अति-क्रान्तौ शीघ्रं च वलिनौ कृतौ ॥१४॥ [४२

यथा दश-रथं तातं यथा च प्र-पितामहम् ।

२४] तथा भवन्तम् आ-साद्य हृदयं मे प्र-सीदति ॥१५॥ [४३

को भवान् इहै सम्प्राऽऽप्तो दिव्य-स्रग्-अनुलेपनः ।

२५] वसानोऽरजसी वस्त्रे दिव्याऽऽभरण-भूषितः ॥१६॥ [४४

इत्य् उक्तः प्र-श्रितं वाक्यं राघवेण महाऽऽत्मना । [N

२६] उवाच गरुडो वाक्यं मध्ये तेषां वनौकसाम् ॥१७॥

प्रीतौऽऽत्मा च परि-ष्वज्य हर्ष-पर्याकुलेक्षणः । [४५

२७] प्र-हसन् आह काकुत्स्थं सु-पर्णः पतंगेश्वरः ॥१८॥ [N

अहं सखा ते काकुत्स्थ बाह्यः प्राण इवाऽऽत्म-जः । [४६पू

२८] औरसः कश्यप-सुतो विनता-सम्भवो ह्य अहम् । [N

गरुत्-मान इह सम्प्राऽऽप्तो युवयोः साह्य-कारणात् ॥१९॥ [४६उ

२९] अ-सुरा वा महा-वीर्या दानवा वा महा-बलाः ।

देवता वा स-गन्धर्वा पुरस्-कृत्य शत-क्रतुम् ॥२०॥ [४७

३०] नैनं मोचयितुं शक्ताः शर-बन्धं दुरा-सदम् ।

मायाविना हीऽन्द्र-जिता निर्-मितं क्रूर-कर्मणा ॥२१॥ [४८

३१] एते हि नैर्ऋता नागाः क्षुद्रास् तीव्रविषोल्बणाः ।

रक्षो-माया-प्रभावेन शरास् तीक्ष्ण-विषांऽभवन् ॥२२॥ [४९

३२] स-भाग्यश् चाऽसि धर्म-ज्ञ राम सत्य-पराक्रम ।

लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा सं-ख्येऽस्मिन् न हतोऽसि यत् ॥२३॥ [N

१ रा१ ल१ ल२ ब अ प्र-नास्ति । २. अतः परमधिकः पाठः—
रा२-शरबन्धाद्विनिर्मुक्तौ क्षिप्रं च रुधिरोक्षितौ ॥ ३. फ-इति ॥ ४. रा२ फ-
प्रसृतं ॥ ५. ल१-प्रीतात्मानं प० । रा२ फ-गरिपूज्य च प्रीतात्मा । ६. रा२-
०सम्प्राह । ७. ल१-पतंगे० ॥ ८. रा२-अहं सः ॥ ९. रा१ ल१ ल२ ब अ प्र-
वै । १०. रा१ ल१ ल२ ब अ-तीक्ष्णतराभवन् । सन्धिरार्षः द्र० ॥

- ३३] इमं श्रुत्वा हि वृत्ताऽन्तं त्वरमाणोऽहम् आगतः ।
 सहसैव तव स्नेहात् सखि-त्वम् अनु-पालयन् ॥२४॥ [५१]
- ३४] कारणं च वयस्य-त्वे न प्रष्टव्योऽस्मि राघव ।
 नि-हते रावणे पापे सखि-त्वं ज्ञास्यसे स्वयम् ॥२५॥ [N]
- ३५] मोक्षितश् च मया घोराद् एतस्माद् इषु-बन्धनात् ।
 अ-प्रमादश् च सं-ग्रामे कर्तव्यो रघु-नन्दन ॥२६॥ [५२]
- ३६] प्र-कृत्या राक्षसाः सर्वे मायया कूट-योधिनुः ।
 शूराणाम् ऋजु-भावानां भवताम् आर्जवं धनम् ॥२७॥ [५३]
- ३७] तन् न वि-श्वसितव्यं वै राक्षसानां रणाऽजिरे ।^१
 स्वेनौपम्येन राजेन्द्र नित्य-जिह्वा हि राक्षसाः ।^२ [५४]
- ३८] कूट-युद्धा हि ते सर्वे क्षुद्राश् चैव विशेष-तः ॥२८॥ [N]
- एवम् उक्त्वा ततो रामं सु-पर्णः सु-महाबलः ।
- ३९] परि-ष्वज्य च सु-स्निग्धम् आ-प्रष्टुम् उप-चक्रमे ॥२९॥ [५५]
- सखे राघव धर्म-ज्ञ रिपूणाम् अपि वत्सल ।
- ४०] अभ्यनु-ज्ञातुमिच्छामि गमिष्यामि यथाऽऽगतम् ॥३०॥ [५६]
- बालवृद्धाऽवशेषां हि कृत्वा लङ्कां शरोर्मिभिः ।
- ४१] रावणं च रणे हत्वा सीतां त्वम् उप-लप्स्यसे ॥३१॥ [५८]
- इत्य् एवम् उक्त्वा वचनं सु-पर्णः शीघ्र-विक्रमः ।
- ४२] रामं प्र-दक्षिणं कृत्वा मध्ये तेषां वनौकसात् ॥३२॥ [५९]
- [N] प्र-दक्षिणं तु तं कृत्वा परि-ष्वज्यांऽभि-वाद्य चै ।
- जगामाऽऽकाशम् आ-विश्य गरुडः पवनो यथा ॥३३॥ [६०]
- ४४] नी-रुजौ राघवौ दृष्ट्वा ते तु वानर-यूथपाः ।
- ४५पू] प्र-दृष्ट्वाः ससृजुर् नादान् राक्षसानां भयाऽऽवहान् ।^३ [६१]

१. प्र-शृण्वन् । २. प्र-अनुवर्धयन् ॥ ३. म-नास्ति ॥ ४. ल० प्र-नास्ति ॥
 ५. म-०ज्य च पीडितं ॥ ६. अतः परमधिकः पाठः—प्र रा२ फ-ततो भेरीः
 समाजन्तुर्मृदंगांश्चाभ्यवादयन् ॥ दध्मुश्च शंखान् संहृष्टाश्चिक्वेडुश्च
 सहस्रशः ॥

४८५] अपरे चाऽपि वि-क्रान्ता वानरा नैग-योधिनः ॥३४॥ [६३५

४८६] ते वानरा भीम-बलाः प्रहर्षाऽऽक्रोशितैर् मुखाः ।

४८७] दुमान् उत्-पाटय तैरसा तैस्थुः शत-सहस्र-शः ॥३५॥ [N

मुञ्चमाना महा-नादांस् त्रासयन्तो निशा-चरान् ।

४८८] लङ्का-द्वारम् अभि-क्रान्ता योद्धु-कामाः पुत्र-गमाः ॥३६॥ [६४

तेषां तु भीमस् तुमुलः स नादो

बभूव शाखामृग-यूथपानाम् ।

क्षये निदाघस्य यथा घनानां

N] नादः सु-भीमो नदतां निशीथे ॥३७॥ [६५

इत्यार्षे रामायणे युद्ध-काण्डे विशल्य-करणं नामाऽष्टाविंशः सर्गः ॥२८॥

[व-२७]= [एकोनत्रिंशः सर्गः] =[दा-२१]

तेषां तु तुमुलं शब्दं वानराणां तरस्विनाम् ।

१] नदतां राक्षसैः सार्धं तदा शुश्राव रावणः ॥१॥ [१

स्निग्ध-गम्भीर-निर्घोषं श्रुत्वा तु नि-नदं महत् ।

२] सचिवा राक्षस-पतेर् इदं वचनम् अब्रुवन् ॥२॥ [२

यथा हि सम्प्र-हृष्टानां वानराणां समुत्थि(द्-स्थितः)तः ।

३] बहूनां सु-महान् नादो मेघानाम् इव गर्जताम् ॥३॥

१. व-विश्रान्ता । २. रा१ ल१ ल२ व अ प्र-नागयो० । रा२-
रथयो० ॥ ३. रा१ ल१ ल२ अ प्र-० पर्वाक्रोशितैर्मुखाः । रा२-० पर्वाप्रासते बलैः ।
४. म-उद्यम्य । ५. प्र-शतशस् । रा२-सहस्रान् । फ म-सहसा । ६. रा२-जघ्नुः ॥
७. व-नास्ति । रा२-लंकाकाण्डे । म-युद्धपर्वणि ॥ ८. ल१-सचिवः । ९. ल१-
अब्रवीत् ॥ १०. ल१ व-तथा हि संप्रविष्टानां ॥

- व्यू-अक्तं सु-महती प्रीतिर् एतेषां समुप-स्थिता । [३
 ४] यथा हि वि-पुलैर् नादैश् चुक्षुभे वरुणाऽऽलयः ॥४॥ [४
 तौ च वद्धौ शरैस् तीक्ष्णैर् भ्रातरौ राम-लक्ष्मणौ ।
 ५] अयं च सु-महान् नादः शङ्कां जनयतीऽव नः ॥५॥ [५
 एतत् तु वचनं श्रुत्वा मन्त्रिणां राक्षसेश्वरः ।
 ६] उवाच राक्षसांस् तत्र समीप-परिवर्तिनः ॥६॥ [६
 ज्ञायतां तूर्णम् एतेषां सर्वेषां वन-चारिणाम् ।
 ७] शोक-काले समुत्-पन्ने हर्ष-कारणम् उत्-तमम् ॥७॥ [७
 ८] ते तथोक्तास् तु सं-भ्रान्ताः प्राकारम् अधि-रूढा च । [८
 १०] विषर्ण-वदनाः सर्वे राक्षसेन्द्रम् उप-स्थिताः ॥८॥ [१०
 N] भयात् संहृष्ट-रोमाणो राक्षसाम् ते महा-बलाः । [N
 तद् अ-प्रियं दीन-मुखा रावणस्य निशा-चराः ।
 ११] न्यू-अवेदयन् यथा-वृत्तं सर्वे वाक्य-विशारदाः ॥९॥ [११
 यौ ताव् इन्द्र-जिता युद्धे भ्रातरौ राम-लक्ष्मणौ ।
 १२] नि-वद्धौ शर-बन्धेन निष्प्रकम्प-भुजौ कृतौ ॥१०॥ [१२
 विमुक्त-शर-बन्धौ ताव् उत्थि(द्-स्थितौ) रण-मूर्धनि ।
 १३] पाशान् इव गजौ छित्वा गजेन्द्र-सम-विक्रमौ ॥११॥ [१३
 तच् छुत्वा वचनं तेषां राक्षसेन्द्रोऽर्थं रावणः ।
 १४] चिन्ता-रोष-परीऽताऽङ्गो विवर्ण-वदनोऽब्रवीत् ॥१२॥ [१४
 घोरैर् दत्त-वरैर् वद्धौ शरैर् आशीविषोपमैः ।
 १५] अ-मोघैः सूर्य-सङ्काशैः प्र-मथ्येन्द्र-जिता युधि ॥१३॥ [१५
 तम् अस्त्र-बन्धम् आ-साद्य यदि मुक्तौ रिपू मम ।

१. रा१ ल१ व अ प्र म-स महान् । २. रा२-च ॥ ३. प्र रा२ फ म-राक्षसा-
 धिपः । ४. रा२ फ-रक्षसां श्रेष्ठः । ५. फ-वर्तिनाम् ॥ ६. रा१ ल२ अ प्र-
 हर्षे का० ॥ ७. रा१ ल१ ल२ व अ-तथोक्त्वा । ८. रा२-विवर्णव० ॥ ९. रा१
 ल१ ल२ व अ-तदाश्रयं । प्र-तदाश्रियं । १०. व-राक्षसस्य ॥ ११. प्र-न्द्रो
 महाबलः । म-न्द्रः स रावणः ॥ १२. प्र-रिक्तौ ।

- १६] संशय-स्थम इदं सर्वम् अनु-पश्याम्य अहं बलम् ॥१४॥ [१६
 १७पू] निष्-फलाः खलु सं-पन्नाः शरा वासुकि-तेजसः । [१७पू
 N] वैनतेयम् इवाऽऽसाद्य नागा गङ्गाहृदौकसः ॥१५॥ [N
 एवम् उक्त्वा तु सं-क्रुद्धो नि-श्वसन् द्वि-रदो यथा ।
 १८] अब्रवीद् रक्षसां मध्ये धूम्राऽक्षं नाम राक्षसम् ॥१६॥ [१८
 बलेन महता युक्तो रक्षसां भीम-कर्मणाम् ।
 १९] निष्-क्रमस्व वधायाऽऽशु रौघवस्य वनौकसाम् (१सः) १७ [१९
 एवम् उक्तम् तु धूम्राऽक्षो राक्षसेन्द्रेण धीमता ।
 २०] कृत्वा प्र-णामं सं-हृष्टो निर्-जगाम नृपाऽऽलयात् ॥१८॥ [२०
 अभिनिष्-क्रम्य स ततो बलाऽध्यक्षम् उवाच ह ।
 २१] त्वरयस्व बलं शीघ्रं रण-कालोऽयम् आ-गतः ॥१९॥ [२१
 धूम्राऽक्षस्य वचः श्रुत्वा बलाऽध्यक्षो बलाऽनुगः ।
 २२] बलम् उद्-योजयामास रावणस्याऽऽज्ञया त्वरन् ॥२०॥ [२२
 ते बद्ध-घण्टा बलिनो घोर-रूपा निशा-चराः ।
 २३] वि-नर्दमानाः सं-हृष्टा धूम्राऽक्षं पर्य-अवारयन् ॥२१॥
 विविधाऽऽयुध-हस्ताश् च शूल-मुद्गर-पाणयः । [२३
 २४] गदाभिः पट्टिसैः खड्गैर् आयसैश् चाऽपि मुद्गरैः ॥२२॥
 परि-घैर् भिण्डि-पालैश् च खड्गैर् दण्डैः परश्व-धैः ।
 २५] निर्-ययू रक्षसा दिग्भ्यो नर्दन्तो युद्ध-लोलसाः ॥२३॥ [२४

१. प्र रा२ म-संवृत्ताः ॥ २. म-संरब्धो । ३. रा१ ल१ ल२ व अ प्र
 रा२ फ-नास्ति ॥ ४. म-भीमतेजसां । ५. प्र-रामस्य च ॥ ६. म-अतः परं २७-श-
 सर्गस्थः ६-३२ श-श्लोकान्तः पाठो व्यत्यासेन पठितः । ७. रा२ फ-नृपाज्ञया ॥ ८. प्र-
 वर्धयस्व ॥ ९. अतः परमधिकः पाठः—रा२-तथा बद्धतनुत्राणाः सवाजिरथ-
 कुंजराः । रोषसंरक्तनयना भीमवेगा महाबलाः ॥ १०. रा१ ल१ ल२ व अ-
 विनन्दमानाः ॥ ११. रा१-आयसैरेव । प्र-० सैश्चैव । १२. म-नास्ति ॥ १३. ल१
 व अ फ-खड्गदण्डैः प० । ल२-खड्गदण्डप० । म-भलैर्दण्डैः प० । १४. म-
 राक्षसाः सर्वे शतशोथ सहस्रशः ॥

रथैः कवचिनश् चाऽन्ये ध्वजैश् च सम्-अलङ्कृतैः ।
 २६] सुवर्ग-जाल-संयुक्तैः खरैश् च विकृताऽऽननैः ॥२४॥ [२५
 २७पृ] हयैः परम-शीघ्रैश् च चामराऽऽपीड-धारिभिः । [२६पृ
 प्रभिन्न-करटैश् चैव गजेन्द्रैर् गिरि-सन्निभैः । [N
 N] निर-ययुर् नैर्ऋत-व्याघ्रा व्याघ्रा इव दुरा-सदाः ॥२५॥ [२६उ
 वृक-सिंह-मुखैर् जुष्टं खरैः कनक-भूषणैः ।
 २८] आ-रुरोह रथं दिव्यं धूम्राऽक्षः खर-निःस्वनः ॥२६॥ [२७
 स निर-ययौ महा-तेजा धूम्राऽक्षो राक्षसैर् वृतः ।
 २९] द्वारेण पश्चिमेनाऽऽद्यु हनु-मान् यत्र यूथं-पः ॥२७॥ [२८
 ३०पृ] प्र-यान्तं तु महा-घोरं राक्षसं भीम-दर्शनम् ।
 N] अन्तरिक्ष-चरा वाचो वि-चेरुर् लोम-हर्षणाः ॥२८॥ [२९
 रथ-शीर्षे महा-भीमो गृध्रो विनि-पपात ह ।
 ३१] ध्वजाऽग्रे पक्षिणैश् चाऽस्य नि-पेतुर् मांस-भोजनाः ॥२९॥ [३०
 ३२पृ] रुधिराऽऽर्द्रं महा-श्वेतं छत्रम् अस्य पपात ह । [३१पृ
 ववर्ष रुधिरं देवः प्र-चचाल च मेदिनी ॥३०॥
 ३३] प्रतिलोमोऽऽकुलो वायुर् निर्घात-सम-निःस्वनः । [३२
 तिमिरौघ-समाक्रान्ता दिशश् च न चकाशिरे ॥३१॥ [३३
 ३४] गृध्र-कङ्क-वक्त्रेणा ये चाऽन्ये रुधिराऽशनाः । [N
 वि-स्वराः ससृजुर् वाचो धूम्राऽक्षस्य समीप-तः ॥३२॥ [३१उ
 स उव-पातांश् च तान् दृष्ट्वा राक्षसानां भयाऽऽवहान् ।

१. ल१ म-समलक्षितैः । २. ल१ प्र-स्ववर्ण० । फ-सुपर्ण० ॥ ३. प्र-
 ०पीडनादिभिः । ४. म-नास्ति । ५. रा२-०करटश् ॥ ६. रा१ ल१ ल२ ब फ-
 वृक्ष० । ७. रा१ ब फ-०स्वनैः ॥ ८. प्र रा२ फ म-पश्चिमेन तु द्वारेण । ९. म-
 हरियू० ॥ १०. प्र-भीमविक्रमम् । ११. रा२-विरेजुर् ॥ १२. म-अभिपपात ।
 १३. रा१ ल१ ल२ ब-दक्षिणस्यास्य । रा२-पश्चिमश्चास्य । म-व्यथिताश्चास्य ॥
 १४. म-नास्ति ॥ १५. रा१ ल१ ल२ ब अ-प्रतिकूलकुलो ॥ १६. रा१ ल१
 ल२ ब अ प्र-०कंकखरश्येना । १७. रा१ ल१ ल२ ब अ-निष्ठुराः ॥

३५] प्रादुर-भूतान् महा-घोरान् धूम्राऽक्षो व्यथितोऽभवत् । ३३ । [३४

ततः सु-भीमैर् बहुभिर् निशा-चरैर्

वृतोऽभिनिष्-क्रम्य रणोत्सुको बली ।

ददर्श तां राघव-बाहु-पालितां

N] समुद्र-कल्पां बहु-वानरां चमूम् ॥३४॥ [३६

इत्यार्षे रामायणे युद्ध-काण्डे धूम्राऽक्ष-निर्याणं नामैकोनविंशः सर्गः ॥२९॥

[वं-२८] = [त्रिंशः सर्गः] = [दा-५२]

निर्-यान्तं प्रेक्ष्य धूम्राऽक्षं राक्षसं भीम-दर्शनम् ।

१] वि-नेदुर् वानराः सर्वे हृष्टा युद्धाऽभिकाङ्क्षिणः ॥१॥ [१

तेषां तु तुमुलं युद्धं जज्ञेऽथ हरि-रक्षसाम् ।

२] अन्योऽन्यं मुमुलैर् घोरैर् जघ्नुस् ते शूल-शक्तिभिः ॥२॥ [२

वानरा राक्षसैर् घोरैः पोथिताश् च वि-दारिताः । [३३

३] राक्षसा वानरैश् चाऽपि दुर्मैर् भूमि-समी-कृताः ॥३॥

राक्षसाम् त्व अभिसं-क्रुद्धा वानरान् नि-शितैः शरैः ।

४] विव्यधुर् घोर-रूपैस् तान् कङ्क-पत्रैर् अ-जिह्वगैः ॥४॥ [४

ते गदाभिः सु-भीमाभिः पट्टिशैः कूट-मुद्गरैः । [५पू

५] घोरैश् च परि-धैश् चित्रैस् त्रि-शूलैश् चाऽपि सं-युगे ॥५॥ [३पू

वि-दार्यमाणा रक्षोभिर् वानराम् ते महा-बलाः ।

६] अमर्षजनितोद्धर्षाश् चक्रुः कर्माण्य् अनेक-शः ॥६॥ [५उ

शर-निर्भिन्न-गात्रास् ते शूल-निर्गत-लोहिताः ।

१. प्र रा२-लंकाकाण्डे । म-युद्धपर्वणि ॥ २. व-तुमुलैर् । ३. म-नास्ति ॥
४. म-दुर्मैश्चापि समी० ॥ ५. म-रूपैश्च ॥ ६. रा१ ल१ ल२ व अ प्र-पट्टिशैश् ।
७. म-नास्ति ॥ ८. म-शरसंभिन्न० । ९. रा१ ल१ ल२ व अ प्र-शूलनिर्घात० ।

- ७] जगृहुः पाद-पांश् चैव शिलाश् च हरि-यूथपाः ॥७॥ [६
ते भीम-वेगा हरयो नर्दमानाः सहस्र-शः ।
८] ममन्थू राक्षसान् घोरान् नामानि च वभाषिरे ॥८॥ [७
१५] पुनश् च तुमुलस् तेषां सं-ग्रामः सम्-अपद्यत । [N
N] तद् बभूवाऽद्भुतं युद्धं तेषां सङ्ग्राम-शालिनाम् ॥९॥
१६] शिलाभिर वि-पुलाभिश् च बहु-शाखैश् च पाद-पैः । [८
N] वानरा मथिताः के-चित् के-चिद् भैलैर् वि-दारिताः ॥१०॥ [N
राक्षसा मथिताः के-चिद् वानरैर् जितै-काशिभिः ।
१०] वमन्ति रुधिरं के-चिन् मुखै रुधिर-भोजिनः ॥११॥ [१
पार्श्वेषु दारिताः के-चित् के-चिच् चूर्णी-कृता द्रुमैः ।
११] शिलाभिश् चूर्णिताः के-चिन् नखैः के-चिद् वि-दारिताः १२ [१०
ध्वजैर् वि-शकलैर् भलैः खड्गैश् च विनि-पातितैः ।
१२] रथैर् वि-मथिताः के-चित् के-चिन् मथित-वाहनाः ॥१३॥ [११
१४] वानरैर् भीम-विक्रान्तैर् आप्लुत्याऽऽप्लुत्य वेग-तैः ।
राक्षसाः कर-जैस् तीक्ष्णैर् मुखेषु च वि-दारिताः ॥१४॥ [१३
१५] विरूप-वदना घोरा विप्रकीर्ण-शिरोरुहाः ।
मत्ताः शोणित-गन्धेन नि-पेतुर् जगती-तले ॥१५॥ [१४
१६] अन्ये च परम-क्रुद्धा राक्षसा भीम-दर्शनाः ।
दुधुवुस् तल-पातैश् च वज्र-स्पशैश् च वानरान् ॥१६॥ [१५
१७] वानरैर् आ-पतद्भिस् तु वेगिता वेगवत्-तरैः ।
१८] मुष्टिभिश् चरणैश् चैव पाद-पैश् च वि-पाथिताः ॥१७॥ [१६

१. रा१ ल१ ल२ व अ प्र-नन्दमानाः ॥ २. म-“शिलाभिर्” इत्यारभ्य
“रुधिरभोजिनः” इत्यन्तः पाठो नास्ति । ३. रा१-बलैर् । ४. प्र-नास्ति ॥ ५.
रा१ ल१ ल२ व अ प्र-जयकांक्षिभिः । ६. प्र-०रभाजनैः । रा२-०रभोजनाः ॥ ७.
म-नास्ति ॥ ८. प्र-द्विजैर् ॥ ९. प्र-आप्लवन्त्यतिवेगतः । रा२-आप्लुत्य वेगितैः
कृताः ॥ १०. अ प्र रा२ फ म-दुधुवुस् ॥ ११. व-०द्विश्च । १२. प्र-विशेषिताः ।
म-व्यपो० ॥

N] धूम्राऽक्षो नि-हंतं दृष्ट्वा स्व-सैन्यं सह राक्षसैः ।

क्रोधेन कदनं चक्रे वानराणां युयुत्सताम् ॥१८॥ [१७

२०] प्रोऽऽसैः प्र-मथिताः के-चिद् वेमुंस् ते रुधिरं मुखैः ।

मुद्गरैर् आ-हताः के-चित् पतिता धरणी-तले ॥१९॥ [१८

२१] परि-धैः पतिता भग्ना भिण्डि-पालैः परश्व-धैः ।

पट्टिशैर् आ-हताः के-चित् के-चिद् विशंकली-कृताः ॥२०॥ [१९

२२] के-चिद् वि-मथिता भूमौ रुधिराऽऽर्द्रा वनौकसः ।

के-चिद् वि-द्राविता नष्टाः सं-क्रुद्धै राक्षसैर् युधि ॥२१॥ [२०

२३] विभिन्न-हृदयाः के-चिद् एक-पार्श्वेन शामिताः ।

वि-दारिताम् त्रि-शूलैश्च के-चिद् दंष्ट्रा-विकर्षिताः ॥२२॥ [२१

२४] तत् सु-भीमं मंहद् युद्धं हरि-राक्षस-सङ्कुलम् ।

२५] अभवच्च छत्र-बहुलं शिला-पादप-सङ्कुलम् ॥२३॥ [२२

धनुर्-ज्या-तन्त्रि-मधुरं हिक्का-ताल-समन्वितम् ।

२६] मन्द-स्तनित-गीतं च युद्धं गान्धर्वम् आ-बभौ ॥२४॥ [२३

धूम्राऽक्षम् तु धनुष्-पाणिर् वानरान् रण-मूर्धनि ।

२७] हसन् वि-द्रावयामास दिशंस् तान् शर-वृष्टिभिः ॥२५॥ [२४

धूम्राऽक्षेणाऽर्दितं सैन्यं मथितं प्रेक्ष्य मारुतिः ।

२८] उप-चक्राम तद् रक्षः प्र-गृह्य महतीं शिलाम् ॥२६॥ [२५

१. अ प्र-सैन्यं तु विहतं । रा२ फ म-सैन्यं तु विदुतं । २. अ प्र रा२ फ-धूम्राक्षो राक्षसैः सह । म-धूम्राक्षो राक्षसैर्वृतः ॥ ३. रा२ म-पाशैः । ४. म-सुसुवुः शोणितं । ५. म-नास्ति । ६. फ-नास्ति ॥ ७. रा२-परिधैराहताः केचित् केचिद्भैर्विदारिताः । फ म-नास्ति । ८. म-नास्ति । ९. रा२ ल२-केचिद्धि शक० । ल२ व रा२ फ-केचिच्च शक० ॥ १०. म-केचिन्निषतिता । ११. म-अतः परं २८-शसर्गस्थः १-२५-शल्लोकान्तः पाठो व्यत्यासेन पठितः ॥ १२. रा२ ल२ ल२ व अ प्र-विद्राविताम् ॥ १३. ल२ ल२ व अ प्र-महायुद्धं । १४. म-नास्ति ॥ १५. रा२ फ-मन्दस्तनितगीतं च । म-मन्दस्तनितनिर्घोषं ॥ १६. रा२-विश्वस्तान् । फ म-विश्वस्तान् ॥ १७. प्र-०नाधिकं । १८. रा२-ततः संप्रेक्ष्य । १९. अ-प्रग्राह्य ॥ २०. म-नास्ति ॥

- क्रोध-द्विगुण-रक्ताऽक्षः पितुस् तुल्य-पराक्रमः ।
 २९] शिलां तां पातयामास धूम्राऽक्षस्य रथं प्रति ॥२७॥ [२६
 आ-पतन्तीं शिलां दृष्ट्वा गदाम् उद्-यम्य सं-भ्रमात् ।
 ३०] रथाद् आ-प्लुत्य वेगेन वसु-धायाम् अव-स्थितः ॥२८॥ [२७
 सा प्र-मथ्य रथं तस्य नि-पपात शिला भुवि ।
 ३१] स-चक्र-कूबर-युगं स-ध्वजं स-शराऽऽसनम् ॥२९॥ [२८
 ३२पू] भित्त्वा तु स रथं तस्य हनू-मान् पवनाऽऽत्मजः । [२९पू
 N] क्रोध-संरक्त-नयनो बभूवाऽन्तक-सन्निभः ॥३०॥ [N
 N] स मारुतिर् महा-वेगैः सुग्रीव-सचिवो बली । [N
 ३२उ] रक्षसां कदनं चक्रे स-स्कन्ध-विटपैर् दुमैः ॥३१॥ [२९उ
 विभिन्न-शिरसस् तेन राक्षसाः शोणितोक्षिताः ।
 ३३] दुमैः प्र-मथिताश् चाऽन्ये नि-पेतुर् धरणी-तले ॥३२॥ [३०
 वि-द्राव्य राक्षसाऽनीकं हनू-मान् पवनाऽऽत्मजः ।
 ३४] गिरि-शृङ्गं तु सं-गृह्य धूम्राऽक्षं व्य-अद्रवद् बली ॥३३॥ [३१
 ३५पू] तम् आ-पेतन्तं धूम्राऽक्षो गदाम् उद्-यम्य वीर्य-वान् । [३२पू
 N] वि-नदन्तं हनू-मन्तं गत्वाऽऽह्वयत सं-युगे ॥३४॥ [N
 तस्मै क्रुद्धः स रोपेण गदां तां बहु-कण्टकांम् ।
 ३६] न्य-अपातयत धूम्राऽक्षः स्तन-देशे हनू-मतः ॥३५॥ [३३
 ताडितः स तया तत्र गदया घोर-रूपया । [३४
 ३७] स्तन-देशे महा-वीर्यो मारुतिर् गत-साध्वसः ॥३६॥ [N
 स कपिर् मारुत-बलं तं प्र-हारम् अ-चिन्तयन् ।
 ३८] धूम्राऽक्षस्य शिरो-मध्ये गिरि-शृङ्गम् अपातयत् ॥३७॥ [३५

१. प्र रा२ फ म-०या व्यवस्थितः ॥ २. रा१-०कूबरं युग्मं । म-०कूव-
 ररथं ॥ ३. प्र रा२ म-महावीर्यः ॥ ४. म-नास्ति ॥ ५. म-आगतं सुधू० । ६.
 रा२-महाह्व० ॥ ७. म-ततः । ८. म-नास्ति ॥ ९. म-०वीर्यः साधु साध्विति
 चाऽब्रवीत् ॥ १०. रा२-मारुतसुतस् । ११. ल१-शिरोमुख्ये । १२. रा२-
 अताडयत् ॥

स विह्वलित-सर्वाऽङ्गो गिरि-शृङ्गेण पोथितः ।
 ३९] पपात सहसा भूमौ वि-शीर्ण इव पर्वतः ॥३८॥ [३६
 नि-हतं राक्षसं दृष्ट्वा हत-शेषा निशा-चराः ।
 ४०] ययुः प्र-वेपिता लङ्कां वध्यमाना वनौकसा ॥३९॥ [३७
 विनिहत-रजनीचरां नि-शम्य
 क्षतज-निरन्तर-कर्दमां महीं ताम् ।
 रिपु-वध-जनित-श्रमः प्र-हृष्टः
 ४२] पवन-सुतः स सुहृद्भिर् अर्चितस्तु ॥४०॥ [३८
 इत्यार्षे रामायणे युद्ध-काण्डे धूम्राऽक्ष-वधो नाम त्रिंशः सर्गः ॥३०॥

[वं-२९]= [एकत्रिंशः सर्गः] =[दा-५५]

धूम्राऽक्षं नि-हतं श्रुत्वा रावणः क्रोध-मूर्च्छितः । [स५३-१पू
 १] बलाऽध्यक्षम् उवाचेदं कृताऽञ्जलिम् उप-स्थितम् ॥१॥ [५५-१उ
 शीघ्रं निर्-यान्तु दुर्-धर्षा राक्षसा घोर-दर्शनाः ।
 २] अ-कम्पनं पुरम्-कृत्य सर्व-शास्त्र-विशारदम् ॥२॥ [२

१. म-विकीर्णं ॥ २. फ-हतरोषा । ३. ल२-ययुः प्रवेपितां । प्र रा२
 म-वस्ताः प्रवेशिता । फ-वस्ताः प्रवे० । ४. रा१ ल१ ल२ व अ रा२-वनौकसैः ।
 फ म-प्लवंगमैः ॥ ५. ल१ व-रिपुवधजनितश्रमः प्र० । रा२-रिपुवधजनि-
 तोप्रपुण्यकीर्तिः । ६. अतः परमधिकः पाठः—रा२-श्रममजहद्भि स
 मारुतिप्रख्यः ॥ ७. रा२ फ-नास्ति । ८. व रा२-नास्ति । प्र-लंकाकाण्डे ।
 म-युद्धपर्वणि ॥ ९. अतः परमधिकः पाठः—रा२-एष वै बलगोप्ता च नेता च
 युधि संमतः । भूमिकामश्च मे नित्यं नित्यं च समरप्रियः ॥ एष जेष्यति
 काकुत्स्थौ सुग्रीवं च महाबलम् । वानरांश्च परान् घोरान् हनिष्यति न
 संशयः ॥ प्रतिगृह्य स तामाज्ञां रावणस्य महात्मनः । बलं संदेशयामास
 तदा स लघुविक्रमः ॥

- ततो नाना-प्रहरणा भीमाऽक्षा भीम-दर्शनाः ।
 ७] निर्-ययू राक्षसा मुख्या बलाऽध्यक्ष-प्रणोदिताः ॥३॥ [६
 रथम् आ-स्थाय तु श्री-मांस् तप्त-काञ्चन-कुण्डलः । [७पृ
 ८] अ-कम्पनम् ततो घोरै राक्षसैर् अभिनिर्-ययौ ॥४॥ [N
 तस्य निष्-पततम् तूर्णम् अकस्माद् रथ-वाजिनः ।
 ९] जघनैः सहसा पेतुर् भय-विह्वल-चेतसः ॥५॥ [N
 प्राऽस्पन्दतेक्षणं चाऽस्य सव्यं युद्धाऽभिकाङ्क्षिणः ।
 १०] विभेदै मुख-वर्णश् च कण्ठो वैस्वर्यम् आ-ययौ ॥६॥ [१०
 आ-कुलं गगनं चाऽऽसीद् दुर-दिनं रूक्ष-मारुतम् ।
 ११] ऊचुः खरं मृगाश् चाऽपि वाचो रूक्षा भयाऽऽवहाः ॥७॥ [११
 स तु सिंहोन्नत-स्कन्धः शार्दूल-सम-विक्रमः ।
 १२] तान् उव-पातान् अधः कृत्वा निर्-जगाम निशा-चरः ॥८॥ [१२
 तस्य निष्-पतमानस्य नगर्याः सह राक्षसैः ।
 १३] बभूव सु-महान् नादः क्षोभयन् इव सागरम् ॥९॥ [१३
 तेन शब्देन वि-व्रस्ता वानराणां महा-चमूः ।
 १४] द्रुम-शैल-प्रहरणा युद्धाय समुप-स्थिता ॥१०॥ [१४
 तेषां युद्धं महा-घोरं बभूव कपि-रक्षसाम् ।
 १५] राम-रावणयोर् अर्थे समभित्यक्त-जीवितम् ॥११॥ [१५
 सर्वे ह्य अति-बलाः शूराः सर्वे पर्वत-सन्निभाः ।
 १६] हरयो राक्षसाश् चैव परस्पर-जयैषिणः ॥१२॥ [१६
 तेषां वि-नदतां शब्दः सं-युगेषु तरस्विनाम् ।
 १७] शुश्रुवेषु-महांस् तस्मिन् अन्योऽन्यम् अभि-गर्जताम् ॥१३॥ [१७]

१. रा१ ल१ ल२ अ-रथस्थस्तत्र स श्रीमांस् । प्र-रथस्थस्तु ततः श्रीमांस् ।
 रा२-रथमास्थापयामास ॥ २. रा१ ल१ ल२ व अ प्र फ-साधनैः ॥ ३. अ-विभिदे ॥
 ४. प्र रा२ म-कूरा ॥ ५. रा२-सिंहोन्नतस्कन्धः । म-सिंहोपमस्कन्धः ॥ ६. प्र रा२ फ म-
 द्रुमशैल प्रहाराणां योद्धुं समवतिष्ठति ॥ ७. म-नास्ति ॥ ८. प्र-० रवधैषिणः ॥

- ततस् तु सु-महद् युद्धं सु-भीमम् अभवत् तदा ।
 N] सर्व-तो हरि-रक्षोभिः सं-रुध दिशो दश ॥१४॥ [१८
 अन्योऽन्यं रजसा तेन कौशेयं बहु-पाण्डुरम् ।
 १९] सं-वृतं धूम-धूमेण ददृशुर् न रणाऽजिरे ॥१५॥ [१९
 न ध्वजो न पताका वा धन्विनस् तुर-गोऽपि वा ।
 २०] आ-युधं स्यन्दनो वाऽपि ददृशे तेन रेणुना ॥१६॥ [२०
 शब्दः सु-तुमुल्लेस् तत्र नैदताम् अभि-धावताम् ।
 २१] शुश्रुवे वि-पुलः सं-ख्ये न रूपाणि चकाशिरे ॥१७॥ [२१
 परान् एवं सु-संरब्धा हरयो जघ्नृर् आ-हवे ।
 २२] वानरान् अपि रक्षांसि नि-जघ्नुः सम्-अरे तदा ॥१८॥ [२२
 ते परांश् च विनि-घ्नन्तः स्वांश् च वानर-राक्षसाः ।
 २३] रुधिराऽऽर्द्रास् तदा चक्रुर् महा-दारुण-दर्शनान् ॥१९॥ [२३
 हतानां रुधिरौघैस् तु शशामाऽभि-हतं रजः ।
 २४] शरीर-शत-संस्तीर्णा बभूव च वसुं-धरा ॥२०॥ [२४
 द्रुम-शक्ति-शिला-प्राऽऽस-गदा-परिघ-तोमरैः ।
 २५] राक्षसा हरयश् चैव जघ्नुर् अन्योऽन्यम् आ-हवे ॥२१॥ [२५
 बाहुभिः पर्वताऽऽकारैर् अस्यन्तः परिघोपमैः । [२६
 N] वानरान् अर्दयामासुः सं-रब्धा रजनी-चराः ॥२२॥ [N
 वानराश् चाऽपि रक्षांसि महा-द्रुम-शिलाऽऽदिभिः ।
 N] अभि-जघ्नुर् अति-क्रम्य शस्त्राण्युच्च-छिद्य वीर्य-तः ॥२३॥ [२९
 एतस्मिन् अन्तरे वीरा हरयः कु-मुदो नलः ।
 २८] मैन्दश् च परम-क्रुद्धाश् चक्रुर् युद्धम् अन्-उत्तमम् ॥२४॥ [३०

१. रा२ फ म-कौशेयारुणपा० । २. रा२ फ-०जिर ॥ ३. म-नास्ति ॥
 ४. प्र-स शब्दस्तुमुल्लेस् । रा२-शब्दस्तु तु० । ५. रा२ म-नैदताम् ॥ ६. रा१
 ल१ल२ व-जग्मुर् । ७. प्र रा२-तथा ॥ ८. म-नास्ति ॥ ९. प्र-०संकीर्णा । १०.
 अ म-नास्ति ॥ ११. म-सूदयामासुः ॥ १२. रा१ ल१ ल२ व प्र म-०जग्मुर् ॥

ते मुष्टिभिर महा-वेगा राक्षसानां चम्-मुखे ।
 २९] कदनं सु-महत् चक्रुर् लीलया हरि-पुङ्गवाः ॥२९॥ [३१
 अभिवा(?)त-पुरोवाताः शिला-पादप-वर्षिणः ।
 N] उर्व-कृष्टा गर्जित-र वा मेघा इव वैभुस् तदा ॥२६॥ [N
 तदा च रक्षो-गणम् उन्-नदन्तं
 सम्भ्रान्त-नागाऽश्वरथं वि-पण्णम् ।
 महोदधेः क्षुब्धम् इवाऽनु-रूपं
 N] निशा-चराणां बलम् आ-वभासे ॥२७॥ [N
 इत्यार्षे रामायणे युद्ध-काण्डेऽकम्पन-निर्याणं नामैकत्रिंशः सर्गः ॥३१॥

[वं-३०]= [द्वात्रिंशः सर्गः] =[दा-५६]

रक्षसां वानरैर् दृष्ट्वा सु-महत् कदनं कृतम् ।
 १] क्रोधम् आ-हारयामास तेषां तीव्रम् अ-कम्पनः ॥१॥ [१
 क्रोधान् माहेत-वेगस् तु धुन्वन् धैनुर् अन्-उत्तमम् ।
 २] दृष्ट्वा तव कर्म शत्रूणां सारथिं वाक्यम् अब्रवीत् ॥२॥ [२
 अत्रैव त्वरितं याहि सारथे यत्र वानराः ।
 ४] एते हि स-हिता घ्नन्ति सु-बहून् राक्षसान् रणे ॥३॥ [३
 एतान् नि-हन्तुम् इच्छामि समर-श्लाघिनो ह्यँ अहम् ।
 ५] एतैर् हि राक्षसाऽनीके सु-महत् कदनं कृतम् ॥४॥ [५
 ततः प्रव्रजिताऽश्वेन रथेन रथिनां वरः ।
 ६] हरीन् अभ्य-अहनत् क्रोधात् किरन् वाणान् अ-कम्पनः ॥५॥ [६]

१. रा१-उत्कुद्धा ग० । म-चक्रुर्वै गर्जितं स्वीयं । २. म-खे बहुशस् ॥ ३. म-
 नास्ति ॥ ४. अ प्र-लंकाकाण्डे० । व म-अकम्पननिर्याणं । रा२ फ-० निर्याणो ॥
 ५. म-क्रोधमूर्छितवे० । ६. प्र रा२ फ म-परमकामुकम् ॥ ७. म-रणे ॥ ८.
 रा२-प्रजविता० ॥

- नं शेकुर् वानराः स्थातुं किं पुनर् योद्धुम् आ-हवे ।
 ७] अकम्पन-शरैर् भग्ना द्रुमुंस् ते दिशो दशं ॥६॥ [७
 तान् मृत्यु-वशम् आ-पन्नान् अकम्पन-शराऽऽहतान् ।
 ८] सम-ईक्ष्य हनु-मान् ज्ञातीन् सम्प्र-तस्थे महा-बलः ॥७॥ [८
 तं महा-प्लवगं दृष्ट्वा सर्वे प्लवगै-यूथपाः ।
 ९] समेत्य सम-अरे वीरं सम-अग्राः पर्य-अवारयन् ॥८॥ [९
 हनू-मन्तं च ते दृष्ट्वा बभूवुर् हरि-यूथपाः ।
 १०] वि-श्वस्ता बलिनः सर्वे वेग-वन्तम् उपाऽऽश्रिताः ॥९॥ [१०
 अ-कम्पनम् तु शैलाऽऽभं हनू-मन्तम् अव-स्थितम् ।
 ११] महेन्द्र इव धाराभिः शरैर् अभि-ववर्ष तम् ॥१०॥ [११
 अ-चिन्तयित्वा तान् बाणान् शरीरे पततः शितान् ।
 १२] अकम्पन-वधाऽर्थाय महाऽऽत्मा वि-दधे मनः ॥११॥ [१२
 स प्र-हंस्य महा-तेजा हनु-मान् मारुताऽऽत्मजः ।
 १३] रक्षस् तद् अभि-दुद्राव कम्पयन् इव मेदिनीम् ॥१२॥ [१३
 तस्याऽथ नर्दमानस्य दीप्यमानस्य तेजसा ।
 १४] बभूव रूपं दुर-धर्षं शक्रस्येवोद्यताऽशनेः ॥१३॥ [१४
 आत्मानं चाऽप्रहरणं दृष्ट्वा क्रोध-समन्वितः ।
 १५] सालम् उत्-पाटयामास गिरि-शृङ्गम् इवोन्-नतम् ॥१४॥ [१५
 तं गृहीत्वा महा-सालं पाणिनैकेन मारुतिः ।
 १६] वि-नद्य सु-महानादं त्रासयामास राक्षसान् ॥१५॥ [१६

१. म-न स्थातुं वानरैः शक्यं । २. प्र रा२ फ-०बुः सर्ववानराः । म-
 सर्व एव प्रदुद्रुवुः ॥ ३. म-ते प्लवगेश्वराः । ४. म-सहिताः ॥ ५. म-तु ।
 ६. रा१ ल१ ल२ व अ प्र-वित्रस्ता । ७. रा२ फ म-बलवन्तम् ॥
 ८. प्र म-उपस्थितम् ॥ ९. ल२-चितान् ॥ १०. म-प्रसद्य ॥ ११. रा१ ल१
 ल२ व अ प्र-नन्दमानस्य ॥ १२. रा२-व प्रहर्षेण । १३. म-बुध्वा रोषसः ।
 १४. रा२ फ म-इवोच्छ्रितम् ॥ १५. प्र-अत आरभ्य “त्रासयामास मारुतिः”
 इत्यन्तः पाठो नास्ति । १६. म-नास्ति ॥

ततस् तम् अभि-दुद्राव निशा-चरम् अ-कम्पनम् ।

१७] नि-हन्तुं नमुँचिं क्रुद्धो वज्रेणेन्द्र इवाऽऽहवे ॥१६॥ [१७

तम् उद्-यम्य महा-सालं भ्रामयामास मारुतिः ।

N] भ्राम्यमानं(?) सँ चिच्छेदं शरैस् तालम् अ-कम्पनः ॥१७॥ [N

वि-ध्वस्तं कर्म तद् दृष्ट्वा हनु-मान् अति-विस्मितः ।

N] समुद्-यम्य गिरेः शृङ्गं जवेनाऽभि-ससार तम् ॥१८॥ [N

अ-कम्पनम् ततो दृष्ट्वा गिरि-शृङ्गं समुद्-यतम् ।

१८] दूराद् एव महा-बाणैर् अर्ध-चन्द्रैर् अदारयत् ॥१९॥ [१८

तत् पर्वताऽग्रम् आ-काशे रक्षो-बाण-विदारितम् ।

१९] वि-कीर्णं पतितं दृष्ट्वा हनु-मान् वि-स्मितोऽभवत् ॥२०॥ [१९

२०] सोऽश्व-कर्णं समा-सौद्य रोषदर्पाऽन्वितो हरिः ।

N] तूर्णम् उद्-पाटयामास गिरि-शृङ्गम् इवोन्-नैतम् ॥२१॥ [२०

तं गृहीत्वा महा-कायम् अश्व-कर्णं महा-व्युतिः ।

२१] प्र-हस्य परम-प्रीतो भ्रामयामास सं-युगे ॥२२॥ [२१

प्र-धावन् ऊरु-वेगेन प्रभञ्जन-परान् दुमान् ।

२२] हनु-मान् परम-क्रुद्धश्च चरणैः कम्पयन् महीम् ॥२३॥ [२२

२३] जघान परम-क्रुद्धः पदातींश् चाऽपरान् बहून् ॥२३॥ [२३

तम् अन्तकम् इव क्रुद्धं सम-अरे प्राग-हारिणम् ।

२४] हनु-मन्तम् अभिप्रेक्ष्य राक्षसा विप्र-दुदुवुः ॥२४॥ [२४

तम् आ-पतन्तं सं-रब्धं राक्षसानां भयाऽऽवहम् ।

२५] ददर्शाऽकम्पनो वीरश्चुक्रोध च महा-बलः ॥२५॥ [२५

१. म-नास्ति ॥ २. प्र रा२ फ म-भ्रामयन्तं । ३. ल१-च चिच्छेद । रा२-
विचिच्छेद ॥ ४. रा१ ल१ ल२ व-० सानिति वि० । प्र-० मान् वीक्ष्य वि० । रा२ फ-
० मान्प्रेक्ष्य वि० । म-“हनुमान्” इत्यारभ्य “दृष्ट्वा हनु०” इत्यन्तः पाठो नास्ति ॥
५. म-समादाय । ६. रा२ फ म-महागिरिं । ७. प्र रा२ फ-इवोच्छ्रितम् ।
म-इवोत्थितम् ॥ ८. रा२ फ-सम्भजनय० । ९. म-नास्ति । १०. अतः
परमधिकः पाठः—रा२-राक्षसान् सत्रलान् क्रूरान् सहयान् सरथस्थितान् ।
११. प्र रा२-समरे क्रुद्धः ॥ १२. रा१ ल१ ल२ व अ प्र फ-नास्ति ॥

स चतुर-दशभिर् बाणैर् वि-शिखैर् मर्म-भेदिभिः ।
 २६] विभेद सु-महावीर्यं हनू-मन्तम् अ-कम्पनः ॥२६॥ [२६
 स तथा तेन वि-ध्वस्तो बहुभिर् मार्गणैः शितैः ।
 २७] हनु-मान् ददृशे वीरो रुधिरेण सम्-उक्षितः ॥२७॥ [२७
 उत्-पाटय सहसा वृक्षं कृत्वा वेगम् अन्-उत्तमम् ।
 २८] शिरस्य् अभि-जघानाऽऽशुनिशा-चरम् अ-कम्पनम् ॥२८॥ [२९
 तेन वृक्ष-प्रहारेण वज्रेणेवाऽति-रंहसा ।
 N] राक्षसो वानरेन्द्रेण प्रेषितो यम-सादनम् ॥२९॥ [३०
 तं दृष्ट्वा पतितं भूमौ कम्पमानम् अ-कम्पनम् ।
 ३०] व्यथिताराक्षसाः सर्वे क्षिति-कम्पे न(-?)गा इव ॥३०॥ [३१
 त्यक्त-प्रहरणाः सर्वे राक्षसाम् ते परा-जिताः ।
 ३१] लङ्कां प्र-विविधुस् त्रस्ता हन्यमानाः पुवं-गमैः ॥३१॥ [३२
 ते मुक्त-केशाः सं-विश्रा भज्यमानाः परा-जिताः ।
 ३२] भयाच् छ्रम-जडैर् गात्रैः श्वसन्तो विप्र-दुद्रुवुः ॥३२॥ [३३
 अन्योऽन्यम् अभि-मर्दन्तो विविधुर् नगरं तदा ।
 ३३] पृष्ठ-तस् त्रास-संस्पृष्टाः प्रेक्षमाणा मुहुर-मुहुः ॥३३॥ [३४
 तेषां सं-जहतां सं-ख्यं विशतां च पुरीं भयात् ।
 ३४] रक्षसाम् अ-र्जयं दृष्ट्वा वि-नेदुस् ते वनौकसः ॥३४॥ [N
 वि-नेदुश् च यथा-कामं हरयो जित-काशिनः ।
 N] पुनश् च जघ्नुः पतितान् स-प्राण(?)नेव राक्षसान् ॥३५॥ [३७

१. म-निशितदेहभेदिभिः ॥ २. रा_१-शतैः ॥ ३. म-शिरसा निजघानाथ ॥
 ४. रा_१ल_१ल_२ब अ प्र रा_२फ-नास्ति ॥ ५. म-अत आरभ्य ३४-शश्लोकं यावत्पाठो
 नास्ति ॥ ६. अ-नास्ति ॥ ७. रा_२-मुक्तवेशाः । ८. प्र-छ्रमपरैः ॥ ९. रा_१ल_१ल_२ ब
 अ प्र-०नन्दन्तो । १०. ल_१ल_२ब-०सम्पूर्णाः ॥ ११. रा_२ फ-राक्षसानां भयं ॥
 १२. रा_१ल_१ल_२ब अ प्र रा_२फ-सत्रणानेव । १३. म-पाठोऽयं ३७-शश्लोकानन्तरं
 व्यत्यासेन पठितः ॥

तेषु लङ्कां प्र-विष्टेषु राक्षसेषु यथा-बलम् ।^१

३५] संमेत्य हरयः सर्वे हनु-मन्तम् अपूजयन् ॥३६॥ [३५

सोऽपि प्र-हृष्टस् तान् सर्वान् वानरान् प्रत्य-अपूजयत् ।

३६] हनू-मान् सत्त्व-सम्पन्नो यथाऽहम् अभि-पूजितः ॥३७॥ [३६

अपूजयन् देव-गणास् ततः कपिं

स्वयं च रामोऽति-बलश् च लक्ष्मणः ।

तथैव सुग्रीव-मुखाश् च वानराः

३९] वि-भीषणश् चैवं सहाऽर्जु-यायिभिः ॥३८॥ [३९

इत्यार्षे रामायणे युद्ध-काण्डेऽकम्पन-बधो नाम द्वात्रिंशः सर्गः ॥३९॥

[वं-३१]= [त्रयस्त्रिंशः सर्गः] =[दा-५७]

१पृ] ततस् तु रावणः क्रुद्धः श्रुत्वा हतम् अ-कम्पनम् । [१पृ

३३] पुरीं परि-ययौ लङ्कां सर्वा(न) गुल्मान् अवैक्षितुम् ॥१॥ [२उ

तां राक्षस-गणैर् गुप्तां गुल्मैश् च बहुभिर् युताम् ।

४] ददर्श लङ्कां राजन्तीं बहु-ध्वज-पताकिनीम् ॥२॥ [३

रुद्धां तु नगरीं दृष्ट्वा रावणो राक्षसेश्वरः ।

५] उवाचाऽमर्षितः काले प्र-हस्तं युद्ध-कोविदम् ॥३॥ [४

पुरस्योपनि-रुद्धस्य सहसा पीडितस्य च ।

६] नाऽन्यं सम-अर्थं पश्यामि युद्धे युद्ध-विदां वरं ॥४॥ [५

७उ] अहं वा कुम्भ-कर्णो वा त्वं वा सेना-पतिर् मम ।

इन्द्र-जिद् वा नि-कुम्भो वा वहेयुर् भारम् ईदृशम् ॥५॥ [६

१. म-नास्ति ॥ २. अतः परमधिकः पाठः—म-स वीरशोभासुतुलां वहन् कपिर्निहत्य रक्षः सहसानिलात्मजः । महासुरं वीरसमुन्नताय यथैव विष्णु-वर्लिनं चमूमुखे ॥ ३. म-रामो सरथश्च । ४. म-०मुखाः प्लवंगमाः । ५. प्र-चापि । ६. म-०नयोधिभिः ॥ ७. व अ प्र-लंकाकाण्डे । म-युद्धपर्वणि ॥ ८. म-युक्तां । ९. रा२ फ म-वृताम् । १०. प्र-द्वितीयतृतीयपादौ न स्तः ॥ ११. ल१ ल२ व रा२ फ युद्धविशारद । म-युद्धविशारदम् ॥ १२. म-नास्ति ॥

- ८] स त्वं बलम् ईदं कृत्स्नम् आ-दाय परि-गृह्य च ।
 वि-जयायाऽऽशु निर्-याहि जहि सर्वान् वनौकसः ॥६॥ [७
 ९] निर्-याणाद् एव ते वीर चपला हरि-वाहिनी ।
 नैदतां राक्षसेन्द्राणां श्रुत्वा नादं नै तिष्ठति ॥७॥ [८
 १०] चपला ह्य अ-विनीताश् च चल-चित्ताश् च वानराः ।
 घोषं न ते सहिष्यन्ति सिंह-नादम् इव द्वि-पाः ॥८॥ [९
 ११] नैदन्तं त्वां समा-लक्ष्य रामः सौमित्रिणा सह ।
 अवशम् ते निरा-लम्बः प्र-हस्त वशम् एष्यति ॥९॥ [१०
 १२] आपत्सु सं-शयः श्रेयो नै तु निः-संशयं (?यः) कृतम् (?तः) ।
 प्रतिलोमाऽनुलोमं च यथा-वन मन्यसे हितम् ॥१०॥ [११
 १३] रावणेनैवम् उक्तम् तु प्र-हस्तो वाहिनी-पतिः ।
 राक्षसेन्द्रम् उवाचेदम् असुरेन्द्रम् इवोशनाः ॥११॥ [१२
 १४] राजन् मन्त्रित-पूर्वं मे कुशलैर् मन्त्रिभिः सह ।
 वि-वादश् चाऽपि नो वृत्तः समवेक्ष्य परस्परम् ॥१२॥ [१३
 १५] प्र-दानेन तु सीतायाः श्रेयो व्यव-सितं मया ।
 अ-प्रदाने पुनर् युद्धं दृष्टम् एतत् तदैव तु ॥१३॥ [१४
 १६] सोऽहं दानैश् च मानैश् च सततं लालितस् त्वया ।
 सान्त्वैश् च वि-विधै राजन् किं न कुर्यामियं तव ॥१४॥ [१५
 १७] मद-बाणाऽशनि-वेगेन हतानां तु रणाऽजिरे ।
 अद्य तृप्यन्तु मांसेन पक्षिणः काननौकैःसाम् ॥१५॥ [१६
 १८] नहि मे जीवितं रक्ष्यं पुत्रदारधनाऽऽदिभिः ।

१. म-नास्ति ॥ २. रा२ फ म-नैदतां । ३. ल१-प्रतिष्ठति । प्र-
 चलिष्यति । रा२ फ म-प्रविष्यति ॥ ४. रा२ फ म-नैदन्तं ॥ ५. ल१ प्र-
 संश्रयं । रा२ म-संश्रयः । ६. म-ननु । ७. म-यदन्यन् ॥ ८. म-मन्त्रितमस्माभिः ।
 ९. रा१ ल१ ल२ ब-कुशलं ॥ १०. म-पूजितस् ॥ ११. रा१ ल१ ल२ व अ
 प्र-०कसः ॥ १२. ल२-शक्यं ।

स त्वं मां पश्य जुह्वन्तं त्वद-अर्थं जीवितं रणे ॥१६॥ [१६
१९] एवम् उक्त्वा तु भर्तारं रावणं वाहिनी-पतिः ।

उवाचेदं बलाऽध्यक्षान् प्र-हस्तः पुर-तः स्थितान् ॥१७॥ [१७
२०] समोऽनयत मे क्षिप्रं राक्षसानां महद् बलम् । [१८

यावद् वानर-मांसेन पक्षिणस् तर्पयाम्य् अहम् ॥१८॥
२१] इत्य् उक्तास् ते प्र-हस्तेन बलाऽध्यक्षाः कृत-त्वराः^१ ।

बलम् उद्-योजयामासुंस् तस्मिन् राक्षस-मन्दिरे ॥१९॥ [२०
२२] सा बभूव मुहूर्तेन तिग्मा सेना(तिग्म-सेना)बहु-ध्वजा ।

लङ्का राक्षस-वीरैस् तैर् गजैर् इव समा-कुला ॥२०॥ [२१
२३] हुताऽशनं तर्पयतां ब्राह्मणांश् च नमस्यताम् ।

हव्य-गन्धं प्रति-बहन् सुरभिर् मारुतो बवौ ॥२१॥ [२२
२४] तर्पयित्वा तु ते सर्वे विधि-वज् जात-वेदसम् । [N

२५उ] स्रजश् च विविधाऽऽकाराः शिरोभिर् अभि-मन्त्रिताः ॥२२॥
२६पू] सङ्ग्राम-संज्ञाः सं-दृष्टा धारयन्तो महा-बलाः । [२३

N] ब्राह्मणैः स्वस्ति वाच्याऽग्रे सं-ग्रामाय जयाऽऽशिषः ॥२३॥ [N
२६उ] धनुर्-हस्ताः कवचिनो वेगेनाऽऽप्लुत्य राक्षसाः ।

रावणं प्रेक्ष्य राजानं प्र-हस्तं पर्य-अवारयन् ॥२४॥ [२४
२७] अथ सं-मान्य राजानं भेरीम् आ-हृत्य सु-स्वैराम् ।

आ-रूरोह रथं दिव्यं प्र-हस्तः सज्ज-कार्मुकम् ॥२५॥ [२५

१. प्र रा२ फ म-संपश्य मां जुह्वयन्तं । २. म-त्वदर्थं याचितं ॥ ३. रा२
फ-बलाध्यक्षं प्रहस्तः पुरतः स्थितम् । ४. रा१ ल१ ल२ व अ प्र-नास्ति ॥ ५. रा२ फ-
समानयस्व ॥ ६. रा२ फ-उक्तस्तु प्रहस्तेन बलाध्यक्षः कृतक्षणः । ७. रा१ ल१
ल२ व अ प्र रा२ फ-मास ॥ ८. ल१ ल२ व-गणैर् ॥ ९. ल१ म-
तर्पयित्वा । १०. ल१ ल२ व-०णांश्च नमस्कृताम् । म-नास्ति । ११. म-नास्ति ॥ १२.
प्र-अभिपूजिताः ॥ १३. रा१ ल१ ल२ व अ प्र-संज्ञां ॥ १४. म-खड्गचर्मधनुर्धराः ॥
१५. म-संगम्य । १६. ल१ ल२ अ प्र-सस्वराम् । १७. रा२-नास्ति ॥

२८] हयैर् महा-जवैर् युक्तं सम्यक् तूल-समन्वितम् ।

महा-जलद-निर्घोषं दीप्त-चन्द्राऽर्क-भास्वरम् ॥२८॥ [२६

२९] उदग्र-ध्वज-दुर्धर्षं सु-वरूथं स्व-अपस्करम् ।

३०] सुवर्ण-जाल-संयुक्तं प्र-हसन्तम् इव श्रिया ॥२७॥ [२७

स तूर्णं रथम् आ-स्थाय वाणाऽर्पित-शराऽऽसनः ।

३१] लङ्काया निर्-ययौ क्षिप्रं बलेन महता वृतः ॥२८॥ [२८

ततो दुन्दुभि-निर्घोषः पर्जन्य-निनदोपमः ।

३२] शुश्रुवे शङ्ख-शब्दश् च प्र-याते वाहिनी-पतौ ॥२९॥ [२९

व्यू-ऊढेन वाऽथ सैन्येन प्राग्-द्वारेण विनिर्-ययौ ।

३३] गज-यूथ-निकाशेन बलेन महता वृतः ॥३०॥ [३२

वि-नदन्तो रवान् घोरान् राक्षसा जग्मुर् अग्र-तः ।

३४] संमन्त-तो महा-कायाः प्र-हस्तस्य पुरः-सराः ॥३१॥ [३०

सागर-प्रतिमौघेन बलेन महता वृतः ।^{११}

N] प्र-हस्तो निर्-ययौ क्रुद्धः कालाऽञ्जनचयोपमः ॥३२॥ [३३

तस्य निर्याण-घोषेण राक्षसानां च गर्जताम् ।

३५] लङ्काया सर्व-भूतानि वि-नेदुर् वि-कृतैः स्वरैः ॥३३॥ [३४

व्यू-अभ्रम् आ-काशम् आ-वृत्य शस्त्र-वर्णं खर-स्वनम् । [३५पू

३६] ववर्ष रुधिरं देवः प्र-हस्तस्य रथोपरि ॥३४॥ [N

ध्वज-मूर्धनि गृध्रोऽस्य नि-लीनो दक्षिणा-मुखः । [३५पू

३७] वमन्त्यः पावक-ज्वालाः शिवा घोर्षो ववाशिरे ॥३५॥

अन्तरिक्षात् पपातोल्का वायुश् च परुषो ववौ ।^{१२} [३६

१. रा_१ल_१ल_२ब अ प्र-प्रहसन्तमिव श्रिया । २. रा_२-नास्ति ॥ ३. रा_२-परिष्कृतम् । फ-परिस्करम् । ४. म-नास्ति । ५. म-सुवर्णजलसंमिश्रं सूर्यतेजः-समप्रभं ॥ ६. म-रावणं पुरतः स्थितम् ॥ ७. म-व्यूढेन रथघोषेण प्राग्द्वारेण स निर्ययौ ॥ ८. रा_१ल_१ल_२ब अ म-जघ्नुः । ९. रा_२-भीमरूपा । १०. प्र-नास्ति ॥ ११. प्र-रा_२म-नास्ति ॥ १२. रा_२-राजताम् । १३. ल_१ल_२ब अ-विहृतैः ॥ १४. अ-घोरं ॥ १५. म-नास्ति ।

३८] अन्योऽन्यम् अभिसं-रब्धा ग्रहाश्च न चकाशिरे ॥३६॥ [३७
 ३९पू] प्र-यातस्य च सं-ग्रामे छायाऽस्य वि-कृताऽभवत् ।
 ४१उ] अश्रु-पूर्ण-मुखश्चाऽस्य दक्षिणः स्वलितो हयः ॥३७॥ [N
 ३९उ] सारथेर् बहुधा चाऽस्य पृतनाम् अव-गाहतः ।
 प्र-तोदो न्य-अपतद् धस्ताद् धरण्यां हर्य-शासिनः ॥३८॥ [४०
 ४०] निर्याण-श्रीश्च तस्याऽऽसीद् भास्वरा या सु-दुर्लभा ।
 ४१पू] सा ननाश मुहूर्तेन समे च स्वलिता हयाः ॥३९॥ [४१
 तान् सम्-ईक्ष्य महोत्पातान् प्र-हस्तो भृश-दारुणान् ।
 ४२] आत्म-धैर्यं वि-वृण्वानो राक्षसान् इत्य् उवाच ह ॥४०॥ [N
 कालो भवेयं कालस्य दहेयम् अपि पावकम् ।
 ४३] मृत्युं मरण-धर्मेण सं-योजयितुम् उत-सहे ॥४१॥ [N
 तस्य तद् वचनं श्रुत्वा प्र-हस्तस्य रणाऽजिरे ।
 ४४] सुसंरब्ध-तरा नेदू राक्षसा युद्ध-दुर्मदाः ॥४२॥ [N
 ततस् तम् अभिनिर्-यातं प्रभूत-बल-पौरुषम् ।
 ४५] युधि नाना-प्रहरणा कपि-सेनाऽभ्य-अवर्तत ॥४३॥ [४२
 अथ घोषः सु-तुमुलः कपीनां सम्-अजायत ।
 ४६] वृक्षान् प्र-भञ्जतां चैव गुर्वीशं चोद्-यच्छतां शिलाः ॥४४॥ [४३
 उमे ते मुदिते सेने रक्षोगण-वनौकसाम् । [४४उ
 ४७] वेगितानां सम्-अर्थानाम् अन्योऽन्यं वध-काङ्क्षिणाम् ॥४५॥ [४५पू
 ततः प्र-हस्तः कपि-वाहिनीं ताम्
 अभिप्र-तस्थे नि-धनाय दुर्-मतिः ।
 विवृद्ध-वेगं वन-दाह-दारुणं
 N] यथा मुमूर्षुः शलभो विभा-वसुम् ॥४६॥ [४६
 इत्यार्षे रामायणे युद्ध-काण्डे प्रहस्त-निर्याणं नाम त्रयस्त्रिंशः सर्गः ॥३३॥

१. म-नास्ति ॥ २. रा१ल१ल२ब अ प्र रा२ फ-छाया च ॥ ३. म-हरिशासिनः ॥
 ४. म-नास्ति ॥ ५. म-चासन् । ६. प्र रा२ फ म-युद्धकाक्षिणः ॥ ७. रा२ फ म-
 तु ॥ ८. म-विशुद्धवेगं वितदन्मुदारुणं ॥ ९. ब प्र रा२-लंकाकाण्डे । म-युद्धपर्वणि ॥

[वं-३२]= [चतुस्त्रिंशः सर्गः] =[दा-५८]

- ततः प्र-हस्तं निर्-यान्तं भीमं भीम-पराऽऽक्रमम् । [१पू
१] गर्जन्तं सु-महाकायं राक्षसैर् अभिसं-वृतम् ॥१॥ [५उ
ददर्श महती सेना वानराणां बलीयसाम् ।
२] अभिसंजात-हर्षाणां प्र-हस्तम् अभि-गर्जताम् ॥२॥ [६
खड्ग-शक्त्यृष्टि-बाणाश् च शूलानि मुसलानि च ।
३] गदाश् च परि-घाश् चैव वि-विधाश् च परश्व-धाः ॥३॥ [७
धनूंषि च वि-चित्राणि राक्षसानां जयैषिणाम् ।
४] प्र-गृहीतान्य् अशोभन्त वानरान् अभि-धावताम् ॥४॥ [८
जग्दुः पाद-पांश् चैव पुष्पितान् वानरर्षभाः ।
५] शिलाश् च वि-विधा दीर्घा योद्धु-कामाः प्लवं-गमाः ॥५॥ [९
तेषाम् अन्योऽन्यम् आ-साद्य सं-ग्रामः सु-महान् अभूत् ।
६] बहूनाम् अस्मं (?श्म)-वृष्टीश् च शर-वृष्टीश् च वर्षताम् ॥६॥ [१०
बहवो राक्षसा युद्धे बहून् वानर-यूथपान् ।
७] वानरांश् चाऽपि रक्षांसि नि-जघ्नुश् चपलान् बहून् ॥७॥ [११
शूलैः प्र-मथिताः के-चिद् वानराः परमाऽऽयुधैः ।
८] परि-धैर् आ-हताः के-चित् के-चिच् छिन्नाः परश्व-धैः ॥८॥ [१२
निर्-उच्छ्वासाः कृताः के-चिन् नि-पेतुर् धरणी-तले ।
९] विभिन्नै-शिरसः के-चिद् इषुभिश् छादितास्तथा ॥९॥ [१३
के-चिद् द्वि-धा कृताः खड्गैः स्फुरन्तः पतिता भुवि ।

१. रा२-बहुभिर्वृतम् ॥ २. अ-नास्ति ॥ ३. रा२ फ-प्रतिधा० ॥ ४. रा१
ल१ ल२ व अ प्र-अस्त्रवृष्टीश् ॥ ५. अ प्र-वानरांश् ॥ ६. म-नास्ति । ७. रा१
ल१ ल२ व अ-परिधेन ॥ ८. प्र रा२ फ-०छ्वासाः पुनः । म-
नास्ति । ९. ल१ ल२ व-अभिन्नशि० । १०. रा२ फ-चार्दितास् ॥ ११.
फ-कृतैस् । १२. ल१ ल२ व अ प्र रा२-तीक्ष्णैः । १३ रा१ ल१ ल२
व अ प्र-पुरतः ।

- १०] वानरा राक्षसैः शूरैः (लैः) पार्श्व-तश्च वि-दारिताः ॥१०॥ [१४
पाद-पैर् गिरि-शृङ्गैश्च सं-पिष्टा धरणी-तले ।
- ११] वानरैश्च चाऽपि सं-क्रुद्धै राक्षसौघाः समन्त-तः ॥११॥ [१५
वज्र-स्पर्शैश्च तलैश्च चाऽन्ये मुष्टिभिश्च चैव हता भृशम् ।
- १२] वेमुश्च चैव शोणितं वक्रैर् विशीर्ण-दर्शन-च्छदाः ॥१२॥ [१६
आर्त-स्वरं च नर्दतां सिंह-नादांश्च च गर्जताम् ।
- १३] बभूव तुमुलः शब्दो हरीणां रक्षसां तथा ॥१३॥ [१७
वानरा राक्षसाश्च चैव वीर-मार्गम् अनु-व्रताः ।
- १४] निवृत्त-नयनाश्च चक्रुः क्रुद्धाः कर्माण्य् अभीत-वत् ॥१४॥ [१८
१५उ] करं-धमः कुम्भ-हनुर महा-नादः समुन्-नदः ।
एते प्रहस्त-सचिवा जघ्नुः सर्वान् वनौकसः ॥१५॥ [१९
१६] तेषाम् आ-पततां क्षिप्रं नि-व्रतां च वनौकसः ।^{११}
द्वि-विदो गिरि-शृङ्गेण जघनैकं करं-धमम् ॥ १६॥ [२०
१७] दुर-मुखः पुनर् आ-धूय वैल-वान् वि-पुलं दुर्मम ।
अ-परोक्षं प्र-हस्तस्य समुन्-नदम् अपोथयत् ॥१७॥ [२१
१८] जाम्ब-वांस्तु सु-संरन्ध्र उत्था (दु-स्था)प्य वि-पुलां शिलाम् ।
अपातयन् महा-तेजा महा-नादस्य वक्षसि ॥१८॥ [२२
१९] अथ कुम्भ-हनोस् तारस् तरसा सं-युगे वली ।

१. रा१ ल१ ल२ व अ प्र-राक्षसाश्चैव । रा२ फ-०सैश्चैव । २. रा१ ल१ ल२ व अ-बहुवारवि० । प्र-बहुधा च वि० । रा१ म-०तश्चावदारिताः ॥ ३. ल२-तुल्यैश्च । ४. प्र म- चाहता । ५. प्र-ववमुः । रा२ फ-अवमन् । म-उद्रमुः । ६. प्र रा२ फ म-०दर्शनेक्षणाः ॥ ७. ल२-अन्तस्वरं । रा२ फ-आर्तस्वनं । ८. रा१ ल१ ल२ व अ प्र-नदताम् । ९. प्र रा२ फ-तदा ॥ १०. अतः परमधिकः पाठः—रा२-एतस्मिन्नन्तरे शूराः प्रहस्तस्य पदानुगाः ॥ ११. प्र-०कसाम् । १२. फ म-नास्ति । १३. रा१ अ-गिरिदुर्गेण । ल१ ल२ व-गिरिमार्गेण ॥ १४. रा२ फ-बलाद्धि वि० । म-बलात्सुविधमं । १५. म-सुसंक्रुद्धः । १६. रा२ फ म-उत्पाटय ॥

- दृक्षेण महता प्राणान् कपिस् तस्य समा-ददे ॥१९॥ [२३
 २०] अ-मृष्यमाणस् तत् कर्म प्र-हस्तो रथम् औ-स्थितः ।
 २१पू] चकार कदनं घोरं धनुष्-पाणिर् वनौकसाम् ॥२०॥ [२४
 २२पू] क्षुभितस्याऽप्रमेयस्य सागरस्येव सं-प्लवः ।^२
 २१उ] आ-वर्त उपसं-जज्ञे बलस्य महतो महान् ॥२१॥ [२५
 २२उ] महताऽपि शरौघेण प्र-हस्तो युद्ध-क्रोविदः ।
 अर्दयामास सं-क्रुद्धो वानरान् परमांऽऽहवे ॥२२॥ [२६
 २३] वानराणां शरीरैस् तै राक्षसानां च मेदिनी ।
 बभूव नि-चिता तत्र पर्वतैर् इव सर्व-तः ॥२३॥ [२७
 २४] सा मही रुधिरौघेण प्र-च्छन्ना स्म प्र-काशते ।
 २५पू] सं-च्छन्ना माधवे मासि पलाशैर् इव पुष्पितैः ॥२४॥ [२८
 हत-वीरौघ-वप्रां तु भग्नाऽऽयुध-परिच्छदाम् ।
 N] शोणितौघ-महातोयां यम-सागर-वाहिनीम् ॥२५॥ [२९
 शर्कृद्-घन-महापङ्कां विनिष्कीर्णाऽन्त्रं-शैवलाम् ।
 N] छिन्न-कांय-शिरो-मीनाम् अङ्गाऽवयव-शाद्वलाम् ॥२६॥ [३०
 गृध्र-हंस-वटा(?)काऽऽकीर्णां कङ्क-सारस-नांदिताम् ।
 N] मेदः-फेन-चयाऽऽकीर्णां मृते-स्तनित-निःस्वनाम् ॥२७॥
 तां कापुरुष-दुस्तरां युद्धभूमि-महानदीम् । [३१
 नदीम् इव जलाऽऽर्पातां हंस-सारस-सेविताम् ।
 N] राक्षसाः कपि-वीरैश् च तां तेरुर् दुस्-तरां नदीम् २८ [३२

१. म-रथिनां वरः । २. म-नास्ति ॥ ३. फ-सम्भवः । ४. म-०तोभवत् ॥
 ५. म-स महाहवे ॥ ६. रा_१ ल_१ ल_२ व अ प्र-शरीरेषु । म-शरीरैश्च । ७. रा_२
 म-०रगामिनीम् ॥ ८. फ-यक्रुद्धन० । म-शोणितौघम० । ९. म-०र्णाङ्गशाद्वलाम् ।
 १०. रा_१ ल_१ ल_२ व-छिन्नकायाशिरो० ॥ ११. रा_२-०ससेविताम् ॥ १२. रा^१ व
 अ प्र फ-मत्त० ॥ १३. ल_१ ल_२ व अ रा_२ फ प्र-जलापाये । १४. म-नास्ति ।
 १५. रा_१-कपियूथाश् । प्र रा_२ फ-कपियोथाश् । १६. रा_१-ते सर्वे दुस्तरां तदा ॥

यथा पद्म-रजो-ध्वस्तां नलिनीं गज-यूथपाः । [३३
 N] व्य-अगाहन्त तथा वीरा हरि-राक्षस-पुङ्गवाः ॥२९॥ [N
 २५उ] ततः सृजन्त वाणौघान् प्र-हस्तं स्यन्दने स्थितम् ।
 ददर्श तरसा नीलो विनि-घ्नन्तं पुवं-गमान् ॥३०॥ [३४
 २६] ततः परम-दुर्धर्षम् आ-पतन्तं महा-कपिः ।
 प्र-हस्तं ताडयामास वृक्षम् उत्-पाट्य वीर्य-वान् ॥३१॥ [३८उ
 २७] स तेनाऽभि-हतः क्रुद्धो नदन् राक्षस-पुङ्गवः ।
 वर्षं शर-वर्षाणि पुवङ्गम-चमूपतौ ॥३२॥ [३९
 २८] तद् यथा गो-वृषो वर्षं शारदं शीघ्रम् आ-गतम् । [४१पू
 अ-पारयन् वारयितुं कृत्वा चक्षुर-निमीलितम् ॥३३॥ [४०उ
 २९] एवम् एव प्र-हस्तस्य शर-वर्षं पुवं-गमः ।
 निमीलिताऽक्षः सहसानीलः सेहे ऽति-दौरुणम् ॥३४॥ [४१उ
 ३०] रोषितः शर-वर्षेण सालेन महता ततः ।
 नि-जघान हयान् नीलः प्र-हस्तस्य महा-जवान् ॥३५॥ [४२
 ३१] स हस्ताद् वाणम् उत्-सृज्य प्र-हस्तः स-शराऽऽसर्नम् ।
 प्र-गृह्य मुसलं घोरं स्यन्दनाद् अर्ध-पुण्ड्रवे ॥३६॥ [४४
 ३२] ततस् तौ वाहिनी-मुख्यौ जात-क्रोधौ तरस्विनौ ।
 तस्थतुः क्षतजाऽऽर्द्राऽङ्गौ प्र-भिन्ना इव कुञ्जरौ ॥३७॥ [४५
 ३३] ततश्चैतुः सु-तीक्ष्णाभिर दंष्ट्राभिर इतरेतरम् ।

१. रा१-नलिनी नाम यू० । २. रा२-महावीरा हरयो (श्रीन्) राक्ष-
 सेश्वराः ॥ ३. ल१ ल२ व अ प्र रा२ फ म-निघ्नन्तं वै ॥ ४. म-पाणिना ॥
 ५. रा१ म-क्रोधात् ॥ ६. रा१ ल१ ल२ व अ प्र-अवारयद्रंचयितुं । रा२ फ
 म-०यन्वर्जयितुं ॥ ७. रा१-नीलोऽसहत दा० ॥ ८. रा१-सालमुत्पाट्य वीर्यवान् ।
 ९. रा१-मनोजवान् ॥ १०. रा१ ल१ ल२ व अ प्र फ-स्वहस्ताद् वा० । रा२-
 सहसा वा० । ११. रा१-०सनः । १२. फ म-मुद्गरं । १३. ल१ व-स्यन्दनं चैव
 पु० ॥ १४. ल१ ल२ व अ प्र-०जाक्रान्तौ । रा२ फ-०जाक्रान्तौ । म-क्षत-
 रक्ताङ्गौ ॥ १५. रा१ रा२ फ म-उल्लिखन्तौ ।

सिंह-शार्दूल-सदृशौ सिंह-शार्दूल-विक्रमौ ॥३८॥ [४६
 ३४] तौ समानाव् उभौ वीरौ सं-युगेष्वा अ-निवर्तिनौ ।
 आ-काङ्क्षन्तौ यशः प्राऽऽप्तुं वृत्रेन्द्राव् इव सं-युगे ॥३९॥ [४७
 ३५] आ-जघान ततो नीलं ललाटे मुसलेन सः ।
 प्र-हस्तः परमाऽऽयस्तस् तस्य सुस्राव शोणितम् ॥४०॥ [४८
 ३६] ततः शोणित-संसिक्तैः स गृहीत्वा महौ-तरुम् ।
 प्र-हस्तस्योरसि कुद्धो वि-ससर्ज महा-कपिः ॥४१॥ [४९
 ३७] प्रै-हारं तम् अ-चिन्त्याऽर्थं प्र-गृह्य मुसलं महौ ।
 अभि-दुद्राव बलिनं बली नीलं प्लवं-गमम् ॥४२॥ [५०
 ३८] तम् उग्र-वेगं सं-रब्धम् आ-पतन्तं महा-कपिः ।
 नीलः सम्प्रेक्ष्य जग्राह महा-कायो महा-शिलाम् ॥४३॥ [५१
 ३९] तस्य युद्धाऽभिकामस्य मृधे मुसल-योधिनः ।
 प्र-हस्तस्य शिलां नीलो मूर्ध्नि शीघ्रम् अर्पातयत् ॥४४॥ [५२
 ४०] सा तस्य कपि-मुख्येन वि-मुक्ता महती शिला ।
 विभेद बहु-धा घोरां प्र-हस्तस्य शिरो महत् ॥४५॥ [५३
 ४१] स गताऽसुर् गत-श्रीको गत-सत्त्वो गतेन्द्रियः ।
 पपात सहसा भूमौ छिन्न-मूल इव द्रुमः ॥४६॥ [५४
 ४२] विभिन्न-शिरसम् तस्य बहु सुस्राव शोणितम् ।
 शरीराद् अतिसं-रब्धं जलं प्र-स्रवणाद् इव ॥४७॥ [५५
 ४३] हते प्र-हस्ते नीलेन तत्राऽऽकम्प्य महौ बलम् ।
 राक्षसानाम् अ-दृष्टानां लङ्काम् अभि-पपात ह ॥४८॥ [५६

१. ल१ ल२ व अ प्र रा२ फ म-विक्रान्तौ समरे । २. ल१ ल२ व-
 संग्रामेष्वनि० । रा२-संयुगेष्वतिव० । म-संयुगेप्यनि० ॥ ३. रा१-०संदिग्धः
 प्रगृह्य सुमहा० ॥ ४. रा१-तमचिन्त्य प्रहारं तु । ५. रा१-पुनः ॥ ६. ल१ ल२ व
 अ-उग्रवीर्यं ॥ ७. रा१-तूर्णम् । प्र-नीलो । रा२-फ-चैव । ८. प्र रा२-फ-न्यपात० । ९.
 म-नास्ति ॥ १०. रा१-तेन ॥ ११. फ-शरीरम् । १२. रा१ प्र रा२-फ म-अभिसं० ॥
 १३. रा१-तदकम्पन्म० । ल१ ल२ व अ-तत्राकम्पत तद् ॥

४४] अ-शक्तं सैमभि-स्थातुं नि-हते वाहिनी-पतौ ।

कुम्भं भग्नं समा-साद्य वि-कीर्णं सलिलं यथा ॥४१॥ [५७
हते तस्मिन् चमू-मुख्ये न कश्-चित् पुरुषोऽभवत् ।

४५] तस्मिन् रक्षो-गणै-बले ध्यान-मूकत्वम् आ-गते ॥५०॥ [५८
तैतः सै नीलो वि-जयी महा-बलः

प्र-शस्यमानः स्व-कृतेन कर्मणा ।

समेत्य रामेण च लक्ष्मणेन

N] प्रहृष्ट-रूपोऽथ बभूव यूथ-पः ॥५१॥ [५९

इत्यार्षे रामायणे युद्ध-काण्डे प्रहस्त-वधो नाम चतुस्त्रिंशः सर्गः ॥३४॥

[व-३३]= [पञ्चत्रिंशः सर्गः] =[दा-५९, प्रक्षिप्त-१]

तस्मिन् हते राक्षस-सैन्यं-नाथे

प्लवं-गमानाम् ऋषभेण युद्धे ।

भीमाऽऽयुधं सागर-तुल्य-रूपं

N] प्र-दुर्दुवे राक्षस-राज-सैन्यम् ॥१॥ [५९, १]

गत्वा तु नीलेन हतं शैशंसुः

सेना-पतिं साऽनुर्वन्धं प्र-हस्तम् ।

१. रा१-अशक्ताः । प्र रा२ फ-अशक्यं । २. रा१-समरे स्थातुं । रा२
फ-समवस्थातुं । म-समभिप्राप्तं । ३. रा१-प्रकीर्णं । ४. म-नास्ति ॥ ५. रा१-
रक्षोबलगते ॥ ६. ल१ ल२ व अ प्र रा२ फ-ततस्तु । ७. ल१ ल२ व अ
प्र रा२ फ-सल० ॥ ८. फ-नास्ति । ९. म-युद्धपर्वणि ॥ १०.
ल१ ल२ व प्र-० सैन्यराजे । अ-० सराजसैन्ये । ११. म-नास्ति ॥ १२. म-
यदा । १३. म-तु युद्धे । १४. रा२-सातुचरं ।

- तच्च चाऽपि तेषां स नि-शम्य वाक्यं
 N] रक्षोऽधिपः क्रोध-वंशं जगाम ॥२॥ [२
 सै-भ्रातरं नील-हंतं नि-शम्य
 शोकाऽर्दितः क्रोध-विवृत्त-नेत्रः ।
 उवाच तान् नैर्ऋत-योध-मुख्यान्
 N] इन्द्रो यथैवाऽमर-योध-मुख्यान् ॥३॥ [३
 प्र-हस्तस्य वधं श्रुत्वा रावणो भ्रान्त-मानसः ।
 १] राक्षसान् आ-दिदेशाऽथ राक्षसेन्द्रो महा-बलः ॥४॥ [प्र० १
 कार्यं शत्रुषु नाऽव-ज्ञां यैर् इन्द्र-बल-सूदनः ।
 २] सूदितः सैन्य-पालो मे साऽनुयात्रः सै-बान्धवः ॥५॥ [२
 ३] सोऽहं रिपु-विनाशाय स्व-बलस्य च वृद्धये ।
 ४] स्वयम् एव गमिष्यामि रंज-शीर्षम् अभि-त्वरं ॥६॥ [३
 अद्यैतद् वानराऽनीकं सह रामं स-लक्ष्मणम् ।
 ५] निर्-दहिष्यामि बाणौघैः शुष्कैर्वनैर् इवाऽनलः ॥७॥ [४
 अद्य सं-तर्पयिष्यामि पृथिवीं कपि-शोणितैः ।
 ६] रामं स-लक्ष्मणं चैव प्रेषयिष्ये यमै-क्षयम् ॥८॥ [५
 एवम् उक्त्वा महा-तेजा रावणो राक्षसेश्वरैः ।
 ७] आऽगच्छतु सहसा क्रुद्धः सर्व-सैन्येन सं-वृतः ॥९॥ [६

१. ल१ ल२ व अ प्र रा२ फ-तथाहि । २. ल१ ल२ व अ-०वशो
 बभूव ॥ ३. रा१-तं भ्रा० । ४. रा१-क्रोधवशाभिभूतः । ५. रा१-०योधवीरान् ॥ ६.
 ल१ ल२ व अ प्र-कुर्याच्छत्रुषु नावज्ञां । ७. रा१-अत आरभ्य ९ मल्लोकं या-
 त्पाठः सप्तत्रिंशसर्गादावपि पुनः पठितः । ८. रा२ म-संकुजरः । ९. रा१ म-
 विजयस्य । १०. म-नास्ति ॥ ११. रा१-अहं तद् । १२. रा१-प्रधक्ष्याम्यद्य । ल१
 ल२ व अ प्र-निहनिष्यामि । १३. रा१-शुष्केन्धनम् ॥ १४. ल१ ल२ व प्र रा२
 फ म-च ल० । १५. प्र-यमालयम् ॥ १६. रा१ म-लोकरावणः । १७. अतः
 परमधिकः पाठः—ल१ ल२ व अ प्र रा२ फ-कुम्भकर्णवचः श्रुत्वा रावणो
 लोकरावणः । गन्तुमैच्छदतिक्रुद्धः सर्वसैन्येन संवृतः ॥ म-अस्माच्छ्लोका-
 दारभ्य सर्गसमाप्तिं यावन्नास्ति ।

- सं-ग्रामम् अभि-काङ्क्षन्तं श्रुत्वा तं राक्षसेश्वरम् ।
 ८] तत्रोत्था(द-स्था)य येयौ देवी शीघ्रं मन्दोदरी तदा ॥१०॥ [७
 माल्य-वन्तं करे गृह्य यूपाऽक्ष-सहिता तथा ।
 ९] मन्त्रिभिर् मन्त्र-तत्त्व-ज्ञैस् तथाऽन्यैर् मन्त्रि-सत्तमैः ॥११॥ [८
 राक्षसैर् आ-वृता सर्वैर् वेत्र-मुद्गर-पाणिभिः ।
 १०] योषिद्विश्चैव वृद्धाभिस् तथा कन्याभिर् आ-वृता ॥१२॥ [९
 आयुध-व्यग्र-हस्तैश् च राक्षसैश् च समन्त-तः ।
 ११] सभांतु प्र-स्थिता देवी यत्राऽऽस्ते राक्षसाऽधिपः ॥१३॥ [१०
 छत्रेण ध्रियमाणेन अतिकाय-पुरःसरैः ? ।
 १२] चापरैर् वीज्यमानैः सा स्वति-मात्रम् अलं-कृता ॥१४॥ [११
 सा राज-मार्गे वि-पुले ध्वजमालोपशोभिते ।
 १३] उत्-सारणं प्र-कुर्वद्भिर् वेत्र-मुद्गर-पाणिभिः ॥१५॥ [१२
 प्र-विष्टा च सभां दिव्यां प्र-भया द्योतमानया ।
 १४] द्रष्टुं वै रावणं सा तु मयस्य दुहिता तदा ॥१६॥ [१३
 प्राऽऽप्तां देवीं ततो राजा प्रियां मन्दोदरीं तदा ।
 १५] दृष्ट्वा स-सम्भ्रमस् तूर्णं परि-ष्वज्य दशाऽऽननः ॥१७॥ [१४
 मन्त्रिणां तु ततस् तेषाम् आसनान्य् आ-दिदेश ह ।
 N] सौवर्णानि वि-चित्राणि सोपधानानि सर्व-शः ॥१८॥ [१५
 तेष्व् आसनोपविष्टेषु प्रणामाऽन्ते च मन्त्रिषु ।

१. रा१ प्र रा२ फ-रावणं श्रुत्य भाविनी । २. रा२-ततो । ३. रा१ प्र रा२ फ-नाम्ना । ४. रा२ फ-तथा ॥ ५. रा१-चामरैर्वैश्वरामाभिर्वीज्यमाना स्वलंकृता ॥ ६. प्र फ-सेनार्थं मार्गविपुलं । ७. ल१ ल२ व अ प्र रा२ फ-शोभितं ॥ ८. ल१ ल२ व अ प्र-तमपश्यद्गन्तुमुद्यतम् ॥ ९. ल१ ल२ व अ-तु तां । १०. रा१-सा (शितां) स्नेहसम्पूर्ण(र्णां) ॥ ११. ल१ ल२ व अ प्र-स्वासनेषूपवि० । १२. रा१ प्र रा२ फ-मान्तेषु सं० । ल१-नास्ति ।

N] पर्यङ्के तूष्प-विष्टाऽथ देवी मन्दोदरी तथा ॥१९॥ [१६

N] अति-कायो महा-बाहुः पितरं चाऽभि-वाद्य तम् ।

मातरं चाऽभि-वाद्याऽथ तदाऽऽसन-गतोऽभवत् ॥२०॥ [१७

१६] प्रहस्तै-वध-सन्तप्तो महाकायवधाऽर्दितः ।

लङ्कायाश् चाऽव-मर्देन कषायी-कृत-लोचनः ॥२१॥ [१८

१७] सं-ग्रामम् अभि-काङ्क्षन् वै व्या-कुलेनाऽन्तर्-आत्मना ।

अब्रवीद् वि-विधं वाक्यं महा-गम्भीर-निस्वनः ॥२२॥ [१९

१८] किम् आगमनं-कृत्यं ते देवि शीघ्रं तद् उच्यताम् ।

तूर्णं मम समीपं तु किम्-अर्थं त्वम् इहाऽऽगता ।

१९] मन्त्रिभिः स-हिता किं नु ब्रूहि साध्वि यथा-तथम् ॥२३॥ [२०

एवम् उक्ते तु वचने देवी वचनम् अब्रवीत् ।

२०] वि-ज्ञाप्यं शृणु राजेन्द्र याचे त्वांऽहं कृताऽञ्जलिः । [२१

नाऽप-राधश्च कर्तव्यो वदन्त्या मम मान-द ॥२४॥ [२२पू

२१] श्रुता मे नगरी रुद्धा श्रुता मे राक्षसा हताः ।

धूम्राऽक्ष-सहिता वीराः प्रहस्त-सहितास् तैश्चा ॥२५॥ [२३

२२] भवान् वै युद्ध-कामश्च निर्-गन्तुं कृत-निश्चयः ।

इति ज्ञानीहि राजेन्द्र ममाऽऽगमन-कारणम् ॥२६॥ [२४

२३] नै च युक्ते प्रमुख-तः स्थातुं तस्य महाऽऽत्मनः ।

रामस्य सु-महाभाग यस्य भार्या हृता त्वया ।

२४] लक्ष्मणस्य च सौमित्रेर् यस्य नास्ति समो युधि ॥२७॥ [२५

१. ल१ ल२ व अ-तदा ॥ २. ल१ ल२ व अ-तथास० ॥ ३. रा१-
०वधसन्तप्तो । प्र-प्रहस्तादधिसन्तप्तो ॥ ४. रा१-सोथ । ल१ ल२ व अ रा२
फ-चैव ॥ ५. फ-केनाग० । ६. ल१ ल२ व अ-तु । ७. रा१-कार्यं देवि ।
८. रा१ ल१ अ प्र रा२ फ-तु । ९. रा१-सांत्वं ॥ १०. रा१-त्वां हि । रा२-
चाहं ॥ ११. रा१ प्र रा२ फ-प्रहस्तेन सहैव तु ॥ १२. रा१-भवन्त युद्धकामं
तु । १३. रा१-०निश्चयः । १४. रा१-निश्चित्य । रा२-संचिन्त्य ॥ १५. रा२-
नन्वयुक्तं । १६. ल१ ल२ व अ प्र-नास्ति ॥

न च मानुष-मात्रोऽसौ रामो दशरथाऽऽत्मजः ।
 २५] एकेन येन वै पूर्वं बहवो राक्षसा हताः ॥२८॥
 चतुर्दश-सहस्राणि जनस्थान-निवासिनाम् । [२६
 २६] खरश्च नि-हतः सं-ख्ये तदा रामो न मानुषः ॥२९॥ [२७पू
 त्रि-शिराश् च कबन्धश् च वि-राधो दण्डके वने ।
 २७] शरेणैकेन वाली च तदा रामो न मानुषः ।
 शङ्के चैनं महा-राजं मारीचस्य वधात् तथा ॥३०॥ [२८
 २८] पितुश् च वचनाद् रामः प्र-विष्टो दण्डकं वनम् ।
 ब्रह्मचर्य-व्रते युक्तः सह भ्रात्रा वने-चरः ॥३१॥ [२९
 २९] तस्य भार्या जन-स्थानात् किम् आ-नीता पति-व्रता ।
 अ-कारणं कृतं तत् ते दोषाय समुप-स्थितम् । [३०
 ३०] पतिव्रताऽवरोधश् च दोषम् आ-वहते महत् ॥३२॥
 न मह्यं रोचते बुद्ध्या न चैषां मन्त्रिणां तथा । [३१
 ३१] राम-भार्या सती ह्य एषां रामाय प्रति-दीयताम् ॥३३॥
 वि-भीषणेन वै चोक्तं पूर्वम् एव महाऽऽत्मना । [३२
 ३२] गतस् तत्रैव हित्वा त्वांतव-साहाय्यं करिष्यति ॥३४॥
 वस्त्राणि चैव रत्नानि प्रेषयाम रघुऽत्तमे । [३३
 ३३] सीतां चैव महा-राज सु-वर्णं वाहनानि च ॥३५॥
 मणि-मुक्ता-प्रवालं च तथा रजतम् एव च । [३४

१. ल१ ल२ व अ-सोयं ॥ २. ल१ ल२ व अ प्र-मारीचस् । ३. रा१-
 च राजेन्द्र । फ-महाबाहो । ४. ल१ ल२ व अ प्र रा२ फ-तदा ॥ ५. ल१ ल२
 व अ प्र-दोषाय समुपस्थितः । ६. रा१-०रोधस्तु । ७. ल१ ल२ व अ-
 महान्तं दोषमावहेत् ॥ ८. रा१-एतेषां । प्र फ-नैतेषां । रा२-न तेषां ।
 ९. रा१-या तु । १०. व-प्रविधीयताम् ॥ ११. ल१ ल२ व अ प्र रा२
 फ-चैवोक्तं । १२. ल१ ल२ व अ प्र फ-रामश्च तद्वाचाऽयं । रा२-रामस्य तद्-
 चोऽयं ॥

- ३४] माल्य-वान् गृह्य सं-यातु यूषाऽक्षश् च तथैव च ।
 अति-कायस् तथा चाऽयं कार्यऽकार्य-विशारदः ॥३६॥ [३५
 ३५] वि-भीषणो गतः पूर्वम् एभिस् तत्र गतैर् ध्रुवैस् ।
 सन्धि करिष्यति व्यक्तं राघवं प्रणि-पत्यहिं ॥३७॥
 ३६] सं-मान्य मैथिलीं चाऽस्मै प्र-दास्यति वि-भीषणः । [३६
 माल्य-वांश् च महा-कायो राक्षसानां हिते रतः ॥३८॥
 ३७] राघवं याच्य शिरसा सन्धि कुर्वन्तु राक्षसाः । [३७
 N] सान्त्वं भेदस् तथा दानं राज्ञाम् एतत् त्रयं शुभम् ॥३९॥
 अ-शुभं तु स्मृतं युद्धं तस्माद् युद्धं वि-वर्जयेत् ।
 N] त्रिभिर् नयैर् जितं तत्र वि-क्रमेण (?णा) जितं भवेत् ॥४०॥ [३८
 स्व-जनस्य क्षयं दृष्ट्वा पुत्र-भ्रातृ-बंधं तथा ।
 ३८] सं-शयं चाऽऽर्त्मनो गत्वा किमै-एतेन करिष्यसि ॥४१॥ [३९
 चञ्चला युद्ध-सिद्धिर् तु जीयते न च जीयते ।
 ३९] तस्माद् युद्धं न रोचेत सन्धि कुरु दशाऽऽनन ॥४२॥ [४०
 प्रणि-पत्य महा-बाहो राघवं प्रति-नन्दय ।
 ४०] दीयताम् अद्य सा सीता सन्धिस् ते तेन रोचताम् ॥४३॥ [४१
 साम्प्रतं सं-शयो राज्ञन् पुरस्य सह बान्धवैः ।

१. प्र-सयूपाक्षस् ॥ २. ल१ ल२ व अ प्र-तव गुणैर् । रा२-तव गुणैर् ।
 ३. ल१ ल२-ध्रुवन् । फ-युतम् । ४. रा१-ह । प्र-व । ५. ल१ ल२ व अ प्र
 रा२ फ-सामात्यो ॥ ६. ल१ ल२ व अ-महा-मायो । ७. ल१ ल२ व अ प्र
 रा२ फ-तरसा ॥ ८. ल१ ल२ व अ-असुखं तु स्मृतं । प्र-असुखं संस्मृतं ।
 रा२ फ-श्रुत्वाऽसुखं तु तत् । ९. ल१ ल२ व अ प्र रा२ फ-विवर्जयेत् । १०.
 रा१-मन्ये अजितं विक्रमेण तु ॥ ११. रा१-कृत्वा । १२. रा१-चात्मना । १३.
 ल१ ल२ व अ प्र फ-किं जितेन । रा२-किं चित्तेन ॥ १४. प्र-० सिद्धिर्हि ।
 १५. रा१ प्र रा२ फ-हन्ति वा हन्यतेऽपि वा ॥ १६. ल१ ल२ व अ रा२-व
 प्रसाद्य च । प्र फ-प्रविशाम्य च । १७. ल१ ल२ व अ प्र रा२ फ-तेनेह ॥
 १८. ल१ ल२ व अ प्र-राज्ञः ।

- ४१] आत्मनो राक्षस-श्रेष्ठ वर्तते नाऽत्र सं-शयः ॥४४॥^१ [४२
 मा कृथाः सर्व-नाशं तु मा कृथाः पुत्र-संक्षयम् ।
 N] तत्र सत्यं ब्रवीम्य् एषा कुरुष्वै वचनं मेम ॥४५॥^१ [N
 तस्माद् राजन् ब्रवीम्य् एषा पुरस्य च कुलस्य च ।
 ४२] रक्षणीयस्त्वयाऽऽत्मा वै सर्वम् आत्मन्य् अधि-ष्ठितम् ४६ [४३
 क्षमा-शीलस् तथा रामः सत्य-वादी च राघवः ।
 ४३] धर्म-नित्यो महा-राज शरणाऽऽगत-वत्सलः ॥४७॥ [४४
 लक्ष्मणश् च मेहा-धन्वी नित्यं भ्रातृ-हिते रतः ।
 ४४] कुरु तेनाऽहंतः सन्धि रामे दशरथाऽऽत्मजे ॥४८॥ [४५
 प्र-हस्तेन कृतं किं तु युध्यता रक्षसेश्वर ।
 ४५] धूम्राऽक्षेण च राजेन्द्र नित्यं समर-गृधिणा ॥४९॥ [४६
 महा-कायेन च तथा महा-मायेन रक्षसा ।
 ४६] अ-कम्पनेन वीरेण युध्यता रक्षसेश्वरः (?र) ॥५०॥ [४७
 तथाऽन्यैर् युध्यमानैश् च किं कृतं वानरे बले ।
 ४७] न हतो यूथ-पः कश्-चिद् बलोद्देशेन रावणः (?ण) ॥५१॥ [४८
 येषां वीर्याद् विभेतीऽन्द्रः कुबेर-वरुणाव् अपि ।
 ४८] यमो वैवस्वतो येषां तथाऽन्ये देवता-गणाः । [४९
 येषां नास्ति समो वीर्ये ते हता वानरैर् युधि ॥५२॥
 ४९] न चाऽपि वानराः शक्या हन्तुं पादप-योधिनः । [५०
 रक्ष्यमाणास् तु रामेण सु-ग्रीवेण च पालिताः ॥५३॥
 ५०] तत्र मे रोचते सन्धिः सह रामेण रावण । [५१
 N] योग्यश् (?ग्य) च राघवो मित्रं कर्तव्योऽर्जुनो यथा ॥५४॥

१. रा_१-नास्ति ॥ २. प्र रा_२ फ-सर्व । ३. फ-नास्ति ॥ ४. रा_१-
 महाबाहुर । ५. रा_१-तेनाहतः । व-तेनावृतः ॥ ६. रा_१-वानरे बले ।
 रा_२ फ-राक्षसे बले ॥ ७. रा_१ ल_१ ल_२ व अ प्र-बलोद्देशेपि ॥ ८. रा_१-
 वीरास् ॥ ९. रा_१ ल_१ ल_२ व अ प्र रा_२ म-रक्षमाणस् ॥ १०. रा_२-अत्र ॥

N] मा कृथा मोघमानित्वं मा कृथाः कुल-संक्षयम् । [५२

मा कृथा गुरु-नाशं तु मा कृथाः पुत्र-संक्षयम् ।

५१] हितं^३ सर्वं ब्रवीम्य एषा कुरुष्व वचनं मम ॥५५॥ [५३

इत्यार्षे रामायणे युद्ध-काण्डे मन्दोदरी-वाक्यं नाम पञ्चत्रिंशः सर्गः ॥३५॥

[वं-३४] = [षट्त्रिंशः सर्गः] = [दा-प्रक्षिप्त-२]

तस्यास् तद् वचनं श्रुत्वा प्रियाया राक्षसेश्वरः ।

१] दीर्घम् उष्णं च नि-श्वस्य निर्-ईक्ष्यं च सभा-सदः ।

हस्ते मन्दोदरीं गृह्य वाक्यम् एतद् उवाच ह ॥१॥ [१

२] त्वयो वै^१ हित-काङ्क्षिण्या वचो यद् बहु भाषितम् ।

न तन् मनसि मे देवि प्र-विशं^१(?श)त्य् अ-प्रियं प्रिये ॥२॥ [२

३] देवाब् जित्वा रणे पूर्वं समुराऽसुरमान-वान् ।

प्र-णमे मानुषं कस्माद् वानरान् यः समा-श्रितः ॥३॥ [३

४] प्र-णम्य रामं काकुत्स्थं किं वक्ष्ये सर्व-देवताः ।

कीदृशं वा भवेत् मह्यं जीवितं हत-चेतसः^{१२}(?से) ॥४॥ [४

५] हृत्वा तस्य पुरा भार्या मानं कृत्वा सु-दारुणम् ।

राक्षसान् घातयित्वा तु लङ्कां सं-पीड्य सर्व-शः^{१३} ।

१. रा_१-पुनराशां । २. ल_१ ल_२ व अ-च । ३. अ-सत्यं ब्रवीमि
चैषा ते । प्र रा_२ फ-सर्वं ब्रवीमि चैषा ते । ४. ल_१ ल_२ व-नास्ति ॥ ५. रा_१
व प्र रा_२-लंकाकाण्डे ॥ ६. ल_१ ल_२ व अ-तु । ७. ल_१ ल_२ व अ-विलोक्य ।
८. म-नास्त्ययं सर्गः ॥ ९. रा_१प्र रा_२फ-त्वयाहं । १०. ल_१ ल_२ व अ प्र रा_२
फ-यत्प्रोक्तोहं प्रियं ॥ ११. रा_१-वानरैर्यः समावृतः ॥ १२. रा_१-नास्ति ॥
१३. रा_१ ल_१ ल_२ व अ रा_२ फ-सर्वतः ।

- ६] राघवं प्र-णमे कस्माद् धीन-वीर्यं इवाऽवलः ॥५॥ [५
 राघवं प्र-णमित्वाऽहं कथं जीवितुम् उत-सहे ।
 ८] एष मे सह-जो भावो नित्यं मनस्य् अधि-ष्ठितः ॥६॥ [६
 अधि-रूढ तदा देवि न नमेयं तु कस्य-चित् ।
 ९] त्रैलोक्ये स पुमान् नाऽस्ति यो मया न जितो रणे ॥७॥ [७
 देवतानां बलं हत्वा देव-राजो मया जितः ।
 १०] राघवं प्र-णमे कस्मान् मूर्ध्नि स्थित्वा तु देहिनाम् ॥८॥ [८
 मा कृथा हृदि सं-तापं वि-जयिष्ये शुचि-स्मिते ।
 ११] हनिष्ये राघवं चैव लक्ष्मणं वानरांश्च च तान् ॥९॥ [९
 सु-ग्रीवं च वधिष्यामि हनू-मन्तं च वानरम् ।
 १२] न तु सन्धिं करिष्यामि राघवेण कदा-चन ॥१०॥ [१०
 वैदेहीं नाऽर्पयिष्यामि राघवस्य भयाद् अहम् ।
 १३] साम्प्रतं न च सन्धिं तु करिष्यति स राघवः ॥११॥ [११
 सागरं सेतुना वेदंवा लङ्कां रूढ्वा स-काननाम् ।
 १४] राक्षसाः प्र-वरान् हत्वा सन्धिं कुर्यात् कथं प्रिये ॥१२॥ [१२
 न त्व अहं सन्धिम् इच्छामि कदा-चिद् अपि भौमिनि ।
 १५] गच्छ त्वं भव वि-स्रब्धा सर्वम् एतत् सुखोदयम् ॥१३॥ [१३
 मा कृथा हृदि सं-तापम् अहं यास्ये रणाऽजिर्गम् ।

१. रा१ ल१ व अ प्र फ-इवाचलः ॥ २. ल१ ल२ व अ प्र रा२ फ-
 वं प्रणम्याहं । ३. रा१-यस्य रक्षःसहस्राणि ॥ ४. रा१-अन्विष्यन्ति सदा देवि
 स नमेयं तु कस्य वै । ५. रा१-प्रिये ॥ ६. ल१ ल२ व अ प्र फ-कृत्ये
 स्थित्वा हि । रा२-कृते स्थितं तु ॥ ७. रा१-राजिष्येहं । रा२ फ-
 तं जयिष्ये ॥ ८. रा१-सहेह तु । प्र रा२ फ-सहैव तु ॥ ९. रा१-
 निर्ययिष्यामि । १०. रा१-नैव । ११. रा२-करिष्यामि च राघवे ॥
 १२. ल१ ल२ व अ प्र-सुमहत्तीर्त्वा । रा२-सुमहद्गत्वा ॥ १३. रा१-
 भाविनी । १४. ल१ ल२ व अ-भवेत् सर्वं । १५. रा२-०दये ॥ १६. रा१
 रा२ फ-०जिरे ।

१६] अद्य सर्वान् हनिष्यामि शत्रून् समर-मूर्धनि ॥१४॥ [१४

पुत्राश् च ते महा-वीर्या मेघनाद-पुरोगमाः ।

१७] न तेषां मुच्यते कश्चिद् अपि मृत्युर् वराऽऽनने । [१५

अन्तः-पुराय गच्छ त्वं सुखिनी भव स-स्तुषा ॥१५॥

१८] एवम् उक्त्वा परि-ष्वज्य भार्या प्रीत-मना इव । [१६

प्र(१प्रा)वेशयय(१त्त)दा देवी(१वी)स्व-कं तु भवन्नं शुभम् ॥१६॥

१९] चिन्तयामास तं घोरं वि-ग्रहं समुप-स्थितम् ।^०

रावणम् तु ततो वाक्यं राक्षसान् इदम् अब्रवीत् ।^१ [१८

२०] कल्प्यतां मे रथः शीघ्रं क्षिप्रम् आ-नीयतां धनुः ॥१७॥

अद्य क्रोधं वि-मोक्ष्यामि नि-गूढं हृदये स्थितम् । [१९

२१] देवाऽसुरे यथा पूर्वं रुद्रेण नि-हतेऽन्धके ।

२२उ] चिरकालेप्सितं ह्य एतद् युद्धं मे राघवेण हि ॥१८॥ [२०

अद्य तूष्णी-शया बाणा निर्-मुक्ता इव पन्न-गाः ।

२३] रामं समभि-र्धौवन्तु विषाऽग्नि-प्रतिमाः शिताः ॥१९॥ [२१

मु-तेजनै रुक्म-पुङ्खैस् तैल-धौतैर् हिरण्मयैः ।

२४] शरैर् आ-दीपयाम्य् एषं मुक्ताभिर इव कुञ्जरम् ॥२०॥ [२२

१. ल१ ल२ व अ प्र-अथ ॥ २. रा२-मन्यते । ३. रा२-अन्तःपुरे च ॥
४. ल१ ल२ व अ-प्रविवेश च सा । रा२-प्रविवेश तदा । ५. ल१ ल२ व अ-
तदा स्वभवनं० । प्र-स्वयं स्वभ० । रा२-स्वयं च भ० ॥ ६. रा२-घोरं च ।
७. फ-नास्ति । ८. रा२-सर्वान् हनिष्यामि । ९. ल१ ल२ व अ
प्र-हृदयोद्धवं । रा२ फ-०येभवत् । १०. ल१ ल२ व अ प्र रा२
फ-निहतोद्धकः । ११. ल१ ल२ व अ प्र फ-ह ॥ १२. रा१-०भिवर्तन्तां ।
१३. रा१-इव ॥ १४. रा१-सुतेजितै । प्र रा२ फ-सुतेजितै । १५. ल१
ल२ व अ-०पुंखैरतिधौतैर् । प्र-०पुंखैः शितधौतैर् । १६. ल१ ल२ व अ
प्र फ-सागरं दीप० ॥

वानरान् सु-बहून् गृह्य राघवेण प्र-चोदितान् ।

[N] ममाऽनु-गाहि वि-क्रान्ता मम पार्श्वम् उपाऽऽगताः ॥२१॥ [२३
इत्यार्षे रामायणे युद्ध-काण्डे रावण-वाक्यं नाम षट्त्रिंशः सर्गः ॥३६॥

[वं-३५, ३६] = [सप्तत्रिंशः सर्गः] =[दा-५९]

स एवम् उक्त्वा तु विमान-रूपं
रथं तुरंगैर् बहुभिः सु-युक्तम् ।
प्र-कैशमानो वपुषा परेण

१] समा-रुरोहऽमर-राज-शङ्खः ॥१॥ [८

स-शङ्ख-भेरी-पटह-प्रणादैर्
आस्फोटिताऽऽक्ष्वेडित-सिंहनादैः ।

पुण्यैः स्तवैश् चाऽप्य् अभि-पूज्यमानो

२] तदा ययौ राक्षस-राज-मुख्यः ॥२॥ [९

स शैल-जीमूत-निकाश-रूपैः
महा-बलैः पावक-दीप्त-नेत्रैः ।

१. ल_१ ल_२ व अ प्र-राघवं संप्रवेशितान् । रा_२-राघवात्संप्रदेशितान् ।
फ-०ण संप्रदेशितान् । २. ल_१ ल_२ व अ प्र रा_२ फ- मामनुस्मृत्य विक्रान्तान्
रामपार्श्वमुपागतान् ॥ ३. रा_२ फ-नास्ति । ४. व-लंकाकाण्डे ॥ ५. म-
प्रयुक्तम् । ६. ल_१ ल_२ व अ प्र रा_२ फ-०मानं । ७. म-०राजतुल्यः ।
८. अतः परमधिकः पाठः—रा_१-आरुह्य तं तूष्णशतैः समेतं दिव्यं तथा राक्षस-
राजपुत्रैः । ययौ तदायोधनमुग्रवीर्यो वेगेन रोषस्य बलेन चैव ॥ तमेव
वीरं समुदीर्णमन्युं निशाचरेन्द्रं सुविवृद्धकोपम् । तदानुजगाम् गिरिराज-
कल्पा रक्षोगणाः संयुगजातहर्षाः ॥ ६. प्र-०पटहनिनादैर् ॥ १०. रा_१-मांसा-
शनैः । म-महास्वरैः ।

- वलैर् वृतो राक्षस-योध-वीरैर्
 ३] भूतैर् वृतो रुद्र इवाऽमरेशः ॥३॥ [१०
 ततो नगर्याः सहसा महौजा
 निष्-क्रम्य तद् वानर-सैन्यम् उग्रम् ।
 महाऽर्णवाऽम्भः-स्तिमितं ददर्श
 ४] समुद्र-यतं पादप-शैल-हस्तम् ॥४॥ [११
 तद् राक्षसाऽनीकम् अति-प्रचण्डम्
 आ-लोक्य रामो भुजगेन्द्र-बाहुः ।
 वि-भीषणं शैस्त्र-भृतां वरिष्ठम्
 ५] उवाच शैलाऽग्र-गतः पृथु-श्रीः ॥५॥ [१२
 नाना-पताका-ध्वज-शस्त्र-जुष्टं
 कस्यैतद् अ-क्षोभ्यम् अ-भीरु-जुष्टम् ।
 प्राऽऽसौऽसिशूलाऽशनि-चक्र-जुष्टं
 ६] सैन्यं नगेन्द्रोपम-नाग-जुष्टम् ॥६॥ [१३
 ततः स रामस्य वचो नि-शम्य
 वि-भीषणः शुक्र-समान-बुद्धिः ।
 शशंस रामाय बल-प्रवेकं(?)कान्
 ७] महाऽऽत्मनां राक्षस-पुङ्गवानाम् ॥७॥ [१४
 योऽसौ गज-स्कन्ध-गतो महाऽऽत्मा
 नवोदिताऽर्कोपम-ताम्र-नेत्रः ।
 सं-कम्पयन् नाग-शिरोऽभ्युपैति
 ८] राजन् अवैह एनम् अकम्पनाऽऽहम् ॥८॥ [१५]

१. रा१-०धमुख्यैः ॥ २. रा१-भुजगभबाहुः । ३. रा१-धर्मभृतां ॥
 ४. रा१-अतीव हृष्टम् । ५. ल१ ल२ व अ-सप्रासशैलाशनिः ॥ ६. रा१-
 ०प्रवीरान् । ७. रा१-दुरासवान् । प्र-महापतिः ॥ ८. ल१ ल२ व अ प्र रा२ फ-
 योयं । ९. ल१ ल२ व अ-०पमदीप्तवक्त्रः । प्र रा२-०सतुल्यवक्त्रः । फ-०ताम्रवक्त्रः ।
 १०. रा१-स कम्पनाख्यं तमवैहि राजन् ॥

योऽसौ रथ-स्थो मृग-राज-केतुर्
धुन्वन् धनुः शक्र-धनुः-प्रकाशम् ।

करीऽव मात्य उग्र-विवृत्त-दंष्ट्रः

९] स इन्द्र-जित् नाम सुरेन्द्र-शत्रुः ॥१॥ [१६

यश्च चैष वि-क्रान्त इवेन्द्र-कल्पो
धन्वी रथ-स्थोऽति-रथोऽति-वीरः ।

वि-स्फारयन् वै धनुर् उग्र-नादम्

१०] एषोऽति-कायोऽतिविवृत्त-नेत्रः ॥१०॥ [१७

योऽसौ नैवाऽर्कोपम-ताम्र-चक्षुर्
आ-रुह्य घण्टा-निनद-प्रवेकम् ।

स्वरं स्वरं गर्जति वै महाऽऽत्मा

११] महोदरो नाम स एष वीरः ॥११॥ [१८

योऽसौ हयं काञ्चन-चित्र-भाद्र-^(१)ध्रुम
आ-रुह्य सन्ध्याऽभ्र-घन-प्रकाशम् ।

प्राऽऽसं समुद्र-यम्य मरीचि-कल्पं

१२] नैराऽन्तकाऽऽख्योऽशनि-तुल्य-वेगः ॥१२॥ [१९

यश्च चैष शूलं नि-शितं प्र-गृह्य
विद्युत्-प्रभं वासव-वैज्र-वेगम् ।

गजेन्द्रम् आ-स्थाय गिरि-प्रकाशम्^(३)

१७] आ-याति सोऽसौ त्रि-शिराम् तरैस्त्वी ॥१३॥ [२०

१. रा१-तु राजपुत्रः ॥ २. रा१-विन्यस्तहरीन्द्रकल्पो । ३. रा१-०ऽतिरथी
विभाति । ४. रा१-० विवृद्धकोपः ॥ ५. रा१-वराहोपमः । ६. रा१-० प्रणादम् ।
७. रा१ल१अ-स्वरं ॥ ८. रा१-० नचक्रसारम् । ल१ल२व अ प्र फ-० चित्रदण्डम् ।
९. रा१ म-० चिविद्धं । प्र-महेन्द्रकल्पं । १०. रा१ फ म-देवान्तकाः ॥ ११. रा१-
काञ्चनचक्रसारं । ल१ ल२ व अ प्र-किंकिणिवज्रं । रा२-किंकिणिबाहुवेगं । १२.
रा१म-शशिप्र० । १३. ल१ल२व प्र-अत आरभ्य ३६-श्लोकपूर्वार्धं यावत् पाठो
नास्ति । १४. अ फ म-योसौ । १५. अ रा२ फ म-यशस्वी ॥

- असौ तु जीमूत-निकाश-रूपः
कुम्भः(ः) पृथुर् व्यूढ-मुजात-वक्षाः ।
समा-हितः पन्नग-राज-केतुर्
१८] वि-स्फारयन्त एति धनुर् धनुष्-मान् ॥१४॥ [२१
यश् चैष जाम्बूनद-वज्र-जुष्टं
दीप्तं सै-धूमं परि-धं प्र-गृह्य ।
आ-याति रक्षो-बल-केतु-भूतः
१९] सोऽसौ नि-कुम्भोऽद्भुत-घोर-कर्मा ॥१५॥ [२२
यश् चैष चापाऽसिशरौघ-जुष्टं
पताकिनं पावक-तुल्य-रूपम् ।
रथं समा-स्थाय वि-भात्य उद्-अग्रो
१४] देवाऽन्तकोऽसौ नग-शृङ्ग-योधी ॥१६॥ [२३
यश् चैष कालाऽनल-तुल्य-रूपः
खड्गी धनुष्-मान् कवची किरीटी ।
गजेन्द्रम् आ-स्थाय गिरि-प्रकाशं
१३] खंराऽऽत्मजोऽयं मकराक्ष-नामा ॥१७॥ [N
यश् चैष नाना-विध-घोर-रूपैर्
व्याघ्रोष्ट्रनागेन्द्रमृगा(ः)र्क्ष-युक्तैः ।
भूतैर् वृतो भाति विवृत्त-नेत्रः
१५] सोऽसौ स-दंष्ट्रो विजिताऽरिसैन्यैः ॥१८॥ [२४

१. रा१-च । २. रा१-पृथुर्गुहं । अ-प्रतिव्यूढं । ३. रा२ फ म-
०यन्माति । ४. रा२-महाधं ॥ ५. रा१-सुधूमं । ६. अ रा२ फ म-सोयं ॥
७. रा१ म-विद्युत्प्रभोसौ ॥ ८. रा१-नागेन्द्रम् । ९. अ-विभात्युदग्रो । रा२ फ-
शशिप्र० । १०. रा१-खरात्मजो वै मकराक्ष एषः ॥ ११. अ रा२ फ-०नेत्रैः ।
१२. अ फ-एको सुराष्ट्रो । १३. रा१-०रिसूतुः । १४. अतः परमधिकः पाठः—
रा१-यश्चैष घोरं बहुवज्रजुष्टं सकांचनं पावकदीप्तरूपं । शूलं समुद्यम्य
समेति वेगान्नरान्तकश्चैष गजेन्द्रयोधी ॥ म-नास्ति ॥

यत्रैतद् इन्दु-प्रतिमं वि-भाति

छन्नं सितं रुक्म-शलाकम् अग्रयम् ।

स एष रक्षोऽधिपतिर् महाऽऽत्मा

२०] भूतैर् वृतो रुद्र इवाऽभ्युपैति ॥१९॥ [२५

वं-३६] विभीषण-वचः श्रुत्वा राक्षसान् प्रति भाषितम् । [N

१] प्रत्य-उवाच ततो रामो वि-भीषणम् इदं वचः ॥२०॥

अहो दीप्तो महा-तेजा रावणो लोक-रावणः । [२७

२] आदित्य इव दुः(ः)प्रेक्ष्यो रश्मिभिर् भाति राक्षसः ॥२१॥

मु-व्यक्तं लक्षये चाऽस्य रूपं तेजः-समन्वितम् । [२८

३] दैत्य-दानव-वीराणां वपुर् एवं-विधं कुतः ॥२२॥

यादृशं राक्षसेन्द्रस्य वपुर् एतद् वि-राजते । [२९

४] तथैवाऽस्याऽनु-गाम् तुल्याः पुत्राः पौत्रास्तथाऽनु-गाः ॥२३॥

सर्वे पर्वत-सङ्काशाः सर्वे पर्वत-योधिनः ।

५] सर्वे दीप्ताऽऽयुध-धरा योधाश् चाऽस्य महौजसः ॥२४॥ [३०

भाति राक्षस-राजोऽसौ प्र-दीप्तैर् भीम-विक्रमैः ।

६] शूरैः परि-वृतो योधैर् यम-काल-सम-प्रैमैः ॥२५॥ [३१

एवम् उक्त्वा ततो रामो धनुर् आ-दाय वीर्य-वान् ।

७] लक्ष्मणाऽनुचरस्तस्थौ समुद्-यम्य शराऽऽसनम् ॥२६॥ [३३

ततः स रक्षोऽधिपतिर् महाऽऽत्मा

रक्षांसि तान्य आह महा-चलानि ।

द्वारेषु पुर्यां गृह-गोपुरेषु

८] मु-निर्वृतास् तिष्ठत निर्वि-शङ्काः ॥२७॥ [३४

१. रा२ फ-मृक्षमश० । २. अ रा२ फ-अत्रैष । ३. अतः परमधिकः
पाठः—रा१-योसौ किरीटी चलकुण्डलास्यो महेन्द्रविन्ध्योपमभीमकायः ।
महेन्द्रवैवस्वतदर्पहन्ता रक्षोधिपः सोयमुपैति दृष्टः ॥ म-नास्ति ।
४. म-प्रेतैः । ५. अ रा२ फ म-० तीक्ष्णदेहवद्विरिवान्तकैः ॥ ६. अ-घोरेषु ॥

- स एवम् उक्त्वा त्रिदशेन्द्र-शत्रुम्
उद-यम्य चापं स-शरं प्र-दीप्तं ।
व्य-अदारयद् वानर-सागरौघं
१.] महा-झषः पूर्णम् इवाऽर्णवौघम् ॥२८॥ [३६
तम् आ-पतन्तं सहसा निर्-ईक्ष्य
दीप्तेषुचापं युधि राक्षसेन्द्रम् । [३७पृ
ततो हरीऽऽशः सहसा जगाम
१०.] तं रावणं योद्धुम् अति-प्रचण्डम् ॥२९॥ [N
दुद्राव रक्षोऽधिपतिं हरीऽऽशः
बलात् सैमुत्-पाट्य महीधराऽग्रम् । [३७उ
तं शैल-शृङ्गं बहु-वृक्ष-सानुं
११.] प्र-गृह्य चिक्षेप स रावणाय ॥३०॥
तम् आ-पतन्तं प्रसेम्-ईक्ष्य राजा
विभेद बाणैर् यम-दण्ड-कल्पैः । [३८
तस्मिन् प्रवृद्धोत्तम-शृङ्ग-वृक्षे
१२.] शैले वि-कीर्णे बहु-चित्र-धातौ ॥३१॥
महाऽहि-कल्पं शरम् उग्र-वेगं
समा-ददे राक्षस-यूथपेशः । [३२
स तं गृहीत्वाऽनिल-तुल्य-वेगं
१३.] स-विस्फुलिङ्गं ज्वलन-प्रकाशम् ।
बाणं महेन्द्राऽशनि-तुल्य-वेगं
चिक्षेप राजा हरि-यूथपार्य ॥३२॥ [४०

१. अ फ-०प्रचण्डः ॥ २. अ रा२ फ-०तिर्महात्मा । ३. रा१-स उद्यम्य ॥
४. अ रा२ फ-तरसा निरीक्ष्य । ५. अ रा२ फ-०मवृक्षखण्डे । म-०मचण्डवृक्षो ।
६. रा१-प्रकीर्णे बहु० । म-विशीर्णोत्तमचित्र० ॥ ७. रा१-०सपुंगवेन्द्रं । म-
०यूथपेन्द्रः । ८. रा२ फ-राज्ञे हरियूथपानां ॥

- स सायको रावण-बाहु-मुक्तः
 १४] शक्राऽशनि-प्रख्य-वपुः शिताऽग्रः ।
 सु-ग्रीवम् आ-साद्य विभेद वेगाद्
 गुहेरिता क्रौञ्चम् इवोग्र-शक्तिः ॥३३॥ [४१
 स सायकाऽऽर्त्तो विपरीत-चेताः
 १५] कूजन् व्यथाऽऽर्त्तो नि-पपात भूमौ ।
 तं प्रेक्ष्य भूमौ पतितं वि-संज्ञं
 नेदुः प्र-हृष्टा युधि यातु-धानाः ॥३४॥ [४२
 ततो गवाऽक्षो गवयः सु-दंष्ट्रो
 १६] मैन्दो गजो ज्ञाति-मुखो नलश् च ।
 शिलाः समुद-यम्य विवृद्ध-कोपाः
 समाऽद्रवन्स् ते युधि राक्षसेन्द्रम् ॥३५॥ [४३
 तेषां प्र-हारान् स चकार मोघान्
 १७] रक्षोऽधिपो बाण-शतैः शिताऽग्रैः ।
 तान् वानरेन्द्रान् अपि बाण-जालैर्
 विभेद जाम्बूनद-चित्र-पुङ्खैः ॥३६॥ [४४
 ते वानरेन्द्रास् त्रिदशाऽरि-बाणैर्
 १८] भिन्ना नि-पेतुर् भुवि भीम-रूपाः ।
 ततस् तु तद् वानर-सैन्यम् उग्रं
 प्र-च्छादयामास स बाण-जालैः ॥३७॥ [४५
 ते बध्यमानाः पतितैश् च शूरास्
 १९] तेनाऽर्द्यमानाश् च स-सैन्यमुख्याः ।
 शाखा-मृगा रावण-सायकाऽऽर्त्ता

१. रा१-नीलो नलो ज्योतिमुखो गदश्च । २. अ रा२ फ-वृद्धकायाः ।
 ३. रा१-समर्द्यन्सहसा । म-समाद्रवन्संप्रति ॥ ४. रा१-प्रकारान् ॥ ५.
 रा१-च ॥ ६. रा१-पतितोग्ररूपाः । ७. रा१-नानाहुमाभा भयशल्यविद्धाः ।

जग्मुः शरण्यं शतैः शः स्म रामं ॥३८॥ [४६

ततो महाऽऽत्मा स धनुर् धनुष्-मान्
२०] आ-दाय रामः सहसा जगाम ।

तं लक्ष्मणः प्राऽञ्जलिर् अभ्युपेत्य
प्रोवाच वाक्यं परमार्थ-युक्तम् ॥३९॥ [४७

अहंम आर्य सु-पर्याप्तो वधायाऽस्य दुर्-आत्मनः ।
२१] वधिष्याम्य अहम् अद्यैनम् अनु-जानीहि मां वि-भो ॥४०॥ [४८

मम शक्र-रिपोश् चैव संवि-मर्दो भवत् अयम् ।
२२] अद्य पश्यन्तु भूतानि परा-भूतं मया रिपुम् ॥४१॥ [N

ततोऽब्रवीन् महा-तेजा रामः सत्य-पराऽऽक्रमः ।
२३] गच्छ त्वं वचनं चेदं नि-बोध मम लक्ष्मणः (?ण) ॥४२॥ [४९

राक्षसेन्द्रो महा-कायो महा-मायो महा-धनुः ।
२४] त्रैलोक्येनाऽपि सं-कुद्धो दुष्प्र-धर्षो न सं-शयः ॥४३॥ [५०

तस्य छिद्राणि मार्गस्व स्व-च्छिद्राण्य् अभि-रक्ष च ।
२५] चक्षुषा धनुषा चैव रक्षाऽऽत्मानं समा-हितः ॥४४॥ [५१

राघवस्य वचः श्रुत्वा सम्प्रहृष्ट-तनूरुहः ।
२६] अभि-वाद्य ततो रामं ययौ सौमित्रिर् आ-हवम् ॥४५॥ [५२

स रावणं वार्त्तर-यूथ-मध्ये
ददर्श दीप्तोद्यत-भीमचापम् ।

प्र-च्छादयन्तं शर-वृष्टि-जालैस् ।
२७] तान् वानरान् वाण-विदीर्ण-देहान् ॥४६॥ [५३

१. रा१-शरणं ॥ २. फ-अयम् । ३. म-एव । ४. रा१-हनिष्याम्य-
हमेवैनम् । ५. म-प्रभो ॥ ६. म-विबोध ॥ ७. ल१ ल२ व अ प्र रा२ फ म-
संपरिष्वज्य पीडितम् ॥ ८. ल१ ल२ व अ प्र रा२ फ म-वारणहस्तबाहुः । ९. ल१
ल२ व अ प्र रा२ फ म-भीमोद्यत० ॥ १०. रा१-० विकीर्ण० । म-० विदीर्ण० ।
११. ल१ ल२ व अ-अत्र सर्गसमाप्तिर्दृश्यते ॥

- तम् आ-लोक्य महा-तेजा हनु-मान् मारुताऽऽत्मजः ।
 २८] भ्रंशयंश् छर-जालानि प्रत्य-अगच्छत् स रावणम् ॥४७॥ [५४
 रथं तस्य समा-साद्य तोदम् आ-च्छिद्य सारथेः ।
 २९] त्रासयन् रावणं धी-मान् हनु-मान् वाक्यम् अब्रवीत् ॥४८॥ [५५
 ३०पू] देव-दानव-गन्धर्वा यक्षाश् च सह पन्नै-गैः ।^१ [५६पू
 ३१उ] त्वां भग्नम् अद्य पश्यन्तु वानरैर् भीम-विक्रमैः ॥४९॥ [N
 एष मे दक्षिणो बाहुः पञ्च-शाखः समुद्-यतः ।
 ३२] निरै-हरिष्यंति ते देहाद् भूताऽऽत्मानं चिरोषितम् ॥५०॥ [५७
 श्रुत्वा हनु-मतो वाक्यं रावणो भीम-विक्रमः ।
 ३३] संरक्त-नयनः क्रोधाद् इदं वचनम् अब्रवीत् ॥५१॥ [५८
 क्षिप्रं प्र-हर निः-शङ्कः स्थिरां कीर्तिम् अवाऽऽप्नुहि ।
 ३४] वि-क्रमं च विदित्वा ते नाशयिष्यामि जीवितम् ॥५२॥ [५९
 रावणस्य वचः श्रुत्वा वायु-सुनुर अभाषत ।
 ३५] प्र-हूँते ते^२ मया पूर्वम् अक्षं मृदयता मुतम् ॥५३॥ [६०
 एवम् उक्तो महा-तेजा रावणो राक्षसाऽधिपः ।
 ३६] आ-जघानाऽनिल-मुतं तलेनोरसि वीर्य-वान् ॥५४॥ [६१
 स तथाऽभि-हतस् तेन मुहूर्तं व्य-अचरत् कपिः ।^३
 ३७] आ-जघान च^४ तं क्रुद्धस् तलेनैवाऽमर-द्विपम् ॥५५॥ [६२
 तथा स तेनाऽभि-हतो वानरेण तरस्विना ।

१. ल१ ल२ व अ प्र रा२ फ म-प्रत्ययुध्यत ॥ २. ल१ ल२ व अ प्र रा२ म-आक्षिप्य ॥ ३. ल१ ल२ व अ प्र रा२ फ म-राक्षसैः । ४. अतः परमधिकः पाठः—रा१-अवध्यत्वात्त्वया भग्नं वानरेभ्यस्तु ते भयं । तदद्य देवाः पश्यन्तु सयत्नो रगराक्षसाः । ५. ल१ ल२ व अ प्र रा२ फ-निहनिष्यति ॥ ६. रा१-क्रोपाद् ॥ ७. रा१-युद्धं दत्तं ॥ ८. ल१ ल२ व अ प्र रा२ फ-उक्त्वा । ९. ल१ ल२ व अ प्र-रावणं राक्षसाधिपम् । १०. ल१ ल२ व अ प्र-नास्ति ॥ ११. रा२-महाक्रुद्धस् । फ म-च संक्रुद्धस् ॥

- ३८] दश-ग्रीवः समुद्र-धृतो यथा भूमि-चलेऽचलः ॥५६॥ [६३
सं-ग्रामे तु तथा दृष्ट्वा रावणं तल-ताडितम् ।
३९] ऋषयश्चारणाः सिद्धा नेदुर देवासं तथाऽसुराः ॥५७॥ [६४
अथाऽऽश्वस्य महा-तेजा रावणो वाक्यम् अब्रवीत् ।
४०] साधु वानर वीर्यं ते श्लाघनीयोऽसि मे रिपुः ॥५८॥ [६५
रावणेनैवम् उक्तम् तु मारुतिर् वाक्यम् अब्रवीत् ।
४१] धिग् अस्तु मम वीर्यं तु यत् त्वं जीवसि राक्षस ॥५९॥ [६६
स त्वं तु प्र-हरेदानीं दुर-बुद्धे किं वि-कथ्यसे ।
४२] ततस् त्वां मामको मुष्टिर् नयिष्यति यम-क्षयम् ॥६०॥ [६७
४३पृ] तेन वानर-वाक्येन कोपस् तस्य व्य-अवर्धत ।
संरक्त-नयनश् चाऽपि स मुष्टिम् अकरोत् तदा ॥६१॥ [६८
४४] स मुष्टिं पातयामास वज्र-कल्पं महा-यशः ।
हनुमद-उरसि व्य-ऊढे रावणः परवीर-ह्ना ।
४५] स तेनाऽभि-हतो गाढं वि-संज्ञो वि-ह्वलोऽभवत् ॥६२॥ [N
वि-ह्वलं तु स तं दृष्ट्वा हनू-मन्तं महा-बलम् ।

१. ल१ ल२ व अ प्र रा२ फ म-समुद्रभृतो ॥ २. रा१-संग्रामं तु तदा ।
३. रा१-देवाश्च सासुराः ॥ ४. रा१-तथा० । ५. ल१ ल२ व अ रा२ फ-नीयं
सुरैरपि । ६. प्र-नास्ति ॥ ७. रा१-सुमहावीर्यं ॥ ८. ल१ ल२ व अ प्र रा२ फ-
विवक्षया । ९. म-नास्ति । १०. रा१-अपनेता ॥ ११. ल१ ल२ व अ प्र रा२
फ-तस्याभवत्तदा । म-तस्य तदा भवेत् । १२. अतः परमधिकः पाठः—रा१-
स क्रोधाग्निपरीतात्मा प्रज्ज्वाल च रावणः । १३. रा१-संरब्धनयनोत्यर्थं ॥
१४. रा१-तं । १५. रा१-हनुमान्वक्षसि । १६. रा१-संचचाल महाकपिः । १७.
अतः परमधिकः पाठः—म-अथोत्पपात मेदिन्यां न तु प्राणैर्व्ययुज्यत ॥ १८.
प्र-सततं । म-स मृतं । १९. अतः परमधिकः पाठः—म-हाहाकारस्तथोत्पन्नो
दिशासु विदिशासु च । रावणोपि महावीरो विह्वलं त्यज्य मारुतिम् ॥
सारणाम्प्रत्युवाचेदं रावणो राक्षसेश्वरः । सारथे मर्दयस्वैनं वानरं पतितं भुवि ॥
हयानां खुरमर्देन रथचक्रेण वै दृढं । एवं तु वचनं श्रुत्वा तौ चोभौ शुक्रसारणौ ॥

४६] रथेनाऽति-रथः क्षिप्रं^२ नीलं प्रति समौऽद्रवत् ॥६३॥ [७०

अन्तक-प्रतिमैर् वाणैः पर-मर्म-विभेदिभिः ।

४७] क्षिप्रम् आ-पीडयामास नीलं हरि-चमूपतिम् ॥६४॥ [७१

स शरौघ-समायस्तो नीलः परम-दारुणम् ।

४८] गिरिं मलय-शैलौऽऽभं रक्षोऽधिपतयेऽक्षिपत् ॥६५॥ [७२

हनू-मान् अपि तेजस्वी समा-श्वस्तो महा-बलः । [७३पू

४९] नीलेन सह सं-युक्तं रावणं वीऽक्ष्य वीर्य-वान् ॥६६॥ [७४पू

५०उ] सम-ईक्षमाणो युद्धेप्सुः स-रोपमं इदम् अव्रवीत् । [७५उ

५१पू] अ-न्यायं(?)यं तु(?)त इदं युद्धं क्षत्र-धर्म-वि-ज्ञानतः ॥६७॥ [N

५२उ] रावणोऽथ महा-तेजाम् तच्च दृष्ट्वा नवभिः शरैः ।^{१६}

N] आ-जघान सु-तीक्ष्णाऽग्रैस् तद् वि-शीर्णं पपात ह ॥६८॥ [७५

तद् वि-दीर्णं गिरेः शृङ्गं दृष्ट्वा हरि-चमूपतिः ।

५३] नीलोऽग्निर इव जज्वाल क्रोधेन परवीर-हा ॥६९॥ [७६

पतितं वायुतनयं पीडयामासुराहवे । रथचक्रप्रमथितो मुष्टिपातेन
वै पुरा ॥ विसंज्ञो विह्वलो भूतस्तस्मिन्संग्राममूर्धनि । १. रा_१-
जवेनाति० । म-रावणोति० । २. रा_१-शीघ्रं । ३. रा_१-समभ्यगात् ॥
४. रा_१-सर्वा । ५. रा_१-आदीपयामास ॥ ६. रा_१-नीलो हरिचमूपतिः ।
७. रा_२-गिरिशृङ्गं समुत्पाटय । ८. रा_१-०येऽमृजत् ॥ ९. अ प्र रा_२ फ म-
संसक्तो । १०. ल_१ ल_२ व अ प्र रा_२ फ म-रावणो राक्षसाधिपः । म-रावणाय
दुरात्मने । ११. अतः परमधिकः पाठः—रा_१-स रावणवधार्थं तु न चकार
मतिं तदा ॥ १२. ल_१ ल_२ व अ प्र रा_२ फ म-सरोपं समचिन्तयत् । १३.
ल_१-नैष न्यायं महायुद्धं । ल_२ व अ-नष न्यायं मया योद्धुं । प्र-नहि न्यायं मया
योद्धुं । रा_२ फ-न न्यायं हि मया योद्धुं । १४. रा_१-०धर्मविनाकृतं । ल_२ व अ
प्र रा_२ फ-०धर्मं विजानता । १५. अतः परमधिकः पाठः—रा_१-मामपास्य
यदन्येन युद्धं युद्धविशारद । तदनाहत्य वचनं राक्षसाधिपतिर्वली ॥ म-नास्ति ॥
१६. रा_१-व्यदारयद्गिरेः शृङ्गं नीलस्तं सप्तभिः शरैः । १७. रा_१-नास्ति ॥ १८. रा_१-
विकीर्णं । १९. रा_१-स वीरः ॥

- सोऽश्व-कर्णान् ध्वजान् सालांश्च चूतांश्च चाऽपि सु-पुष्पितान् ।
 ५४] अन्यांश्च वि-विधान् वृक्षान् नीलं चिक्षेप सं-युगे ॥७०॥ [७७
 स तान् आ-पपतः शीघ्रं दृक्षांश्च चिच्छेद रावणः । [७८पू
 ५५] नीलं अभ्याऽहनद् गात्रे दर्शयन् अस्त्रै-लाघवम् ॥७१॥ [N
 अभि-दृष्टः शरौघेण मेघेनेव महाऽचलः ।
 ५६] ह्रस्वं कृत्वाऽऽत्मनो रूपं ध्वजाऽग्रे नि-पपात ह ॥७२॥ [७१
 पावकाऽऽत्मजम् आ-लोक्य ध्वजाऽग्रे पर्यव-स्थितम् ।
 ५७] जज्वाल रावणः क्रोधात् ततो नीलो ननाद ह ॥७३॥ [८०
 ध्वजाऽग्रे धनुषश्च चाऽग्रे किरीटाऽग्रे च तं हरिम् ।
 ५८] स-सौमित्रिः स-सुग्रीवो दृष्ट्वा रामोऽपि वि-स्मितः ॥७४॥ [८१
 रावणोऽपि महा-सत्त्वः कपि-लाघव-विस्मितः । [८२पू
 ५९] सम्भ्रमाऽऽविष्ट-हृदयो न किञ्चित् प्रत्य्-अपद्यत ॥७५॥ [८४उ
 तैश्च चुक्रुमु(१)र औ-विष्टा लब्ध-लक्षाः पुवं-गमाः ।
 ६०] नील-लाघव-सम्भ्रान्तं दृष्ट्वा रावणम् आ-हवे ॥७६॥ [८३
 वानराणां प्र-णादेन सं-क्रुद्धो रावणस् तदा । [८४पू
 ६१] अस्त्रम् आ-हौरयामास दीप्तम् आग्नेयम् उत्-तमम् ॥७७॥ [८२उ
 आग्नेयेनाऽथ सं-युक्तं गृहीत्वा रावणः शरम् ।
 ६२] ध्वज-शीर्ष-स्थितं नीलम् उद्-प्रेक्षत निशा-चरः ॥७८॥

१. ल१ ल२ व अ प्र रा२ फ-वरान् । २. रा१-सप्तपर्णास्तु पु० ॥
 ३. म-शरैश्च । ४. रा१-नीलं चापि जघानाशु । ५. रा१-हस्तला० ॥ ६.
 रा१-सोतिविद्धः । ७. रा१-महाबलपराक्रमः । ८. रा१-देहं । ९. म-नास्ति ॥
 १०. रा१-कोपात् । ११. म-च ॥ १२. ल१ ल२ व अ प्र रा२ फ म-राघवो
 विस्मयं गतः ॥ १३. ल१ ल२ व अ प्र-ततः श्रुत्वा सुराविष्टा । म-०सुसंहृष्टा ।
 १४. ल१ ल२ व अ-०संभ्रान्ता ॥ १५. रा१-आवाहया० ॥ १६. रा१-
 ध्वजमूर्ध्निस्थितं ॥

ततोऽब्रवीन् महा-तेजा रावणो राक्षसेश्वरः । [८५
६३] कपे लाघव-युक्तोऽसि मायया परया युतः ॥७९॥

यदि त्वं रक्षसि प्राणान् मायया वानराऽधम । [८६
६४] तानि तान्य् आत्म-रूपाणि वि-सृजन् बहु-शो रणे ॥८०॥

तथा सोऽयं मया क्षिप्तः सायकोऽस्त्राऽभिमन्त्रितः ।

६५] जीवितं त्वां हि रक्षन्तं जीविताद् अंशयिष्यति ॥८१॥ [८७

एवम् उक्त्वा महा-बाहू रावणो राक्षसाऽधिपः ।

६६] सं-धाय बाणम् अस्त्रेणं चमू-पतिम् अताडयत् ॥८२॥ [८८

सोऽस्त्र-युक्तेन बाणेन नीलो वक्षसि ताडितः ।

६७] निर्-दह्यमानः सहसा नि-पपात मही-तले ॥८३॥ [८९

पितृ-माहात्म्य-संयोगाद् आत्मनश् चाऽपि तेजसा ।

६८] जानुभ्यां न्य-अपतद् भूमौ न च प्राणैर्व्य-अयुज्यत ॥८४॥ [९०

वि-संज्ञं वीनरं दृष्ट्वा दश-ग्रीवो रणोत्सुकः ।

६९] रथेनौऽम्बुद-घोषेण सौमित्रिं समुपाऽद्रवत् ॥८५॥ [९१

तम् आह सौमित्रिर् अदीन-सत्त्वो

वि-स्फारयन्तं धनुर् अ-प्रमेयम् ।

आ-गच्छ मां योधय राक्षसेन्द्र

७०] न वानरांस् त्वं प्रति-योद्धुम् अर्हः ॥८६॥ [९३

स तस्य वाक्यं परिपूर्ण-घोषं

१. रा१-राक्षसाधिपः । २. ल१ ल२ व-वरया ॥ ३. ल१ ल२
व अ प्र रा२ फ-त्वद्वधाय । म-अमोघोऽस्त्रं । ४. फ-जीविते । ५. रा१-
परि० ॥ ६. प्र रा२ फ म-राक्षसेश्वरः । ७. रा१-चापं धनुषि ॥ ८.
रा१-पितुर्माहात्म्ययोगेन । ९. रा१-चैव । १०. रा१-अगमद् ॥ ११. रा१-
पतितं । १२. रा१-रणोत्कटः । १३. रा१-रथेन मेघनादेन ॥ १४. ल१
ल२ व अ-यथा नरास्त्वां । १५. रा१-अर्हसि । ल१ ल२ व अ-अर्हः ॥
१६. रा१-प्रतिपूर्णः ।

- ज्या-शब्दम् उग्रं च नि-शम्य राजा ।
 आ-साद्य सौमित्रिम् अमित्र-हन्ता
 ७१] चुकोप कोपाद् अपि चेदम् आह ॥८७॥ [१४
 दिष्ट्याऽसि मे राघव शस्त्र-मार्गं
 प्राऽऽप्तोऽन्तिकं वै विपरीत-बुद्धे ।
 अस्मिन् क्षणे यास्यसि मृत्यु-लोकं
 ७२] सं-छाद्यमानो मम बाण-जालैः ॥८८॥ [१५
 तम् आह सौमित्रि अ-विस्मयेन
 गर्जन्तम् उग्रं शर-चाप-पाणिम् ।
 राजर्न न गर्जन्ति महा-प्रभावाः^१
 ७३] किं कैथसे प्राकृत-वत् त्वम् अद्य ॥८९॥ [१६
 जानामि वीर्यं तव राक्षसेन्द्र
 बल-प्रतापं च पराऽऽक्रमं च ।
 अयं स्थितोऽहं शर-चाप-पाणिर्
 ७४] आ-गच्छ किं मूढ वि-कैथनेन ॥९०॥ [१७
 स एवम् उक्तः कुपितः ससर्ज
 रक्षोऽधिपः सप्त-शरान् सु-पुङ्खान् ।
 तान् लक्ष्मणः काञ्चन-चित्र-पुङ्खैश्च
 ७५] चिच्छेद् बाणैर् नि-शितैः सु-पत्रैः ॥९१॥ [१८
 तान् प्रेक्ष्य बाणान् सहसा नि-कृत्तान्
 ७६] नि-कृत्त-भोगान् इव पद्मगेन्द्रान् । [१९पू

१. रा१-राक्षसः । २. रा१-तथेति । ३. रा१-अथाभिभाष्य ॥
 ४. रा१-प्राप्तोऽनुगामी विपरीतबुद्धिः । ५. ल१ ल२ व अ प्र-रणे ॥
 ६. रा१-रणे न गर्जन्ति वृथा हि शूराः । ७. रा१-कथ्यसे ॥ ८.
 रा१-तेजश्च शक्तिः । ९. रा१ रा२ फ-मोव । १०. रा२ फ-विकल्पितेन ॥
 ११. म-सुशितैः । १२. रा२-सुपुङ्खैः ॥ १३. म-वीक्ष्य । १४. रा१-फ-निराकृतान् ।

ववर्ष वाणांश् चलिताऽग्र-मौलिर्
N] महेन्द्र-वाणाऽशनि-तुल्य-वेगान् ॥१२॥ [N

स वाण-वर्ष च ववर्ष दिव्यं
रामाऽनुजः कार्मुक-सम्पणुर्नमः ।

धुरा^१ऽर्धचन्द्रोत्तम-कर्णि-भल्लानं
७७] शरानं वि-चिक्षेप न चुक्षुभे च ॥१३॥ [१००

स लक्ष्मणश् चा^२ऽऽद्य शरान् शितांऽग्रान्
महेन्द्र-वज्राऽशनि-तुल्य-वेगान् ।^१

सं-धाय चापे ज्वलन-प्रकाशानं
७९] ससर्ज रक्षोऽधिपतेर् वधाय ॥१४॥ [१०२

शरान् प्र-चिच्छेद निशाचरेन्द्रश्
छित्वा च तां^{१३} लक्ष्मणम् आ-जघान ।

शरेण कालोऽग्नि-सम-प्रभेण
८०] स्वयम्भु-दत्तेन ललाट-देशे ॥१५॥ [१०३

स लक्ष्मणो रावण-सायकाऽऽर्तश्
चचाल चापं शिथिलं प्र-युह्य ।^{१५}

पुनः स सं-ज्ञां प्रति-लभ्य कृच्छ्राच्च
८१] चिच्छेद चापं त्रिदशेन्द्र-शत्रोः ॥१६॥ [१०४

१. रा१-वाणैश् । २. रा१-०वज्राशानितुल्यवेगैः ॥ ३. रा१-
तीव्रं । ४. रा१-०सम्प्रसृतम् । ५. ल१ ल२ च अ-कूरार्धच० । प्र-कृतार्कच० ।
रा१-०भल्लैः । ६. रा१-शरान् स चिच्छेद ततः क्षणेन । रा२-नास्ति ।
७. म-नास्ति ॥ ८. रा१-०णस्तांश्च । ९. रा१-मुषोरान् । १०. रा२-नास्ति ।
११. रा२-नास्ति । १२. अतः परमधिकः पाठः—रा१-विपाटवैतस्तिकवत्सदंतैः
धुरार्धचन्द्रोपमसिंहदन्तैः । शक्यष्टिनाराचशिलीमुखाग्रैः सच्छिद्रसूचीमुख-
नैकवक्त्रैः ॥ १३. रा१-स तांस्तु चि० । १४. रा१-च । १५. रा१-कालानलसप्र० ।
१६. प्र-त्रिदशेन्द्रशत्रोः । १७. रा२ म-पुनश्च । १८. प्र-नास्ति ॥

तं कृत्त-चापं त्रिभिर् आ-जघान

बाणैस् तदा दाशरथिः शिताऽग्रैः ।

स सायकाऽऽर्तो वि-चचाल राजा

८२] कृच्छ्राच्च सं-ज्ञां पुनर् आ-ससाद ॥९७॥ [१०५

स कृत्त-चापः शर-ताडितोऽङ्गः

स्वेदोऽऽर्द्रगात्रो रुधिराऽवसिक्तः ।

जग्राह शक्तिं सहसा प्र-चण्डां

८३] स्वयम्भु-दत्तां युधि देव-शत्रुः ॥९८॥ [१०६

स तां विधूमाऽनल-सन्निकाशां

वि-त्रासिनीं वानर-राक्षसानाम् ।

चिक्षेप शक्तिं तरसा ज्वलन्तीं

८४] सौमित्रये राक्षस-राष्ट्र-नार्थः ॥९९॥ [१०७

प्र-दीप्यमानां रघु-नन्दनस् तां

जघान बाणैर् अनल-प्रकाशैः ।

तथाऽपि सा तस्य विवेश शक्तिर्

८५] भुजाऽन्तरं दाशरथेर् वि-शालम् ॥१००॥ [१०८

शक्त्या तया तु सौमित्रिस् ताडितश् च स्तनाऽन्तरे ।

१. ल१ ल२ ब-तथा । म-ततो ॥ २. रा१-०पीडि० । ३. ल१ ल२ ब
अ प्र रा२ फ म-मदार्द्र० । ४. रा१-परमप्र० । ल१ ल२ ब अ प्र रा२-०सा
सुचण्डां ॥ ५. ल१ ल२ ब अ प्र-ततः सधू० । ६. रा१-०रघूथपानाम् । ७.
ल१ ल२ ब अ प्र-स महोज्ज्वलां च । रा२ फ म-सहसा ज्व० । ८. रा१-
०राष्ट्रराजः । म-०सलोकनाथः । ९. अतः परमधिकः पाठः—म-आपतन्तीं
तु तां शक्तिं गृहीत्वा हनुमान्कपिः ॥ १०. रा१-तां दीप्य० । ११. रा१-
०प्रतापैः ॥ १२. ल१ ल२ ब अ प्र रा२ फ-स । १३. ल१ ल२ ब अ प्र फ-
०तः स । रा२ म-०तस्तु ।

- ८६] विष्णोर् अ-चिन्त्यं स्वं भागम् आत्मानं सम्प्रवि-स्मरन् । [१११
 N] पपात भूमौ सहसा छिन्न-मूल इव द्रुमः ॥१०१॥ [N
 वि-संज्ञं पतितं दृष्ट्वा सौमित्रिं राक्षसेश्वरः ।
 ८७] अव-तीर्थं रथात् तूर्णम् अभि-दुद्राव लक्ष्मणम् ॥१०२॥ [N
 ततो दानव-दर्प-घ्नः सौमित्रिं देव-कण्टकः ।
 ८८] विष्णोर् अ-चिन्त्यो यो भागो मानुषं देहम् आ-स्थितः ।
 तं पीडयित्वा बाहुभ्याम् अ-प्रभुर लङ्घनेऽभवत् ॥१०३॥ [११२
 ८९] स तं गृहीत्वा बाहुभ्यां चिन्तयामास रावणः [N
 हिम-वान् मन्दरो मेरुः कैलासो वा महा-गिरिः ।
 ९०] शक्यो भुजाभ्यां सं-बोद्धुं न त्व् अयं राघवाऽनुजः ॥१०४॥ [११०
 एतस्मिन् अन्तरे वीरस् त्वरा-वान् मारुताऽऽत्मजः । [N
 ९१] आ-जघानोरसि व्य-ऊढे वज्र-वेगेन मुष्टिना ॥१०५॥ [११३ उ
 तेन मुष्टि-प्रहारेण रावणो भीम-विक्रमः ।
 ९२] जानुभ्यां न्य-अपतद् भूमौ च चाल नि-पपात च ॥१०६॥ [११४
 वि-संज्ञं रावणं दृष्ट्वा सम्-अरे भीम-विक्रमम् ।
 ९३] ऋषयो वानरैश्चैव नेदुर् देवाश्च सेर्वराः ॥१०७॥ [११६

१. रा१-आत्मनः । २. रा१ रा२ फ म-प्रतिसंस्मरन् । ३. सर्वशाखा-
 साधारणः प्राचीनप्रक्षेप इव द्र० । ४. रा१ ल१ ल२ व अ प्र फ म-
 नास्ति ॥ ५. ल१ ल२ व अ प्र रा२ फ म-अथैतं भागस्तु समग्रो ॥ ६. प्र
 रा२ फ-तं गृहीत्वा तु । ७. प्र-राक्षसः । ८. प्र-मन्दरो वा महामेरुः । रा२
 फ-वान्मन्दरः शैलः । ९. रा२ फ-महाबलः । १०. ल१ ल२ व अ म-
 नास्ति ॥ ११. रा१-लक्ष्मणं तु ततः श्रीमाञ्जिपृक्षं स मारुतिः । १२. रा१-
 वज्रकल्पेन ॥ १३. रा१-जानुभ्यामगमद्भूमिं मुमोह प्रचचाल च । अतः
 परमधिकः पाठः—रा१-आस्थैः रुनेत्रश्रवणैर्वाम रुधिरं बहु ॥ १४. ल१
 ल२ व अ-राक्षसं । १५. रा१-दानवाश्च । १६. रा१-हृषिताः । ल१ ल२
 व अ रा२ फ म-सामुराः ॥

- हनु-मान् अपि तेजस्वी लक्ष्मणं शुभ-लक्षणम् ।
 ९४] आऽनयद् राघवाऽभ्याशं बाहुभ्यां परि-गृह्य संः । १०८ । [११७
 वायु-सूनोः मुहूर्त-त्वेन भक्त्या परमया च संः ।
 ९५] अ-कम्प्यो ह्यपि शत्रूणां लघु-त्वं स व्य-अदर्शयत् १०९ [११८
 सां समुत्-सृज्य तं शक्तिः सौमित्रि युद्ध-दुर्मदम् ।
 ९६] रावणस्य रथे तस्मिन् स्व-स्थानं प्रत्य-अपद्यत ॥ ११० ॥ [११९
 रावणोऽपि महा-तेजाः प्राऽऽप्य सं-ज्ञां महाऽऽहवे ।
 ९७] आ-ददे नि-शितान् बाणान् प्र-गृह्य वि-पुलं धनुः । १११ । [१२१
 आ-श्वस्तं सं वि-शल्यश् च लक्ष्मणः शत्रु-सूदनः ।
 ९८] विष्णोर् भागम् अ-चिन्त्यं च आत्मानं तत्र सोऽस्मरत् ११२ [१२०
 एतस्मिन् अन्तरे वीरो दृष्ट्वा रावण-विक्रमम् ।
 ९९] लक्ष्मणं च समा-श्वस्तं सैन्यं च मुदितं पुनः ॥ ११३ ॥ [N
 नि-पातितां वीराणां वानराणां महा-चमूम् ।
 १००] दृष्ट्वा रामो रण-गतः प्रत्य-अयाद् रावणं युधि^{१५} ॥ ११४ ॥ [१२२
 अथैनम् उपसं-गम्य हनु-मान् वाक्यम् अब्रवीत् ।
 १०१] मम पृष्ठं समा-रुह्य जही^{१५}सं पाप-राक्षसम् ॥ ११५ ॥ [१२३
 N] श्रुत्वा हनू-मतो वाक्यं युक्तं रामोऽनु-चिन्त्य च ।

१. ल_१ ल_२ व अ प्र रा_२ फ म-वै ॥ २. रा_१-सुकृत्येन । ३.
 ल_१ ल_२ व अ प्र फ-वशः । ४. रा_१-शत्रूणां प्रकंपोपि लघुत्वमगमत्कपेः ॥
 ५. रा_१-समुत्सृज्य च सा । ६. रा_२ फ-दुर्जयम् । ७. रा_१-पुनरागमत् ॥
 ८. अतः परमधिकः पाठः—रा_१-पुनश्च स्वरथे स्थित्वा रोषपयःकुलेक्षणः ।
 ९. ल_१ ल_२ व अ-मुमोव । १०. रा_१-जग्राह च महद् ॥ ११. रा_१-
 ०स्तश्च । १२. रा_१-स्वं स्मृत्वा स्वस्थतरोभवत् ॥ १३. रा_१- ०तित-
 महावीरां । १४. रा_१-रणे तस्मिन्भिदुद्राव रावणम् ॥ १५. ल_१ ल_२ व अ
 रा_२ फ-जह्येन ॥ १६. रा_२ फ-रामो दाशरथिस्ततः ।

- एवम् उक्तस् तथेत्य् उक्त्वा समा-रुह्य पुन-गमम् ॥११६॥ [१२४उ
 १०२] राघवः समराऽमर्षी हन्तु-कामो निर्श-चरम् । [N
 ऐरावणम् इवेन्द्रस् तु हन्तु-मैन्तं समा-स्थितः ॥११७॥ [१२४पृ
 १०३] अथ तं राघवं सं-ख्ये ददर्श मनुजाऽधिपः । [१२५
 तम् आ-लोक्य महा-तेजाः प्रेत्य-अयाद् रघु-नन्दनः ।
 १०४] वि-रोचनम् इव क्रुद्धो विष्णुर् अभ्युद्यताऽऽयुधः ॥११८॥ [१२६
 ज्या-शब्दम् अथ कुर्वन् स वज्र-निष्पेष-निस्वनम् ।
 १०५] गम्भीरोदग्रया वाचा राक्षसेन्द्रम् उवाच ह ॥११९॥ [१२७
 तिष्ठ तिष्ठ मम त्वं हि कृत्वा वि-प्रियम् ईदृशम् ।
 १०६] कर्तुं राक्षस-शार्दूल गतो मोक्षम् अवाऽऽप्स्यसि ॥१२०॥ [१२८
 यदीन्द्र-वैवस्वत-भास्वरान् वा
 स्वयम्भु-वैश्वानरम् ईश्वरं च ।
 गमिष्यसि त्वं दश वा दिशो वा
 १०७] तथाऽपि नैवाऽद्य वि-मोक्ष्यसे त्वम् ॥१२१॥ [१२९
 यंश् चैष शक्त्या नि-हतस् त्वयाऽद्य
 वि-पादम् आऽगातं सहसाऽभि-पन्नः । [१३०पृ
 स एव रक्षो-गण-मृत्यु-भूतः [१३०उ
 १०८] प्र-धक्ष्यते वै तव सैन्य-कक्षम् ॥१२२ [N
 १०९पृ] राघवस्य वचः श्रुत्वा राक्षसेन्द्रो महा-क्वपिम् ।
 ११०उ] आ-जघान शरैस् तीक्ष्णैः कौलवैश्वानरोपमैः ॥१२३॥ [१३२

१. रा२ फ-० कामस्तु रावणम् । २. रा१-ल । ३. प्र-० मन्तमिवास्थितः ॥
 ४. रा१-रथस्थं । ५. रा१-प्रदुद्राव च राघवः ॥ ६. ल१ ल२ व-अपि ॥ ७.
 अ-गत्वा । ८. ल१ ल२ व अ-स्वर्ग ॥ ९. ल१ ल२ व अ प्र रा२
 फ-० नरशंकरान्वा । १०. ल१ ल२ व अ-वै ॥ ११. रा१-य एष । १२. रा१-
 कृच्छ्राद्विषादं ॥ १३. रा१-कालानलशिखोपमैः ॥

- राघवं वहतस् तस्य ताडितस्याऽपि सायकैः ।
 १११] स्वभाव-तेजो-युक्तस्य भूयस् तेजोऽभ्य-अवर्धता ॥१२४॥ [१३३
 ततो रामो महा-तेजा रावणेन कृत-व्रणम् ।
 ११२] दृष्ट्वा प्लवग-शार्दूलं क्रोधस्य वशम् अभ्य-अगात् ॥१२५॥ [१३४
 तस्याऽभिसं-गम्य रथं सै-चक्रं
 साऽश्वध्वजं चारु महा-पताकम् ।
 स-सारथिं चाऽशनि-तुल्य-वेगै
 ११३] रामः प्र-चिच्छेद शरैः सु-तीक्ष्णैः ॥१२६॥ [१३५
 अथेन्द्र-शत्रुं तरसा जघान
 बाणेन वज्राऽशनि-सन्निभेन ।
 भुजाऽन्तरे व्यूढ-सृजत-रूपे
 ११४] वज्रेण मेरुं भग-वान् इवेन्द्रः ॥१२७॥ [१३६
 यो वज्रवेर्गाऽशनिसन्निपातैर्
 न चुक्षुभे नाऽपि चचाल राजा ।
 स राम-बाणाऽभिहतो व्यथाऽऽर्तश्च
 ११५] चचाल चापं च मुमोच वीरः ॥१२८॥ [१३७
 स वि-ह्वलं तं तुं सम-ईक्ष्य रामः
 समा-ददे दीप्तम् अथार्ध-चन्द्रम् ।
 तेनाऽर्क-वर्णं सहसा किरीटं
 ११६] चिच्छेद रक्षोऽधिपतेर् महाऽऽत्मा ॥१२९॥ [१३८

१. रा१-तेजो व्यव० ॥ २. अतः परमधिकः पाठः-रा१-हनूमानपि
 तेजस्वी व्यवर्धत महामनाः । विद्धो वेगेन महता शरैरग्निशिखोपमैः ॥
 ३. रा१-सुचक्रं । ४. रा१-चापि । म-बाध । ५. रा१-साशनिखड्गशूलं ॥
 ६. रा१-शरेण । ७. ल१ ल२ व अ प्र-व्यूढशिलानुरूपे ॥ ८. रा१ म-
 वज्रपाताशनि० ॥ ९. रा१-सुविह्वलं । १०. रा१ प्र-प्रसमीक्ष्य ॥

- तं निर्विषाऽऽशीविष-सन्निकाशं
 शान्ताऽर्चिषं सूर्यम् इवाऽभ्र-रुद्धम् ।
 गत-श्रियं कृत्त-किरीट-कुण्डलं
 ११७] प्रोवाच रामो युधि राक्षसेन्द्रम् ॥१३०॥ [१३९
 कृतं त्वया कर्म महत् सु-तीव्रं
 हत-प्रवीरश् च कृतस् त्वयाऽहम् ।
 तस्मात् परि-श्रान्तम् इव व्यवस्य
 ११८] न त्वां शरैर् मृत्यु-पथं नयामि ॥१३१॥ [१४०
 स एवम् उक्तो हत-मान-दर्पो
 निकृत्त-चापः स-शरः स-शूलः ।
 शोकाऽर्दितः कृत्त-महाकिरीटो
 ११९] विवेश लङ्कां सहसा गत-श्रीः ॥१३२॥ [१४२
 तस्मिन् प्र-विष्टे रजनीचरेन्द्रे
 महा-बले दानव-देव-शत्रौ ।
 हरीन् वि-शल्यान् सह लक्ष्मणेन
 १२०] चकार रामः परमाऽऽहवाऽग्रे ॥१३३॥ [१४३
 तस्मिन् प्र-भगे त्रिदशेन्द्र-शत्रौ

१. ल१ ल२ व अ प्र-इवावरुद्धं । २. रा१-० किरीटदेशं ॥ ३. ल१ ल२
 व अ प्र-त्वयाद्य । ४. अतः परमधिकः पाठः-रा२-विमृश्य राघवो बुद्ध्या
 संचिन्त्य च पुनः पुनः । बुद्धिपूर्वं तु काकुत्स्थो नावधीद्रावणं तदा ॥ हितं
 संचित्य सीताया आत्मनश्च महामतिः । नावधीद्राक्षसं तस्मात्क्रुद्धश्चैन-
 मुवाच ह ॥ अभिजातं बलं शौर्यं यशो धर्मस्तपः श्रुतिः । मैथिलीं हरता
 मूढ सर्वं ते विफलीकृतं ॥ निरस्य रावणं युद्धे भर्त्सयित्वा मुहुर्मुहुः । प्रहस्य
 राघवो वाक्यं पुनरेवेदमब्रवीत् ॥ त्वाहमेकाकिनं दृष्ट्वा कारणाच्चैव दुर्मते ।
 नाहं त्वां प्रवधिष्यामि तस्माद्द्रच्छ निशाचर ॥ म-अनुजानामि गच्छ त्व-
 मिदानीं बाणपीडितः । प्रविश्य लंकामाश्वास्य श्वः पश्यसि बलं मम ॥

सुराऽसुरा भूत-गणा दिशश्च । [१४४पू
स-सागराः सर्पिमहोरगाश्च । [१४४उ
१२१] नर्नन्दिरे सिद्ध-गणाश्च सर्वे ॥१३४॥[N
इत्यार्षे रामार्यणे युद्ध-काण्डे रावण-भङ्गो नाम सप्तत्रिंशः सर्गः ॥३७॥

[वं-३७]= [अष्टात्रिंशः सर्गः] =[दा-६०]

स प्र-विश्य पुरीं लङ्कां राम-बाण-बलाऽर्दितः ।
१] भैरवं-दर्पस् तथैव राजा बभूव व्यथितेन्द्रियः ॥१॥ [१
मातङ्ग इव सिंहेन गरुडेनेव पन्न-गः ।
२] अभि-भूतोऽभवद् राजा राघवेण महाऽऽत्मना ॥२॥ [२
ब्रह्म-दण्ड-प्रकाशानां विद्युत्-सदृश-वर्चसाम् ।
३] स्मरन् राघव-बाणानां विव्यथे राक्षसेश्वरः ॥३॥ [३
स काञ्चन-मयं दिव्यम् आ-श्रित्य परमाऽऽसनम् ।
४] अवेक्षमाणः सचिवान् रावणो वाक्यम् अब्रवीत् ॥४॥ [४
सर्वं तत् खलु मोघं मे यत् कृतं परमं तपः ।

१. प्र-० गणादिकाश्च । २. ल१ ल२ व अ-समागताः । ३. अतः
परमधिकः पाठः—ल१ ल२ व अ प्र रा२ फ-चचाल भूर्भूतचराचरस्य बलाबलं
रावणरामयोश्च । पराजयं चापि जयं च रामो दशाननश्चापि विवेद नैव ॥
४. ल१ ल२ व अ रा२ फ-अज्ञातिषुः । ५. प्र-वानरराक्षसाश्च ॥ ६. म-नास्ति ।
७. फ म-नास्ति । ८. रा१ ल२ व प्र-लंकाकाण्डे । फ म-युद्धपर्वणि ॥ ९. रा१-
बाणभयादितः । १०. रा१ म-निश्चयसन्धौ तदा ॥ ११ म-० शतेजसाम् । १२. रा१-
म-राक्षसाधिपः ॥ १३. रा१-निरीक्ष्य माणः ॥

- ५] यद् इन्द्रेण समानोऽहं मानुषेण परा-जितः ॥५॥ [५
 पुरा मे ब्रह्मणा प्रोक्तं तद् वचस् समुप-स्थितम् ।
 ६] मानुषेभ्यो वि-जानीहि भयम् इत्य् एव तत् तथा ॥६॥ [६
 देव-दानव-गन्धर्वैर् यक्ष-राक्षस-पन्नगैः ।
 ७] अवध्य-त्वं मया प्राऽऽप्तं परि-भूतास् तु मानुषाः ॥७॥ [७
 यच् चाऽपि हिमवच्-छृङ्गे कुद्धो नन्द्य् अभ्य-अभाषत ।
 ८] तस्यैव तुल्य-वचनैर् अव-रुद्धा हि मे पुरी ॥८॥ [N
 तयोर् महाऽऽत्मनोर् वाक्यं नाऽन्यथा तद् वि साम्प्रतम् ।
 ९] सत्यं वि-भीषणेनोक्तं यच् च वाक्यं महाऽऽत्मना ॥९॥ [N
 तद् इदं माम् अनुप्राऽऽप्तं विभीषण-वचः शुभम् ।^१
 १०] तस्य प्रयुक्त-वाक्यस्य नाऽन्यथा याति साम्प्रतम् ॥१०॥ [N
 मया दर्पवलोत्सेकाद् अन्यथा चिन्तितं तदा ।
 ११] तद् अन्यथा परि-गतं मम दौरात्म्य-चेष्टितैः ॥११॥ [N
 १२पू] नाऽति-भारोऽस्ति दैवस्य पौरुषे नियता मतिः ।
 N] दैव-पौरुष-संयोगात् सिद्धिर् नित्यम् अवाऽऽप्यते ॥१२॥ [N
 सज्जा भवन्तु रक्षन्तु नगरीं मे समन्त-तः ।
 १३] राक्षसाश् चैव तिष्ठन्तु पुर-गाः पुर-मूर्धसु ॥१३॥ [१२उ
 स चाऽप्रतिम-दर्पोऽद्य देव-दानव-दर्प-हा ।
 १४] ब्रह्म-शापाऽभिभूतश् च कुम्भ-कर्णो वि-बोध्यताम् ॥१४॥ [१३
 सम्-अरे जितम् आत्मानं प्र-हस्तं च हतं रणे ।
 १५] ज्ञात्वा रक्षो-बलं भीमम् आ-दिदेश महा-बलः ॥१५॥ [१४
 द्वारेषु यत्र क्रियतां प्राकारश् चाऽभि-रुद्यताम् ।
 १६] निद्रा-बल-समाविष्टः कुम्भ-कर्णो वि-बोध्यताम् ॥१६॥ [१५

१. रा^१-पुराणं ब्रह्मण इदं वचनं सामुप^० ॥ २. म-नास्ति ॥ ३. रा^१-
 अत आरभ्य ३९-राक्षसोक्तं यावन् नास्ति ॥ ४. ल^१ ल^२ व अ प्र फ म-
 नास्ति ॥ ५. प्र-नास्ति ॥

- स हि सं-लये महा-बाहुः कुम्भ-कर्णश् च राक्षसः ।
 १७] वानरान् राज-पुत्रौ च क्षिप्रम् एव हनिष्यति ॥१७॥ [१८
 राम-बाण-निरस्तानां सं-भ्रमेऽस्मिन् सु-दारुणे ।
 १८] वि-धमिष्यति नः क्षिप्रं कुम्भ-कर्णो महद् भयम् ॥१८॥ [२०
 नव सप्त दशाऽष्टौ च मासान् स्वपिति राक्षसः । [१६७
 १९] तं वि-बोधयत क्षिप्रं कुम्भ-कर्णं महा-बलम् । [N
 कुम्भ-कर्णः सदा शेते मूढो ग्राम्य-मुखे रतः ॥१९॥ [१९७
 २०] किं करिष्याम्य् अहं तेन शक्र-तुल्य-बलेन हि ।
 ईदृशे सं-भ्रमे घोरे योऽभयाय न कल्पते ॥२०॥ [२१
 २१] तेऽपि तद् वचनं श्रुत्वा राक्षसेन्द्रस्य राक्षसाः ।
 जग्मुः परम-सम्भ्रान्ताः कुम्भकर्ण-निवेशनम् ॥२१॥ [२२
 २२] ते तथा तु समा-दिष्टा राक्षसा भीम-विक्रमाः ।
 गन्धान् माल्यं तथा पानं भक्ष्यं चाऽऽदाय स-त्त्वराः ॥२२॥ [२३
 २३] आ-साद्य भवनं तस्य विविशुस् ते नृपाऽऽज्ञया । [N
 तत् प्र-विश्य महा-द्वारं सर्व-तो योजनाऽऽयतम् ॥२३॥
 २४] कुम्भकर्ण-गृहं रम्यं पुण्य-गन्धं शुचिं शुभम् । [२४
 वि-बोधयन्तस् ते सर्वे तस्थुस् तस्य महा-गृहे ॥२४॥ [N
 २५] तस्य निश्वास-वातेन कुम्भ-कर्णस्य रक्षसः ।
 राक्षसा बल-वन्तोऽपि स्थातुं नाऽशक्नुवन् तदा ॥२५॥ [N
 २६] कुम्भ-कर्णस्य नि-श्वासैर् अव-धूता महा-बलाः ।
 यतमानाश् च कृच्छ्रेण तत् ते प्र-विविशुर् गृहम् ॥२६॥ [२५
 २७] सम्प्र-विश्य तदा रम्यं गृहं काञ्चन-कुट्टिमम् ।
 ददृशुर् नैर्ऋत-व्याघ्रं शयानं भीम-विक्रमम् । [२६
 २८] ऊर्ध्वरोमाऽञ्जित-तनुं श्वसन्तम् इव पन्न-गम् ॥२७॥
 वि-भ्रामयन्तं नि-श्वासैः शयानं पिशिताऽशनम् । [२८

- २९] भीम-प्राण-बलं भीमं पाताल-विपुलाऽऽननम् ॥२८॥ [२९पू
 ते तु तं वि-कृतं सुप्तं वि-कीर्णम् इव पर्वतम् ।
 ३०] कुम्भ-कर्णं महा-निद्रं प्र-सुप्तं बोधयिष्णवः ॥२९॥ [२७
 ततः परि-हिता गाढं राक्षसा भीम-विक्रमाः । [४२
 ३१] नीलाऽञ्जनचयाऽऽकाराः कुम्भकर्ण-समीप-गाः ॥३०॥ [४४पू
 तत्रोप-जहुः क्षिप्रं ते कुम्भकर्णाऽग्र-तस् तदा ।
 ३२] भक्ष्याणां मेरु-सङ्काशं राशिं परम-तर्पिणाम् ॥३१॥ [३१
 मृगाणां महिषाणां च वराहाणां च सं-चयम् ।
 ३३] चक्रुर् नैर्ऋत-शार्दूला राशिम् अन्नस्य चाऽद्भुतम् ॥३२॥ [३२
 ततः शोणित-कुम्भांश् च मद्यानि वि-विधानि च ।
 ३४] पुरस्तात् कुम्भ-कर्णस्य चक्रुस् त्रिदश-शत्रवः ॥३३॥ [३३
 लिलिपुंश् च पराऽर्थेन चन्दनेन सु-गन्धिना ।
 ३५] वस्त्रैश् च छादयामासुर् माल्य-योग-सुगन्धिभिः ॥३४॥ [३४
 धूपं सु-गन्धं सस्रजुस् तुष्टुबुश् च परं-तपम् । [३५पू
 ३६] कुम्भ-कर्णं महा-निद्रं बोधनाय प्र-चक्रिरे ॥३५॥ [N
 जल-दा इव चोन्-नेदुर् यातु-धानाम् ततस् ततः । [३५उ
 ३७] विभिदुश्चाऽस्य गात्राणि नि-घ्नन्तो व्य-अनदंस्तथा ॥३६॥ [N
 अथ खिन्ना न शेकुस् ते तत्-प्रबोधाय राक्षसाः ।
 ३८] ततो गुरु-तरं यत्रं दारुणं समुपाऽक्रमन् ॥३७॥ [४५
 शङ्कांश् च पूरयामासुः शशाऽङ्क-सदृश-प्रभान् ।
 ३९] तुमुलं युगपच् चाऽपि नेदुर् भृशम् अ-मर्षणाः ॥३८॥ [३६
 नेदुर् आ-स्फोटयामासुश् चिक्षेदुश् चैव राक्षसाः ।
 ४०] कुम्भकर्ण-विबोधाऽर्थं चक्रुश् च वि-पुलं स्वनम् ॥३९॥ [३७
 उघ्राणं स्वराणं हयान् नागाञ् जघ्नुर् दण्डकशाऽङ्कुशैः ।

१. रा२-तत्राप्याजहुः ॥ २. ल१ ल२ ब-लेपुश्चैव ॥ ३. प्र रा२-धूमं ॥
 ४. रा१-त्तान् । ५. रा१-नास्ति ।

- ४१] भेरी-शङ्ख-मृदङ्गांश् च सर्व-प्राणैर् अवादयन् ॥४०॥ [४६
नि-जघ्नुश् चाऽस्य गात्राणि महाकाष्ठ-तां (तां) डकैः ।
- ४२] मुद्गरैर् मुसलैश् चैव सर्व-प्राणै-समुद्यतैः ॥४१॥ [४७
तं शङ्ख-भेरी-मुरज-प्रणादम्
आस्फोटिताऽऽक्ष्वेडित-सिंह-नादम् ।
दिशो द्रवन्तस् त्रि-दिशं क्रमन्तः
- ४३] श्रुत्वा विहं-गाः सहसा नि-पेतुः ॥४२॥ [३८
यदा तु तैः सन्नि-नदैर् महाऽऽत्मा
न कुम्भ-कर्णो बुबुधे प्र-सुप्तः ।
तदा भुशुण्डीर् मुसलानि चैव
- ४४] रक्षो-गणास् ते जगृहुर् गदाश् च ॥४३॥ [३९
तं शैल-शृङ्गैर् मुसलैर् गदाभिर्
वृक्षैस् तलैर् मुद्गर-मुष्टिभिश् च ।
सुख-प्रसुप्तं भुवि कुम्भ-कर्णं
- ४५] रक्षांस्य उद्-अग्राणि तदानि-जघ्नुः ॥४४॥ [४०
तेन शब्देन महता लङ्का सम्परि-पूरिता ।
- ४६] स-पर्वत-वना सर्वा सँ चँ नैव व्य-अबुध्यत ॥४५॥ [४८
ततः सहस्रं भेरीणां युगपत् सम्-अहन्यत ।
- ४७] मृष्ट-काञ्चन-कोणानाम् आ-सक्तानां समन्त-तः ॥४६॥ [४९
एवम् अप्य् अति-निद्रस् तु यदा नैव व्य-अबुध्यत ।
- ४८] शाप-र्वश्यस् तथा सुप्तस् तदा क्रुद्धा निशा-चराः ॥४७॥ [५०
ते तु क्रोध-समाविष्टाः सर्वे भीम-पराऽऽक्रमाः ।

१. रा१-महद्भिः कूटमुद्गरैः । ल१ल२व अ प्र-०काष्ठकडंगरैः । २. रा१-
०प्राणैः समन्ततः । ३. ल१ल२व अ प्र-नास्ति ॥ ४. रा१-वियदुत्प्लवस्तः । स-विय-
दुत्क्र० ॥ ५. अ-संनिहतैर् ॥ ६. रा१-सर्वाभिपू० । रा२ फ स-सम्प्रतिपू० ।
७. ल१ ल२ व-न तु ॥ ८. रा१-शापवद्वतया ॥

- ४९] तद् रक्षो बोधयिष्यन्तश् चकुर अन्यं पराऽऽक्रमम् ॥४८॥ [५१
 अन्ये भेरीः समा-जघ्नुर अन्ये चकुर महा-स्वनम् ।
 ५०] केशान् अस्याऽरुजंश् चाऽन्ये कर्णाव् अन्ये दशन्ति च ४९ [५२
 अन्ये च बलिनस् तस्य कूट-मुद्गर-पाणयः ।
 ५१] मूर्ध्नि वक्षसि गात्रेषु निर्-दैयाः सम्-अताडयन् ॥५०॥ [५४
 मृदङ्गान् पणवान् भेरीः शङ्खान् कुम्भ-मुखांस् तथा ।
 ५२] दश राक्षस-साहस्रा जघ्नुर भीम-पराऽऽक्रमाः ॥५१॥ [N
 राक्षसानां सहस्रं तु शरीरे सम्प्र-धावति । [N
 ५३] कुम्भ-कर्णस् तदा सुप्तो न चैवं प्रत्य्-अबुध्यत ॥५२॥ [५६उ
 रज्जुजालाऽवनद्धाभिर् घातनीभिः समन्त-तः ।
 ५४] बध्यमानो महा-कायो न प्राऽबुध्यत राक्षसः ॥५३॥ [५९
 ततो गज-सहस्रं तु शरीरे संव्य-अधावत । [५६पू
 ५५] स मर्द्यमानोऽपि तदा न प्राऽबुध्यत राक्षसः ॥५४॥ [N
 ते राक्षसास् तदा खिन्नाश् चकुर अन्यं पराऽऽक्रमम् ।
 ५६] प्र-मदाश् चाऽऽह्वयामासुः सुमृष्ट-मणि-कुण्डलाः ॥५५॥ [N
 नाग-राक्षस-कन्याश् च तथा गन्धर्व-योषितः ।
 ५७] मनु-जानां दुहितरः किं-नराणां तथैव च ॥५६॥ [N
 प्र-विष्टा भवनं रम्यं तप्त-काञ्चन-कुट्टिमम् ।
 ५८] कुर्वन्त्यो गीत-वादित्रं कुम्भकर्णाऽग्र-तः स्थिताः ॥५७॥ [N

१. रा_१-महास्वरं । ल_१ ल_२ व अ-पराक्रमं । २. रा_१-अपि
 ददंशिरे ॥ ३. ल_१ व अ-ताडयन्तोऽदयं तथा ॥ ४. रा_१-शंख-
 वादित्रनिस्वनाः ॥ ५. रा_१-तथापि व्यबु० ॥ ६. रा_१-०नीभिश्च सर्वशः ॥
 ७. ल_१ ल_२ व अ रा_२ फ म-संप्रधावति । ८. रा_२ फ-नैवाबुध्यत । ९.
 प्र-नास्ति ॥ १०. म-किन्नरयो० ॥ ११. ल_१ ल_२ व अ प्र-मुख्यं ।
 १२. रा_२-तदा काञ्चन० । १३. रा_१-ताः स्त्रियो गीतवादित्रैः ॥
 १४. म-नास्ति ॥

दिव्या दिव्यैर् अलं-कारैर् दिव्य-धूपेन धूपिताः ।

५९] दिव्य-गन्धाः सु-गन्धाश् च चिक्रीडुर् भवनोत्तमे ॥५८॥ [N

ताश् च सर्वा विशालाऽक्ष्यः सर्वाः काञ्चन-सप्रभाः ।

६०] सर्वा रूपगुणोपेताः सर्वाऽऽभरण-भूषिताः ॥५९॥ [N

सर्वा विस्तीर्ण-जघनाः सर्वाः पीन-पयोधराः ।

६१] सर्वाः कमल-पत्राऽक्ष्यो नील-कुञ्चित-मूर्धजाः ॥६०॥ [N

तासां नूपुर-शब्देन मेखलानां रवेण च ।

६२] गीत-वादित्र-शब्देन स्वरेण मधुरेण च ॥६१॥ [N

दिव्येन चैव गन्धेन स्पर्शेन वि-विधेन च ।

६३] वि-बुद्धः कुम्भ-कर्णोऽसौ भीमाऽक्षो भीम-विक्रमः ॥६२॥ [N

स हन्यमानश् च महीध्र-वृक्षैर्

अ-चिन्तयंस् तांस् तुमुल-प्रहारान् ।

निद्रा-क्षयात् क्षुब्ध-बल-पीडितश् च

N] वि-जृम्भमाणः सहस्रोत्-पपात ॥६३॥ [५७

महा-भुजौ वासुकितक्षकाऽऽभौ

वि-क्षिप्य वीरो गिरि-शृङ्ग-सारौ ।

वि-वृत्त्य वक्रं वडवा-मुखाऽऽभं

६४] निशा-चरोऽसौ वि-कृतं व्य-अजृम्भत ॥६४॥ [५८

वि-जृम्भमाणोऽति-बलः प्रत्य-अबुध्यत राक्षसः ।

६५] नि-श्वासश् चाऽस्य सं-जज्ञे सं-वर्त्तक इवाऽनैलः ॥६५॥ [६०

तस्य सं-जृम्भमाणस्य वक्रं पाताल-सन्निभम् ।

६६] ददृशे मेरुशृङ्गाऽग्रे दिवा-कर् इवोदितः ॥६६॥ [५९

१. रा२ म-नास्ति । २. ल१ ल२ व अ प्र रा२ फ म-क्रीडन्त्यो ॥ ३. ल१ ल२ व अ प्र-नास्ति ॥ ४. रा१-भीमदर्शनः । ल१ ल२ व अ प्र फ-भीमपराक्रमः ॥ ५. रा१-क्षुत्परिपी० ॥ ६. रा१ ल१ ल२ व-०निलः ॥ ७. रा२-विजृम्भमाणं सद्रक्तं पातालतलसन्निभम् । ८. रा१-०करमिवोदितम् ॥

- दीप्ताम्राऽऽस्यजिह्वस्य विश्रुत-सदृश-पक्ष्मणी ।
 ६७] भीमे नेत्रे न्य-अदृश्येतां दीप्ताम् इव महा-ग्रहौ ॥६७॥ [६२
 रूपम् उत्-तिष्ठतस् तस्य कुम्भ-कर्णस्य सं-वैभौ ।
 ६८] तापोऽन्ते सर्व-लोकस्य मेघस्येव वि-वर्षतः ॥६८॥ [६१
 ते समुत्था(द्-स्था)प्य भीमाऽक्षं भीम-रूप-पराऽऽक्रमम् ।
 ७२] राक्षसाम् त्वरिता जग्मुर् दशग्रीव-निवेशनम् ॥६९॥ [८५
 N] तेऽभि-गम्य दश-ग्रीवम् आसीनं परमाऽऽसने ।
 ऊचुर् वद्धाऽञ्जलिपुटाः सर्व एव निशा-चराः ॥७०॥ [८६
 ७३] प्र-बुद्धः कुम्भ-कूर्णो वै भ्राता ते राक्षसर्वम् ।
 यथा ते नैव निर्-यातु द्रक्ष(क्ष्य)स्य एनम् इहाऽऽगतम् ७१[८७
 ७४] रावणम् त्व अत्रवीद हृष्टो राक्षसान् राक्षसाऽधिपः ।
 द्रष्टुम् एनम् इहेच्छामि यथा-न्यायं चं पूजितुम् ॥७२॥ [८८
 ७५] तथेत्य् उक्त्वा चं ते सर्वे पुनर् आ-गम्य राक्षसाः ।
 कुम्भ-कर्णम् इदं वाक्यम् ऊचू रावण-चोदिताः ॥७३॥ [८९
 ७६] द्रष्टुम् इच्छति राजा त्वां सर्व-राक्षस-पुङ्गवः ।
 गमने क्रियतां बुद्धिर् भ्रातरं सम्प्र-हर्षय ॥७४॥ [९०
 ७७] कुम्भ-कर्णस् तु दुर-धर्षो भ्रातुर् औ-ज्ञाय शौसनम् ।
 तथेत्य् उक्त्वा महा-वीर्यः शयनाद् उत्-पपात ह ॥७५॥ [९१
 ७८] प्र-क्षाल्य वदनं हृष्टः शान्तः परम-भूषितः ।
 पिपासुस् त्वरयामास पानं मद-समीरितम् ॥७६॥ [९२

१. रा२-० समप्रकाशिनी । २. ल१ ल२ व अ प्र रा२ फ म-भीमे दृश-
 तुनेत्रे ॥ ३. रा२-रक्षसः । ४. रा१ ल१ ल२ व अ प्र रा२ म-तपांते
 सवलाकस्य । ५. अतः परमधिकः पाठः—रा१-तद्विनिद्रं ततो रक्षः कषा-
 यीकृतलोचनम् । विहृत्सर्वतो दृष्टिं तातुवाच निशाचरान् ॥
 ६. रा१ म-० कर्णोऽसौ ॥ ७. प्र-चमूपति ॥ ८. रा१ म-तु । ९. म-
 नास्ति ॥ १०. रा१-बुद्धी रावणं च प्रह० ॥ ११ म-आज्ञामवाप्य च ॥

७९] ततस् तु त्वरितास् तस्य राक्षसा रावणाऽऽज्ञया ।

मद्यं भक्ष्यं च वि-विधं क्षिप्रम् एवाऽऽनयंस् तदा ॥७७॥ [१३

८०] प्र-हर्षणाऽर्थं मनसो दीप्ताऽऽस्यो रक्त-लोचनः । [N

८१] आ-ददे क्षुधितो मांसं शोणितं तृषितोऽपिबत् ॥७८॥

८२] मेदः-कुम्भांश् च मद्यं च पपौ शक्र-रिपुस् तदा । [६४

सज्ज-कर्णान् स-जठरान् महिष्यान् शूल्य-पैठरान् ।

[N] अष्टौ पशु-शतान् एव पुरुषान् एक-विंशतिम् ॥७९॥ [N

सं-भुज्य स महा-कायो दावाऽग्निर इव तु तृणम् ।

[N] कुम्भ-कर्णो महा-बाहुर् गमनायोप-चक्रमे ॥८०॥ [N

ततस् तृप्तम् इव ज्ञात्वा सम्-ईयुस् ते निशा-चराः ।

८३] शिरोभिश् च प्र-णम्यैनं सर्व-तः पर्य-अवारयन् ॥८१॥ [६५

स सर्वान् सान्त्वयामास नैर्ऋतान् नैर्ऋतर्षभः ।

८४] बोधनाद् वि-स्मितश् चाऽपि राक्षसान् इदम् अब्रवीत् ॥८२॥ [६७

किम्-अर्थम् अहम् आ-गम्य भवद्भिः प्रति-बोधितः ।

८५] कच्-चिच् च कुशलं राज्ञो भयं वा नेह किं-चन ॥८३॥ [६८

कच्-चिद् राक्षस-राजस्य न खल्व् अ-प्रियम् आ-र्गतम् । [N

[N] न ह्य अल्पे कारणे मुक्तं प्र-बोधयति माम् इह ॥८४॥

[N] त्वं कथ्यतां यथाऽर्थेन मत्-प्रबोधन-कारणम् । [७१

१. रा१-एवोपपादयन् ॥ २. अतः परमधिकः पाठः—रा१-महिषाणां
वराहाणां मांसं मद्यं च स्तुतं ॥ ३. अतः परमधिकः पाठः—रा१-भुक्त्वा
चात्रं बहुविधं किञ्चि म् ॥ ४. रा१-सवराहान्समहिषान्कुंजरान्शूलपैठरान् ॥ ५. रा१-एतत्सं-
भक्ष्यं सुमहत् महादावाग्नितृणं ॥ ६. ल१ ल२ व अ प्र रा२ म-इति ॥
७. रा२-प्रहसन् ॥ ८. अ-अत आरभ्य ८६-शश्वोक्तस्य प्रथमपादं यावन्
नास्ति ॥ ९. रा१-तदाख्याताश्च तत्त्वेन । म-०तां यथातत्त्वं । १०. ल१ ल२
व प्र रा२ फ म-मम बोधनं ।

अथवा ध्रुवम् अन्येभ्यो भयं परम-दारुणम् ।

८६] यद्-अर्थं त्वरितैः सर्वैर् भवद्भिः प्रति-बोधितः ॥८५॥ [६९

अद्य राक्षस-राजस्य भयम् उत्-सादयाम्य् अहम् ।

८७] पातयिष्ये महेन्द्रं वा भक्षयिष्यामि चाऽन्तकम् ॥८६॥ [७०

एवं ब्रुवाणं सं-रब्धं कुम्भ-कर्णम् अरि-दमम् ।

८८] यूपाऽक्षः सचिवो राज्ञो बद्धाऽञ्जलिर् उवाच ह ॥८७॥ [७२

८९पू] न नो देव-कृतं किञ्चिद् भयम् अस्ति निशा-चर । [७३पू

गन्धर्व-दानवेभ्यो वा कुतः पतग-भोगिनः ।

९०] यादृशं मानुषाद् राज्ञो भयं घोरम् उप-स्थितम् ॥८८॥ [७४

वानरैः पर्वताऽऽकारैर् लङ्का सम्परि-वारितौ ।

९१] सीताहरण-दुःखाऽऽर्ताद् रामान् नः परमं भयम् ॥८९॥ [७५

एकेन वानरेणेयं पूर्वं दग्धा महा-पुरी ।

९२] अक्षः कुमारो नि-हतो मन्त्रि-पुत्राः स-किङ्कराः ॥९०॥ [७६

स्वयम् इच्छति चोद्-हर्तुं पौलस्त्यं देव-कण्टकम् ।

९३] मृत-कल्पो रणे मुक्तो रामेणाऽमित-तेजसा ॥९१॥ [७७

यन् न देवैः कृतं पूर्वं न दैत्यैर् न च दानवैः ।

९४] कृतं तद् इह रामेण वि-मुक्तः प्राण-संशयात् ॥९२॥ [७८

स यूपाऽक्ष-वचः श्रुत्वा भ्रातुश्च भयम् आ-गतम् ।

९५] कुम्भ-कर्णो वि-वृत्ताऽक्षो यूपाऽक्षम् इदम् अब्रवीत् ॥९३॥ [७९

सर्वम् अद्यैव यूपाऽक्ष हरि-सैन्यं स-लक्ष्मणम् ।

९६] राघवं च रणे हत्वा पश्चाद् द्रक्ष्यामि रावणम् ॥९४॥ [८०

१. ल_१ ल_२ व अ प्र रा_२ फ स-वानलं । २. अतः परमधिकः
पाठः—रा_२-यमं च पातयिष्यामि सपाशं च जलेश्वरं । पर्वताश्चारयिष्यामि
कंपयिष्यामि मेदिनीम् ॥ ३. रा_१-राज्ञः कृताञ्जलिर् ॥ ४. रा_१-लंक्यं
परिवेष्टिता ॥ ५. रा_१-स्वयं रक्षोधिपश्चासौ पौलस्त्यो देवकण्टकः । ६. ल_१ ल_२
व अ प्र रा_२ फ स-रणादातो ॥ ७. रा_१-गच्छामि ॥

राक्षसांस् तर्पयिष्यामि हरीणां मांस-शोणितैः ।

९७] राम-लक्ष्मणयोश् चाऽपि स्वयं पास्यामि शोणितम् ॥९५॥ [८१

तस्याऽथ वाक्यं वदतो नि-शम्य

स-गर्वितं रोष-विवृद्ध-घोषम् ।

महोदरो राक्षसराज-पुत्रैः

९८] कृताऽञ्जलिर् वाक्यम् इदं बभाषे ॥९६॥ [८२

पश्चाद् अपि महा-बाहो शत्रून् युधि वि-जेष्यसि । [८३उ

९९] त्वद्-दर्शन-परं तावद् भ्रातरं द्रष्टुम् अर्हसि ॥९७॥ [N

महोदर-वचः श्रुत्वा राक्षसैः परि-वारितः ।

१००] कुम्भ-कर्णो महा-तेजाः सम्प्र-तस्थे महा-बलैः ॥९८॥ [८४

उदाराणां स मद्यानां तदा राक्षस-पुङ्गवः ।

N] पीत्वा घट-सहस्रं वै तथा भुक्त्वा च भोजनम् ॥९९॥ [N

१०१] स-रोषं चोत्-कटो मत्तस् तेजो-बल-समन्वितः ।

N] कुम्भ-कर्णो बभौ घोरः कालाऽन्तक्यमोपमः ॥१००॥ [९४

N] सोऽगच्छद् भवनं राज्ञो रक्षो-बल-समन्वितः ।

१०१उ] कुम्भ-कर्णः पद-न्यासैः कम्पयन् इव मेदिनीम् ॥१०१॥ [९५

स राज-मार्गं वपुषा वि-दीपयन्

सहस्र-रश्मिर् भग्न-वान् इवांऽशुभिः ।

जगाम नीलैऽम्बुद-मालया वृत्तैः

N] शत-क्रतुः स्थानम् इव स्वयं-भुवः ॥१०२॥ [९६

१. रा१-ब्रुवतो । २. रा१ रा२ फ म-घोरं । ३. ल१ ल२ व अ प्र
रा२ फ-राजमुख्यः ॥ ४. रा१-वधिष्यसि । ५. रा१-तात ॥ ६. रा१-
प्रतस्थे त्वां (३) भ्रा) तरं प्रति ॥ ७. रा१-स एवं । ८. ल१-कुम्भकर्णो महाबाहुर्गम-
नायोपचक्रमे । ल२ व अ प्र-नास्ति ॥ ९. ल१ ल२ व अ प्र-नास्ति । १०.
अतः परमधिकः पाठः—रा१-महाबलो महाबाहुः प्रतस्थे भ्रातुरन्तिकम् ॥
११. रा१-वपुषाम् । १२. रा१-नेत्रांजलिमालयाञ्चितः ॥

तं मेरु-शृङ्ग-प्रतिमं किरीटिनं

स्पृशन्तम् आदित्यम् इवाऽऽत्म-तेजसा ।

वनौकसः प्रेक्ष्य वि-वृद्धम् अद्भुतं

१०२] भयाऽर्दिता दुद्रुविरे समन्त-तः ॥१०३॥ [१९

के-चिच्च छरण्यं शरणं स्म रामं

व्रजन्ति के-चिद् व्यथिता नि-पेतुः ।

के-चिद् दिशः सं-त्वरिताः प्र-याताः

N] के-चिद् भयाऽऽर्ता भुवि शेरते स्म ॥१०४॥ [N

इत्यार्षे रामायणे युद्ध-काण्डे कुम्भकर्ण-प्रबोधनं नामाऽष्टाविंशः सर्गः ॥३८॥

[वं-३८] = [एकोनचत्वारिंशः सर्गः] = [दा-६१]

ततो रामो महा-तेजा धनुर् आ-दाय वीर्य-वान् ।

१] किरीटिनं महा-कायं ददर्शाऽति-भयङ्करम् ॥१॥ [१

तं दृष्ट्वा राक्षस-श्रेष्ठं पर्वताऽऽकार-सन्निभम् ।

२] क्रममाणम् इवाऽऽकाशं पुनर् नारायणं यथा ॥२॥ [२पू

कुम्भ-कर्णं महा-कायं सर्व-भूत-भयाऽऽवहम् । [N

३] सतोयाऽम्बुद-सङ्काशं काञ्चनाऽङ्गद-धोरिणम् ॥३॥ [२उ

४पू] यं दृष्ट्वा वि-दुता दिग्भ्यो वानराणां महा-चमूः । [३

१. रा१-तमद्रिगुंग० ॥ २. ल१ल२व अ प्र रा२फ म-पतंति । ३. ल१व अ-
सुत्वरिताः । ४. ल१ल२व अ प्र रा२फ-प्रयांति । म-व्रजन्ति ॥ ५. फ म-नारित ।
६. रा१प्र-लंकाकाण्डे । म-युद्धपर्वणि । ७. रा१-०प्रबोधो ॥ ८. रा१-कुम्भकर्णं ददर्श
ह ॥ ९. रा१-०ददर्शनम् । १०. रा१-पुरा नारायणं विभुं ॥ ११. रा१-शूलहस्तं
महारौद्रं तीक्ष्णदंष्ट्रम् ॥ १२. रा१-०दभूषणं ॥ १३. रा२-दृष्ट्वातिमहाकायं ।

- N] वि-द्रुतां वाहिनीं दृष्ट्वा वर्धमानं च राक्षसम् ।
 ४३] सु-विस्मितम् इदं रामो वि-भीषणम् उवाच ह ॥४॥ [४
 कोऽयं पर्वत-सङ्काशः किरीटी हरि-लोचनः ।
 ५] लङ्कायां दृश्यते वीरः स-विद्युद् इव तोय-दः ॥५॥ [५
 पृथिव्यां केतु-भूतो वै महान् एष हि दृश्यते ।
 ६] यं दृष्ट्वा वानराः सर्वे वि-द्रवन्ति भयाऽर्दिताः ॥६॥ [६
 आ-चक्ष्व मे महान् कोऽसौ राक्षसो यदि वाऽसुरः ।
 ७] न मयैवं-विधं भूतं दृष्ट-पूर्वं कदा-चन ॥७॥ [७
 स पृष्टो राज-पुत्रेण रामेणाऽक्लिष्ट-कर्मणा ।
 ८] वि-भीषणो महा-प्राज्ञः काकुत्स्थम् इदम् अब्रवीत् ॥८॥ [८
 येन वैवस्वतो युद्धे वासवश्च च परा-जितः ।
 ९] सोऽयं वि-श्रवसः पुत्रः कुम्भ-कर्णो निशा-चरः ॥९॥ [९
 एतेन देवा युधि दानवाश्च च
 यक्षा भुजंगाः पिशिताऽशनाश्च ।
 गन्धर्व-विद्याधर-गुह्यकाश्च च
 १०] सहस्र-शो राघव सम्प्र-भग्नाः ॥१०॥ [१०
 शूल-पाणिं समा-यान्तं कुम्भ-कर्णं महा-बलम् ।
 ११] हन्तुं न शेकुस्त्रि-दशाः कालोऽयम् इति मोहिताः ॥११॥ [११
 प्र-कृत्यैवैष तेजस्वी कुम्भ-कर्णः सु-दुर्जयः ।
 १२] अन्येषां राक्षसेन्द्राणां वरदान-कृतं बलम् ॥१२॥ [१२
 एतेन जात-मात्रेण क्षुधितेन महाऽऽत्मना ।^{१०}

१. रा१-महातेजोऽत्र ॥ २. रा१-रूपं ॥ ३. रा१-आचक्ष्वे महातेजा
 राघवाय विभीषणः ॥ ४. ल१ ल२ व अ-०स्वते । ५. ल२-नास्ति ॥ ६. अतः
 परमधिकः पाठ—रा१-अस्यैव तु महाबाहो निजमेवौरसं बलं ॥ ७. अतः
 परमधिकः पाठ—रा१-भक्षिता अप्सरसः सप्त महेंद्रानुचरा दश । ऋषीणां
 च सहस्राणि रक्षसानेन राघव ॥

१३] भक्षितानि सहस्राणि सत्त्वानां सु-महान्त्य अपि ॥१३॥ [१३
तास् तदा भक्ष्यमाणास् तु प्र-जा भय-निपीडिताः ।

१५] प्र-ययुः शरणं शक्रं तं चाऽप्य् अर्थं न्य-अवेदयन् ॥१४॥ [१४
स कुम्भ-कर्णं कुपितो महाऽऽत्मा

जघान वज्रेण शितेन शक्रः ।

स शक्रं वज्राऽभिहतो महाऽऽत्मा

१६] चचाल कोपाच्च भृशं ननाद ॥१५॥ [१५
तस्य नानर्घ्यमानस्य कुम्भ-कर्णस्य धी-मतः ।

१७] श्रुत्वा स्वभाव-तस् तस्ताः प्र-जा भूयोऽपि तत्रमुः ॥१६॥ [१६
ततैः क्रोधाद् विवृत्ताऽक्षः कुम्भ-कर्णो महा-बलः ।

१८] निष्-कृष्यैरावणाद् दन्तं जघानोरसि वासवम् ॥१७॥ [१७
कुम्भकर्ण-प्रहाराऽऽर्तः स विह्वलित-मार्त्तसः ।

१९] ततो वि-षेदुः सहसा देवं-गन्धर्व-दानवाः ॥१८॥ [१८
प्र-जाभिः सह शक्रं स्तुं ययौ स्थानं स्वयं-भुवः ।

२०] कुम्भ-कर्णस्य दौरात्म्यं प्र-विविधुः प्रजा-पतेः । [१९
२१पृ] प्र-जानां भक्षणं चैव देवानां चैव भक्षणम् ॥१९॥ [२०पृ

एवं यदि प्र-जा नित्यं भक्षयिष्यति राक्षसः ।

२२] अ-चिरेणैव कालेन लोकैः शून्यो भविष्यति ॥२०॥ [२१

१. ल१ ल२ व प्र-सत्त्वानि । २. म-महताम् ॥ ३. अतः परमधिकः
पाठः—रा१ रा२-तच्छ्रुत्वा तु वचस्तासां शक्रस्तु त्वरयान्वितः । ऐरावणं
समासृज्य वज्रमुद्यम्य वीर्यवान् ॥ जगाम सहितो देवैर्देवराजो महाबलः । तं
तु देशं समासाद्य यत्रास्ते स निशाचरः ॥ ४. रा१-वज्रपाताभिः ॥ ५. रा२-
तत्र । ६. रा१ म-कोपाद् । ७. ल१ ल२ व अ प्र-विकृष्यैः ॥ ८. रा१ ल१ ल२
व अ प्र फ म-० तवासवः । ९. रा१-देवा ब्रह्मर्षिसत्तमाः ॥ १०. रा१-शक्रश्च ।
११. रा२ फ म-० नामपि । १२. रा१-वर्षणं । १३. अतः परमधिकः पाठः—
रा१ रा२-आश्रमध्वंसनं चैव परस्त्रीहरणानि च ॥ १४. रा१-त्वेष । १५.
ल१ ल२ व अ प्र रा२ फ म-शून्या भूमिः ॥

वासवस्य वचः श्रुत्वा सर्व-लोक-पितामहः ।
 २३] रक्षः समा-ह्वयामास कुम्भ-कर्णं ददर्श च ॥२१॥ [२२
 कुम्भ-कर्णं सम-ईक्ष्यैव वि-स्मितोऽभूत् प्रजा-पतिः ।
 २४] कुम्भ-कर्णं महा-वीर्यं स्वयं-भूर् इदम् अब्रवीत् ॥२२॥ [२३
 २५पू] ध्रुवं लोकविनाशाऽर्थं पौलस्त्येनाऽसि निर्-मितः ।
 तस्मात् त्वम् अद्य-प्रभृति मृत-कल्पः शयिष्यसि ॥२३॥ [२४
 २६] ब्रह्मशापाऽभिभूतस् तु नि-पपात स राक्षसः । [२५पू
 २७] भ्रातरं पतितं दृष्ट्वा रावणो वाक्यम् अब्रवीत् ॥२४॥ [N
 कृत्वा किं काञ्चनं वृक्षं फल-काले नि-पात्यते ।
 २८] न नप्तारं स्वयं न्याय्यं शप्तुम् एवं प्रजा-पते ॥२५॥ [२६
 न च त्वद्-वचनं मिथ्या स्वप्स्यत्य् एष न सं-शयः ।
 २९] कालम् तु क्रियताम् अस्य स्वप्ने जागरणे तथा ॥२६॥ [२७
 रावणस्य वचः श्रुत्वा स्वयं-भूर् इदम् अब्रवीत् । [N
 ३०] शयिता ह् एष षण् मासान् एकाऽहं जागरिष्यति ॥२७॥
 ३१पू] असौ तु वीर एकाऽहे क्षुधितो वि-चरन् भुवि ।
 N] व्यात्ताऽऽस्यो भक्षयेत् लोकान् सं-कुद्ध इव पावकः ॥२८॥ [२९
 आत्म-व्यसनम् आ-साद्य कुम्भ-कर्णो वि-बोधितः ।
 ३२] त्वत्-पराऽऽक्रम-भीतश्च राजा सम्प्रति रावणः ॥२९॥ [३०

१. रा-ह ॥ २. रा-निरीक्ष्यैव । ३. रा-तत एनं ॥ ४. रा-
 एवं । ५. ल-ल-व अ प्र-लकावि० । ६. अतः परमधिकः पाठः—रा-
 यस्मात्त्वमीदृशः क्रूरो लोकं हिंसितुमुद्यतः ॥ ७. रा-रा-फ म-
 भूतश्च । ८. रा-निद्रयामिपरिप्लुतं । ९. अतः परमधिकः पाठः—रा-
 ततः परमसंभ्रान्तो रावणो वाक्यमब्रवीत् ॥ १०. अ-अत आरभ्य २७-
 शल्लोकपूर्वार्धं यावन्नास्ति ॥ ११. ल-ल-व प्र-नास्ति ॥ १२. अतः
 परमधिकः पाठः—रा-पुरा हि वृत्तवान्निद्रां गोकर्णोऽसौ यदृच्छया ।
 १३. रा-स्वपिता त्वेष ॥ १४. अतः परमधिकः पाठः—रा-आत्मतुल्यं
 महत्कर्म आहारं च करिष्यति ॥

- स एष क्षुधितो वीरो निर्-गमिष्यत्य् अ-संशयम् ।
 ३३] वानरान् भृश-संकुद्धो भक्षयिष्यति वीर्य-वान् ॥३०॥ [३१]
 कुम्भ-कर्णं सम्-ईक्ष्यैव हरयो विप्र-दुद्रुवुः ।
 ३४] कथम् एनं रणे क्रुद्धं वारयिष्यन्ति वानराः ॥३१॥ [३२]
 उच्यतां (?न्तां) वानराः सर्वे मतम् एतत् समुच्चै-छितम् ।
 ३५] तर्कयन्तोऽर्थं बुध्यन्तो भविष्यन्तीऽह निर्-भयौः ॥३२॥ [३३]
 विभीषण-वचः श्रुत्वा हेतु-मद् ग्राहकं तथा ।
 ३६] उवाच राघवो वाक्यं नीलं सेना-पतिं तदा ॥३३॥ [३४]
 गच्छ सर्वाणि सैन्यानि व्य-ऊह्य तिष्ठस्व पावके !
 ३७] द्वाराणि सं-क्रमांश् चैव लङ्काया यूथ-पैः सह ॥३४॥ [३५]
 शैल-शृङ्गाणि वृक्षांश् च शिलाश् चाऽऽदाय सर्व-तैः ।
 ३८] भवन्त्व् आत्ताऽऽयुधाः सर्वे वानराः शैल-पाणयः ॥३५॥ [३६]
 राघवेण समा-दिष्टो नीलो हरि-चमूपतिः ।
 ३९] शशास वानराऽनीकं यथा-वत् कपि-कुञ्जरः ॥३६॥ [३७]
 ऋषभः शरभो नीलो हनू-मान् अङ्ग-दो नलः ।
 ४०] शैल-शृङ्गाणि शैलाऽऽभा गृहीत्वा द्वारम् अभ्य-अयुः ३७ [३८]
 ततो हरीणां तद् अनीकम् उग्रं

रराज भीमोर्ध्वतटक्षशैलम् ।

गिरेः समीपाऽनुगतं यथैव

४१] महा-स्वनं तोयद्-जालम् उग्रम् ॥३८॥ [४०]

इत्यार्षे रामायणे युद्ध-काण्डे कुम्भकर्ण-दर्शनो नामैकोनचत्वारिंशः सर्गः ॥३९॥

१. ल१ ल२ व अ प्र रा२ फ म-वीर ॥ २. रा१ ल१ फ म-मंत्रम् ।
 ३. रा१ ल१ ल२ व अ प्र रा१ म-समुत्थितं । ४. रा१-०न्तो हि बु० । म-
 ०न्तो भविष्यन्ति हरयो निर्भया रणे ॥ ५. रा१-सर्वशः ॥ ६. रा१-दीप्तो-
 यतभीमशैल ॥ ७. रा१ प्र-लंकाकाण्डे । म-युद्धपर्वणि । ८. ल१ ल२ व अ प्र
 म-०र्णवृत्तवर्णनं । रा२-०र्णवृत्तान्तवर्णनं ॥

[वं-३९] = [चत्वारिंशः सर्गः] = [दा-६२]

स तु राक्षस-शार्दूलो निद्रा-बल-समाकुलः ।

१] राज-मार्गं श्रिया जुष्टं ययौ विपुल-विक्रमः ॥१॥ [१]

राक्षसानां सहस्रैस् तु वृतः पर-पुरं-जयः ।

२] गृहेभ्यः पुष्प-वर्षैश् च कीर्यमाणस् तदा ययौ ॥२॥ [२]

स हेम-जाल-विततं भ्रातुर् भास्वर-दर्शनम् ।

३] ददर्श वि-पुलं रम्यं राक्षसेन्द्र-निवेशनम् ॥३॥ [३]

अभि-गम्य गृहं भ्रातुः कक्ष्याश् चाऽपि वि-गाह्य सः ।

४] ददर्शाऽऽसीनम् आ-विष्टं वि-माने पुष्पके गुरुम् ॥४॥ [६]

स तं तदा सूर्य इवाऽभ्र-जालं

प्र-विश्य रक्षोऽधिपतेर् नि-वेशम् ।

दूराद् ददर्शाऽग्र-जम् आसन-स्थं

N] स्वयं-भुवं शक्र इवाऽऽसन-स्थम् ॥५॥ [४]

अथ दृष्ट्वा दश-ग्रीवः कुम्भ-कर्णम् उप-स्थितम् ।

५] किं-चिद् उत्था(द-स्था)य सं-हृष्टः सन्नि-कर्षम् उपाऽऽनयत् ॥५॥ [७]

अथाऽऽसीनस्य पर्य-अङ्गे कुम्भ-कर्णो महा-बलः ।

६] स जग्राह तदा भ्रातुः पादौ राक्षस-पुङ्गवः ॥६॥ [८]

उत्-पत्यै चैनं मुदितो रावणः परि-ष्वजे ॥७॥

७] स भ्रात्रा सम्परि-ष्वक्तो यथा-वच् चाऽभि-नन्दितः ॥७॥ [९]

कुम्भ-कर्णम् ततो दिव्यं प्रति-पेदे वराऽऽसनम् ॥८॥

८] स तदाऽऽसनम् आ-विश्य कुम्भ-कर्णो महा-बलः ।

संरक्त-नयनः कोपाद् रावणं वाक्यम् अब्रवीत् ॥९॥ [१०]

१. रा१ व रा२ म-निद्रावशस० । २. रा१-ययावतुल० ॥ ३. रा१-
सुमानसुरद० । ल१ ल२ व अ-भ्रातुर्भास्वरविक्रमः ॥ ४. रा१-अत्युग्रं ॥
५. रा१-उत्थाप्य । ६. ल१ ल२ व अ प्र रा२ फ म-चैव ॥ ७. ल१ ल२ व
अ-विधिवच् । प्र-विविधाच् ॥ ८. रा१-आसाद्य ॥

- ९] किम्-अर्थम् अहम् आ-दृत्य त्वया राजन् प्र-बोधितः ।
 शंस कस्माद् भयं तेऽद्य कोऽद्य प्रेतो भविष्यति ॥१०॥ [११पू
 १०] यदीऽन्द्रात् ते^१ भयं राजन् यदि वा^२ सँलिलेश-तः ।
 शतै-कतुं वि-जेष्यामि त्रैलोक्ये पार्थिवो भव ॥११॥ [N
 १२] दीर्घ-काल-प्रसुप्तस्य कुम्भ-कर्णस्य वि-क्रमम् ।
 अद्य पश्यन्तु भूतानि भक्ष्यमाणानि सर्व-शः ॥१२॥ [N
 १३] नन्व ईदं त्रि-दिवं सर्वम् आ-हारो युज्यते मम ।
 सोऽद्य तृप्तिं गमिष्यामि भक्षयित्वा सुराऽसुरान् ॥१३॥ [N
 १४] कुम्भकर्ण-वचः श्रुत्वा जहृषे रावणस् तदा ।
 पुनर् जातम् इवाऽऽत्मानं मेने स रजनी-चरः ॥१४॥ [N
 १५] कुम्भकर्ण-बलाऽभिज्ञो जानंस् तस्य पराऽऽक्रमम् ।
 बभूव मुदितो राजा शशाऽङ्क इव वि-ग्रहः ॥१५॥ [N
 १६] तम् ईक्ष्यं परि-वृत्ताभ्यां नेत्राभ्यां कुपितोऽब्रवीत् [N
 भ्रातरं रावणः प्रेक्ष्य कुम्भ-कर्णम् उपै-स्थितम् ॥१६॥ [१२पू
 १७] अद्य ते सु-महान् कालः शयानस्य निशा-चर ।
 स्वपितस् त्वं न जानीषे मम रामान् महद् भयम् ॥१७॥ [१३
 १८] न देवाऽसुर-नाँगेभ्यो गन्धर्वेभ्यः कैदा-चन ।

१. रा१ ल१ अ-सहसाहत्य ॥ २. रा१-यदीन्द्रतो । ३. रा१-वापि जलेशतः ।
 रा२-०लेश्वरात् । ४. अतः परमधिकः पाठः—रा१-यमं हि मर्दयिष्यामि
 भक्षयिष्यामि पावकं । पर्वतांश्चूर्णयिष्यामि चालयिष्यामि मेदिनी ॥ रा२-
 आदित्यं पातयिष्यामि सनक्षत्रं महीतले । ५. रा१-देवान्विद्रावयिष्यामि ॥
 ६. रा१ ल१-भक्षमा० ॥ ७. रा१-न त्वयं । ८. रा१-सर्वोप्याहारे पूर्यते । ९.
 रा१-ततो भविष्यामि ॥ १०. रा१-शारदः ॥ ११. रा१-ईषत् । १२. ल१ ल२
 व अ प्र रा२ फ म-०वृत्ताक्षो । १३. ल१ ल२ व अ प्र-०कर्ण मिथः स्थितम् ।
 १४. फ म-०कर्णमवस्थितम् ॥ १४. रा१-०रयक्षेभ्यो न गन्धर्वपतत्रितः ।

- भूत-पूर्वं भयं तादृग् यादृशं मानुषाद् ईदम् ॥१८॥ [N
 १९] पुरा त्वं नाऽभि-जानीषे यथा सीता मया हृता ।
 सीता-हरण-सन्तप्ताद् रामान् मे सु-महद् भयम् ॥१९॥ [N
 २०] एष दाशरथी रामः सुग्रीव-सहितो बली ।
 सम-उद्रं स-बलस् तीर्त्वा मूलं नः परि-कृन्तति ॥२०॥ [१४
 २१] तौवद् ईक्षस्व लङ्काया द्वााराण्य् उप-वनानि च ।
 सेतुना सुख-गम्यो हि वानरैर् (?काऽ) अर्णवः कृतः ॥२१॥ [१५
 २२] ये राक्षसा मुख्य-तमा हताम् ते युधि वानरैः ।
 वानराणां क्षयं युद्धे न पश्यामि कदा-चन ॥२२॥ [१६
 २३] नगरं शत्रुणा रुद्धं युद्धे हत-सुहृज्-जनम् । [N
 २४] कोशश्च क्षपितः सर्वः सत्वम् अद्य प्र-पश्य माम् ॥२३॥
 २५] त्रायस्व मां च नगरीं बालवृद्धाऽवशेषिताम् । [१९
 भ्रातुर् अर्थे महा-बाहो कुरु साहाय्यम् उत्-तमम् ॥२४॥
 २६] मयैवं नोक्त-पूर्वं हि कश्-चिद् भ्रातः परं-तप । [२०
 त्वय्य् अस्ति हि मम स्नेहः परासं-भावना च मे ॥२५॥
 २७] देवाऽसुर-विमर्देषु बहु-शो राक्षसर्षभ ।
 २८] देवाऽसुराः परिव्य-ऊढा निर्-जिताश् चाऽसुरा युधि । [२१
 न हि ते सर्व-भूतेषु दृश्यते सदृशो बली ॥२६॥

१. रा१-भयम् ॥ २. ल१ ल२ व अ प्र रा२ फ म-यदा ॥ ३. प्र
 रा२ फ म-मूलान् ॥ ४. रा१ रा२ फ म-हतान् । ५. ल१ ल२ व अ प्र रा२-
 ० गम्येन वानरैरागतैर्वृतम् ॥ ६. अतः परमधिकः पाठः—रा१-तदेतद्भयमुत्पन्नं
 त्रासनं नो महाबलं । तस्माद्भयस्य नाशार्थं मया प्रबोधितो भवान् ॥ ७.
 ल१ ल२ व-भयं ॥ ८. रा१-अभ्युपपद्य ॥ ९. अतः परमधिकः पाठः—रा१-
 निरयेष्वेव पतनं यथा दुष्कृतकर्मणः । १०. रा१ प्र फ म-अस्ति तु ।
 रा२-अस्तिवति ॥ ११. रा१-त्वया देवाः प्रतिव्यूढास्तर्जिताश् । १२. अतः
 परमधिकः पाठः—रा१-तव देवैरनाश्रुष्यं वीर्यं भीमपराक्रमम् । १३. रा१-बले ॥

२९] स त्वं मया समादिष्टो वीर भीम-पराऽऽक्रम । [२२

निर्गच्छ शूलम् आदाय पाश-हस्त इवाऽन्तकः ।

३०] वानरान् राज-पुत्रौ च भक्षयस्व प्र-मर्दं च ॥२७॥ [N

समा-लोक्यैव ते रूपं वि-द्रविष्यन्ति वानराः ।

३१] राम-लक्ष्मणयोश् चैऽपि हृदयं प्र-स्फुटिष्यति ॥२८॥ [N

अति-बल महतो भयाद् वि-मुक्तो

भवतु जनः सुखितो ममाऽद्य सर्वः ।

तव भुज-बल-संश्रयाऽभिगुप्तम्

३२] त्रिदश-रिपो जहि राघवं स-सैन्यम् ॥२९॥ [N

कुरुष्व मे प्रिय-हितम् एतद् उत्-तमं

यशस्-करं प्रिय-करं बान्धव-प्रियम् ।

स्व-तेजसा वि-धम सपत्न-वाहिनीं

३३] शरद्-घनं पवन इवोद्-धतो महान् ॥३०॥ [२३

इत्यार्षे रामायणे युद्ध-काण्डे कुम्भकर्ण-समादेशो नाम

चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४० ॥

[व-४०]= [एकचत्वारिंशः सर्गः] =[दा-६३]

तस्य राक्षस-राजस्य नि-शम्य परि-देवितम् ।

१] कुम्भ-कर्णो बभाषेदं वचनं प्र-जहास च ॥१॥ [१

१. ल_१ ल_२ व अ प्र-प्रमर्दय ॥ २. रा_१-रामस्य लक्ष्मणस्यापि ॥

३. रा_१-कपिवल (?लान्) । ४. ल_१ ल_२ व अ प्र-हरिराघवं ॥ ५. रा_१-

महात्मन् ॥ ६. फ म-नास्ति । ७. रा_१ व प्र-लंकाकाण्डे । रा_२-

नास्ति । म-युद्धपर्वणि । ८. ल_१-० कर्णवधो । रा_२-० कर्णोपदेशो ॥

६. रा_१-स तु । १०. रा_१-० देवनम् ॥

- दृष्टो दोषो हि योऽस्माभिः पुरा मन्त्र-विनिश्चये ।
 २] हितेऽप्य् अन-अभियुक्तेन सोऽयम् आ-सादितस्त्वया ॥२[२
 इदं खलु फलं प्राऽऽप्तं शीघ्रं पापस्य कर्मणः ।
 ३] निर्-अयस्याऽव-पतनं यथा दुष्कृत-कर्मणः ॥३॥ [३
 प्रथमं वै महा-राज कृत्यम् एतद् वि-चिन्तितम् ।
 ४] केवलं वीर्य-दर्पेण नाऽनु-बन्धो वि-चारितः ॥४॥ [४
 यः पश्चात् पूर्व-कार्याणि करोत्य् ऐश्वर्य-मोहितः ।
 ५] पूर्वं चोत्तर-कार्याणि न स वेद नयाऽनयौ ॥५॥ [५
 देश-काल-विहीनानि कर्माणि विपरीत-वत् ।

१. ल_१ ल_२ व अ प्र-दृष्टदोषोऽपि । २. रा_१-अनतिरक्तेन ॥ ३. रा_१-कर्मणां । ४. अतः परमधिकः पाठः—म-पूर्वमेव मया प्रोक्तो रामो नारायणः स्वयम् । सीता च योगमायेति बोधितोऽसि न बुध्यसे ॥ एक-दाहं वने सानौ विशालायां स्थितौ निशिम् । दृष्टो मया मुनिः साक्षान्ना-रदो दिव्यदर्शनः ॥ तमब्रुवं महाभाग कुतो गन्तासि मे वद । इत्युक्तो नारदः प्राह देवानां मंत्रणे स्थितः ॥ तत्रोत्पन्नमुदंतं वो वक्ष्यामि शृणु तत्त्वतः । युवाभ्यां पीडिता देवाः सर्वे विष्णुमुपागताः ॥ ऊचुस्ते देव-देवेशं स्तुत्वा भक्त्या समाहिताः । जहि रावणमक्षोभ्यं देव त्रैलोक्य-कंटकम् ॥ तथेत्याह महाविष्णुः सत्यसंकल्प ईश्वरः । जतो रघुकुले देव राम इत्यभिविश्रुतः ॥ स हनिष्यति सर्वानित्युक्त्वा प्रययौ ऋषिः । अनु-जानीहि रामं त्वं परब्रह्म सत्तानम् ॥ त्यज वैरं भजस्वाद्य मायामानुष-रूपिणम् । भजतो भक्तिभावेन प्रसीदति रघूत्तमः ॥ भक्तिर्जनित्रो ज्ञानस्य भक्तिर्मोक्षप्रदायिनी । भक्तिहीनेन यत्किञ्चित्कृतं सर्वमसत्समम् ॥ अवताराः सन्ति बहवो विष्णोर्लीलानुकारिणः । तेषां सहस्रसदृशो रामो ज्ञानमयः शुभः । रामं भजन्ति निपुणा मनसा वचसानिशम् । अना-यासेन संसारं तीर्त्वा यान्ति हरेः पदम् ॥ ५. ल_१ ल_२ व अ रा_२ फ म-एतन्न चिन्ति० ॥ ६. रा_१-सर्वका० । ७. रा_१-कुर्याद् । ८. रा_१-पश्चात्का-र्याणि पूर्वं तु ॥ ९. ल_१ ल_२ व अ प्र रा_२ फ-रूपाणि ॥

- ६] क्रियमाणानि दुष्यन्ति हवींष्य अ-प्रयतेष्व इव ॥६॥ [६
त्रयाणां पञ्च-धा योगं कर्मणां प्रति-पद्यते ।
७] सचिवैः सं-विदं कृत्वा स सम्यग् वर्तते पथि ॥७॥ [७
याथातथ्येन वै राजा समयं वि-जिगीषति ।
८] बुध्यते स शुचिर् बुद्ध्या सु-हृदश् चाऽनु-पश्यति ॥८॥ [८
धर्मम् अर्थं च कामं च सर्व-था रक्षसां पते ।
९] भजते पुरुषः काले सर्व-द्वन्द्वानि वै पुनः ॥९॥ [९
त्रिषु चैतेषु यच्च छ्रेष्ठं श्रुत्वा तन् नाऽव-बुध्यते ।
१०] राजा वा राज-पुत्रो वा वृथा तस्य बहु-श्रुतम् ॥१०॥ [१०
उप-दानं सान्त्वं च भेदं काले च वि-क्रमम् ।
११] योगं च राक्षस-श्रेष्ठ ताव उभौ च नयाऽनयो ॥११॥ [११
काले धर्माऽर्थकामान् यः सं-मन्त्र्य सचिवैः सह ।
१२] नि-षेवेद् आत्म-वाल् लोके न तं व्य-असनम् आ-श्रयेत् १२ [१२
१३] हिताऽनुबन्धम् आ-लोक्य कार्याऽकार्यम् इहाऽऽत्मनः ।
N] राजा संहार-र्थ-तत्त्व-ज्ञैः सचिवैर् बुद्धि-निश्चितैः ॥१३॥ [१३
अन्-अभिज्ञा हि शास्त्राणां बहवः पशु-बुद्धयः ।
१४] प्रागल्भ्याद् वक्तुम् इच्छन्ति मन्त्रेष्व अभ्यन्तरी-कृताः १४ [१४
मन्त्रि-रूपा हि रिपवः सं-भाव्यास् ते वि-चक्षणैः ।
N] ये हितं नयम् उत्-सृज्य विपरीऽतोपसेविनः ॥१५॥ [N
मूर्खैर् मन्त्रिगुणाऽपेतैर् भ्राता मे पाप-बुद्धिभिः ।
N] वस्त्राऽन्तेष्व आ-हरन् अग्निं पापैर् न प्रति-षेधितः ॥१६॥ [N

१. ल१ ल२ व अ प्र रा२ फ म-हविर् ॥ २. रा१-यः प्रपश्यति ॥
३. रा१-यो । ४. रा१-जेतुमिच्छति । ५. ल१ ल२ व म-नास्ति ॥ ६. रा१ रा२
फ म-सर्वान्वा । ७. प्र रा२ फ-पुरुषान् । ८. रा१-जीणि द्व० । ९. रा१-वा ॥
१०. ल१ ल२ व अ प्र-समर्थ्य ॥ ११. अतः परमधिकः पाठः—रा१-अन्तः-
सारैरकुटिलैरच्छिद्रैः मुनिरूपितैः । १२. रा१ ल१ ल२-महार्थं ॥
१३. रा१-भ्रातासौ ॥

- अ-शास्त्रविदुषां तेषां न कार्यम् अ-हितं वचः ।
 १५] अर्थशास्त्राऽनभिज्ञानां वि-पुलांश्चियम् इच्छताम् ॥१७॥ [१५
 अ-हितं हि हिताऽऽकारं धातुर्याज् जल्पन्ति ये जनाः ।
 १६] अवेक्ष्य मन्त्र-वाह्यास् ते कर्तव्याः कृत-दूषणाः ॥१८॥ [१६
 वि-नाशाय च भर्तुर् हि भेदिताः शत्रुभिर् बुधैः ।
 १७] विपरीऽतानि कृत्यानि कारयन्तीऽह मन्त्रिणः ॥१९॥ [१७
 तान् भर्ता मित्र-सङ्काशान् अ-मित्रान् मन्त्र-निर्णये ।
 १८] व्यव-हारे चै जानीयात् सचिवान् उपसं-हितान् ॥२०॥ [१८
 चपलस्य हि कृत्यानि सहसाऽनुप्र-धावतः ।
 १९] क्षिप्रम् अन्ये प्र-पद्यन्ते क्रौञ्च-च्छिद्रम् इव द्वि-जाः ॥२१॥ [१९
 शक्तो व्यव-सितः शत्रुः स्वेन चाऽर्थेन तुष्यति ।
 २०] सर्वं तस्मै प्र-दातव्यम् इति बुद्धि-मतां नयः ॥२२॥ [N
 यो हि शत्रुम् अं-व-ज्ञाय नाऽऽत्मानं परि-रक्षति ।
 २१] अवाऽऽप्नोति हि सोऽन्-अर्थान् स्थानाच्चैव व्यव-रोप्यते २३ [२०
 न श्रुतं न मया दृष्टं सागरे सेतु-बन्धनम् ।
 N] नूतनम् अस्मद्-विनाशाय दैवेन भुज उच्च-छितः ॥२४॥ [N
 स तु श्रुत्वा महा-राजः कुम्भ-कर्णस्य भाषितम् ।
 २२] भृकुटिं चैव सं-चक्रे क्रुद्धश्चैनम् उवाच ह ॥२५॥ [२२
 मान्यो गुरुर् इवाऽऽचार्यः किं मां त्वम् अनु-शोचसि ।
 २३] किमिदं एवं वाक्-छ्रमं कर्तुं काल-युक्तं वि-धीयताम् ॥२६॥ [२३

१. रा१-हितकाराय । २. रा१-नराः ॥ ३. रा१ म-सहिताः । ल१ ल२
 ब अ प्र-सहिताः । ४. ल१ ल२ ब प्र-बुधाः ॥ ५. रा१-विजाः ॥ ६. रा१
 ल१ ल२ ब म-च । ७. रा१-एव ॥ ८. रा१-शत्रुर्येनार्थेन स । ९. रा१-स च
 तस्मै ॥ १०. रा१-अभिज्ञाय । ११. ल१ ल२ ब-नास्ति । १२. रा१-
 चैवावरोध्यते ॥ १३. रा१-भवाननुशास्ति माम् । १४. रा१-अलं
 वाक्यश्रमं कृत्वा ॥

वि-भ्रमाच्च चित्त-मोहाद् वा बलवीर्योच्छ्रयेण वा ।

२४] नाऽभि-पन्नम् इदानीं यद् वृथा तस्य पुनः कथा ॥२७॥ [२४
अस्मिन् काले तु यद् युक्तं तद् इदानीं वि-धीयताम् ।^१

२५] ममाऽपनय-जं दोषं वि-क्रमेण शमी-कुरु ॥२८॥ [२५
यदि खल्व् अस्ति ते स्नेहो भ्रातृ-त्वं चाऽव-गच्छसि ।

२६] यदि वा कार्यम् एतत् तं हृदि कौर्यम् अ-तन्द्रितम् ॥२९॥ [२६
स सुहृद् यो विपन्नाऽर्थं दीनम् अभ्यैव-पद्यते ।

२७] स बन्धुर् योऽप-नीतेषु साहाय्यायोप-कल्पते ॥३०॥ [२७
तर्म् अथैवं ब्रुवाणं तु वचनं दीन-दारुणम् ।

२८] क्रुद्धोऽयम् इति वि-ज्ञाय शनैः श्लक्ष्णम् उवाच ह ॥३१॥ [२८
अतीऽव हि^१ समा-लक्ष्य भ्रातरं कुपितं भृशम् ।

२९] कुम्भ-कर्णः शनैर् वाक्यं वभाषे परि-सान्त्वयन् ॥३२॥

शृणु राजन् अव-हितो मम वाक्यम् अरि-दम् । [२९

३०] यद्-अर्थं तु पुरा सौम्य नारदाच्च ह्रुतवान् अहम् ॥३३॥ [N

षण्-मासाद् अहम् उत्था(द्-स्था)य अशिश्वाम् भक्षयम् उत्-तमम् ।

३१] न च तृप्तोऽस्मि राजेन्द्र ततोऽहं प्र-स्थितो वनम् ॥३४॥ [N

बहूनि भक्षयित्वाऽहं सत्त्वानि वि-विधानि वै^{१४} ।

३२] भुक्त्वा प्रौणाऽयनं कृत्वा शिला-तलम् उपाऽऽविशम् ॥३५॥ [N

शिला-तल-स्थोऽपश्यं तं नारदं मुनि-सत्तमम् ।

१. ल_१ ल_२ व-नास्ति ॥ २. ल_१ ल_२ व अ रा_२ फ म-समी० ॥ ३.
रा_१-स्वल्पोपि । ४. प्र-एतद्वि । ५. रा_१ रा_२-कार्यसमं मम । म-कार्यमिदं
मम ॥ ६. रा_१-अभ्युपप० । ७. रा_१-० कल्पते ॥ ८. रा_१-तं मिथ्यैवं ॥ ९. ल_१
ल_२ व अ प्र-सममालक्ष्य । १०. रा_१-कुपितेन्द्रियम् ॥ ११. रा_२ फ-शृणुष्वेदं
महाराज ॥ १२. म-अतः श्लोकादारभ्य सर्गसमाप्तिं यावन्नास्ति ॥ १३. ल_१ ल_२
व अ-ह्यशित्वा ॥ १४. ल_१ ल_२ व-च । १५. रा_२ फ-प्रीणयनं ॥ १६. रा_२
प्र फ-शशिसप्रभम् ।

- ३३] आ-काशेन दुतं यान्तं मां च दृष्ट्वा सं तु स्थितम्(?)॥३६॥[N
अव-तीर्णश् च सहसा मया चैवाऽभि-वादितः ।
- ३४] उप-विष्टं शिलायां तु ततोऽहं तम् अथाऽब्रुवम् ॥३७॥ [N
कुत आ-गम्यते ब्रह्मन् कुतो वा प्रति-गम्यते ।
- ३५] एवम् उक्तो महा-राजं नारदो माम् उवाच ह ॥३८॥ [N
देवानाम् आ-लयं मेरुं गतोऽहं देव-संसदि ।
- ३६] युष्मत्-तो भय-भीतानां समाजस् तत्र सं-बभौ ॥३९॥ [N
तत्र ब्रह्मा च रुद्रश् च विष्णुश् च जयतां वरः ।
- ३७] देव-राजो महेन्द्रश् च लोक-साक्षी च पावकः ॥४०॥ [N
मरुतो वसवश् चैव चन्द्राऽऽदित्यौ ग्रहास् तथा ।
- ३८] गन्धर्वा गुह्यकाश् चैव ऋषयो गरुडोरगाः ॥४१॥ [N
मन्त्रम् आ-मन्त्रिरे तत्र वधं रक्षः-कुलस्य च ।
- ३९] देव-राजो नि-बद्धश् च येन सं-ख्ये परा-जितः ॥४२॥ [N
जितौ तु स-र्वलौ सं-ख्ये कुबेर-वरुणाव् अपि ।
- ४०] चन्द्राऽऽदित्यौ वंशं नीतौ त्रैलोक्यं स-चराऽचरम् ॥४३॥ [N
यज्ञा वि-ध्वंसिताः सर्वे धर्मिष्ठाश् च हता नृपाः ।
- ४१] देवोद्यानानि भग्नानि स्त्रियो नीता यथेष्ट-तः ॥४४॥ [N
रक्षसा तेन रौद्रेण रावणेन बलीयसा ।
- ४२] ब्रह्मणो वर-दानेन गर्वितेन सुरोत्तमाः ॥४५॥ [N
इत्य् उवाच ततो देवान् सर्वान् देव-पुरोहितः ।

१. रा१-तु धिष्ठितः । रा२-समुपस्थितं ॥ २. व प्र रा२ फ-० विष्टः ॥
३. रा१-गम्यते प्रभो । ४. रा१-महाभाग ॥ ५. रा१-युष्मद्भ्यो ॥ ६. रा१-
मरुत् ॥ ७. अ-नास्ति ॥ ८. रा१-मन्त्रं प्रचक्षिरे । ९. रा१-ते । फ-नः
१०. रा१-निबद्धस्तु यमश्चैव ॥ ११. रा१-सकले । १२. रा२ फ-वशे ॥
१३. ल१ ल२ व रा२-अत आरभ्य ४७-श्लोकस्य तृतीयपादं यावन्नास्ति ।

- ४३] चिन्तयध्वं वधोपायं रावणस्य दुर-आत्मनः ॥४६॥ [N
 एवम् उक्ते तु वचनं ब्रह्मा देवान् उवाच ह ।
 ४४] अवध्य-त्वं मया दत्तं देवैर् दैत्यैश् च रक्षसः ॥४७॥ [N
 मनुष्येभ्यो भयं तस्य वानरेभ्यश् च देवताः ।
 ४५] मुराऽमुर-समूहेऽपि वधस् तस्य न विद्यते ॥४८॥ [N
 तस्माद् एष हरिर् देवः पद्म-नाभस् त्रि-विक्रमः ।
 ४६] पुत्रो दश-रथस्याऽस्तु चतुर-व्यूहैः सना-तनः ॥४९॥ [N
 भवन्तो वसु-धां गत्वा विष्णोर् अस्य महाऽऽत्मनः ।
 ४७] वानराणां तनुं कृत्वा सहाय-त्वं करिष्यथ ॥५०॥ [N
 एवम् उक्त्वा ततो ब्रह्मा तत्रैवाऽन्तर-अधीयत ।
 ४८] देवा अपि यथा-न्यायं जग्मुर् वै यत्र वासवः ॥५१॥ [N
 एतद् आ-ख्यातवान् मह्यं नारदो भग-वान् ऋषिः ।
 ४९] यथा-तत्त्वम् अ-शेषेण ततो यातः मुराऽऽलयम् ॥५२॥ [N
 सोऽयं विष्णुः सुरैः सार्धं वानर-त्वम् उपाऽऽगतैः ।
 ५०] रामाऽभिधानो राजेन्द्र अस्मान् हन्तुम् उपाऽऽगतः ॥५३॥ [N
 तन् मह्यं रोचते सीता रामायं प्रति-दीयताम् ।
 ५१] कुरु मा वि-ग्रहं तेन सन्धिस् तेनेह रुच्यताम् ॥५४॥ [N
 त्रैलोक्ये तु नमस्यस् तु पूज्यश् च सततं प्र-भुः ।
 ५२] नमस्व रामं राजेन्द्र रक्ष चाऽऽत्मानम् आत्मना ॥५५॥ [N

१. रा१-दारुणस्य ॥ २. अ प्र रा२ फ-मानु० ॥ ३. रा२-चतु-
 बहिः ॥ ४. रा१-वानरीं च ॥ ५. ल१ ल२ व-यत्र स ॥ ६. प्र रा२
 फ-०लये ॥ ७. रा१-नरवानरतां गतः । ८. ल१ ल२ व अ प्र रा२ फ-
 नास्ति ॥ ९. ल१ ल२ व अ-रामायैव प्रदीयताम् । १०. रा१-नास्ति ॥

योग्यश् च राघवो मित्रं सन्धिस् तेनोत्तमो भवेत् ।
५१] स-कामा न च वै देवा भविष्यन्ति निर-उद्यमाः ॥५६॥ [N

इत्यार्षे रामायणे युद्ध-काण्डे कुम्भकर्ण-वाक्यं नामैक-

चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४१ ॥

[बं-४१]= [द्वाचत्वारिंशः सर्गः] =[दा-६३]

- कुम्भकर्ण-वचः श्रुत्वा रावणो राक्षसेश्वरः ।
१] तूष्णीं-भूतश् चिन्तयित्वा ततो वाक्यम् उवाच ह ॥१॥ [N
कुम्भ-कर्ण महा-प्राज्ञ कुरुष्व वचनं मम ।
२] कोऽसौ विष्णुर् इति ख्यातो यस्मात् त्वं तार्तविभ्यसे ॥२॥ [N
देव-त्वे तं न मन्येऽहं तथाऽन्यान् देव-दानवान् ।
३] मानुष-त्वं गते तस्मिन् किं भयं त्वाम् उप-स्थितम् ॥३॥ [N
नित्यम् आहार-भूताम् तु मानुषाः सन्ति चाऽबलाः ।
४] खादयित्वा तु यत् पूर्व कथं पश्चान्नमाम्य अहम् ॥४॥ [N
प्र-णम्य मानुषं रामं सीतां दत्त्वा तु तस्य वै ।
५] हास्य-भूतम् तु लोकानाम अनु-र्यास्यामि पृष्ठ-तः ॥५॥ [N
राघवं तं महा-बाहो दीन-रूपो ह्य उपाऽऽस्य वै ।

१. ल१ ल२ व अ प्र फ-सन्धिश्चोत्तमो । रा२-सन्धिश्चात्मनो ॥ २.
रा१ व प्र-लंकाण्डे । ३. म-सर्गसमाप्तिर्न दृश्यते ॥ ४. रा१-राक्षसाधिपः ।
५. म-अत आरभ्य २५-श्लोकपर्यन्तं नास्ति । ६. प्र-तूष्णीं स्थितश् ॥ ७. रा१-
राघुष्व । ८. ल१ ल२ व अ-वै विभेषि च ॥ ९. ल१ ल२ व अ प्र रा२ फ-
तथान्ये देवदानवाः । १०. रा२-०त्वे ॥ ११. रा१ रा२-सुमहाबलाः । १२. रा१-
तान् ॥ १३. ल१ ल२ व-सीता । १४. ल१ ल२ व-०यास्यसि ॥ १५. रा१-
०रूपोऽथ दासवत् ।

- ६] कृद्धिं तां पश्यमानोऽस्य कथं शक्यामि जीवितुम् ॥६॥ [N
हत्वा तस्य पुरा भार्या मानं कृत्वा सु-दारुणम् ।
७] प्र-णमेद् रावणो रामम् एष बुद्धेर् विपर्य-अयः ॥७॥ [N
यदि रामः स्वयं विष्णुर् लक्ष्मणोऽपि शत-क्रतुः ।
८] सु-ग्रीवस् त्र्यम्बकः साक्षात् स्वयं ब्रह्मा च जाम्ब-वान् ॥८॥ [N
अहो शास्त्राण्य् अ-श्रुतानि तस्य ते बुद्धिर् ईदृशी ।
९] अत्यन्त-वैरिणं रामं यो नमस्-कर्तुम् इच्छसि ॥९॥ [N
देव-त्वं यः परि-त्यज्य मानुषीं योनिम् आ-स्थितः ।
१०] अस्मान् हन्तुं किलोऽऽयातः स सं-धेयः कथं मया ॥१०॥ [N
यदि वां रावणो विष्णुर् व्यक्तं ते श्रोत्रम् आ-गतः ।
११] देवतानां हिताऽर्थार्थं प्र-विष्टो मानुषीं तनुम् ॥११॥ [N
स वानराणां राजानं सु-ग्रीवं शरणं गतः ।
१२] अहोऽस्य स-दृशं सख्यं तिर्यग्-योनि-गणैः सह ॥१२॥ [N
वीर्य-हीनस् तु किं विष्णुर् यो गतो ह्य अ-व-वानरान् ।
१३] अथवा वीर्य-हीनोऽसौ येन पूर्व महासुरः ॥१३॥ [N
वामनं रूपम् आ-स्थाय याचितस् त्रि-पद-क्रमम् ।
१४] बलिम् तु दीक्षितो यज्ञे तेन त्वं सख्यम् इच्छसि ॥१४॥ [N
येन दत्ता मही सर्वा स-सागरवनाऽऽकरा ।
१५] उप-कारं कृतः पूर्वः स बद्धो यज्ञ-दीक्षितः ।

१. रा१-परामुद्धिं समालोक्य । रा२-हृदि च प० । फ-कृद्धि च प० ॥ २.
रा१रा२-ते बुद्धिनिर्णयः ॥ ३. रा१ प्र-०णो वा ॥ ४. रा१-अश्रुतानि । ५. रा१-
अलं ते वै० । ६. रा१-मित्रं । ७. रा१-अर्हसि । ल१ल२व म इच्छति ॥ ८. रा१-
आश्रितः । ९. ल१ल२व-इहायातः । १०. रा२-भवेत् ॥ ११. रा१-रामाभिधो । १२
रा१-हितार्थं च ॥ १३. रा२-शरणागतः । १४. रा१रा२-०गतैः ॥ १५. ल१प्र रा२
फ-कृक्षवा० ॥ १६. ल१ल२ व फ-याचितं ॥ १७. रा२प्र-वनान्तरा । १८. ल१-
ल२ व अ प्र रा२ फ-उपचारः कृतः सर्वो । १९. ल१ व अ प्र रा२ फ-यज्ञस्य
दी० । ल२-यज्ञस्य धीमतः ।

- उप-कारी हंतो येन सोऽस्मान् रक्षति वैरिणः ॥१५॥ [N
 १६] यदा मे निर्-जिता देवाः स्वर्गं गत्वा त्वया सह ।
 तदा किं नाऽस्ति विष्णु-त्वं तस्य देवस्य राक्षस ।
 १७] साम्प्रतं कुत आ-यातः स विष्णुर् येन विभ्यसे ॥१६॥ [N
 शरीर-रक्षणाऽर्थाय ध्रुवं ते वाक्यम् ईदृशम् ।
 १८] नाऽयं क्लीबयितुं कालः कालै-युद्धे निशा-चर ॥१७॥ [N
 आयुः पिता-महात् प्राऽऽप्तं त्रैलोक्यं च वंशी-कृतम् ।
 १९] राघवं प्र-णमे कस्माद् धीन-वीर्य-पराऽऽक्रमम् ॥१८॥ [N
 गच्छस्व शयनीयाय शेषं त्वं विगत-ज्वरः ।
 २०] शयानं न च हन्यात् त्वां राघवो लक्ष्मणस् तथा ॥१९॥ [N
 अहं रामं वधिष्यामि स-सुग्रीवं स-लक्ष्मणम् ।
 २१] वानरांश् च वधिष्यामि ततो देवान् महा-रणे ॥२०॥ [N
 विष्णुं चैव हनिष्यामि ये च विष्णु-अनुयायिनः ।
 २२] गच्छ गच्छ स्व-कं क्षेत्रं चिरं जीव सुखी भव ॥२१॥ [N
 भ्रातरं त्वं एवम् उक्त्वाऽसौ रावणः काल-चोदितः ।
 २३] साऽवलेपं स गर्जन् वै पुनर् वचनम् अब्रवीत् ॥२२॥ [N
 जानामि सीतां धरणी-प्रसृतां

जानामि रामं मधु-सूदनोऽयम् ।

अहं हि जाने स्वयम् अस्य वध्यस्

- २४] तेनाऽऽहता मे जनकाऽऽत्मजैषा ॥२३॥ [N

१. अ प्र-कारो । २. रा२ फ-हतस्तेन ॥ ३. ल१ ल२ व-नास्य । ४. ल१
 ल२ व अ प्र रा२ फ-विन्यसि ॥ ५. रा१-त्वं ब्रूषे । ६. ल१ ल२ व अ रा२
 फ-कालो युद्धे ॥ ७. रा१- तु । ८. रा२ फ-वशे क० ॥ ९. ल१ ल२ व अ प्र-
 शेषे ॥ १०. ल१ ल२ व-हनिष्यामि । ११. रा१-च ल० । १२. रा१-हनिष्यामि ॥
 १३. प्र रा२ फ-वधिष्यामि ॥ १४. रा१-चैवम् । १५. रा१-सगर्वं च ॥ १६.
 ल१ ल२ व अ प्र-रामो । १७. रा१-त्वहम् ॥

न कामान् नैव च क्रोधात् त्यजामि जनकाऽऽत्मजाम् ।
 २५] निहतो गन्तुम् इच्छामि तद् विष्णोः परमं पदम् ॥२४॥ [N
 स०४२] रावणस्य वचः श्रुत्वा क्रुद्धस्य परि-देवितम् ।
 १] कुम्भ-कर्णः पुनर् वाक्यम् अश्रु-पूर्णम् अभाषते ॥२५॥ [N
 अलं राक्षस-शार्दूल सं-तापम् उप-गम्य हि ।
 २] रोषै-शोकौ परि-त्यज्य स्व-स्थो भवितुम् अर्हसि ॥२६॥ [३०
 नैवम् अर्हसि वक्तुं त्वं मयि जीवति पार्थिव ।
 ३] तम् अहं शतयिष्यामि यत्-कृते परि-तप्यसे ॥२७॥ [३१
 अवश्यं तु हितं वाच्यंः सर्वाऽवस्थो मही-पतिः ।
 ४] बन्धु-भावाद् अभि-हितं भ्रातृ-स्नेहाच्च पार्थिव ॥२८॥ [३२
 सदृशं यत् तु कार्येऽस्मिन् कर्तुं स्निग्धेन बन्धुना ।
 ५] शत्रूणां कदनं पश्य क्रियमाणं मयाऽनर्थ ॥२९॥ [३३
 अद्य पश्य महा-बाहो मया समर-मूर्धनि ।
 ६] हते रामे सह भ्रात्रा द्रवन्तीं कैपि-बाहिनीम् ॥३०॥ [३४
 अद्य रामस्य दृष्ट्वा त्वं मयाऽऽनीतं रणाच्च छिरः ।
 ७] सुखी भव महा-राज सीता भवतु दुःखिता ॥३१॥ [३५
 अद्य रामस्य नि-धनं पश्यन्तु सु-महत् प्रियम् ।
 ८] लङ्कायां राक्षसाः सर्वे ये ते निहत-वान्धवाः ॥३२॥ [३६
 अद्य शोक-परीऽतानां स्व-बन्धु-वध-शोचिनाम् ।

१. रा१-हरामि । टि० अन्तर्भावितः प्यर्थः द्र० ॥ २. रा१ ल१
 ल२ व प्र रा२ फ-साश्रुपूर्णमभा० । ल१ ल२ व अ-०र्णमुखोऽब्रवीत् ॥
 ३. रा१-दोषायासौ ॥ ४. रा१ ल१ अ प्र रा२ फ-वाक्यं । ५. रा१ प्र रा२-
 वस्थं । ६. रा१-मया तव ॥ ७. ल२ व अ-वक्तुं । ८. रा१-मयाद्य तत् ॥ ९.
 ल१ ल२ व अ-राजन् । १०. रा१-हरिवा० ॥ ११. अतः परमधिकः पाठः—
 रा१ रा२-अद्य तस्य विनाशेन मारुतेर्मारुताभयं । क्रोधं निर्वापयिष्यामि
 लंका येन प्रधर्षिता ॥ सुखी भव महाबाहो लंका भवतु निर्वृता । भविष्यति
 न ते शोकः शत्रुपक्षे मया हते ॥

- ९] शत्रोर् युधि वि-नाशेन करोम्य् अश्रु-प्रमार्जनम् ॥३३॥ [३७
 अद्य पर्वतकूटाऽऽभं स-सूर्यम् इव तोय-दैम् ।
 १०] वि-शीर्णं पश्य सम-अरे सु-ग्रीवं वानरेश्वरम् ॥३४॥ [३८
 अहम् एकोऽद्य यास्यामि रणं रण-विशारदं ।
 ११] अ-साधारणम् इच्छामि तव दातुम् अहं जयम् ॥३५॥ [N
 १२पू] नाऽपरे प्रेषणीयाम् ते युद्धायाऽतुल-विक्रम । [४१उ
 अहम् उत-सादयिष्यामि शत्रुं तव रिपुं-जय ॥३६॥ [४२
 १५] यदि शक्रो यदि यमो यदि पावक-मारुतौ ।
 तान् अहं साधयिष्यामि कुबेर-वरुणाव् अपि ॥३७॥ [४३
 १६] गिरि-मात्र-शरीरस्य शितै-शूल-धरस्य मे ।
 नदतस् तीक्ष्ण-दंष्ट्रस्य विभीषाद् अपि वासवः ॥३८॥ [४४
 १७] अथवा न्यस्त-शस्त्रस्य मृद्वतस् तरसा चमूम् ।
 १८उ] न मे प्रमुख-तः कश्-चिच्छक्तः स्थातुं जिजीविषुः ॥३९॥ [४५
 नैव शक्त्या न गदया नाऽसिना न शितैः शरैः ।
 १९] वारयेन् मां हि सं-रब्धं साक्षाद् अपि पुरं-दरः । [N
 हस्ताभ्याम् एव सं-रब्धो हन्याम् अपि हि वज्रिणम् ॥४०॥ [४६
 २०] यदि मे मुष्टि-वेगं स राघवो वि-षहिष्यते ।
 ततः पास्यन्ति बाणौघा रुधिरं राघवस्य वै ॥४१॥ [४७

१. रा१-सूर्यपुत्रं प्लवंगम् ॥ २. ल१ल२ व-नास्ति ॥ ३. अतः परमधिकः
 पाठः—रा१ रा२-कथं त्वं राक्षसैरेभिर्मया च परिरक्षितः । जिघांसुभि-
 र्दाशरथैस्तप्यसे राक्षसाधिप ॥ यदि पूर्वं निपतिते मयि त्वां हन्ति राघवः ।
 नाहमात्मनि संतापं गच्छेयं राक्षसाधिप ॥ कामं नान्यमिदानीं त्वमादे-
 द्यसि परंतप ॥ ४. रा१-योवयिष्यामि । ल१ ल२ व अ प्र-शोषयि० ॥
 ५. ल१ल२ व अ प्र रा२-शिलाशू० । ६. रा१ल२ अ प्र-विभियाद् ॥ ७. रा१म-
 रिपून् । ८. अतः परमधिकः पाठः—रा१-पवनस्येव वेगेन भंजतस्तरसा द्रु(रि)
 मा(पू)न् ॥ ९. म-सुसं० ॥ १०. ल१ ल२ व अ प्र रा२फ म-विषहिष्यति ॥

२१] चिन्तया बाध्यसे राजन् किम्-अर्थं मयि तिष्ठति ।

सोऽहं शत्रु-विनाशाय तव निर्-यातुम् उद्-यतः ॥४२॥ [४९

अद्य रामं स-सौमित्रिं स-मुग्रीवं स-मारुतिम् । [५०उ

२२] सर्वान् ऐक-पदे हन्मि प्रति-जाने तवाऽग्र-तः ॥४३॥ [N

वधेन ते दाशरथेः सुखाऽहं

सुखं समा-हर्तुम् अहं प्र-यामि ।

नि-हत्य रामं सह लक्ष्मणेन

N] खादामि सर्वान् हरि-यूथ-मुख्यान् ॥४४॥ [५७

रमस्व कामान् पिब चाऽऽय-वारुणीं

कुरुष्व कृत्यान् अप-नीर्यतां ज्वरः ।

तवाऽद्य रामे गमिते यम-क्षयं

२३] चिराय सीता वश-गा भविष्यति ॥४५॥ [५८

इत्याषे रामायणे युद्ध-काण्डे कुम्भकर्ण-गर्जनं नाम द्विचत्वारिंशः सर्गः ॥४२॥

[व-४३]= [त्रिचत्वारिंशः सर्गः] =[दा-६४]

तद् उक्तम् अति-क्रायेन बलिना बल-शालिना ।

१] कुम्भ-कर्णेन वचनं श्रुत्वोवाच महोदरः ॥१॥ [१

कुम्भ-कर्णं कुले जातो वृथा प्राकृत-दर्शनः ।

२] अँव-लिप्तो न शक्नोति कृत्यं सर्व-त्र वेदितुम् ॥२॥ [२

१. रा१-दह्यसे ॥ २. फ म-एकायने । ३. ल१ ल२ व अ रा२ फ-
प्रतिज्ञा मे ॥ ४. ल१ ल२ व अ-शत्रुं । ५. अ प्र म-हरियोधमु० ॥ ६.
ल१ ल२-चाप्रवा० । ७. ल१ ल२ व अ प्र-कार्याण्य् । ८. ल१ अ-अपया-
तु ते ॥ ९. रा१ व म-लंकाकां० । १०. रा२ म-० गजेनो ॥ ११. रा१-एवं विकृत्य-
मानस्य धन्विनो बलशालिनः । १२. रा१-कुम्भकर्णस्य ॥ १३. रा१-यथा ।
१४. ल१ ल२ व-अविलुप्तो ॥

न हि राजा न जानीते कुम्भ-कर्ण नयाऽनयौ ।

३] त्वं तु कैशोरकाद् धृष्टं केवलं वक्तुम् ईच्छसि ॥३॥ [३

स्थानं वृद्धिं च हानिं च देश-काल-विभाग-वित्तं ।

४] आत्मनश् च परेषां च बुध्यते राज्ञर्षेर्षभ ॥४॥ [४

यत् त्वं तु शक्यं बल-वता वक्तुं प्राकृत-बुद्धिना ।

५] अनुपासित-वृद्धत्वात् तवैतत् तादृशं वर्चः ॥५॥ [५

यश् च धर्माऽर्थकामांस् त्वं ब्रवीषि पृथग्-आश्रयान् ।

६] अनु-पश्यसि नो भावं नहि लक्षणम् अस्ति ते ॥६॥ [६

काम एवं हि सर्वेषां कारणानां प्र-योजनम् ।

७] श्रेयः-पापीयसां चाऽत्र फलं भवति कर्मणाम् ॥७॥ [७

निःश्रेयस-फलत्वे च धर्माऽर्थाश्च इतराश्च अपि ।

८] ईहै धर्माऽर्थयोः प्राऽऽप्तिः फलं च प्रेत्य-भाविकर्म ॥८॥ [८

इहलौकिक-पारत्रं कर्म पुंभिर् नि-षेव्यते ।

९] कर्मणाऽत्र तु कल्याणं लभते कामम् आ-स्थितः ॥९॥ [९

न प्र-मादो ह्य अयं राज्ञा हृदि कार्यः कदा-चन ।

१०] शत्रोर् हि सम-अरे हिंसा किम् ईवाऽत्र वि-धीयते ॥१०॥ [१०

१. रा१-राजन् विजा० । २. रा१-अहंसि ॥ ३. रा१-विभागतां । ४. ल१ ल२ व अ प्र रा२ फ-०सेधर ॥ ५. रा१-यत्र । ६. रा१ फ-०वृद्धेन । म-०वृद्धस्तु । ७. म-कः कुर्यात् । ८. रा१ ल१-भाषितं त्वया । म-०शं बुधः ॥ ९. रा१-नास्ति ॥ १०. ल१-कामश्चैषां । ल२ व अ प्र फ-कामश्चैव । रा२-काम-स्त्वेव । ११. रा१-कारणं तु ॥ १२. रा१ म-०फलं चैव । फ-०फलत्वेन । १३. ल१ ल२ व प्र रा२ फ म-अथ । अ-अत्र । १४. ल१ ल२ व अ प्र रा२ फ म-व । १५. ल१ ल२ व अ प्र रा२-भावितं ॥ १६. रा१-०पारत्र्यं । १७. म-फलं । १८. ल१ ल२ व प्र-कर्मण्यर्थे तु । रा२-कर्मणामथ । फ-कर्मण्यपि च ॥ १९. रा१ प्र रा२ फ-प्रमादमिदं । २०. प्र रा२-राज्ञो । २१. प्र रा२-कार्यं । २२. ल१ ल२ व-कथंचन । २३. रा२-इवात्रापनीयते । ल१ ल२ व प्र रा२-एवात्र वि० ॥

- सीतायांश् चोप-नयने हेतुर् यः प्र-कृतस् त्वया ।
 ११] तत्राऽप्य् अन-उपपन्नं ते वक्ष्यामि यद् अ-साधु वा ॥११॥ [११
 येन पूर्वं जन-स्थाने बहवो राक्षसा हताः ।
 १२] तं शूरं राघवं सं-ख्ये कथम् एको हनिष्यसि ॥१२॥ [१२
 ये पुरा निर्-जितास् तेन जन-स्थाने महौजसः ।
 १३] राक्षसास् तस्य तान् भीतान् सर्वान् एवाऽत्र लोक्य ॥१३॥ [१३
 तं सिंहम् इव सं-क्रुद्धं रामं दशरथाऽऽत्मजम् ।
 १५] सर्पं मुग्धम् इवाऽप्राज्ञः प्र-बोधयितुम् इच्छसि ॥१४॥ [१४
 ज्वलितं तेजसा नित्यं क्रोधेन च दुरा-सदम् ।
 १६] कथं मृत्युम् इवाऽसह्यम् आ-सादयितुम् इच्छसि ॥१५॥ [१५
 संशय-स्थम् अन्-आचीर्णं शत्रुं प्रति च हासनम् ।
 १७] एकस्य गमनं तत्र न मह्यं रोचते तव ॥१६॥ [१६
 हीनाऽर्थस् तु समृद्धाऽर्थः को रिपुं प्राकृतो यथा ।
 १८] निश्-चितं जीवित-त्यागी वशम् आ-नेतुम् अर्हति ॥१७॥ [१७
 यस्य नाऽस्ति मनुष्येषु सदृशो राक्षसोत्तम ।
 १९] तेनेच्छसि कथं योद्धुं तुल्येनेह वि-वस्वतः ॥१८॥ [१८
 एवम् उक्त्वा तु सं-क्रुद्धः कुम्भ-कर्णं महोदरः ।
 २०] उवाच रक्षसां मध्ये राघवं रावणोपमं ॥१९॥ [१९
 लब्ध्वा पुनस् त्वं वैदेहीं किम् अस्मान् अभि-भाषसे ।
 २१] यदीऽच्छसि सतीं सीताम् अ-वशां वशम् आ-गताम् ॥२०॥ [२०

१. ल१ ल२ व अ प्र रा२-सीतावशोप० । फ-सीता तस्योपनयनो । २. रा१ प्र रा२ फ म-प्राकृ० । ३. फ-हि । ४. रा१-० वत् ॥ ५. अतः परमधिकः पाठः—रा१ रा२-खरश्च निहतः संख्ये दूषणस्त्रिशिरास्तथा । ६. रा१-बलिनं राघवं हंतुं कथमेको भविष्यति ॥ ७. अतः परमधिकः पाठः—रा१ रा२-येऽपि चान्ये महात्मानो राक्षसाः शूरसंमताः । रामं पश्यन्ति भीतास्ते स्वप्नेऽपि नरसत्तमं ॥ ८. ल१ ल२ व अ प्र-शयनस्थम् ॥ ९. रा१ रा२ फ-विष्वक्ता ॥ १०. रा१-राक्षसाधिपं ॥

दृष्टः कश्चिद् उपायो मे सीतोपाऽऽदान-कारकः ।

२२] रुचितश् च स्व-बुद्ध्या मे राक्षसर्षभ तं शृणु ॥२१॥ [२१

अहं द्वि-जिह्वः सं-हादी कुम्भ-कर्णोऽति-गर्जनः ।

२३] मुञ्च राम-वधायाऽद्य गच्छन्त्य इत्य् अव-घोषय ॥२२॥ [२२

ततो गत्वा रणे युद्धं दास्यामस् तस्य यत्न-तः ।

२४] तं वधिष्यामहे शत्रुं नोपायैः कार्यम् अस्ति नः ॥२३॥ [२३

अथ जीवति शत्रुस् ते वयं च कृत-संयुगाः ।

२५] ततः समभि-पश्यामो मनसा यत् सम-अर्थितम् ॥२४॥ [२४

वयं युद्धाद् इहैष्यामो रुधिरेण सम-उक्षिताः ।

२६] वि-दार्य स्व-तनुं वाणैर् रामनामाऽङ्घ्रितैर् युधि ॥२५॥ [२५

२७] नि-हतो राववोऽस्माभिर् लक्ष्मणश् चेति वादिनः ।

तव पादौ ग्रहीष्यामस् त्वं नः कामं परि-ष्वजेः ॥२६॥ [२६

२८] ततोऽव-बुध्य नगरे गज-स्कन्देन पार्थिव ।

हतो रामः सह भ्रात्रा र्स-सेन इति सर्व-तः ॥२७॥ [२७

२९] प्रीतो नाम ततो भूत्वा भृत्यानां त्वम् अरि-दम् ।

भोगांश् च परि-वर्हांश् च कामान् वसु च दापय ॥२८॥ [२८

३०] ततो माल्यानि वासांसि वराऽन्नम् अनु-लेपनम् ।

पेयं च दत्त्वा योधेभ्यः स्वयं च मुदितः पिब ॥२९॥ [२९

३१] ततोऽस्मिन् बहुली-भूते कौलीने सर्व-तो गते ।

N] भक्षितः सम्-अरे रामो राक्षसैर् इति वि-श्रुते ॥३०॥ [३०

प्र-विश्याऽऽश्वास्य चाऽपि त्वं सीतां रहसि पार्थिव ।

१. रा१-सीतां वाऽऽदान० ॥ २. ल१ ल२ व अ प्र-अनर्हजिह्वः ।

३. रा१-० कर्णो विमर्दनः ॥ ४. रा१-वयं ॥ ५. अतः परमधिकः पाठः—
रा१ ल१ ल२ व अ प्र रा२-यस्य नास्ति मनुष्येषु सदृशो राक्षसोत्तम ॥

६. ल२-वादिनः । ७. ल१ ल२ व अ प्र रा२ म-गृही० ॥ ८. म-ससैन्य ॥

९. रा१-वापि ।

३२] वर-माल्यैश् च कामैश् च रत्नैश् चैतां प्र-लोभय ॥३१॥ [३१

अनयोप-धया राजन् भयशोकाऽवरुद्धया ।

३३] अ-कामा वश-गा सीता नष्ट-नाथा भविष्यति ॥३२॥ [३२

रञ्जनीयं हि भर्तारं वि-नष्टम् अव-गैम्य सा ।

३४] वै-राग्यात् स्त्री-लघुत्वाच् च त्वद्-वशं प्रति-पत्स्यते ३३॥ [३३

सा पुरा सुख-संवृद्धा सुखाऽर्हा दुःख-कर्षिता ।

३५] त्वय्य् अ-दृष्टं सुखं ज्ञात्वा सर्व-थोप-गमिष्यति ॥३४॥ [३४

एतत् सु-नीतं हि वचो ममाऽद्य

रामं हि दृष्ट्वैव भवेद् अन्-अर्थः ।

इहैव ते सेत्स्यति मोतै-सुको भूर

३६] महान् अ-युद्धेन सुखस्य लाभः ॥३५॥ [३५

अदृष्टसैन्यो ह्य् अन्-अवाऽऽप्तसंशयो

रिपून् अ-युद्धेन जयेज् जनाऽधिपः ।

यशश् च पुण्यं च महीं च भू-पतिः

३७] श्रियं च कीर्तिं च चिरं सम्-अश्नुते ॥३६॥ [३६

इत्यार्षे रामायणे युद्ध-काण्डे महोदर-वाक्यं नाम

त्रिचत्वारिंशः सर्गः ॥४३॥

१. म-धनधान्यैश् ॥ २. रा१ ल१ ल२ व अ प्र-तव नाथ ॥

३. प्र रा२ फ-अधिगम्य ॥ ४. रा१ ल१ ल२ व-सर्वशोभाग० ॥

५. रा१ ल१ ल२ व प्र फ-सोत्सुको । ६. रा१ ल१ ल२ व-महा-

हैयु० ॥ ७. रा१ ल१ ल२ व अ प्र-रिपूश्च यु० ॥ ८. व प्र

रा२-लंकाकाण्डे ॥

[वं-४४]= [चतुश्चत्वारिंशः सर्गः] =[दा-३५]

स तथोक्तो विनिर्-भर्त्य कुम्भ-कर्णो महोदरम् । [१पू
 १] आ-ददे नि-शितं शूलं शत्रु-शोणित-रञ्जितम् ॥१॥ [१८उ
 सर्व-कालाऽऽयसं दीप्तं तप्त-काञ्चन-भूषणम् ।
 २] इन्द्राऽशनि-समं घोरं वज्र-प्रतिम-गौरवम् ॥२॥ [१९
 देव-दानव-दर्प-घ्नं यक्ष-गन्धर्व-सूदनम् ।
 N] रक्त-मालयाऽम्बर-धरं शिखा-प्रोद्धत-पावकम् ॥३॥ [२०
 ३उ] आ-दाय नि-शितं शूलं शत्रु-शोणित-रञ्जितम् ।
 कुम्भ-कर्णो महा-तेजा रावणं वाक्यम् अब्रवीत् ॥४॥ [२१
 ४] गमिष्याम्य अहम् एवैकम् तिष्ठत्व इह बलं तव ।
 N] अद्य तान् क्षुभितः कोपाद् भक्षयिष्यामि वानरान् ॥५॥ [२२
 अहं तेऽद्य भयं घोरं वधात् तस्य दुर्-आत्मनः ।
 ५] रावणैतत् प्र-मार्जामि निर्-वैरम् त्वं सुखी भव ॥६॥ [२
 गर्जन्ति न वृथा शूरा निर्-जला इव तोय-दाः ।
 ६] पश्य सं-पाद्यमानं वै गर्जितं युधि कर्मणा ॥७॥ [३
 नाऽमर्षयन्त्य् आत्मनो ये ते न सं-भावयन्त्य् उत ।
 ७] अमर्षयित्वा शूरास् तु कर्म कुर्वन्ति दुष्-करम् ॥८॥ [४
 वि-कृवानाम् अ-बुद्धीनां राज्ञां(?) पण्डित-मानिनाम् ।
 ८] शृण्वतां(?) व्या-हृतम् इदं त्वद्-विधानां महोदर ॥९॥ [५
 युद्धे का-पुरुषैर् नित्यं भवद्भिः प्रिय-वादिभिः ।
 ९] राजानम् अनु-वर्तद्भिः कृत्यम् एतद् वि-नाशितम् ॥१०॥ [६
 कृच्छ्राऽवस्था कृता लङ्का क्षीणः कोशो बलं हतम् ।

१. म-० भूषितं । २. फ-अत आरभ्य षष्ठश्लोकस्य प्रथमपादं यावन्नास्ति ॥
 ३. रा२-शिखास्फूर्जितपा० ॥ ४. रा२-क्षुभितः ॥ ५. म-रामं च प्रमथिष्यामि ॥
 ६. रा१, ले१, ले२ व-तथा ॥ ७. फ-संभावयन्त्य् ॥ ८. रा१, ले१, ले२ व अ प्र
 म-शृण्वतामाहतम् ॥

- १०] राजानम् एनम् आ-साद्य मुहूर्त्त-चित्तम् इवाऽर्पितम् ॥११॥ [७
 एष निर्-याम्य् अहं युद्धम् उद्-यतः शत्रु-निग्रहे ।
 ११] दुर्य-ण्यं भवताम् अद्य समी-कर्तुं महाऽऽहवे ॥१२॥ [८
 एवम् उक्तवतो वाक्यं कुम्भ-कर्णस्य धी-मतः ।
 १३] प्रत्य-उवाच ततो वाक्यं प्र-हसन् राक्षसेश्वरः ॥१३॥ [९
 महोदरोऽयं रामस्य परि-व्रस्तो न सं-शयः ।
 १४] न हि रोचयते तात युद्धं युद्ध-विशारद ॥१४॥ [१०
 न कश्-चित् त्वत्-समो ह्य् अस्ति सौहृदेन बलेन च ।
 १५] गच्छ शत्रु-वधाय त्वं कुम्भ-कर्ण जयाय च ॥१५॥ [११
 बलैः परि-वृतो भ्रातः कर्तव्यं वचनं च मे । [२३पृ
 १६] अ-सहायस्य गमनं मम बुद्ध्या न रोचते ॥१६॥ [N
 वानरा हि महाऽऽत्मानः शीघ्राश् च व्यव-सायिनः । [२३उ
 १७] एकाकिनं प्र-मत्तं च गमयेयुर् हि सं-शयम् ॥१७॥
 तस्मात् त्वं रामं दुर्य-धर्षं सैन्यैः परि-वृतो व्रज ।
 १८] अ-हितं राक्षसानां त्वं शत्रु-पक्षं नि-षूदय ॥१८॥ [२४
 अथाऽऽसनात् समुत्-पत्य मणिं सूर्य-सम-प्रभम् ।
 १९] आ-वबन्ध महा-तेजाः कुम्भ-कर्णस्य मस्तके ॥१९॥ [२५
 अङ्ग-दान्य् अङ्गुलीयानि कवचं च महा-धनम् ।
 २०] हारं च शशि-सङ्काशं स वबन्ध महाऽऽत्मनः ॥२०॥ [२६
 दिव्यं सु-गन्धं मौल्यं च रत्नानि वि-विधानि च ।
 २१] गात्रेषु योजयामास कुण्डले च महा-भुजः ॥२१॥ [२७

१. ल_१ ल_२-युद्धे । २. ल_१ ल_२ व-०विग्रहे । ३. रा_१ ल_१ ल_२ व-
 दुर्जयं ॥ ४. म-नास्ति । ५. रा_१ प्र फ म-पौरुषेण ॥ ६. मं-
 सैन्यैः । ७. ल_१ ल_२ व-न ॥ ८. प्र-प्रमत्ताश्च ॥ ९. रा_२ फ म-परमदुः ॥
 १०. रा_२ म-रावणः ॥ ११. प्र-०लीयांश्च । १२. म-महादृढं ॥ १३. रा_२-
 माल्यांश्च । म-माल्यानि ॥

काञ्चनाऽद्भुतकेयूरो निष्क-प्रवर-भूषणः ।

२२] कुम्भ-कर्णो महा-बाहुर हुतोऽनल इवाऽऽवभौ ॥२२॥ [२८

श्रोणि-मूत्रेण महता काञ्चनेन वि-राजता ।

२३] अमृतोत्पादने नद्धो भुज-गेनेव मन्दरः ॥२३॥ [२९

स काञ्चनं भार-सहं वि-मानं

विद्युत्-प्रभं दीप्तम् इवाऽऽत्म-भासा ।

आ-बध्यमानः कवचं वभासे

N] सन्ध्याऽर्ध-संवीत इवाऽद्रि-राजः ॥२४॥ [३०

सर्वाऽऽभरण-पुष्टाऽङ्गः शूल-पाणिः स राक्षसः ।

२४] वि-क्रमाय कृतोत्साहो नारायण इवाऽऽवभौ ॥२५॥ [३१

स रावणं परि-ष्वज्य कृत्वा चौऽपि प्रै-दक्षिणम् ।

२५] प्र-णम्य शिरसा चैव सम्प्र-तस्थे महा-बलः ॥२६॥ [३२

तस्य मृतो रथं दिव्यं नवै-नल्वं प्रमाण-तः ।

२६] युक्तं खर-सहस्रेण युद्धै-ध्वज-विभूषितम् ॥२७॥ [N

महा-जलद-निर्घोषं कैलाशशिखरोपमम् ।

२७] अष्ट-चक्रं महा-वेगम् उप-नीय महा-रथम् ॥२८॥ [N

जयाऽऽशिषा वर्धयित्वा वि-नीतः प्राऽञ्जलिः स्थितः ।

२८] स तम् आ-रुह्य च ययौ मेघ-गम्भीर-निस्वनम् ॥२९॥ [N

सोऽति-कायो महा-तेजा रथस्योपरि राक्षसः ।

N] गन्धर्वनगराऽऽकारः प्रगृहीताऽऽयुधो वभौ ॥३०॥ [N

तम् आशीर्भिः प्रसन्नाभिः प्रेषयामास रावणः । [N

२९] शङ्ख-दुन्दुभि-निर्घोषैः सैन्यैश् चाऽत्र वराऽऽयुधैः ॥३१॥

१. रा१-नास्ति ॥ २. म-भारसहस्रनिर्मितं । ३. ल१ ल२ व अ प्र
रा२ फ०मानं । ४. म-०भ्रपीताम । ५. म-अतः परं सर्गसमाप्तिः—
इति रामायणे लंकाकाण्डे आभरणप्रदायको नाम सर्गः ॥ ६. ल१ व अ म-चाभिप्र० ।
प्र-वाभिप्र० । रा२-वाग्भिः प्र० ॥ ७. रा२ फ०पंचनल्वं । ८. रा१ ल१ ल२ व-
युधि ध्वज० ॥ ९. रा१ ल१ ल२ व अ प्र-कैलास० ॥ १०. म-प्रशस्ताभिः ॥

तं गजैश् च चतुर्-दन्तैः स्यन्दनैश् चाऽम्बुद-स्वनैः । [३४
 ३०] अन्व-अगच्छन् महाऽऽत्मानं रथिनो रथिनां वरम् ॥३२॥ [३५
 नागोष्ट्र-खर-हस्त्य-अश्व-सिंह-द्वीपि-मृग-द्विजैः ।

[N] अनु-जग्मुर् महाऽऽत्मानं देव-दानव-दुर्जयम् ॥३३॥ [३६
 स पुष्प-वर्षैर् अव-कीर्यमाणो

धृताऽऽतपत्रः शित-शूल-पाणिः ।

मदोत्कटः शोणित-पान-मत्तो

३१] विनिर्-ययौ राक्षस-योध-मुख्यः ॥३४॥ [३७

निष्-पतन्तं महा-नादं महा-कायं महा-बलम् । [३३पू

३२] अन्व-अयू राक्षसा घोरा भीमाऽक्षं शस्त्र-पाणयः ॥३५॥ [३८उ

राक्षसाश् च महा-काया नीलाऽञ्जनचयोपमाः ।

३३] शूलान्य उद्-यम्य खड्गांश् च वि-विधांश् च परश्वधान् ३६ [३९

बहु-व्यामांश् च परि-धान् गदाश् च मुशैलानि च ।

३४] साल-स्कन्धांश् च वि-विधान् छत-द्वींश् च दुरा-सदाः ३७ [४०

स पुर-द्वारम् आ-साद्य राक्षसो घोर-दर्शनः । [N

३५] निष्-पपात महा-तेजाः कुम्भ-कर्णः प्रताप-वान् ॥३८॥ [४१

धनुः-शत-परीणाहः षड्-बाण-शतम् उच्च-छितः ।

३६] रौद्रः शकटचक्राऽक्षो गिरिशृङ्गोपमो महान् ॥३९॥ [४२

सन्नि-पैत्य स रक्षांसि दग्धशैलोपमो बली ।

३७] कुम्भ-कर्णो महा-वक्त्रः प्र-हसन् वाक्यम् अब्रवीत् ॥४०॥ [४३

अद्य वानर-मुख्यानां तानि यूथानि भाग-शः ।

१. अ रा२ फ म-महोत्कटः । २. म-०तगंधमत्तो । ३. अतः
 परमधिकः पाठः—रा२-पदातयश्च बहुवो महाकाया महाबलाः ॥ ४. रा१
 ल१ ल२ व अ-मुसुलानि । प्र म-मुसुलानि ॥ ५. प्र फ म-गिरिकूटोपमो ।
 रा२-चित्रकूटोपमो ॥ ६. रा१ ल१ ल२ व-सन्निपात्य ॥ ७. रा१ ल१ ल२ व
 अ-एष । प्र-अथ ।

३८] निर्-दहिष्यामि सं-क्रुद्धः शलभान् इव पावकः ॥४१॥ [४४

N] सर्वे राम-सहायाश् च ये चाऽन्ये मम शत्रवः । [N
नाऽप-राध्यन्ति मे कामं वानरा वन-चारिणः ।

३९] जातिर् एतद्-विधानां सा पुरोद्यान-विदूषणम् ॥४२॥ [४५
पुर-रोधस्य मूलं तु राघवः सह-लक्ष्मणः ।

४०] हते तस्मिन् हतं सर्वं तं हनिष्यामि सं-युगे ॥४३॥ [४६
एवं तस्य ब्रुवाणस्य कुम्भ-कर्णस्य रक्षसाः ।

N] नादांश् चक्रुर् महा-घोरान् कम्पयन्त इवाऽर्णवम् ॥४४॥ [४७
तस्य निष्-पततः पुर्याः कुम्भ-कर्णस्य रक्षसः ।

४१] बभूवुर् घोर-रूपाणि निमित्तानि समन्त-तः ॥४५॥ [४८
शुष्काऽशनि-युता मेघा वि-चेरुर् गर्दभाऽरुणाः ।

४२] स-सागर-वना चैव वसु-धा सम-अकम्पयत् ॥४६॥ [४९
घोर-रूपाः शिवा नेदुः स-ज्वाल-कवलैर् मुखैः ।

४३] मण्डलान् अप-सव्यानि ववन्धुश् च विहं-गमाः ॥४७॥ [५०
नि-पपात चै गृद्धोऽस्य रथस्योपरि गच्छतः ।

४४] अस्फुरन् नयनं चाऽस्य सव्यो बाहुर् अकम्पत ॥४८॥ [५१
गगनान् निष्-पपातोल्का ज्वलन्ती भीम-निर्व्वना ।

४६] आदित्यो निष्प-भश् चाऽऽसीत् प्र-ववौ न च मारुतः ४९॥ [५२
अ-चिन्तयन् महोत्पातान् उत्थि(द्-स्थि)तान् जीविताऽन्तकान्

४७] निर्-ययौ कुम्भ-कर्णः स कृताऽन्त-बल-नोदितः ॥५०॥ [५३
स निष्-क्रम्य पुर-द्वारात् कुम्भ-कर्णो महा-बलः ।

१. रा२ फ-अस्मद्वि० । २. रा१ ल१ ल२ व अ-सपुरो० । प्र-० वि-
भीषणं । रा२ फ म-० विभूषणं । ३. अतः परमधिकः पाठः—रा२-पातश्चा-
स्मद्विधावाशु वानराणां पुरःसरः ॥ ४. प्र रा२-रक्षसः ॥ ५.
व अ म-नास्ति ॥ ६. म-० पाताथ । ७. रा२ फ म-प्रास्फुरत् ॥ ८.
रा१ ल१ ल२ व अ-भीमदर्शना ॥

४८] शारदाऽभ्र-यन-प्रख्यं वानराऽनीकम् अद्रुतम् ॥५१॥ [५४
तं दृष्ट्वा वानर-श्रेष्ठा राक्षसं पर्वतोपमम् ।

N] वायु-नुच्चा यथा मेघा जग्मुः सर्वा दिशम् तदा ॥५२॥ [५५
विपुलपरिघ-वांसं तु कुम्भ-कर्णो

रिपु-निधनाय विनिः-सृतो महौजाः ।

कपि-गण-भयम् आ-चरन् सु-तीव्रं

N] प्र-भुर् इव किङ्करदण्ड-वान् युगाऽन्ते ॥५३॥ [५८

इत्यार्षे रामायणे युद्ध-काण्डे कुम्भकर्ण-निर्याणं नाम

चतुश्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४४ ॥

[वं-४५] = [पञ्चचत्वारिंशः सर्गः] = [दा-६६]

स ननाद महा-नादं सम्-उद्र इव पर्वणि ।

२] जनयन् इव निर्-घातं कम्पयन् इव मेदिनीर्म ॥१॥ [२

तम् अ-वध्यं मध-वता यमेन वरुणेन च ।

३] प्रेक्ष्य भीमाऽक्षम् आ-घान्तं वानरा विप्र-दुद्रुवुः ॥२॥ [३

१. अतः परमधिकः पाठः—रा२-वानरान्वीक्ष्य संहृष्टो ननाद विकृतं
स्वनं ॥ २. ल१ ल२ व-राक्षसश्रेष्ठं वानराः । ३. अ रा२ फ-तथा ।
४. अतः परमधिकः पाठः—रा२-तं तस्य नादं तुमुलं निशम्य यथा निनादं
दिवि वारिदस्य । पेतुर्धरण्यां बहवः सर्वंगा निकृन्तमूला इव शाल-
वृक्षाः ॥ कृच्छ्रेण तु समाश्वस्य संगम्य तु परस्परं । वृक्षाद्रिहस्ता
हरयः संग्रामं प्रलितस्थिरे ॥ ५. व प्र रा२-लंकाकाण्डे । फ म-
युद्धपर्वणि । ६. रा२ फ-निर्याणे ॥ ७. अ रा२-वातं । ८. रा२ फ म-
पर्वतान् ॥ ९. फ-भीममनुयान्तं ॥

- तं दृष्ट्वा वानरं श्रेष्ठा राक्षसं पर्वतोपमम् ।
 N] वायु-क्षिप्ता यथा मेघा ययुः सर्वा दिशस् तदा ॥३॥ [N
 तद् वानराऽनीकम् अति-प्रचण्डं
 दिशो द्रवद् भिन्नम् इवाऽभ्र-जालम् ।
 स कुम्भ-कर्णः प्रसम-ईक्ष्य हर्षान्
 N] ननाद भीमं घन-वद् घनाऽऽभः ॥४॥ [N
 तांस् तु वि-द्रवतो दृष्ट्वा राज-पुत्रोऽङ्ग-दोऽब्रवीत् ।
 ४] गवाऽक्षं गर्वयं नीलं कु-मुदं च महा-बलम् ॥५॥ [४
 आत्मानम् अभिसं-स्मृत्य वीर्याण्य् अभि-जनानि च ।
 ५] क गच्छथ भय-त्रस्ताः प्राकृता हरयो यथा ॥६॥ [५
 ६पृ] सर्वे सौम्या नि-वर्तध्वं किं प्राणान् परि-रक्षथ ।
 ८उ] नाऽलं युद्धाय वै रक्षो महतीऽयं वि-भीषिका ॥७॥ [६
 महतीम् उत्थि(द्-स्थि)ताम् एतां वानराणां वि-भीषिकाम् ।
 ९] वि-क्रमाद् वि-धमिष्यामो नि-वर्तध्वं प्लवं-गमाः ॥८॥ [७
 कृच्छ्रेण महता स्व-स्थाः सं-स्तभ्य च परस्परम् ।
 १०] शिला-पादप-हस्तास् ते तस्थुः संग्राम-मूर्धनि ॥९॥ [८
 ते प्र-दृष्ट्वा नि-वृत्तास् तु स-मदा इव कुञ्जराः ।
 ११] नि-जघ्नुः परम-कुद्धाः कुम्भ-कर्णं वनौकसः ॥१०॥ [९
 प्रांऽशुभिः साल-तालैश् च शिलाभिश् च महा-बलाः ।
 १२] पाद-पैः पुष्पिताऽग्रैश् च हन्यमानो न चुर्क्षुभे ॥११॥ [१०
 ततः पर्वतम् उत्-पाट्य द्वि-विदः प्लवर्गर्षभः ।
 १३] दुद्राव ज्वलनाऽऽकारो राक्षसं सु-महाबलम् ॥१२॥ [N

१. रा२ फ-ते । २. फ-वानराः श्रेष्ठा ॥ ३. रा२ फ म-समवेक्ष्य । ४.
 रा२ म-नाद । ५. अतः परमधिकः पाठः—रा२ फ म-ततस्तु घोरं निनर्दं
 निशम्य यथाहवे दानवसंप्रमुक्तम् । पेतुर्धरण्यां बहवः स्रवज्ञा निकृत्त-
 मूला इव शालवृक्षाः ॥ ६. म-शरभं ॥ ७. फ-उच्छ्रितां ॥ ८. प्र रा२ फ म-
 वध्यमानो । ९. रा१ ल१ ल२ व अ म-वक्षमे ॥

- स तं महामेघ-निभं चिक्षेप प्लवर्गर्षभः ।
 १४] तम् अ-प्राऽऽप्य महा-कायं तस्यै सैन्ये पयात ह ॥१३॥ [N
 तस्य गात्रेषु पतिता भिद्यन्ते वि-पुलाः शिलाः ।
 १५] पाद-पाः पुष्पिताऽग्राश्च भग्नैः पेतुर् मही-तले ॥१४॥ [११
 स हि सैन्यानि सं-क्रुद्धो द्रावयामास राक्षसैः ।
 १६] ममन्थ परमाऽऽयैस्तो वनान्य् अग्निर इवोत्थि(द्-स्थितः) १५ [१२
 वानराम् तु सु-संक्रुद्धा गिरि-शृङ्गैर् महा-बलाः ।
 १७] राक्षसानाम् अनीकानि विनि-जघ्नुः सहस्र-शः ॥१६॥ [N
 तेषु छैलवेगाऽभिहतं हताऽश्वरथवारणम् ।
 १८] रक्षो-रुधिर-संक्लिन्नं बभूवाऽऽयोधनं महत् ॥१७॥ [N
 रथिनो वानरेन्द्राणां शरैः कालाऽन्तकोपमैः ।
 १९] शिरांसि सहसा जघ्रन् नदन्तो भीम-निःस्वनाः ॥१८॥ [N
 वानराश्च महाऽऽत्मानः समुत्-पाट्य महा-द्रुमान् ।
 २०] रथिनश्च गजान् उष्ट्रान् राक्षसांश्च चाऽप्य् असूदयन् १९ [N
 लोहिताऽऽर्द्रास् तु बहवः शेरते वानरर्षभाः ।
 २१] निर्-अस्ताः पतिता भूमौ ताम्र-पुष्पा इव द्रुमाः ॥२०॥ [१३
 वध्यमानास् ततो^{१२} वीरा राक्षसेन जघन्य-तः । [१५उ
 २२] सागरं^{१३} येन सं-तीर्णाः^{१३} पथा तेनैव दुद्रुवुः ॥२१॥ [१६
 ते स्थलान्य् अथ निम्नानि विषण्ण-वदना भृशम् । [१७पू
 २३] लङ्घयन्ति स्म^{१४} धावन्तो निर्-अपेक्षाः प्लवं-गमाः ॥२२॥ [१४

१. रा_१ ल_१ ल_२ ब अ प्र-प्लवगाधिपः । २. रा_१ ल_१ ल_२ ब-सर्व-
 सैन्ये ॥ ३. रा_१ ल_१ ल_२ ब अ रा_२-तस्य ॥ ४. म-वानराणां महौजसां ।
 ५. रा_२-मास्त्रशो । ६. रा_२-बलवान् ॥ ७. रा_१ ल_१ ल_२ ब-शृङ्गा ।
 ८. रा_२-जगमुः ॥ ९. रा_१ ल_१ ल_२ ब अ प्र-तद्वायुवेगाः । १०. प्र
 रा_२ फ-संक्लेदं । ११. रा_२-भूमौ च योः ॥ १२. रा_२ म-तु ते । १३. अ रा_२-
 सागरो येन संतीर्णः ॥ १४. रा_२-जमुद्रस्य ॥

केचित् सम-उद्रे पतिताः केचिद् गगनम् आ-श्रिताः । [१५पू
 २४] केचिद् वृक्षान् समा-रूढा ममज्जुः केचिद् अर्णवे ॥२३॥ [१८पू
 केचिद् गिरीन् आ-रुरुहृर् गुहाः केचित् समा-श्रिताः । [१७उ
 २५] नि-पेतुर् वानराः केचित् केचिन् नैवाऽव-तस्थिरे ॥२४॥ [१८उ
 सैम-ईक्ष्यैवाऽङ्ग-दो भग्नान् वानरान् इदम् अब्रवीत् । [१९उ
 २६] सं-तिष्ठध्वं हि युध्यामो वि-द्रुताश् च हताश् च ये ॥२५॥
 भग्नानां वो न पश्यामि परि-गम्यां महीम् इमाम् ।
 २७] स्थानं सर्वे नि-वर्त्याऽऽयुध्यध्वं वानरोत्तमाः ॥२६॥ [२०
 २८उ] निर्-आयुधानां द्रवतां समं गमन-चेतसाम् ।
 स्त्रीणाम् औपयिकम् त्रासः सर्वेषां वो जघन्य-तः ॥२७॥ [२१
 २९] कुलेषु जाताः सर्वे स्मो वि-स्तीर्णेषु महत्सु च । [२२पू
 अन्-आर्यं खलु यद् भीताम् त्यक्त्वा युद्धं पलायथ ॥२८॥ [२३
 ३०] वि-कल्थितानि वो यानि गर्जित्वा जन-संसदि ।
 तानि वः काऽद्य यातानि सोर्दग्राणि गतानि च ॥२९॥ [२४
 ३१] भीरोः प्र-वादाः श्रूयन्ते न स जीवति धिक्-कृतः ।
 मार्गं सत्-पुरुषैर् जुष्टं सेवाम् त्यज्यतां भयम् ॥३०॥ [२५
 ३२] स्वप्स्यामो वाऽद्य नि-हताः पृथिव्यां त्यक्त-जीविताः । [२६पू
 अवाऽऽप्स्यामोऽथवा कीर्तिं नि-हत्वा शत्रुम् आहवे । [२७पू
 ३३] दुष्पाऽऽपं ब्रह्म-लोकं वा प्राऽऽप्स्यामो युधि निर्-जिताः ३१ [२६उ
 न कुम्भ-कर्णः काकुत्स्थं दृष्ट्वा जीवितुम् अर्हति ।

१. रा२ फ-समुद्रं । २. प्र रा२ फ म-नागनं केचिदाश्रिताः ॥ ३. रा२-
 स पश्यंश्चांगदो । ४. रा१ ल१ ल२ ब-च ॥ ५. रा२-०-त्याथ ॥ ६. रा२
 फ-०-न्यजः ॥ ७. प्र रा२ फ म-वीर्यं ॥ ८. ल१ ल२ ब-बुद्धग्राणि ॥ ९.
 रा२ फ म-भीरुप्र० । १०. रा२-स्म जीवन्ति धिक्कृताः । ११. रा१ ल१ ल२
 व-त्यजतां ॥ १२. रा२ फ-जीवनमिष्यति ।

- ३४] दीप्यमानं समा-साद्य पतंगो ज्वलनं यथा ॥३२॥ [२८
 पलायनेन स्वान् प्राणान् यदि रक्षामहे वयम् ।
 ३५] एकेन बहवो भग्ना यशो नोऽद्य वि-नङ्क्ष्यति ॥३३॥ [२९
 एवं ब्रुवाणं तं शूरम् अङ्ग-दं वानरर्षभाः ।
 ३६] द्रवमाणास् तदाऽन्योऽन्यम् ऊचुः शूर-विगर्हितम् ॥३४॥ [३०
 कृतं नः कदनं घोरं कुम्भ-कर्णेन रक्षसा ।
 ३७] न स्थान-कालो गच्छामो दयितं जीवितं हि नः ॥३५॥ [३१
 एतावद् उक्त्वा प्लव-गाः सर्वे ते भेजिरे दिशः ।
 ३८] भीमं भीमाऽक्षम् आ-यान्तं दृष्ट्वा राक्षसम् आ-हवे ॥३६॥ [३२
 द्रवमाणास् तु ते त्रासाद् अङ्ग-देन बली-मुखाः ।
 ३९] सान्त्वैश् चैवाऽनु-मानैश् च सर्वे ते विनि-वर्तिताः ॥३७॥ [३३
 ततः पुनर् हरि-वृषभा महौजसम्

तदा बृहच्-छिखरिशिलादुमाऽऽयुधाः ।

युयुत्सवः समुदित-भीम-विक्रमा

N] व्यव-स्थिताः पर-बल-दर्प-नाशनाः ॥३८॥ [N

इत्यार्षे रामायणे युद्धै-काण्डे वानर-समाश्वासो नाम

पञ्चचत्वारिंशः सर्गः ॥४५॥

१. रा२-दीयतां ॥ २. प्र-नास्ति ॥ ३. व प्र-लंका० । म-युद्धपर्वणि ।
 ४. म-कुम्भकर्णयुद्धे रावणाश्वासनो ॥

[वं-४६] = [षट्चत्वारिंशः सर्गः] = [दा-६७]

ते नि-वृत्ता महा-कायाः श्रुत्वाऽद्भुत-वचस् तदा ।

- १] नैष्ठिकीं बुद्धिम् आ-स्थाय सर्वे सङ्ग्राम-काङ्क्षिणः ॥१॥ [१
समुदीरित-वीर्यास् ते समारोपित-विक्रमाः ।
२] पर्यव-स्थापिता वाक्यैर् अद्भुत-देन पुन-गमाः ॥२॥ [२
चक्रुर् युद्धं सु-तुमुलं वानराम् त्यक्त-जीविताः ।
३] प्र-हर्षाद् आगतोत्साहा मरणे कृत-बुद्धयः ॥३॥ [३
अथ वृक्षान् महा-कायाः शृङ्गाणि मुं-महान्ति च ।
४] वानराम् तूर्णम् उत-पाट्य कुम्भ-कर्णम् उपाऽद्रवन् ॥४॥ [४
तान् समा-पततो दृष्ट्वा कुम्भ-कर्णः प्रताप-वान् ।
५] व्य-अद्रावयत् सु-संरब्धो मेघान् इव सदा-गतिः ॥५॥ [N
ततस् तु तं महा-वीर्यं दश वानर-यूथपाः ।
६] शिलाः प्रोद्-यम्य वि-पुलाः कुम्भ-कर्णम् उपाऽद्रवन् ॥६॥ [N

१. म-यदुर ॥ २. म-च म० । ३. म-उद्यम्य ॥ ४. फ म-सुसंकुब्धो ।
५. अतः परमशक्तिः पाठः—म-कुम्भकर्णं तदा दृष्ट्वा गदापाणिर्विभीषणः ।
ननाम चरणौ तस्य भ्रातुर्ज्येष्ठस्य बुद्धिमान् ॥ विभीषणोऽहं भ्रातर्मे दयां
कुरु महामते । रावणस्तु मया भ्राता बहुधा परिबोधितः ॥ सीतां देहीति
रामाय रामः साक्षाज्जनार्दनः । न शृणोति च मां हंतुं खल्वमुद्यम्य चोक्तवान् ॥
धिकं त्वां गच्छेति मां हत्वा तदाहं वाग्भिराहतः । चतुर्भिर्मन्त्रिभिः साकं रामं
सुरारणमागतः ॥ तच्छ्रुत्वा कुम्भकर्णोऽपि ज्ञात्वा भ्रातरमागतम् ।
समालिङ्ग्य च वत्स त्वं जीव रामपदाश्रयः ॥ कुलस्य रक्षणार्थाय
राक्षसानां हिताय च । महाभागवतोऽसि त्वं पुरा मे नारदाच्छ्रुतम् ॥ गच्छ
तात ममेदानीं दृश्यते न च किंचन । मदीयश्चापरो वापि मदमत्तविलोचनः ॥
इत्युक्तोऽश्रुमुचो भ्रातुश्चरणौ भिवाद्य सः । रामपार्श्वमुपागम्य चिंतापर
उपस्थितः ॥ कुम्भकर्णोऽपि हस्ताभ्यां पादाभ्यां पेषयन् हरीन् । चचार
वानरीं सेनां कलयन् गन्धहस्तिवत् ॥ ६. प्र फ म-शिलाश्चोद्यम्य ॥

- अङ्गदः कुमुदो नीलो गवाऽक्षो गवयो हरिः ।
 ७] मैन्दश् च द्वि-विदश् चैव जाम्बवान् वि-नतस् तथा ।
 युगपत् प्राऽहरन् सर्वे कुम्भ-कर्णं महा-बलाः ॥७॥ [N
 ८] तस्य गात्रे विनिर्-भिन्नाः शिलाः शैल-निभाम् तदा ।
 ध्वजं रथं शरांश् चैव सूतं चैव न्य-अपातयन् ॥८॥ [N
 ९] सोऽव-प्लुत्य रथाद् वीरो गदाम् उद्-यम्य स-त्वरः ।
 वेगेनाऽभ्युत्-पपाताऽऽद्य पक्ष-वान् इव पर्वतः ॥९॥ [N
 १०] स कुम्भ-कर्णः सं-क्रुद्धो गदाम् उद्-यम्य वीर्य-वान् ।
 अर्दयैन् सु-मैहातेजाः समन्ताद् वि-क्षिपन् गिरीन् ॥१०॥ [५
 ११] शतानि सप्त चाऽष्टौ च सहस्रं चोऽपि वानराः ।
 प्र-कीर्णाः शेरते भूमौ कुम्भकर्ण-निपातिताः ॥११॥ [६
 १२] षोडशाऽष्टौ च दश च त्रिंशद् विंशच् च वानरान् ।
 १३पू] सम्परि-ष्वज्य बाहुभ्यां निष्-पिपेष स राक्षसः ॥१२॥ [७
 १४उ] हर्तुमान् शैल-शृङ्गाणि शत-शोऽथ सहस्र-शैः ।
 वर्षं कुम्भ-कर्णस्य शरीरे वानरर्षभः ॥१३॥ [१५
 तानि पर्वत-शृङ्गाणि शूलेन परमाऽऽहवे ।
 १५] विभेद परमाऽऽयस्तः कुम्भ-कर्णो मदोत्कटः ॥१४॥ [१६
 ततो हरीणां तद् अनीकम् उग्रं
 दुद्राव शूलं नि-शितं प्र-गृह्य ।
 तस्थौ च तस्याऽऽपततः पुरस्तान्
 १६] महीधराऽग्रं हनु-मान् प्र-गृह्य ॥१५॥ [१७

१. ल_१-तथा । २. प्र-नास्ति ॥ ३. रा_१ ल_१ ल_२ व अ प्र-अदर्शयन्
 म० । रा_२ फ-०यन् स महा० । म-०यन् सुमहाकायः ॥ ४. रा_२ फ-वापि । ५. अ-
 नास्ति ॥ ६. फ म-हनूमान् । ७. म-वृक्षांश्च विविधान्वहन् । प्र-"शतशः" इत्यारभ्य
 चतुर्दशश्लोकस्य प्रथमपादं यावन्नास्ति । ८. रा_१ ल_१ ल_२ व अ-वानरस्तदा ।
 म-तानि सर्वशः ॥ ९. ल_१ ल_२ व अ रा_२-महोत्कटः ॥

- तम् आ-पतन्तं त्रिदशेन्द्र-शत्रुं
जघान शैलेन कपि-प्रवीरः ।
स चाऽपि तेनाऽभि-हतम् तरस्वी
१७] न चुक्षुभे काल-सम-प्रभावः ॥१६॥ [N
स शूलम् आ-विध्य तडित्-प्रकाशं
गिरिं यथा प्रज्वलिताऽग्रशृङ्गम् ।
बाह्व-अन्तरे मारुतिम् आ-जघान
१८] गुहोऽचलं क्रौञ्चम् इवाऽऽत्म-शक्त्या ॥१७॥ [१९
स तेन वीरोऽभि-हतः स्तनाऽन्तरे
मुं-विह्वलः शोणितम् उद्-वमन् मुखात् ।
ननाद भीमं हनु-मान् महा-यशा
१९] यथा तपाऽन्ते जल-दो वलाहकः ॥१८॥ [२०
ततो वि-नेदुः सहसा प्र-हृष्टा
रक्षो-गणाम् तं व्यथितं नि-शम्य ।
प्लवं-गमाश् चाऽपि तथा व्यथाऽऽर्ताः
२०] प्र-दुद्रुवुस् ते संहसा भयाऽऽर्ताः ॥१९॥ [२१
नीलग् चिक्षेप शैलाऽग्रं कुम्भ-कर्णाय धी-मते । [२२उ
२१] तम् आ-पतन्तं सम्प्रेक्ष्य मुष्टिनाऽभि-जघान ह ॥२०॥
मुष्टि-प्रहाराऽभिहतं तच्च शैलाऽग्रं व्य-अर्शिर्यत । [२३
२२] स-विस्फुलिङ्गं स-ज्वालं नि-पपात च भू-तले ॥२१॥ [२४

१. फ-समापतन्तं । २. म- नास्ति ॥ ३. म-गिरेर् । ४. म-वै चलिता० ।
५. अ फ-वहन्तरे ॥ ६. म-चापि तेनाभि० । ७. रा१ रा२ फ म-स वि० ।
८. प्र रा२ फ-सजलो । ९. म-वहदकः ॥ १०. रा२-ते । ११. रा२ म-० सात्मभीताः
फ-० सा यथार्ताः । १२. रा१ ल१ ल२ व अ प्र-शैलेन्द्रं । १३. म-
रक्षसे ॥ १४. प्र-व्यदीर्यत । रा२ फ-व्यकीर्यत । १५. प्र-महीतले । रा२-
च भूमुखे ॥

२३७] ऋषभः शरभो नीलो गवाऽक्षो गन्ध-मादनः ।

पञ्च वानर-शार्दूलाः कुम्भ-कर्णम् उपाऽद्रवन् ॥२२॥ [२५

२४] शैलैर् वृक्षैश्च तलैश्च चाऽपि मुष्टिभिश्च च महा-बलाः ।

कुम्भ-कर्णं महा-कायं सर्व-तोऽभ्य-अहनन् दृढम् ॥२३॥ [२६

२५] सैर्वैर् अपि प्र-वीरैस् तैर् हन्यमानो न विव्यथे ।

ऋषभं च महा-वेगं बाहुभ्यां परि-पञ्चजे ॥२४॥ [२७

२६] कुम्भकर्ण-भुजाभ्यां च पीडितो वानैरर्षभः ।

पपात भूर्माव् ऋषभो मुखाद् आगत-शोणितः ॥२५॥ [२८

२७] मुष्टिना शरभं चाऽपि जानुना नीलम् आ-ह्वे ।

२८] आ-जघान गवाऽक्षं च तलेनेन्द्र-रिपुस् तदा । [२९

N] शरीरे मर्दितस् तत्र सु-गन्धाद् गन्ध-मादनः ॥२६॥

२८] एतं प्रहारं-व्यथिता मुमुहुः शोणितोक्षिताः । [३०

नि-पेतुश्च चाऽपि मेदिन्यां नि-कृत्ता इव किं-शुकाः ॥२७॥

२९] तेषु वानर-मुख्येषु पतितेषु^१ महाऽऽत्मसु ।

वानराणां सहस्राणि कुम्भ-कर्णं प्र-दुद्रुवुः^२ ॥२८॥ [३१

३०] तं शैलम् इव शैलाऽऽभाः परि-तः^३ प्रवर्गर्षभाः ।

N] समा-रुहुर उव-पत्य नि-नदन्तो महा-बलाः ॥२९॥ [३२

तं नखैर् दशनैश्च चैव जानुभिर मुष्टिभिश्च तलैः ।

३१] कुम्भ-कर्णं महा-कायं ते नि-जघ्नुः पुवं-गमाः^४ ॥३०॥ [३३

तैः स वानर-साहस्रैः परि-क्षिप्तः समन्तैः-तः ।

१. रा१ ल१ ल२ व म-०भ्यहरन् । २. म-भृशम् ॥ ३. रा२ फ-सर्वान् ।
४. रा२ फ म-प्रहारान् तान् मन्य० ॥ ५. रा२ फ म-वानरोत्तमः । ६. प्र रा२
फ म-ऋषभो भूम्यां ॥ ७. म-पनसं । ८. रा२-वापि । ९. म-जानुभ्यां ॥ १०. प्र
रा२ फ म-एतैः प्रहारैर्व्य० ॥ ११. प्र रा२-पातितेषु । १२. प्र रा२ फ-विदुद्रुवुः ॥
१३. प्र रा२ फ म-सर्वतः ॥ १४. प्र रा२ फ म-महाबलाः ॥ १५. रा२-सहस्रशः ।

- ३२] रराज राक्षस-व्याघ्रो गिरिर् आत्म-रुहैर् इव ॥३१॥ [३४
वाहुभ्यां वानरान् सर्वान् आ-कृष्य स महा-बलः ।
३३] भक्षयामास सं-कुद्रो हरीन् पर्वत-सन्निभान् ॥३२॥ [३५
प्र-क्षिप्ताः कुम्भ-कर्णेन वक्त्रे पाताल-सन्निभे ।
३४] नासा-पुटभ्यां निष्-पेतुः कर्णाभ्यां चैव वानराः ॥३३॥ [३६
N] मर्दयन् पर्वताऽग्रैश् च प्र-हारै राक्षसैर्षभः । [३७उ
मांस-शोणित-संकेदां कुर्वन् भूमिं स राक्षसः ।
३५] चचार हरि-सैन्येषु कालाऽग्निर इव मूर्च्छितैः ॥३४॥ [३८
वज्र-हस्तो यथा शक्रः पाश-हस्तो यथाऽन्तकः ।
३६] शूल-हस्तो बभौ तद्-वैव कुम्भ-कर्णो महाऽऽहवे ॥३५॥ [३९
यथा शुष्कान्य् अरण्यानि ग्रीष्मे दहति पावकः ।
३७] तथा वानर-सैन्यानि स ददाह महा-बलः ॥३६॥ [४०
ततस् ते वध्यमानास् तु हत-यूथौ वि-नायकौः ।
३८] वानरा भय-संविग्ना वि-नेदुर् वि-स्वरं तदा ॥३७॥ [४१
ततो नि-पात्यमानास् तु कुम्भ-कर्णेन वानराः ।
३९] राघवाभ्यां समा-जग्मुर् व्यथाऽऽर्ता नष्ट-चेतसः ॥३८॥ [४२
तम् आ-पतन्तं सम्प्रेक्ष्य कुम्भ-कर्णं महा-बलम् ।
४०] उद-पपात महा-वीरः सु-ग्रीवो वानराऽधिपः ॥३९॥ [४२
स साल-वृक्षं सहसा समा-विध्य महा-कपिः ।
४१] अभि-दुद्राव वेगेन कुम्भ-कर्णं महा-बलम् ॥४०॥ [४३
तम् आ-पतन्तं सम्प्रेक्ष्य कुम्भ-कर्णो महा-बलः ।
N] तस्थौ विकृत-सर्वाऽङ्गो वानरेन्द्रं सम्-उत्सुकः ॥४१॥ [४४
कपिशोणित-दिग्धाऽङ्गं भक्षयन्तं महा-हरीन् ।
४२] कुम्भ-कर्णं स्थितं दृष्ट्वा सु-ग्रीवो वाक्यम् अब्रवीत् ॥४२॥ [४५

१. प्र. रा२ फ म-राक्षसोत्तमः । २. म-नास्ति ॥ ३. ल१ रा२-
०यूथवि० । फ-अत आरभ्य ३८-शब्दोक्तस्य प्रथमपादं यावन्नास्ति ॥ ४. प्र-
वानरेश्वरः ॥ ५. प्र-महाकपीन् । म-महाबलः ॥

- नि-हताः कपि-शार्दूलः कृतं कर्म सु-दुष्करम् ।
 ४३] भक्षितानि च सैन्यानि प्राऽऽप्तं ते परमं यशः ॥४३॥ [५६
 त्यजैतान् वानरान् सर्वान् किम् एभिर् दीन-चेष्टितैः ।
 ४४] सहस्रैकं नि-पातं मे साल-वृक्षस्य राक्षस ॥४४॥ [५७
 तद् वाक्यं हरि-राजस्य सत्त्व-धैर्य-समन्वितम् ।
 ४५] श्रुत्वा राक्षस-शार्दूलः कुम्भ-कर्णोऽब्रवीद् वचः ॥४५॥ [५८
 श्रुतः पौरुष-संपन्नः कस्माद् गर्जसि वानर । [५९उ
 ४७] कर्मणा दर्शयाऽऽत्मानं यावत् त्वां प्र-मथाम्य् अहम् ॥४६॥ [N
 स कुम्भ-कर्णस्य वचो निशम्य
 व्याक्षिप्त-शूलस्य मुमोच सालम् ।
 तेनाऽऽजघानोरसि कुम्भ-कर्णं
 ४८] वृक्षेण शक्राऽशनि-सन्निभेन ॥४७॥ [६०
 स साल-वृक्षः सहसा वि-मुक्तो
 भुजाऽन्तरे तस्य तदा प्र-भग्नः ।
 ततो वि-पेदुः सहसा पुर्व-गो
 ४९] रक्षो-गणाश् चाऽपि तदा प्र-णेदुः ॥४८॥ [६१
 स साल-वृक्षाऽभिहतश्च चुकोप
 जहास चैवाऽथ वि-वृत्य वक्रम् ।
 विव्याध शूलं च तडित्-प्रकाशं
 ५०] चिक्षेप हर्य-ऋक्ष-पतेर् वधाय ॥४९॥ [६२
 तत् कुम्भ-कर्णस्य भुर्ज-प्रविद्धं

१. म-यथावत्कथयाम्य् ॥ २. म-कालानलसन्नि० ॥ ३. रा१ ल१ ल२ व अ-
 ० सावभग्नो । रा२ फ म-० सा च भग्नो । ४. ल१ ल२ व अ-निपेदुः । प्र रा२-
 विनेदुः । ५. रा१ ल१ ल२ व अ प्र रा२ फ-प्रवंगमाः । ६. म-मुदा । ७. प्र
 रा२ फ म-विनेदुः ॥ ८. रा१ ल१ ल२ व अ प्र-भुजाप्रवृद्धं ।

शूलं शितं काञ्चन-वज्र-जुष्टम् ।

क्षिप्रं समुत्पत्य नि-गृह्य दोर्भ्यां

५१] वैभञ्ज वीरैस् तरसा कपीऽन्द्रः ॥५०॥ [६३

कृतं भार-सहस्रस्य शूलं कालाऽऽयसं दृढम् ।

५२] बभञ्ज जौनुम् आ-रोप्य सम्प्र-दृष्टः पुवं-गमः ॥५१॥ [६४

स तं तदा भग्नम् अवेक्ष्य शूलं

चुकोप रक्षोऽधिपतिर महाऽऽत्मा ।

उत्पाट्य शृङ्गं सहसाऽचलस्य

५३] जघान सु-ग्रीवम् अतिप्र-मर्दम् ॥५२॥ [६७

स शैलशृङ्गाऽभिहतो वि-सङ्गः

पपात भूमौ युधि वानरेन्द्रः ।

तं प्रेक्ष्य भूमौ पतितं वि-सङ्गं

५४] नेदुः प्र-दृष्टा युधि यातु-धानाः ॥५३॥ [६८

तम् अभ्युपेत्याऽथ सुवीर-कर्मा

स कुम्भ-कर्णो युधि वानरेन्द्रम् ।

जहार सु-ग्रीवम् अति-प्रगृह्य

५५] यथाऽनिलो मेघम् अति-प्रचण्डः ॥५४॥ [६९

स तं महामेघ-निकाश-रूपम्

उत्पाट्य गच्छन् युधि कुम्भ-कर्णः ।

रराज मेघ-प्रतिमान-रूपो

N] मेरुर् यथाऽत्युच्छ्रित-सौ(?)शा)र-शृङ्गः ॥५५॥ [७०

१. रा२-०नरज्जुजु० । २. फ म-विगृह्य । ३. रा१ ल१ ल२ व-
नभो बभञ्ज । प्र म-ननाद भीमं । ४. प्र रा२ फ म-बलेन ॥ ५. रा१ अ-
जातुन्यारोप्य । ल१ ल२ व-जातुनारोप्य । म-जातुनाक्रम्य ॥ ६. रा१ ल१ ल२ व अ
प्र म-तत् । ७. रा१ ल१ ल२ व अ प्र रा२ फ-अभिप्रमर्दयन् ॥ ८. म-नास्ति ॥
९. रा२-जहास । १०. अ-अभिप्र० । ११. रा२-०प्रचण्डम् ॥ १२. फ-उत्साद्य
ग० । म-उद्यम्य शूलं । १३. फ-०तघोरशृङ्गः ॥

- स तं समुत्-पाट्य जगाम वीरं
 सं-स्तूयमानो युधि राक्षसेन्द्रैः ।
 शृण्वन् नि-नादं त्रिदिवाऽऽलयानां
 ५६] पुवङ्ग-राज-ग्रह-विस्मितानाम् ॥५६॥ [७१
 ततस् तं आ-दाय तदा स मेने
 हरीऽन्द्रम् इन्द्रोपम-तुल्य-वीर्यम् ।
 अस्मिन् हते सर्वम् इदं वि-शस्तं
 ५७] सै-राघवं सैन्यम् इहैव चोग्रम् ॥५७॥ [७२
 वि-द्रुतां वाहिनीं दृष्ट्वा वानराणां ततस् ततः ।
 ५८] कुम्भ-कर्णेन सु-ग्रीवं गृहीतं चाऽपि वानरम् ॥५८॥ [७३
 हनू-मांश् चिन्तयामास मति-मान् मारुताऽऽत्मजः ।
 ५९] एवं गृहीते सु-ग्रीवे किं कार्यं वै मया भवेत् ॥५९॥ [७४
 यत् तु न्याय्यं समा-कर्तुं तत् करिष्यामि सर्व-था ।
 ६०] महापर्वत-सङ्काशं नाशयिष्यामि राक्षसम् ॥६०॥ [७५
 मया हते सम्प्रति कुम्भ-कर्णे
 महा-बले मुष्टि-निपात-भये ।
 वि-मोक्षिते वानर-पार्थिवे च
 ६१] भवन्तु दृष्टाः पुव-गाः सम्-अग्राः ॥६१॥ [७६
 अथवा स्वयम् एवैष मोक्षं प्राऽऽप्स्यति पार्थिवः ।
 ६२] गृहीतो यद्यपि भवेत् त्रि-दशैः स-महोरगैः ॥६२॥ [७७
 मन्ये न तावद् आत्मानं बुध्यते वानराऽधिपः ।
 ६३] शैल-प्रहाराऽभिहतः कुम्भ-कर्णेन सं-युगे ॥६३॥ [७८

१. प्र म-वीरः । २. रा२ फ-० सेन्द्रः । रा२ फ-राक्षसौघैः । ३. प्र रा२-
 ० त्रिदशल ॥ ४. रा१ ल१ ल२ व-समादाय । ५. रा२-० वीर्यः । ६. रा२-
 स राघवशत्रुमितीन्द्रशत्रुः ॥ ७. रा२-० पार्थिवप्रेमे । म-पार्थिवेन्द्रे ॥

अयं मुहूर्तात् सु-ग्रीवो लब्ध-संज्ञो महाऽऽहवे ।

६४] आत्मनो वानराणां च यत् पथ्यं तत् करिष्यति ॥६४॥ [७२

मया वि-मोक्षितस्याऽस्य सु-ग्रीवस्य महाऽऽत्मनः ।

६५] अ-कीर्तिश्च भवेत् कष्टाकीर्ति-नाशश्च शाश्वतः ॥६५॥ [८०

तस्मान् मुहूर्तं वीऽऽक्षिप्ये वि-क्रमं पार्थिवस्य तु ।

६६] भिन्नं च वानराऽनीकं यावद् आ-श्वासयाम्य् अहम् ॥६६॥ [८१

इत्य् एवं चिन्तयित्वा स हनुमान् मारुताऽऽत्मजः ।

६७] भूयः सं-स्तम्भयामास वानराणां महा-चैमूम ॥६७॥ [८२

स कुम्भ-कर्णोऽथ विवेश लङ्कां

स्फुरन्तम् आ-दाय महाहरीऽन्द्रम् ।

विमान-चैर्या-गृह-गोपुर-स्थैर्

६९] माल्याऽग्रवर्षैर् अभि-कीर्यमाणः ॥६८॥ [८३

ततः स सं-ज्ञां प्रति-लभ्य कृच्छ्रात्

वलीयसम् तस्य भुजाऽन्तर-स्थः ।

अवेक्षमाणः पुर-राजमार्गं

७०] वि-चिन्तयामास मुहुर् महाऽऽत्मा ॥६९॥ [८५

एवं गृहीतेन कथं नु नाम

शक्यं मया सम्प्रति-कर्तुम् अद्य ।

तथा करिष्यामि यथा हरीणां^१

७१] भविष्यतीऽष्टं मम चैव पथ्यम् ॥७०॥ [८६

१. प्र रा२ फ म-हि ॥ २. रा२ फ-इतीव । ३. रा२ फ म-हनुमान् ।
४. म-महावलं । ५. अतः परमधिकः पाठः—रा२-कृच्छ्रेण तु समाश्रयस्य संगम्य
च ततस्ततः । वृत्ताद्रिहस्ता हरयस्तस्थुः सर्वे सर्वंगमाः ॥ ६. प्र रा२ फ-
०हरीशं । ७. रा१ ल१ ल२ व अ प्र-०नवर्यं गृ० ॥ ८. रा२-पुनरेत्य । ९. अ
प्र रा२ फ-अवेक्षमाणः ॥ १०. रा२-सप्रतिकूलं । ११. म-नास्ति ॥

ततः कराऽग्रैः सहसोर्ध्वम् एत्य

राजा हरीणाम् अमरेन्द्र-शत्रोः ।

चकर्त कर्णो दशनैश् च नासां

७२] ददार पार्श्वेषु च कुम्भ-कर्णम् ॥७१॥ [८७

स कुम्भ-कर्णो हृत-कर्ण-नासो

भृशं नदन् वेदनयाऽन्वितश् च ।

रोषाऽभिभूतः क्षतजाऽऽर्द्रगात्रः

७३] सु-ग्रीवम् आ-विध्य पिपेष भूमौ ॥७२॥ [८८

स भू-तले भूरि-बलेन पिष्टः

सुराऽरिभिस् तैर् अभि-हन्यमानः ।

जगाम खं वेग-वद् अभ्युपेत्य

७४] पुनश् च रामं सहसा जगाम ॥७३॥ [८९

कर्ण-नासा-विहीनस् तु कुम्भ-कर्णो महा-बलः ।

७५] रराज शोणितोत्सेकैर् गिरिः प्र-स्रवणैर् इव ॥७४॥ [९०

पुनः स पुर्याः सहसा महाऽऽत्मा

निष्-क्रम्य तद् वानर-सैन्यम् उग्रम् ।

अभक्षयत् क्रोधै-विवृत्त-नेत्रः

७६] प्र-जा युगाऽन्तांऽग्निर इव प्र-दीप्तः ॥७५॥ [९४

बुभुक्षितः शोणित-मांस-गृध्रैः

प्र-विश्य तद् वानर-सैन्यम् आशु ।

चखाद् रक्षांसि हरीन् वि-मिश्रान्

७७] रक्षांश् च मोहाद् युधि कुम्भ-कर्णः ॥७६॥ [९५

१. रा२ म-हत० ॥ २. ल१-खे ॥ ३. म-रोषवि० । ४. रा१ म-
युगान्तेऽग्निर ॥ ५. ल१ ल२ व अ प्र म-० मांसगंधी । ६. ल१ ल२ व अ प्र
रा२ फ म-रक्षः स ह० । ७. ल१ ल२ व अ प्र फ-पिशाचान् । ८. ल१ ल२
व अ प्र-रक्षश् ॥

एकं द्वौ त्रीन् बहून् चऽपि वानरान् राक्षसैः सह ।

७८] समा-दायैक-हस्तेन मुखे प्र-क्षिपति स्म सैः ॥७७॥ [२७

मुखात् प्रसृत-मेदोऽसृग् घोर-रूपः स राक्षसः ।

७९] वैध्यमानो गिरीऽन्द्राऽऽभान् भक्षयामास वानरान् ॥७८॥ [२८

ते वैध्यमाना हरयो रामं जग्मुस् तदा गतिम् । [२९

८०] राघवश् च समुत्-पत्य धैनुर् उग्रं समा-ददे ॥७९॥ [१३६उ

स चापम् आ-दाय भुजङ्ग-कल्पं

दृढ-ज्यम् उग्रं तपनीय-पृष्ठम् ।

हरीन् समा-श्वास्य समुत्-पपात

८१] रामो निबद्धोत्तमर्वाणतूणः ॥८०॥ [१३८

स वानर-गणैस् तैस् तु वृतः पर-पुरञ्जयः ।

८२] लक्ष्मणाऽनुचरो रामः सम्प्र-तस्थे महा-धनुः ॥८१॥ [१३९

पुरस्-ताद् राघवस्याऽर्थे गदा-पाणिर् वि-भीषणः ।"

N] अभि-दुर्द्राव वेगेन भ्राता भ्रातरम् आ-हवे ॥८२॥ [N

वि-भीषणं पुरो दृष्ट्वा पौलनीयं लघुं सैदा ।

N] करुणा-क्रोध-लज्जाभिर् व्य-आप्तोऽन्तर-वाक्यम् अब्रवीत् ८३ [N

प्र-हरस्व रणे शीघ्रं क्षत्र-धर्मे स्थितो भवान् ।

N] भ्रातृ-स्नेहं परि-त्यज्य राघवस्य प्रियं कुरु ॥८४॥ [N

अस्मत्-कार्यं कृतं वत्स यस् त्वं रामम् उपा-गतः ।

१. रा१-वापि । २. रा१-तान् ॥ ३. ल१ ल२ ब-महाबलो । ४. प्र
रा२ फ-वीर्यवान् ॥ ५. ल१ ल२ ब अ-हन्यमाना । ६. रा१-धनू रत्नं ॥ ७. ल१
ल२ ब अ प्र-दृढं समग्रं । ८. ल१-०वाणचापः ॥ ९. ल१ ल२ ब अ प्र-
नास्ति ॥ १०. रा१ ल१ ल२ ब अ प्र-नास्ति । म-८२-तमश्लोकादारभ्य
९१-तमश्लोकपर्यन्तं नास्ति । ११. रा२-अभिविध्य च । १२. ल१ ल२
ब अ प्र-रक्षो ॥ १३. रा१ रा२-कुम्भकर्णोऽब्रवीदिदं । १४. रा१ रा२-नास्ति ॥
१५. रा१-भव । अ ब फ-महान् ॥ १६. रा२-आत्मकार्यं ।

[N] त्वम् एको रक्षसां लोके संत्यधर्माऽभिरक्षिता ॥८५॥ [N]

नास्ति सत्याऽभिषक्तानां व्य-असनं हि कदा-चन ।

[N] सन्तानाऽर्थं त्वम् एवैकः कुलस्याऽस्य भविष्यसि ॥८६॥ [N]

राघवस्य प्र-सादाच् च रक्षसां राज्यम् आप्स्यसि ।^१

[N] प्र-कृत्योऽति-दुर्धर्षः शीघ्रं मार्गाद् अप-क्रम ॥८७॥ [N]

न स्थातव्यं पुरम्-तान् मे सं-भ्रमान् नष्ट-चेतसः ।

न वेद्मि सं-युगे सक्तः स्वान् परान् वा निशा-चर ।

[N] रक्षणीयोऽसि मे वत्स सत्यम् एतद् ब्रवीमि ते ॥८८॥ [N]

एवम् उक्तो (?क्तं) वचम् तेन कुम्भ-कर्णेन धी-मता ।

[N] वि-भीषणो महा-बाहुः कुम्भ-कर्णम् उवाच ह ॥८९॥ [N]

मन्त्रितं मे^२ कुलस्याऽस्य रक्षणार्थम् अरि-न्दम् ।

न कृतं सर्व-रक्षोभिस् ततोऽहं रामम् आ-गतः ।

[N] काङ्क्षितव्यं तु भवता सु-कृतं दुष्-कृतं^३ तु वा ॥९०॥ [N]

एवम् उक्त्वाऽश्रुपूर्णाऽक्षो गदा-पाणिर् वि-भीषणः ।

[N] एकाऽन्तम् आ-श्रितो भूत्वा चिन्तयामास तत्-क्षयम् ॥९१॥ [N]

स ददर्श महाऽऽत्मानं किरीटिनम् अव-स्थितम् ।

८३] शोणिताऽऽप्लुत-सर्वाऽङ्गं कुम्भ-कर्णं महा-बलम् ॥९२॥ [१४०]

सर्वान् समभि-धावन्तं यथा दृष्टं महा-गजम् ।

८४] मार्गमाणं हरीन् क्रुद्धं रक्षसैः परि-वारितम् ॥९३॥ [१४१]

१. रा२-शुभकर्मा० ॥ २. ल१ ल२ व रा२फ-०भिषिक्तानां ॥ ३. रा१-
अवाप्स्य० ॥ ४. रा२-नास्ति ॥ ५. रा१-०त्या नास्मि दु० ॥ ६. रा१-वेत्ति ॥ ७. रा२
एव ॥ ८. ल१ ल२ व अ प्र रा२ फ-गदितं ॥ ९. ल१ ल२ व अ-च । प्र-हि ।
१०. रा१रा२- तु ॥ ११. रा१-रोदयामास दुःखितः । अ-०स तत्क्षणं ॥ १२.
ल१ ल२ व अ प्र फ-दृष्टं ॥ १३. रा१-रक्षः सैन्यविवर्जितं ॥

विन्ध्य-मन्दर-सङ्काशं काञ्चनाऽद्भुतभूषणम् ।

८५] स्रवन्तं रुधिरं गात्रात् साक्षान् मेघम् इवोदितम् ॥९४॥ [१४२

लिहन्तं जिह्वया घोरं तद् वैक्लं शोणितोक्षितम् ।

८६] मर्दन्तं वानरान् सं-ख्ये कालाऽन्तकयमोपमम् ॥९५॥ [१४३

तं दृष्ट्वा राक्षस-श्रेष्ठं प्रदीप्ताऽनल-वर्चसम् ।

८७] वि-स्फारयामास तदा कार्मुकं पुरुषर्षभः ॥९६॥ [१४४

स तस्य चाप-निर्घोषात् कुपितो राक्षसर्षभः ।

८८] अ-मृष्यमाणस् तं घोषम् अभि-दुद्राव राघवम् ॥९७॥ [१४५

तस्मिन् काले सु-मित्रायाः पुत्रः परबलाऽर्दनः ।

८९] चकार लक्ष्मणः प्रादुर् अस्त्रम् अस्त्र-विदां वरः ॥९८॥ [१०३

स कुम्भ-कर्णस्य शरान् शरीरे सप्त वीर्य-वान् ।

९०] नि-शितान् आ-ददे चाऽन्यान् वि-ससर्ज च लक्ष्मणः ॥९९॥ [१०४

अति-क्रम्य स सौमित्रिं कुम्भ-कर्णो महा-बलः ।

९१] रामम् एवाऽभि-दुद्राव कम्पयन् इव मेदिनीम् ॥१००॥ [११८

ततस् तु वातोद्धत-बहि-कल्पं

भुजङ्गराजोत्तमभोग-बाहुम् ।

तम् आ-पतन्तं धरणीधराऽऽभं

९२] प्रोवाच रामो युधि कुम्भ-कर्णम् ॥१०१॥ [१४६

आ-गच्छ रक्षोऽधिप मत्-समीपम्

अयं स्थितोऽहं प्रगृहीत-चापः ।

उपै(?) पे)हि मां मृत्युम् उप-स्थितं स्थिरं

९३] प्रेतो मुहूर्ताद् भविताऽसि पाप-क ॥१०२॥ [१४७

१. रा१ रा२ फ-० नांगदभू० ॥ २. रा१-लेलिहानमसृप्रक्षो जिह्वया ॥ ३.
रा२ फ-नैर्ऋतर्षभः । ४. प्र-नास्ति ॥ ५. म-नास्ति ॥ ६. म-० सीपे ॥

- रामोऽयम् इति वि-ज्ञाय जहास विकृत-स्वरम् ।
 ९४] पातयन् इव सर्वेषां हृदयानि वनौकसाम् ॥१०३॥ [१४८
 प्र-हस्य वि-कृतं भीमं स मेघस्तनितोपमम् ।
 ९५] कुम्भ-कर्णो महा-तेजा राघवं वाक्यम् अब्रवीत् ॥१०४॥ [१४९
 नाऽहं वि-राधो वि-ज्ञेयो न कबन्धः खरो न च ।
 ९६] न वाली न च मारीचः कुम्भ-कर्णम् अवै(?)हि माम् १०५ [१५०
 पश्य मे मुद्वरं घोरं सर्व-कालाऽऽयसं दृढम् ।
 ९७] अनेन निर्-जिता देवा दानवाश् च मर्या रणे^१ । [१५१
 N] शक्रश् च निर्-जितो राम नत्ताऽहं च स्वयं-भुवः ॥१०६॥ [N
 विकर्ण-नास इति मां नाऽव-ज्ञातुम् इहाऽर्हसि ।
 ९८] अल्पा हि न मे पीडा कर्णनासाऽवकर्तनात् ॥१०७॥ [१५२
 दर्शयेत्स्वाकु-शार्दूल वीर्यं गात्रेषु मे लघु ।
 ९९] ततस् त्वां भक्षयिष्यामि दृष्ट्वा पौरुष-विक्रमम् ॥१०८॥ [१५३
 स कुम्भ-कर्णस्य वचो निशम्य
 रामः सु-पुङ्गवान् वि-ससर्ज वाणान् ।
 तैर् आ-हतो वज्र-सम-प्रभावैर्
 १००] न चुक्षुभे सं-यति कुम्भ-कर्णः ॥१०९॥ [१५४
 यैः सायकैस् ताल-वरा नि-कृत्ता
 वाली हतो वानर-पुङ्गवश् च ।
 ते कुम्भ-कर्णस्य तदा शरीरं
 १०१] वज्रोपमा न व्यथयाम्बभूवुः ॥११०॥ [१५५
 स वारि-धारा इव सायकांस् तान्
 पिबन् शरीरेण महेन्द्र-शत्रुः ।

१. म-भीमं । २. रा१-महारणे । म-पुरा मया ॥ ३. रा१ ल१ ल१ च
 अ प्र-विकीर्णं ॥ ४. प्र रा२फ म-राक्षसपुंगवाश् । ५. रा२-शरीर । म-कुलीर ।
 ६. म-व्यथयांप्रचक्रुः ॥

- जघान तं राम-शर-प्रवेकं
 १०२] व्या-विध्य तं मुद्गरम् उग्र-वेगम् ॥११२॥ [१५६
 स शत्रुगात्रक्षतजाऽनुलिप्तं
 वि-त्रासनं देव-महाचमूनाम् ।
 व्या-विध्य तं मुद्गरम् उग्र-वीर्यं
 १०३] वि-त्रासयामास रघु-प्रवीरः ॥११३॥ [१५७
 अथ दाशरथी रामो रौद्रम् अस्त्रं प्र-योजयन् ।
 १०४] कुम्भ-कर्णस्य हृदये नि-चखान शितान् शरान् ॥११४॥ [११९
 तस्य रामेण विद्धस्य वानरान् विप्र-धावतः ।
 १०५] अङ्गार-मिश्राः क्रुद्धस्य मुखान् निशू-चेरुर् अर्चिषः ॥११५॥ [१२०
 तस्योरसि नि-मग्नास् ते शरा बर्हिण-लक्षणाः । [१२२पू
 १०६] हृदयं पीडयामासुः क्रोध-मुक्ता महाऽऽत्मना ॥११६॥ [N
 हस्ताच्चाऽस्य परि-भ्रष्टं पपातोर्व्या महाऽऽयुधम् । [१२३पू
 १०७] स निर्-आयुधम् आत्मानं यदा मेने महा-बलः ॥११७॥
 १०८पू] मुष्टिभ्यां स जघानाऽर्थं चकार कदनं तदा । [१२४
 N] आ-ददेऽथ पुनर् घोरं भूमेर् मुद्गरम् आयसम् ॥११८॥ [N
 १०८उ] स बाणैर् अति-विद्धाऽङ्गो रुधिरेण सम्-उक्षितः ।
 रुधिरं परि-सुस्ताव गिरिः प्र-स्रवणैर् इव ॥११९॥ [१२५
 १०९] स तीव्रेण च कोपेन रुधिरेण सम्-उक्षितः ।
 वानरान् राक्षसांश्चैव खादन् विपरि-धावति ॥१२०॥ [१२६
 ११०] तस्मिन् काले स धर्माऽऽत्मा लक्ष्मणो वाक्यम् अब्रवीत् ।
 कुम्भकर्ण-वधे यत्तो योगान् परि-मृशन् बहून् ॥१२१॥ [१३०

१. म-नास्ति । २. रा२ फ-उग्रवेगं ॥ ३. रा२-अयोजयत् । म-प्रयुक्त-
 वान् ॥ ४. म-सहसा ॥ ५. ल१ ल२ व रा२ फ म-लक्ष्मणाः । ६. प्र-क्रोधान्मुक्ता ॥
 ७. प्र-नास्ति ॥ ८. रा२ फ-चरणाभ्यां च । ९. प्र-तथा ॥ १०. प्र रा२ फ म-
 क्षतजेन । ११. फ-प्रतिमु० ॥ १२. रा१-च सूदितः । रा२ फ म-स मूर्च्छितः ॥

१११] नैवाऽयं वानरान् खादन् न च जानाति राक्षसान् ।

मत्तः शोणित-गन्धेन स्वान् परांश्चैव खादति ॥१२२॥ [१३१

११२] साध्व एनम् अधि-रोहन्तु सर्व-तो वानरर्षभाः ।

यूथ-पाशं च तथा मुख्यास्तिष्ठन्त्वा अस्य समीप-तः ॥१२३॥ [१३२

११३] अथाऽयं दुर्-मतिः काले गुरु-भारम् अ-पारयन् ।

नि-पतेद् राक्षसो भूमौ न च हन्यात् पुत्रं-गमान् ॥१२४॥ [१३३

११४] तस्य तद् वचनं श्रुत्वा राज-पुत्रस्य धी-मतः । [१३४पृ

गजो गवाऽक्षो गवयः शरभो गन्ध-मादनः ॥१२५॥ [N

११५] नीलश्च कु-मुदश्चैव जाम्ब-वान् अङ्ग-दस् तथा । [N

ते समा-रुरुर्गृह्णाः कुम्भ-कर्णं पुत्रं-गमाः ॥१२६॥ [१३४उ

११६] कुम्भ-कर्णः सु-संकुद्धः समा-रूढैः पुत्रं-गमैः ।

व्य-अधूनयत् तान् वेगेन दुष्ट-हस्तीऽव हस्ति-पान् ॥१२७॥ [१३५

तान् दृष्ट्वा निर-धुतान् रामो रोषाद् वानर-यूथपान् ।

११७] ज्ञात्वा महाऽनुभावं तं दिव्यान्व्य अस्त्राणि सं-दधे ॥१२८॥ [१३६

वायव्यम् आ-हूय ततो महाऽस्त्रं

रामः प्र-चिक्षेप निशा-चराय ।

स-मुद्गरं तेन जहार बाहुं

११८] निकृत्त-बाहुस् तुमुलं ननाद ॥१२९॥ [१५८

स तस्य बाहुर् गिरि-शृङ्ग-कल्पः

स-मुद्गरो राघव-बाण-कृत्तः ।

पपात तस्मिन् हरि-सैन्य-मध्ये

११९] जघान तां वानर-बाहिनीं च ॥१३०॥ [१५९

ते वानरा भग्न-हताऽवशेषाः

पर्य-अन्तम् आ-श्रित्य भयाऽवसन्नाः ।

१. स-नास्ति ॥ २. प्र-अभिधावन्तु ॥ ३. रा१ ब अ रा२ फ स-पुत्रं
भारं ॥ ४. प्र-नास्ति ॥

- प्रवेपिताऽङ्गा ददृशुः सु-घोरं
 १२०] नरेन्द्र-रक्षोऽधिप-सन्निपातम् ॥१३१॥ [१६०
 स कुम्भ-कर्णोऽस्त्र-निकृत्त-बाहुर्
 महान् निकृत्ताऽग्र इवाऽचलेन्द्रः ।
 उत्-पाटयामास करेण वृक्षं
 १२१] ततोऽभि-दुद्राव रणे नरेन्द्रम् ॥१३२॥ [१६१
 ततोऽस्य बाहुं सह-साल-वृक्षं
 सम-उद्यतं पन्नग-भोग-कैल्पम् ।
 इन्द्राऽस्त्र-युक्तेन जहार रामो
 १२२] वाणेन जाम्बूनद-भूषितेन ॥१३३॥ [१६२
 स कुम्भ-कर्णस्य भुजो नि-कृत्तः
 पपात बाहुः पतगेन्द्र-कैल्पः ।
 वि-चेष्टमानोऽभि-जघान तत्र
 १२३] शैलाब् छिला राक्षस-वानरांश् च ॥१३४॥ [१६३
 तं कृत्त-बाहुं समवेक्ष्य रामः
 समा-पतन्तं सहसोन्नदन्तम् ।
 ततोऽर्ध-चन्द्रौ मुं-शितौ गृहीत्वा
 १२४] चिच्छेद पादौ युधि राक्षसस्य ॥१३५॥ [१६४
 स कृत्त-बाहुर् विनिकृत्त-पादो
 वि-वृत्य वक्त्रं वडवामुखाऽऽभम् ।
 दुद्राव रामं सहसाऽभि-गर्जन्
 १२५] राहुर् यथा चन्द्रम् इवाऽन्तरिक्षे ॥१३६॥ [१६५]

१. प्र-० सन्निवेशं ॥ २. म-नरेन्द्रकल्पं ॥ ३. ब-० गतुल्यं । ४. म-० दस-
 त्रिभेन ॥ ५. रा१ ल१ ल२ व अ प्र रा२ फ-० न्द्रमुक्तः । ६. ल२-विशीर्यमाणो ० । ७.
 म-० वानराश् ॥ ८. रा१ ल१ ल२ व अ प्र-रणे सहर्षः सहसोन्ननाद । ९. म-
 ० चन्द्रं । १०. प्र-निशितौ । म-सहसा ॥

अपूरयत् तस्य मुखं शिताऽग्रे

रामः शरैर् हेम-पिनद्ध-पुङ्खैः ।

सं पूर्ण-वक्त्रो न शशाक वक्तुं

१२६] चुकोप कृच्छ्रेण मुमोह चाऽपि ॥१३७॥ [१६७

अथाऽऽददे सूर्य-मरीचि-कल्पं

स ब्रह्मदण्डाऽन्तक-तुल्य-रूपम् ।

अरि-घ्नम् ऐन्द्रं नि-शितं सु-पुङ्खं

१२७] रामः शरं मारुत-तुल्य-वेगम् ॥१३८॥ [१६८

अ-पारणीयं वि-शिखं वीर्य-वन्तं महा-बलम् ।

१२८] भयं-करम् अ-मित्राणां ज्ञातीनां नन्दै-वर्धनम् ॥१३९॥ [N

तं कार्मुकं समा-दाय वि-कृष्य च महा-बलः ।

१२९] ससर्ज कुम्भ-कर्णस्य वधाय शरम् उत्त-तमम् ॥१४०॥ [N

दिव्यं मघ-वता दत्तं ज्वलन्तम् इव तेजसा ।

१३०] स वि-सृष्टो बल-वता रामेण नि-शितः शरः ॥१४१॥ [N

कुम्भ-कर्णस्य हृदयं भित्त्वा धरणिम् आऽविशत् ।

१३१] अथाऽऽददे शरं चाऽन्यं दिव्यमन्त्राऽभिमन्त्रितम् ॥१४२॥ [N

तं वज्र-जाम्बूनद-चारु-पुङ्खं

प्रदीप्त-सूर्य-ज्वलन-प्रकाशम् ।

महेन्द्र-वज्राऽशनि-तुल्य-वेगं

१३२] रामः सँ चिक्षेप निशा-चराय ॥१४३॥ [१६९

स सायको राघव-बाहु-विच्युतो

दिशः स्व-भासाऽति-भृशं प्र-काशयन् ।

१. ल२-आपू० । २. रा२ फ-संपूर्ण० ॥ ३. म-समाददे । ४. प्र रा२
फ म-०ककालतुल्यं ॥ ५. रा१ ल१ ल२ व अ फ म-नंदिव० । रा२-हर्षव० ॥
६. रा२ म-प्रचि० ॥ ७. प्र-०बाणवि० । म-०बाहुमुक्तो ।

विधूम-वैश्वानर-तुल्य-दर्शनो

१३३] जगाम शक्राऽशनि-तुल्य-विक्रमः ॥१४४॥ [१७०

स तन् महापर्वत-कूट-सन्निभं

वितृत्तदंष्ट्रोज्वल-चारु-भूषणम् ।

चकर्त रक्षोऽधिपतेः शिरस् तदा

१३४] यथैव वृत्रस्य पुरा पुरं-दरः ॥१४५॥ [१७१

तद् रामबाणाऽभिहतं पपात

रक्षः-शिरः पर्वत-सन्निकाशम् ।

बभञ्ज पुर्या गृह-गोपुराणि

N] प्राकार-साऽट्टालचयांश् च तत्र ॥१४६॥ [१७३

अथ ते राक्षसाः सर्वे व्य-अद्रवन् राक्षसे हते ।

१३५] वानराणां सहस्रे द्वे कायेनाऽथ व्य-अपोथयत् ॥१४७॥ [N

सम्प्राऽकम्पन्त लङ्कायाः प्राकारास् तोरणानि च ।

१३६] तस्मिन् नि-पतिते भूमौ चुक्षुमे च महोदधिः ॥१४८॥ [N

तं तु भूमौ नि-पतितं दृष्ट्वा विक्षिप्त-भूषणम् ।

१३७] बभूवुर् व्यथिताः सर्वे हत-शेषा निशा-चराः ॥१४९॥ [N

ते विषण्ण-मुखा दीनाः प्रहार-जनित-श्रमाः ।

१३८] वि-नेदुर् उच्चैर् बहवः सहसा वि-स्वरैः स्वनैः ॥१५०॥ [N

स चाऽति-क्रायो हिमवत्-प्रकाशो

रक्षः-पतिस् तोय-निधेः समीपे ।

ग्रहान् महामीन-र्चयान् भुजं-गान्

N] वि-क्षोभ्य भूमिं च तदा पपात ॥१५१॥ [१७५

१. रा१-शक्त्याश० ॥ २. म-०रुकुण्डलं ॥ ३. प्र फ म-पातिते । रा२-
पतिते । ४. रा१ ल१ ल२ ब अ प्र फ म-राक्षसानां । ५. प्र रा२ फ-०नाति-
व्य० । म-०नापि व्य० ॥ ६. रा१ ल१ ल२ ब-सहस्रोदधिः ॥ ७. प्र रा२-स्वरैः ॥
८. प्र रा२ फ-०नवरान् । ९. म-नास्ति ॥

- तस्मिन् हते ब्राह्मण-देव-शत्रौ
महा-बले सं-यति कुम्भ-कर्णे ।
चचाल भूर् भूमि-धराश् च सर्वे
N] दृष्टार्थं च देवाः प्र-सभं वि-नेदुः ॥१५२॥ [१७६
प्रहर्ष-युक्ता बहवश् च वानराः
प्रबुद्ध-पद्म-प्रतिमैस् तदाऽऽननैः ।
अपूजयन् राघवम् इष्टे-भागिनं
१४०] हैते रिपौ भीम-बले दुरा-सैदुः ॥१५३॥ [१८०
स कुम्भ-कर्णं सुर-शत्रुम् उर्व-तमं
महत्सु युद्धेष्व् अ-जितं कदा-चन ।
ननन्द हत्वा भरताऽग्रजो रणे
१३९] महाऽसुरं वृत्रम् इवाऽमराऽधिपः ॥१५४॥ [१८१
ततः सदेवर्षि-सगुह्यकाऽप्सरः-
सुराऽसुरा भूत-सुपर्ण-पन्नगाः ।
सयक्षगन्धर्व-सदैत्यदानवाः
१४१] प्र-हर्षिता राम-पराऽऽक्रमात् तदा ॥१५५॥ [१७७

इत्यार्षे रामायणे युद्ध-काण्डे कुम्भकर्ण-वधो नाम
षट्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४६ ॥

१. रा२ फ म-हर्षाच्च ॥ २. रा२-०वमित्रभा० । रा२-०मिष्टभाषिणं । म-
०वमाजिवर्धनं । ३. फ-नास्ति ॥ ४. रा१-सुरदैत्यमूदनं । ५. फ-नास्ति । ६.
ल१ ल२ व-इव सुरद्विषः ॥ ७. ल१ ल२ व अ प्र रा२ फ म-नास्ति ॥
८. रा१ व प्र-लङ्काकाण्डे युद्धपर्वणि ॥

[वं-४७] = [सप्तचत्वारिंशः सर्गः] = [दा-६८]

कुम्भ-कर्णं हतं दृष्ट्वा राघवेण महाऽऽत्मना ।

१] राक्षसा राक्षसेन्द्राय रावणाय न्य-अवेदयन् ॥१॥ [१

स श्रुत्वा नि-हतं सं-ख्ये कुम्भ-कर्णं महा-बलम् ।

२] रावणः शोक-सन्तप्तो मुमोह च पपात च ॥२॥ [६

पितरं पतितं दृष्ट्वा देवान्तक-नरान्तकौ ।

३] त्रि-शिराश् चाऽति-कायश् च रुरुदुः शोक-पीडिताः ॥३॥ [७

भ्रातरं नि-हतं श्रुत्वा रामेणाऽक्लिष्ट-कर्मणा ।

४] महोदर-महापाश्वौ शोकाऽऽक्रान्तौ बभूवतुः ॥४॥ [८

ततः कृच्छ्रात् समा-साद्य सं-ज्ञां राक्षस-पुङ्गवः ।

५] कुम्भकर्ण-वधाद् दीनो वि-ललापाऽर्थं रावणः ॥५॥ [९

हा वीर रिपु-दर्प-घ्न कुम्भ-कर्णं महा-बल । [१०पू

६] शत्रु-सैन्यं प्र-तौर्यै(?)कः क मां सं-त्यज्य गच्छसि ॥६॥ [११उ

इदानीं खल्व् अहं नाऽस्मि यस्य मे पतितौ भुजः ।

७] दक्षिणो यं समा-श्रित्य न विभेमि दिवौकसाम् ॥७॥ [१२

कथम् एवं-विधो नाम देव-दानव-दर्प-हा ।

८] कालाऽग्नि-प्रतिमः सं-ख्ये राघवेणाऽसि पातितः ॥८॥ [१३

ननु ते वज्र-निष्पेषा नाऽकुर्वन्त व्यथां तदा ।

१. ल_१ ल_२ व अ प्र रा_२-० कर्णवधं श्रुत्वा ॥ २. ल_१ व
अ प्र रा_२ फ-० बलः ॥ ३. ल_१ ल_२ व अ प्र रा_२ फ म-व्यथितं ॥ ४. म-
० लाप स ॥ ५. रा_२ फ-प्रतौर्यैकः ॥ ६. ल_१ ल_२ व अ प्र म-० तोऽभुजः ॥
७. रा_१ म-० वेण निपा० । रा_२-० वेण हि पा० ॥ ८. रा-यस्य कुर्वन्ति न व्यथां ।
९. म-नास्ति ।

१] स कथं रामवाणाऽऽर्तः प्र-सुप्तोऽसि मही-तले ॥१॥ [१४

एते देव-गणाः सार्धम् ऋषिभिर् गगने स्थिताः ।

१०] त्वाम् अद्य दृष्ट्वा नन्दन्ति रामेण नि-हंतं शरैः ॥१०॥ [१५

अद्य वैवस्वतो राजा प्र-भुः सँ प्रति-भाति मे ।

N] येन त्वं काल-सदृशो योजितः काल-धर्मणा ॥११॥ [N

N] त्वां भूमौ पतितं दृष्ट्वा भूयो रार्मरणोत्सुकाः । [N

ध्रुवम् अद्यैव सं-दृष्ट्वा लब्ध-लक्ष्माः पुत्र-गमाः ।

११] समा-रोक्ष्यन्ति दुर्गाणि लङ्का-द्वाराणि सर्व-शः ॥१२॥ [१६

राज्येन नाऽस्ति मे कृत्यं किं करिष्यामि सीतया ।

१२] कुम्भकर्ण-विहीनस्य जीविते नाऽस्ति मे स्पृहा ॥१३॥ [१७

यद्य् अहं भ्रातृ-हन्तारं न हन्मि युधि राघवम् ।

१३] ननु मे मरणं श्रेयो न त्व् इदं व्यर्थ-जीवितम् ॥१४॥ [१८

अद्यैव तं गमिष्यामि देशं यत्राऽनु-जो मम ।

१४] नहि भ्रातृ-परित्यक्तः क्षणं जीवितुम् उत्-सहे ॥१५॥ [१९

१५] देवा मां च हसिष्यन्ति हृष्टाः सर्वाऽपकारिणम् ।

कथम् इन्द्रं वि-जेष्यामि कुम्भ-कर्णं मृते त्वयि ॥१६॥ [२०

१६] तद् इदं माम् अनुप्राऽऽप्तं विभीषण-वचः शुभम् ।

यद् अ-ज्ञानान् मया तस्य न गृहीतं महाऽऽत्मनः ॥१७॥ [२१

१७] विभीषणाऽभिशापोऽयं कुम्भकर्ण-प्रहस्तयोः ।

१. म-नास्ति ॥ २. ल१ ल२ ब अ प्र फ-हतं । ३. रा१-सर्वे ऋषयो ।
४. म-नास्ति । ५. ल१ व-निश्चितैः । ६. रा१-निहतं त्वां रणे दृष्ट्वा विहसन्ति
प्रहर्षिताः ॥ ७. रा१-प्रभुर्हि । प्र रा२-प्रभावः । फ-प्रभावं ॥ ८. रा१-भूधराहर० ।
रा२-भूधरामर० । ९. ल१ ल२ प्र-लक्ष्याः ॥ १०. रा१-कार्यं । ११. रा१-न
मम ॥ १२. रा१ प्र रा२ म-न चेदं ॥ १३. ल१ ल२ ब अ प्र फ-अद्यैवाहं । १४.
रा१-कुम्भकर्णं हते त्वयि । १५. अ रा२ फ-नास्ति ॥ १६. अ-सर्वे । १७. रा१-
वैवस्वतं देवं वरुणं च महाबलं ॥ १८. अ-नास्ति ॥

वि-नाशोऽयं समुत्पन्नो मां पीडयति दारुणः ॥१८॥ [२२

तस्याऽयं कर्मणः प्राऽऽप्तो वि-पाको मम शोक-दः ।

१८] यन् मया धार्मिकः श्री-मान् स निर्-अस्तो वि-भीषणः ॥१९॥ [२३

इति रजनी-चर-वरम् तदानीं

पितृपति-राष्ट्र-गतं तदा नि-शम्य ।

अनु-जम् अनु-शुशोच नैकधाऽसौ

१९] मृत्युम् अपश्यद् इवाऽऽत्मनस् तथा सः ॥२०॥ [N

इत्यार्षे रामायणे युद्ध-काण्डे रावण-विलापो नाम

सप्तचत्वारिंशः सर्गः ॥४७॥

[वं-४८] = [अष्टाचत्वारिंशः सर्गः] = [दा-६९]

एवं वि-लप्यमानस्य रावणस्य दुर्-आत्मनः ।

१] श्रुत्वा शोकाऽभिसन्तप्तस् त्रि-शिरा वाक्यम् अब्रवीत् ॥१॥ [१

एवम् एतन् महा-सत्त्व न श्रुतं यद् वि-भीषणात् ।

२] न तु सत्-पुरुषा ह्येवं वि-लपन्ति यथा भवान् ॥२॥ [२

ननु त्रि-भुवनस्याऽपि पर्य-आप्तम् त्वं विनि-ग्रहे ।

३] स कथं प्राकृताऽऽत्मेव शोचस्य आत्मानम् ईश्वरं ॥३॥ [३

१. रा१० नस्तन्मां पीडयते दृढं । २. अतः परमधिकः पाठः— रा१-यद्वाक्यं कुम्भकर्णस्य मारीचस्य च यद्वचः । उक्तं विभीषणेनाऽपि हितं तथ्यं च साधु च ॥ ३. ल१ ल२ व अ प्र रा२ फ म-नास्ति ॥ ४. रा१-लङ्काकाण्डे । ५. ल२ व अ प्र फ म-सर्गसमाप्तिर्न दृश्यते ॥ ६. व प्र रा२ फ म-विलाप्य ० ॥ ७. म-मेव । ८. रा१-च । ९. रा१-एवं ॥ १०. रा१-कस्मात् । ११. ल१ ल२ व अ प्र रा२ म-ईश्वरः ॥

- ब्रह्म-दत्ताऽस्ति ते शक्तिः कवचं सायका धनुः ।
 ४] सहस्र-खर-युक्तश् च रथो मेघ-निभ-स्वनः ॥४॥ [४
 तदा त्वया वि-शेषेण निर्-अस्ता देव-दानवौः ।
 ५] स सर्वाऽऽयुध-सम्पन्नो राघवं हन्तुम् अर्हसि ॥५॥ [५
 कामं तिष्ठ महा-राज निर्-गमिष्याम्य अहं रणे ।
 ६] उद्-धरिष्यामि ते शत्रुं गरुडः पन्न-गं यथा ॥६॥ [६
 शम्बरो देव-राजेन नरको विष्णुना यथा ।
 ७] तथाऽद्य शयिता रामो मया युधि नि-पातितः ॥७॥ [७
 श्रुत्वा त्रि-शिरसो वाक्यं रावणो राक्षसांऽधिपः ।
 ८] पुनर् जातम् इवाऽऽत्मानं मेने तस्य सु-भाषितैः ॥८॥ [८
 श्रुत्वा तु तस्य तद् वाक्यं देवाऽन्तक-नराऽन्तकौ ।
 ९] अति-कायश् च तेजस्वी बभूवुर युद्ध-काङ्क्षिणः ॥९॥ [९
 ततो हर्ष-समाविष्टा जगर्जुर् नैर्ऋतर्षभाः ।
 १०] रावणस्य सुता वीराः शक्र-तुल्य-पराऽऽक्रमाः ॥१०॥ [१०
 अन्तरिक्ष-चराः सर्वे सर्वे माया-विशारदाः ।
 ११] सर्वे त्रिदश-दर्प-घ्नाः सर्वे सङ्ग्राम-काङ्क्षिणः ॥११॥ [११
 सर्वेऽस्त्र-बल-सम्पन्नाः सर्वे विपुल-कीर्तयः ।

१. रा१-सायकं । प्र-सायको । २. रा१-०रसंयुक्तः । ३. अतः परम-
 धिकः पाठः—रा१-शूलश्चान्तकसंकाशः परिघश्चापि दारुणः । यमदत्ता तथा
 शक्तिरेका शत्रुविनाशिनी ॥ तथा खड्गो महाघोरो नानास्त्राणि च मानद ॥
 ४. रा१-तथा । ५. रा१-च शस्त्रेण वित्रस्ता देवतागणाः ॥ ६. रा१-वधिष्यामि
 च ते रिपुं । ७. रा१-शत्रुं ते गरुडमानिव पन्नगं ॥ ८. रा१-नमुचिर् । ९.
 रा१-समरे । १०. रा१-जानीहि सूदितः ॥ ११. रा१-राक्षसेश्वरः । १२.
 रा२-सुभाषितं ॥ १३. रा२-ततः श्रुत्वा तु ॥ १४. रा१ प्र-सर्वमाया० ।
 १५. रा१-०मयोधिनः ॥

१२] सर्वे समरम् आ-साद्य न श्रूयन्ते स्म निर्-जिताः ॥१२॥ [१२
स तैस् तदा भास्कर-वह्नि-सन्निभैः

सुतैर् वृतः शत्रु-बल-प्रमर्दनैः ।

रराज राजा मघवाँ यथाँऽपरैर्

१३] दृतो महा-दानव-दर्प-नाशनैः ॥१३॥ [१४

इत्याषे रामाबणे युद्ध-काण्डे रावण-प्रबोधो

नामाऽष्टाचत्वारिंशः सर्गः ॥४८॥

[वं-४९]= [एकोनपञ्चाशः सर्गः] =[दा-६९]

ततस् तान् स परि-ध्वज्य भूषयित्वा च भूषणैः ।

१] आशीर्भिः सु^१-प्रशस्ताभिः प्रेषयामास सं-युगे ॥१॥ [१५

महोदर-महापाश्वौ भ्रातराव् अपि रा^२वणः ।

२] रक्षणा^३र्थं कुमाराणां प्रेषयामास सं-युगे ॥२॥ [१६

१. रा^१-पराजिताः । २. अतः परमधिकः पाठः—रा^१-सर्वेऽस्त्रविदुषां
श्रेष्ठाः सर्वे युद्धविशारदाः । सर्वे प्रवरविज्ञानाः सर्वे लब्धवरास्तथा ॥
३. रा^१ अ व फ म-० सन्निभैः सुतैः । ४. रा^२-वृतः शतैः शक्रबल० । ५. रा^१-
० वामरैर् । ६. रा^१-यथा । रा^२ फ-तथा ॥ ७. रा^१ अ प्र-लंकाकाण्डे ।
८. ल^१ ल^२ व प्र रा^२ फ म-० णविलापो ॥ ९. रा^१-स पुत्रान् संपरि० ।
१०. ल^१ ल^२ व अ प्र रा^२ फ म-० पूजयित्वा विभू० । ११. ल^१ ल^२ व अ म-
० मिश्र प्र० । प्र रा^२ फ-० भिस्तु प्र० । १२. रा^१-संयुगं ॥ १३. रा^१-उग्रविक्रमौ ।
म-अग्रविक्रमौ । १४. रा^१-रावणः । १५. म-नास्ति ॥

- तेऽभिवाद्य महाऽऽत्मानो रावणं राक्षसेश्वरम् ।
 ३] कृत्वा प्र-दक्षिणं सर्वे महा-कायाः प्र-तस्थिरे ॥३॥ [१७
 सर्वोषधीभिर् गन्धैश् च समा-लब्धा महा-बलाः ।
 ४] निर्-जगमुर्नैर्ऋत-व्याघ्राः षड् जनायुद्ध-काङ्क्षिणः ॥४॥ [१८
 ततः सु-दर्शनं नागं नील-जीमूत-सन्निभम् ।
 ५] ऐरावण-कुले जातम् आ-रुरोह महोदरः ॥५॥ [२०
 सर्वाऽऽयुध-समायुक्तं तूष्ण-तोमर-सङ्कुलम् ।
 ६] रराज गजम् आ-स्थाय सवितेवाऽस्त-मूर्धनि ॥६॥ [२१
 हयोत्तम-समायुक्तं सर्वाऽऽयुध-समन्वितम् ।
 ७] आ-रुरोह रथ-श्रेष्ठं त्रि-शिरा रावणाऽऽत्मजः ॥७॥ [२२
 त्रि-शिरा रथम् आ-स्थाय वि-रराज धनुर्-धरः ।
 ९] स-विद्युदुल्कः स-ज्वालः सेन्द्रचाप इवाऽम्बु-दः ॥८॥ [२३
 त्रिभिः किरीटैस् त्रि-शिराः शुशुभे स रथोत्तमे ।
 १०] हिम-वान् इव शैलेन्द्रस् त्रिभिः काञ्चन-पर्वतैः ॥९॥ [२४

१. म-ततस्ते । २. रा१ म-०त्मानं । ३. रा१-रिपुरावणं । ४. रा१-चैव
 महावीर्याः ॥ ५. रा१-सन्नद्धा यु० । ल१ल२व अ-षड् नानायु० । रा२-षडेते यु० ।
 म-षट्पणा यु० ॥ ६. रा१-शूलतो० । अ म-अत आरभ्य ७-मश्लोक-
 पूर्वार्धं यावन्नास्ति । ७. अतः परमधिक पाठः—रा१-मत्तसर्वाङ्गसंयुक्तं स्वर्ण-
 जालैरलङ्कृतं ॥ ८. अतः परमधिकः पाठः—रा१-पुष्पैर्मालायुधैश्चित्रैः
 काञ्चनैश्च विराजितं । किंकिणीशतनिर्घोषं सवरुथं घनस्वनं ॥ नीलपीत-
 सिताभिश्च पताकाभिर् विराजितं । इयैः परमकैर्युक्तं सर्वायुधसमन्वितं ॥
 मनोमारुतरंहोभिश्चामरापीडधारिभिः ॥ ९. रा१-संज्वालः ॥ १०. रा१-
 शृङ्गैर्हिरण्यैः । ११. अतः परमधिकः पाठः—रा१-विरराज रथेऽन्यस्मिन्
 रा नमूनुर्महाबलः ॥

- अति-कायोऽति-तेजस्वी राक्षसेन्द्र-मुतम् तदा ।
 ११] आ-रूरोह रथ-श्रेष्ठं श्रेष्ठः सर्व-धनुष्मताम् ॥१०॥ [२५
 सु-चक्राऽक्षं सु-संयुक्तं साऽनुकर्षं स-कूबरम् ।
 १२] सतूण-बाण-संयुक्तं प्राऽऽसाऽसिपरिवाऽऽकुलम् ॥११॥ [२६
 स काञ्चन-विचित्रेण किरीटेन वि-राजता ।
 १३] भूषणैश्च वभौ चारुं प्र-भाभिर् इव भास्-करः ॥१२॥ [२७
 वि-रराज रथे तस्मिन् राज-मूनुर् महा-रथः ।
 १४] दृतो नैर्ऋत-शार्दूलैर् वज्र-पाणिर् इवाऽमरैः ॥१३॥ [२८
 हयम् उच्चैःश्रव-प्रख्यं श्वेतं कनक-भूषणम् ।
 १५] मनो-जवं महा-कायम् आ-रूरोह नराऽन्तकः ॥१४॥ [२९
 प्राऽऽसम् उल्का-निभं गृह्य वि-रराज नराऽन्तकः ।
 १६] शक्तिम् आ-दाय तेजस्वी हुताऽशन इवाऽऽवभौ ॥१५॥ [३०
 देवाऽन्तकः समा-दाय परि-धं वज्र-भूषणम् ।
 १७] भुजैर् मन्दरम् उत्था(द्-स्था)प्यवभौ विष्णुर् इवाऽऽहवे^{१०} ॥ [३१
 १८] महा-पार्श्वो महा-तेजा गदाम् आ-दाय वीर्य-वान् । [३२
 N] प्र-तस्थे रथम् आ-स्थाय सर्वाऽऽयुध-समन्वितम् । [N
 १८] वि-रराज गदा-पाणिः कुबेर इव सं-युगे ॥१७॥ [३२]

१. रा१ रा२-०योऽपि ते० ॥ २. रा१ ल२ व अ प्र रा२ फ-सच० ।
 ३. म-सुकू० ॥ ४. ल१ ल२ व अ प्र फ-लाञ्छनेन । ५. रा१-मेरौ ॥ ६. रा१
 रा२-महाबलः ॥ ७. अतः परमधिकः पाठः—रा१-कवचेन विचित्रेण भूषणैश्च
 च विचित्रितः । ८. अतः परमधिकः पाठः—रा१-रराज हयपृष्ठे स सविद्यु-
 दिव तोयदः ॥ ९. अतः परमधिकः पाठः—रा१ ल२ व अ प्र रा२ फ-आरूरोह
 रथं वीरो दीप्ताग्नि-कनकप्रभं । १०. प्र-नास्ति ॥ ११. रा१-नास्ति । १२.
 अतः परमधिकः पाठः—रा१-महोदरोऽपि बलवान्निर्वयौ राक्षसोत्तमः ॥

- ते प्र-तस्थुर् महाऽऽत्मानो बलैर् अ-प्रतिमैर् वृताः ।
 १९] सुरा इवाऽमरावत्यां बभूवुर् युद्ध-दर्पिताः ॥१८॥ [३३
 तान् गजैश् च तुरंगैश् च रथैश् चाऽम्बुद-निस्वनैः ।
 २०] अनु-जग्मुर् महाऽऽत्मानो राक्षस-प्रवरा युधि ॥१९॥ [३४
 ते वि-रेजुर् महाऽऽत्मानः कुमाराः सूर्य-वर्चसः ।
 २१] किरीटिनः श्रिया युक्ताः सप्तर्षय इवाऽम्बरे ॥२०॥ [३५
 प्र-गृहीता बभौ तेषां छात्राणाम् आ-वली सितौ ।
 २२] शारदाऽभ्र-प्रकाशानां हंसानाम् आ-वली यथा ॥२१॥ [३६
 मरणं वाऽपि निश्-चित्य शत्रूणां वा परा-जयम् । [३७
 २३] इति कृत्वा मतिं वीरा निर्-जग्मुः संयुगांऽर्थिनः ॥२२॥ [३८
 जगर्जुश् चाऽपि ते नेदुश् चिक्रीडुश् चाऽपि राक्षसाः ।
 २४] जहृषुश् च दुर-आत्मानो निर्-यान्तो युद्ध-दुर्मदाः ॥२३॥ [३९
 उत्-कुप्टा स्फोटिता नादैः सं-चचालेव मेदिनी ।
 २५] रक्षसां सिंह-नादैश् च स्फुटतीऽव द्वि-धाऽम्बरम् ॥२४॥ [४०
 तेऽभिनिष्-क्रम्य मुदिता राक्षसेन्द्रा महा-बलाः ।
 २७] ददृशुर् वानराऽनीकं समुद्यत-शिलाऽऽयुधम् ॥२५॥ [४१
 हरयोऽपि महाऽऽत्मानो ददृशुर् नैर्ऋतं बलम् ।
 २८] हस्त्य-अश्व-रथ-सम्बाधं किङ्किणी-शत-नादितम् ॥२६॥ [४२
 नील-जीमूत-सङ्काशैः समुद्यत-महाऽऽयुधैः ।

१. रा१-राक्षसप्रवरा युधि । २. रा१-०मरावत्या नानाप्रहरणायुताः ॥
 ३. रा१-०दसत्रिभः । ४. रा१-बलैरप्रतिमैर्वृताः ॥ ५. ल१ल२ब अ प्र रा२फ म-
 स्थिता ॥ ६. रा१-मरणं चाऽत्र निःश्रेयो न तु युद्धे पराजयः । ७. ल१ल२च-युद्धकां-
 क्षिणः ॥ ८. रा१-०चुकुशुश् । ९. रा१-०द्वदर्पिताः । रा२-०द्वदर्पिताः । १०. अतः
 परमधिकः पाठः—रा१-ततो भेरीः समाजत्रुः शंखान्दध्मुश्च हृष्टवत् । पटहान्
 डिडिमांश्चापि तथान्यानथ वाद्यन् ॥ ११. रा१-बसुधरा ॥ १२. रा२-
 ०तशिलायुधैः ।

२९] दीप्ताऽनल-रवि-प्रख्यैर् नैर्ऋतैः सर्व-तो वृतम् ॥२७॥ [४३

तद् दृष्ट्वा बलम् आ-यातं लब्ध-लक्ष्माः पुवं-गमाः ।

३०] संमुद्यत-महाशैला मुदा नेदुः पुनः पुनैः ॥२८॥ [४४

ततः स-सुग्रीवरवं निशम्य

रक्षो-गणा वानर-यूथपानाम् ।

अ-मृष्यमाणाः पर-वीर्य-हर्षं

३१] महा-बला भीम-रवं प्र-णेदुः ॥२९॥ [४५

तद् राक्षस-बलं घोरं प्र-विश्य हरि-पुङ्गवाः ।

३२] वि-चेरुश् चोद्-यतैः शृङ्गैर् न-गाः शिखरिणो यथा ॥३०॥ [४६

के-चिद् आ-काशम् आ-विश्य के-चिद् उर्व्यां पुवं-गमाः ।

३३] क्रुद्धा राक्षस-सैन्येषु चेरुर् द्रुम-शिलाऽऽयुधाः ॥३१॥ [४७

नि-जघ्नुः शैल-शृङ्गाऽग्रैर् विव्यथुश् च परस्परम् । [N

३४] सिंह-नादान् वि-नेदुश् च रणे राक्षस-वानराः ॥३२॥ [५० पू

ते पादप-शिला-शैलैश् चक्रुर् वृष्टिम् अन्-उत्तमाम् ।

३५] बाणौघैर् वार्यमाणैश् च हरयो भीम-विक्रमाः ॥३३॥ [N

शिखरैः शिखराऽऽभास् ते यातु-धानान् पुवं-गमाः । [N

३६] नि-जघ्नुः सं-युगे क्रुद्धा हरयो राक्षसर्षभान् ॥३४॥

के-चिद् रथ-गतान् वीरान् गज-वाजि-गतान् अपि । [५१

३७] नि-जघ्नुः सहसाऽऽप्लुत्य यातु-धानान् बली-मुखाः ॥३५॥

१. रा_१ रा_२-तं । २. रा_१ रा_२ व म-०लक्ष्याः । ३. रा_१-०लाः प्रणेदु-
मुहुर्मुहुः । प्र-नास्ति ॥ ४. ल_१ ल_२ व अ प्र रा_२ फ म-नास्ति ॥ ५. ल_१ ल_२
व प्र रा_२ फ म-शैलैर् । ६. ल_१ ल_२ व प्र-नागाः । ७. अ-नास्ति ॥
८. म-नास्ति ॥ ९. ल_१ ल_२ व अ प्र रा_२ फ म-नास्ति ॥ १०. रा_१ रा_२
प्र-०णापि । ११. म-नास्ति ॥ १२. रा_१-निर्जग्मुः समरे क्रुद्धाः कालान्तकय-
मोपमाः ॥ १३. म-नास्ति ॥

- शैल-शृङ्ग-विभिन्नास् ते मुष्टि-निर्योत-लोचनाः । [५२
 ३८] चेलुः पेतुश् च नेदुश् च ततो राक्षस-पुङ्गवाः ।
 राक्षसाम् तु शरैस् तीक्ष्णैर् विभिदुः कपि-कुञ्जरान् ॥३६॥ [५३
 ३९] तैतः शूलैश् च वृक्षैश् च वि-सृष्टैर् हरि-राक्षसैः । [५५ उ
 शूल-मुद्गर-खड्गैश् च नि-शितैः शर-वृष्टिभिः । [५४ पू
 ४०] मुहूर्तेनाऽऽवृता भूमिर् अभवच् छोणितोऽऽप्लुता ॥३७॥
 ४१ पू] वि-कीर्णाः पतित्वा बाणै रक्षोभिर् उप-मर्दिताः । [५६
 आ-क्षिप्ताः क्षिप्यमाणाश् च भग्न-शीर्षाश् च वानराः ॥३८॥ [५७ पू
 ४२] अन्योऽन्यं पातयामासुः परस्पर-जिघांसया ।
 ४३ पू] रिपु-शोणित-दिग्धाऽङ्गैस् तत्र वानर-कुञ्जरैः ॥३९॥ [N
 वानरं वानरेणैव जघ्रुर् योधा हि राक्षसाः ।
 ४४] राक्षसं राक्षसेनैव पिपिषुर् वानरा भुवि ॥४०॥ [५८
 आ-च्छिद्य च शिलास् तेभ्यो नि-जघ्न राक्षसा हरीन् ।
 ४५] तेषाम् आ-च्छिद्य शस्त्राणि जघ्न रक्षांसि वानराः ॥४१॥ [५९
 नि-जघ्नः शैल-शिखरैर् विभिदुश् च परस्परम् ।
 ४६] सिंह-नादान् वि-नेदुश् च रणे वानर-राक्षसाः ॥४२॥ [६०
 छिन्न-वर्म-तनुत्राणां राक्षसा वानरैर् हताः ।
 ४७] मुस्ताव रुधिरं तेभ्यः सलिलं पर्वताद् इव ॥४३॥ [६१

१. फ-० छिभिः क्रांतलो० । म-० छिभिर्वान्तलो० । २. ल_१ ल_२-नेदुस्ते ।
 ३. ल_१ ल_२ व अ प्र रा_२ फ म-नास्ति ॥ ४. रा_१-पंचशाखैश् ।
 ५. रा_१ म-०णितप्लुता ॥ ६. रा_१-पर्वताकारै । ७. रा_१-अवमर्दितैः । ८. रा_१-
 आक्षिप्याक्षिप्य० ॥ ९. ल_१ ल_२ व अ प्र रा_२ फ म-नास्ति ॥ १०. रा_१-
 वानरान् । ११. रा_१-जघ्निरे चैव । १२. रा_१-राक्षसान् । १३. रा_१-निजघ्रु ।
 १४. रा_१-युधि । १५. म-नास्ति ॥ १६. ल_१ ल_२ व अ प्र रा_२ फ-आक्षिप्ता
 वलिनो जघ्न राक्षसा वानरास् तथा । म-नास्ति । १७. ल_१ ल_२ व अ प्र रा_२ फ म-
 गात्राणि निजघ्नश्चापि ॥ १८. म-नास्ति ॥ १९. ल_१ ल_२ व अ प्र फ म-स्वरसः ॥

रथेन रथिनं चाऽपि वारणं वारणेन च । [६२
 ४८] हयेन च हयं केचिन् निष्-पिपिपुर्वली-मुखाः ॥४४॥ [६३पू
 क्षुर-प्रैर् अर्ध-चन्द्रैश् च भल्लैश् च नि-शितैः शरैः । [६५पू
 ४९] वैतस्तिकैश् च नि-शितैस् तथ्यं-तोमर-मुद्गरैः ॥४५॥ [N
 राक्षसा वानरेन्द्राणां विभिदुश् चिच्छिदुर् बहून् । [६५उ
 ५०] शिलाश् च गिरि-सानूनि वृक्षांश् च महत्स् तथा ॥४६॥ [N
 वि-क्रीणैः पर्वतैश् चैव द्रुमैश् छिन्नैश् च सं-युगे ।
 ५१] हतैश् च कपि-रक्षोभिर् धरणी दुर्-गमाऽभवत् ॥४७॥ [६६
 तस्मिन् तथा सं-यति सम्प्र-वृत्ते
 प्र-हृष्यमाणे तु बले कपीनाम् ।
 नि-पात्यमानेषु च राक्षसेषु
 ५२] महर्षयो देवै-गणाश् च नेदुः । [६८
 ते चाऽपि सर्वे हरयः प्र-हृष्टा
 वि-नेदुर् आक्षेडित-सिंह-नादैः ॥४८॥ [N
 ततो हयं मारुत-तुल्य-वेगम्
 ५३] आ-रुह्य शक्तिं नि-शितां प्र-गृह्य ।
 नराऽन्तको वानर-राज-सैन्यं
 विवेश मीनम् तु यथाऽर्णवौघम् ॥४९॥ [६९
 स वानरान् सप्त-दशाऽति-वीरान्
 ५४] प्राऽऽसेन दीप्तेन विनिर्-विभेद ।

१. ल१ ल२ व अ प्र रा२ फ म-० थिनश्चापि राक्षसं राक्षसेन वा ॥

२. आयुधविशेषः, तु. पंजा. धद्धा, धप्पा । ३. ल१ ल२ व अ प्र रा२ फ म-
 नास्ति ॥ ४. रा२-तस्मिन् प्रवृत्ते तुमुले विमर्दे । ५. व अ प्र रा२ फ म-
 नास्ति । ६. ल२ अ प्र रा२ म-प्रगृह्यमाणेषु महारथेषु । ७. रा२ फ म-भूतग० ।
 ८. रा२-अतः परं सर्गसमाप्तिः—इति संकुल्युद्धं नाम सर्गः ॥ ९. रा२- नास्ति ॥

एक-क्षणेनेन्द्र-रिपुरं दुर्-आत्मा

जघान सैन्यं हरि-पुङ्गवानाम् ॥५०॥ [७०]

ददृशुश्च महाऽऽत्मानं हय-पृष्ठे प्रति-ष्ठितम् ।

५५] चरन्तं हरि-सैन्येषु भूत-विद्याधरर्षभाः ॥५१॥ [७१]

स तस्य ददृशे मार्गं मांस-शोणित-कर्दमम् ।

५६] पतितैः पर्वताऽग्राऽऽभैर् वानरैर् अभिसं-वृतम् ॥५२॥ [७२]

यावद् वि-क्रमितुं बुद्धिं चक्रुः पुत्र-पुङ्गवाः ।

५७] तावद् वेगेन निष्-क्रम्य निर्-विभेद नराऽन्तकः ॥५३॥ [७३]

N] धावमानान् कपीन् सर्वान् प्राऽऽस-भृत् सोऽनु-धावति । [N

५८] सर्वासु दिक्षु बल-वान् प्रांष्टपीऽव बलाहकः ॥५४॥ [७४]

यतो यतः स ददृशे प्राऽऽस-पाणिर् नराऽन्तकः ।

५९] ततस् ततैस् तं मैन्यन्ते कालोऽयम् इति वानराः ॥५५॥ [N

ज्वलन्तं प्राऽऽसम् उद्-यम्य सङ्गामाऽग्रे नराऽन्तकः ।

N] ददाह हरि-सैन्यानि काननानि यथाऽनलः ॥५६॥ [७४]

यावद् उत-पाठयामासुः शैलान् वृक्षांश्च वानराः ।

६०] तावत् प्राऽऽस-हताः पेतुर्वज्राऽऽक्रान्ताऽवाऽचलाः ॥५७॥ [७५]

न शेकुर् द्रवितुं वीरा न स्थातुं न च मर्दितुम् ।

१. रा१ म-महात्मा । २. रा२-नास्ति । रा१-अतः परं सर्गसमाप्तिः 'इत्यार्षे'
रामायणे युद्धकांडे पंचकुमारनिर्याणं नाम सर्गः ॥ ३. रा१-दुरात्मानं ॥ ४.
रा१ल१ल२ व अ-मार्गो । प्र फ-मार्गे । ५. रा१ल१ल२ व अ रा२ फ-० कर्दमः ।
६. रा१ अ प्र-० वृतः । ७. ल१ ल२ व फ-नास्ति ॥ ८. अ प्र रा२ म-एतान-
तिक्रम्य ॥ ९. रा१ ल१ल२ व-नास्ति । १०. रा१ अ-विचचार नरान्तकः । ११.
अतः परमधिकः पाठः—रा१-कर्पन्वानरसैन्यानि महाभ्राणीव मारुतः ।
ल१ ल२ व-नास्ति ॥ १२. म-नास्ति । १३. रा१-ततोऽभ्यमन्यन्त ।
१४. ल१ ल२ व-नास्ति ॥ १५. ल१ ल२ व अ-नास्ति ॥

- ६१] स्थितं चैवोद-पतन्तं च धावन्तं च स विव्यधे ॥६८॥ [७७
एकेनाऽन्तक-कल्पेन प्राऽऽसेनाऽऽदित्य-तेजसा ।
६२] भिन्नानि हरि-सैन्यानि नि-पेतुर् धरणी-तले ॥६९॥ [७८
वज्र-निष्पेष-निनदं प्राऽऽसस्य विनि-पातनम् ।
६३] न शैकुर् वानराः सोढुं स्पर्शम् अग्रे इव प्र-ज्जाः ॥७०॥ [७९
पततां हरि-वीराणां रूपाणि प्र-चकाशिरे ।
६४] विद्युद्-भयाऽग्रकूटानां शैलानां पतताम् इव ॥७१॥ [८०
ये न पूर्वं महाऽऽत्मानः कुम्भ-कर्णेन पातितः ।
६५] [नराऽन्तकेन ते सर्वे द्राविता निर्-जिता हताः ।] [८१पू
N] तेऽस्वस्था वानर-श्रेष्ठाः सु-ग्रीवं पर्युपाऽऽसते ॥७२॥ [N
वि-चेष्टमानां सु-ग्रीवो ददर्श हरि-वाहिनीम् । [८१उ
६६] नराऽन्तक-भय-त्रस्तां वि-द्रवन्तीं ततस् ततः ॥७३॥ [८२
वि-द्रुतां वाहिनीं दृष्ट्वा ददर्श स नराऽन्तकम् ।
६७] प्राऽऽस-हस्तं तम् आ-यान्तं हय-पृष्ठेन दर्पितम् ॥७४॥ [८३
अथोवाच महा-तेजाः सु-ग्रीवो हरि-पुङ्गवः ।
६८] कुमारम् अङ्ग-दं वीरं शक्र-तुल्य-पराऽऽक्रमम् ॥७५॥ [८४
गच्छेन्न राक्षसं वीरं घोरं तुर-गम् आ-स्थितम् ।
६९] क्षोभयन्तं हरि-वल्लं क्षिप्रं प्राणैर् वि-योजय ॥७६॥ [८५
स च भर्तुर् वचः श्रुत्वा निष्-पपाताऽङ्ग-दम् तदा ।

१. ल_१ ल_२ व अ-० नान्तकवर्चसा । रा_२ फ-० नान्तकते० ॥ २. ल_१
व रा_२ फ-० पातितं । ३. ल_१-ततो नेदुर्महास्वनाः । ल_२ व अ प्र फ म-तेऽतिने-
दुर्महास्वनाः । रा_२-ते विनेदुर्महास्वराः ॥ ४. ल_१ ल_२ व अ प्र रा_२ फ म-व ।
५. ल_१ ल_२ व अ प्र फ-योधिनः । ६. ल_१ ल_२ व अ प्र रा_२ फ म-नास्ति ।
७. रा_१-उपतस्थिरे ॥ ८. रा_१-च नरा० । ल_१ ल_२ व-नरकान्तकं । ९. रा_१
रा_२-० सपाणिनं । ल_१ ल_२ व अ-० स्तं स ॥ १०. रा_१-पुत्रं ॥ ११. रा_१-
जह्येनं । १२. ल_२ व अ प्र फ-० स्तं च सैन्यानि । रा_२-० यन्निव सैन्यानि । म-० न्तं
हि सैन्यानि ॥ १३. रा_१-तु पितुर् ।

- ७०] अनीकान्मेघ-सङ्काशान् मेघाऽनीकाद् इवाऽद्यु-मान् ॥६७॥ [८६
 स हरिः शैलं-सङ्काशो हरीणाम् उत्-तमोऽङ्ग-दः ।
 N] रराजाऽङ्ग-द-नदाऽङ्गः स-धातुर् इव पर्वतः ॥६८॥ [८७
 निर्-आयुधो महा-तेजाः केवलं नखदंष्ट्रं-वान् ।
 ७१] नराऽन्तकम् उपाऽऽगम्य वालि-मूनुर् उवाच ह ॥६९॥ [८८
 ७२पू] तिष्ठ किं प्राकृतैर् एभिर् हरिभिस् त्वं करिष्यसि ।
 अस्मिन् वज्र-सम-स्पर्शे प्राऽऽसं मे क्षिपं वर्क्षसि ॥७०॥ [८९
 अङ्ग-दस्य वचः श्रुत्वा प्र-चुक्रोध नराऽन्तकः ।
 ७३] सं-पीड्य दशनैर् ओष्ठौ निः-श्वस्य च पुनः पुनः ॥७१॥ [९०
 स प्राऽऽसम् आं-दाय तदाऽङ्ग-दाय
 संमुज्ज्वलन्तं सहसा संसर्ज ।
 स वालिपुत्रोरसि वज्र-कल्पे
 ७४] बभूव भग्नः पतितश् च भूमौ ॥७२॥ [९२
 तं प्राऽऽसम् आ-लोक्य तदा च भग्नं
 सुपर्णकृत्तोरगभोग-कल्पम् ।
 तलं समुद्-यम्य स वालि-पुत्रम्
 ७५] तुरंगमं तस्य जघान मूर्ध्नि ॥७३॥ [९३
 स तस्य वाजी नि-पपात भूमौ
 तल-प्रहारेण विशीर्ण-शीर्षः ।

१. ल१ ल२ व अ प्र रा२ फ-शैलसंघातसं० । २. म-नास्ति ॥
 ३. ल१ ल२ व अ-०दंतवान् । ४. ल२ व-नरकान्तकं ॥ ५. रा१-वानरैर् ।
 ६. रा१-प्राकृतैस् । ७. अतः परमधिकः पाठः—रा१-युध्यस्वाद्य मया सार्धं
 दर्पं ते विनयाम्यहं । ८. ल१ ल२ व अ प्र फ-क्षेममर्हसि ॥ ९. रा१-जातक्रोधो ॥
 १०. ल१ ल२ व अ प्र म-आविध्य । ११. रा२ फ-समुज्ज्वलन्तं । १२. रा२ फ-
 संसर्ज वेगेन च वानराय ॥ १३. रा१ ल१ ल२ व अ प्र-तदावभग्नं । रा२-तदा प्र-
 भग्नं । १४. ल१ ल२ व अ प्र रा२ फ म-मुर्ध्नि । १५. ल१ ल२ व अ प्र-
 भूमौ ॥

- निर्भयं-तालुः स्फुरिताऽक्षितारो
 ७६] निर्यात-जिह्वोऽचल-सन्निकाशः ॥७४॥ [१४
 नराऽन्तकः क्रोध-वशं जगाम
 हतं तुरंगं पतितं सम-ईक्ष्य ।
 स मुष्टिम् उद्-यम्य महाऽनुभावो
 ७७] जघान शीर्षे युधि वालि-पुत्रम् ॥७५॥ [१५
 तदाऽङ्ग-दो मुष्टि-निपात-भग्नत्वं
 सुस्त्राव तीव्रं रुधिरं च शीर्षोत् ।
 मुहुः प्र-जज्वाल मुमोह चाऽपि
 ७८] सं-ज्ञां समा-साद्य च वि-स्मितोऽभूत् ७६॥ [१६
 अथाऽङ्ग-दो वज्र-सम-प्रवेगं
 सं-वर्त्य मुष्टिं गिरि-वज्र-कल्पम् ।
 नि-पातयामास तदा महाऽऽत्मा
 ७९] नराऽन्तकस्योरसि वालि-पुत्रः ॥७७॥ [१७
 स मुष्टि-निष्पेप-विभिन्न-वक्षा
 रक्तं वमच् छोणित-दिग्ध-गात्रः ।
 नराऽन्तको भूमि-तले पपात
 ८०] यथाऽचलो वज्र-निपात-भङ्गः ॥७८॥ [१८
 अथाऽन्तरिक्षे त्रिदशोत्तमानां
 वनौकसां चाऽपि महा-निनादः ।
 बभूव तस्मिन् नि-हतेऽति-वीर्ये

१. रा१-विभिन्नतालुः । २. रा१ ल१ ल२ व म-० लाक्षितारो । रा२ फ-
 स्फुरिताक्षि० । ३. ल१ ल२ व अ प्र-निर्घातजि० । रा२-निरस्तजि० ॥
 ४. ल१ ल२ व अ प्र रा२ फ म-अर्थांगदो । ५. रा१-प्रमूर्धः । ल१ ल२ व अ
 प्र-स्वशी० । ६. रा१-समालम्ब्य ॥ ७. ल१ ल२ व अ-० समानवेगं । ८. रा२ फ-
 संवध्य ॥ ९. रा२ फ-तथा । १०. रा१-० तभिन्नः ॥ ११. रा१-त्रिदिवेश्वराणां ।

८१]

नराऽन्तके वालि-मुतेन सं-रुये ॥७९॥ [९९

अथाऽङ्ग-दो राम-मनः-प्रहर्षणं

मु-दुष्करं तत् कृतवान् हि कर्म ।

वि-सिष्मिये नाऽति च भीम-विक्रमः

८२]

पुनश् च युद्धाय मनो दधे तदा ॥८०॥ [१००

इत्यार्षे रामायणे युद्धे-काण्डे नराऽन्तक-वधो नामैको-

नपञ्चाशः सर्गः ॥ ४९ ॥

[वं-५०]=

[पञ्चाशः सर्गः]

=[दा-७०]

नराऽन्तकं हतं दृष्ट्वा चुक्रुधुर नैर्ऋतर्षभाः ।

१] देवाऽन्तकम् त्रि-मूर्धा च पौलस्त्यश् च महोदरः ॥१॥ [१

आ-रूढो मेरु-सङ्काशं वारणेन्द्रं महोदरः ।

२] वालि-पुत्रं महा-वीर्यम् अभि-दुद्राव वीर्य-वान् ॥२॥ [२

भ्रातृ-व्यसन-सन्तप्तस् तर्था देवाऽन्तको बली ।

३] आ-दाय परि-धं घोरम् अङ्ग-दं सम्प्र-दुद्रुवे ॥३॥ [३

रथम् आदित्य-सङ्काशं युक्तं परम-वाजिभिः ।

४] आ-स्थाय त्रि-शिराश् चाऽपि वालि-पुत्रम् उपाऽद्रवत् ४॥ [४

स त्रिभिर् मेघ-सङ्काशैर् नैर्ऋतैस् तैर् अभि-द्रुतः ।

१. स-वीरि ॥ २. रा१-०मनः प्रहर्षयन् । ३. रा१-चाति स ॥ ४. रा१-
प्र-लंकाकाण्डे । म-युद्धपर्वणि ॥ ५. ल१ ल२ व अ प्र-०न्तकवधं श्रुत्वा । ६. रा१-
शुशुचुर ॥ ७. म-नास्ति ॥ ८. रा१-तदा । ९. ल१ ल२ व अ प्र फ-स प्र ॥
१०. रा१-देवसं० । ११. रा१-नैर्ऋतेन्द्रैः । १२. अतः परमधिकः पाठः—
ल१ ल२ व अ प्र रा२ फ-हर्षाद् द्विगुणितोत्साहश्चकार मतिमान्बलं ।

- ५] महा-विटपम् आ-साद्य शालम् उत्-पाटय वीर्य-वान् ॥५॥ [५
देवाऽन्तकाय तं वीरञ् चिक्षेप बल-वद् बली ।
६] महा-वृक्षं महा-शैले शक्रो दीप्तम् इवाऽशनिम् ॥६॥ [६
त्रि-शिराम् तं तु चिच्छेद शैर् आशीविषोपमैः ।
७] वृक्षं नि-कृत्तम् आ-लक्ष्य समुत्-पाटय ततोऽङ्ग-दः ॥७॥ [७
स वर्षं ततो वृक्षाञ् छिलाश् च कपि-कुञ्जरः ।
८] त्रि-शिराम् तान् प्र-चिच्छेद सं-क्रुद्धो नि-शितैः शरैः ॥८॥ [८
परिघाऽग्रेण तान् वृक्षाञ् छिलाश् च नि-जघान सः ।
९] त्रि-शिराम् त्व अङ्ग-दं वीरम् अभि-दुद्राव सायकैः ॥९॥ [९
गजेन समभि-द्रुत्य वालि-पुत्रं महोदरः ।
१०] आ-जघानोरसि व्य-ऊढे तोमरैर् वज्र-सन्निभैः ॥१०॥ [१०
देवाऽन्तकश् च सं-क्रुद्धः परि-वेण ततोऽङ्ग-दम् ।
११] उप-गम्याऽभि-हत्वा च मुहुर् मुहुर् अपाऽक्रमत् ॥११॥ [११
स त्रिभिर् नैर्ऋत-श्रेष्ठैर् युगपत् समभि-द्रुतः ।
१२] न विर्व्यथे महा-तेजा वालि-पुत्रः प्रताप-वान् ॥१२॥ [१२
तलेन भृशम् उत्-पत्य जघान गजम् अङ्ग-दः ॥१३॥ [१३
१३] नि-पेततुम् ततो नेत्रे ननादाऽथ स वारणः ॥१३॥ [१४
विषाणं चाऽस्य निष्-कृष्य वालि-पुत्रो महा-बलः ।
१४] देवाऽन्तकम् अभि-द्रुत्य स जघान ततो(थो)रसि ॥१४॥ [१५

१. ल२ व अ प्र-उद्यम्य । २. म-नास्ति ॥ ३. रा१-० वृक्षे ॥ ४. ल१
ल२ व अ-आलोक्य । ५. ल१ ल२ व अ प्र-उत्पत्य च । ६. म-नास्ति ॥
७. रा१-शैलान् । ८. रा१-तान्प्रचिच्छेद संक्रुद्धस्त्रिशिरा ॥ ९. रा१-शिलाश्च
परिघाग्रेण बभञ्ज विदुधांतकः ॥ १०. ल१ ल२ अ प्र फ-० भिद्रुत्य । ११. अतः
परमधिकः पाठः—रा२-परिघाग्रेण निष्पेक्ष्य शिलाश् च रजनीचरः ॥
१२. रा१ म-तदांग० ॥ १३. रा१-निशितैस्तोमरैश्चैव । १४. रा१-
तैस्तु विद्धो ॥ १५. रा१-अत आरभ्य १५-श्लोकपूर्वार्धे यावन्नास्ति ॥

- स विकलित-सर्वाऽङ्गो वातोद्धूत इव दुमः ।
 १५] लाक्षा-रस-सवर्णं च सुस्त्राव रुधिरं मुखात् ॥१५॥ [१६
 अथाऽऽश्वस्य महा-तेजाः कृच्छ्राद् देवाऽन्तको बली ।
 १६] आ-विध्य परि-धं वेगाद् आ-जघान पुनर् अङ्ग-दम् १६॥ [१७
 परिघाऽभिहतश् चाऽपि वानरेन्द्राऽऽत्मजस् तदा ।
 १७] जानुभ्यां पतितो भूमौ पुनर् अभ्युत्-पपात ह ॥१७॥ [१८
 तम् उर्व-पतन्तं त्रि-शिराः शरैर् आशीविषोपमैः ।
 १८] रोषाद् धरि-पतेः पुत्रं ललाटेऽभि-जघान ह ॥१८॥ [१९
 ततोऽङ्ग-दं परि-क्षिप्तं त्रिभिर् नैर्ऋत-पुङ्गवैः ।
 १९] हनू-मान् अभिवि-ज्ञाय नीलश् चाऽपि प्र-तस्थतुः ॥१९॥ [२०
 ततश् चिक्षेप शैलाऽग्रं नीलस् त्रि-शिरसे तदा ।
 २०] तद् रावण-सुतः शूरो निर्-विभेद शितैः शरैः ॥२०॥ [२१
 तद्-बाण-शत-निभिन्नं विदारित-शिरा-घनम् ।
 २१] स-विस्फुलिङ्गं स-ज्वालं नि-पपात गिरेः शिरः ॥२१॥ [२२
 तत् तु चूर्णितम् आ-लोक्य हर्षाद् देवाऽन्तकम् तदा ।
 २२] परि-वेणाऽभि-दुद्राव मारुताऽऽत्मजम् आ-हवे ॥२२॥ [२३
 तम् आ-पतन्तम् उत्-पत्य हनु-मान् कपि-कुञ्जरः ।
 २३] आ-जघान तदा मूर्ध्नि वज्र-वेगेन मुष्टिना ॥२३॥ [२४

१. रा१-संचचाल च सुस्त्राव शोणित च मुखाद् बहु ॥ २. रा१-
 क्रोधान्तको । ३. ल१ ल२ व अ प्र रा२ फ-तदा । म-ततो ॥ ४. रा१-चोत्प० ।
 ५. अतः परमधिकः पाठः—रा१-त्रिभिर्विव्याध निशितैर्वालिपुत्रं महोरसि ।
 पुनः स निशितैस्तीव्रैः कंकवर्हिणवर्जितैः ॥ ६. रा१-मानश्च वि० ।
 ल१ ल२ व प्र-हनूमानाम वि० । म-मानपि वि० ॥ ७. रा१-
 सुतो भीमो ॥ ८. रा१-शिलातलं ॥ ९. रा१ म हनु० । १०. रा१-
 वज्रकल्पेन ॥

स मुष्टि-निष्पिष्ट-विदीर्ण-मूर्धा

विशीर्ण-दन्ताऽक्षिविलं वि-जिह्वः ।

देवाऽन्तको राक्षस-राज-सूनुर्

२४] गताऽसुर उर्व्या सहसा पपात ॥२४॥ [२६

तस्मिन् हते राक्षस-राज-सूनौ

महा-बले सं-यति देव-शत्रौ ।

महोदरः क्रोध-वशाच् शरौघैर्

२५] ववर्ष जाम्बूनद-चित्र-पुङ्खैः ॥२५॥ [२७

सं तैः शरौघैर् अभि-वर्ष्यमाणो

विभिन्न-गात्रः कपि-सैन्य-पालः ।

विष्टब्ध-गात्रोऽपि बभूव नीलो

२६] वि-ष्टम्भितस् तेन महा-बलेन ॥२६॥ [३०

ततस् तु नीलः प्रति-लभ्य सं-ज्ञां

स शैलम् उद-पाट्य स-वृक्षखण्डम् ।

सु-दूरम् उद-पत्य खम् उग्र-वैगो

२७] महोदरं तेन जघान मूर्ध्नि ॥२७॥ [३१

स तेन शैलेन समा-हतस् तदा

रक्षोऽधिपो भूमि-तले पपात ।

महोदरो जीवितम् उद-ससर्ज

२८] यथा गजः सिंहवलाऽभिभूतः ॥२८॥ [३२

इत्यार्षे रामायणे युद्ध-काण्डे देवाऽन्तक-महोदर-वधो नाम पञ्चाशः सर्गः ॥५०॥

१. ल१ ल२ व अ प्र रा२ फ म-० विकीर्ण० । २. रा१-० जपुत्रो ॥ ३. ल१ ल२
ब अ प्र रा२ फ म-नीलं त्रिमूर्धा कुपितः शरौघैर् ॥ ४. ल१ ल२ व अ प्र रा२ फ
म-शितैः शरैस्तेर् ॥ ५. ल१ ल२ व अ प्र म-विल्लिख्य ॥ ६. रा१-० म्भितेनाशु ॥ ७.
रा१ ल१ ल२ व अ प्र रा२ फ-स दू० । ८. रा१-तमुग्रवेगं ॥ ९. ल१ ल२
व अ-द्विपः ॥ १०. रा१ प्र-लंकाकाण्डे ॥

[बं-५०]= [एकपञ्चाशः सर्गः] =[दा-७०]

पितृव्यं नि-हतं दृष्ट्वा त्रि-शिराः क्रोध-मूर्च्छितः ।

२९] हनु-मन्तं सु-सङ्क्रुद्धो विव्याध नि-शितैः शरैः ॥१॥ [३३

स वायु-पुत्रः कुपितश्च चिक्षेप शिखरं गिरेः ।

३०] त्रि-शिराम् तच्च छरैस्तीक्ष्णैरविभेद बहु-धा बली ॥२॥ [३४

तच्च छिन्नं शिखरं दृष्ट्वा दुम-वर्षं महा-बलः ।

३१] वि-ससर्ज महा-वीरो रावणस्य सुतं प्रति ॥३॥ [३५

ताम आ-पतन्तीं सहसा दुम-वृष्टिं प्रताप-वान् ।

३२] त्रि-शिरा नि-शितैर्बाणैश्चिच्छेद च ननाद च ॥४॥ [३६

ततो हनू-मान् उद-पत्य हयांस्त्रि-शिरसम् तदा ।

३३] वि-ददार नखैः क्रुद्धो गजेन्द्रं मृग-राड् इव ॥५॥ [३७

अथ शक्तिं समौ-दाय काल-रात्रिम् इवाऽन्तकः ।

३४] हनू-मन्तं प्र-चिक्षेप त्रि-शिरा रावणाऽऽत्मजः ॥६॥ [३८

दिवि क्षिप्तां महोल्काऽऽभां शक्तिं तां तु महा-प्रभाम् ।

३५] बभञ्ज हनु-मांस् तस्य हर्षाच्च वि-ननाद ह ॥७॥ [३९

[तां दृष्ट्वोरग-सङ्काशां शक्तिं भग्नां हनू-मता ।

३६] वि-नेदुर वानराः सर्वे प्र-दृष्टा जल-दा इव ॥८॥ [४०

१. इतः पूर्वमधिकः पाठः—म-हनूमन्तं सुसङ्क्रुद्धो विव्याध निशितैः शरैः । तलेन हनुमानुत्पत्य हयान् चिक्षेप मूर्धनि ॥ २. रा_१-सुसंख्यो । ३. म-अत आरभ्य पञ्चमश्लोकस्य तृतीयपादं यावन्नास्ति ॥ ४. ल_१ ल_२ व अ प्र रा_२ फ-नास्ति ॥ ५. रा_२-तथा । ६. रा_२ फ-तीक्ष्णैर् ॥ ७. ल_१ ल_२ व अ-उपादाय । ८. रा_१-हनूमति विचि० । ल_१ ल_२ व अ म-हनुमते प्र० ॥ ९. रा_१-सुमहा० ॥ १०. ल_१ ल_२ व अ प्र रा_२ फ म-नास्ति ॥

ततः खड्गं समुद्-यम्य त्रि-शिरा राक्षसोत्तमः ।

३७] नि-चखान तदा शूरो वानरेन्द्रस्य वक्षसि ॥१॥ [४१

खड्ग-प्रहाराऽभिहतो हनू-मान् पुवगोत्तमः ।

३८] आ-जघान त्रि-शिरसं तलेनोरसि वीर्य-वान् ॥१०॥ [४२

स तथाऽभि-हतस् तेन खड्ग-हस्तस् तदा भुवि ।

३९] नि-पपात महा-तेजास् त्रि-शिरा राक्षसोत्तमः ॥११॥ [४३

पततस् तस्य खड्गं तु समा-क्षिप्य महा-कपिः ।

४०] ननाद गिरि-सङ्काशस् त्रासयन् सर्व-राक्षसान् ॥१२॥ [४४

अ-मृष्यमाणस् तं घोषं त्रि-शिराः क्षिप्रम् उत्थि(द्-स्थितः) ।

४१] उद्-पत्य च हनू-मन्तं आ-जघान स मुष्टिना ॥१३॥ [४५

तेन मुष्टि-प्रहारेण स चचाल महा-कपिः ।

४२] कुपितश् चाऽपि जग्राह किरीटे राक्षसर्षभम् ॥१४॥ [४६

स तेन खड्गेन महा-शिरांसि

कपिः समस्तानि स-कुण्डलानि

क्रुद्धः प्र-चिच्छेद तदा हनू-मांस्

४३] त्वष्ट्रात्मजस्येव शिरांसि शक्रः ॥१५॥ [४७

तान्य् आयताऽक्षीण्य अग-सन्निभानि

प्रदीप्त-वैश्वानर-भास्वराणि

पेतुः शिरांसीऽन्द्र-रिपोर् धरण्यां

४४] ज्योतींषि मुक्तानि यथाऽर्क-मार्गात् ॥१६॥ [४८

१. रा१-ततः ॥ २. ल१ ल२ व प्र रा२-हृद० ॥ ३. रा१-म-
शस्त्रहस्तो बलायुधि । ४. ल१ ल२ व अ प्र रा२ फ म-विसंज्ञस्त्रिशिरास्तदा ॥
५. ल१ ल२ व प्र-०यन्निव रा० । म-त्रासयामास रा० ॥ ६. ल१ ल२ व अ प्र
रा२ फ म-घोरं ॥ ७. ल१ ल२ व अ प्र फ म-नास्ति ॥ ८. रा१-०भासुराणि ।
९. रा१-वभुः ॥

तस्मिन् हते देव-रिपौ त्रि-शीर्षे

हनू-मता शक्र-पराऽऽक्रमेण ।

नेदुः पुवं-गाः प्र-चचाल भूमी

४५] रक्षांसि सर्वाणि वि-दुद्रुवुश् च ॥१७॥ [४५

हतं त्रि-शिरसं दृष्ट्वा तथैव च महोदरम् ।

हतौ च प्रेक्ष्य तेजस्वी देवाऽन्तक-नराऽन्तकौ । [५०

४६] मुहूर्तं मोहम् आ-स्थाय नैवाऽचेष्टत राक्षसः ॥१८॥ [N

N] ततश्च चिरं स तु ध्यात्वा महाऽऽत्मा भीम-विक्रमः । [N

चुकोप सु-महातेजा महा-पार्श्वो महा-बलः ।

४७] जग्राहाऽर्चिष्-मतीं चाऽपि गदां सर्वाऽऽयसीं तदा ॥१९॥ [५१

हेम-पट्ट-शतैर् नैदां मांस-शोणित-लेपनाम् ।

४८] वि-रोचमानां वपुषा शत्रु-शोणित-तर्पिताम् ॥२०॥ [५२

तेजसा सम्प्रदीप्ताऽग्रां रक्त-मालय-विभूषिताम् ।

४९] ऐरावतकराऽऽकारां सर्व-भूत-भयाऽऽवहाम् ॥२१॥ [५३

गदाम् आ-दाय सं-क्रुद्धो महा-पार्श्वो महा-यैशाः ।

५०] हरीन् समभि-दुद्राव युगाऽन्ताऽग्निर इव प्र-जाः ॥२२॥ [५४

ऋषभम् तं समुत्-पत्य वानरो वरुणाऽऽत्मजः ।

५१] महा-पार्श्वं समा-साद्य तस्थौ तस्याऽग्र-तो बली ॥२३॥ [५५

तं पुरम्-ताव स्थितं दृष्ट्वा वानरं पर्वतोपमम् ।

५२] आ-जघानोरसि क्रुद्धो गदया वज्र-कल्पया ॥२४॥ [५६

१. रा_१-अतः परं सर्गसमाप्तिः—इत्याषे रामायणे लंकाकाण्डे त्रिशिरोवधो नाम सर्गः ॥ २. ल_१ ल_२ व अ प्र रा_२ फ-आसाद्य । ३. म-मुहूर्तं शोकमाविष्टः शान्तिं चैव न लब्धवान् ॥ ४. ल_१ ल_२ व अ प्र रा_२ फ-०शतावधौ । ५. रा_१-०तच्चर्चितां ॥ ६. ल_१ ल_२ व अ म-नास्ति ॥ ७. म-महाबलः ॥ ८. रा_१ म-हरिः ॥ ९. ल_१ ल_२ व अ प्र रा_२ फ म-क्रोधाद् ॥

स तथाऽभि-हतस् तेन गदया वानरर्षभः ।

५३] भिन्न-वक्षाः समा-धूतः सुस्त्राव रुधिरं बहु ॥२५॥ [५७

सं सम्प्राऽऽप्य चिरात् सं-ज्ञाम ऋषभो वानरर्षभः ।

५४] क्रुद्धो विस्फुरमाणौष्ठो महा-पार्श्वम् अवैक्षत ॥२६॥ [५८

अभि-दुद्राव वेगेन राक्षसेन्द्रम् अ-मर्षणः । [६४

N] आऽक्षिपत् स ततो वीरस् तामेव महतीं गदाम् ॥२७॥ [N

गृहीत्वा तां गदां वीरो व्या-विध्य च पुनः पुनः ।

५५] दुर्-आत्मानं महा-पार्श्वं जघान रण-मूर्धनि ॥२८॥ [६५

स तया गदया भिन्नो निर्यात-दशनेक्षणः ।

५६] नि-पपात महा-पार्श्वः शम्बरो वेन्द्र-सूदितः ॥२९॥ [६६

तस्मिन् हते भ्रातरि रावणस्य

तं नैर्ऋतीनां बलम् अर्णवाऽऽभम् ।

त्यक्तोऽऽयुधं केवलजीवितौऽर्थि

५७] दुद्राव भीतं निहत-प्रधानम् ॥३०॥ [७८

इत्यार्षे रामायणे युद्ध-काण्डे त्रिशिरो-महापार्श्व-वधो

नामैकपञ्चाशः सर्गः ॥ ५१ ॥

१. रा१ रा२-तयाभि० । २. ल१ ल२ व अ-नास्ति ॥ ३. रा१-सम-
वाप्य । ४. रा१-निरैक्षत ॥ ५. ल१ ल२ व अ प्र रा२ फ म-नास्ति ॥ ६. ल१
ल२ व अ प्र फ म-विव्याध । ७. ल१ रा२-महात्मानं महा० । ल२ व अ फ
म-महापार्श्वं महात्मानं ॥ ८. रा२-तदा । ९. ल१ ल२ व अ प्र फ-निर्धात० ।
१०. रा१-वज्राहत इवाचलः । ११. रा१-तद्राक्षसानां । १२. ल१ ल२ व अ प्र
रा२ फ-मुक्तायु० । १३. ल१ ल२ व अ प्र फ म-०वितार्थं । १४. ल१ ल२ व अ
प्र रा२ फ म-भिन्नार्णवसन्निवाशं ॥ १५. रा१ प्र फ म-लंकाकाण्डे ॥

[वं-५१] = [द्विपञ्चाशः सर्गः] = [दा-७१]

स्व-बलं व्यथितं दृष्ट्वा तस्मिन् सद्गाम-मूर्धनि ।

१] भ्रातृंश्च नि-हंतान् सं-ख्ये शक्र-तुल्य-पराऽऽक्रमान् १ [१

पितृव्यौ नि-हतौ चैव समरेष्व् अ-पलायिनौ ।

२] महोदर-महापाश्वौ भ्रातरौ रावणस्य तौ ॥२॥ [२

चुकोपाऽथ महा-तेजा ब्रह्म-दत्त-वरो भुवि ।

३] अति-कायो महा-वीर्यो देव-दानव-दर्प-हा ॥३॥ [३

स भास्कर-सहस्रस्य सं-घातै इव भास्वरः ।

४] [रथम् आ-स्थाय शक्राऽरिर् दुद्राव हरि-यूथपान् ।] [४

N] मृतं सं-चोदयामास वाक्यं चेदम् उवाच ह ॥४॥ [N

नि-हतानाम् अमात्यानां दग्धस्य नगरस्य च ।

N] सम्प्र-माक्ष्येऽहम् अद्याऽऽद्यु हत्वा तौ राम-लक्ष्मणौ ॥५॥ [N

रघु-वृक्षं हनिष्यामि मैथिली-फलं-पुष्प-दम् ।

N] प्र-शाखा यस्य सु-ग्रीवः सर्वे च हरि-यूथपाः ॥६॥ [N

कर्मणोऽस्य हि तौ मूलं भ्रातरौ राम-लक्ष्मणौ ।

N] मूले हते हतं सर्वं तौ हनिष्यामि सं-युगे ॥७॥ [N

स दिशो दश घोषेण रथेनाऽति-रथो भृशम् ।

N] नैर्दयंश्च धनुस् तूर्णं राघवं प्रति जग्मिवान् ॥८॥ [N

१. रा१-निहतं । २. ल१ ल२ व अ प्र-चाभिह० ॥ ३. ल१ ल२ व
प्र रा२ फ म-राक्षसर्षभौ ॥ ४. रा१-विभुः ॥ ५. रा१-संघातमिव राक्षसः ।
६. ल१ ल२ व अ प्र रा२ फ म-नास्ति । ७. रा२-स नोद० ॥ ८. रा१-संप्रमा-
क्ष्यामि च भयं हत्वोभौ ॥ ९. रा२ फ-लीपुष्पपादपं । १०. ल१ ल२ व अ प्र म-
नास्ति ॥ ११. रा१-०णोऽपि हि यन् ॥ १२. रा१-०रथी । १३. म-बली । १४.
ल१ ल२ व अ-०यन् समरे सर्वं । प्र रा२ फ-०यन् परमं सर्वं । म-०यन् परमं
क्रुद्धो ॥

- पूरिता तेन शब्देन स-नदी-गिरि-कन्दरा ।
 N] सं-चचाल मही सर्वा त्रस्त-सिंह-मृग-द्विजा ॥९॥ [N
 स वि-स्फार्य महच्च चापं किरीटी मृष्ट-कुण्डलः ।
 ५] नाम वि-श्रावयामास ननाद च महा-स्वनम् ॥१०॥ [५
 तेन सिंह-प्रणादेन नाम-विश्रावणेन च ।
 ६] ज्या-शब्देन च भीमेन त्रासयामास वानरान् ॥११॥ [६
 तस्य ते रूपम् आ-लोक्य यथा विष्णोस् त्रि-विक्रमे । [८पू
 ७] भयाऽऽर्ता वानरास् तत्र व्य-अद्रवन्त दिशो दशः ॥१२॥ [७
 अति-कायं समा-साद्य सर्वे ते मूढ-चेतसः ।
 ८] शरण्यं शरणं जग्मुर् लक्ष्मणाऽग्रजम् आ-हवे ॥१३॥ [९
 ततोऽति-कायं काकुत्स्थो रथ-स्थं पर्वतोपमम् ।
 ९] ददर्श धन्विनं दूराद् गर्जन्तं काल-मेघ-वत् ॥१४॥ [१०
 ते तु दृष्ट्वा महा-घोरं राघवोऽथ वि-सिष्मिये ।
 १०] वानरान् सान्त्वयित्वा च वि-भीषणम् उवाच ह ॥१५॥ [११
 कोऽयं पर्वत-सङ्काशो धनुष्-मान् हरि-लोचनः ।
 ११] युक्ते हरि-सहस्रेण वि-शाले स्यन्दने स्थितः ॥१६॥ [१२
 शरैः शूलैः शितैः खड्गैर् मुद्गरैश् च परश्वधैः ।
 १२] अर्चिर्षू-मद्भिर् वृतो भाति भूतैर् इव महेश्वरः ॥१७॥ [१३
 काल-जिह्वा-प्रकाशाभिर् य एषोऽति-विराजते ।

१. ल_१ ल_२ ब अ प्र-महाचापं । २. ल_१ ल_२ ब अ-विस्फारया० ॥ ३.
 ल_१ ल_२ ब-सिंहविनादेन । ४. रा_१-संश्रव० ॥ ५. रा_१-रूपं समालोक्य । ६. ल_१
 ल_२ ब अ प्र रा_२ फ म-त्रस्ता । ७. रा_१ म-परस्परं ॥ ८. रा_१-सर्वतो ॥ ९.
 रा_१-ध्वजिनं ॥ १०. रा_१-स तं । ११. रा_१-दुरात्मानं । १२. रा_१-०वो विस्मि-
 तोऽभवत् । १३. रा_१-०यित्वैवं ॥ १४. रा_१-वपुष्मान् । १५. रा_२-खरस० ॥
 १६. प्र रा_२ फ-साचिष्मद्भिर् ॥ १७. ल_१ ल_२ ब अ म-एषोऽभिवि० । प्र-एषोऽभि-
 विगर्जते । रा_२ फ-एषोऽत्र वि० ।

- N] आ-वृतो रथ-शक्तीभिर् वि-द्युद्भिर् इव तोय-दः ॥१८॥ [१४
 धनूंषि चाऽस्य स-ज्यानि हेम-पृष्ठानि सर्व-शैः ।
 १३] शोभयन्ति रथ-श्रेष्ठं शक्र-चाप इवाऽम्बु-दम् ॥१९॥ [१५
 कोऽयं राक्षस-शार्दूलो रण-भूमिं वि-राजयन् ।
 १४] अभ्य-एति रथिनां श्रेष्ठो रथेनाऽऽदित्य-वर्चसा ॥२०॥ [१६
 ध्वज-शृङ्ग-प्रतिष्ठेन राहुणाऽभिवि-राजते ।
 १५] सूर्य-रश्मि-मुखैर् वाणैर् दिशो दश वि-राजयन् ॥२१॥ [१७
 त्रि-णतं मेघ-निर्हादं हेम-पृष्ठम् अलं-कृतम् ।
 N] इन्द्रस्येव धनुश् चाऽस्य कर्मुकं भाति बिभ्रतः ॥२२॥ [१८
 स-ध्वजः स-पताकश् च साऽनुकर्षो महा-रथैः ।
 १७] चापाऽसिभिः समा-युक्तो मेघ-स्तनित-निस्वनः ॥२३॥ [१९
 विंशतिर् दश च द्वे च तूणा रथ-वरे स्थिताः ।
 १८] कर्मुकाणि च भीमानि गदाश् चोग्र-प्रदर्शनाः ॥२४॥ [२०
 द्वौ च खड्गौ रथ-गतौ पार्श्व-स्थौ पार्श्व-शोभिनौ ।
 १९] चतुष्-किंक्लू त्सरू दिव्यौ दश-हस्तौ प्रमाण-तः ॥२५॥ [२१
 रक्तमाल्याऽम्बर-धरो महापर्वत-सन्निभः ।
 २०] कालः काल-महावक्त्रो मेघ-वक्त्रम् इवाऽम्बरम् ॥२६॥ [२२
 काञ्चनाऽङ्गद-नद्धाभ्यां भुजाभ्याम् एष शोभते ।
 २१] शृङ्गाभ्याम् ईव दीप्ताभ्यां हिम-वान् पर्वतो यथा ॥२७॥ [२३

१. रा१-सज्यानि । २. रा१ रा२ फ-सर्वतः । ३. ल१ ल२ व अ प्र रा२
 फ-०चापम् । ४. म-नास्ति ॥ ५. म-०रश्मिप्रभैर् ॥ ६. रा१-नास्ति ॥ ७. रा२फ-
 महाबलः । ८. ल१ल२ व अ प्र-नास्ति ॥ ९. रा२-०शोभितौ । १०. म-चतुर्हस्तौ
 च दिव्यौ च ॥ ११. ल१ ल२ व अ प्र-महावक्त्रो । रा२-महारौद्र ॥
 १२. रा१-एव शोभितः । १३. ल१ ल२ व-अतिदी० । १४. अ-नास्ति ॥

- कुण्डलाभ्यां च यस्यैतद् भाति वज्रं शुभेक्षणम् ।
 २२] पुनर्वस्व-अन्तरे यद्-वद् भाति पूर्णो निशा-करः ॥२८॥ [२४
 आ-चक्ष्व मे महा-बाहो कोऽयं राक्षस-पुङ्गवः ।
 २३] यं दृष्ट्वा वानराः सर्वे भयाऽऽर्ता वि-दुता दिशः ॥२९॥ [२५
 स पृष्ठो राज-पुत्रेण रामेणाऽमित-तेजसा ।
 २४] आ-चक्ष्व मे महा-तेजा राघवाय वि-भीषणः ॥३०॥ [२६
 दशै-ग्रीवो महा-तेजा राजा वैश्रवणाऽनुजः ।
 २५] भीम-कर्मा महोत्साहो रावणो राक्षसाऽधिपः ॥३१॥ [२७
 तस्यैष वीर्य-वान् पुत्रो रावण-प्रतिमो रणे ।
 २६] वृद्ध-सेवी श्रुत-धरः सर्वाऽस्त्र-विदुषां वरः ॥३२॥ [२८
 अश्व-पृष्ठे रथे नागे खड्गे धनुषि कल्पते ।
 २७] भेदे सान्त्वे प्र-दाने च नये मन्त्रे च सं-मतः ॥३३॥ [२९
 अस्यै प्र-भावः सु-महान् कथ्यते देव-दानवैः । [N
 २८] तनयं विद्धि मालिन्याम् त्व् अतिकायेति यं विदुः ३४॥ [३०उ
 अनेनाऽऽराधितो ब्रह्मा तपसा भाविताऽऽत्मना ।
 २९] अस्त्राणि चाऽस्य दत्तानि रिपूणां च परा-जये ॥३५॥ [३१
 मुराऽमुरैर् अवध्य-त्वं दत्तम् अस्य स्वयं-भुवा ।
 ३०] एतच् च कवचं दिव्यं रथश् चैवैष भास्वरः ॥३६॥ [३२
 एतेन शत-शो देवा दानवाश् च परा-जिताः ।
 ३१] रक्षितानि च रक्षांसि यक्षाश् च युधि मूदिताः ॥३७॥ [३३
 वज्रं वि-ष्टम्भितं वाणै रणे चेन्द्रस्य धी-मतः ।
 ३२] पाशः सलिल-राजस्य युद्धे प्रति-हतः पुरा ॥३८॥ [३४

१. ल_१ ल_२ व प्र-मुशोभनं । २. अ-नास्ति ॥ ३. प्र-नास्ति ॥
 ४. ल_१ ल_२ व-प्रमाणे ॥ ५. रा_२-तस्य ॥ ६. रा_१-०जयं ॥ ७. अ-निर्जिताः ।
 ८. ल_१ ल_२ व-नास्ति ॥

- एषोऽति-कायो बलवान् राक्षसानां महारथः ।
 ३३] रावणस्य सुतो धीमान् देव-दानव-दर्पहा ॥३९॥ [३५
 तद् अस्मिन् क्रियतां यत्रः त्रिप्रं पुरुष-पुङ्गव ।
 ३४] पुरा वानर-सैन्यानि क्षयं नयति सायकैः ॥४०॥ [३६
 ततोऽति-कायो बलवान् प्र-विश्य हरि-वाहिनीम् ।
 ३५] वि-स्फारयामास धनुर् ननाद च पुनः पुनः ॥४१॥ [३७
 तं भीम-दर्शनं दृष्ट्वा रथ-स्थं रथिनां वरम् ।
 ३६] अभि-पेतुर् महाऽऽत्मानः प्र-धानो यैवनौकसः ॥४२॥ [३८
 द्वि-विदः कु-मुदो मैन्दो नीलः शरभ एव च ।
 ३७] पाद-पैर् गिरि-शृङ्गैश् च युगपत् समुपाऽद्रवन् ॥४३॥ [३९
 तेषां वृक्षांश् च शैलांश् च शरैः कनक-भूषितैः ।
 ३८] अति-कायोऽति-तेजस्वी चिच्छेदाऽस्त्रैर्विदांवरः ॥४४॥ [४०
 तांश् चैव सर्वांश् च सै हरीन् शरैः सर्वाऽऽयसैर् बली ।
 ३९] विव्याधाऽभि-मुखान् सं-ख्ये भीम-कर्मा निशा-चरः ४५ [४१
 तेऽर्दिता वाण-वर्षेण भिन्न-गात्राः प्लवंगमाः ।
 ४०] न शेकुर् अति-कायस्य पुर-तः स्थातुम् आ-हवे ॥४६॥ [४२
 तत् सैन्यं हरि-वीराणां त्रासयामास राक्षसः ।
 ४१] मृग-यूथम् इव कुंढः केसरी बलैर्दण्डितः ॥४७॥ [४३
 स राक्षसेन्द्रो हरि-सैन्य-मध्ये
 ह्य अ-युध्यमानं न जघान कंचित्
 उपेत्यै रामं च महा-धनुष्मान्

१. रा२फ म-महाबलः ॥ २. रा१-ततस्त्वस्मिन्क्रियायत्तं कुरु राघवपुंगव ॥
 ३. ल१ ल२ व अ-भीमपौरुषं । प्र रा२ फ-भीमपुरुषं । ४. रा१-रथिनं ।
 ५. रा१-०नाश्च ॥ ६. ल१ ल२ व अ प्र-०त्वभृतां ॥ ७. रा१-चैव सर्वान्स ।
 ल१ ल२ व अ-समग्रानपि । म-ववर्ष शरैः । ८. म-सर्वान्हरीन् । ९. रा१-बलैः ॥
 १०. प्र-ते भिन्ना ॥ ११. म-सर्वं हरिसैन्यं तु । १२. ल१ ल२ व अ प्र रा२-कुब्रो
 हरियौवनद० ॥ १३. रा१-उत्पत्य ।

- ४२] स-गर्वितं वाक्यम् इदं बभाषे ॥४८॥ [४४
अयं स्थितोऽहं शर-चाप-पाणिर्
न प्राकृतं कं-चन योधयामि ।
यस्याऽस्ति शक्तिर् व्यवसाय-युक्ता
- ४३] ददातु मे शीघ्रम् इहाऽद्य युद्धम् ॥४९॥ [४५
तत् तस्य वाक्यं ब्रुवतो नि-शम्य
चुकोप सौमित्रिर् अमित्र-हन्ता ।
अ-मृष्यमाणश् च समुत्-पपात
- ४४] जग्राह वाणांश् च ततः प्र-हस्य ॥५०॥ [४६
पुरस्ताच् चाऽति-कायस्य वि-चर्क्य महद्-धनुः । [४७पू
४५] पूरयित्वा महा-शैलान् आ-काशं सागरं दिशः ।
N] ज्या-शब्दो लक्ष्मणस्योग्रं त्रासयन् रजनी-चरान् ॥५१॥ [४८
सौमित्रेण धनुषो घोषं श्रुत्वा प्रति-भयं तदा ।
४६] विसिष्मिये महा-तेजा राक्षसेन्द्र-मुतो बली ॥५२॥ [४९
अथाऽति-कायः कुपितो दृष्ट्वा लक्ष्मणम् अग्र-तः ।
४७] आ-दाय नि-शितं वाणम् इदं वचनम् अब्रवीत् ॥५३॥ [५०
बालम् त्वम् असि सौमित्रे वि-क्रमेण् अ-विचक्षणः ।
४८] गच्छ किं काल-सदृशं मां योधयितुम् इच्छसि ॥५४॥ [५१
न हि मद्-बाहु-सृष्टानां शराणां नत-पर्वणाम् ।
४९] सोढुम् उत्-सहते वेगम् अन्तरिक्षम् अथो मही ॥५५॥ [५२
मुख-प्रसुप्तं कालाऽग्निं किं बोधयितुम् इच्छसि ।
५०] न्य-अस्य चापं नि-वर्तस्व मा प्राणैस् त्वं वि-मोक्ष्यसे ५६॥ [५३
अथवा त्वं प्रति-मृम्भान् न नि-वर्तयितुम् इच्छसि ।

१. रा१-प्रशम्य ॥ २. ल१ ल२ व प्र-०णस्याग्रे । फ-०णस्याय ।
३. ल१ ल२ व अ प्र-अनुजीविनः ॥ ४. म-अर्हसि ॥ ५. ल१ ल२ व अ प्र-
नास्ति ॥ ६. रा१-बोधयितुमर्हसि ॥ ७. रा१-नास्ति ।

५१] तिष्ठ प्राणान् परि-त्यज्य गमिष्यसि यम-क्षयम् ॥५७॥ [५४
पर्यं मे^३ नि-शितान् बाणान् अरि-दर्प-विनाशनान् ।

५२] ईश्वराऽऽयुध-सङ्काशाम् तप्त-काञ्चन-भूषणान् ॥५८॥ [५५
N] सितपीताऽमरुस् तोक्ष्णो मुक्ता-विद्रुम-भूषणः । [N

५३] एष ते सूर्य-सङ्काशो बाणः पास्यति शोणितम् ।

N] मृग-राज इव क्रुद्धो नाग-राजस्य शोणितम् ॥५९॥ [५६

यद्य् अपि त्वां वधिष्यामि न मे^४ कीर्तिर् भविष्यति ।

५४] अर्जुन-वीर्यं बालं च ख्यार्तस्य त्रिदर्शाऽऽलये ॥६०॥ [N

कामस् तु यदि ते^५ मोहान् मां योधयितुम् आ-हवे ।

५५] यत्नाद् गृहाण वि-शिखांस्ततस् त्यक्ष्यसि जीवितम् ६१ [N

श्रुत्वाऽति-कायस्य वचः स-रोषं

स-गर्वितं सं-यति राज-पुत्रः ।

न चैव चुक्रोध बले धृताऽऽत्मा

५६] प्रोवाच चैनं स ततो महाऽऽत्मा ॥६२॥ [५७

न वाक्य-मात्रेण भवान् प्र-धानो

न कर्त्थनाः सत्-पुरुषा भवन्ति ।

मयि स्थिते धन्विनि बाण-पाणौ

५७] वि-दर्शय स्वाऽऽत्म-बलं दुर्-आत्मन् ॥६३॥ [५८

कर्मणा दर्शयाऽऽत्मानं न वि-कथितुम् अर्हसि ।

१. ल_१ ल_२ व अ प्र फ म-त्रासं । २. रा_१-यमालयं ॥ ३. रा_१-
वश्यमान् । ४. ल_१ ल_२ व-भूषितान् ॥ ५. म-नास्ति । ६. रा_१-नास्ति ॥

७. ल_१ ल_२ व अ-ते । ८. ल_१ ल_२ प्र म-अजात० । ९. रा_१-ख्यातं च ।

१०. रा_२-त्रिदिवाल० ॥ ११. ल_१ ल_२ व अ-कामाद्वा यदि वा । १२. ल_१ ल_२

व अ-इच्छसि । १३. प्र रा_२ फ-स्वशरान् ॥ १४. रा_१-जगर्जतं । ल_१ ल_२ व

अ-सुग० १५. ल_१ ल_२ व अ-वली ॥ १६. रा_१ ल_१ प्र रा_२ फ-नात् ।

१७. रा_१-यस्वाद्य बले ॥

- ५८] पौरुषेण हि यो युक्तः स वै शूर इहोच्यते ॥६४॥ [५९
सर्वाऽऽयुध-समायुक्तो धन्वी रथ-वरे स्थितः ।
५९] शैरैर्वा यदि वाऽप्य अस्त्रैर्दर्शय स्व-पराक्रमम् ॥६५॥ [६०
ततः शिरैस् ते नि-शितैः पातयिष्याम्य अहं शैरैः ।
६०] मारुतः काल-सम्पक्कं वृन्तात् ताल-फलं यथा ॥६६॥ [६१
अद्य ते मामका वाणास् तप्त-काञ्चन-भूर्षणाः ।
६१] पास्यन्ति रुधिरं देहात् पुरा देवा यथाऽमृतम् ॥६७॥ [६२
बालोऽयम् इति वि-ज्ञाय न माऽव-ज्ञातुम् अर्हसि । [६३
६२] बालो वा यदि वा वृद्धो मृत्युम् अभ्य-एति(?)सं-युगे ६८ [६४
लक्ष्मणस्य वचः श्रुत्वा हेतु-मन् परमाऽर्थ-वर्त ।
६३] अति-क्रायः प्र-चुक्रोध बाणं चाऽथं सम-ददे ॥६९॥ [६५
तम् आ-पतन्तं सौमित्रिस् त्रि-धा चिच्छेद लाघवात् ।
६४] रावणिः परमाऽमर्षी शैरैर् एनम् उपाऽद्रवत् ॥७०॥ [N
ततः शर-सहस्रेण सं-छाद्य रघु-नन्दनम् ।
६५] वि-भीषणं च साऽमात्यं यूथ-पांश् चंऽभि-दुद्रुवे ॥७१॥ [N
सं-त्रास्य वानरीं सेनां शर-वर्षैर् महा-भुजः ।
६६] सौमित्रिम् अभि-दुद्राव पुनर् एव महा-मृधे ॥७२॥ [N
तम् आ-पतन्तं सहसा प्रत्य-अगृह्णान् महा-भुजः ।

१. रा१ रा२ फ म-नः । २. रा१-इहोच्यते । ल१ ल२ व-इव कथ्यते । अ-इति कथ्यते ॥ ३. रा१-वाप्यथवा शस्त्रैर् ॥ ४. रा१-शैरैस् । ५. रा१-शिरः । ६. ल१ ल२ व अ प्र फ-वृक्षान्तात् ॥ ७. रा१-अथ । ८. रा१-भूषिताः ॥ ९. रा२-नावज्ञातुमि-हार्हसि । १०. रा१-मृत्युर् । प्र-मृत्युश् । ११. ल१ व अ फ-नाभ्येति । प्र-चा-भ्येति ॥ १२. म-बलवान् । १३. प्र रा२ म-०र्थवित् । १४. रा१-प्रभुः क्रोधाद् । १५. रा१ प्र रा२ फ म-चास्य । १६. ल१ ल२ व अ प्र रा२ फ-समादधे ॥ १७. रा१-राघवः । १८. रा१-०मर्षः । १९. ल१ ल२ व अ-शनैर् ॥ २०. रा१-विदुद्रुवे । रा२ म-चापि दु० ॥ २१. ल१ म-नास्ति ॥

- ६७] लक्ष्मणो राक्षस-श्रेष्ठं शरैर् अत्यग्नि-सन्निभैः ॥७३॥ [N
ततो विद्या-धरा भूता देवा देवर्षयस् तथा ।
६८] गुह्यकाश्च महाऽऽत्मानस् तद् युद्धं ददृशुस् तदा ॥७४॥ [६६
ततोऽति-कायः कुपितो धनुष्य आ-धाय सायकम् ।
६९] लक्ष्मणाय प्र-चिक्षेप स-क्षिपन्तम् इवाऽम्बरम् ॥७५॥ [६७
तम् आ-पतन्तं वि-शिखं शरम् आशीविषोपमम् ।
७०] अर्ध-चन्द्रेण चिच्छेद लक्ष्मणः पर-वीर-हा ॥७६॥ [६८
तं नि-कृत्तं शरं दृष्ट्वा कृत्त-भोगम् इवोर-गम् ।
७१] अति-कायोऽति-संरब्धः पञ्च बाणान् समौ-ददे ॥७७॥ [६९
ताव् छरान् स प्र-चिक्षेप लक्ष्मणाय निशा-चरः ।
७२] तान् अ-प्राप्ताव् छरैस् तीक्ष्णैर् चिच्छेद युधि लक्ष्मणः ७८ [७०
स ताव् छित्वा शरैस् तीक्ष्णैर् लक्ष्मणः पर-वीर-हा ।
७३] आ-ददे नि-शितं बाणं ज्वलन्तम् इव तेजसा ॥७९॥ [७१
तम् आ-दाय धनुः-श्रेष्ठे योजयामास लक्ष्मणः ।
७४] वि-चर्कष च वेगेन वि-ससर्ज च रक्षसं ॥८०॥ [७२
पूर्णाऽऽयत-विसृष्टेन शरेणाऽऽनत-पर्वणा ।
७५] ललाटे राक्षस-श्रेष्ठम् आ-जघान स वीर्य-वान् ॥८१॥ [७३
स ललाटे शरो मग्नस् तस्य भीमस्य रक्षसः ।
७६] ददृशे शोणितेनाऽक्तः पद्मगेन्द्र इवाऽऽहवे ॥८२॥ [७४

१. प्र-आदित्यस० ॥ २. ल१ ल२ व अ-पुरा । ३. प्र-नास्ति ॥ ४.
ल१ ल२ व अ प्र-विचि० । ५. रा२-प्रदीप्तमिव पावकं । अ-अत आरभ्य ७८-
तमश्लोकस्य प्रथमपादपर्यन्तं नास्ति ॥ ६. रा१ ल१ ल२ व प्र फ-० संकुलः । ७.
ल२ व प्र-० दधे ॥ ८. रा१-संप्र० ॥ ९. रा१-दृष्ट्वा शरांस्तीक्ष्णान् । ल२ व
अ प्र फ म-छित्वा शरांस्तीक्ष्णान् ॥ १०. रा१-लक्ष्मणः । ल१ ल२ व अ प्र रा२-
राक्षसे ॥ ११. रा१-मग्नो भीमतस्तस्य । व प्र-लग्नस्तस्य भी० । १२. प्र-
नास्ति ॥

राक्षसः प्र-चक्रम्पे च लक्ष्मणेषु-प्रचालितः ।
 ७७] रुद्र-वाण-हतं घोरं यथा त्रिपुर-गोपुरम् ॥८३॥ [७५
 चिन्तयामास चाऽऽश्वस्य विश्रम्य च महा-बलः ।
 ७८] साधु-मुक्तेन बाणेन श्लाघनीयोऽसि मे रिपुः ॥८४॥ [७६
 इत्य एव स वि-चिन्त्याऽथ वि-गृह्य च भुजाव् उभौ ।
 ७९] स्यन्दनोपस्थम् आ-स्थाय चापम् आ-दाय चोत्-तमम् ८५ [७७
 त्रीण्य एकं पञ्च सप्तेति सायकान् राक्षसैर्षभः ।
 ८०] आ-ददे सं-दर्धे चाऽपि वि-चकषौत्-ससर्ज च ॥८६॥ [७८
 हेम-पुङ्खा रवि-प्रख्याग् चकुर दीप्तम् इवाऽम्बरम् ।
 ८१] ते वाणाः काल-सङ्काशा राक्षसेन्द्र-धनुश्-च्युताः ॥८७॥ [७९
 ततस् तान् राक्षसोत्सृष्टाञ् छरौघान् राघवोऽनुजः ।
 ८२] अ-सम्भ्रान्तः प्र-विच्छेद नि-शितैर् बहूभिः शरैः ॥८८॥ [८०
 तौञ् छरान् युधि सम्प्रेक्ष्य नि-कृत्तान् रावणाऽऽत्मजः ।
 ८३] चुकोपाऽति सुरेन्द्राऽरिर् जग्राह च शितं शरम् ॥८९॥ [८१
 तं सं-धाय महा-तेजाः संसर्ज च महो-मृधे ।
 ८४] तेन सौमित्रिम् आ-यान्तम् आ-जघान स्तनाऽन्तरे १० ॥ [८२
 सोऽति-विद्धो बल-वता लक्ष्मणो लक्ष्मि-वर्धनः ।
 ८५] सुस्राव रुधिरं भूरि मदं मत्त इव द्वि-पः ॥९१॥ [८३

१. प्र-मुदा चक्रम्पे बलवांश्चालितो लक्ष्मणेषुणा ॥ २. म-अतिकायस्तु सक्त्रोधो
 लक्ष्मणं वाक्यमब्रवीत् । ३. रा१-० साधुयुक्तेन ॥ ४. रा१-सन्निशम्यास्य निगृह्य
 वपुषा उभौ । फ म-संनिनम्यास्यं वि० । ५. अतः परमधिकः पाठः—रा२-ननाद
 सुमहानादं यथा प्रावृषि तोयदः । ६. ल१ ल२ व अ प्र-आसाद्य ॥ ७. रा१-
 राक्षसेश्वरः । ८. प्र म-० दधे । ९. रा१ रा२ फ-० कर्षं ससर्ज । १०. रा२ फ-वै ॥
 ११. व-नास्ति ॥ १२. रा१-तदायस्तश्चिच्छेद निशितैः । म-० द राघवो निशितैः ।
 १३. रा१-ससर्जाथ । १४. म-महाहवे ॥ १५. रा१ म-अतीव तेन सौमित्रिस्ताडितो
 युधि वक्षसि । १६. ल१ ल२ व अ प्र-हतो ॥

- स चकाराऽऽत्मनाऽऽत्मानं वि-शलयं सहसा वि-भुः ।
 ८६] जग्राह च शरं तीक्ष्णं तम् अस्त्रेणाऽभिसं-दधे ॥२२॥ [८४
 आग्नेयेन महा-तेजाः सर्वा वि-द्योतयन् दिशः ।
 ८७] स जज्वाल महा-बाणो धनुष् चाऽस्य महाऽऽत्मनः ॥२३॥ [८५
 तैतस् तं ज्वलितं तीक्ष्णं लक्ष्मणः शरम् अञ्जसां ।
 ८८] अति-कार्याय चिक्षेप ब्रह्म-दण्डम् इवाऽपरम् ॥२४॥ [८६
 अति-कायोऽति-तेजस्वी सौम्यम् अस्त्रं समा-ददे ।
 ८९] तेन बाणं भुजङ्गाऽऽभं हेम-पुङ्खम् अयोजयत् । [८७
 ९०] उत-ससर्ज च वेगेन दीप्तं सूर्याऽस्त्र-संयुतम् ॥२५॥ [८८
 ताव् उभाव् अन्तरे बाणाव् अन्योऽन्यम् अभि-जघ्नतुः ।
 ९१] तेजसा सम्प्रदीप्ताऽङ्गौ क्रुद्धाव् इव भुजं-गमौ ॥२६॥ [८९
 ताव् अन्योऽन्यं विनिर्-भिद्य पेततुर् धरणी-तले ।
 ९२] ताव् उभौ शर-हीनौ तु न भ्राजेते स्म सं-युगे ॥२७॥ [९०
 ततोऽति-कायस् त्व ऐषीकं ससर्जाऽस्त्रं निशा-चरः ।
 ९३] लक्ष्मणस् तं प्र-चिच्छेद ऐन्द्राऽस्त्रेण महा-बलः ॥२८॥ [९१
 ऐषीकं नि-हतं दृष्ट्वा कुमारो रावणाऽऽत्मजः ।
 ९४] याम्येनाऽस्त्रेण सं-क्रुद्धो योजयामास सायकम् ॥२९॥ [९२
 ततस् तद् अस्त्रं चिक्षेप लक्ष्मणाय निशा-चरः ।
 ९५] वायव्येन तद् अस्त्रेण निर्-जघान स लक्ष्मणः ॥३०॥ [९३

१. रा_१रा_२-भुवि । २. ल_१ल_२व-धोरं । ३. म-नास्ति । ४. रा_२फ-महाबाहुः ।
 ५. रा_१-योजयित्वा च चिक्षेपे । ६. ल_१ ल_२ व अ प्र म-नास्ति ॥ ७. रा_१-
 परवीरहा । ८. ल_१ ल_२ व अ प्र-अतिसंधाय । ९. ल_१ ल_२ व अ-इवोद्धतं ॥
 १०. अतः परमधिकः पाठः—ल_१ल_२व प्र फ-दृष्ट्वा तु तं महाबाहुः शरं जग्राह
 कोपनः । ११. रा_१-सौरं । १२. अ-नास्ति ॥ १३. रा_२-तेजसौ संप्रदीप्तौ तौ । १४.
 ल_१ल_२ व अ प्र रा_२फ-कल्पक्षये यथा प्राप्ते द्वावेवाकौ सुतेजसौ ॥ १५. ल_१ल_२
 व अ-च ॥ १६. रा_१-तं प्रचिच्छेद सौमित्रिस्त्रेणैन्द्रेण वीर्यवान् ॥ १७. ल_१ल_२
 व अ प्र रा_२फ-तं । १८. ल_१ल_२व अ प्र-च । १९. अतः परमधिकः पाठः—
 ल_१ ल_२ व अ प्र-क्रुवेरदत्तेनास्त्रेण त्रासयामास लक्ष्मणं ॥

अथैनं शर-धाराभिर् धाराभिर् इव तोय-दः ।

९६] प्र-ववर्षसु-सङ्क्रुद्धो लक्ष्मणो रावणाऽऽत्मजम् १०१॥ [९४

तेऽति-कायस्य सम्प्राऽऽप्य कवचं वज्र-विग्रहम् ।

९८] भग्नाऽग्रशल्याः सहसा नि-पेतुर् भुवि सायकाः ॥ १०२॥ [९५

तान् मोघान् अभिसम्प्रेक्ष्य लक्ष्मणः पर-वीर-हा ।

९९] अभ्य-अवर्षत बाणानाम् अयुतेन महा-यशाः ॥ १०३॥ [९६

स वध्यमानो बाणौघैर् अति-कायो महा-बलः ।

१००] ब्रह्म-दत्त-वरो वीरो राक्षसेन्द्रो न विव्यथे ॥ १०४॥ [९७

न शशाक रुजं कर्तुं यदा तस्य महा-शरैः ।

१०१] अथैनम् अभ्युपाऽऽगम्य वायुर् वाक्यम् अभाषत १०५ [१०१

ब्रह्म-दत्त-वरो ह्य एष ह्य अभेद्यकवचाऽऽवृतः । [१०२

१०२] ब्रह्माऽस्त्रेणैव भग-वन् जहि दैवत-कण्टकम् ॥ १०६॥ [१०३पू

ततस् तु वाक्यं स नि-शम्य वायोः

सौमित्रिर् इन्द्र-प्रतिमान-वीर्यः ।

समा-ददे बाणम् अमोघ-वेगं

१०३] तं ब्रह्मणोऽस्त्रेण युयोज चैव ॥ १०७॥ [१०४

तस्मिन् वराऽस्त्रे विनि-युज्यमाने

सौमित्रिणा बाण-वरे शिताऽग्रे ।

देवाः स-चन्द्राऽर्क-महाग्रहाश् च

१०४] नभो-गतास् त्रेमुर् अर्कम्पतोर्वी १०८॥ [१०५

१. ल१ ल२ व अ प्र रा२ फ-सर्वे ते विफलीभूतास्तस्य लक्ष्मणसा-
यकाः । म-ततः प्रसह्य सहसा नि० ॥ २. म-नास्ति ॥ ३. ल१ व अ-महामुजः ।
४. रा१-अभेद्यकवचः सख्ये राक्षसो नैव ॥ ५. रा१-अभेद्य० ॥ ६. ल१ ल२
व अ प्र-तद्ब्रह्मणोस्त्रेण विभो । फ-ब्रह्मणोस्त्रेण भ० ॥ ७. ल१ ल२ व अ-प्र-
दधे । ८. प्र-नास्ति ॥ ९. ल१ ल२ व अ फ-स्त्रेण नि० । १०. ल१ ल२
व अ रा३ फ म-रराज चोर्वी ॥

तं लक्ष्मणोत्सृष्टम् अमोघ-वेगं
समा-पतन्तं श्वसन्न-प्रकाशम् ।

कालाऽग्नि-तुल्यं सित-पीत-पुङ्खं
१०६] ततोऽति-कायः सम्-अरे ददर्श ॥१०९॥ [१०७

तं प्रेक्ष्यमाणम् तरसाऽति-कायो
जघान बाणैर् नि-शितैर् अनेकैः ।

स सायकम् तस्य सुपर्ण-वेगम्
१०७] तदाऽति-वेगेन जगाम पार्श्वम् ॥११०॥ [१०८

तम् आ-गतं प्रेक्ष्य तदाऽति-कायो
बाणं प्रदीप्ताऽनल-काल-कल्पम् ।

जघान शक्त्य-ऋष्टि-गदा-कुठारैः
१०८] शूलैर् हुलैश् चाऽप्य् अविर्पन्न-चेष्टः १११ [१०९

तान्य् आ-युधान्य् अ-प्रतिविक्रमाणि
मोघानि कृत्वा स शरोऽग्नि-कल्पः ।

१०९] स-कुण्डलं तस्य किरीट-जुष्टं
तदाऽति-कायस्य शिरो जहार ॥११२॥ [११०

तच्च छिरः स-शिरस्त्राणं लक्ष्मणेन प्र-मर्दितम् ।
११०] पपात सहसा भूमौ शृङ्गं हिम-वतो यथा ॥११३॥ [१११

ततो हतान् राक्षस-पुङ्गवांस् तान्
स-कुम्भकर्णाऽतिरथाऽतिकायान् ।

१. स-ज्वलनप्र० । २. रा१-तीक्ष्णाग्रधारोन्नतचित्रपुंखं । ३. रा१-तदा-
तिवीर्यः ॥ ४. रा१-सहसाति० । ५. रा१ प्र फ-नास्ति ॥ ६. रा१ फ-नास्ति
७. ल१ ल२ व अ फ-० कालतुल्यं । ८. प्र-नास्ति । ९. रा१-० गदाप्रहारैः ।
१०. रा१-शूलार्गलैश् । ल१ ल२ व अ प्र फ-शूलैर्गलैश् । ११. रा१-अभिप० ॥
१२. रा१-अप्रतिमक्र० । १३. ल१ ल२ व अ रा२-हत्वा । १४. रा१-प्रमृष्ट
तच्चादुकि० ॥

रक्षो-गणा वीरहताऽवशिष्टाः
१.१.२] ते रावणाय त्वरिताः शशंसुः ॥१.१.४॥ [N

इत्यार्षे रामायणे युद्ध-काण्डे अतिकाय-वधो नाम

त्रिपञ्चाशः सर्गः ॥ ५२ ॥

[वं-५२, ५३] = [त्रिपञ्चाशः सर्गः] = [दा-७३, ७४]

तेषां वचस् तत् तु निशम्य राजा
मुमोह शोकाऽश्रु-परिप्लुताऽक्षः ।

भ्रातुर वधं पुत्र-वधं च घोरं
[N] वि-चिन्त्य राजा तुमुले प्र-गाढे ॥१॥ [२

ततस् तु राजानम् अवेक्ष्य दीनं
सु-विह्वलं शोक-परीत-देहम् ।

रथर्षभो राक्षस-राज-सूनुर्
३] अथेन्द्र-जिद् वाक्यम् इदं वभाषे ॥२॥ [३

न तार्त मोह-प्रविषाद-कालो
यद् इन्द्र-जिज् जीवति राक्षसेन्द्रः ।

१. प्र-लंकाकाण्डे । म-युद्धपर्वणि ॥ २. रा१-ततो हतास्तान् स नि० ।
रा२-००चस्तत्र नि० । इतः पूर्वमधिकः पाठः—रा२-तच्छ्रुत्वा वचनं तेषां रावणः
शोकविह्वलः । न किञ्चिदप्युवाचार्तो दीनात्मा लुब्धचेननः ॥ तं दृष्ट्वा राक्ष-
सश्रेष्ठं मन्युनातिपरिप्लुतं । न किञ्चित्कञ्चिदप्याह सर्वः शोकान्वितोऽभवत् ॥
३. रा१-सुघोरं । ४. रा१-००लं प्रगाढं ॥ ५. रा१ म-शोकार्णवे संप्रति वर्तमानं ।
रा२-स विह्वलः शो० ॥ ६. रा१-तात ते मोहवि० ।

- नेन्द्राऽरि-वाणाऽभिहतोऽस्ति कश्चित्
 ४] प्राणान् हि शक्तो युधि धारयेद् यः ॥३॥ [४
 पश्याऽद्य रामं सह लक्ष्मणेन
 मद्-वाण-निर्भिन्न-विकीर्ण-देहम् ।
 गताऽऽयुषं भूमि-तले शयानं
 ५] शितैः शरैर् आचितं-सर्व-गात्रम् ॥४॥ [५
 इमां प्रति-ज्ञां शृणु चेन्द्र-शत्रोः
 सु-निश्चितां पौरुष-दैव-युक्ताम् ।
 यथाऽद्य रामं सह लक्ष्मणेन
 ६] सं-तर्पयिष्यामि शरैर् अ-मोघैः ॥५॥ [६
 अद्येन्द्र-वैवस्वत-विष्णु-मित्राः
 साध्याऽश्वि-वैश्वानर-चन्द्र-सूर्याः ।
 द्रक्ष्यन्ति मे वि-क्रमम् अ-प्रमेयं
 ७] त्रि-विक्रमे विक्रम-वद् धि विष्णोः ॥६॥ [७]
 स एवम् उक्त्वा त्रिदशेन्द्र-शत्रुर्
 आ-पृच्छत्य राजानम् अ-दीनसत्त्वः ।
 समा-रुरोहाऽबिल-तुल्य-वेगं
 ८] रथं खर-श्रेष्ठ-सहस्र-युक्तम् ॥७॥ [८
 तम् आ-स्थाय महा-तेजा रथं हरि-रथोपमम् ।
 ९] जगाम सहसा तत्र यत्र युद्धम् अरि-दमः ॥८॥ [९]

१. प्र-० विशीर्ण० । २. रा२-अचितस० ॥ ३. ल१ ल२ व प्र फ-
 अथेन्द्र० । ४. रा१-त्रिविक्रमस्येव जयं च । प्र फ म-० मे विक्रममेव । ५.
 अतः परमधिकः पाठः—रा२-ये चागता राघवकार्यहेतोरेवेहि मत्सायक-
 मित्रगात्रान् ॥ ६. ल१ ल२ व अ-रथोत्तमं श्रेष्ठसमर्द्धियु० । रा२ फ-० ष्टसमाधियु० ॥
 ७. रा१-० दमं ॥

- तं प्र-स्थितं महाऽऽत्मानम् अनु-जग्मुर् महा-बलाः ।
 १०] सं-स्पर्धमाना बहवो धनुःप्राऽऽसाऽसि-पाणयः ॥१॥ [१०
 गज-स्कन्ध-गताः के-चित् के-चिद् ध्वं-गतास् तथा । [११पू
 ११] प्राऽऽस-मुद्गर-निस्त्रिश-परश्वध-धराः परे ॥१०॥ [१३पू
 स शङ्ख-निनदैः पुण्यैर् भेरीणां च महा-स्वनैः ।
 १२] जगाम त्रिदशेन्द्राऽरिः स्तूयमानः सपन्न-जित् ॥११॥ [१४
 स शङ्ख-शशि-वर्णेन छत्रेण रिपु-सूदनः ।
 १३] रराज प्र-गृहीतेन नभश् चन्द्रमसा यथा ॥१२॥ [१५
 ततस् तं विविजुर् भीमं मेघाऽऽभं हेम-भूषणम् । [१५
 १४] चारु-चामर-मुख्यैश्च च मुख्यं सर्व-धनुष्मताम् ॥१३॥ [१६
 ततस् त्व इन्द्र-जिता लङ्का सूर्य-प्रतिम-तेजसा । [१६
 १५] रराजाऽप्रतिवीर्येण द्यौर इवाऽर्केण भास्वता ॥१४॥ [१९
 स तु दृष्ट्वा विनिर्-यान्तं बलेन महताऽऽवृतम् ।
 १६] राक्षसाऽधिपतिः श्री-मान् रावणः पुत्रम् अब्रवीत् ॥१५॥ [१७
 त्वम् अ-प्रतिरथः पुत्र जितस् ते युधि वासवः ।
 १७] किं पुनर् मानुषं धृष्यं न वधिष्यसि राघवम् ॥१६॥ [१८
 तथोक्तो राक्षसेन्द्रेण प्रति-गृह्य महाऽऽशिषः ।
 १८] रथेनाऽश्व-युजा वीरः शीघ्रं गत्वा नि-कुम्भिलाम् । [N
 १९] स्थापयामास रक्षांसि रथांश्चैव समन्त-तः ॥१७॥ [२०उ

सर्व-तोऽग्निं समा-स्तीर्य शस्त्र-पात्रैः स-तोर्मरैः ।

२३] जुहाव रक्तं कृष्णस्य कण्ठाच्च छागस्य जीवतः ॥१८॥ [२४

१. ल१-नास्ति ॥ २. प्र-रथग० ॥ ३. ल१ल२व अ-नु भेजिरे । ४. म-
 ०रपुष्पैश् ॥ ५. रा१-तं ॥ ६. रा१-दृश्यं । ७. ल१ल२व अ म-हनिष्यसि ॥ ८.
 रा१ ल१ ल२ व-०पातैः सतोरणैः । अ प्र-०त्रैः सतोरणैः । ९. रा२-आदाय ।
 १०. टि० अयं मध्यपाठः २७-शस्त्रोकात्परमधिकश्च पाठः २०-शसर्गेण लु० ।
 अतः परमधिकः पाठः— रा२ फ-जुहाव पावकं रात्रौ रक्ताक्ताः समिधस्तर्था ॥

ततस् तं हुत-भोक्तारं हुतभुक्-सदृश-प्रभः ।

२०] अजुहोद् राक्षस-श्रेष्ठो मन्त्राऽस्त्रं विधि-वत् तदा ॥२९॥ [२१

जुह्वतस् तस्य तत्राऽग्निं रक्तोष्णीष-वर-स्रजः ।

२१] आ-जग्मुर् अथ सं-भ्रान्ता राक्षसा यत्र रावणिः ॥२०॥ [N

शस्त्राणि शित-धाराणि सम-इधश् च वि-भीतकान् ।

२२] लोहितानि च वासांसि सुवं काष्णाऽऽयसं तथा ॥२१॥ [२३

स हविर् होम-लाजाऽऽद्यैर् माल्य-गन्ध-मुसंयुतैः ।

N] अजुहोत् पावकं तत्र राक्षसेन्द्रः प्रताप-वान् ॥२२॥ [२२

सकृद् एव सम-इद्धस्य वि-धूमस्य महाऽर्चिषः ।

२४] बभूवुस् तानि लिङ्गानि वि-जयं यान्य् अदर्शयन् ॥२३॥ [२५

प्रदक्षिणाऽऽवर्त-शिखम् तप्त-हाटक-सन्निभः ।

२५] हविस् तत् प्रति-जग्राह पावकः स्वयम् उत्थि(द्-स्थित)तः २४ [२६

सोऽस्त्रम् आ-वाहयामास ब्राह्मम् अस्त्र-विदां वरः ।

२६] धनुः शरान् रथांश् चैव सर्वं तत्राऽभ्य-अमन्त्रयत् ॥२५॥ [२७

तस्मिन् आ-हूयमाने च हूयमाने च पावके ।

२७] साऽर्क-चन्द्रा स-नक्षत्रा वि-तत्रास मही तदा ॥२६॥ [२८

स पावकं पावक-तुल्य-तेजा

जुहाव शक्र-प्रतिम-प्रभावः ।

स-चाप-बाणाऽसि-रथाऽश्व-सूतं

N] खेऽन्तर्-दधे त्मानम् अचिन्त्य-रूपः ॥२७॥ [२९

१. रा२ फ म-०शः प्रभुः ॥ २. रा२-रक्तोष्णीषधरास्त्रयः । ३. रा१ ल१ ल२ व अ प्र म-नास्ति ॥ ४. रा२-ततः समिद्धिरिद्धस्य । ५. रा१ ल१ ल२ व अ प्र फ म-नास्ति ॥ ६. म-अस्त्रविशारदः ॥ ७. अतः परमधिकः पाठः— रा२ फ-इन्द्रजित्त्वथ संहृष्टो राक्षसेन्द्रसुतस्तदा । हुत्वाग्निं तर्पयित्वा च दैत्यदानवदर्पहा ॥ आरुरोह रथं दिव्यमन्तर्धानगतं शुभं । चतुर्भिर्वाजिभिर्युक्तं बाणतूष्णीरसंयुतं ॥

स सैन्यम् उत्-सृज्य समुत्-संसर्ज

वाणान् रणे वानर-वाहिनीषु ।

अ-दृश्यमानः शर-जालम् उग्रं

३१.] ववर्ष मेघो हि यथाऽम्बु-धाराः ॥२८॥ [५३

ते शक्रजिद्-वाण-विशीर्ण-देहा

मायाऽविदो वि-स्वरम् उन्-नदन्तः ।

[रणे नि-पेतुर् हरयः सु-घोरा

३२.] यथेद्रवज्राऽभिहता नगेन्द्राः ॥२९॥ [५४

ते केवलांस् तान ददृशुः सु-घोरान्

प्र-णर्दतो वानर-वाहिनीषु ।]

यथा नि-गूढं हि सुरेन्द्र-शत्रुं

आरोपितमहाचापः शुशुभे राजसात्मजः । जाज्वल्यमानो वपुषा तपनीय-
विभूषितः ॥ तोमरैरर्धचन्द्रैश्च स्वरथे बहलंकृते । नानारक्तविचित्रे च
पताकाध्वजशोभिते ॥ नीलजीमूतसंकाशे शुशुभे स्यन्दने स्थितः । रावण-
स्यात्मजो वीरः शक्रजेता महाबलः ॥ किरीटकेयूरधरः संग्रामेष्वनिवर्तकः ।
जाम्बूनदमहावंशो दीप्तपावकसन्निभः ॥ बभूव चेन्द्रजित्केतुर्वैडूर्यसमलंकृतः ।
तेन चादित्यकल्पेन ब्रह्मास्त्रेण सुपालितः । बभूव हर्षर्द्धतरो रावणिः
समलंकृतः ॥ स्वेन वीर्येण समः श्रीमानस्त्रेण च महाद्युतिः ॥ राजसैश्च
महामात्यैः सपत्न्यायुधि दुर्जयः । अग्न्यागारात्स निर्याय शक्रजिब महा-
बलः ॥ अब्रवीद्रत्नसां मध्ये वचनं स दुरासदः । अद्य हत्वा वधाहौं तौ
मिथ्याप्रव्रजितौ रणे ॥ जयं पित्रे प्रदास्यामि हत्वा तौ रामलक्ष्मणौ ।
अद्य निर्वाणरामुर्वी हतराववलक्ष्मणां । करिष्यामि सुसंकुद्ध इत्युक्त्वान्त-
रधीयत ॥

१. रा१ ल१ ल२ व अ म-संसर्ज वाणान् । २. रा१ ल१ ल२ व अ-
महारणे । म-भीमान्रणे ॥ ३. रा२ फ-० विकीर्णं । ४. रा२-मायाहता वि० ।
म-नास्ति । ५. रा१ ल१ ल२ व अ प्र फ म-नास्ति ॥

- ३३] न तत्र रक्षोऽधिपतिं व्य-अपश्यन् ॥३०॥ [५५
 ततः स रक्षोऽधिपतिर् महाऽऽत्मा
 सर्वासु वै दिक्षु अभि-वर्षमाणः ।
 प्र-च्छादयामास रवि-प्रभां च
 ३४] वि-द्रावयामास च वानरेन्द्रान् ॥३१॥ [५६
 स शूल-निस्त्रिश-परश्वधानि
 दीप्ताऽनिलाऽर्क-द्युति-सन्निभानि ।
 स-विस्फुलिङ्गोज्ज्वल-पावकानि
 ३५] ववर्ष तस्मिन् प्लवगेन्द्र-सैन्ये ॥३२॥ [५७
 ततस् तैः पावक-प्रख्यैः शस्त्रैर् वानर-पुङ्गवाः ।
 ३६] पीडिताः पृथिवीं जग्मुर् वज्राऽऽक्रान्ता इवाऽचलाः ३३ [५८
 तेऽन्योऽन्यम् अभि-सर्पन्तो वि-नदन्तश्च सु-स्वरम् ।
 ३७] राक्षसेन्द्राऽस्त्र-निभिन्ना वि-नेदुर् वानरर्षभाः ॥३४॥ [५९
 सं-वीक्ष्यमाणा गगनं के-चिन् नेत्रेषु ताडिताः ।
 ३८] शरैर् विविशुर् अन्योऽन्यं नि-पेतुर् धरणी-तले ॥३५॥ [६०
 स सु-ग्रीवं हनू-मन्तम् अङ्ग-दं गन्ध-मादनम् ।
 ३९] जाम्ब-वन्तं सुषेणं च वेग-वन्तं च वानरम् ॥३६॥ [६१
 मैन्दं च द्वि-विदं नीलं गजं गवयम् एव च ।
 ४०] विद्युद-दंष्ट्रं केसरिणं हरि-लोमानम् एव च ॥३७॥ [६२
 सूर्याऽऽननं ज्योतिर्-मुखं तथा दधि-मुखं हरिम् ।
 ४१] पावकाऽक्षं नलं चैव कु-मुदं चैव वामनम् ॥३८॥ [६३

१. म-नास्ति ॥ २. रा२-दिक्षु प्रववर्ष वाणान् । ३. रा२-०प्रभावान् ॥
 ४. रा१ ल१ ल२ व अ प्र म-ते । ५. रा१ ल१ ल२ व अ-०क्रान्त इवाचलः ॥
 ६. रा१ ल१ ल२ व-अन्यो० ॥ ७. म-नास्ति । ८. अ-नास्ति ॥ ९. रा१
 ल१ ल२ व अ प्र म-नास्ति । १०. रा१ ल२ व प्र प-वानरं । ११. अ
 म-नास्ति ॥

उल्का-मुखं शरभं च हरिं पनसम् एव च ।

४२] धूम्रं शत-बलिं तारं गवाऽक्षम् अपरान् हरीन् ॥३९॥ [N

बाणैः शूलैः शितैः खड्गैर् भिण्डि-पालैः परश्वधैः ।

४३] विव्याध कपि-शार्दूलान् सर्वास् तान् राक्षसोत्तमः ॥४०॥ [६४

स तांस् तदा वानर-राज-वीरान्

निर्-भिद्य बाणैस् तपनीय-पुङ्खैः ।

ववर्ष रामं शर-वृष्टि-जालैः

४४] स-लक्ष्मणं वज्र-सम-प्रवेगैः ॥४१॥ [६५

स बाण-वर्षैर् अभि-वर्षमाणो

धारा-निपातैर् इव पर्वतेन्द्रः ।

तं वीक्ष्य(क्ष)माणः परमाऽद्भुत-श्री

४५] रामस् तदा लक्ष्मणम् इत्य् उवाच ॥४२॥ [६६

असौ पुनर् लक्ष्मण राक्षसेन्द्रो

ब्रह्माऽस्त्रम् आ-श्रित्य सुरेन्द्र-शत्रुः ।

सं-छाद्य सर्वं हरि-सैन्यम् एतद्

४६] आवां रथ-स्थो वि-वृणोति वीरैः ॥४३॥ [६७

स्वयं-भुवा दत्त-वरो दुर-आत्मा

N] खम् आ-प्लुतोऽन्तर्हित-भीम-देहः ।

कथं नुं शक्यो युधि नष्ट-रूपो

नि-हन्तुम् अद्येन्द्र-जिद् अस्त्र-पाणिः ॥४४॥ [६८

मन्ये स्वयं-भूर भग-वान् अ-चिन्त्यो

४७] मन्ये तद् अस्त्रं हुत-भुक् च देवः । [६९पू

१. म-नास्ति ॥ २. रा_१ ल_१ ल_२ व अ प्र फ-अभिवृष्यमाणो ॥

३. म-धीरः ॥ ४. प्र-० भीमरूपः । म-० भीमकर्मा । ५. प्र रा_२ म-तु ॥

- त्रयः सम-अर्थो मम वीर्य-धैर्ये
 N] माया-बलौच् छैदयितुं रणाऽग्रे ॥४५॥ [N
 प्र-च्छादयत्य् एष च राक्षसेन्द्रः
 ४८३] सर्वा दिशः सायक-शूल-जालैः ।
 एतच् च सर्वं प्रविभग्न-शूरं
 प्र-मुह्यते वानर-राजै-सैन्यम् ॥४६॥ [७०
 आवां तु दृष्ट्वा पतितौ वि-संज्ञौ
 ४९] निवृत्त-युद्धोत्तम-जात-हर्षः । [७१पू
 प्र-याति भीमः पुनर् एव लङ्कां
 N] प्र-हर्षयन् राक्षस-सैन्यम् एतद् ॥४७॥ [N
 ततम् तु ताव् इन्द्र-जितोऽस्त्र-जालैर्
 बभूवतुस् तत्र तदा वि-षण्णौ ।
 स राघवौ तौ बलिनौ वि-षाद्य
 ५१] ननाद हर्षाद् युधि राक्षसेन्द्रः ॥४८॥ [७२
 स तव तदा वानर-राज-सैन्यं
 स-राम-सौमित्रिम् अथाऽप्रमेयम् ।
 वि-षाद्य सर्वं सहसा विवेश
 ५२] पुरीं दशग्रीव-भुजाऽग्र-गुप्ताम् । [७३
 सं-स्तूयमानः स तु यातु-धानैः

१. रा_१ ल_१ ल_२ व प्र अ फ म-समस्ता । २. प्र-वीर्यवंतो । म-वीर्यध्वेया ।
 ३. रा_१ ल_२ व अ प्र फ म-०लाच्छादयतो । ल_१-०बलो छादयति । रा_२-मया बलान्
 छा० ॥ ४. रा_२ फ म-हि । ५. अ-०रसैन्यमुग्रं ॥ ६. रा_१ ल_१ ल_२ व अ प्र-च ॥
 ७. अ प्र फ-०जितास्त्र० ॥ ८. म-अत्रैव सर्गसमाप्तिर्दृश्यते-युद्धपर्वणि इन्द्रजित्कर्म
 नाम सर्गः ॥

N] पित्रे च सर्वं हृषितोऽभ्यु-उवाच ॥४९॥ [७४उ
वं-५३] तयोस् तु तत्राऽर्दितयो रणाऽग्रे [दा-७४

मुमोह सैन्यं हरि-यूथपानाम् ।

सर्वे वि-षण्णौ विगत-प्रभावा
१] न चाऽपि किञ्चित् प्रति-पेदिरे स्म ५०॥ [१
ततो वि-षण्णं समवेक्ष्य सैन्यं
वि-भीषणो धर्म-भृतां वरिष्ठः ।

उवाच शास्वामृग-राज-वीरान्

२] आ-श्वासयन् वाग्भिर् अ-दीनसत्त्वः ॥५१॥ [२

मा भैष्ट नास्त्य अत्र विषाद-कृत्यं
यद् आर्य-पुत्रौ वि-वशौ वि-षण्णौ ।

स्वयं-भुवो वाक्यम् अभिप्र-पन्नौ
३] सं-छादिताव् इन्द्र-जितोऽस्त्र-जालैः ॥५२॥ [३

तस्मै हि दत्तं परमाऽस्त्रम् एतत्
स्वयं-भुवा ब्राह्मम् अमोघ-वीर्यम् ।

तन् मानयन्तौ यदि राज-पुत्रौ

४] वि-पादितौ नाऽत्र विषाद-कालः ॥५३॥ [५

स ब्राह्मम् अस्त्रं तद् धी-मान् मानयित्वा तु मारुतिः ।

५] विभीषण-वचः श्रुत्वा हनू-मान् इदम् अब्रवीत् ॥५४॥ [६

अस्मिन् शस्त्र-हते सैन्ये वानराणां तरस्विनाम् ।

१. रा१ ल१ प्र-स । २. अतः परमधिकः पाठः—रा२-ततो रावण-
मासाद्य अभिवाद्य कृताञ्जलिः । आचक्षते प्रियं पुत्रो निहतौ रामलक्ष्मणौ ॥
स हर्षवेगानुगतान्तरात्मा श्रुत्वा गिरस्तस्य महारथस्य । जहौ ज्वरं दाश-
रथेः समुत्थं प्रतीतचित्तश्च ननन्द पुत्रं ॥ रा२-अत्रैव सर्गसमाप्तिर्दृश्यते ।
३. म-विवर्णा ॥ ४. रा१ ल१ ल२ व अ प्र-विषादितौ । ५. म-नास्ति ॥
६. रा१ ल१ ल२ व प्र फ-स । अ-व ॥

- ६] यो यो धारयति प्राणांस् तं तम् आ-श्वासयामहे ॥५५॥ [७
ताव् उभौ युगपद् वीरौ वायुपुत्र-विभीषणौ ।
७] उल्का-हस्तौ तदा रात्रौ रण-शीर्षे वि-चेरतुः ॥५६॥ [८
छिन्न-लाङ्गूल-हस्तैश् च विप्रकीर्ण-शिरोधरैः ।
८] स्रोतोभिः क्षत-जं चैऽपि वि-स्रवद्भिः समन्त-तः ॥५७॥ [९
पतितैः पर्वताऽऽकारैर् वानरैर् अभिसं-कुला ।
९] अस्त्रैश् च पतितैर् दीप्तैर् अभि-कीर्णा वसुं-धरा ॥५८॥ [१०
सु-ग्रीवम् अङ्ग-दं नीलं शरभं गन्ध-मादनम् ।
१०] जाम्ब-वन्तं सु-षेणं च वेग-वन्तं दधी-मुखम् ॥५९॥ [११
११पू] ज्योतिर्-मुखं नलं मेन्दं द्वि-विदं पैनसं गैजम् । [१२पू
N] गवाऽक्षं गवयं धूम्रम् ऋषभं वि-नतं हरम् ॥६०॥ [N
एतांश् चाऽन्यांश् च सु-बहून् वानरेन्द्रान् महा-बलान् ।
१३] विभीषण-हनूमन्तौ ददृशाते हतान् रणे ॥६१॥ [१२उ
सप्त-षष्टिर् हंताः कोट्यो वानराणां तरस्विनाम् ।
१४] अहः पश्चिम-भागेन बलभेन स्वयं-भुवः ॥६२॥ [१३
सागरौघ-निभं घोरं दृष्ट्वा व्या-पादितं बलम् ।
१५] विभीषण-हनूमन्तौ जाम्ब-वन्तं ममार्गतुः ॥६३॥ [१४
स्वभावं-जरया युक्तं वृद्धं शर-शतैश् चितम् ।
१६] रुंजा परि-गतं वीरं शाम्यन्तम् इव पौंवकम् ॥६४॥ [१५

१. रा२ प्र.फ-०शीर्षे ॥ २. म-०धराः । ३. रा२-चापि ॥ ४. रा२-म-शस्त्रैश् ॥
५. म-च वानरं ॥ ६. म-चापि वानरं । ७. रा२-प्र-हरिं । ८. म-नास्ति ॥ ९. म-
रणजिरं ॥ १०. ल१ ल२ व प्र म-हतान् । ११. रा२-दिवसस्याष्टमे भागे वरदानात् ।
फ-०मकाले तु व० ॥ १२. म-नास्ति ॥ १३. रा१ ल१ व अ-०वाजरया ।
१४. रा२-प्रजापतिसुतं । १५. रा१ ल१ ल२ व अ प्र-पर्वतम् ॥

अथैनम् उपसं-गम्य पौलस्त्यो वाक्यम् अब्रवीत् ।

१७] क-चिद् आर्य सरै रौद्रैर् न प्राणा हिंसितास् तव ॥६५॥ [१६
१८उ] विभीषण-वचः श्रुत्वा जाम्ब-वान् पुत्रगर्भमः ।

कृच्छ्रेण धारयन् प्राणान् इदं वचनम् अब्रवीत् ॥६६॥ [१७
१९] नैर्ऋतेन्द्र महा-वीर्यं स्वरेण त्वाऽभि-लक्षये ।

पीड्यमानः शितैर् बाणैर् न त्वां पश्यामि चक्षुषा ॥६७॥ [१८
२०] अञ्जना सु-प्रजा येन मातरिश्वा च नैर्ऋत ।

कर्त्तुं-चिद् धारयति प्राणान् हनू-मौत् पुत्रगर्भमः ॥६८॥ [१९
२१] श्रुत्वा जाम्ब-वतो वाक्यम् अब्रवीत् तं वि-भीषणः । [२०पू

स्व-भावं तस्य जिज्ञासुः प्र-ज्ञां च प्राज्ञ-सत्तमः ॥६९॥ [N
२२] क्रिड्यामहे यत्-कृते स्म यन्-मूलं चैव नो बलम् । [N

ताव् आर्य-पुत्राव् उत्-सृज्य हनू-मन्तं च पृच्छसि ॥७०॥ [२०उ
२३] नैव राजनि सु-ग्रीवे नाऽङ्ग-दे न च राघवे ।

२४पू] आर्येण दर्शितः स्नेहो हनू-मति तुं दर्शितः ॥७१॥ [२१
वानरेन्द्रान् महा-वीर्यान् अति-क्रम्य महा-बलान् ।

[N] बहून् अन्यासं त्वम् एकं तु कस्मात् पृच्छसि मारुतिम् ७२ [N
२४उ] विभीषण-वचः श्रुत्वा जाम्ब-वान् इदम् अब्रवीत् ।

शृणु नैर्ऋत-शार्दूल यन् मां पृच्छसि मारुतिम् ॥७३॥ [२२

१. अतः परमधिकः पाठः—रा२-कच्चिज्जीवसि ऋद्धेन्द्र कच्चित्ते विपुलं बलं । २. म-तीक्ष्णैर्न प्राणैर्वसितो रणे । ३. ल१ ल२ व-नास्ति ॥ ४. रा१ ल१ ल२ व अ प्र-कचिद् । ५. रा२-हतुमान् ॥ ६. म-नास्ति ॥ ७. रा१ ल१ ल२ अ-व । ८. रा२ प्र फ-हि ॥ ९. रा२ फ म-विद० । १०. अतः परम-धिकः पाठः—रा२-जाम्बवन्श्च महाबाहो यत्त्वां वक्ष्यामि तच्छृणु । गवाक्षं गवक्षं धूम्रमृषमं गंधमादनं ॥ ११. रा२-हनूमन्तं ॥ १२. म-अब्रवीद् वचः । १३. अ-नास्ति । १४. रा१ ल१ ल२ व प्र म-नास्ति ॥

२५] तस्मिन् जीवति दुर्योधने हतम् अप्य् अ-हवं षडम् ।

हनू-मति हते सर्वे जीवन्तोऽपि हता वयम् ॥७४॥ [२३

२६] एतच्छ्रुत्वाऽशुभं वाक्यं प्रत्यु-उवाच वि-भीषणः । [N

ध्रियते मारुतिस् तात मारुत-प्रतिमो जवे ॥७५॥

२७] वैश्वानर-समं तेजो धारयन् प्लवगर्षभः । [२४

त्वाम् एव मार्गयन् आस्ते मयेहाऽद्य सह प्र-भो ॥७६॥ [N

२८] ततो वृद्धम् उषाऽऽगम्य वि-नयेनाऽभ्यु-अवादयत् ।

जाम्ब-वन्तं महा-तेजा हनू-मान् मारुताऽऽत्मजः ॥७७॥ [२५

२९] श्रुत्वा हनू-मतो वाक्यं तथा स व्यथितेन्द्रियः ।

पुनर् जातम् इवाऽऽत्मानं मेने प्लवग-पुङ्गवः ॥७८॥ [२६

३०] ततोऽब्रवीन् महा-तेजा हनू-मन्तं स जाम्ब-वान् ।

आ-गच्छ हरि-शार्दूल वानरांस् त्रातुम् अर्हसि ॥७९॥ [२७

३१] भवान् विक्रम-सम्पन्नस् त्वम् एषां परमा गतिः ।

त्वत्-पराऽऽक्रम-कालोऽयं नाऽन्यं पश्यामि कं-चन ८०॥ [२८

३२] क्रैष्ण-वानर-वीराणाम् अनीकानि प्र-हर्षय ।

वि-शल्यौ कुरु चाऽप्य् एतौ राघवौ राम-लक्ष्मणौ ॥८१॥ [२९

३३] गत्वा परमम् अध्वानम् उपर्य् उपरि सागरम् ।

हिम-वन्तं नग-श्रेष्ठं हनु-मन् गन्तुम् अर्हसि ॥८२॥ [३०

३४] ततः काञ्चनम् अत्यु-ग्रम् ऋषभं पर्वतोपमम् ।

कैलास-शिखरं चैव द्रक्ष्यसि रिपु-सूदन ॥८३॥ [३१

१. रा२-वीर हि ॥ २. म-नास्ति ॥ ३. रा१ ल१ ल२ व अ प्र फ-
हृ० । ४. म-नास्ति ॥ ५. रा१ ल१ ल२ व अ प्र-शुद्रवा० ।

६. रा२-भ्रातरौ । म-सादितौ ॥ ७. ल१ ल२ व-पर्वतं ॥ ८.
म-नास्ति ॥

- ३५] तयोः शिखरयोर मध्ये प्र-दीप्तम् अतुल-प्रभम् ।
 सर्वौषधि-युतं श्री-मत तद् द्रक्ष्यस्य ओषधि-पर्वतम् ८४ [३२
 ३६] तस्य वानर-शार्दूल चतस्रो मूर्ध्नि स-प्रभाः ।
 ओषधीर् द्रक्ष्यसि वीर दीपयन्तीर् दिशो दश ॥८५॥ [३३
 ३७] मृत-सञ्जीवनी चैव विशल्य-करणी तथा ।
 सुवर्ण-करणी चैव संधानी च महौषधी ॥८६॥ [३४
 ३८] गृहीत्वा हनु-मन् सर्वाः क्षिप्रम् आ-गन्तुम् अर्हसि ।
 आ-श्वासय हरीन् सर्वान् प्राणैर् गन्धवहाऽऽत्मजा ॥८७॥ [३५
 ३९] श्रुत्वा जाम्ब-वतो वाक्यं हनु-मान् हरि-पुङ्गवः ।
 आऽपूर्यते वलौघेन वारि-पूरैर् इवाऽर्णवः ॥८८॥ [३६
 ४०] स पर्वत-तटाऽग्र-स्थः पीडयन् पर्वतोत्तमम् ।
 हनु-मान् अभवत् तत्र द्वितीय इव पर्वतः ॥८९॥ [३७
 ४१] हरि-पाद-निमग्नश् च नि-षसाद स पर्वतः ।
 ४२पू] न शशाक तदाऽऽत्मानम् अव-स्वापयितुं ततः ॥९०॥ [३८
 N] तस्य पेतुर् नगा भूर्माव उर-गार्श चाऽपि जज्वलुः ।
 ४२उ] शृङ्गाणि च शिलाश् चैव विनि-पेतुः समन्त-तः ॥९१॥ [३९
 तस्मिन् प्र-पीड्यमाने तु भग्न-द्रुम-शिला-तले ।
 ४३] न शेकुर वानराः स्थातुं घूर्णमाने नगोत्तमे ॥९२॥ [४०
 सा घूर्णित-बहाद्वारा प्रभग्न-गृह-गोचुरा ।
 ४४] लङ्का सम्भ्रान्त-रक्षोर्धो प्र-नृचेव बभूव ह ॥९३॥ [४१

१. म-नास्ति ॥ २. रा१ ल१ ल२ व अ प्र-आपूर्णेतिव० । ३. रा१ ल१ ल२ व-
 ० पूर्णैर् । प्र रा२ फ म-वारिवैमैर् ॥ ४. रा१ अ रा२-० तोपमं । ५. रा१ अ रा२-
 हनुमान् ॥ ६. म-यतः । ७. रा१ ल१ ल२ व अ प्र फ-नास्ति ॥ ८. रा२-भूमौ
 पन्नगाश् ॥ ९. ल१ ल२ व अ प्र फ-० तटे । १०. रा२-नास्ति ॥ ११. म-० हतोरणा ।
 १२. रा१ ल२ व अ प्र रा२-० रक्षोर्धो । १३. म-नृत्यतीव ॥

- पृथिवीधर-सङ्काशो नि-पीड्य पृथिवी-धरम् ।
 N] पृथिवीं क्षोभयामास साऽर्णवां मारुताऽऽत्मजः ॥९४॥ [४२
 पद्भ्यां स शैलम् आ-पीड्य बडवा-मुख-वन-मुखम् ।
 ४५] ननाद च वि-वृत्योग्रं त्रासयन्न् इव राक्षसान् ॥९५॥ [४७
 तस्य नानद्यमौनस्य श्रुत्वा नि-नदम् उत्-तमम् ।
 ४६] लङ्कायां राक्षसाः सर्वे न शेकुः स्पन्दितुं भयात् ॥९६॥ [४८
 नमस्-कृत्य स देवेभ्यो मारुतिर् भीम-विक्रमः ।
 ४७] राघवाऽर्थे परं कर्म कर्तुम् इच्छति स-त्वरः ॥९७॥ [४९
 स पुच्छम् उद्-यम्य भुजङ्ग-कल्पं
 वि-नम्य पृष्ठं श्रवणौ नि-कुञ्च्य ।
 वि-वृत्य वक्रं भृशम् उन्-ननाद
 ४८] खम् उत्-पपाताऽद्भुत-चण्डवेगैः ॥९८॥ [५०
 स वृक्ष-खण्डं तरसाऽऽजिघृक्ष च
 छैलाञ्छिलाः प्राकृत-पर्वतेभ्यः ।
 बाहूऽऽरू-पातोद्धत-सम्प्रणुन्नास
 N] ते क्षीण-वेगाः सलिले नि-पेतुः ॥९९॥ [५१
 स तौ प्र-सार्योरग-भोग-कल्पौ
 भुजौ भुजङ्गाऽरि-निकाश-कल्पः ।
 ददंश्च मेरुं सुर-राज-कल्पो
 ४९] दिशः प्र-कर्षन्न् इव वायु-पुत्रः । [५२
 आ-प्लुत्य वेगात् सहसा जगाम
 ५०] चक्रं यथा विष्णु-भुज-प्रमुक्तम् ॥१००॥ [५३

१. म-नास्ति । २. रा२-नास्ति ॥ ३. फ-नानर्थमा० ॥ ४. रा१ ल१ ल२
 व अ प्र-भीमदर्शनः ॥ ५. रा२ म-० चण्डविक्रमः ॥ ६. ल१ ल२ व अ म-वृक्षखण्डं ।
 ७. म-० तवानराश्च । ८. रा२-नास्ति ॥ ९. रा२-० कल्पौ । १०. रा२ म-जगाम ।
 ११. रा२ म-वायुपुत्रः । १२. रा२-विष्णुकरप्रयुक्तं । म-० जप्रयुक्तम् ॥

स पर्वतान् वृक्ष-गणान् सरांसि
नदीस् तडागानि पुरोत्तमानि ।

स्फीताब्जं जनांस् तान् अपि सम्प्र-पश्यन्

५१] जगाम वेगाद् अति-चण्डवेगः ॥१०१॥ [५४

आदित्य-पथम् आ-साद्य स जगाम बतोऽम्बरम् । [५५

५२] स ददर्श महा-शैलं हिम-वन्तं महा-कपिः ॥१०२॥ [५७

नाना-प्रस्रवणोपेतं बहु-कन्दर-निर्झरम् ।

५३] श्वेतै रजत-सङ्काशैः शिखरैश् चारु-दर्शनम् ॥१०३॥ [५८

ततः समा-साद्य महा-नगेन्द्रम्

अतिप्रवृद्धोत्तम-घोर-शृङ्गम् ।

ददर्श पुण्यानि तपो-वनानि

५४] मुरर्षिसङ्घोत्तम-सेवितानि ॥१०४॥ [५९

स ब्रह्म-लोकं रजताऽचलं च

शक्राऽऽलबं रुद्र-शर-प्रमोक्षम् ।

हयाऽऽननं ब्रह्म-शिरश् च दीप्तं

५५] ददर्श वैवस्वत-किङ्कराणाम् ॥१०५॥ [६०

वज्राऽऽकरं वैश्रवणाऽऽलयं च

सूर्य-प्रभं सूर्य-निबन्धनं च ।

ब्रह्माऽऽसनं शङ्कर-कार्मुकं च

५६] ददर्श नासां च वसुं-धरायाः ॥१०६॥ [६१

कैलासम् उग्रं हिमवच्च-छिलाश् च

तं चर्षभं काञ्चन-शृङ्गम् उग्रम् ।

१. रा२-तत्र प० ॥ २. रा२-अतिक्रम्य । ३. रा२ म-०म्बरे । ४. म-
ददर्श सहसा शैलं । ५. प्र-महागिरिं ॥ ६. रा१ ल१ ल२ व अ प्र-ब्रह्मकोशं ॥
७. प्र रा२ फ म-०नशैलम् ।

दीप्तं च सर्वौषधि-सम्प्रयुक्तं
 ५७] ददर्श सर्वौषधि-पर्वतेन्द्रम् ॥१०७॥ [६३
 स तं सम्-ईक्ष्याऽनल-सम्प्रदीप्तं
 विसिष्मिये वासव-दूत-सूनुः ।
 आ-प्लुत्य तं चौषधि-पर्वतेन्द्रं^१

N] विवेश यत्रौषधयश् चतस्रः ॥१०८॥ [६४
 स योजन-सहस्राणि समा-क्रम्य महा-कपिः । [६५
 ५८] अ-विश्रान्तो महा-तेजा वि-चिकाय महौषधीः ॥१०९॥ [N
 ततस् ताः काम-रूपिण्यो महौषध्यो महा-कपिम् ।
 ५९] वि-ज्ञायाऽर्थिनम् आ-यान्तं तदा जग्मुर् अ-दर्शनम् ११० [६६
 स ताम् त्व अ-पश्यन् भृशम् आ-क्षुकोप
 ननाद कोपाच्च ष वि-वृत्य वक्रम् ।

अ-मृष्यमाणश् च वि-वृत्य नेत्रे
 ६०] तं शैल-राजानम् उवाच रोषात् ॥१११॥ [६७
 किम् एतद् एवं सु-विनिश्चितं ते
 यद् राघवे नाऽस्ति तवाऽनु-कम्पा ।

पश्याऽद्य मद्-बाहु-बलाऽभिभूतं
 ६१] वि-कीर्णम् आत्मानम् इहाऽद्रि-राजं ११२ [६८
 स तस्य शृङ्गं परमौषधीकं
 स-काञ्चनं धातु-सहस्र-युक्तम् ।

विकीर्ण-कूटं ज्वलिताऽग्रशृङ्गं
 ६२] प्र-गृह्य वेगात् सहस्रोद्-बबर्ह ॥११३॥ [६९

१. रा२-०संघयुक्तं ॥ २. रा२-नास्ति ॥ ३. म-अवीक्ष्यमा० ॥ ४. रा२-
 भुवि नि० । ५. रा२-नास्ति ॥ ६. फ-०सोद्ववाह । म-०सोन्ममं ॥

स तं समुत्-पाट्य खम् छत्-पपात

वि-त्रास्य लोकान् स-सुराऽसुरेन्द्रान् ।

सं-स्तूयमानः सुर-सिद्ध-सङ्घैर्

६३] जगाम वेगाद् अति-चण्डवेगः ॥११४॥ [७०

स तेन शैलेन भृशं रराज

शैलोत्तमे(?)पमो) गन्ध-वहस्य स्रुतः ।

सहस्र-धारेण स-पावकेन

६४] चक्रेण विष्णुर् दिवि चो(?)वो)दं-यतेन ॥११५॥ [७२

स भास्कराऽध्वानम् अभिप्र-पन्नम्

तद् भास्कराऽऽभं शिखरं प्र-गृह्य ।

बभौ तदा भास्कर-सन्निकाशे

N] रवेः सकाशे प्रतिभास्कराऽऽभः ११६ [७१

तं वानराः प्रेक्ष्य मुदा प्र-णेदुः

स चाऽपि तान् प्रेक्ष्य मुदा नैनाद ।

तेषां समुत्कृष्ट-रवं नि-शम्य

६५] लङ्काऽभि(?)भृ)तो भीम-तरं वि-नेदुः ११७ [७३

स तं गृहीत्वा नि-पपात तस्मिन्

छैलोत्तमे वानर-सैन्य-मध्ये ।

हर्य-उत्तमैस् तैर् अभि-शस्यमानो

६६] वि-भीषणेनाऽपि च शस्यमानः ॥११८॥ [७४

ततस् तु तौ सं-यति राज-पुत्रौ

तं घ्रेयम् आ-घ्राय महौषधीनाम् ।

बभूवतुस् तत्र तदा वि-शल्यौ

६७] संरुढ-सर्व-व्रण-नष्ट-शोकौ ॥११९॥ [७५

ततः स वै गन्ध-वहस्य स्रुतः
 सं-गृह्य हैमं शिखरं प्र-वृद्धम् ।
 जगाम वेगाद् हिम-वन्तम् एव
 N] पुनश्च रामेण समा-गतश्च ॥१२०॥ [७१

इत्यर्षे रामायणे युद्ध-काण्डे ओषध्यान्नयनं नाम
 त्रिपञ्चाशः सर्गः ॥१३॥

[वै-५४,५५] = [चतुःपञ्चाशः सर्गः] = [दा-७२,७६]

ततोऽब्रवीन् महा-तेजाः सु-ग्रीवो वानराऽधिपः ।
 १] अर्थं वि-ज्ञापयन् एव हनू-मन्तं महा-बलम् ॥१॥ [१
 २पू] यतो हतः कुम्भ-कर्णः कुमाराश्च सहाऽनुगाः ।
 ३पू] वेदैनीम् उप-संहारं रावणः कर्तुम् अर्हति ॥२॥ [२
 .....?
 ४] लङ्काम् अभि-पतन्स्व आशुं प्र-गृह्योल्काः सहस्र-शः ॥३॥ [३
 ततोऽस्त्रं-गत आदित्ये रौद्रे तस्मिन् निशा-मुखे ।
 ५] लङ्काम् अभि-मुखा जग्मुः सोल्कास्ते हरि-यूथपाः ४॥ [४
 उल्का-हस्तैर् हरि-गणैः सर्व-तः समभि-द्रुताः ।
 ६] आ-रक्षाम् ते विरूपाऽक्षा राक्षसा विप्र-द्रुतुः ॥५॥ [५

१. प्र-लंकाकाण्डे । २. रा२ फ-अस्त्रवन्धे ओषध्या० ॥ ३. रा२-इदा० ।
 ४. प्र रा२ फ-प्रभुं ॥ ५. टि०-अत्रत्यः पूर्वार्धः पतित इति संभाव्यते । ६. रा१, ल१
 ल२ व अ ज फ म-० तत्याशु ॥ ७. ल१ ल२ व फ-आदित्यो ॥
 ८. रा२-नास्ति ॥

गो-पुरेषु प्र-तोलीषु रथ्यासु वि-विधासु च ।

७] प्रासादेषु च सं-दृष्टाः ससृजुम् ते हुताऽशनम् ॥६॥

तेषां गृह-सहस्राणि ददाह हुत-भुक् तदा । [६

८] राक्षसानां समा-साद्य सर्वेषां द्वार-रक्षिणाम् ॥७॥ [१३७

हेम-चित्र-तनुत्राणां स्रग्दामाऽम्बर-धारिणाम् ।

९] शीघ्र-व्याकुलिताऽक्षाणां मद-मेन्थर-गामिनाम् ॥८॥ [१४

कान्ताऽऽलम्बित-वस्त्राणां शत्रु-सङ्घात-भेदिनाम् ।

१०] गदाऽसिंशूल-हस्तानां खादतां दशनान् अपि ॥९॥ [१५

११पू] शयनेषु महाऽर्हेषु शयितानां तथैव च ।

१४पू] त्रस्तानां गच्छतां चैव पुत्रान् आ-दाय स-त्वराम् ॥१०॥ [१६

तेषां दश-सहस्राणि रक्षसां पुर-वासिनाम् ।

१२] अदहत् पावकम् तत्र जज्वाल च पुनः पुनः ॥११॥ [१७

१७उ] सानु-मन्ति महाऽर्हाणि गम्भीर-गुण-वन्ति च ।

N] हेमचित्राऽर्कचन्द्राणि तपनीय-निभानि च ॥१२॥ [१८

रत्न-चित्र-गवाऽक्षाणि साऽधिष्ठानानि सर्व-शः ।

१८] मणि-विद्रुम-चित्राणि स्पृशन्तीऽव भास्-करम् ॥१३॥ [१९

क्रौञ्च-वर्हिण-वीर्णानां भूषणानां च निः-स्वनैः ।

१९] नादितान्य् आ-कुलानि स वेदमान्य् अग्निर्ददाह वै १४ [२०

ज्वलनेन परीऽतानि तोरणानि चकाशिरे ।

२०] वि-द्युद्भिर् इव नद्धानि मेघ-जालानि पुष्करे ॥१५॥ [२१

स धूम-माली दीप्ताऽर्चिः सं-वभूव हुताऽशनः ।

१. प्र-नास्ति । २. अ प्र-मदविप्लवगा० । रा२म-मदविप्लवगा० । ३. फ-
नास्ति ॥ ४. अ फ-नास्ति । ५. रा२-गदात्रिशू० ॥ ६. ल२ अ ब-० गुरुवन्ति ।
७. रा२-१२-शश्वेकादारभ्य १६-शपूर्वार्धं यावन्नास्ति ॥ ८. म-० णरावाणां ॥
९. फ म-घर्मणे ॥

- N] युगाऽन्त इव भूतानि दिक्षुर अतुल-प्रभः ॥१६॥ [N
ज्वाला-माला-परिक्षिप्तो ददाह पवनाऽन्वितः ।
- N] कृष्ण-वर्त्मा ततो घोरो लङ्कां रावण-पालिताम् ॥१७॥ [N
तस्यां तु दह्यमानायां लङ्कायां वानरोत्तमाः ।
- N] बभूवुर हृष्ट-मनसो नदन्तश् च महा-बलाः ॥१८॥ [N
ते राक्षसान् बहून् तत्र प्र-गृह्य हरि-पुङ्गवाः ।
- N] विशिपुर-ज्वलने दीप्ते किं-चिद् दग्धान् भयाऽऽतुरान् १९ [N
स्पष्टश् चटचटा-शब्दो भवनानां वि-शृश्रुवे ।
- N] धूम-जाल-परीऽतानां वि-षमश् चित्र-भानुना ॥२०॥ [N
N] [क-चिद् सं-भूषितान्य् एव दृश्यन्ते भवनानि वै ॥२१॥ [N
बहु-रत्न-समाकीर्णां नाना-धातु-समन्विताम् ।
- N] ददाह हुत-भुग् लङ्कां तीव्र-वायु-समन्वितः ॥२२॥ [N
युगाऽन्ताऽग्नि-संभं वह्निम् उत्थि(द्-स्थि)तं लोम-हर्षणम् ।
- N] ददृशुर व्योम-निलया लङ्कायां मुदिता भृशम् ॥२३॥ [N
काञ्चनानि वि-मानानि मुक्ता-वैडूर्य-वन्ति च ।
- N] दह्यमानानि राजन्ते जले प्रत्यग्नि-वत् तदा ॥२४॥ [N
धूम-जाल-परीऽतां गयो बहु-धा दहनाऽर्दिताः ।
- N] वि-दहन्ते स्म राक्षस्यो वह्नि-ज्वाला-भयाऽऽकुलाः २५॥ [N

१. रा२ म-विशिपुर । २. रा२-तीव्रे ॥ ३. रा१ ल१ ल२ व अ-
भुव० । ४. म-न्व शु० । ५. म-नास्ति ॥ ६. म-नास्ति । अत्र गलित
इति संभाव्यते । यथास्थिते नैराकाङ्क्षादर्शनात् ॥ ७. रा१ ल१ ल२ व अ-
नानायुधस० । ८. रा२-नास्ति ॥ ९. म-० त्रिविधं ॥ १०. रा२-भिन्नाः-जज्ञे ॥
११. फ म-० तास्या बभूवुर । १२. प्र रा२ फ म-राक्षस्यो विनदन्ति स्म ।
१३. म-० भयार्दिताः ॥

वि-मानेषु प्र-सुप्ताश्च दह्यमाना वराऽङ्गनाः ।

२१] त्यक्ताऽऽभरण-संसेक्ता हाहेत्युच्चैर्वि-चुकुशुः ॥२६॥ [२३

काश्चिद् भर्तृन् समा-लिङ्ग्य निद्रा-पान-वशं-गताः ।

N] यथा सुप्ताम् तथा दग्धाः शयनेषु वराऽङ्गनाः ॥२७॥ [N

काश्चिन् निद्रा-परीऽताऽक्षयः प्र-मृज्य नयनान्यै अथ ।

N] आ-दीप्तं गृहम् आ-लक्ष्य शिशून् आ-दाय दुद्रुवुः ॥२८॥ [N

तत्र चाऽग्नि-परीऽतानि नि-पेतुर् भुवनान्यै अर्थ ।

२२] वज्रि-वज्र-हतानीऽव शिखराणि मही-भृताम् ॥२९॥ [२२

तानि निर्-भिद्यमानानि दूर-तः प्र-चकाशिरै ।

२३] हिमवच्-छिखराणीऽव दह्यमानानि सर्व-शः ॥३०॥ [२४

हर्म्याऽग्रैर् दह्यमानैश्च तलैः प्र-ज्वलितैस् तथा ।

२४] रात्रौ सा शुशुभे लङ्का किं-शुकैर् इव पुष्पितैः ॥३१॥ [२५

उग्रैर् मुक्तैर् गजैर् मुक्तैर् मुक्तैश्च तुर-गैर् अपि ।

२५] बभूव लोको लङ्कायां भ्रान्त-ग्राह इवाऽर्णवः ॥३२॥ [२६

अश्वं मुक्तं गजो दृष्ट्वा क-चिद् दुद्राव वेगितः ।

२६] भीतः सोऽपि गजं दृष्ट्वा क-चिद् दग्धो न्य-अवर्तत ३३ [२७

अपरे हेम-कक्ष्याश्च सं-नद्धा वर-वारणाः ।

N] त्रस्त-बन्धाः समा-क्षिप्य येन केन प्र-दुद्रुवुः ॥३४॥ [N

पानीयं पातुम् इच्छन्तः परिभ्रमण-कर्षिताः ।

N] प्रति-विम्बं जले दृष्ट्वा तम् अग्निम् इति मेनिरे ॥३५॥ [N

१. अ प्र रा२ फ-०णसंयोगान् । २. रा१ ल१ ल२ ब रा२-हाहेति च ।
३. म-नास्ति ॥ ४. रा२-शरणेषु । ५. फ म-०नास्ति ॥ ६. रा२-नास्तथा । ७. फ-
नास्ति ॥ ८. रा२-फ-उत । ९. प्र रा२-फ-धरावृतां ॥ १०. रा२-फ म-निर्वह्यमानानि ।
११. रा२ फ म-सर्वतः ॥ १२. रा१ ल१ ल२ ब अ-०तं । १३. ल१-दुद्राव
वेगितः ॥ १४. रा२-नास्ति ॥ १५. रा१ ल१ ल२ ब अ प्र फ-अग्निम् ॥

प्रासादेषुऽस्थि(द्-स्थि)तो ह्य अग्निः सम्प्र-दीप्तो व्य्-अरोचत ।

[N] लङ्कां द्रष्टुम् इवाऽऽरूढो दग्धाम् इति विभा-वमुः ॥३६॥ [N

सा बभूव मुहूर्तेन हरिभिः पीडिता पुरी ।

२७] लोकस्याऽस्य क्षये घोरे प्र-दीप्तेव वसुंधरा ॥३७॥ [२९

स्त्री-पुंसोश्चाऽपि मोहेन व्य्-अक्तिर्नाऽऽसीद् वि-नेदुषोः ।

२८] नादिता च धरा तत्र शुश्रुवे दश-योजनम् ॥३८॥ [३०

प्रदग्ध-कायान् सम-अरे निर्-गंतान् राक्षसान् बहिः ।

२९] सहसाऽभिप्र-पेतुम् तान् क्रोशन्तो हरयो भृशम् ॥३९॥ [३१

उर्व-क्रुष्टो वानराणां च राक्षसानां च निः-स्वनः ।

३०] दिशो दश सम-उद्रे च पृथिवीं च व्य्-अनादयत् ॥४०॥ [३२

प्र-गाह्य च महाऽऽत्मानौ ताव् उभौ राम-लक्ष्मणौ ।

३१] अ-सम्भ्रान्तौ जगृहतुर्धनुषी धन्विनां वरौ ॥४१॥ [३३

ततो वि-स्फारयामास रामस् तद् धनुर् उव-तमम् । [३४पू

३३] भग-वान् इव सं-क्रुद्धो रुद्रो वेदै-मयं धनुः ॥४२॥ [३५पू

राक्षसोत्कुष्ठ-घोषश्च वानराणां च निः-स्वनः । [३६पू

३५] ज्या-घोषश्चाऽपि रामस्य त्रयो व्य्-आपुर् दिशो दश ४३ [३७

तस्य कर्मुक-मुक्तैश्च शरैस् तत् पुर-गोपुरम् ।

३६] पावकेन च निर्-दग्धम् अपतच्छत-शो भुवि ॥४४॥ [३८

ततो राम-शरान् दृष्ट्वा वि-मानेषु गृहेषु च ।

१. रा२-नास्ति ॥ २. रा१ ल१ ल२ व-निर्दग्धान् । ३. रा१ ल१ ल२ व अ-ते ॥ ४. रा१ व म-उत्क्रुष्टं । ल१ ल२ अ प्र-उत्क्रुष्टं । फ-तत्क्रुष्टं ॥ ५. अतः परमधिकः पाठः—रा२ म-लक्ष्मणश्च महातेजास्तथा विस्फारयद्भुः । ६. ल१-वेधमयं । रा२-देवमयं ॥ ७. प्र रा२-०सोत्क्रुष्टं । म-त्रिभिर्व्याप्ता ॥

३७] सं-नादो राक्षसेन्द्राणां तुमुलः सम्-अपद्यत ॥४५॥ [३२

आ-दिष्टा वानरेन्द्रेण सु-ग्रीवेण महाऽऽत्मना ।

४०] आ-स्थिता द्वारम् आ-श्रित्य प्लव-गा युद्ध-काङ्क्षिणः ४६॥ [४१

यश् च नो वि-तथं कुर्यात् तत्रै शत्राव् उप-स्थिते ।

४१] स हन्तव्योऽभिसं-हृत्य बल-वान् यः पलायते ॥४७॥ [४२

इत्य् एवं निश्चिताऽर्थेषु सुग्रीव-वश-वर्तिषु ।

४२] स्थितेषु द्वारम् आ-श्रित्य रावणं मन्थुर आऽविशत ४८॥ [४३

तस्य जृम्भित-विशेषै-व्यामर्षाद् अति-संकुलैः ।

४३] रूप-वान् इव रुद्रस्य मन्थुर गात्रेष्व् अजायत ॥४९॥ [४४

४४पू] स नि-कुम्भं च कुम्भं च कुम्भकर्णाऽऽत्मजाव् उभौ ।

४५उ] प्रेषयामास सं-क्रुद्धः सं-ग्रामं राक्षसाऽधिपः ॥५०॥ [४५

४६पू] शशास चैव सर्वास् तान् राक्षसान् राक्षसाऽधिपः ॥५७पू

[N] महा-बलान् महा-कायान् सर्व-युद्ध-विशारदान् ।

४६उ] त्वैरितं गच्छतेत्य् एवं क्रुद्धः सिंह इवोन्-नैदन् ॥५१॥ [N

तेन सं-नोदितास् ते तु तदा प्रज्वलिताऽऽयुधाः । [N

४७] लंकाया निर्-ययुर द्वारान् नदन्तो भीम-निस्वनाः ॥५२ [४८उ

कुम्भकर्णाऽऽत्मजौ वीरौ परि-गृह्यै संमन्त-तः ।

१. भ-शर्वर्या । २. अतः परमधिकः पाठः—अ भ-तेषां सन्नाद्यमानानां सिंहनादं च कुर्वतां । भ-हन्यमानास्ततश्चैवं दह्यमानाश्च वह्निना । राक्षसा निलयं जग्मुर्मेवा वातेरिता इव ॥ अर्दिता बाणजालैश्च निशितै रजनीचराः । बभ्रमुश्चस्त्रलुर्नेदुः समुत्पेतुर्निशाचराः ॥ ३. भ-त वा युद्धयेत वानरः । ४. भ-० सम्प्रेक्ष्य राजशासनदूषकः ॥ ५. रा१ ल१ ल२ व अ प्र फ-मन्थुर । रा३-मन्थुम् ॥ ६. म-० विक्षेपे व्या० । म-० क्षेपाद् व्या० । रा१ व अ-व्यामर्षाद् । ७. भ-आकुलात्मनः । ८. रा३-नास्ति ॥ ९. रा३ फ म-सुमहाबलान् । १०. व-नास्ति । ११. रा३ फ म भ-नास्ति । १२. म भ-राक्षसा । १३. म-सिंहनादं चकार ह । भ-सिंहनादं व्यमुंचत ॥ १४. प्र रा३ फ-भीम-विक्रमाः । म-घोरदर्शनाः । भ-० निःस्वनं ॥ १५. म भ-नास्ति ।

N] बहु-सैन्य-परीवारौ शीघ्रं रावण-चोदितौ ॥५३॥ [N

तयोर् आभरण-स्थाभिर् भाभिः स्वाभिश् च सर्व-तः ।

N] चक्रुस् ते स-प्रभं व्योम हरयश् चाऽग्निना पुनः ॥५४॥ [४९

तत्र ताराऽधिपस्याऽऽभास् तारोणां च तथैव भाः ।

N] तयोर् आ-भरणेभ्यस् तु प्र-दीप्तम् इव सर्व-तैः ॥५५॥ [५०

तत्र चाऽर्ध-प्रदीप्तानां गृहाणां सागरैः पुनः ।

N] भासा संसक्त-पातालश् चलोर्मिः शुशुभे भृशम् ॥५६॥ [५२

N] तद् वानर-बलं घोरं राक्षसानां तथा बलम् । [५४उ

४८उ] ददृशे ज्वलितं-प्राऽऽसं किंकिणी-शत-शोभितम् ५७॥ [५५पू

भीमाऽश्व-रथ-मातङ्गं हय-वाहन-संकुलम् । [५३उ

४९] दीप्त-शूल-गदा-शक्ति-खड्ग-मुद्गर-धारिणम् । [५४पू

N] हेमज्जालाचितं (?त-) व्योम (?व्यामं) निशितान्तर्परश्वधम् ५८ [५५उ

५०पू] व्याघूर्णित-महाशस्त्रं घन-संसक्त-कार्मुकम् ।

N] माल्य-गन्ध-समुत्सेकं समाचित-महाबलम् ।

५०उ] घोर-शूर-जैनाऽऽकीर्णं महद् अम्बुद-निःस्वनम् ॥५९॥ [५६

तद् दृष्ट्वा बलम् आ-यातं राक्षसानां महत् तदा ।

५१] सं-चचाल कपीनां तु बलम् उच्चैर् ननाद च ॥६०॥ [५७

१. म भ-नास्ति ॥ २. फ-तारकाणां तथैव च । ३. म-०भ्यश्च
ज्जालानामपि सर्वशः ॥ ४. रा_१ ल_१ ल_२ व अ प्र-सागराम्बुना । ५. रा_२-
नास्ति ॥ ६. रा_२-तथैव च । ७. रा_१-०ते ज्वलितं प्रासं । रा_२-तद्वात्रौ ज्व० ।
भ-उद्यतज्वलित० ॥ ८. रा_१ ल_१ ल_२ व अ-नास्ति । अतः परमधिकः पाठः—भ-
पताकाध्वजसंयुक्तमुत्तमायुधभूषितं । ९. रा_२ म-०तं व्योम निशितन्तु प० ।
भ-०लावृतभुजं व्यावेष्टितप० ॥ १०. रा_२-नास्ति । ११. व म-०रसमाकीर्णं ।
भ-०शूलसमाकीर्णं ॥ १२. अतः परमधिकः पाठः—भ-प्रगृहीतमहावृक्षं
समुत्थितमहाशिलं । समत्तिष्ठत्सुदुर्ध्वं परस्परकृतोद्यमं ॥

जवेनाऽऽक्रम्य च पुनस् तद् बलं रक्षसां महत् ।

५३] अभ्य-अयात् प्रत्य-अरि-बलं पतं-गा इव पात्रकम् ॥ ६१ ॥ [५८
५४पू] तेषां भुज-पराऽऽमर्शद् आमृष्ट-कनकाऽङ्गदः । [५९पू

[N] ऋक्ष-नाद-स्वनश् चित्रो दीप्ति-मौञ्जं लुञ्जं भृशम् ६२ ॥ [N

[N] सर्वे ते बलिभिर् भिन्ना वि-चेरुस् तत्र राक्षसाः । [N

[N] तथैवाऽप्य् अपरे तेषां कपीनाम् अभि-तोडिताः । [६१पू
५६उ] प्र-वीरान् अभि-तो जङ्गू राक्षसान् अन्तरे स्थितान् ६३ [६३उ

घ्नन्तम् अन्यं जघानाऽन्यः पतितोऽन्यम् अपातयत् ।

५८] गर्हमाणं जगर्हाऽन्यो दर्शन्तम् अदशत् तंथा ॥ ६४ ॥ [६६

देहीऽत्य् अन्यो ददात्य् अन्यो ददामीऽत्य् अपरः पुनः ।

६१] क्लिंक्षीसि किं मा हिंसीऽति तत्राऽन्योऽन्यम् अभाषत ६५ [६७

तद् उद्यत-गदा-प्राऽऽस-शक्ति-शूलाऽसि-संकुलम् ।

६०] प्राऽवर्तत महा-रौद्रं युद्धं वानर-रक्षसाम् ॥ ६६ ॥ [६८

राक्षसान् दश सप्तेति वानरा जघ्नुर् आ-हवे ।

६२] वानरान् अपि सप्ताऽष्टौ दश राक्षस-पुङ्गवाः ॥ ६७ ॥ [६९

प्रतिलम्बित-वस्त्रांश् च प्रमुक्त-कवचाऽऽयुधान् ।

१. रा२-बलवांस । २. ल१ ल२ व भ-पतंग ॥ ३. रा१ ल१
ल२ व अ प्र रा२ फ म-०षाद् । ४. ल२-अमृ० । ५. रा१ ल१ ल२ व अ-
ऋक्षनादः स्व० । प्र-ऋक्षवादस्व० । ६. रा१ ल१ ल२ व अ प्र-दीप्तमाशु० ।
फ-दीप्तानाशु० । ७. रा२-नास्ति ॥ ८. म-शिलाद्रुमविभिन्नाऽङ्गा । ९. फ-
अभिलक्षिताः । १०. भ-प्रवरानभिसंजन्त ॥ ११. भ-क्लिश्यमानास्तथा चान्ये ततस्ते
पतिताः पृथक् । १२. प्र-नास्ति ॥ १३. प्र भ-नास्ति । १४. रा२-क्लिष्टोऽसि ॥
१५. म भ-०समुष्टिश्च ॥

६३] राक्षसान् सम्प्र-लम्ब्याऽऽशु वानराः पर्य-अवारयन् ६८ [७०

वानरा राक्षसाश्चैव व्यति-पक्ताः परस्-परम् ।

६४] आ-विष्टा इव युध्यन्तश्च चक्रुस् तुमुलम् अद्रुतम् ॥६९॥ [N
व-२५] प्र-वृत्ते सं-कुले व्यर्थं तस्मिन् वीर-वर-क्षये । [दा-७६

१] अङ्ग-दोऽकम्पनं वीरम् आ-ससाद् रणोत्कटः ॥७०॥ [१

आ-हूय सोऽङ्ग-दम् अपि ताडयामास वेगितः ।

२] गदयाऽकम्पनः श्री-मान् स चचालाऽचलोपमः ॥७१॥ [२

स सं-ज्ञां प्राऽऽप्य तेजस्वी चिक्षेप शिखरं गिरेः ।

१. रा२म स-अतः परं सर्गमाप्तिः—इति लंकाकाण्डे उत्काहरणे संकुल-
युद्धं नाम सर्गः ॥ २. रा२म भ-नास्ति ॥ ३. रा२-नास्ति ॥ ४. भ-गदया चांगदः
पूर्वं संचचाल भृशं हतः ॥ ५. अतः परमधिकः पाठः—भ-अर्दितो हि प्रहारेण
वज्रकण्ठोऽपतद्भुवि । वज्रकण्ठे हते तस्मिन्नंगदेन महात्मना ॥ ततस्तं
पतितं दृष्ट्वा आतरं निहतं रणे । रथेनाभ्यपतत् क्षिप्रमथ संकंपनस्तदा ॥
अंगदं बहुभिर्बाणैः शितैर्विव्याध वेगितः । शरीरदारुणैस्तीक्ष्णैः काला-
ग्निसदृशप्रभैः ॥ क्षुरक्षुरप्रनाराचैर्वत्सदंतशिलीमुखैः । कर्णिशल्यविपादैश्च
बहुभिश्च शितैः शरैः ॥ अंगदः प्रतिविद्धांगो बालिपुत्रः प्रतापवान् । रथ-
मश्वान्धनुश्चास्य ममदं तरसा बली ॥ ततः संकंपनः शीघ्रमसिचर्म समाददे ।
उत्पपात दिवं चापि वेगवानविचारयन् ॥ तं क्षिप्रं दूरमुत्क्षिप्य दोर्भ्यामादाय
चांगदः । करेण तस्य तं खड्गं समाकृष्य ननाद च ॥ तस्याथ गलके खड्गं
निचखान तदांगदः । यज्ञोपवीतच्छेदेन चिच्छेद कपिकुंजरः ॥ स प्रगृह्यासि-
मासृत्य विनदन् खे मुहुर्मुहुः । बालिपुत्रो महावीर्यो दुद्राव प्रहसन्निव ॥
आयसीं तु तदा वीरो गदामादाय राक्षसः । शोणिताक्षः समाविध्य अंगदं
समुपाव्रवत् ॥ प्रजंघस्तु तदा वीरो यूपाक्षसहितो बली । रथेन हि ययौ क्रुद्धो
बालिपुत्रं महाबलम् ॥ तयोर्मध्ये कपिश्रेष्ठः शोणिताक्षप्रजंघयोः । विशाख-
योर्मध्यगतः पूर्यचन्द्र इवावभौ ॥ अंगदं परिरक्षतौ मैदो द्विविद एव च ।
तस्य तस्थतुरभ्यासे परस्परजिघांसया ॥ अथोदीर्णान्महाकायान्प्रतीयु-
स्तान्महाबलान् । राक्षसा वानरश्रेष्ठानसिबाणगदाधराः ॥ एतस्मिन्नेव
काले तु यूपाक्षो राक्षसैर्वृतः । असिशक्तिगदाकुतैर्द्रावयामास राक्षसः ॥

७] मूर्ध्नि सम्प्राऽपतत् तस्य स पपात हतो भुवि ॥७२॥ [३

हत-प्रवीरा मथिता राक्षसेन्द्रस्य सा चमूः ।

३४] जगामाऽभि-मुखं तूर्णं कुम्भकर्ण-सुतो यतः ॥७३॥ [३६

३५पू] आ-पतन्तीं च वेगेन कुम्भस् तां सान्त्वयंश् चमूम । [३७

N] अथोत्-कुष्ठे(?)महा-वेगैर् लब्ध-लक्ष्यैः पुत्र-गमैः ॥७४ [३८पू

स-धनुर धन्विनां श्रेष्ठो वि-रथः सु-समाऽऽहितः ।

३७] सुमोचाऽऽशीविष-प्रख्याञ् छरान् हरिषु वीर्य-वान् ७५ [३९

त्रयाणां वानरेन्द्राणां त्रिभिः सह निशाचरैः । संसक्तानां बभौ युद्धमेक-
भावगतात्मनाम् ॥ ते तु वृत्तान्तमादाय चित्तिपुः सुमहाबलाः । खड्गेन
तान्प्रचिच्छेद प्रजंघोऽथ महाबलः ॥ स्थानश्चान् गजान्श्चैव ते प्रचिन्तिपुराहवे ।
शरौघैस्तान्प्रचिच्छेद यूपाक्षो राक्षसर्षभः ॥ मैन्दद्विविदस्त्रांस्तान् द्रुमा-
नुत्पाद्य वीर्यवान् । बभञ्ज गदया मध्ये शोणितान् प्रतापवान् ॥ उद्यम्य
विपुलं खड्गं परमर्मनिकृन्तनम् । प्रजंघो बालिनः पुत्रमभिदुद्राव वेगितः ॥
तमभ्यासगतं दृष्ट्वा बालिपुत्रो महाबलः । निजघानाश्चकरोन् द्रुमेणातिबल-
स्तदा ॥ बाहुं चास्य सनिर्द्धिराजवान स मुष्टिना । अंगदोऽस्य
प्रजंघस्य स पपात क्षितावसिः ॥ तं दृष्ट्वा प ततं भूमौ खड्गं वैदूर्यसन्निभम् ।
मुष्टिं प्रकल्पयामास वज्रकल्पं महाबलः ॥ ललाटे स महावीर्यमंगदं बान-
र्षभम् । आजघान महातेजा मुहूर्तं संवचाज सः ॥ स संज्ञां प्राप्य तेजस्वी
बालिपुत्रः प्रतापवान् । प्रजंघस्य शिरः कायादारयामास मुष्टिना ॥ तं
यूपाक्षोऽश्रुपूर्णाक्षः पितृव्यं वीक्ष्य सूदितम् । अवरुह्य रथारुचिप्रं क्षीणेषुः
खड्गमाददे ॥ तमापततं सम्प्रेक्ष्य यूपाक्षं स्रवगर्षभः । जघानोरसि संक्रद्धो
जग्राह च महाबलः ॥ गृहीतं भ्रातरं दृष्ट्वा शोणितान् प्रतापवान् । आज-
घान महातेजा वक्तसि द्विविदं तथा ॥ स तथाभिहतस्तेन विचचाल मुहुर्मुहुः ।
उद्यतां च पुनस्तस्य मुष्टिं दृष्ट्वाथ रक्षसः ॥ द्विविदः शोणितान् तं विददार
नखैस्तदा । निष्पिपेष च राषेण क्षितावाविध्य वीर्यवान् ॥ यूपाक्षमभि-
संक्रद्धो मैन्दो वानरयूथपः ।

१. रा२ ल१ ल२ व अ प्र फ भ-०मुखी । २. म-नास्ति ॥ ३. रा२-
स्वा । भ-स्वका । ४. रा२-नास्ति ॥

तस्य तच्च लुशुभे भूयः स-शरं धनुर् उत्-तमम् ।

४०] वि-द्युतेवाऽऽगताऽर्चिष्मद् द्वितीयेन्द्रधनुर् यथा ॥७६॥ [४०

तेन हाटक-वर्णेन पत्रिणा चित्र-वाससा ।

४१] आकुण्डल-विकृष्टेन विव्याध द्वि-विदं वली ॥७७॥ [४१

स तथाऽभि-हतस् तेन विप्रमुक्त-पदः स्फुरन् ।

४२] नि-पपाताऽद्रिकूटाऽऽभो वि-ह्वलो गाढ-वेदनः ॥७८॥ [४२

मैन्दस् तु भ्रातरं दृष्ट्वा वि-ह्वलं गाढ-वेदनम् ।

४३] कुम्भम् अभ्य-अपतत् क्षिप्रं प्र-गृह्य महतीं शिलाम् ॥७९॥ [४३

तां शिलां साल-जालं च तस्मै चिक्षेप रक्षसे ।

४४] तां विभेद तदा कुम्भः प्र-मुक्तां पञ्चभिः शरैः ॥८०॥ [४४

सं-धाय सायकं तीक्ष्णं मुमोच सु-समाहितः ।

४५] वक्षस्य अपि च तेनाऽसौ मैन्दं विव्याध राक्षसः ॥८१॥ [४५

स वानर-वरस् तेन मैन्दः सु-दृढम् आ-हतः ।

४६] रुधिराऽक्तस् ततो भूमौ नि-पपाताऽभि-मूर्च्छितः ॥८२॥ [४६

ततोऽङ्गदस् तौ पतितौ मातुलाव् अभि-जग्मिवान् ।

४७] अभि-दुद्राव वेगेन कुम्भम् उद्-यम्य वै शिलाम् ॥८३॥ [४७

तम् आ-पतन्तं वेगेन कुम्भः पञ्चभिर् आर्यसैः ।

N] त्रिभिर्गैर्वाऽन्यैर्विभेदाऽऽद्यु मातङ्गम् इव तोमरैः ८४ [४८

स शरौघ-विभिन्नाऽङ्गो बालि-पुत्रः स-पादपम् ।

१. भ-विद्युद्विरावृतं व्योम्नि शक्रचापमिवापरं ॥ २. ल१ ल२ व फ-स्फुटन् ॥

३. म-नास्ति ॥ ४. रा१ ल१ ल२ व अ भ-तं । ५. रा१ भ-कुडः । ६. ल१

ल२-०क्तं । भ-प्रहसन् ॥ ७. रा१ ल१ ल२ व अ फ-०पात हि मू० । प्र म-

०पात ह मू० ॥ ८. रा२-कुम्भश्च त्रिभिः सायकैः । ९. रा२-त्रिभिरन्यैर् ॥

१०. रा१ ल१ ल२ व अ प्र फ-सपादपः । भ-प्रतापवान् ।

N] शिला-वर्षम् अचिन्त्याऽऽत्मा ववर्ष सु-चिरं रिपौ ॥८५॥ [५०

ततश्च चिच्छेदं तान् वृक्षान् विभेद च शिलाः शरैः ।

N] कुम्भकर्णाऽऽत्मजः शूरो वालि-पुत्र-समीरितान् ॥८६॥ [५१

समुद्र-यम्य शिलाः क्रुद्धम् आ-पतन्तं सु-वेगितम् ।

४८] भ्रुवोर्विव्याध बाणाभ्याम् उल्काभ्याम् इव कुञ्जरम् ॥८७॥ [५२

अङ्गदः पाणिना नेत्रे प्र-मृज्य रुधिरोक्षिते ।

४९] सालम् आ-सन्नम् एका(?)न्ते(?)परि-जग्राह पाणिना ८८ [५३

तम् इन्द्र-केतु-प्रतिमं सालं साल-भुजो बली ।

५०] उत-ससर्जाऽङ्गदो वेगात् तं दूराद् अन्ववैक्षत ॥८९॥ [५५

स चिच्छेद शितैर् बाणैः संपन्नैः काय-भेदिभिः ।

५१] कुम्भकर्णाऽऽत्मजो वृक्षं सु-पुङ्खैर् दशभिः शरैः ॥९०॥ [N

ततः स कुम्भः सं-धाय शरान् अग्निशिखोपमान् ।

५२] अङ्गदस्य महा-वेगान् मुमोचोरसि राक्षसः ॥९१॥ [N

स वज्राऽशनि-संस्पृशैः शरैः काञ्चन-भूषणैः ।

५३] वि-क्षतः शर-वेगाऽऽर्त्तः पपात च मुमोह च ॥९२॥ [N

अङ्गदं व्यथितं दृष्ट्वा सीदन्तम् इव कुञ्जरम् ।

५४] दुरा-वर्षं राज-पुत्रं धूम्रो ह्य अभ्य-अपतद् रुषा ॥९३॥ [५७

N] अथ धूम्रः शिला-हस्तः क्रोप-संरक्त-लोचनः ।

रिरक्षिष्वन् अभ्य-अपतद् अङ्गदं वानरर्षभः ॥९४॥ [६०

५५] जाम्ब-वांश् च सु-षेणश् च वेग-दर्शी च वानराः ।

कुम्भम् अभ्य-अद्रवन् दृष्ट्वा मेघा गिरिम् इवाऽसितम् ९५ [६१

१. भ-स प्रचि० । २. भ-श्रीमान् ॥ ३. भ-अंकुशेनेव ॥ ४. रा२ फ म-
विमृज्य । भ-पिषाय । ५. म-शालम् । ६. रा२-तु वृक्षं । ७. रा२-प्रतिज० ॥
८. रा२ म भ-शालं शाल० ॥ ९. रा२ म भ-सप्तभिः । १०. रा२-नास्ति ॥
११. रा२-नास्ति ॥ १२. अ प्र-रिरक्षिष्यन् । भ-रिरक्षुर । १३. म-नास्ति ॥

५६] सम-ईक्ष्याऽऽपततस् तांस् तु वानरेन्द्रांस् तैरस्त्रिनः ।

अवारयत् स बाणौघैर् वायुर् घोरान् इवाऽम्बु-दान् ९६ [६२
५७] तस्य बाण-पथं प्राऽऽप्य न शेकुर् अति-वैर्तितुम् ।

वानरेन्द्रा महाऽऽत्मानो वेलाम् इव महोर्मयः ॥९७॥ [६३
५८] तांस् तु दृष्ट्वा हरीन् सर्वाब् छर-दृष्टि-निवारितान् ।

अङ्ग-दं पृष्ठ-न्तः कृत्वा भ्रातृ-जं स महाऽऽहवे ॥९८॥ [६४
५९] अभि-दुद्राव सु-ग्रीवः कुम्भकर्णाऽऽत्मजं रणे ।

शैलं सानु-चैरस्याऽर्थे वेग-वान् केसरी यथा ॥९९॥ [६५
६०] उत्-पाटय वि-विधान् वृक्षान् अश्व-कर्णान् धवान् अपि ।

N] अन्यांश् च वि-विधान् वृक्षान् सम्प्र-चिक्षेप रक्षसे १०० [६६

तां छदयन्तीम् आ-काशं वृक्ष-दृष्टिं दुरा-सदाम् ।
६१] कुम्भकर्ण-सुतश् चित्रैः शरैश् चिच्छेद नैकथा १०१ [६७

अति-लक्ष्णेण शीघ्रेण कुम्भेन नि-शितैः शरैः ।
६२] आ-चितास् ते दुर्माः पेतुरं यथा घोराः शत-घ्नयः १०२ [६८

द्रुम-वपै ततश् छिन्नं दृष्ट्वा कुम्भेन वीर्य-वान् ।
६३] वानराऽधिपतिः श्री-मान् महा-सत्त्वो न विव्यथे ॥१०३ [६९

निर्-भिद्यमानः सहसा सहमानश् च ताब् छरान् ।
६४] कुम्भस्य धनुर् आ-च्छिद्य वमजेन्द्राऽऽयुधोपमम् १०४ [७०

अव-पुत्य ततः शीघ्रं कृत्वा कर्म च दुर्प्-करम् ।
६५] अब्रवीत् कुपितः कुम्भं भग्न-शृङ्गम् इवर्षभम् ॥१०५॥ [७१

१. मन्तास्ति । २. भ-आजघान ॥ ३. प्र रा२ फ-अभिव० ॥
४. रा१ ल१ ल२ ब अ प्र म भ-भ्रातृव्यं ॥ ५. रा१ ल१ ल२-सातुवर० ।
६. रा१-नास्ति ॥ ७. प्र रा२ फ म-शैलान् ॥ ८. रा१ ल१ ल२ ब-
शैलदृष्टिं ॥ ९. रा२-लक्ष्येण । १०. रा१ ल१ ल२ ब अ-शरा रेजुर । भ-द्रुमा
रेजुर ॥ ११. रा१ ल१ ल२ ब अ प्र फ-चित्रं ॥ १२. रा२ म भ-सुदुष्करं ।
१३. भ-इव द्विपं ॥

निकुम्भाऽग्रज वीर्यं ते बलं च महद् अद्रुतम् ।

६६] सं-नतिश् च प्र-भावश् च तव वा रावणस्य वा ॥१०६॥ [७२
प्र-कामं चल-चित्त-घ्न माया-बल-विशारद^१ ।

६७] एकस् त्वम् इह जातोऽसि पितुश् च बलवत्-तरः १०७ [७३
त्वम् एको हि महा-वीर्यः शूल-हस्तोऽरि-मर्दनः ।

६८] त्रि-दशानाम् अपि कुद्धो वि-जेता रण-मूर्धनि ॥१०८॥ [७४
वर-दानात् पितृव्यस् ते समेतान् दैत्य-दानवान् ।

६९] कुम्भ-कर्णस्य वीर्येण संहते वि-बुधान् अपि ॥१०९॥ [७६
७०] धनुषीऽन्द्रजितस् तुल्यः प्र-तापाद् रावणस्य च ।

७१] त्वम् एको रक्षसां मध्ये श्रेष्ठोऽसि बल-वीर्य-तः ॥११०॥ [७७
वि-मर्दम् आवयोर् एतं समेतस्य मम त्वया^{१०} ।

७२] अद्य पश्यन्तु भूतानि शक्र-शम्बरयोर् ईव ॥१११॥ [७८
कृतम् अ-प्रतिमं कर्म दर्शितं चाऽस्त्र-कौशलम् ।

७३] पातिताश् च प्र-वीरा ये त्वयाऽनुपम-तेजसः ॥११२॥ [७९
उपाऽऽलम्भ-भयाच् चैव नाऽसि वीर हतो मया ।

७४] कृत-कर्मा परि-श्रान्तो वि-श्रान्तः पश्य मे बलम् ॥११३॥ [८०
तेन सुग्रीव-वाक्येन साऽवमानेन मानिनः ।

१. रा२-प्रभावबलकृत्यज्ञ माया० । भ-प्रह्लादबलवृत्रेन्द्रबलिसूर्ययमोपम ।

२. रा२-एषस् । ३. रा२-पूज्योसि । भ-जेता वै ॥ ४. प्र फ-स्तो विम० । भ-
स्तमरिन्दमं । ५. प्र रा२ फ म-निजेता ॥ ६. रा१ ल१ ल२ ब अ प्र रा२-
समेतो । भ-बाधते । ७. म-वै सदानवान् । भ-देवदा० । ८. रा१ ल१ ल२ ब
अ-संहतान्दानवानपि । भ-सदृशस्त्वं महाबल । ९. रा२-नास्ति ॥ १०. रा२-
नास्ति । ११. रा१ ल१ ल२ ब-अपि ॥ १२. म भ-सा ॥ १३.
रा२-नास्ति ॥

७५] अग्रेऽज्याऽऽहुतेर्यद्-वत् तेजस् तस्य ऽयं-अवर्धत ११४
 ८१३] ततः कुम्भः समुत्-पत्य सु-ग्रीवम् अभि-पैत्य च । [८१
 आ-जघानोरसि क्रुद्धो वज्र-वेगेन मुष्टिना ॥११५॥ [८६पू
 ८२] चर्म प्र-स्फुटितं तस्य प्र-मुस्ताव च शोणितम् ।
 स तु मुष्टिर् महा-वेगः पतितो ह्य अस्थि-सञ्चये ॥११६॥ [८७
 ८३] वेगेन महता तस्य तेजः समुद्-अपद्यत ।
 वज्र-निष्पेष-सम्भ्रान्ता ज्वाला मेरौ यथा गिरौ ॥११७॥ [८८
 ८४] स तथाऽभि-हतस् तेन सु-ग्रीवो वानरेश्वरः ।
 मुष्टिं सं-वर्तयामास वज्रं-वेगं महा-बलः ॥११८॥ [८९
 ८५] ज्वलिताऽनल-सङ्काशं रवि-मण्डल-सन्निभम् ।
 ८६पू] मुष्टिं स पातयामास कुम्भस्योपरि वानरः ॥११९॥ [९०

१. रा२-०हुतस्यैव व्यवर्धत महावली । म-०हुतस्यैव तेजस्तस्य त्वव० ।
 २. अतः परमधिकः पाठः—भ-युद्धायाभिमुखश्चैवमभ्ययाद्राक्षसर्षभः । सुग्रीवः
 कौम्भकर्णश्च युद्धाय समुपस्थितौ ॥ गजाविवापीतमदौ निश्चसंतौ मुहुर्मुहुः ।
 अन्योन्यागात्रमथितौ कर्षन्तावितरेतरम् ॥ कम्पयंतौ महावीरौ पदभारै-
 र्मुहुर्मुहुः । मुष्टिभिर्जानुभिश्चैव जत्रुश्च परस्परम् ॥ उल्लिखन्तौ च दंष्ट्राभिः
 सिंहाविव विरेजतुः । रुधिरोक्षितसर्वांगौ पुष्पिताविव किंशुकौ ॥ तौ मुहूर्त्तं
 समाश्वस्य पांसुना चावगुंठितौ । करैर्नागैरप्रख्यैर्भूय एवाभिपेतुः ॥
 वानरा राक्षसाश्चैव प्रेक्षका निश्चलाः स्थिताः । इतरेतरयोर्वीर्यं
 कथयंतः परस्परम् ॥ कपिराक्षसराजानौ भर्तृकार्ये व्यवस्थितौ । सधूमा
 मुखतो ज्वाला विमुंचतावुभौ भ्रमात् ॥ तयोः पादावगाढाच्च निम्नदेशाभ-
 वन्मही । विघूर्णिततरंगश्च चुक्षुभे वरुणालयः ॥ ततः कुम्भं समुत्क्षिप्य
 सुग्रीवो लवणाम्भसि । पातयामास वेगेन दर्शयन्नदधेस्तलम् ॥ ततः कुम्भ-
 निपातेन जलराशिः समुत्थितः । विन्ध्यमन्दरसंकाशो विससर्प समन्तत ॥
 ३. रा२-०पात्य । भ-उपगृह्य । ४. म-नास्ति ॥ ५. रा२-हृदि सं० । भ-अस्थि-
 मण्डले । ६. रा२-नास्ति ॥ ७. रा२-नास्ति ॥ ८. म-नास्ति । ९. प्र-नास्ति ।
 अतः परमधिकः पाठः—भ स तु तेन प्रहारेण विह्वलो हृदि पीडितः ।
 रुधिराद्रौ रणे कुम्भो निर्वपत् पावकार्चिषः ॥

मुष्टिनाऽभि-हतस् तेन नि-पपाताऽऽशु राक्षसः ।
 ८७] लोहिताऽङ्ग इवाऽऽकाशाद् दीप्त-रश्मिर् यदृच्छया ॥१२०॥ [१२
 कुम्भस्य पततो रूपं भग्नस्योपरि मुष्टिना ।
 ८८] ईश्वरेणाऽभि-पन्नस्य ददृशुर् गो-पतेर् इव ॥१२१॥ [१३
 ततो हते तत्र महा-पराऽऽक्रमे
 पुवं-गमानाम् ऋषभेण सं-युगे ।
 मही स-शैला वि-चचाल साऽऽपगा
 ८९] भयं च रक्षांस्य अधिकं समाऽविशन् ॥१२२॥ [१४
 इत्यार्षे रामायणे युद्ध-काण्डे कुम्भ-वधो नाम
 चतुःपञ्चाशः सर्गः ॥ ५४ ॥

[वं-५६] = [पञ्चपञ्चाशः सर्गः] = [दा-७७]

नि-कुम्भो भ्रातरं दृष्ट्वा सु-ग्रीवेण नि-पातितम् ।
 १] प्र-दहन् इव कोपेन सु-ग्रीवं प्रत्यवैक्षत ॥१॥ [१
 कृत-संग्रामम् आ-तिर्यग् दत्त-पञ्चाऽङ्गुलं शुभम् ।
 २] आ-ददे परि-धं वीरो नगेन्द्रशिखरोपमम् ॥२॥ [२
 पि-नद्धम् आ-यतैः पट्टैर् हेम-ज्वलितम् आ-र्यतम् ।
 ३] यमदण्डोपमं घोरं रक्षासां भय-नाशनम् ॥३॥ [३

१. प्र रा२ म-पात स । २. ल१-०काशं । प्र रा२-०काशे ॥
 ३. रा२-नास्ति ॥ ४. रा२-कुम्भे । भ-तस्मिन् । ५. रा२-तेन ॥
 ६. वं प्र रा२ भ-लंकाकाण्डे । म-युद्धपर्वणि ॥ ७. म-निषूदितं भ-रणे हतं ।
 ८. म-प्रहसन् । ९. म-पर्यवै० । भ-समुदैक्षत ॥ १०. रा२-नास्ति । भ-ततः
 स्रग्दामसंच्छन्नं दत्तं । ११. रा२ म-घोरं ॥ १२. प्र फ म भ-आयसं । १३.
 रा२-नास्ति ॥

- तम् आ-विध्य महा-तेजा महाशक्रध्वजोपमम् ।
 ४] वि-तनाद विट्ताऽऽस्यो नि-कुम्भो भैरवं रवम् ॥४॥ [४
 उरो-गतेन निष्केन भुज-स्थैर् अपि चाऽङ्ग-दैः ।
 ५] कुण्डलाभ्यां सु-तप्ताभ्यां स्रजा च सु-विचित्रया ॥५॥ [५
 नि-कुम्भो भूषणैर् भाति परि-वेणाऽऽयतेन च ।
 ६] यथेन्द्र-धनुषा मेघः स-विद्युत् स्तनयितु-मान् ॥६॥ [६
 परिघाऽग्रं तथाऽऽस्फोट्य वर-ग्रैन्थि महा-स्वनम् ।
 ७] जज्वाल च स-धूमोऽत्र सं-घर्षाद् इव पावकः ॥७॥ [७
 नगर्या विट्पा-वत्या गन्धर्व-नगरैर् अपि ।
 N] सहसैर्वाऽमरा-वत्या सवैश् च भवनैः सह ॥८॥ [८
 स-तारागण-नक्षत्रं स-चन्द्रं स-महाग्रहम् ।
 N] निकुम्भपरिघोद्धूतं भ्रमतीऽव नभस्-तलम् ॥९॥ [९
 दुरा-ध्वजः स सं-क्रोपात् परिघाऽऽभरण-प्रभः ।
 N] कपीऽन्धनो निकुम्भाऽग्निर युगाऽन्ताऽग्निर इवोत्थितः १० [१०
 राक्षसांश्च वानराश् चैव न शेकुर मथितुं भयात् ।
 ८] हनु-मांस् तु विट्त्तोरुस् तस्थौ प्रति-मुखो बली ॥११॥ [११

१. अ प्र-स त० । फ-स मृष्टाभ्यां । म भ-च मृष्टाभ्यां ॥ २. रा२ भ-
 ञ्णायसेन । ३. रा१ ल१ ल२ व अ प्र-०यितुना । म-०यितुवान् । ४. रा२-
 नास्ति ॥ ५. म-०ग्रंथि । भ-वातग्रंथि । ६. व-सधूमोऽत्र ॥ ७. भ-लंक्या सार्धं ।
 ८. भ-सह चैवा० । ९. भ-भुवनैः । १०. रा२-नास्ति ॥ ११. रा१ल१ल२ व अ-
 प्र रा२-०नक्षत्रैः भ-ताराग्रहन० । १२. रा१ ल१ ल२ अ फ-तु म० । व प्र-
 च म० ॥ १३. प्र रा२फ भ-क्रोपेन्धनो । म-क्रोपोक्षितो । १४. अतः परमधिकः
 पाठः—भ-अभिगम्य गृहीताश्च निपतन्त्युत्पतन्ति च । हरिराजस्तथा दृष्ट्वा
 तापितान्हरियूथपान् ॥ हनुमन्तमथोवाच शीघ्रं नाशय राक्षसान् ॥ १५.
 रा२ फ म भ-राक्षसा । १६. म-चाऽपि । १७. रा२-सर्पितुं । म भ-स्पर्दितुं ।
 १८. रा१ ल१ ल२ व अ प्र-०साक्षस् । रा२-वृत्तोरुस् । म-०वृत्तोरुस्को ॥

परिघोपम-बाहुस् तुं परि-घं भास्कर-प्रभम् ।

१] बली बल-वतस् तस्य पातयामास वक्षसि ॥१२॥ [१२

क्षिप्तम् तस्योरसि व्य-ऊढे परि-घः शत-धा गतः ।

१०] वि-शीर्यमाणः प्र-भया ह्य^१ उल्का-शतम् इवाऽम्बरे ॥१३॥ [१३

स तु तेन विनिर्-भिन्नो वि-चचाल महा-कपिः ।

११] परि-वेण समा-धूतो यथा भूमि-चलेऽचलः ॥१४॥ [१४

स तथाऽभि-हतस् तेन हनू-मान् पुवर्गर्भः^१ ।

१२] मुष्टिं सं-वर्तयामास वज्र-वेगोपमं बली ॥१५॥ [१५

तम् उद्-यम्य महा-वीरो नि-कुम्भं प्रति वीर्य-वान् ।

१३] मुष्टिं सं-पातयामास वेग-वांसं तज्ज-जिघांसया ॥१६॥ [१६

ततः प्र-स्फोट्य चर्माऽस्य प्राऽवर्तत च शोणितम् ।

१४] मुष्टिना तेन सं-जज्ञे ज्वाला वि-द्युद् इवोत्थि(द्-स्थि)ता १७ [१७

स तु तेन प्र-हारेण व्य-अजृम्भत मुहुर-मुहुः । [१८पू

१५] आशूऽव-प्लुत्य नि-जग्राह हनू-मन्तं स राक्षसः^{१२} ॥१८॥ [N

ततो रक्षोभिर् उव-कुष्टं^{१३} भीमं लङ्का-गतैर् अपि । [N

१६] नि-कुम्भेनोद्-धत्तं दृष्ट्वा हनू-मन्तं जयैषिणा^{१४} ॥१९॥ [१९उ

१. रा२ भ-०हुः स ॥ २. रा२-स्थिरस् । फ-स्थिते । म-स्थिरे ।
भ-भिन्नेषु-स्थितस् । ३. रा२-प्रकीर्य० । भ-विकीर्य० । ४. म-शुष्काशनिर् ॥ ५. म-
विभिन्नज्ञो । भ-प्रहारेण ॥ ६. रा१ ल१ ल२ व अ-परिघेण प्लवंगमः । प्र-हनु० ।
७. रा२ भ-नास्ति ॥ ८. प्र म-०वीर्यो । फ-०वेगो । ९. अ-नास्ति । १०. प्र फ
म-स विमर्दिषुः ॥ ११. रा१ ल१ ल२ व अ प्र-पुस्फोट ॥ १२. रा२-शरस्तांश्चा-
भिजग्राह हनू० । अतः परमधिकः पाठः—भ-जघान शंखदेशे च मुष्टिना कपि-
कुंजरम् । स तु तेन प्रहारेण किञ्चिन्मूर्च्छाऽन्वितोऽभवत् ॥ तं मूर्च्छितमादाय
गन्तुमैच्छत राक्षसः ॥ १३. ल२ व प्र फ म-उत्कृष्टं । १४. अतः परमधिकः
पाठः—भ-अपरे त्वश्रुतंस्तत्र दृष्ट्वा तं रक्षसां गणाः । आ दाहको गृहीतोऽयं
निकुम्भेन बलीयसा ॥

स तथाऽऽहियमाणम् तु कुम्भकर्ण-मुतं तदा ।
 १८] नि-जघानोरसि क्रुद्धो वज्र-वेगेन मुष्टिना ॥२०॥ [२
 उत-क्षिप्य हनु-मांस् तं च निष्-पिपेषाऽऽशु वीर्य-वान् । [२२पू
 १९] वि-मोक्षयित्वा चाऽऽत्मानं क्षितिम् अभ्या-ससाद ह ॥२१
 हनु-मान् उत-पपाताऽऽशु नि-कुम्भं मारुताऽऽत्मजः । [२१
 २०] समुत-पत्य च वेगेन नि-पपाताऽस्य वक्षसि ॥२२॥ [२२उ
 परि-गृह्य च बाहुभ्यां परि-दृत्य शिरो-धराम् ।
 २१] अपातयत् तस्य शिरो भैरवं नदतः स्वनम् ॥२३॥ [२३
 अथ वि-नदति सूदिते नि-कुम्भे
 पवन-मुतेन बभूव तत्र युद्धम् ।
 दशरथमुत-राक्षसेन्द्र-चैम्बोर
 २२] भृश-तरम् आगत-रोषयोः सु-भीमम् ॥२४॥ [२४

इत्यार्षे रामायणे युद्ध-काण्डे निकुम्भ-वधो नाम

पञ्चपञ्चाशः सर्गः ॥५५॥

१. रा२-सोऽपातयचास्य । भ-उत्पाटयामास । २. रा१ल१ल२ब अ प्र-
 स्वरम् । भ-मुहुः ॥ ३. रा२-०सेश्वरयोश्च । भ-०तवाहिनी समग्रा । ४. प्र-नास्ति ॥
 ५. ब प्र रा२ भ-लंकाकाण्डे । फ-युद्धपर्वणि ॥

[व-५७]= [षट्पञ्चाशः सर्गः] =[दा-७८]

नि-कुम्भं नि-हतं श्रुत्वा कुम्भं च विनि-पातितम् ।

- १] रावणः परमाऽमर्षी प्र-जज्वाल यथाऽनलः ॥१॥ [१
 नैर्ऋतः क्रोध-शोकाभ्यां द्वाभ्यां तु परि-मूर्च्छितः । [२पू
 २] ततो वि-चिन्त्य मनसा दश-ग्रीवश् चिरात् स्वयम् । [N
 खर-पुत्रं विशालाऽक्षं मकराऽक्षम् अचोदयत् ॥२॥ [२उ
 ३] गच्छ पुत्र मयाऽऽज्ञप्तो बलेन महताऽऽवृतः ।
 राघवं लक्ष्मणं चैव जहि तौंश् च वनौकसैः ॥३॥ [३
 ४] शल्यम् उद्-धर मे क्षिप्रं स्व-पौरुष-समावृतः ।
 अयं ते शक्र-जिद् वीर पृष्ठ-तोऽनु-गमिष्यति ॥४॥ [N
 ५] खरस्य सदृशो वीर्ये त्वम् अस्य अमित-विक्रमः ।
 तथा दिव्याऽस्त्र-विच् चैव माया-शत-विशारदः ॥५॥ [N
 ६] एवम् उक्त्वा खर-मुतं समुत्था(द्-स्था)याऽऽसनात् स्वयम् ।
 दुतं गन्धैश् च माल्यैश् च वासोभिश् च सम्-अर्चयत् । ६ [N
 ७] रावणस्य वचः श्रुत्वा शूर-मानी निशा-चरः ।

बाढम् इत्य् अब्रवीद् धृष्टो मकराऽक्षः खराऽऽत्मजः ॥७॥ [४
 ८] सोऽभि-वाद्य दश-ग्रीवं कृत्वा चाऽभि-प्रदक्षिणम् । [५पू
 रथम् आ-नीयतां शीघ्रं सैन्यं चेत्य् अब्रवीद् दुतम् ॥८॥ [६उ

१. व-नास्त्ययं सर्गः । २. रा_१ ल_२ अ प्र-तु हतं । रा_२- च हतं ॥
 ३. रा_२ म-च । ४. रा_२ फ भ-ततः संचिन्त्य । म-अथ संचिन्त्य ॥ ५. म-तौ
 सवनौकसौ ॥ भ-चाथ व० ॥ ६. रा_२-०षमुपाश्रितः । भ-०षसमाश्रितः । ७. अ-
 नास्ति ॥ ८. रा_२ म-त्वं च । भ-बली । ९. म-मायायुद्धवि० ॥ १०. प्र फ म-
 भ-दुतं ॥ ११. प्र रा_२ फ म भ-स्वयं ॥ १२. रा_२ म-शूरो मानी । १३. अ-
 विशारदः । प्र रा_२ फ म भ-खरात्मजः । १४. प्र रा_२ फ म भ ०क्षो निशाचरः ॥
 १५. रा_२ म भ-चापि प्र० । १६. अतः परमधिकः पाठः—भ-निर्जगाम गृहाच्छु-
 भ्राद्वावणस्याज्ञया शनैः । आदिशच्च बलाध्यक्षं खरपुत्रो महाबलः ॥ १७. रा_२-
 चवाब्रवीत्वरन् । प्र फ-चेत्यब्रवीत्वरन् । म-आहूयतां महत् । भ-आहूयतामिति ॥

- १०] तस्य तद् वचनं श्रुत्वा बलाऽध्यक्षो निशा-चरः ।
 स्यन्दनं च बलं चैव समीपं समुपाऽनयत् ॥१॥ [७
 ११] प्र-दक्षिणं रथं कृत्वा ह्य आ-रुरोह निशा-चरः ।
 सूतं सं-चोदयामास शीघ्रं समैभि-वाहय ॥१०॥ [८
 १२] अथ तान् राक्षसान् सर्वान् मकराऽक्षोऽब्रवीद् इदम् ।
 आगच्छत, प्र-यास्यामः, पुर-तो मम राक्षसाः ॥११॥ [९
 १३] अहं राक्षस-राजेन रावणेन महाऽऽत्मना ।
 आ-ज्ञप्तः सम्-अरे हन्तुं ताव् उभौ राम-लक्ष्मणौ ॥१२॥ [१०
 १४] अद्य रामं वधिष्यामि लक्ष्मणं च निशा-चराः ।
 शाखा-मृगं च सु-ग्रीवं वानरांश् च शरोत्तमैः ॥१३॥ [११
 १५] अद्य शूल-निपातैश् च वानराणां महा-चमूम् ।
 आ-दहिष्यामि सम्प्राऽऽप्य शुष्केन्धनम् इवाऽनलः ॥१४॥ [१२
 १६] मकराऽक्ष-वचः श्रुत्वा ते च घोरा निशा-चराः ।
 सर्वे नानाऽऽयुधोपेतौ बल-वन्तोऽति-वेगिताः ॥१५॥ [१३
 १७] ते काम-रूपिणः शूरा दंष्ट्रिणः पिंगलेक्षणाः ।
 मातङ्गा इव नर्दन्तो ध्वस्त-केशा भयानकाः ॥१६॥ [१४
 १८] परि-चार्य महा-काया महा-कायं खराऽऽत्मजम् ।
 अभि-जग्मुस् तदा दृष्टाश् चालयन्तो वसुं-धराम् ॥१७॥ [१५
 १९] शंख-भेरी-सहस्राणाम् आ-हतानां तु सर्व-तः ।
 २०पू] क्ष्वेडिताऽऽस्फोटितानां च तत्र शब्दो महान् अभूत् ॥१८॥ [१६

१. रा_१ ल_१ ल_२ ब-नास्ति ॥ २. फ म-संनोद० । ३. रा_२-मामति-
 वाहय । भ-याहीति शंसितः ॥ ४. रा_२-प्रयास्यध्वं प्रेरिता । भ-०म पुरस्तान् ॥
 ५. रा_१ ल_१ ल_२-हनिष्यामि । ६. म-नास्ति ॥ ७. रा_१ ल_१ ल_२ अ प्र फ-
 नास्ति ॥ ८. रा_२-०कायं राक्षसास्ते । भ-महामायं महात्मानं । ९. रा_१ ल_१
 ल_२ अ प्र-मुद । १०. म-नास्ति ॥ ११. रा_२-च । १२. अतः परमधिकः पाठः—

प्र-भ्रष्टोऽथ करात् तस्य प्र-तोदः सारथेस् तदा ।

२४] पपात सहसा चैवं राक्षसस्य रथ-ध्वजः ॥१९॥ [१७

तस्य ये रथ-युक्तास् ते हया विक्रम-वर्जिताः ।

२५] चरणैर् आ-कुलैर् गत्या साऽर्क्षुपात-मुखा ययुः ॥२०॥ [१८

प्र-वाति पवनस् तस्य स-पांसुः खर-दौरुणः ।

२६] निर्-धौणे चाऽति-रौद्रस्य मकराऽक्षस्य दुर्-मतेः ॥२१॥ [१९

तानि दृष्ट्वा निमित्तानि राक्षसा वीर-संमताः ।

२७] अ-सञ्चिन्त्य गताः सर्वे यत्र तौ राम-लक्ष्मणौ ॥२२॥ [२०

धन-गज-महिषाऽङ्ग-तुल्य-वर्णाः

समर-मुखेष्व् अ-सकृच्च छांसासि-भिन्नाः ।

अहम् अहम् इति युद्ध-लालसाम् ते

N] रजनि-चैराः परि-चुङ्कुशुर् नदन्तः ॥२३॥ [२१

इत्यार्षे रामायणे युद्ध-काण्डे मकराक्ष-निर्याणं नाम

षट्पञ्चाशः सर्गः ॥५६॥

१२ अतः परमधिकः पाठः—भ-समारूढो रथं दिव्यं दीप्तानलशिखोपमम् ।
रणोपकरणैः सर्वैः कीर्णं हेमपुरस्कृतम् ॥ युक्तं बृहद्भिस्तुरगैर्जाम्बूनद-
विभूषणैः ॥ स दंशितः शरी खङ्गी किरीटी रुक्मकुण्डलः । शुशुभे राक्षस-
श्रेष्ठः सूर्यस्त्रिष्ट इवाम्बुदः ॥ वृतः स बलिभिर्वीरै राक्षसैर्घोरदर्शनैः । त्रिनि-
र्ययौ रणे धीरः यियासुर्यमसादनम् ॥ १. रा२-तस्य । २. रा२-स्य रथाद् ध्वजः ।
भ-राक्षसः सहजानुभिः ॥ ३. रा२-तस्याथ रथः । भ-तस्य ते वरः । ४. रा२ फ म-
साश्रुः ॥ ५. रा२-खरनिस्वनः । ६. रा२-निवति ॥ ७. प्र रा२ फ म भ-वीर्यसं० ॥
८. भ-वनः । ९. भ-खेऽथ सकृद्रदासिः । १०. भ-निवराः परिवभ्रमुर् ॥ ११.
प्र रा२ भ-लंकाकाण्डे ॥

[व-५८]= [सप्तपञ्चाशः सर्गः] =[दा-७९]

निर्गतं मकराऽक्षं ते दृष्ट्वा वानर-पुङ्गवाः ।

१] आ-पुत्याऽऽपुत्य सहसा योद्धु-कामा व्यव-स्थिताः १॥ [१

ततः प्र-वृत्तं युद्धं तु तुमुलं लोम-हर्षणम् ।

२] निशाचर-प्लवङ्गानां देवानां दानवैर् इव ॥२॥ [२

वृक्ष-मूल-निपातैश्च च बाणै-पातैश्च सं-म(१)तैः (१)तम् ।

३] अन्योऽन्यं पोथयन्ति स्म तदा कपि-निशाचराः ॥३॥ [३

पट्टिसैर् भिण्डि-पालैश्च च खर-पुत्रेण वानराः ।

६] सम्भ्रान्त-मनसः सर्वे दुदुबुर् भय-पीडिताः ॥४॥ [६

तान् दृष्ट्वा राक्षसाः सर्वे द्रवमाणान् वनौकसः ।

७] नेदुस् ते सिंह-वद् धृष्टं युध्यन्तो जित-काशिनः ॥५॥ [७

वि-द्रवत्सु तदा तेषु वानरेषु समन्त-तः ।

८] रामस् तान् वारयामास शर-वर्षेण राक्षसान् ॥६॥ [८

वारितान् राक्षसान् दृष्ट्वा मकराऽक्षो निशा-चरः ।

९] क्रोधात् काल-समाविष्टो वचनं चेदम् अब्रवीत् ॥७॥ [९

काऽसौ रामः सु-दुर्बुद्धिर् येन मे नि-हतः पिता ।

१०] जन-स्थान-गतः पूर्वं साऽनुजः स-परिच्छदः ॥८॥ [N

अद्य गन्ताऽस्मि वैरस्य पारं वै रजनी-चराः ।

१. व-नास्त्ययं सर्गः । २. प्र-नास्ति ॥ ३. रा२-रोम० । ४. रा१ ल१ ल२-अपि ॥ ५. रा१ ल१ ल२ अ प्र फ म भ-शिलापरिघपातनैः । ६. अतः परमधिकः पाठः—रा२ फ भ-प्रासमुद्गरदण्डैश्च निर्घातैरायसैस्तथा । ७. रा२-कदन् कपियूथानां चक्रुस्ते रजनीचराः । अतः परमधिकः पाठः—अ प्र फ भ-शक्ति-शूलगदाप्रासैः तोमरैश्च निशाचराः ॥ ८. रा२-शरौघैर् । भ-पट्टिसैर् । ९. फ-बाणपातैश्च संततं ॥ १०. रा१ ल१ म-दृष्ट्वा ॥ ११. रा२-विषण्णान् । १२. रा१-नास्ति ।

- ११] सु-हृदां चैव सर्वेषां नि-हतानां रणाऽजिरे ॥१॥ [N
हत्वा रामं सु-दुर्बुद्धिं लक्ष्मणं च नराऽधमम् ।
१२] तयोः शोणित-निष्यन्दैः करिष्ये सलिल-क्रियाम् ॥१० [N
एवम् उक्त्वा महा-बाहुर युद्धे स रजनी-चरः ।
१३] आऽलोकयत तत् सर्वं बलं राम-दिदृक्षया ॥११॥ [N
आ-हूयमानो बहुभिर् वानरैर् बल-शालिभिः ।
१४] युद्धाय सै-महातेजा रामाद् अन्यं न चेच्छति ॥१२॥ [N
मार्ग-माणम् तदा रामं बल-वान् रजनी-चरः ।
१५] रथेनाऽम्बुद-घोषेण व्य-अचरत् ताम् अनीकिनीम् १३ [N
दृष्ट्वा रामं स दूर-स्थं लक्ष्मणं च महा-रथम्(?) ।
१६] सेषुणा पाणिनाऽऽहूय ततो वचनम् अब्रवीत् ॥१४॥ [N
तिष्ठ राम मया सार्धं द्वन्द्व-युद्धं प्र-येच्छ मे ।
१७] त्याजैयिष्यामि ते प्राणान् धनुर-मुक्तैः शितैः शरैः १५ ॥ १०
यन् मैहं दण्डकाऽरण्ये पितरं हतवान् असि ।
१८] अन्-आगसं स्व-कर्म-स्थं स्मृत्वा कोपो वि-वर्धते ॥१६॥ [११
दंष्ट्रान्ते चाऽपि गात्राणि दुर्-आत्मन् मम राघव ।
१९] यन् मया हि न दृष्टम् त्वं तस्मिन् काले महीं-वने ॥१७॥ [१२
दिष्ट्याऽसि गोचरं राम त्वं प्राऽऽप्तो मम दर्शने ।
२०] काक्षितस्य क्षुधाऽऽर्तस्य सिंहस्येवेतरो मृगः ॥१८॥ [१३
अद्य मद्-वाण-वेगेन प्रेतानां विषयं गतः ।
२१] ये त्वं आजौ नि-हताः शूरास्तेः संहोऽद्य समेष्यसि १९ [१४

१. भ-युद्धेप्सु ॥ २. रा१ ल१ ल२ स भ-बलिभिर् । ३. स-चम० । भ-
सम० ॥ ४. अ म-रामं सुदू० । रा२-रामं सुदुर्धर्ष ॥ ५. भ-प्रवर्तय । ६. रा२
त्याजयिष्यामि त्वां प्राणैर् ॥ ७. रा२ स भ-यत्तदा । ८. भ-कोपोभिव० ॥ ९. अ
प्र-रा२ फ स भ-तेऽद्यापि चाऽङ्गानि । १०. भ-महाहवे ॥ ११. भ-दर्शनं प्राप्तो
मम राम रणाजिरे । १२. अ-०जनाः । फ स-०तरे मृगाः ॥ १३. भ-प्रेतरा-
विषयं । १४. रा२ फ स भ-व्याजौ । १५. भ-सह त्वं ॥

- बहुनाऽत्र किम् उक्तेन शृणु राम वचो मम ।
 २२] पश्यन्तु सकलौ लोकौ त्वां च मां च रणाऽजिरे ॥२०॥ [१५
 अस्त्रैर्वा गदया वाऽपि बाहुभ्यां वा महाऽऽहवे ।
 २३] अश्व-अरतं येन यद् राम वर्ततां तेन नो मृधम् ॥ [१६
 तेन मां प्रति-पुध्यस्व यदि जातोऽसि सत्-कुले ॥२१॥
 २४] अद्य मद्-बाण-निर्भिन्नं स्रस्तांऽगं क्षतजोक्षितम् ।
 क्रव्याऽद-संधाः कर्षन्तु रणे रेणु-परिष्कृतम् ॥२२॥ [N
 २५] मद्-बाहु-गोचर-गतः साम्प्रतं न भविष्यसि । [N
 मकराऽक्ष-वचः श्रुत्वा रामो दशरथाऽऽत्मजः ।
 २६] अब्रवीत् प्र-हसन् वाक्यम् उत्तरोत्तर-वादिनम् ॥२३॥ [१७
 चतुर्दश-सहस्राणि रक्षसां त्वत्-पिता च सः ।
 २७] त्रि-शिरा दूषणश्चैव हता मे दण्डके वने ॥२४॥ [१८
 स्व-आशिताम् तव मांसेन शृङ्ग-गोमायु-वायसाः ।
 २९] भ्रमिष्यन्त्य अद्य ते पार्ष तीक्ष्णतुण्डनखाऽऽयुधाः ॥२५॥ [२०
 रुधिराऽऽर्द्र-मुखा हृष्टा रक्तपक्षाऽण्डजाश्च ये ।
 ३०] खे गता वसु-धां चैव भ्रमिष्यन्ति संमन्त-तः ॥२६॥ [२१
 कथंसे किं वृथा भूढं बहून् अ-सदृशानि तु ।
 ३१] न रणे शक्यते जेतुं विना युद्धेन वाग्-बलात् ॥२७॥ [२८

१. भ-०ना वा । २. अ प्र रा२ फ म-लोकाः समरे त्वां मां चैव ॥
 ३. रा१ ल१ ल२ अ प्र-अस्त्रैश्च । ४. प्र रा२ फ-नो युधि । ५. भ-वर्ततां तेन
 वा युद्धमभ्यस्तं चापि यत्त्वयि ॥ ६. अतः परमधिकः पाठः—भ-त्वामद्य निह-
 निष्यामि यदि तिष्ठसि संयुगे ॥ ७. भ-त्वादुना C. भ-अद्य त्वत्ता भविष्यन्ति ॥
 ८. भ-ह । १०. भ-खं । ११. भ-ये चान्ये पिशिताशिनः ॥ १२. भ-रक्षो ।
 १३. अतः परमधिकः पाठः—प-एवमुक्त्वा महाबाहुः संधाय धनुषि शरम् ।
 आकर्ण्यपूर्णमाकृष्य चिक्षेपाहितवक्षसि ॥ तमापतंतं संप्रेक्ष्य शरमन्तक-

एवम् उक्तम् तु रामेण खर-पुत्रो निशा-चरः ।
 ३२] बाणौघान् मुमुचे तस्मै राघवाय रणाऽजिरे ॥२८॥ [२२
 ताञ्छराञ्छर-वर्षेण रामश्चिच्छेद नैकधा ।
 ३३] नि-पेतुर्भुवि ते छिन्ना रुक्म-पुङ्खाः सहस्र-शः ॥२९॥ [२३
 तद् युद्धम् अभवत् तत्र समेत्याऽन्योऽन्यम् ओजसा ।
 ३४] खर-राक्षस-पुत्रस्य रामस्य च महाऽऽत्मनः ॥३०॥ [२४

सन्निभम् । मकराक्षः प्रचिच्छेद त्रिभिर्भलैः प्रतापवान् ॥ ततो रामः शितैर्बाणैः
 षड्भिस्तं राक्षसोत्तमम् । स्नापुनर्द्वैः शिलाधौतैर्ललाटे समताडयत् ॥ तौ दृष्ट्वा
 स्तं प्रयुक्तौ तु यमांतकसमप्रभौ । अन्योन्यं समरे जघ्नुः पुनर्वान्गराक्षसाः ॥ चि-
 कीर्षुः प्रतिकर्तुं स मकराक्षो महाबलः । मुमोचाशीविषाकारान्नाराचानेकवि-
 शनिं ॥ तैर्हेमपुंखैस्तीक्ष्णाम्रैर्ललाटे ताडितः समम् । चुक्रोध राघवः श्रीमान्ना-
 राचैर्भृशताडितः ॥ चिक्षेप राक्षसे रामो नाराचान्सुसमाहितान् । नाराच-
 माला सा तस्य शुशुभे वदनाश्रिता । यथा शरदि मत्तानामावली मधुपा-
 यिनाम् ॥ भल्लं निशितमादाय ततो रामो व्रतां वरः । अस्यतः क्षिप्रहस्तस्य
 धनुश्चिच्छेद भासुरम् ॥ ध्वजमेकैषुणा चैव प्रतोदं सारथेस्तदा । चतुर्भिश्चतुरो
 वाहान्मकराक्षं च पंचभिः ॥ ततो निमेषादपरं सज्यं कृत्वा महाधनुः ।
 उत्ससर्ज महाबाहुर्मंडलीकृतकार्मुकः ॥ मकराक्षः शरान्वोरान् कालांतक्य-
 मोपमान् । तयोर्मुक्तेन च तदा शरजालेन भास्वता । द्वितीयमिव चाकाशं
 तलवद्धमभूत्तदा । अथाग्नेयं महाघोरं तामसं नाम नामतः । उत्ससर्ज
 महाबाहुस्त्रमप्रतिवारणम् ॥ सौरेणास्त्रेण तं चापि काकुत्स्थः प्रममाथ ह ।
 ततोस्त्रयुद्धमभवत्तुमुलं लोमहर्षणम् ॥ अभूत्तत्पूर्वं सुमहद्वामराक्षसयोस्तदा ।
 निहत्यास्त्रमहावर्षं मकराक्षस्य रक्षसः ॥ १. भ-नास्ति । २. भ-असृजत् ॥
 ३. भ-ततस्तान् । ४. भ-पेतुस्ते भुवि विच्छिन्ना ॥ ५. भ-राक्षसस्य च
 पुत्रस्य सूनोर्दशरथस्य च ॥

- जीमूतयोर् इवाऽऽकाशे शब्दो ज्या-तलयोस् तयोः ।
 ३५] धनुर्-मुक्तः स्वनोत्कृष्टः श्रूयते हि^१ रणाऽजिरे ॥३१॥ [२५
 देव-दानव-गन्धर्वाः किं-नराश् च महोरगाः ।
 ३६] अन्तरिक्ष-गताः सर्वे द्रष्टु-कामास् तद् अद्भुतम् ॥३२॥ [२६
 विद्धम् अन्योऽन्य-गात्रेषु द्वि-गुणं वध्यते परः ।
 ३७] कृतं-^(१)प्रकृतं-^(१)प्रकृतं-^(१)प्रकृतं अन्योऽन्यं कुर्वते तौ रणाऽजिरे ३३ [२७
 शरौघ-सन्तताः सर्वा दिशश् च वि-दिशस् तथा ।
 ३८] सं-छन्ना वसु-धा चैव सम-अन्तान् न प्र-काशते ॥३४॥ [२९
 राम-मुक्ताब् छित्तान् बाणान् राक्षसोऽप्य् अच्छिनद् रणे ।
 ३९] रक्षो-मुक्तांश् च रामो वै नैकधा प्राऽच्छिनच् छरैः ॥३५॥ [२८
 ततः क्रुद्धो महा-बाहुर धनुश् चिच्छेद सं-युगे ।
 ४०] अष्टभिर् अर्थे नाराचैः सृतं विव्याध राघवः ॥३६॥ [३०
 छित्वा शरै रथं रामो रथाद् अश्वान् अमोक्षयत् ।
 ४१] वि-रथो वसु-धां प्राऽऽप्य मकराऽक्षो निशा-चरः ॥३७॥ [३१
 अधिकं क्रोध-संरब्धः शूलं जग्राह पाणिना ।
 ४२] त्रासनं सर्व-भूतानां युगाऽन्ताऽग्नि-सम-प्रभम् ॥३८॥ [३२
 संवि-भ्राम्याऽथ तं शूलं प्र-ज्वलन्तं निशा-चरः ।
 ४३] क्रोधाच् च प्राऽहिणोत् तस्मै राघवाय महाऽऽत्मने ॥३९॥ [३४
 आपतन्तं ज्वलन्तं तु खर-पुत्र-कर-च्युतम् ।
 ४४] बाणैस् तु त्रिभिर् आ-काशे शूलं चिच्छेद राघवः ॥४०॥ [३५

१. ल^१ल^२ अ-मुवि । भ-तदा ॥ २. भ-स्म ॥ ३. भ-० राः सम० । ४. फ-
 ० क्षचराः । भ-अन्तरिक्षे स्थिताः । ५. रा^१ल^१ल^२ नास्ति ॥ ६. भ-गात्रेषु विव्यथे-
 न्योन्यं द्विगुणं विव्यथे पुनः । ७. भ-कृतप्रतिकृते यत्नौ चेरुत्सु ॥ ८. भ-बाणौघैः
 संततैः । ९. भ-प्रच्छादितास् ॥ १०. भ-हि बाणांस्तात्रक्षश्चिच्छेद सायकैः । ११. भ-
 रामोपि ॥ १२. भ-० मिद्वैव ॥ १३. भ-परैस्तथा । १४. भ-व्यपोथयत् । १५. भ-
 ० थोप्यथ भूमिष्ठो ॥ १६. भ-क्रोवरक्तेक्षणः शीघ्रं ॥ १७. भ-प्रहस्याविष्य तच्छूलं
 मकराक्षो ॥ १८. ल^१ल^२ प्र भ-च ॥

- तच्च छिन्नं वसुधां शूलं दिव्यं हाटक-भूषितम् ।
 ४५] व्य-अदीर्यत महोल्केव राम-बाणाऽर्दितं भृशम् ॥४१॥ [३६
 तच्च छूलं नि-हतं दृष्ट्वा रामेणाऽद्रुत-कर्मणा ।
 ४६] साधुसाध्व इति भूतानि व्या-हरन्ति नभस्-तलात् ४२[३७
 तद् दृष्ट्वा वि-फलं शूलं मकराऽक्षो निशा-चरः ।
 ४७] मुष्टिम् उद्-यम्य काकुत्स्थं तिष्ठ तिष्ठेति चाऽब्रवीत् । ४३[३८
 स तं दृष्ट्वा पतन्तं तु प्र-हस्य रघु-नन्दनः ।
 ४८] पावकाऽस्त्रं ततो रामैः सं-दधे च शैराऽऽसने ॥४४॥ [३९
 तेनाऽस्त्रेण हतो रक्षः काकुत्स्थेन रणाऽजिरे ।
 ४९] संभिन्न-हृदयस् तत्र पपात च ममार च ॥४५॥ [४०
 ततस् ते राक्षसाः सर्वे मकराऽक्षे हते^१ तदा ।
 N] लङ्काम् एव प्र-धावन्ति राम-बाण-प्रपीडिताः ॥४६॥ [४१
 दशरथ-नृप-पुत्र-बाण-वेगै
 रजनि-चरं नि-हतं खराऽऽत्मजं तम् ।
 ददृशुर् अति-बलं सुराः प्र-दृष्ट्वा
 N] गिरिम् इव वज्र-हतं क्षणाद् वि-शीर्णम् ॥४७॥ [४२

इत्यार्षे रामायणे युद्ध-काण्डे मकराऽक्ष-वधो नाम

सप्तपञ्चाशः सर्गः ॥५७॥^{१४}

१. भ-विहतं । २. भ-रंत विहायसि ॥ ३. अतः परमधिकः पाठः—भ-
 स्थितोहं यदि ते शक्तिर्युध्यस्वाद्य मया सह ॥ ४. भ-च । ५. भ-शीघ्रे । ६. भ-
 स्वश० ॥ ७. भ-तदा रणे । ८. भ-छिन्नवर्मतनुत्राणं ॥ ९. भ-निपातिते । १०. प्र
 रा२फ म-बाणादितास्तदा । भ-रामेणाभ्यर्दिता ययुः ॥ ११. भ-अथ च देवताः ।
 १२. भ-तदा विशालं ॥ १३. प्र रा२ भ-लंकाकाण्डे । म-युद्धपर्वणि । १४. भ-
 मकराक्षवधः ॥

[वं-५२,५९]= [अष्टापञ्चाशः सर्गः] =[दा-८०]

मकराऽक्षं हतं श्रुत्वा रावणः समिति-जयः । [१ पू
N] राक्षसाश्चैव ये तत्र प्रधाना नि-हता रणे ॥१॥ [N
तौ चाऽपि भ्रातरौ श्रुत्वा कुम्भकर्णाऽऽत्मजौ रणे । [N
N] आ-दिदेशाऽथ सं-कुद्धो रणायेन्द्र-जितं पुनः ॥२॥ [२ उ
जैहि वीर महा-वीर्यौ रणे राघवं-लक्ष्मणौ ।
अ-दृश्यो दृश्यमानो वा सर्व-था त्वं बलाऽधिकः । [३
N] वानरं चैव सु-ग्रीवं तं वाऽनार्यं वि-भीषणम् ॥३॥ [N
तम् अप्रतिम-कर्मणं जितवांस् त्वं शची-पतिम् ।
N] किं पुनर् मनु-जौ वीरौ न हनिष्यसि सं-युगे ॥४॥ [४

N] तथोक्ते राक्षसेन्द्रेण प्रति-गृह्य पितुर् वचः ।
१९पू] यज्ञ-भूमौ सविधिवज्जुहावाऽग्निम् अथेन्द्र-जित् ॥५॥ [५
N] जुह्वतश्चाऽस्य तत्राऽग्निं रक्षसो भीम-कर्मणः ।
२१उ] आ-ययुस् तत्र सं-भ्रान्ता राक्षसा यत्र रावणिः ॥६॥ [६
शस्त्राणि शर-पत्राणि सैम-इधश्च वि-भीतकाः ।
२२] लोहितानि च वासांसि स्रुवा काष्ठाऽऽयसी तथा ॥७॥ [७

१. रा फ म-हतेषु तेषु रक्षसु रावणो राक्षसाधिपः । २. रा २ फ म-
नास्ति ॥ ३. प्र भ-०त्मजावुभौ । ४. भ-सुतं । ५. रा २ फ म-अत आरभ्य
११-श्लोकान्तः पाठः ४१-श्लोकात्परं व्यत्यासेन पठितः ॥ ६. रा १ ल १ ल २
व अ प्र-याहि । ७. भ-त्वं रामल० । ८. रा १ ल १ ल २ व अ प्र-तथार्थं च । ९. भ-
नास्ति ॥ १०. रा २ फ म-इन्द्रं जयसि संयुगे । ११. रा २ फ म-किमुक्तो मातुषौ
दृश्यौ । भ-०जौ वीर ॥ १२. ल २ व अ प्र फ म भ-तथोक्तो ॥ १३. रा १ ल १
ल २ व अ प्र-सर्वाणि । रा २ फ-दर्भाश्च । १४. म-नास्ति ॥

सर्व-तोऽग्निं समा-स्तीर्य शर-पत्रैः स-तोमरैः ।
 २३] छागस्य कण्ठ-देशं तु छित्वा जग्राह शोर्णितम् ॥८॥ [८
 २४पू] जुहाव च संम-इन्द्रस्य ततो वह्नेर् महाऽर्चिषः ।
 बभूवुस् तानि लिङ्गानि वि-जयं प्रति तस्य वै ॥९॥ [९
 २५] प्रदक्षिणाऽऽवर्त-शिखम् तप्त-काञ्चन-सन्निभः ।
 २६पू] हविस् तु प्रति-जग्राह पावकः स्वयम् उत्थि(द्-स्थितः) ॥१०॥ [१०
 हुत्वाऽग्निं तर्पयित्वा तु दैत्य-दानव-राक्षसान् ।
 २९] आ-रुरोह रथं दी-प्तम् अन्तर्धान-गतं शुभम् । [११
 N] स वाजिभिश् चतुर्भिश् च बाणैश् च नि-शितैर् युतम् ॥११॥ [१२पू

क्रोधेन महताऽऽविष्टो निर्-जगाम महा-बलः ।
 राक्षसांश् चैव ये तत्र प्रधानांऽसुरसम्मताः ।
 N] परि-चार्याऽऽशु निर्-जग्मुः सर्वे ते काम-रूपिणः ॥१२॥ [N
 ततो रावणिम् आ-यान्तं पताका-ध्वज-शोभितम् ।
 N] अभ्य-अयाद् राक्षस-बलं त्रि-नदद् वै युयुत्सया ॥१३॥ [N
 नादास् तूर्य-प्रधानांश् च शंखानां च सहस्र-शः ।
 N] जज्ञिरे सिंह-नादांश् च भेरीणां च महा-स्वनाः ॥१४॥ [N
 तं ते सम्-ईक्ष्य निर्-यान्तं रावणिं राक्षसैर् वृतम् ।
 N] आ-पेतुर् हरयः सर्वे गजाः पुष्करिणीम् इव ॥१५॥ [N
 ततः प्र-वृत्तः सु-महान् रक्षसां वानरैः सह ।
 ५९, २] सं-ग्रामस् तुमुलस् तत्र जयम् अन्योऽन्यम् इच्छताम् ॥१६॥ [N
 ३पू] ततस् ते राक्षसा वीरा वानराणां महौजसाम् ।

१. प्र रा२ फ म भ-जीवितं ॥ २. फ-शरहोमस० । म-सहहोमस० ॥
 ३. फ म भ-तत् ॥ ४. रा१ ल१ ल२ व अ-श्रीमद् । ५. रा२ फ म-अतः परं विंशति-
 सर्गस्थः १३-३८-शद्लोकान्तः पाठोऽधिकपाठत्वेन पठितचरः द्र० ॥ ६. रा२ फ
 म-अत आरभ्य २२-शद्लोकान्तः पाठो नास्ति । ७. व अ प्र-० नाः सु० ॥
 ८. भ-अन्वयाद् ॥ ९. भ-नानातूर्यनिनादाश्च ॥

N] त्रासयन्ति ह्य अनीकानि धनूंष्य उद-यम्य वेगिताः ॥१७॥ [N

N] ते शरैर् बहुभिश् चित्रैस् तीक्ष्णै-वेगैर् अलं-कृतैः ।

तोमरैर् अंकुशैश् चैव वानराञ् जघ्नुर आ-हवे ॥१८॥ [N

४] गदा-परिघ-निस्त्रिंश-शूल-पट्टिस-मुद्गरैः ।

३३] शक्ति-खड्ग-भुसुण्डीभिर् ऋष्टि-पात-विकम्पनैः ॥१९॥ [N

गदा-मुसुल-चक्रैश् च भिण्डिपाल-परश्वधैः ।

N] पांसुवाताऽग्निसलिलैर् भस्म-लोष्ट-तृण-द्रुमैः ॥२०॥ [N

सं-रुजाऽऽरुज भिन्धीऽति जहि वि-द्रावयेति च ।

५] तयोस् तद् अभवद् युद्धं सेनयोर् हरि-रक्षसाम् ॥२१॥ [N

एकः समेति चैकेन द्वाभ्यां द्वौ चैव राक्षसौ ।

६] न्य-अपातयन् रणे तस्मिन् त्रयस् त्रीन् बहवो बहून् ॥२२॥ [N

रावणिस् तु ततः क्रुद्धंस् तान् उवाच निशा-चरान् ।

७] दृष्ट्वा भवन्तो युध्यन्तु वानराणां जिघांसया ॥२३॥ [N

ततस् ते राक्षसाः सर्वे नन्दन्तो जयै-काक्षिणः ।

८] अभ्य-अवर्षस् तदा घोरा वानराञ् छर-दृष्टिभिः ॥२४॥ [N

ते वध्यमानाः सम्-अरे वानराः पादपाऽऽयुधाः ।

९] अभ्य-अद्रवन्त सहसा गर्वितोस् तान् निशा-चरान् ॥२५॥ [N

१. प्र भ-त्रासयन्तो ॥ २. ल_१ल_२ व-तैः । ३. रा_१ ल_१ ल_२ व अ प्र-
बाणैस् । ४. ल_१ ल_२ व-तीक्ष्णैर्वेगैर् ॥ ५. भ-यष्टिप्रासवि० ॥ ६. भ-महा-
मुसल० ॥ ७. भ-प्ररु० ॥ ८. रा_१ल_१ल_२व अ प्र-चैके द्वौ । ९. अतः परमधिकः
पाठः—रा_२फ म-निहतं मकराक्षं तं दृष्ट्वा रामेण संयुगे । शक्रजित्सुमहातेजा
विवेश रणसंकटम् ॥ ततो युद्धं समभवद् रक्षसां वानरैः सह । निघ्नतां तत्र
चान्योन्यं निशाचरवनौकसाम् ॥ आक्रीड इव रुद्रस्य घ्नतः कालात्ययै
पशून् ॥ १०. रा_२ फ म-सुसंकुब्धस् ॥ ११. भ-नन्दन्तो युद्धकां० ॥ १२. रा_२
फ म-राक्षसा भीमविक्रमाः । भ-सहितांस्तान्निशाचरान् । १३. अतः परमधिकः
पाठः—अ प्र फ म भ-केचिच्छिताः समादाय मुष्टिमुद्यम्य चापरे । वानराः
समरे तस्मिन् राक्षसांश्च निजत्रिरे ॥ जानुभ्यां पातिताः केचिद्धानरैस्ते
निशाचराः । सुस्रुवुर्बुधोपान्ते हन्यमाना निशाचराः ॥

निरस्त-नासा-कर्णाश् च राक्षसा भिन्न-मस्तकाः ।

१३] सुसुवू रुधिरं भूरि नंगा गैरिक-धातु-वत् ॥२६॥ [N

तैर् हतैर् हृम्यमानैश् च भ्रमद्भिः पतितैर् अपि ।

१४] क्रूरम् आ-योधनं तेषां बभौ वानर-रक्षसाम् ॥२७॥ [N

राक्षसा बहवस् तत्र वानरैर् अर्दिता रणे ।

१५] व्य-अधावन्त तदा लंकां त्यक्त्वेन्द्र-जितम् आ-हवे ॥२८॥ [N

१६पू] तेषां प्र-द्रवतां लंका प्र-चकम्प स-कानना ।

[N] शांखामृगभयाऽऽर्तानां राक्षसानां समन्त-तः ॥२९॥ [N

१६उ] इन्द्र-जिच् च ततः क्रुद्धो महा-तेजा महा-बलः ।

वानराणां शरीराणि व्य-अधमन् नि-शितैः शरैः ॥३०॥ [N

१७] शरणैकेन स तदा हरीणां पञ्च सप्त च ।

विभेद सम्-अरे क्रुद्धो राक्षसान् सम्प्र-हर्षयन् ॥३१॥ [N

१८] स बाणैः सूर्य-संकाशैः शीतकौम्भ-परिष्कृतैः ।

वानरान् सम्-अरे भीमः प्र-ममाथ सु-दुर्जयः ॥३२॥ [N

१९] ततोऽष्टा-दशभिर् बाणैः स विद्ध्वा गन्ध-मार्दनम् ।

विन्याथ नवभिश् चैव नलं दूराद् अव-स्थितम् ॥३३॥ [N

१. भ-०स्तहतुक० । २. रा१ल१ल२ व अ प्र भ-खवदूरुधिरधाराश्च ।
३. रा१ल२ व-नागा ॥ ४. रा२ फ म-नास्ति । ५. फ-स्तनद्धिर्नपतद्धिश्च
क्रूरमायोधनं वभौ । म-अधिकं निस्तनद्धिश्च क्रूरमायोधनं वभौ ॥ ६. रा२-निहतास् ।
७. रा२-वानरा निहता । फ म-निहता वानरै । ८. रा२ फ म-परे त्यक्त्वा
लंकामेव निशाचराः ॥ ९. भ-०कम्पे । १०. रा२-वानरैश्च भ० । ११. फ-
नास्ति ॥ १२. रा२ फ म-०मद्रावणात्मजः ॥ १३. रा२-शरण्यैकेन । १४. रा२
फ म भ-च हरीन् नव पञ्च च सप्त च ॥ १५. रा२ फ म भ-शरैः । १६. रा२-
शातकुम्भविभूषितैः । फ म-०भविभूषणैः । भ-शातकुम्भप० । १७. भ-भीमान् ॥
१८. रा१ ल१ ल२ व अ प्र रा२ म-स विद्धा ग० । फ-अत आरभ्य ३७-श
श्लोकस्य प्रथमपादं यावन्नास्ति । १९. रा२-नवभिर्वर्णैर् ॥

२०] सप्तभिः च महावीर्यं गवयं शीघ्र-गैः शरैः ।

पञ्चभिर् वि-शिश्वैश्चैव गजं विव्याध सं-युगे ॥३४॥ [N

२१] अयरांश्च पृथग् वागैर् वानरान् अरि-मर्दनः ।

N] प्रति-विव्याध चैकैकं सप्तभिः सप्तभिः शरैः ॥३५॥ [N

ततस् ते वानराः सर्वे भिन्न-देहा वि-चेतसः ।

२२] व्यथिता वि-द्रवन्ति स्म रुधिरेण सम्-उक्षिताः ॥३६॥ [N

के-चिद् आर्त-स्वरं चकुर वि-नेर्दुश्च च परे रणे ।

२३] रणे वा नि-हताः के-चिन् नि-पेतुर् विगताऽस्रवः ॥३७॥ [N

ते हन्यमाना वाणौघैस् तेनाऽमित्रेण सं-युगे ।

२४] शलभा इव सं-पेतुर् वानराः सर्व-तो दिशः ॥३८॥ [N

के-चिद् आ-रुरुहुर वृक्षान् के-चिद् आ-रुरुहुर न-गान् ।

२५] के-चिद् आ-प्लुत्य सहसा वानरास् तु गता वनम् ॥३९॥ [N

६०-१५] वि-द्राव्य वानरान् सर्वान् इन्द्र-जित् समिति-जयः ।

N] रणात् प्रति-पयौ शीघ्रं स्वां पुरीं रावणाऽऽत्मजः ॥४०॥ [N

इत्यार्षे रामायणे युद्ध-काण्डे इन्द्रजिद्-युद्धं नामाऽष्टापञ्चाशः सर्गः ॥५८॥

१. रा२ म-०वीर्यो नीलं मर्मविदारणैः । २. रा२-मार्गणैः ॥
३. रा२ फ म-स रणाजिरे । भ-अरिमर्दनः ॥ ४. रा१ ल२ व अ प्र
फ-शूरा । ५. रा२-०तनाः ॥ ६. रा२फ म-विभिन्ना वानरा । ७. रा२ म फ
भ-रक्षोवाणहताः । ८. रा२फ म भ-०तुश्च ग० ॥ ९. अतः परमधिकः पाठः—
फ- ते कूटयोधिनस्तस्य संग्रामे दृष्टविक्रमाः ॥ १०. रा२ फ म-केचिच्च
धरणीधरान् । ११. रा१ ल१ ल२ व अ प्र-वानरा ययुरम्बरम् । म-०रास्ते
गता क्षयं । १२. रा२ फ-केचिच्च तत्रा युव्यन्त युद्धव्रतममनुव्रताः ॥
१३. अतः परमधिकः पाठः—रा१ ल१ ल२ व अ प्र-विद्राव्य सर्वान्स-
न्नाग्नगरं प्रविवेश ह । तं रावणः परिष्वज्य मुदा वचनमब्रवीत् ॥ लघुलला
महावीर्या येपि राक्षसपुंगवाः । ते वै सर्वे हताः पुत्र राघवेण दुरात्मना ॥

[वं-६०] = [एकोनषष्टितमः सर्गः] = [दा-८१]

N] स विज्ञाय मतं तस्य रावणस्य महाऽऽत्मनः ।

१७] सन्निवृत्त्याऽऽहवात् तस्मात् प्रविवेश पुरीं ततः ॥१॥ [१

सोऽनुचिन्त्यै वधं तेषां राक्षसानां तरस्विनाम् ।

२] रोषताम्रेक्षणो वीरो निर्जंगाम पुनर्बली ॥२॥ [२

स च पश्चिमद्वारेण निर्गम्यौ राक्षसेश्वरः ।

३] इन्द्रजित् परमोद्विग्नः परेषां जनयन् भयम् ॥३॥ [३

मेघनादस् ततो दृष्ट्वा भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ।

N] रणायाऽभ्युत्थि(द-स्थितौ) वीरौ जुहुवे पावकं तदा ॥४॥ [४

रथं ततो व्यवस्थाप्य रावणी राक्षसैर् वृतः ।

N] सीतां माया-मयीं कृत्वा तस्या वधम् अरोचयत् ॥५॥ [५

N] सर्वेषां मोहनाऽर्थं तु कृत्वा बुद्धिं सुदुर्मतिः ।

त्वया पुनर्भूतं तत्र रावणः सहलक्ष्मणः । घोरेण शरबंधेन संयतो रणमूर्धनि ॥

सांप्रतं तु हरीन्सर्वान्द्रावयित्वा मुहुर्मुहुः । आगतोसि रणाद्वीर कोन्योस्ति

सदृशस्त्वया ॥ तद्वच्छ पुत्र भूयस्त्वमायोधनशिरः प्रति । जहि तौ पाप-

कर्माणौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥ पुरा त्वयेन्द्रं निर्जित्य देवराजं सुराधिपम् ।

राक्षसा हर्षितास्तात यशः प्राप्तमनुत्तमम् ॥ अशक्यं च दीनाभ्यां च मनु-

ष्याभ्यां रणाजिरे * ॥ १. प्र रा२ फ म भ-रावणस्य । २. रा२ फ म-पुनः

पुरीं ॥ ३. रा२ फ म-०नुस्मृत्य । ४. रा१ ल१ ल२ व अ-०प्रमुखो वेगान् ।

५. भ-युद्धायैव मनो दधे ॥ ६. रा१ ल१ ल२ व अ प्र-०साधिपः । म-०सैवृतः ।

७. सर्वेषां ॥ ८. भ-इन्द्रजित् तथा । रा२ फ म-०तदा । ९. रा१-०तो वी० ।

रा२ फ म भ-०भ्युद्यतौ । प्र-०तो वी रो जुहाव ॥ १०. भ-बलेन महतावृत्य ॥

* अतः परं 'यथोक्तं' इत्यादि 'स वाजिभिः' इत्यन्तं ५-११-श्लोकान्तं

पाठं पुनः पठित्वा 'जज्वाल वपुषा चैव रावणिः पावको यथा । इत्यार्षे रामायणे

युद्ध-काण्डे रावणवाक्यं नाम सर्गः, इति चाऽधिकः पठितः ॥

- ४३] हन्तुं सीतां व्यव-सितः कपीनाम् अभि-तो ययौ ॥६॥ [६
 तं तु दृष्ट्वा विनिर्-यान्तं नैगर्याः काननौकसः ।
 ५] उत्-पेतुर् अभिसं-रब्धाः शिला-हस्ता युयुत्सवः ॥७॥ [७
 हनू-मान् पुर-तस् तेषां जगाम हरि-यूथपः ।
 ६] उद्-यम्य सु-महच् छृङ्गं पर्वतस्य दुरा-सदम् ॥८॥ [८
 स ददर्श निरा-लम्बां स्थिताम् इन्द्र-जितो रथे ।
 ७] एक-वेणी-धरां सीतां रक्षो-हरण-कर्षिताम् ॥९॥ [९
 परिक्लिप्तैकवसनां मण्डनाऽर्हाम् अ-मण्डिताम् ।
 N] रण-रेणु-समादिग्धां भीम-रूपां वराऽऽननाम् ॥१०॥ [N
 रजो-मलाभ्यां सं-लितैः सर्व-गात्रैर् अव-स्थिताम् ॥१०उ
 ददर्श हनु-मांस् तत्र स-पंक्तं इव पद्मिनीम् । [N
 N] स मुहूर्तम् इव ध्यात्वा सीतेयम् इति वानरः ॥११॥ [११पू
 तां दीनां मल-दिग्धाऽङ्गीं रथ-स्थां प्रेक्ष्य मैथिलीम् ।
 ८] बाष्प-पर्याकुल-मुखो हनू-मान् व्यथितोऽभवत् ॥१२॥ [१२
 अब्रवीत् तां तु शोकाऽऽर्ता निर्-आनन्दां तपस्विनीम् ।
 ९] दृष्ट्वा सीतां रथे तस्य रावणस्य दुर-आत्मनः ॥१३॥ [१३
 किं चिकीर्षितम् अस्येति चिन्तयन् स महा-कपिः ।
 १०] सह तैर् वानरैः सर्वैर् अभ्य-अधावत् स रावणिम् ॥१४॥ [१४

१. भ-वानराभिमुखं ॥ २. भ-नास्ति ३. अ-नास्ति ॥ ४. भ-
 ततो दीनां सीतां । ५. रा१ ल१ ल२ व अ प्र भ-उपवासकृशाननां ॥
 ६. रा१ ल१ ल२ व अ भ-दीनां विवर्णवदनां मूर्च्छया भृशदुःखितां । प्र-
 नास्ति । ७. प्र म-नास्ति ॥ ८. रा१ ल१ ल२ व अ प्र-रक्तामिषाभ्यां । ९. फ
 भ-आलितैः । १०. रा१ ल१ ल२ व अ प्र-अर्धगात्रैर् । ११. रा२ म-नास्ति ।
 १२. रा१ ल१ ल२ व अ प्र-सायाह । १३. भ-मेदिनी । १४. ल१ ल२
 अ प्र रा२-सुषु० ॥ १५. रा१ ल१ ल२ व अ प्र-१२-शश्लोकादाभ्य
 १७-शश्लोकपूर्वार्धान्तःपाठो नास्ति ॥

तद् वानर-बलं दृष्ट्वा रावणिः क्रोध-मूर्च्छितः ।

११] कृत्वा वि-क्रोशं निस्त्रिशं प्र-जहास महा-स्वनम् ॥१५॥ [१५

तां प्र-गृह्य स केशेषु रावणिर् जनकाऽऽत्मजाम् ।

१२] क्रोशन्तीं राम रामेति दृष्ट्वा माया-मयीं तदा । [१६

खड्ग-रत्नं समा-गृह्य केश-पक्षे पराऽमृशत् ॥१६॥ [१९पू

१३] गृहीतां तां तदा दृष्ट्वा हनु-मान् दैन्यम् आ-गतः । [१७पू

N] बभूव चिर-दृष्ट्वा हि तेन सा जनकाऽऽत्मजा ॥१७॥ [११उ

N] तद्-वधायोद्-यतं पापं हनू-मान् पवनाऽऽत्मजः । [१७उ

अब्रवीत् परम-कुट्रो रावणिं परि-भर्त्सर्यन् ॥१८॥ [१८उ

१४] नृ-शंसाऽन्-आर्यं दुर्-वृत्तं क्षुद्रं पाप-विनिश्चय । [२०उ

N] ब्रह्मर्षीणां कुले जातो राक्षसीं योनिम् आ-स्थितः ॥१९॥ [१९उ

N] धिक् त्वां पाप-समाचारं यस्य ते मतिर् ईदृशी ।

अ-कार्यं नाऽद्य ते कार्यम् ईदृशं सु-विर्गर्हितम् ॥२०॥ [२०

१५] च्युतां गृहाच् च राज्याच् च राम-हस्ताच् च मैथिलीम् । [२१पू

अन्-आगसां त्वं वि-वशाम् अ-पापां किं जिघांससि । [N

१६] किं तु चैवाऽपराधोपि यद् एनां हन्तुमिच्छसि ॥२१॥ [२१उ

सीतां च हत्वा न चिराज् जीवितं मोक्षयसे प्रियम् ।

१७] वधाऽर्हः कर्मणाऽनेन मम हस्त-गतो ह्य असि ॥२२॥ [२२

ये च स्त्री-घातिनो लोके ये चैवाऽवध्य-घातिनः ।

१८] इह जीवितम् उत्-सृज्य प्रेत्य तान् उप-भोक्षयसे ॥२३॥ [२३

एवं ब्रुवाणो हनु-मान् बहुभिर् वानरैर् वृतः ।

१. भ-लक्षणेति च तां मुहुः ॥ २. भ-मूर्धजेषु । ३. भ-दुःखितोऽभवत् ॥
४. रा२ फ म भ-दुःखजं वारि नेत्राभ्यामुत्सृजन् । ५. अ म-रावणिः । ६.
भ-राक्षसाधमं ॥ ७. भ-पापपराक्रम ॥ ८. भ-नृशंस लोकगर्हितं ॥ ९. रा१ लं
लं व अ प्र-भोगाच् । १०. रा२ फ म-नास्ति ॥ ११. भ-जीविष्यसि कथंचन ॥
१२. फ- चैव शिशुषां ॥ १३. रा१-तामनुभोक्षयसि ॥

१९] अभ्य-अधावत सं-क्रुद्धो राक्षसेन्द्र-मुतं प्रति ॥२४॥ [२४

आ-पतत् तु तदा भीमं तद् अनीकं वनौकसाम् ।

२०] राक्षसो भीम-कर्मा स सम-अरे प्रत्य-अवारयत् ॥२५॥ [२५

तां तु बाण-सहस्रेण वि-क्षोभ्य हरि-वाहिनीम् ।

२१] परि-वार्य हनू-मन्तं प्रत्य-उवाचेन्द्र-जित् तदा ॥२६॥ [२६

मु-ग्रीवस् त्वं च रामश् च यन् निमित्तम् इहाऽऽगताः ।

२२] तां हनिष्यामि वैदेहीम् एषोऽद्य तव पश्यतः ॥२७॥ [२७

इमां हत्वा ततो रामं लक्ष्मणं त्वां च वानर ।

२३] मु-ग्रीवं च हनिष्यामितं चोऽन्-आर्य वि-भीषणम् ॥२८॥ [२८

२४पू] न हन्तव्याः स्त्रियश् चेति यद् ब्रवीषि प्लवं-गम् । [२९पू

N] सर्व-कालं मनुष्येण व्यवसाय-वता सदा । [N

२४ड] पीडा-करम् अ-मित्राणां यत् स्यात् कर्तव्यम् एव तत् २९। [२९ड

तम् एवम् उक्त्वा रुदतीं सीतां माया-मयीं ततः ।

२५] शित-धारेण खड्गेन तां जघानेन्द्र-जित् स्वयम् ॥३०॥ [३१

यज्ञोपवीत-मार्गेण छिन्ना तेन तपस्विनी ।

२६] सा पृथिव्यां पृथु-श्रोणी पपात प्रिय-दर्शना ॥३१॥ [३२

तम् इन्द्र-जित् स्वयं हत्वा हनू-मन्तम् उवाच ह ।

२७] पापं रामस्य पश्यैतां^{१२} एक-पत्नीं वि-नाशिताम् ॥३२॥ [३३

एवं खड्गेन रुदतीं हत्वा तां चारु-लोचनाम् ।

२८] आ-स्थितः स रथं दृष्टो वि-ननाद महा-स्वनम् ॥३३॥ [३४

१. रा२-सुकुद्धो ॥ २. रा२ म-० तंतं तु तं ॥ ३. भ-वीर्यवन्तं ॥ ४. भ-
वधिष्यामि ॥ ५. रा१ ल१ ल२ व अ प्र-आर्यं च ॥ ६. रा२ फ म भ-नास्ति ॥
७. रा२-नास्ति । ८. भ-तदा ॥ ९. फ म-स्त्रियं । १०. रा२ फ म भ-
मया । ११. प्र फ म भ-पश्येतां । १२. रा२-नास्ति ॥ १३. भ-सीतां स वै हत्वा
शक्रजिद्रावणात्मजः ॥

व्यादिताऽऽस्यस्य नदतस् तम् उग्रं भीम-निस्वनम् ।

२९] वानराः शुश्रुवुः शब्दम् अनु-रूपम् अव-स्थिताः ॥३४॥ [३५

तद् अशनि-वद् उरु-वेग-निःस्वनं

नि-नदम् अथेन्द्रजितो महा-स्वनम् ।

रिपु-भय-जननं नि-शम्य ते च

N] लघु-हृदयाः कपयश् चकम्पिरे ॥३५॥ [N

तं हृष्ट-रूपं समुद्-ईक्ष्य वानरा

विषण्ण-रूपाः समभिप्र-दुद्रुवुः ।^{१०}

वि-हाय संग्राम-शिरो महौजसः

N] प्र-तस्थिरे वायु-मुतं तरस्विनम् ॥३६॥ [N

तथा तु सीतां विनि-हृत्य दुर-मतिः

प्रहृष्ट-चेताः स बभूव रावणिः ।

अचिन्तयच्च चाऽपि तदा स राक्षसः

N] कथं वि-जेयौ युधि राघवाव इति ॥३७॥ [N

इत्यार्षे रामायणे युद्ध-काण्डे मायासीता-वधो नामैकोनषष्ठितमः सर्गः ॥५९॥

[वं-६१] = [षष्ठितमः सर्गः] = [दा-८२]

श्रुत्वा तं भीम-निर्हादं शब्दं शक्राऽशनि-स्वनम् ।

१] वीऽऽक्षमाणा दिशः सर्वे दुद्रुवुर् वानरर्षभाः ॥१॥ [१

१. भ-समरे तस्योग्रं । २. रा_१ ल_१ ल_२ व अ भ-अदूरे प्रत्यव० ।
 ३. प्र-नास्ति ॥ ४. प्र रा_१ ल_१ ल_२ व अ-तमशनिपटु मेघनिः० ।
 ५. रा_२-नास्ति ॥ ६. फ म-च निरीक्ष्य । ७. रा_२-नास्ति । अतः
 परमधिकः पाठः—म-विषर्षाचेता बलिनं बलीयसो बलाधिकं शक्रबल-
 प्रमर्दनम् । ८. रा_२-०मगति । ९. भ-हतौजसः । १०. रा_१ ल_१ ल_२ व अ प्र
 भ-वनौकसः संप्रतिपेदिरे स्म ते । ११. फ-नास्ति ॥ १२. फ म-नास्ति ॥ १३. व
 प्र रा_२ भ-लंकाकाण्डे । म-युद्धपर्वणि ॥ १४. रा_१ ल_१ ल_२ व अ प्र भ-तत्र ।
 १५. ल_१ ल_२ व अ प्र रा_२ फ म-वीक्ष्य० ॥

- तान् उवाच हरीन् सर्वान् हनुमान् पर्वनाऽऽत्मजः ।
 २] विषण्ण-वदनान् दीनांस् त्रस्तान् वि-द्रवतः पृथक् ॥२॥ [२
 किं विषण्ण-मुखा दीनां वि-द्रवध्वं पुवं-गमाः ।
 ३] त्यक्त्वा युद्धे समुर्व-साहं शूर-त्वं वैः क तद् गतम् ॥३॥ [३
 पृष्ठ-तोऽनु-व्रजध्वं माम् अग्र-तो यान्तम् आ-हवे ।
 ४] शूरैर् अभिजनोत्पन्नैर् न युक्तं हि पलायितुम् ॥४॥ [४
 इत्य एवम् उक्त्वा हरयः सम-अरे भीम-विक्रमाः ।
 ५] शैल-शृङ्गाणि गृह्णन्तो दुमांश् च वि-विधान् बहून् ॥५॥ [५
 अभि-पेतुश् च नर्दन्तो राक्षसान् वानरर्षभाः ।
 ६] परि-वार्य हनू-मन्तम् अन्व-अयुश् च महाऽऽहवे ॥६॥ [६
 सर्वैर् वानर-मुख्यैः स हनू-मान् परि-वारितः ।
 ७] हुताऽशन इवाऽचिप्-मान् अदहच् छुब्ध-वाहिनीम् ॥७॥ [७
 स राक्षसाणां कदनं चकार सु-महाबलः ।
 ८] वृतो वानर-सैन्येन कालाऽन्तकयमोपमः ॥८॥ [८
 स तु शोक-समाविष्टः क्रोपेन च महा-कपिः ।
 ९] हनु-मान् रावणि-रथे शिलां गुर्वीम् अपातयत् ॥९॥ [९
 ताम् आ-पतन्तीं दृष्ट्वा तु रथः सारथिना तदा ।
 १०] विधेयाऽश्व-समायुक्तः सु-दूरम् अप-वाहितः ॥१०॥ [१०]

१. रा२ फ म-हवू० । भ-समेतन्मास्तत्मात्मजः । २. भ-भीतांस् ॥ ३. रा२
 फ म-किमिदं विषण्णवदना । ४. प्र म भ-महोत्० । ५. रा१ ल१ ल२ व अ
 प्र-च कृतं कृतं । भ-तत्कुतो गतं ॥ ६. भ-० नोपेतैर् । ७. रा२ फ म-विनिवर्तितुं ॥
 ८. रा२ फ-अपि । म-तथा । ९. भ-शैलाग्राणि दुमांश्चापि जगृहुर्हृष्टमानसाः ॥
 १०. रा१ ल१ ल२ व अ-नदन्तो ॥ ११. भ-स तैर् । १२. रा१ ल१ ल२
 व अ प्र फ भ-० ख्यैश्च । १३. म भ-सर्वतो वृतः । १४. भ-प्राद० ॥ १५. रा२
 फ-राक्षसानां च ॥ १६. रा२ फ म-क्रोपेन चाविष्टो शोकेन । भ-० न चाविष्टो क्रोपेन ।
 १७. भ-महाबलः । १८. प्र रा२ फ-हनुमान् राक्षसरथे । १९. रा२ फ-पातया-
 मास वै शिलां । म-अपातयन्महतीं शिलां ॥ २०. रा१ ल१ ल२ व अ
 प्र-स शीघ्रं ॥

- तम् इन्द्र-जितम् अ-प्राऽऽप्य स-सारथि-रथं तदा ।
 ११] विवेश धरणीं भित्त्वा शिला सा शत-धा तदा ॥११॥ [११
 राक्षसानाम् अभूद् धर्षो दृष्टेन्द्र-जितम् आ-हवे ।
 N] मुक्तं वायु-मुताद् वीरं सारथिं चाऽप्य् अपूजयन् ॥१२ [N
 पतितायां शिलायां तु व्यथितां रक्षसां चमूम् ।
 १२] ताम् अभ्य-अधावञ् छत-शो नन्दन्तः काननौकसः ॥१३॥ [१३
 ते द्रुमांश् च महा-काया गिरीणां शिखराणि च ।
 १३] चिक्षिपू रक्षसां मध्ये वानरा भीम-विक्रमाः ॥१४॥ [१४
 शिला-वर्षं तथाऽसह्यं वि-सृजन्तः पुवं-गमाः ।
 N] शत्रूणां कदन् चक्रुर् नेदुंश् च वि-विधैः स्वनैः ॥१५॥ [१५
 वानरैस् तैर् महा-वीरैर् भीम-रूपा निशा-चराः ।
 १४] वि-दार्याऽभि-हता वृक्षैर् व्य-अचेष्टन्त धरेणी-तले ॥१६॥ [१६
 स सैन्यम् अभिवीऽक्ष्याऽथ वानराऽर्दितम् इन्द्र-जित् ।
 १५] प्रगृहीताऽऽयुधः क्रुद्धः परान् अभि-मुखो ययौ ॥१७॥ [१७
 शरौधान् व्य-असृजत् सैन्यं स्व-सैन्येनाऽभिसं-वृतः ।
 १६] जघान कपि-शार्दूलान् कुपितो रावणाऽऽर्त्मजः ॥१८॥ [१८
 सै शूलैः शक्तिभिः खड्गैः पट्टिसैः कूट-मुद्गरैः ।
 १७] ते चाऽप्य् अनु-चरास् तस्य वानराञ् जघ्नुर् आ-हवे ॥१९॥ [१९
 वानराश् चैव सं-क्रुद्धाः शिलाभिः पर्वतैस् तथा ।^{१०}

१. भ-रथं सावसारथि । २. फ म-शिला सा व्यथितां गता । प्र रा२-० धा
 गता । भ-शिलाप्यथ समुद्रता ॥ ३. भ-चमू हर्षाद् । ४. म भ-चाभ्यपूज० । ल१
 ल२ ब अ प्र रा२-० यत् ॥ ५. म-नन्दन्तः ॥ ६. भ-गिरिशृंगाणि चैव हि । ७. रा२ फ-
 आक्षिपन् द्विषतां ॥ ८. रा२ फ म-वृक्षशैलशिलावर्षं । ९. रा१ ल१ ल२ व अ प्र-नदन्तो
 विकृतस्त्वनाः । १०. भ-नास्ति ॥ ११. भ-तु महाभीमैर्घोररूपा । १२. रा१ ल१ ल२
 व अ प्र-तदा रणे ॥ १३. रा२ फ म-स शरौधानवसृजत् । भ-० घानसृजत्तत्र ।
 १४. रा२ फ म-सुबहून्पश्यतो द्रुमान् ॥ १५. रा२ फ म भ-शूलैरशनिभिः ।
 १६. रा२ फ म भ-० शैः प्रासमु० ॥ १७. भ-चापि । १८. फ-नास्ति ।

- १८] वृक्षैश्च सु-महा-कायान् राक्षसान् समुपाऽद्रवन् ॥२०॥ [N
 राक्षसा वानरैः सार्धं वानराश्च चाऽपि राक्षसैः ।
 १९] अयुध्यन्त महा-वेगां वि-श्रुधा दानवैर् इव ॥२१॥ [N
 स-स्कन्ध-विटपैर् वृक्षैः शिलाभिश्च च महा-बलैः ।
 २०] हनु-मान् कदनं चक्रे रक्षसां भीम-कर्मणाम् ॥२२॥ [२०
 तेन भग्नाश्च च चक्रन्दुं राक्षसा रुधिरोक्षिताः ।
 २१] वि-द्रुताः शत-शः सर्वे सम्-अरे जीवितैषिणः ॥२३॥ [N
 N] हनु-मान् अथ सं-रब्धो विमुखी-कृत्य राक्षसान् ।
 सं नि-वार्य पराऽनीकम् अब्रवीत् काननौकसः ।
 २२] सत्त्व-वन्तो नि-वर्तध्वं मम शक्यम् इदं बलम् ॥२४॥ [२१
 त्यक्त्वा प्राणान् हि युध्यामो राम-प्रिय-चिकीर्षया ।
 २३] यन्-निमित्तं वैयं सर्वे हता सां जनकाऽऽत्मजा ॥२५॥ [२२
 इमम् अर्थं च वि-ज्ञाप्य राम-सुग्रीवयोर द्वयोः ।
 २४] तौ यत् प्रति-करिष्येते तत् करिष्यामहे वयम् ॥२६॥ [२३
 इत्युक्त्वा वानर-श्रेष्ठो वारयन् युधि राक्षसान् ।
 २५] शनैः शनैर् अ-सम्भ्रान्तो ह्य अगच्छद् यत्र राघवौ ॥२४
 २६] क्षत-विक्षत-गात्रास्ते ते हरयश्च व्युपाऽरमन् ॥२७॥ [२५
 रावणिश्च चाऽपि सं-हृष्टः प्र-याते मारुताऽऽत्मजे ॥
 २७] नि-कुम्भिलाम् अधि-ष्टाय जुहावाऽग्निम् अथेन्द्र-जित्वा ॥२८॥ [२६

१. फ म-नास्ति ॥ २. ल१ ल२ द-वेगं ॥ ३. रा२ फ म-शैलैः । ४. प्र-बलाः ॥
 ५. भ-न्ते तेन भग्नाश्चस्कन्दु । ६. भ-समराज् । ७. फ म-नास्ति ॥ ८. भ-संकुब्धो । ९.
 भ-सन्नि० । १०. भ-तान्वनौ० ॥ ११. रा२-च युध्यामो सा हता । १२. भ-नु । १३.
 रा१ ल१ ल२ व अ प्र भ-रामं सुग्रीवमेव च । १४. रा२ फ म-प्रतिविधा-
 स्येते ॥ १५. रा२ फ म-राक्षसांस्तदा । १६. रा२ फ म भ-सवलः सन्न्यवर्तत ।
 १७. रा२ फ म-ततः प्रेक्ष्य हनूमन्तं व्रजन्तं यत्र राघवौ । १८. भ-चाश्रुपागमन् ॥
 १९. रा२ फ म-नास्ति । २०. रा२ फ-अथासाद्य । २१. म-नास्ति ॥

यज्ञ-भूमौ तु विधिना पावकम् तेन रक्षसा ।

२८] हूयमानः प्र-ज्ज्वाल जप-होम-पुरस्कृतः ॥२९॥ [२७

सोऽर्विर-विट्द्रो ददृशे होम-शोणित-तर्पितः ।

२९] सन्ध्या-गत इवाऽऽदित्यस् तीक्ष्ण-रूपो हुताऽशनः ॥३०॥ [२८

अथेन्द्र-जिद् राक्षस-भूतये तदा

जुहाव हव्यं विधिना विधि-ज्ञः ।

दृष्ट्वा व्य-अतिष्ठन्त च राक्षसाम् ते

N] महा-समूहेषु नयाऽनय-ज्ञाः ॥३१॥ [२९

इत्यार्षे रामायणे युद्ध-काण्डे वानराऽपसर्पणं

नाम षष्ठितमः सर्गः ॥ ६० ॥

[व-६२]= [एकषष्टितमः सर्गः] =[दा-८३]

राघवश्च चाऽपि तव-कालं तद् राक्षस-वनौकसाम् ।

१] श्रुत्वा संग्राम-निर्घोषं जाम्ब-वन्तम् उवाच हँ ॥१॥ [१

सौम्य नूनं हनु-र्मता सं-ग्रामः क्रियते र्महान् ।

२] श्रूयते हि यथा भीमः सु-महान् आयुध-स्वनः ॥२॥ [२

तद् गच्छ कुरु साहाय्यं क्षिप्रम् ऋक्ष-पते स्वयम् ।

३] स्व-बलेन समा-युक्तो युध्यमानस्य मारुतेः ॥३॥ [३

ऋक्ष-राजम् तथोक्तम् तु स्वेनाऽनीकेन सं-वृतः ।

४] आऽर्गच्छत् पश्चिम-द्वारं हनू-मान् यत्र वानरः ॥४॥ [४

अर्थाऽऽयान्तं हनू-मन्तं ददर्शर्क्ष-पतिः पथि ।

१. रा२ फ म भ-० परिष्कृतः ॥ २. रा२ फ म-परिवेषसमन्वितः । भ-तीव्ररूपो
हु० ॥ ३. भ-० संसर्पमूल्यै । ४. भ-हृष्टाः स्थिता राक्षसयोधमुल्या । ५. प्र-० हे
तु ॥ ६. प्र व भ-लंकाकाण्डे । म-युद्धपर्वणि ॥ ७. भ-अमाषत ॥ ८. व म-० मतो
नित्यं संग्राममूर्धनि ॥ ९. रा२ फ म-स्वबलेनाभिसंवृतः । १०. रा२ फ-क्षिप्रं
ऋक्षपते तस्य सहायो भव युध्यतः । म-नास्ति ॥ ११. भ-नास्ति । १२. ल१ व-
अग० । १३. अ रा२-हनु० ॥ १४. रा१ ल१ ल२ व-अथ यान्तं ।

- ५] वानरैर् दत्त-संग्रामैः श्वसद्भिः परि-वारितम् ॥५॥ [५
 दृष्ट्वा पथि हनु-मांसं तु तम् ऋक्ष-पतिम् उद-यतम् ।
 ६] नील-मेघ-निभं घोरं स सम्-पत्य न्य-अवर्तत ॥६॥ [६
 अथ जाम्ब-वता सार्धं राघवाऽन्तिकम् एत्य सः ।
 ७] शशंस हनु-मान् वीरो यत् तद् इन्द्र-जिता कृतम् ॥७॥ [७
 गर्जितां युध्यमानानाम् असिनां पश्यतां च नः ।
 ८] जघान रुदतीं सीताम् इन्द्र-जित् पाप-निश्चयः ॥८॥ [८
 उद्भ्रान्त-चित्तम् तां दृष्ट्वा वि-षण्णोऽहम् अरि-र्दमै ।
 ९] तमसा महता छन्नो वि-ज्ञापयितुम् आ-गतः ॥९॥ [९
 तस्यैव तद् वचनं श्रुत्वा रामो दुःखेन मूर्च्छितः ।
 १०] नि-पपात तदा भूमौ कृत्त-मूल इव हुमः ॥१०॥ [१०
 तं भूमौ देव-संकाशं पतितं प्रेक्ष्य राघवम् । [११पू
 ११] जग्राह लक्ष्मणः शीघ्रम् अभ्युपेत्य सु-दुःखितम् ॥११॥ [N
 जाम्ब-वान् हनु-मान् मैन्दो नलो नीलश् च वानराः ।
 १२] अभि-पेतुः समुत्-पत्य सर्व-तो हरि-यूथपाः ॥१२॥ [N
 सिषिचुः सलिलैश् चैनं पद्मोत्पल-सुगन्धिभिः ।
 १३] दहमानं महा-दुःखैर् महा-कक्ष्यम् इवाऽग्निभिः ॥१३॥ [१२

१. रा१ ल१ ल२ व अ भ-कृतसं० । २. रा२ फ म-अभिसंवृतं ॥
 ३. रा२ फ म-०मांश्च तदक्षबलम् । ४. रा२ फ म-०घचयप्रख्यं । ५. अ-नास्ति ॥ ६.
 अ-नास्ति । रा२ फ म-स तेन सह सैन्येन सन्निकर्षं महात्मनः । ७. रा२ फ-शीघ्रमा-
 गत्य रामाय व्यथितो वाक्यमब्रवीत् । म-नास्ति ॥ ८. रा२-जनानां । फ-यत्तानां ।
 ९. रा२ फ-द्विषतां प्रेक्ष्यतां । १०. म-नास्ति । ११. रा१ ल१ ल२ व अ प्र-
 रावणात्मजः ॥ १२. रा२ फ म-०न्तचेतनो । १३. ल१ ल२ व-०ण्णो ह्यरिमर्दन ।
 १४. रा१-विज्ञ० ॥ १५. रा१ ल१ ल२ व अ प्र भ-स सीतां निहतां । १६.
 प्र-छिन्न० ॥ १७. फ म-नास्ति ॥ १८. ल१ व अ प्र रा२-०रः । १९. अतः
 परमधिकः पाठः—रा१ ल१ ल२ व अ प्र रा२-लक्ष्मणाश्च महाबाहुस्तं समा-
 श्वासयन्प्रभुम् । फ-म-नास्ति । २०. रा२ फ म-कपिवृ० ॥ २१. प्र-नास्ति । रा२ फ म-
 प्रदहन्तमसह्यं च समिद्धमिव पावकं ॥

- बाहुभ्यां सम्परिष्वज्य सुदुःखितम् उवाच ह ।
 १४] लक्ष्मणो रामम् अ-स्वस्थं वाक्यं हेत्वर्थ-संयुतम् ॥१४॥ [१३
 शुभे वर्त्मनि तिष्ठन्तं त्वाम् ऋजुं विजितेन्द्रियम् ।
 १५] अन्-अर्थेभ्यो न शक्नोति त्रातुं धर्मो निर्-अर्थकः ॥१५॥ [१४
 भूतानां स्थावराणां च जंगमानां च दर्शनम् ।
 १६] यथाऽस्ति न तथा धर्मस् तेन नास्तीऽति मे मतिः ॥१६॥ [१५
 यथैव स्थावरं सर्वं जंगमं च तथा-विधम् ।
 N] नाऽयं धर्मस् तथा युक्तस् त्वद्-विधेन नि-षेवितुम् ॥१७॥ [१६
 यदि धर्मो भवेत् सत्यो रावणो नैरकं व्रजेत् ।
 १७] भवांश्च धर्म-संयुक्तो नेदं व्य-असनम् आप्नुयात् ॥१८॥ [१७
 तस्य चाऽव्यसनं दृष्ट्वा तव च व्य-असनं तथा ॥१८॥ [१८
 १८] धर्मेणोप-लभे धर्मम् अ-धर्मे वाऽप्य् अ-धर्मताम् ॥१९॥ [१९
 ये हि धर्मेण युज्येरन् ते हि धर्म-व्रता नराः ।
 १९] अ-धार्मिका ह्य-अधर्मेण फलं स्यात् सप्तम एतयोः ॥२०॥ [२०
 यस्माद् अर्थे वि-वर्धन्ते येष्व् अ-धर्मः सु-दोरुणः ।
 २०] अन्-अर्थो येषु धर्मश्च तस्माद् धर्मो निर्-अर्थकः ॥२१॥ [२१

१. रा२ फ म-लक्ष्मणस्तं तु बाहुभ्यां परिष्वज्य सुदुःखितः ।
 २. रा२ फ म-उवाच ॥ ३. रा२ फ म-शुचौ । ४. रा२ फ म
 भ-आर्य ॥ ५. रा१ ल१ ल२ व अ प्र-सर्वशः । ६. रा२-तथास्ते । ७. रा२
 फम-सत्येन नास्ति सः ॥ ८. रा१ ल१ ल२ व अ प्र रा२-अर्थस् । ९. ल१-
 ०त् । १०. फ म-नास्ति ॥ ११. रा१ ल१ ल२ व अ-न भविष्यति । भ-न
 भवेत्पुनः । १२. रा१ ल१ ल२ व अ प्र-चेद् ॥ १३. रा२ फ म-तस्य च व्यसना-
 भावाद्व्यसनैश्चावृते त्वयि । १४. रा१ ल१ ल२ व अ-०मेऽधर्मं । १५. रा२ फ म-
 अधर्मेणापि धर्मतां ॥ १६. रा१ ल१ ल२ व अ प्र-यदि । १७. रा२-
 तेष्वधर्मश्च तेष्वर्थः । फ-येष्वधर्मश्च तेष्वर्थः । १८. रा२ फ म-एवं
 १९. म-नास्ति ॥ २०. प्र-अर्था । २१. रा१ ल१ ल२ व अ प्र-यथाधर्मः ।
 म-तेष्वकार्यः । २२. म-प्रतिष्ठितः ॥

- वध्यन्ते पुण्य-कर्माणो यच्च अधर्मेण राघव ।
 २१.] अधर्मेण हतो धर्मः स हतः किं करिष्यति ॥२२॥ [२२
 अथवा वि-हिते(?)नाऽयं हन्यते हन्ति चाऽपरम् ।
 २२.] वि-धाता लिप्यते तेन तस्मात् पापेन कर्मणो ॥२३॥ [२३
 अ-दृष्टः प्रति-संस्कारो यदि पापस्य कर्मणः ।
 २३.] केयं शक्यं परं प्राऽऽप्तुं धर्मेण रिपु-सूदन ॥२४॥ [२४
 अथ वां दुर्-बलं त्यक्त्वा बलं धर्मोऽनु-वर्तते ।
 २५.] दुर्-बलो हतै-मर्यादो न सेव्य इति मे मतिः ॥२५॥ [२६
 बलस्य यदि वा धर्मो गुण-भूतः संमा-हितः ।
 २६.] धर्मम् एत-सृज्य वर्तस्व यथा धर्मो तथा बले ॥२६॥ [२७
 यदि वां सत्य-वचनं धर्मः किल परो मृतः ।
 २७.] अन्-कृतस्-त्येक-करुणः किं न बुद्धः पिता त्वया ॥२७॥ [२८
 अथैवैतैर्न मृतं दानं धर्मोऽयम् इति राघव ।

१. भ-वाच्यते । २. फ-कर्महतो धर्मः स हतः किं हनिष्यति ॥
 ३. रा२ फ म भ-वाऽप० । ४. रा२ फ म-वधेन । ५. म-पापो न
 लिप्यते ॥ ६. रा१ ल२ व अ-सदुष्टः । ७. रा२ फ-०संहारः । ८. भ-
 मन्त्यते तु सनातनं । ९. भ-अथ । १०. रा१ ल१ ल२ व अ प्र-०णा-
 रिनिमू० । रा२ फ म-०णारिविनाशनं । ११. अतः परमधिकः पाठः—रा१ ल१ ल२
 व अ प्र-यदि सत्स्यात्सतां मध्ये नासत्स्यात्तत्र किंचन । त्वयेदमीदृशं
 प्राप्तुं तस्मान्नैवोपपद्यते ॥ १२. रा१ ल१ ल२ व अ प्र-ते । फ-चेद् । १३.
 रा१ ल१ ल२ व-दुर्लभः क्लीबो । अ प्र-दुर्बलः क्लीबो । १४. रा१ ल१ ल२ व-
 दुर्लभो । १५. भ-कृतम० ॥ १६. रा२ फ म-बले स्याद् । १७. रा२ फ
 म-हर्षो । १८. रा२ फ म-स मानदः । १९. भ-धर्मस्तथा बलं ॥ २०.
 रा२ फ म-अथ चेद् । २१. रा१ ल१ ल२ व अ प्र-यतः ।
 २२. भ-त्वय्यकरुणः किं न बुद्धः । २३. अतः परमधिकः पाठः—रा१ ल१
 ल२ व अ प्र-यदि धर्माद्भवेद्भतिर्नाधर्मात्तु परंतप । तस्मात्त्वा निर्वलं वञ्ची-
 कुर्यादित्य शतक्रतुः ॥ अधर्मसंश्रितो धर्मो विनाशयति राघव । सर्वमेतद्यथा-
 कामं काकुत्स्थ कुरुते नरः ॥ २४. भ-अथ चैतन्मतिर् ।

- २८] धर्म-मूलं हि तच् छिन्नं राज्यम् उत्सृजता त्वया ॥२८॥ [३१
अर्थेभ्यो हि वि-वृद्धेभ्यः सम्-ऋद्धेभ्यस् ततस् ततः ।
- २९] क्रियाः सर्वाः प्र-वर्तन्ते पर्वतेभ्य इवाऽऽप-गाः ॥२९॥ [३२
अर्थेन हि वि-हीनस्य पुरुषस्याऽल्प-मेधसः ।
- ३०] वि-च्छिद्यन्ते^१ क्रियाः सर्वा ग्रीष्मे^२ कु-सरितो^३ यथा ॥३०॥ [३३
पुरुषोऽर्थ-परित्यक्तः^४ सुख-कामः सु-दुःखितः ।
- ३१] पापम् आ-रभते कर्तुं क्रिया-दोषो^५ हि जायते ॥३१॥ [३४
यस्याऽर्थास् तस्य मित्राणि यस्याऽर्थास् तस्य बान्धवाः ।
- ३२] यस्याऽर्थाः स पुमांस् लोके यस्याऽर्थाः स^६ च पण्डितः^७ ॥३२॥ [३५
यस्याऽर्थाः स महा-भागो यस्याऽर्थाः स^८ गुणाऽन्वितः ।
- ३३] यस्याऽर्थाः स च वि-क्रान्तो यस्याऽर्थाः स च सं-मतः^९ ॥३३॥ [३६
३५पू] अ-धनेनाऽर्थ-कामेन नाऽर्थाः^{१०} शक्या उपाऽर्जितुम्^{११} । [N
३८पू] येनाऽर्थेन^{१२} तु लोकोऽयं^{१३} चरते धर्म-कारणम्^{१४} ॥३४॥ [४०पू
३५उ] अर्थेर् अर्था नि-वध्यन्ते गजैर् इव^{१५} महा-गजाः^{१६} । [N
३८उ] ते नाऽर्थास् त्वयि दृश्यन्ते दुर्-दिनेषु ग्रहा इव ॥३५॥ [४०उ
धनम् अर्जय^{१७} काकुत्स्थ धन-मूलम् इदं जगत् ।
- ३९] वि-शेषं नाऽधि-गच्छामि निर्-धनस्य मृतस्य च ॥३६॥ [N
चाण्डालश्च^{१८} च दरिद्रश्च द्वाव एतौ सदृशौ मम ।
- ४०] चाण्डालस्य न^{१९} गृह्णन्ति दरिद्रो न प्र-यच्छति ॥३७॥ [N
त्वयि प्र-व्रजिते वीर पितर्य उप-रते तथा^{२०} ।
- ४१] रक्षसाऽप-हृता भार्या प्राणेभ्योऽपि^{२१} गरीयसी^{२२} ॥३८॥ [४१
अर्थस्यैते^{२३} परि-त्यागाद्^{२४} दोषाः प्रव्या-हृता मया ।

१. रा_२-व्युच्छि० । २. रा, ल, ल_२ व अ प्र-ग्रीष्मेषु स० ॥ ३. रा_२ फ-
सोऽयमर्थः प० । ४. भ-क्षयाहोषो । ५. म-नास्ति ॥ ६. ल, प्र व-०र्थस् ।
७. ल, ल_२-सर्वप० ॥ ८. भ-नास्ति । ९. अ प्र रा_२ फ म-बुद्धिमान् । १०. अतः
परमधिकः पाठः—अ प्र रा_२ फ म भ-यस्यार्था धर्मकामार्थास्तस्य सर्व
प्रदक्षिणम् ॥ ११. रा_२ फ म-चर्तुं धर्मो न शक्यते । भ-०क्याः समीहितुं ।
१२. रा_२ फ म-येषामर्थे ह्ययं लोकश्च । ल, ल_२-०न च लो० । भ-येषामर्थेन
लो० । १३. रा_२ फ म-०र्मचारिणं ॥ १४. रा_२ फ म-वनगजा इव ॥ १५. रा,
ल, ल_२ व-आर्जय । १६. अ-नास्ति ॥ १७. रा, ल, ल_२ व प्र-चंडा० । १८. रा,
ल, ल_२ व प्र-च ॥ १९. ल_२ रा_२-यथा । २०. रा_२ फ म-प्राणैः प्रियतरा सती ॥
२१. रा, ल, ल_२ व प्र भ-०स्य ते । २२. रा_२ फ म-०त्यागे ।

३६] राज्यम् उत्-सृजतां वीरं न तद् बुद्धं तदा त्वया^१ ॥३९॥ [३७

धर्मः कामश् च दर्पश् च हर्षः क्रोधः श्रुतं^३ दमः^३ ।

३७] अर्थाद् एतानि सर्वाणि प्र-वर्तन्ते न संशयः ॥४०॥ [३९

तद् अ-सह्यम् इदं घोरं दुःखम् इन्द्र-जिता^३ कृतम् ।

४२] कर्मणा व्यप-नेष्यामस् तस्माद् उत्-तिष्ठ राघव ॥४१॥ [४२

उत्-तिष्ठ शतपत्राऽक्षं दीर्घ-बाहो दृढ-व्रत ।

४३] किम् आत्मानं महाऽऽत्मानं श्रुताऽऽत्मन् नाऽव-बुध्यसे ॥४२॥ [४३

अयम् अहम् अद्य वि-भो तव प्रियाऽर्थ

जनक-सुता-निधनं सम्-ईक्ष्य रोषात् ।

स—रथ—गज—हयां^{१०} स-राक्षसेन्द्रां^{१०}

४४] भृशम् इषुभिर् विनि-पातयामि लंकाम् ॥४३॥ [४४

इत्याषे रामायणे युद्ध-काण्डे^{११} राम-समाश्वासनं^{१२} लक्ष्मण-वाक्यं

नामैकषष्टितमः सर्गः ॥ ६१ ॥

[वं-६३] = [द्विषष्टितमः सर्गः] = [दा-८४]

रामम् आ-श्वासमाने तु लक्ष्मणे भ्रातृ-वत्सले ।

१] निर्-ईक्ष्य^{१३} गुल्मान् सकलांस् तत्राऽगच्छद् वि-भीषणः ॥ १॥ [१

नाना-प्रहरणैर् वीरै^{१४} राक्षसैर् अपरैर्^{१५} वृतः^{१६} ।

२] महामेघचयाऽऽकारैर्^{१७} मातंगैर् इव यूथ-पः ॥ २॥ [२

अभि-गम्य^{१८} महा-वीर्यो^{१९} राघवस्य^{२०} समीप-तः^{२०} ।

३] स ददर्श हरीन् दीनान् सुग्रीवाऽऽदीन् स-लक्ष्मणान् ॥३॥ [३

१. रा, ल, ल, व अ प्र-०ज्यतां राजन् । २. रा, फ म-येन बुद्धिस्त्वया कृता ॥ ३. रा, ल, ल, व-श्रुतं मदः । प्र-शमं तपः । रा फ म-श्रुतं तपः ॥ ४. रा, ल, ल, व अ प्र भ-वीर । ५. रा, ०जितः । ६. रा, ल, ल, व अ प्र-चाप ॥ ७. भ-पद्मप ॥ ८. रा, फ म-नास्ति । भ-कृतात्मानं कृतात्मा च महात्मन्नावबुध्यसे ॥ ९. रा, फ म-अयमद्य त्वोदितः । १०. रा, फ म-सह्यगजरथं सराक्षसेन्द्रं ॥ ११. व प्र भ-लंकाकाण्डे । १२. ल, ल, व भ-नास्ति । रा, अ प्र-रामाश्वासनं ॥ १३. रा, फ-अवेक्ष्य । १४. रा, फ-ततः प्राप्नो । म-तत्र प्राप्नो ॥ १५. रा, ल, ल, व अ प्र-घोरैः । १६. म-अभिसंवृतः । १७. रा, फ म-०धनिकासैश्च ॥ १८. रा, म-सोऽभिगम्य । फ-सोऽधिगम्य । १९. रा, ल, ल, ०वीरो । २०. रा, ०नास्ति । २१. फ म-ददर्श वानरान् दीनान्सुग्रीवं सलक्ष्मणं ॥

- तत इक्ष्वाकु-शार्दूलं पार्थिवं सचिवैर् वृतम् ।
 ४] ददर्श मोहम् आ-पन्नं लक्ष्मणस्याऽकम् आ-श्रितम् ॥ ४॥ [४
 क्लान्तं शोकाऽभिसन्तप्तं वीऽऽक्षमाणं वि-भीषणम् ।
 ५] दुर्-मनास् तत्र दीनाऽऽत्मा किम् एतद् इति सोऽब्रवीत् ॥ ५॥ [५
 N] तं विषण्ण-मुखं दृष्ट्वा ध्यान-युक्तं वि-भीषणम् ।
 ६३] उवाच लक्ष्मणो वाक्यम् इदम् अश्रु-परिप्लुतः ॥ ६॥ [६
 हताम् इन्द्र-जिता वीरं सीतां श्रुत्वैव रावणः ।
 ७] हनूमद्-वचनाद् एषं ततो मोहम् उपाऽऽगतः ॥ ७॥ [७
 कथयन्तं तु सौमित्रिं सन्नि-वार्य वि-भीषणः ।
 ८] पुष्कलाऽर्थम् इदं वाक्यम् अ-स्वस्थं रामम् अब्रवीत् ॥ ८॥ [८
 मनुजेन्द्राऽऽर्त-रूपेण यद् उक्तस् त्वं हनू-मता ।
 ९] तद् अ-युक्तम् अहं मन्ये सागरस्येव सं-क्षयम् ॥ ९॥ [९
 अभि-प्रायं हि जानामि रावणस्य दुर्-आत्मनः ।
 १०] सीतां प्रति महा-बाहो न स तां घातयिष्यति ॥ १०॥ [१०
 याच्यमानः स हि मया वाक्यैर् धर्माऽर्थ-संहितैः ।
 ११] वैदेहीम् उत्-सृजस्वेति न च वाक्यं चकार सः ॥ ११॥ [११
 नैव सास्त्रा न दानेन न भेदेन गताऽऽयुषा ॥ [१२
 १२] शक्या सा द्रष्टुम् अन्येन राक्षसेन नरर्षभ ॥ १२॥ [N
 यदा तु स हि सं-ग्रामम् उप-यास्यति रावणिः । [N
 १३] चैत्यं नि-कुम्भिला, नाम तत्र गत्वा प्र-तिष्ठते ॥ १३॥ [१३उ

१. रा, ल, ल, व-०वैः । २. रा, फ-रावणं च महावीर्यमिक्ष्वाकुकुल-
 वर्धनं ॥ ३. रा, फ म-व्रीडितः शोकसंतप्तः प्रेक्ष्य रामं विभीषणः । ४. रा, फ-
 अन्तर्मुखेन । ५. म-नास्ति ॥ ६. अतः परमधिकः पाठः-म-विभीषण न
 जानासि यदिदं कर्म दुष्करम् ॥ ७. रा, फ-सीतां सम्यक् । म-सीतामद्य ।
 ८. रा, व अ-एव । प्र-दोषात् । रा, फ म-वीर ॥ ९. रा, फ म-तथा यातं ।
 १०. रा, फ म-ससंज्ञं । भ-विसंज्ञं ॥ ११. रा, ल, ल व अ-इदं । १२. रा,
 ल, ल, व अ प्र म-तु । भ-च ॥ १३. रा, फ-याच्यमानो हितार्थं तु
 वाक्यं धर्माऽर्थसंचितं । म-याचमानं हितार्थं स वा० । १४. प्र-०ति न च वाक्यं
 चकार ह । रा, फ-०ति न स तत्कृतवान्वचः । म-०जेत्येवं न चकार तथावचः ॥
 १५. रा, म भ-कुतो युधि । फ-कुतो रुषा । १६. फ म-अनिरस्तेन वैदेही
 शक्या मोक्षं हि संयुगे ॥ १७. भ-चैत्यो । १८. रा, ल, ल, व अ प्र
 फ म-०ष्ठितं ॥

हुत्वाऽग्निम् उप-यातो हि देवैर् अपि स-वासवैः ।

१४] अ-दर्शनीयो भवति सं-ग्रामे स हि राक्षसः ॥१४॥ [१४

१५उ] वि-घ्नम् अन्व-इच्छता तात वानराणां पराऽऽक्रमे । [१५उ

N] तद् अग्निं होष्यताऽनेन नूनं माया प्र-दर्शिता ॥१५॥ [N

सु-ग्रीवस्य च सैन्यानां लक्ष्मणस्य च धी-मतः ।

N] जय-विघ्न-करी तेन माया सा सम्प्र-दर्शिता ॥१६॥ [N

तवाऽप्य् उद्यत-सैन्यस्य सीता-विजय-कांक्षिणः ।

N] नैराश्यम् उप-नेतुं सा तव माया प्र-दर्शिता ॥१७॥ [N

नि-कुम्भिलायां काकुत्स्थ स जुहोति न संशयः ।

१६] स-बलास् तत्र गच्छामो यावत् तन् न सम्-आप्यते ॥१८॥ [N

त्यजैनं नर-शार्दूल मिथ्या-सन्तापम् आ-गतम् ।

१७] सीदत्य् एतद् बलं सर्वं दृष्ट्वा त्वां शोकम् आ-गतम् ॥१९॥ [१६

इहाऽस्वस्थो महा-बाहो स्व-स्थो भवितुम् अर्हसि ।

१८] लक्ष्मणं प्रेषयाऽस्माभिः सह सैन्याऽनुकर्षिभिः ॥२०॥ [१७

एष तं नर-शार्दूलो रावणिं नि-शितैः शरैः ।

१९] त्याजयिष्यति तत् कर्म प्राणान् इष्टांश्च सं-युगे ॥२१॥ [१८

एतस्य नि-शितास् तीक्ष्णाः पत्रिणो रुक्म-भूषणाः ।

२०] पिपासिता इव ख-गाः पास्यन्ति युधि शोणितम् ॥२२॥ [१९

२१पू] तद् आ-दिश महा-बाहुं लक्ष्मणं शुभ-लक्षणम् ।

१. रा. म-स हुतो वै हुताशे तु । फ-स हुते वै हुताशे च । २. भ-अधर्षणीयो ।
३. रा. फ म-अध्व्यः स तु संग्रामे बलवान् रावणात्मजः । अतः परमधिकः
पाठः—रा. ल. ल. व अ प्र भ-सीतां घातयता नूनमेवा माया प्रदर्शिता ॥
४. रा. म-नास्ति । ५. रा. फ म-तेन हव्यनिमित्तार्थ ॥ ६. रा. म-नास्ति ॥
७. फ-उच्छ्रितः । ८. रा. ल. ल. व अ प्र भ-कर्मणस्तस्य सिद्धयर्थमुपायः
संप्रदर्शितः । ९. म-नास्ति ॥ १०. रा. ल. ल. अ-तेन ॥ ११. रा. फ म
भ-त्यजेमं । १२. रा. फ म-मुद्यते हि । १३. रा. फ म-शोककर्षितं ।
भ-शोकपीडितं ॥ १४. भ-इहस्थत्वं । १५. रा. फ म-इह त्वं स्वस्थहृदय-
स्तिष्ठस्वारिविनाशन । १६. रा. ल. ल. व अ प्र-व्यामास ॥ १७. रा. ल.
ल. व अ प्र फ भ-ते । १८. रा. -०णिर । १९. रा. फ-प्राणनिष्ठां ॥
२०. रा. ल. ल. व अ प्र भ-तस्यैते । २१. रा. ल. ल. व अ प्र-०णो रक्तभूः ।
रा. फ म-सुपत्राः कंकवाससः । २२. प्र भ-हृदि । २३. रा. फ म-पत्रिण
इवासौम्याः शराः पास्यन्ति शोः । २४. प्र रा. फ म-०बाहो ।

N] रक्षसस् तस्य नाशाय वज्रं वज्र-धरो यथा ॥२३॥ [२०
मनुज-वरं न काल-विप्रकर्षो

रिपु-निधनं परि-मार्गतां क्षमं (? मो) नः ।

वदं वि-सृजं रिपोर् वधाय वाणान्
२२] असुर-वरस्यं वधाय वै यथेन्द्रः ॥२४॥ [२१

समाप्त-कर्मा स हि नैर्ऋतो भवेद्
असह्य-वीर्यः सम्-अरे सु-दुर्जयः ।

युयुत्सता तेन समाप्त-कर्मणा
२३] भवेत् सुराणाम् अपि सं-क्षयो महान् ॥२५॥ [२२

इत्यार्षे रामायणे युद्ध-काण्डे विभीषण-वाक्यं नाम
द्विषष्टितमः सर्गः ॥ ६२ ॥

[वं-६४] = [त्रिषष्टितमः सर्गः] = [दा-८५]

तस्य तद् वचनं श्रुत्वा चिन्ता-शोक-परिप्लुतः ।

१] नाऽव-धारितवान् पूर्वं यद् उक्तं तेन रक्षसा ॥ १॥ [१

N] ततो धैर्यम् अव-स्थाप्य रामः पर-पुरं-जयः ।

वि-भीषणम् उपाऽऽसीनम् उवाच वदतां-वरः ॥ २॥ [२

२] नैर्ऋताऽधिपते वाक्यं किं त्वयोक्तं वि-भीषण । [३५

व्या-कुलत्वाद् धि चित्तस्य न श्रुतं ते वचो मया ।^{१०} [N

३] भूयस् तच्च श्रोतुम् इच्छामि ब्रूहि यत् ते विवक्षितम् ॥ ३॥ [३७

राघवस्य वचः^{११} श्रुत्वा सुदीन-वद् उदा-हृतम् ।

४] यत्नात्^{१२} पुनर् इदं वाक्यं वभाषे स वि-भीषणः ॥ ४॥ [४

यथाऽऽज्ञप्तं^{१३} महा-बाहो त्वया गुल्म-निवेशनम् ।

१. अतः परमधिकः पाठः—रा, ल, ल, व अ प्र-वधाय राघवेस्तस्य
सहास्माभिरिन्दम ॥ २. रा, ल, ल, व अ प्र-न तु जयणकालः । रा, फ
म-०वर कालविक्रमो न । ३. रा, फ म भ-तदतिसृज । ४. रा, फ-वाणी ।
५. रा, ल, ल, व अ प्र-०स्य वधे यथा महेन्द्रः । रा, फ-असुरवरोन्मथनाय
वै यथेन्द्रः ॥ ६. व प्र भ-लंकाकांडे । ७. रा, फ-रामाश्रयनं । भ-इन्द्रजिह्वो-
पायो ॥ ८. प्र-राघवस् । ९. भ-त्वयोक्तं यद् । १०. फ म भ-नास्ति ॥
११. रा, फ म भ-तु तद्वाक्यं श्रुत्वा वाक्यविशारदः । १२. रा, ल, ल, व अ
प्र-यत्स । रा, फ-यत्तत् ॥ १३. ल, -०ज्ञप्तं ।

- ५] तत् तथाऽनु-ष्ठितं वीर त्वद्-वाक्य-समनन्तरम् ॥ ५॥ [५
 स्वान्य् अनौकानि सर्वाणि वि-भक्तानि समन्त-तः ।
 ६] न्य्-अस्ताश् च गृथप-श्रेष्ठा यथा-न्यायं विभाग-शः ॥ ६॥ [६
 भूयस् तु मम वि-ज्ञाप्यं श्रोतुम् अर्हसि राघव ।
 ७] त्वत्-सन्ताप-निमित्तं हि सन्तप्त-हृदयो ह्य अहम् ॥ ७॥ [७
 त्यज्यतां तद् इदं दैन्यं वृथा शोक-निबन्धनम् । [८
 ८] मायया यत् कृतं तेन तत् ते श्रोत्रम् उपाऽऽगतम् ॥ ८॥ [N
 तद् इयं त्यज्यतां चिन्ता शत्रु-पक्ष-प्रहर्षिणी ।
 ९] उद्-यमः क्रियतां वीर हर्षः समुप-सेव्यताम् ॥ ९॥ [९
 प्राऽऽप्तव्या यदि वैदेही हन्तव्यो यदि रावणः ।
 १०] रोचतां तन् महा-बाहो मद्-वाक्यम् इदम् ऊर्जितम् ॥ १०॥ [१०
 साध्व्यं अयं यातु सौमित्रिर् दुर्-मतेस् तस्य रक्षसः ।
 ११] नि-कुम्भिलायां प्राऽऽप्तस्य प्रसनाय दुर्-आत्मनः ॥ ११॥ [११
 धनुर्-मुक्तैर् व्य-अवच्छिन्नैर् आशीविषविषोपमैः ।
 N] शरैर् हन्तुं महेष्वासो रावणिं समितिं-जयः ॥ १२॥ [१२
 तपसा तेन वीरेण वर-दानात् स्वयं-भुवः ।
 १२] अस्त्रं ब्रह्म-शिरः प्राऽऽप्तं काम-गश् च रथोत्तमः ॥ १३॥ [१३
 स एव वि-दधे तस्य भग-वाल् लोक-कृद् वधम् ।
 १३] तेजसा सम्प्र-तप्तस्य तपसोऽन्ते हि तस्य च ॥ १४॥ [N
 नि-कुम्भिलाम् अ-सम्प्राऽऽप्तम् अहुताऽग्निं च यो रिपुः ।
 N] अभि-यास्यति युद्धे त्वाम् इन्द्र-शत्रो स ते वधः ॥ १५॥ [१५

१. रा, ल, च अ रा, फ-०वाक्यं स० ॥ २. म-०पाः सर्वे ॥ ३. रा, फ-०प्यं त्वमिदं श्रोतुमर्हसि । म-विज्ञातं तमेवं श्रोतुमर्हसि । ४. रा, फ म-त्वय्यकारणसंतप्ते संतप्तहृदया वयं ॥ ५. रा, फ म-शोकं मिथ्याश्रममुपागतं । ६. रा, फ म-राक्षसेन दुरात्मना ॥ ७. रा, फ म-शत्रुहर्षप्रदायिनी । ८. रा, फ-समुपपद्यतां । म-०पलभ्यतां ॥ ९. रा, फ म-जे सीता । १०. रा, फ म-ते रिपुः ॥ ११. फ म भ-ते ॥ १२. रा, ल, ल, च अ फ-साधु संयातु । प्र-साध्वसौ यातु । १३. रा, फ म-सहास्माभिर्नरोत्तमः । १४. प्र भ-प्रगाथाय । भ-शासनाय । १५. रा, फ म-निकुम्भिलां महाबाहो निहंतुं रावणात्मजं ॥ १६. रा, फ म भ-सुविभक्तैरविच्छिन्नैर् । १७. अ-वीरेण । १८. रा, फ म-०गाश्च हयोत्तमाः ॥ १९. रा, फ म-चास्य धीमतः पुण्यकर्मणः । २०. फ-अतः परं ६६-तमसर्गस्य १५-श्लोकान्तः पाठस्तुटितः । २१. भ-०साभिप्र० । २२. भ-०सान्तर्हित० ॥

- इत्य् एवं वि-हितस् तस्य वधस् तेन महाऽऽत्मना । [१६पू
 १४] त्वरस्व तद्-वधाय त्वं वृत्रस्येव पुं-दरः ॥१६॥ [N
 वधस्येन्द्र-जितो राम हेतुर् भवितुम् अर्हसि ।
 १५] हते तस्मिन् हतं मन्ये रावणं राक्षसाऽधिपम् ॥१७॥ [१६उ
 विभीषण-वचः श्रुत्वा रामो लक्ष्मणम् अब्रवीत् ।
 १६] जानामि तस्य रौद्रस्य मायां चैव पराऽऽक्रमम् ॥१८॥ [१७
 स हि ब्रह्माऽस्त्र-विच् छूरो वि-हायसि गतो रणे ।
 १७] करोत्य् अ-संज्ञान् सं-ग्रामे देवान् अपि स-वासवान् ॥१९॥ [१८
 तस्याऽन्तरिक्षे चरतः स-रथस्य महाऽऽत्मनः ।
 १८] न गतिर् लक्षितुं शक्या सूर्यस्येवाऽभ्र-संज्ञवे ॥२०॥ [१९
 तं माया-शत-सम्प्राऽऽप्तं महा-वीर्य-पराऽऽक्रमम् । [२०पू
 १९] जहि बाणैर् इतो गत्वा कूट-योधिनम् आ-हवे ॥२१॥ [२२
 यद् ऋक्ष-राजस्य बलं तेन सर्वेण सं-वृतः ।
 २०] राज्ञा जाम्ब-वता सार्धम् अंग-देन हनू-मता ॥२२॥ [२१
 गच्छ त्वं राक्षसेन्द्रस्य तनू-जं जहि लक्ष्मण ।
 २१] जेतारं वज्र-हस्तस्य सं-युगेषु दुरा-सदम् ॥२३॥ [N
 अयं च सचिवैः सार्धं महाऽऽत्मा रावणाऽनुजः ।
 २२] अभि-ज्ञस् तस्य देशस्य पृष्ठ-तोऽनु-गमिष्यति ॥२४॥ [२३
 स रामस्य वचः श्रुत्वा लक्ष्मणः पर-वीर-हा ।
 २३] जग्राह कार्मुकं श्रेष्ठम् अत्युद्धार-सहं महत् ॥२५॥ [२४
 स सं-नद्धः शरी खड्गी कवची हेम-जाल-भृत् ।

१. रा. म-तस्य विहितो वधोपायो दुरात्मनः । २. रा. त्वर तस्य व० ।
 ३. प्र रा. भ-मयस्येव । ४. म-नास्ति ॥ ५. रा. विद्धि । ६. रा. ससुहृज्जनं ॥
 ७. रा. म-पुतां दुरात्मनः । भ-सत्यपराक्रमं ॥ ८. म-दिव्यास्त्रवित्तात् ।
 ९. रा. ल, ल. व अ प्र भ-कुर्याद् । १०. रा. म-समागतान् ॥ ११. म-परतप ।
 १२. प्र रा. भ-वेदितुं । १३. रा. ल, ल. व अ-भ्रसंक्षये ॥ १४. म-
 अत आरभ्य २१-श्लोकस्य तृतीयपादं यावन्नास्ति । १५. रा. भ-०यागमसं० ।
 १६. रा. भ-०र्यमस्मिन्दमं । १७. रा. इदं । १८. रा. ल, ल. व अ-
 ०त्वा शूलयो० । रा. म-कर्म कुरु सत्यपराक्रम ॥ १९. रा. ल, ल. व अ प्र-
 अपरैः । रा. म-अयं त्वा ॥ २०. रा. ल, ल. व अ-अन्यद्धार० । रा. म-भीमं
 भीमपराक्रमः । भ-महद्धार० ॥ २१. रा. ०लघुत् । अ प्र-०लघुत् ।
 रा. म-०लवान् । भ-०लघुत् ।

- २४] राम-पादाव् उप-स्पृश्यं हृष्टः सौमित्रिर् अत्रवीत् ॥२६॥ [२५
अद्य मत्कार्मुकोत्सृष्टाः शरा निर्-भिद्यै रावणिम् ।
२५] लंकाम् अभि-पतिष्यन्ति हंसाः पुष्करिणीम् इव ॥२७॥ [२६
अद्य धक्ष्यन्ति मिच्चा ते मम वाणा धनुश्-च्युताः ।
२६] शरीरं तस्य रौद्रस्य तृण-राशिम् इवाऽनलः ॥२८॥ [२७
इत्य् एवम् उक्त्वा वचनं लक्ष्मणो भ्रातुर् अग्र-तः ।
२७] जिघांसू रावणिं क्रुद्धः प्र-णम्य त्वरितं ययौ ॥२९॥ [२८
सं रामम् अभि-वाद्याऽर्थं कृत्वा चाऽभि-प्रदक्षिणम् ।
N] नि-कुम्भिलाम् अभि-ययौ हन्तुं रावणिम् आ-हवे ॥३०॥ [२९
वि-भीषणेन सहितो राज-पुत्रः प्रताप-वान् ।
N] कृत-स्वस्त्ययनो भ्रात्रा सज्ज-कार्मुक-मार्गणः ॥३१॥ [३०
वानराणां सहस्रैस् तु बहुभिर् हनु-मान् वृत्ः ।
२८] वि-भीषणश् च साऽमात्यो राम-भ्रातरम् अन्व-अयात् ॥३२॥ [३१
महा-कपि-बलौघैश् च समं सर्वैः समन्त-तः ।
N] ऋक्ष-राज-बलं तद्-वद् अगच्छन् मेघ-निस्वनम् ॥३३॥ [३२
स गत्वा दूरम् अध्वानं सौमित्रिर् मित्र-नन्दनः ।
२९] राक्षसेन्द्र-बलं दूराद् अपश्यद् व्यूह-संस्थितम् ॥३४॥ [३३
सम्प्राऽऽप्य स धनुष्-पाणिं माया-शत-विशारदम् ।
N] तस्यौ ब्रह्माऽस्त्र-विद् धी-मान् लक्ष्मणः शुभ-लक्षणः ॥३५॥ [३४
विमल-विघन-भास्कर-प्रभावो

ऽध्वज-गहनं गहनं महा-रथैश् च ।

१. रा, ल, ल व अ प्र-०दास्त्रुजं स्पृश्य। म-०दमुप०। भ-दौ च संस्पृश्य।
२. रा, म-रावणं ॥ ३. म-संभिद्य। ४. रा, ल, ल, व अ प्र-लोकान्। ५. रा,
अ-०णीर् ॥ ६. रा, म-कक्षरा०। भ-तूलरा० ॥ ७. रा, म-युद्धे लक्ष्मणो निर्ज-
गाम ह ॥ ८. रा, म-भ्रातरं सोभि०। ९. रा, म-०लायासागत्य ॥ १०. म-
लक्ष्मणो निर्ययौ तदा। ११. रा, नास्ति ॥ १२. रा, धृतः। म-सह। १३. अतः
परमधिकः पाठः—म भ-हनुमन्तं समारुह्य गरुत्मन्तं यथा हरिः। प्रययौ
लक्ष्मणः श्रीमान् वानरैः परिवारितः ॥ १४. रा, म-०लौघस्तु कम्पन्निव पर्वतान्।
भ-महान् कपिबलौघस्तु समसर्पत सर्वतः। १५. प्र भ-चैव गच्छन्तं मे०। रा, म-
चैव महाभ्रमिव नादयन् ॥ १६. भ-मित्रवर्धनः। १७. ल, ल, व अ प्र भ-
व्यूहमास्थितं ॥ १८. रा, भ-०णिर। रा, म-महाबाहुः। १९. प्र-०तमरिंदमं। रा,
म-बलयोगं महाबलं। भ-तमायान्तमरिंदमं ॥ २०. म-०लविविधचारु भास्करं।

प्रतिभय-करम् अ-प्रमेयवेगं
N] स्तिमितम् इव द्विषतां बलं विवेश ॥३६॥ [३५
इत्यार्षे रामायणे युद्ध-काण्डे^१ लक्ष्मण-प्रयाणं^२ नाम
त्रिषष्टितमः सर्गः ॥ ६३ ॥

[वं-६५]= [चतुःषष्टितमः सर्गः]= [दा-८६]

अथ तत्र^१ महा-बाहुं^२ लक्ष्मणं रावणाऽनुजः ।
१] परेषाम् अ-हितं वाक्यम् अर्थ-साधनम् अब्रवीत् ॥ १॥ [१
अस्याऽनीकस्य महतो भेदं^३ त्वं कुरु लक्ष्मण ।
२] राक्षसेन्द्र-सुतो ह्यस्मिन्^४ भिन्ने दृश्यो भविष्यति ॥ २॥ [३
तं त्वम् इन्द्राऽशनि-प्रख्यैः^५ शत-शोऽव-किरञ् छरैः ।
३] अभि-द्रवाऽऽशु यावत् तु कर्म नाऽस्य सम्-आप्यते ॥ ३॥ [४
जहि पापं दुर्-आत्मानं माया-वन्तम् अ-धार्मिकम् ।
N] रावणिं क्रूर-कर्माणं सर्व-लोक-भयाऽऽवहम् ॥ ४॥ [५
विभीषण-वचः श्रुत्वा लक्ष्मणः^६ पर-वीर-हा^७ ।
४] राक्षसेषु महा-भीमं शर-वर्षम् अपातयत्^८ ॥ ५॥ [६
ऋक्षाः शाखा-मृगाश् चैव वृक्षशैलशिलाऽऽयुधाः^९ ।
५] अभ्य-अधावन्त सं-हृष्टास् तद्-अनीकम् अव-स्थितम् ॥ ६॥ [७
परे चाऽपि^{१०} शितैः शूलैर् असिभिः पट्टिसैः^{११} शरैः^{१२} ।
६] उद्-यतैस् त्वरिता जग्मुः कपीन् अभि-जिघांसवः^{१३} ॥ ७॥ [८
स सम्प्र-हारस् तुमुलो बभूव कपि-रक्षसाम् ।
७] शब्दैर्^{१४} आनादयन्^{१५} लंकां जलद-प्रतिम-स्वनैः^{१६} ॥ ८॥ [९

१. प्र व भ-लंकाकाण्डे । म-युद्धपर्वणि । २. भ-०णोपयानं ॥ ३. रा-
म-तं समवस्थाप्य । ४. रा-म-स्वार्थः ॥ ५. ल, ल, व अ-भेदं तं ।
प्र-भेदनं । ६. रा-म-अत्र ॥ ७. रा-शीघ्रमद्याशः । म-शीघ्रमिन्द्राः ।
८. रा-म-अतिक्रमामहे यज्ञं तस्य कर्माऽसमाप्तये ॥ ९. भ-०विनं । १०. म-
नास्ति ॥ ११. रा-म-सम्प्रहृष्टः सलक्ष्मणः । १२. रा-म-ववर्षसः ॥ १३. रा, ल,
ल, व अ प्र-०शैलतलाः । १४. रा-विभित्सवः । १५. म-अत आरभ्य
८-मञ्चोकं यावन्नास्ति ॥ १६. रा-त्वपि । भ-वापि । १७. व प्र भ-०शैलस्था ।
१८. रा, ल, ल, व अ प्र भ-एव जि० ॥ १९. रा-शब्देन ना० । २०. रा-०स्वनः ॥

- अस्त्रैश् च विविधाऽऽकारैः शत-शास्त्रैश् च^१ पाद-पैः ।
 ८] पट्टिसैः^२ पर्वताऽग्रैश् च घोरम्^३ आ-काशम् आ-चमौ ॥ ९ ॥ [१०
 राक्षसा वानरेन्द्रैश् तु निकृताऽऽननवाहवः ।
 ९] नि-पातयन्तः शस्त्राणि चक्रुः^४ स्व-समम् आ-हवम् ॥ १० ॥ [११
 के-चिद् वृक्षैः^५ स-विटपैर् बल-वन्तो वनौकसः ।
 १०] अभि-जग्मुस् ततो हृष्टाः^६ सम्-अरे राक्षसर्षभान् ॥ ११ ॥ [१२
 ऋक्ष-वानर-मुख्यैश् च महा-कायैर् महा-बलैः ।
 ११] रक्षसां वध्यमानानां महद् भयम् अजायत ॥ १२ ॥ [१३
 स्वम् अनीकं वि-पन्नं तु दृष्ट्वा शत्रुभिर् अर्दितम् ।
 १२] उत्-तस्थाव् इन्द्र-जिच् छीघ्रम् अ-समाप्यैव कर्म तत् ॥ १३ ॥ [१४
 ततः कर्मण्य् अ-निर्वृत्ते मन्यु-शल्यम् समुद्-बहन् ।
 १३] परि-त्रातुं बलं दीनम् अभि-चक्राम रावणिः ॥ १४ ॥ [N
 वृक्षाऽन्धकारान्^७ निष्-पत्य^८ पूर्व-सज्जं महा-बलः^९ ।
 १४] आ-रुरोह रथं दिव्यं वाजिभिर् मेघ-सन्निभैः ॥ १५ ॥ [१५
 स भीम-कार्मुक-धरः^{१०} कालाऽञ्जनचयोपमः ।
 १५] रक्ताऽऽस्यनयनः^{११} क्रुद्धो बभौ मृत्युर् इवाऽपरः ॥ १६ ॥ [१६
 दृष्ट्वैव च रथ-स्थं तम् अभ्य-अधावत तद् बलम् ।
 १६] वानराणां सु-भीमानां युद्धाय रिपुम् आ-हवे ॥ १७ ॥ [१७
 N] प्र-दुद्रुवे सा ध्वजिनी यत्र धन्वी स लक्ष्मणः^{१२} [N
 तस्मिन् क्षणे^{१३} तु हनु-मान् प्र-गृह्य^{१४} सु-दुरासदम्^{१५} ।
 १७] धरणी-धर-संकाशं महा-वृक्षं^{१६} महा-बलः ॥ १८ ॥ [१८
 राक्षसानाम्^{१७} अनीकानि^{१८} कालाऽग्निर् इव निर्-दहन् । [१९पू

१. रा, ल, ल, व अ प्र-०शस्त्रैव । २. भ-उद्यतैः । ३. म-‘घोरं’ इत्यादिः ‘हृष्टाः’ इत्यन्तः पाठो नास्ति ॥ ४. रा, भ-०रेन्द्रेषु विकृतान् । ५. प्र-चक्रुः समतोरणान् । रा, भ-चक्रुः सुमहतो व्रणान् ॥ ६. रा, भ-वृक्षैश् सकलैर् । ७. रा, ०जग्मुश्च जग्मुश्च ॥ ८. रा, भ-विषण्णं च । म-विवर्णं तु ॥ ९. ल, सर्वं शल्यं स० । म-शत्रुं शल्यमिवोद्धरन् ॥ १०. रा, ल, ल, व अ-ऋक्षां । ११. रा, म-निष्क्रम्य । १२. रा, म-स वीर्यवान् ॥ १३. रा-०करवः । १४. म-रक्ताञ्जनचयः ॥ १५. रा, म भ-नास्ति । १६. रा, म भ-काले । १७. रा, ल, ल, व अ प्र-आरुरोह दु० । १८. रा, पराक्रमं ॥ १९. रा, म-रक्षसां तान्यनी० ।

- १८] चचार' बहु-धा' मार्गान् राक्षसेषु महा-बलः' ॥१९॥ [N
कुर्वाणं कदनं दृष्ट्वा हनू-मन्तं कपिं तदा ।
१९] परि-वव्रुः सहस्राणि राक्षसानां समन्त-तः' ॥२०॥ [२०
२०पू] शित-शूल-धराः शूलैर्' असिभिश् चाऽसि-पाणयः' ।
N] शक्तिभिः शक्ति-हस्ताश् च पट्टिसैः' पट्टिसाऽऽयुधाः' ॥२१॥ [२१
परि-वैश् च गदाभिश् च चक्रैश् च शुभ-दर्शनैः' ।
२१] शत-शश् च शत-ग्रीभिर् आयसैश् चाऽपि मुद्गरैः ॥२२॥ [२२
२०उ] घोरेः परशुभिस् तीक्ष्णैर् मिण्डि-पालैश् च राक्षसाः' ।
अभि-जघ्नुः' समा-साद्य सम्-अन्तात् पर्वतोत्तमम् ॥२३॥ [२३
२३] तेषाम् अपि च सं-कुद्वश् चकार कदनं कपिः । [२४
उद्-यम्य चैव वृक्षांश् च शिलाश्' चैव सु-दारुणाः' ॥२४॥ [N
२४] जवान पञ्च सप्ताऽथ दश चाऽष्टौ तथैव च ।
विंशतिं चैकविंशं' च' दण्ड-हस्त इवाऽन्त-कः ॥२५॥ [N
२५] तम् अपश्यत् कपि-श्रेष्ठम् अचलोपमम्' इन्द्र-जित् ।
सूदयन्तम् अमित्र-घ्नं सम्-अरे मारुताऽऽत्मजम् ॥२६॥ [२५
२६] स सारथिम् उवाचेदम् अभि-याहि' महा-कपिम् ।
क्षयम् एष हि नः कुर्याद् राक्षसानाम् उपेक्षितः ॥२७॥ [२६

१. रा, प्र-चवाल । म भ-चकार । २. रा, ल, ल, व अ प्र-वसुधा । रा, म-महतो । ३. रा, म-महाकपिः ॥ ४. रा, म-विध्वंसयस्तुतरसा राक्षसान् मारुता-
ऽऽत्मजः । ५. भ-ततस्ततः ॥ ६. अ-०भिश् चापि मुद्गरैः । रा, म-शस्त्रैः शक्तिभिश्चापि
मुद्गरैः । ७. रा, फ म-०शैः पट्टिसाः । ८. अ-नास्ति ॥ ९. रा, म-मुशुंडीभिश्च-
क्रैश्चक्रैरथैरपि । १०. अतः परमधिकः पाठः—म-परश्वधैर्धनुर्भिश्च गदाभिर्मार्ग-
शैरपि ॥ ११. अतः परमधिकः पाठः—रा, ल, ल, व अ प्र रा, म-सालैरशनि-
कल्पैश्च तालैर्वज्रसमैस्तथा । नखैर्दन्तैश्च वीराणां संयुगे जयमिच्छताम् ॥
१२. रा, ल, ल, व अ प्र भ-०जग्मुः ॥ १३. प्र भ-शिलाखण्डांश्च दारुणान् ।
१४. रा, म-नास्ति ॥ १५. भ-त्रिंशतं चैव । १६. रा, म-नास्ति । अतः परमधिकः
पाठः—भ-वृक्षघाताभिघातैश्च घातयन् पवनात्मजः । रथान्वभंज तरसा
गजेन्द्रांश्चाप्यपातयत् ॥ पदातिहयसाहस्रान् ममर्द प्रममाथ च । मुष्टि-
भिर्निहताः केचित्तलैश्चाभिहतास्तथा ॥ तरुवेगाभिपतिता राक्षसाश्च
समन्ततः । तदनीकं महान्यूहं गजाश्वरथसंकुलम् ॥ राजसेन्द्रात्मजबलमभेद्यं
कर्मसिद्धये । तद्विदार्य महावीरो हनूमान् दृढचक्रमः । प्रविश्य होमभूमिं
तु व्यध्वंसयत वीर्यवान् ॥ १७. रा, म-अनिलात्मजम् ॥ १८. भ-अनुयाहि ॥

३७] इत्युक्तः सारथिस् तेन प्र-ययौ यत्र मारुतिः ।

वहन् परम-दुर्धर्षं स्थितम् इन्द्र-जितं रथे ॥२८॥ [२७

२८] सोऽभि-पत्यं कपिं खड्ग-शूल-प्राऽऽस-परश्वधान् ।

अपातयत् सु-दुर्धर्षो रावणिः कपि-मूर्धनि ॥२९॥ [२८

२९] तानि शस्त्राणि घोराणि परि-गृह्य स मारुतिः ।

रोषेण महताऽऽविष्टो वाक्यम् एतद् उवाच ह ॥३०॥ [२९

३०] युध्यस्व यदि शूरोऽसि रावणाऽऽत्मज दुर्-मते ।

वायु-पुत्रं समा-साद्य न जीवन् प्रति-यास्यसि ॥३१॥ [३०

३१] बाहुभ्यां प्रति-युध्यस्व यदि मे द्वन्द्वम् आ-गतः ।

न मां सहसि दुर्-बुद्धे ततस् त्वं रक्षसां वर ॥३२॥ [३१

३२] हनू-मन्तं जिघांसन्तं समुद्यत-शराऽऽसनम् ।

३३] रावणाऽऽत्मजम् आऽचष्ट लक्ष्मणाय वि-भीषणः ॥३३॥ [३२

यस् तु वासव-निर्जेता रावणस्याऽऽत्म-संभवः ।

३४] स एष रथम् आ-स्थाय हनू-मन्तं जिघांसति ॥३४॥ [३३

तम् अग्रतिम-संस्थानं शरैर् देह-विदारणैः ।

३५] जीविताऽन्त-करैर् घोरैः सौमित्रे जहि रावणिम् ॥३५॥ [३४

इत्येवमुक्तस् तु वि-भीषणेन

रामाऽनुजः शत्रु-विभीषणेन ।

ददर्श तं पर्वत-सन्निकाशं

N] रथे स्थितं भीम-रवं नदन्तम् ॥३६॥ [३५

इत्यार्षे रामायणे युद्ध-काण्डे बलि-विध्वंसने नाम चतुःषष्ठितमः सर्गः ॥६४॥

१. प्र-तेन वीरेण । २. रा. म-रथेनाभिययौ कपिं ॥ ३. भ-वर्ज-रणे ॥ ४. प्र रा. म भ-सोभ्युपेत्य ॥ ५. प्र भ-वास्त्राणि । ६. भ-परमाविष्टो । ७. रा. म-अत आरभ्य ३२-श्लोकं यावन्नास्ति ॥ ८. अ-युधि ॥ ९. अ भ-सम्प्रयु० । १०. भ-वेगं सहस्व ॥ ११. अतः परमधिकः पाठः—भ-इत्युक्त्वा हनूमान्कुड्रो योधयामास वेगितः । अश्वकर्णैर्धवैः शालैरन्यैश्च विविधैर्द्रुमैः ॥ अप्राप्तानेव तान् वृत्तान् शरैः शतसहस्रशः । क्रोधादकृन्त चैकैकं तं च विव्याध रावणिः ॥ १२. अतः परमधिकः पाठः—म भ-आक्षेपोद्धूतसर्वांगं भृकुटीकुटिलाननम् ॥ १३. रा. म-योऽसौ । भ-यः स ॥ १४. रा. म-तमप्रतिमकर्माणं शितैः शत्रुविनाशनैः । सौमित्रे वारयन् शत्रुमभिवर्ष शरोत्तमैः ॥ १५. रा. म-तदा महात्मा । १६. प्र-०जः सोऽथ वि० । रा. म-विभीषणेनारिविभीषणेन । भ-०जः सोऽरिवि० । १७. ल. ल. व प्र-भीमवरं । म भ-भीमबलं ॥ १८. व प्र भ-लंकाकाण्डे । १९. रा. म-इन्द्रजिह्वानं । भ-इन्द्रजिह्वो ॥

[वं-६६] = [पञ्चषष्टितमः सर्गः] = [दा-८७]

एवम् उक्त्वा तु सौमित्रिं त्वरमाणो विभीषणः ।

१] उपाऽऽययौ धनुष्पाणिर् लक्ष्मणं रावणाऽनुजः ॥ १ ॥ [१

अविद्वरं ततो गत्वा प्रविश्य च महद् बलम् ।

२] दर्शयामास तत् कर्म लक्ष्मणाय विभीषणः ॥ २ ॥ [२

नीलजीमूतसंकाशं न्यग्रोधवरम् आश्रितम् ।

३] तेजस्वी रावणभ्राता लक्ष्मणाय न्यवेदयत् ॥ ३ ॥ [३

इहोपहारं भूतानां बलवान् रावणाऽऽत्मजः ।

४] उपहृत्य ततः पश्चात् संग्रामम् अभिवर्तते ॥ ४ ॥ [४

अदृश्यः सर्वभूतानां कामगेन रथेन च ।

५] निहन्ति सम्अरे शत्रून् बध्नाति च शरोत्तमैः ॥ ५ ॥ [५

तम् अप्रविष्टन्यग्रोधम् इमं त्वं रावणाऽऽत्मजम् ।

६] विध्वंसय शरैस् तीक्ष्णैः सरथं साऽश्वसारथिम् ॥ ६ ॥ [६

तथेत्युक्त्वा महातेजाः सुमित्राऽऽनन्दवर्धनः ।

७] बभूवाऽवस्थितस् तत्र चित्रं विस्फारयन् धनुः ॥ ७ ॥ [७

सं रथेनाऽग्निवर्णेन बलवान् रावणाऽऽत्मजः ।

८] इन्द्रजित् कवची धन्वी सध्वजः प्रत्यदृश्यत ॥ ८ ॥ [८

लक्ष्मणस् तम् उवाचेदं रावणि युद्धदुर्मदम् ।

९] तिष्ठ राक्षस दुर्बुद्धे रणे युद्धं प्रयच्छ मे ॥ ९ ॥ [९

एवम् उक्तो महातेजा मनस्वी रावणाऽऽत्मजः ।

१. रा. म-स एवमुक्त्वा । २. व म-नास्ति ॥ ३. अ प्र रा. म भ-० ध्वजारम् ॥
४. प्र-नास्ति । ५. म-नास्ति ॥ ६. रा. ततो भवति राक्षसः । ७. रा. ल. ल. व
अ प्र-शत्रुर्भाति च सुरोत्तमान् ॥ ८. म-अमित्रं । ९. प्र-नास्ति ॥ १०. रा. म-
रथेनादित्यव० । ११. रा. म-खड्गी । १२. अतः परमधिकः पाठः-रा. ल. ल.
व अ प्र भ-विभीषणवचः श्रुत्वा सौमित्रिपवनात्मजौ । भृशं जहर्षतुस्तत्र
दृष्ट्वा तं रिपुमाहवे ॥ अत्रांतरे च हनुमान्वीरं लक्ष्मणमब्रवीत् । रथस्थोऽयं
तवारतिः पदस्थस्त्वं च लक्ष्मण ॥ नैतद्युद्धं समं युद्धं मम पृष्ठं त्वमारुह ।
इति श्रुत्वा वचस्तस्य तथा चक्रे स लक्ष्मणः ॥ महापर्वतसंकाशमैरावण-
समप्रभम् । समास्थाय महातेजा वटं कृत्वा तु पृष्ठतः ॥ १३. रा. म-उवाचाथ ।
१४. रा. रघुनन्दनः । म-समित्तिजयः । १५. रा. म-त्वामाह्वयेहं समरे सौम्य ॥
१६. रा. म-महाराजः समरे ।

- १०] अब्रवीत् परुषं वाक्यं तत्र दृष्ट्वा विभीषणम् ॥१०॥ [१०
इह त्वं जातः (? ता) संवृद्धः साक्षाद् भ्राता पितुर् मम ।
११] कथं द्रक्षसि पुत्राय पितृव्यो मम राक्षस ॥११॥ [११
न ज्ञाति-त्वं न सायुज्यं न जातिस् तव दुर्-मते ।
१२] प्र-माणं न च सोदयं न धर्मो धर्म-दूषक ॥१२॥ [१२
शोच्यस् त्वम् असि दुर्-बुद्धे निन्दनीयोऽसि साधुभिः ।
१३] यस् त्वं जातिं समुत्-सृज्य पर-भृत्यत्वम् आ-स्थितः ॥१३॥ [१३
नैतच् छिथिलया बुद्ध्या त्वं वेत्सि महद् अन्तरम् ।
१४] क्व च स्व-जन-संवासः क्व च नीच (? चः) पराऽऽश्रयः ॥१४॥ [१४
गुण-वान् वा पर-जनः स्व-जनो वाऽपि निर्-गुणः ।
१५] निर्-गुणः स्व-जनः श्रेयान् यः परः पर एव सः ॥१५॥ [१५
निरनुक्रोश-ता चेयं यादृशी ते निशा-चर ।
१६] स्व-जने न त्वया शक्यं (? क्या) प्रति-ष्ठा न सुखानि च ॥१६॥ [१६
नूनं निर्-वासितो लंकां दिदृक्षसि वि-शीर्य ताम् ।
N] कामयेत्^१ पुरुषः कान्तां शूरस्याऽऽक-गताम् इव ॥१७॥ [N
यदि त्वं परुषाण्य^२ उक्तः^३ पित्रा मम निशा-चर ।^४
१७] गौरवात् प्र-श्रयाद् वाऽपि तथैव परि-सान्वितः ॥१८॥ [N
यथैव प्र-णयाद् वाऽपि गुरुर् वदति वि-प्र्रियम् ।
१८] तथैव च पुनस् तं^५ स^६ लालयत्य^७ अ-विचारयन् ॥१९॥ [N
क्रुद्धेनेन्द्र-जिता वाक्यं परुषं^८ रावणाऽनुजः^९ । [N
२१] उक्तः पितृव्यः पुत्रेण प्रत्य-उवाच वि-भीषणः ॥२०॥ [२०
अ-जानन् इव मच्-छीलं किं त्वम् एवं ब्रवीषि माम् ।

१. अतः परमधिकः पाठः—रा. छलाद्वापि बलाद्वापि यत्कुर्याद्रु-
नन्दनः । तत्सर्वमुपपद्येत न्याय्यमस्मासु दुर्मते ॥ आवाल्याच्च मया पित्रा
राक्षसैर्वापि विप्र्रियम् । किं कृतं शठ यच्छिद्रे प्रहरस्यात्मजे मयि ॥ न जा-
तिधर्मो न कुलं न भ्रातृत्वं न बन्धुता । रक्षितं नैव शूरत्वं क्लीबत्वं प्रकटी-
कृतम् ॥ २. रा. म-द्रक्षसि पुत्रस्य ॥ ३. रा. म-सौहार्द ॥ ४. रा. ल. ल. व
अ प्र रा. म-०नीयश्च । ५. ल. ल. व रा. म-आगतः । भ-आश्रितः ॥ ६. म-
कचित् । ७. प्र-समाश्रयः ॥ ८. भ-०नोऽपि च ॥ ९. प्र-वा । १०. म-
नास्ति ॥ ११. भ-कामीव । १२. रा. म-नास्ति ॥ १३. रा. ल. ल. व अ प्र-तु
रुषा त्यक्तः । १४. म-नास्ति ॥ १५. प्र-बालं । रा. म-मूढ । भ-मूर्ख । १६. रा.
म-लाडयति ॥ १७. रा. अत आरभ्य २१-श्लोकस्य तृतीयपादं यावज्जास्ति ॥

- २२] राक्षसाऽधिपतेः पुत्रं परुषं त्यक्त-गौरवम् ॥२१॥ [२१
अ-युक्तरूपं^१ वचनं^२ पौलस्त्य-कुल-पांसनं^३ ।
२३] अधर्मेण हत-ज्ञानो^४ न वेत्ति त्वं गुणाऽगुणान् ॥२२॥ [N
कुले यद्-अपि जातोऽहं^५ रक्षसां^६ क्रूर-कर्मणाम् ।
२४] गुणो यः प्रथमो नृणां तन् मे शीलम् अ-राक्षसम् ॥२३॥ [२२
सं-त्यक्तो^७ दारुणेनाऽहं^८ राज्ञां^९ वै^{१०} क्रूर-कर्मणां ।
२५] भ्रात्रा विषय-शीलेन कथं रंस्ये^{११} दुर्-आत्मना^{१२} ॥२४॥ [२३
हरणं^{१३} च पर-स्वानां परदाराऽभिमर्षणम्^{१४} ।
२६] सु-हृदाम्^{१५} अभि-शंका च त्रयो दोषाः^{१६} क्षयाऽऽवहाः ॥२५॥ [२६
महर्षीणां भयं^{१७} घोरं^{१८} सर्व-देवैश्च^{१९} च वि-ग्रहः ।
२७] अभि-मानश्च^{२०} च रूपं च ह्य^{२१} ऐश्वर्यं^{२२} प्रति-कूलता ॥२६॥ [२७
एते दोषास् तव पितुर् जीवितैश्वर्यनाशकाः^{२३} ।
२८] गुणान् प्राऽच्छादयंस् तस्य पर्वतान् इव तोय-दाः ॥२७॥ [२८
एतैर्^{२४} दोषैः परि-त्यक्तो मया भ्राता पिता तव ।
२९] न^{२५} च मे स्व-पुरी^{२६} लंका न च त्वं न च ते पिता ॥२८॥ [२९
अभि-मानी च दृष्टश्च दुर्-विनीतश्च^{२७} च राक्षसः (? स) ।
३०] त्वं^{२८} काल-पाश-वद्धश्च^{२९} ब्रूहि मां^{३०} यद् यद् इच्छसि^{३१} ॥२९॥ [३०
N] अन्-इष्टं व्य्-असनं प्राऽऽप्तः^{३२} किम्-इव^{३३} त्वं न वक्ष्यसि ।^{३४}

१. म-नास्ति ॥ २. भ-०क्तं परुषं वाक्यं । ३. ल_१-०ने ।
४. रा_२ म-हत० ॥ ५. रा_२-नास्ति ॥ ६. म भ-न रमे । ७. प्र भ-
राज्येन । रा_२ म-न राज्ये । ८. रा_२ म-पापक० । ९. रा_२-भ्राता विवास्थते ।
म-भ्राता हि हन्यते । १०. अतः परमधिकः पाठः—रा_२ म-परोऽपि हितकृद्बन्धु-
र्वन्धुरप्यहितः परः । अहितो देहजो व्याधिर्हितमारण्यमौषधम् ॥ ११. रा_२-
०मर्दनं । १२. रा_१ ल_१ ल_२ व अ-सुहृन्निवासनं चैव श्रियो देव्याः ॥ १३. रा_१ ल_२ व अ
प्र-महाघोरः । रा_२ म-वधो घोरः । १४. रा_२ म भ-क्रोधश्चैवाभिमानश्च वैरत्वं । भ-
०मानश्च कोपश्च वैरत्वं ॥ १५. रा_२ म-एतैर्दोषैर्मम भ्रातुर्जीवितैश्वर्यनाशनैः । १६. रा_१ ल_१
ल_२ व अ प्र-नास्ति । म-गुणाः प्रच्छादिताः सर्वे पर्वतास्तोयदैरिव । १७. भ-एभिर् ।
१८. रा_२-नेयमास्ते पुरी । म-नेयमस्ति पुरी । भ-नेयमस्ति पुरी ॥ १९. रा_१ ल_१ ल_२
व अ प्र भ-वद्धत्वं कालपाशेन । म-०पाशैर्बद्ध० । २०. रा_१ ल_१ ल_२ व अ प्र-
त्वं यदि जीवसि । भ-पुत्र यदिच्छसि ॥ २१. रा_१ ल_१ ल_२ व अ प्र-प्राप्तं किमेवं ।
२२. अतः परमधिकः पाठः—रा_१ ल_१ ल_२ व अ प्र-गृह्यतामुद्यमो वाक्यैर्न च
शक्नोऽभिधास्यति ।

प्र-वेष्टुं न त्वया शक्यो न्यग्रोधो राक्षसाऽधम ॥३०॥ [३१
 ३१] धर्षयित्वा च काकुत्स्थं न शक्यं जीवितुं त्वया ।

युध्यस्व नर-वीरेण लक्ष्मणेन रणे सह ॥३१॥ [३२पू
 ३२] न त्वं प्र-वेक्ष्यसे लंकां कुतो न्यग्रोधम् एव च । [N

N] हतस् त्वं काल-पाशेन गमिष्यसि यम-क्षयम् ॥३२॥ [३२उ
 नि-दर्शयस्वाऽऽत्म-बलं समुद्-यतः

कुरुष्व सर्वाऽऽयुधसायक-क्षयम् ।

न लक्ष्मणस्याऽति-शितैः शरैः क्षतस्

३३] त्वम् अद्य जीवन् स-गणो गमिष्यसि ॥३३॥ [३३

इत्याषे रामायणे युद्ध-काण्डे इन्द्रजिद्-विभीषण-वाक्यं
 नाम पञ्चषष्ठितमः सर्गः ॥ ६५ ॥

[वं-६७] = [षट्षष्ठितमः सर्गः] = [दा-८८]

विभीषण-वचः श्रुत्वा रावणिः क्रोध-मूर्च्छितः ।

१] अब्रवीत् परुषं वाक्यं वेगेनाऽभि-ससार च ॥ १०॥ [१

उद्यताऽऽयुधनिस्त्रिंशे रथे वै सम्-अलंकृते ।

२] कालाऽश्व-युक्ते महति स्थितः कालाऽन्तक्रोपमः ॥ २॥ [२

महा-प्रमाणम् उद्-यम्य विपुलं वेग-वद् दृढम् ।

३] धनुर् भीम-बलो भीमं शरांश् चाऽऽशीविषोपमान् ॥ ३॥ [३

स सम्प्रेक्ष्य महा-बाहुर नीलाऽञ्जनचयोपमः । [N

N] रथ-स्थोऽलं-कृतः श्री-मान् रावणस्याऽऽत्म-जो बली ॥ ४॥ [४उ

उवाच चेदं सं-रब्धः सौमित्रिं स-विभीषणम् ।

१. रा, ल, ल, व अ प्र भ-०क्यं न्यग्रोधं ॥ २. म भ-नरदेवेन ॥

३. अ प्र-कालधर्मेण । ४. म भ-नास्ति ॥ ५. अ-०द्य तत् । म भ-०द्यतं ।

६. रा, म-०धसाधनव्ययं । ७. रा, म भ-०णस्थैत्य हि बाणगोचरं । ८. रा, म

भ-सबलो ॥ ९. प्र व भ-लंका ॥ १०. अतः परमधिकः पाठः—रा, प्रागेव

विश्वविजयी न निषिद्धः पिता मम । यदा यदा च रत्नानि भुवनेभ्योऽखि-

लान्यपि ॥ तदा त्वमपि रत्नानां भागभागभवः स्वयम् । निहतं वालिनं

दृष्ट्वा सुग्रीवमभिषेचितम् ॥ त्वया तद्राज्यलुब्धेन दुरात्मन् समनुष्ठितम् ।

इत्युक्त्वा परुषं वाक्यं स्मयन्हेत्वर्थसंयुतम् ॥ ११ रा, ल, ल, व अ प्र-

०प्राप्तं समुद्यम्य ॥ १२. ल, ल, व-महाधन्वी । १३. रा, म-नास्ति ॥

तांश् च' वानर-शार्दूलान् पश्यध्वं' मम विक्रमम् ॥५॥ [५
 ५] अद्य मत्कार्मुकोत्सृष्टं शर-वर्षं दुर-आसदम् ।
 ६पू] मुक्तं वर्षम् इवाऽऽकाशे धारयिष्यथ सं-गरे ॥६॥ [६
 ७उ] अद्य वो' मामका बाणा मत्-कार्मुक-विनिःसृताः ।
 गात्राणि वि-धमिष्यन्ति तूल-राशिम् इवाऽनलः ॥७॥ [७
 ८] तीक्ष्ण-सायक-निर्भिन्नान् भिण्डिपालाऽसिपट्टिसैः ।
 ९पू] अद्यैव' वो नयिष्यामि' सर्वान् एव यम-क्षयम् ॥८॥ [८
 ६उ] क्षिपतः' शर-जालानि तीक्ष्ण-हस्तस्य' सं-युगे ।
 ७पू] जीमूतस्येव नदतः कः स्थास्यति ममाऽग्र-तः ॥९॥ [९
 ९उ] तच् छ्रुत्वा रावणेर्' वाक्यं गर्वितं' लक्ष्मणस् तदा ।
 अभीत-वद् इदं' वाक्यं क्रुद्धं राक्षसम् अब्रवीत् ॥१०॥ [१२
 १०] न वाचा सु-गमः' पारः' कार्याणां राक्षसाऽधम ।
 कार्याणां कर्मणा पारं यो गच्छति स बुद्धि-मान् ॥११॥ [१३
 ११] स त्वम् अर्थस्य हीनाऽर्थं दुरवाऽऽपस्य' कस्य-चित् ।
 वाचा व्या-हृत्य जानीषे कृताऽर्थोऽस्मीति दुर-मते ॥१२॥ [१४
 १२] अन्तर्धान-गतेनाऽहं' यत् त्वयाऽभि-हि (? ह) तो' रणे' ।
 भास्कराऽन्तरितो' मार्गो नैव' शूर-निषेवितः' ॥१३॥ [१५
 १३] तद् आहव-पथे त्वं अद्य स्थितोऽहं तव राक्षस ।'
 १४पू] दर्शयस्वाऽद्य' यत् तेजो' वाचा किं बहु' कथ्यसे' ॥१४॥ [१६
 १६उ] एवम् उक्तो धनुर् भीमं परि-गृह्य' महा-चलः ।
 वि-ससर्ज शितान् बाणान् इन्द्र-जित् समिति-जयः ॥१५॥ [१७

१. रा, ल, ल, व-हंहो । २. रा, ल, ल, व अ प्र-०लाः । ३. रा, म
 भ-वीक्षध्वं मे पराक्रमं ॥ ४. रा, सुदुःसहं । म-सुदारुणम् । ५. रा, म भ-
 संयुगे ॥ ६. म-क्रुद्धा हि । भ-अद्यैव ॥ ७. भ-शितशूला० । ८. रा, भ-अद्य वो
 गमयि० । म-अद्य वेगान्नयि० ॥ ९. म-निक्षिप्य शर० । भ-सृजतः शरवर्षाणि
 क्षिप्रह० ॥ १०. भ-राक्षसेन्द्रस्य गर्जितं । ११. रा -सुसंकुद्धो राक्षसं वाक्यमब्रवीत् ।
 म-सुसंकुद्धो राक्षसं तमथाब्रवीत् । भ-सुसंकुद्धो रावणिं वाक्यमब्रवीत् ॥ १२. प्र
 रा, म- ०मं पारं ॥ १३. म-दुरावा० । १४. रा, ल, ल, व अ प्र रा, भ-
 केनचित् ॥ १५. रा, म भ-०नावां । १६. रा, ०मिहतौ रणे । म-०निहितौ रणे ।
 भ-त्वया छलितौ तदा । १७. रा, म भ-तस्कराचरितो । १८. रा, ल, ल, व अ प्र
 रा, न शूरस्य नि० ॥ १९. रा, भ-यदि बाणपथं प्राप्य युध्यसे राक्षसोत्तम ।
 २०. भ-द्रक्ष्यामः समरे वीर्यं । २१. भ-त्वं विक० ॥ २२. रा, म भ-परासृज्य ॥

- १७] तेनोत्-सृष्टा^१ बल-वता शराः^२ सर्पविषोपमाः^३ ।
 सम्प्राऽऽप्य लक्ष्मणं पेतुः श्वसन्त इव पक्ष्म-गाः ॥१६॥ [१८
 १८] शरैर् अति-महा-वेगैर्^४ वेग-वान् राक्षसोत्तमः ।
 सौमित्रिम् इन्द्र-जिह्वं युद्धे विव्याध शुभ-लक्षणम् ॥१७॥ [१९
 १९] स^५ शरैर् अपविद्धाऽङ्गो^६ रुधिरेण सम्-उक्षितः^७ ।
 शुशुभे लक्ष्मणः श्री-मान् वि-धूम इव पावकः ॥१८॥ [२०
 २०] इन्द्र-जिह्वं चाऽऽत्मनः^८ कर्म प्र-शशंसाऽर्थं^९ राक्षसः^{१०} ।
 वि-नद्य च महा-नादम् इदं वचनम् अब्रवीत् ॥१९॥ [२१
 २१] अद्य मत्कार्मुकोत्सृष्टाः शरास् तीक्ष्णाः सु-पत्रिणः^{११} ।^{१२}
 आ-दास्यन्ति शरीरात् ते जीवितं जीवित-च्छिदः ॥२०॥ [२२
 २२] अद्य गोमायु-संघाश् च श्येन-संघाश् च लक्ष्मण ।
 गृध्राश् चाऽपि पतन्तु त्वां गताऽसुं पतितं^{१३} भुवि^{१४} ॥२१॥ [२३
 २३] क्षत्र-बन्धुः सु-दुष्टाऽऽत्मा^{१५} रामः परम-दुर्मतिः ।
 भक्तं भ्रातरम् अद्य त्वां द्रक्ष्यतीऽहं^{१६} मया हतम् ॥२२॥ [२५
 २४] स-सायक-करो^{१७} भूमौ स-तूणः^{१८} स-शराऽऽसनः^{१९} ।
 कृतोत्तमाऽङ्गः पतितः^{२०} स्वप्स्यसे त्वं मया हतः ॥२३॥ [२६
 २५] इति ब्रुवाणं परुषं राक्षसं^{२१} रावणाऽऽत्मजम् ।
 साऽर्थं^{२२} च हेतु-मद् वाक्यं^{२३} लक्ष्मणः प्रत्य-उवाच ह ॥२४॥ [२७
 २६] अ-कृत्वा कथंसे कर्म किम्-अर्थम् इह राक्षस ।
 कुरु तत् कर्म येनाऽहं श्रद्-दक्ष्यां तव^{२४} जल्पितम्^{२५} ॥२५॥ [२९
 २७] अ-ब्रुवाणस्^{२६} तु कर्माणि^{२७} यः^{२८} करोति स पण्डितः^{२९} ।

१. रा. फ-तदोत्० । २. रा. फ-रास्तीक्ष्णा वि० ॥ ३. भ-महाकायैर् ।
 ४. म-लक्ष्मणं ॥ ५. म-स शरीरैश्च वि० । भ-शरीरेण स वि० । ६. रा. फ-च
 भूषितः ॥ ७. रा. फ म भ-जिह्वात्मनः । ८. भ-सुसमीक्ष्याभियुज्य च ॥ ९. प्र-
 सुयंत्रिताः । १०. भ-पत्रिणः शितधारास्ते शरा मत्कार्मुकच्युताः ॥ ११. रा. फ
 म भ-निहतं मया ॥ १२. रा. म भ-सदु० । १३. भ-न द्रक्ष्यति ॥ १४. रा. फ
 म-अपास्तकवचो । भ-विशस्त्रकवचो । १५. रा. फ म भ-व्यपविद्धश० । १६. रा.
 फ म भ-व्यथितः ॥ १७. भ-अमर्षाद् । १८. रा. फ-हेतुमद्वाक्यमन्वर्थ ।
 म-हेतुमद्वाक्यमन्वर्थ । भ-हेतुमद्वाहकं वाक्यं ॥ १९. रा. फ म-तव कथितम् ।
 भ-कथितं त्वया ॥ २०. रा. फ-अब्रुवन्परुषं वाक्यं । म-०णस्तु परुषं । भ-अनुक्त्वा
 परुषं वाक्यं । २१. रा. फ म भ-किंचिदप्यनधिक्षिपन् ।

अ-विकल्थ्य^१ हनिष्यामि^२ त्वाम्^३ अद्य पुरुषाऽऽदकम्^४ ॥२६॥ [३०
 २८] इत्युक्त्वाऽमर-बाणानाम् एकम् आ-कृष्य वै धनुः^५ ।
 चिक्षेप^६ नि-शितं वेगाल् लक्ष्मणो राक्षसोरसि^७ ॥२७॥ [३१
 २९] स शरेण^८ हतस् तेन राक्षसो^९ रावणाऽऽत्मजः ।
 सु-प्रमुक्तैस्^{१०} त्रिभिर् बाणैः प्रति-विष्याध लक्ष्मणम् ॥२८॥ [३३
 ३०] स बभूव^{११} महा-भीमो^{१२} नर-राक्षस-सिंहयोः^{१३} ।
 वि-मर्दस् तुमुलो घोरः^{१४} परस्परवधैषिणोः^{१५} ॥२९॥ [३४
 ३१] उभौ तौ बल-सम्पन्नाव् उभौ विक्रम-शालिनौ ।
 N उभाव् अपि च वि-क्रान्ताव्^{१६} उभौ शस्त्राऽस्त्र-वेदिनौ^{१७} ॥३०॥ [३५
 ३२] उभौ परम-दुर्धर्षाव् उभौ परम-तेजसौ ।
 N युयुधाते महा-वीर्यौ ग्रहाव् इव नभो-गतौ ॥३१॥ [३६
 N बलि-शक्राव्^{१८} इवाऽऽयस्तौ^{१९} युधि दुष्प्रति-धर्षणौ ।
 ३२] युयुधाते महाऽऽत्मानौ व्याघ्र-केसरिणाव् इव ॥३२॥ [३७
 शितान्^{२०} अव-सृजन्तौ हि मार्गणौघान् अव-स्थितौ ।
 ३३] नर-राक्षस-सिंहौ तौ सम्प्र-हृष्टाव् अयुध्यताम् ॥३३॥ [३८
 सु-सम्प्रहृष्टौ नर-राक्षसौ तदा^{२१} [३९पू
 शराऽभिचण्डौ शित-शस्त्र-धारिणौ^{२२} । [४०पू

१. रा, ल, ल, व अ-शीघ्रमेव । अ-शीघ्रमेव । २. रा, ल, ल, व अधिष्यामि ।
 ३. रा, ल, ल, व अ प्र-० व क्षणदाचर । रा, फ म भ-स्व पश्य पुरुषान्तक ।
 ४. अतः परमधिकः पाठः—रा, फ म भ-अब्रुवाणो दहत्यग्निस्तथा तपति
 भास्करः । वायुश्चोन्मथते वृक्षान् न च किंचिद्विकल्थते ॥ ५. प्र-० बाणानामा-
 कर्णात्पूरितं धनुः । रा, फ म-इत्युक्त्वा पंचपर्वाणमाकर्णात्पूरितं शरं । भ-इत्युक्त्वा
 पंच नाराचान्कर्णपूरिताञ्छितान् । ६. रा, फ-निचखान महावेगं । म-निचखान
 महावेगो । भ-निचखान महावेगाल् । ७. रा, फ म-रावणात्मजे । ८. अतः परम-
 धिकः पाठः—म भ-सुपन्नराजिता बाणा ज्वलिता इव पन्नगाः । नैर्ऋतो-
 रस्यभासन्त सवित् रश्मयो यथा ॥ ९. रा, फ म-०रेणाह० । भ-शरैराह० ।
 १०. रा, फ म भ-सरोषो । ११. भ-सुपर्वभिस् ॥ १२. रा, फ म-बभौ सुम० ।
 १३. रा, ल, ल, व अ-हरिरा० । म-०सयोस्तयोः । १४. म-भीमः । १५. ल, ल, व अ प्र-
 म भ-०रजयैषिणोः ॥ १६. प्र-०न्तौ सर्वशास्त्रार्थकोविदौ । रा, फ-०न्तौ सर्व-
 शस्त्रास्त्रकोविदौ । म-०न्तौ सर्वशास्त्रविशारदौ । १७. रा, ल, ल, व अ प्र-
 अतः परं ६७-तमसर्गस्याष्टमश्लोकस्य पूर्वार्धं यावन्नास्ति ॥ १८. फ म-शक्रवृत्रावि-
 वापन्नौ ॥ १९. फ म-बहून् ॥ २०. रा, म-तौ । २१. रा, म-०स्त्रपाणी ।

N] अभीऽऽक्ष्णम् अन्योऽन्यम् उभाव् अवर्षताम् [४०उ^१
 शरौघ-वर्षेण^२ बलाहकौ यथा ॥३४॥ [३९उ^३
 इत्याषे रामायणे युद्ध-काण्डे^४ आक्षेप-युद्धं^५ नाम
 षट्षष्टितमः सर्गः ॥ ६६ ॥

[वं-६८] = [सप्तषष्टितमः सर्गः] = [दा-८६]

ततः शरं दाशरथिः सं-धायाऽमित्र-कर्षणः ।
 १] ससर्जं राक्षसेन्द्राय^१ क्रुद्धः सर्प इव श्वसन् ॥ १॥ [१
 तस्य ज्या-तल-निर्वोषम् असहन रावणाऽऽत्मजः ।
 २] विवर्ण-वदनो भूत्वा समुद्-ऐक्षत लक्ष्मणम् ॥ २॥ [२
 तं विषण्ण-मुखं दृष्ट्वा राक्षसं रावणाऽऽत्मजम् ।
 ३] सौमित्रिं युद्ध-संसक्तम् इत्य् उवाच वि-भीषणः ॥ ३॥ [३
 इङ्गितान्य् अनु-पश्यामि यान्य् अस्मिन् रावणाऽऽत्मजे ।
 ४] त्वरस्व नर-शार्दूल भग्न एषं निशा-चरः ॥ ४॥ [४
 ततः सं-धाय सौमित्रिः शरान् आशीविषोपमान् ।
 ५] मुमोच नि-शितांस् तस्मै सर्पान् इव महा-विषान् ॥ ५॥ [५
 शक्राऽशनि-सम-स्पर्शैर्^{१०} लक्ष्मणेनाऽऽहतः शरैः ।
 ६] मुहूर्तम् अभवन् मूढः शक्र-जित्^{११} क्षुभितेन्द्रियः ॥ ६॥ [६
 उप-लभ्य मुहूर्तेन सं-ज्ञां प्रत्यागतेन्द्रियः ।
 ७] ददर्शाऽव-स्थितं वीरम् आजौ^{१२} दशरथाऽऽत्मजम् ॥ ७॥ [७
 सोऽभि-चक्राम सौमित्रिं रोष-रक्ताऽन्त-लोचनः^{१३} ।
 ८] अब्रवीच् चैनम् आ-साद्य पुनः स परुषं वचः ॥ ८॥ [८
 ९पू] किं न स्मरसि तद् युद्धे प्रथमे^{१४} मत् पराऽऽक्रमम् ।^{१५} [९पू
 युवां खलु मया युद्धे^{१६} वज्राऽशनि-समैः शरैः ॥ ९॥

१. रा. म-अभिप्रेततु । २. रा. म-०धवेगेन ॥ ३. फ म-लंकाकाण्डे ।
 ४. फ-अवक्षेपयुद्धं ॥ ५. रा. फ म-०से घोरे क्रुद्धानाशीविषोपमान् ॥ ६. रा.
 फ म-नास्ति ॥ ७. रा. फ म-नास्ति ॥ ८. रा. फ म-सैष ॥ ९. रा. फ म-
 अग्निशिखोपमान् ॥ १०. रा. फ म-स इन्द्राशनिसंस्पर्शैर् । ११. रा. फ म-
 तदा संक्षुभिः ॥ १२. रा. फ म-अग्रे ॥ १३. रा. फ म-क्रोधसं ॥ १४. रा. ल,
 ल. ब अ प्र-नास्ति । १५. अतः परमधिकः पाठः—भ-निरस्तस्त्वं सह भ्रात्रा
 यदा पांशुष्वचेष्टथाः ॥

- १०] शायितौ स्थो मया भूमौ वि-संज्ञौ स-पुरः-शरौ ।
स्मृतिर् वा नाऽस्ति ते मन्ये सु-व्यक्तं यम-सादनम् । [१०
११] गन्तुम् इच्छसि येन त्वं मां योधयितुम् इच्छसि ॥१०॥ [११
यदि ते प्रथमे युद्धे न दृष्टो मत्-पराऽऽक्रमः ।
१२] अद्य ते दर्शयिष्यामि तिष्ठेदानीं स्थिरो भव ॥११॥ [१२
इत्युक्त्वा सप्तभिर् बाणैर् अभि-विब्याध लक्ष्मणम् ।
१३] दशभिश् च हनू-मन्तं तीक्ष्ण-धारैः शरोत्तमैः ॥१२॥ [१३
ततः शर-शतेनैव वि-प्रमुक्तेन वीर्य-वान् ।
१४] क्रोधाद् द्विगुण-संरम्भो निर्-विभेद वि-भीषणम् ॥१३॥ [१४
स दृष्ट्वा राक्षसेन्द्रस्य कर्म रामाऽनुजस् तदा ।
१५] चिन्तयित्वा प्र-हसन् वै न किञ्चिद् इति स ब्रुवन् ॥१४॥ [१५
अब्रवीद् वचनं घोरम् उद्-यम्य नर-पुंगवः । [१५
१६] अ-भीतवद् अ-संरब्धो रावणिं लक्ष्मणो युधि ॥१५॥ [१६
नैवं शूरा रणे गत्वा प्र-हरन्ति निशा-चर । [१६
१७] लघवः स्वल्प-वीर्याश् च शरा हेम-मुखास् तव ॥१६॥ [१७
नैवं शूरा वि-युध्यन्ते युद्धे विजय-कांक्षिणः ।
१८] इत्येवमुक्त्वा वचनं शरैर् एनम् अवाऽकिरत् ॥१७॥ [१८
तस्य बाणैर् अप-ध्वस्तं कवचं काञ्चनं महत् ।
१९] व्य-अशीर्यत च निर्-मेघे तारा-जालम् इवाऽम्बरे ॥१८॥ [१९
विध्वस्त-वर्मा नाराचैर् बभूव स कृत-व्रणः ।

१. रा. फ म-प्रथमं । रा. ल. ल. व अ प्र-तौ मया । २. रा. ल. ल. व अ प्र-सपुरस्सरौ । ३. रा. ल. ल. व अ प्र म-ते । ४. रा. ल. ल. व अ-तेनाथ गमिष्यसि यमक्षयं । प्र-तद् व्यक्तं गमिष्यसि यमक्षयं । ५. रा. ल. ल. व अ प्र-नास्ति । ६. रा. नास्ति ॥ ७. भ-त्वां । ८. भ-ममाप्रतः ॥ ९. म-महाकायं त्रिभिर् । १०. म-विब्याध स हि ॥ ११. रा फ-नैव सुप्रमुक्तेन वी० । भ-शरसहस्रेण क्षिप्रहस्तो निशाचरः । म-नैव सुप्रमुक्तेन राक्षसः । १२. ल. ल. व-० संरब्धो । भ-० णरक्ताक्षो । म-संरब्धो बाणजालेन ॥ १३. भ-तद् दृष्ट्वेन्द्रजित्वा कर्म कृतं । १४. भ-अचिन्तयित्वा ग्रहसन् । रा फ म-अचिन्तयित्वा ग्रहसन् । १५. रा फ भ-नैतत्किञ्चिदिति । म-निर्विभेद शितैः शरैः ॥ १६. भ-अब्रवीत् शरान्घोरानुद्धृत्य रघुपुंगवः ॥ १७. म-नास्ति । १८. म भ-लघवश्चाल्पवीर्याश्च शरा हीमे यथा तव ॥ १९. भ-एवमुक्त्वा ततो वीरः । म-एवमुक्त्वा रघुसिंहः । २०. भ-भृशमताडयत् ॥ २१. भ-व्यकीर्यत रथोपस्थे ॥ २२. रा. निरुक्तवर्मा । म-लक्ष्मणस्य तु । भ-विधूतव० ।

- २०] इन्द्र-जित् सम्-अरे शूरः^१ प्र-रूढ इव सानु-मान^२ ॥१९॥ [१९
अभीऽऽक्षं नि-श्वसन्तौ हि^३ युध्यमानौ महा-रणे^४ ।
- २१] शर-संवृत-सर्वाऽङ्गौ सर्व-तो रुधिरोक्षितौ ॥२०॥ [२२
वभूव रूपं सृजतोर् मार्गणान् भीम-कर्मणोः ।
- २२] प्र-वृष्टयोर् यथाऽऽकाशे^५ नीलयोः काल-मेघयोः ॥२१॥ [२५
२३] अस्त्राण्य् अस्त्र-विदां श्रेष्ठौ दर्शयन्तौ पुनः पुनः^६ ।
- २५] शरैर् उच्चाऽवचाऽऽकारैर् अन्तरिक्षं^७ प्र-जघ्नतुः^८ ॥२२॥ [२७
व्यपेत-दोषम् अन्योऽन्यं लघु चित्रं च सुष्ठु च ।
- २६] दर्शयन्तौ बलं^९ भीमं^{१०} सं-ग्रामे नर-राक्षसौ ॥२३॥ [२८
२७] तयोः पृथक् पृथग् भीमः शुश्रुवे तल-निस्वनः^{११} । [२९
२८] सु-वोरयोः शब्द-वतोर् यथा वै काल-मेघयोः^{१२} ॥२४॥ [३०
N] सुवर्ण-पुंखैर् नाराचैर् बल-वन्तौ कृत-व्रणौ ।
- २५] प्र-सुस्रुवाते रुधिरं जलं प्र-स्रवणाव् इव ॥२५॥ [३१
तयोस्^{१३} तु मुक्ता गात्रेषु^{१४} रुक्म-पुंखाः शरा^{१५} युधि^{१६} ।^{१७}
- २९] अमृग्-दिग्धा विनिर्-भिद्य^{१८} विविशुर् वसुधा-तलम्^{१९} ॥२६॥ [३२
अन्योऽन्यं नि-शिता बाणा आ-काशेऽप्य् अव-घटिताः ।^{२०}

१. भ-वीरः प्रफुल्ल इव किंशुकः ॥ २. म-नास्ति । भ-तौ प्रायुध्येतां महाबलौ ।
३. अतः परमधिकः पाठः—भ-ततः शरौघान् विविध(न्मुंचंतौ भीमविक्रमौ ॥
४. रा, ल, ल, व अ प्र-प्रवृद्धयोर् । म-प्रावृट्काले । ५. रा, ल, ल, व अ प्र रा, फ-
०काले ॥ ६. भ-विसृजन्तौ । ७. भ-परस्परं । ८. अतः परमधिकः पाठः—म भ-
सुदीर्घकालं तौ वीरौ युध्यमानौ विरेजतुः । वभूवतुश्चात्मजये यत्तौ भीमप-
राक्रमौ ॥ तौ शरौघैस्तदा कीर्णौ निकृत्तकवचध्वजौ । ९. भ-शरानुच्चावचाका-
रान् । १०. भ-०रिक्षे । ११. म-च रुन्धतां । भ-निजघ्नतुः । (टि० भ-भिज्ञेषु
“प्रजघ्नतुः>मयंधनुः”) इत्येवं विकारः ॥ १२. रा, ल, ल, व अ प्र फ म-
महाभीमे । १३. रा, नास्ति ॥ १४. फ-तत्र नि० । १५. रा, नास्ति । अतः परम-
धिकः पाठः—म भ-प्रकम्पजननो भीमो निर्घात इव दारुणः । वभ्राजे स
तयोः शब्दस्तदा समरप्रतयोः । १६. रा, ल, ल, व अ-०था वै कामपर्वयोः ।
भ-निस्तनतोरंगने मेघयोरिव ॥ १७. भ-नास्ति ॥ १८. रा, ल, ल, व प्र-प्रमुक्ताः
शक्रजिह्वात्रे । भ-तयोर्महात्मनोः संख्ये । १९. म-शिताः शराः । २०. अ-नास्ति ।
२१. भ-विनिष्पेतुर् । २२. रा, फ म भ-धरणीतलं ॥ २३. रा, फ म-अन्ये तु
विशिखा बाणा ह्याकाशे ज्यावघटिताः । भ-अन्योन्यं निशितैः शस्त्रैराकाशं
संजिघत्सिरे ।

- ३०] बभञ्जुश् चिच्छिदुश् चैव तयोर् बाणाः सहस्र-शः ॥२७॥ [३३
 सं-बभूवुः सम्-अन्ताच् च तयोर् बाण-समाश्रयाः ।
 N] अग्निभ्याम् इव दीप्ताभ्यां यज्ञे कुश-मयाश् चयाः ॥२८॥ [३४
 तयोः कृत-व्रणौ देहौ शुशुभाते महाऽऽत्मनोः ।
 ३१] स-पुष्पाव् इव निष्-पत्रौ वने शाल्मलि-किंशुकौ ॥२९॥ [३५
 तयोर् गात्रेषु सं-लग्ना भान्ति नाराच-पंक्तयः ।
 ३२] नक्षत्र-पंक्तयो व्योम्नि वि-मले वै यथोदिताः ॥३०॥ [N
 उभौ तौ परमेष्वासाव् उभौ शस्त्र-विशारदौ । [N
 ३३] तयोर् बभूव तुमुलः सन्नि-पातो मुहुर्-मुहुः ॥३१॥ [३६
 लक्ष्मणो रावणिं युद्धे रावणिश् चाऽपि लक्ष्मणम् ।
 ३४] अन्योऽन्यं तौ विनि-घ्नन्तौ न ग्लानिं चाऽधि-गच्छतः ॥३२॥ [३७
 बाण-जालैः शरीर-स्थैर् अव-गाढैस् तरस्विनौ ।
 ३५] शुशुभाते रण-गतौ प्र-रूढाव् इव पर्वतौ ॥३३॥ [३८
 तयोः शोणित-दिग्धानि सं-वृतानि शरैर् भृशम् ।
 ३६] वि-रेजुः सर्व-गात्राणि ज्वलितानीऽव पावकाः (?कैः) ॥३४॥ [३९
 तयोस् तु सु-महान् कालो व्य-अतीतो युध्यतो रणे ।
 ३७] न च तौ युद्ध-वैमुख्यं श्रमं चाऽप्य अभि-जग्मतुः ॥३५॥ [४०

१. रा_१-तमवर्तत दुःखेन । ल_१ ल_२ व अ-समवर्तत दुःखेन । प्र-समज्जंत
 दुःखेन । भ-०दुश्चान्ये ॥ २. भ-समीयुस्ते मुहूर्त । ३. रा_२ फ-नु ।
 ४. म-बाणमया दिशः । भ-बाणाः परस्परं । ५. भ-यथा काष्ठमहाचयाः ॥
 ६. ल_१ रा_२ फ-०पत्रौ । भ-निष्पणौ । ७. रा_१ ल_१ ल_२ व अ प्र रा_२ फ म-
 यथा शल्म० । ८. अतः परमधिकः पाठः—रा_१ ल_१ ल_२ व अ प्र रा_२ फ म-
 अस्त्राण्यस्त्रविदां श्रेष्ठौ दर्शयन्तौ पुनः पुनः ॥ ९. भ-बभुर । १०. भ-
 नास्ति ॥ ११. प्र-०सौ चोभौ । १२. भ-चक्रतुस्तुमुलं घोरं संनिपातं ॥ १३. म-
 कुद्धो । १४. भ-०णियुधि । १५. रा_२ फ म-०निमभिजग्मतुः ॥ भ-तावतिघ्नतौ न
 श्रमं ययतुस्तदा ॥ १६. भ-महावीर्यौ । १७. भ-किंशुकौ ॥ १८. म-०तसि-
 क्तानि । भ-रुधिरसिक्तानि । १९. ल_१-संसृतानि श० । ल_२ व प्र-संवृतानि श० ।
 म-गात्राणि निशितैः शरैः । २०. म-शुशुभाते रणगतौ । २१. भ-वह्निना ॥
 २२. भ-तयोरेवं म० । २३. रा_१-अत आरभ्य ३६-श्लोकस्य तृतीयपादं
 यावत्तुटितः । व भ-युध्यमानयोः । २४. व अ प्र-युधि वै० । २५. भ-
 वाप्युपज० । २६. अतः परमधिकः पाठः—म भ-इंगितवस्तदा तस्य लक्ष्मणस्य
 महात्मनः । विभीषणो धनुष्पाणिस्त्वरयामास तद्वलम् ॥

अथ समर-परिश्रमं वि-हन्तुं

समर-मुखे^१ व्रणितस्य^२ लक्ष्मणस्य ।

प्रिय-हितम् उप-पादयन् महौजाः^३

N]

सम्-अरम् उपेत्य^४ वि-भीषणोऽव-तस्थे ॥२६॥ [४१

इत्यार्षे रामायणे युद्ध-काण्डे^५ रावणि-लक्ष्मणयोः^६ संसक्त-युद्धं^७

नाम सप्तषष्ठितमः सर्गः ॥ ६७ ॥

[वं-६६] = [अष्टाषष्ठितमः सर्गः] = [दा-६०]

१पू] युध्यमानौ तु तौ दृष्ट्वा सं-सक्तौ नर-राक्षसौ ।^१ [१पू

२उ] शूरः स रावण-भ्राता तस्थौ संग्राम-मूढनि ॥१॥ [२उ

ततो^८ वि-स्फारयामास महद् धनुर् अव-स्थितः ।

३] वि-ससर्ज^९ शरांस् तत्र तीक्ष्णान् कर्मार-मार्जितान् ॥२॥ [३

ते शराः शिखि-संस्पर्शा^{१०} नि-पतन्तः समा-हिताः ।^{११}

४] राक्षसान् दारयामासुर्^{१२} वृक्षान्^{१३} अशनयो यथा ॥३॥ [४

वि-भीषणस्याऽनु-चरास्^{१४} तेऽपि शूलाऽसिपट्टिसैः^{१५} ।

५] चिच्छिदुः सम्-अरे वीरा राक्षसान् सु-महाबलाः^{१६} ॥४॥ [५

राक्षसैस् तैः परि-वृतः स तदाऽभूद्^{१७} वि-भीषणः ।

६] यथैव^{१८} मध्ये यूथस्य^{१९} कलभानां महा-द्विपः^{२०} ॥५॥ [६

स सं-चोदयमानस् तु हर्य-ऋक्षान् रण-गर्वितान्^{२१} ।^{२२}

७] उवाच वचनं तत्र^{२३} काल-ज्ञो रक्षसां वरः ॥६॥ [७

१. रा. फ म भ-०खेवजितस्य । २. भ-महात्मा । ३. व-अवाप्य ॥
४. व प्र भ-लंकाकांडे । ५. अ प्र म-इन्द्रजिष्ठुद्धं । भ-संसक्तयुद्धं ॥ ६. अतः
परमधिकः पाठः—भ-प्रभिन्नाविव मातंगौ परस्परवधैषिणौ । तौ द्रष्टुकामः
संग्रामे घोरचापधरौ बली ॥ ७. भ-तथा । ८. रा. फ म भ-उत्स० ।
९. रा. नास्ति । फ म-च तांस्तीक्ष्णाञ्छरान्बर्हिणवांससः । भ-च तीक्ष्णाग्रान्राक्षसेषु
महाशरान् ॥ १०. फ म-०संकाशा । ११. रा. नास्ति । १२. रा. ल. ल. व अ
प्र-ताडया० ॥ १३. रा. ल. ल. व अ प्र-०णशरांस्तेपि प्रासशू० । १४. प्र रा फ
म भ-राक्षसोत्तमाः ॥ १५. म-ननाद । भ-तदा तु । १६. प्र-बभूव । रा. फ म
भ-बभौ । १७. प्र रा. फ म भ-च यूथानां कलभानामिव द्विपः ॥ १८. रा. ल.
ल. व अ प्र रा. फ म-वानरान् रणे । १९. भ-संचोदयन्नसावृक्षान्वानरान् २० ।
२०. रा. फ म भ-काले ॥

- एकोऽयं^१ राक्षसेन्द्रस्य पराऽयणम् अव-स्थितः^२ ।
 ८] एतच्^३ छेषं^४ बलं तस्य तिष्ठध्वं^५ किं प्लवं-गमाः^६ ॥ ७॥ [८
 अस्मिन् विनि-हते पापे राक्षसे रण-मूर्धनि ।
 ९] रावणो वै नि-हन्तव्यः शेषम् अस्य^७ हतं बलम्^८ ॥ ८॥ [९
 प्र-हस्तो नि-हतो वीरो नि-कुम्भश् च महा-बलः ।
 १०] कुम्भ-कर्णश् च धूम्राऽक्षः कुम्भश् चैव निशा-चरः ॥ ९॥ [१०
 अकम्पन-सुपार्श्वौ^९ च चक्र-मौलिश् च राक्षसः ।
 १४] मकराऽक्षो^{१०} महेष्वसो^{११} देवाऽन्तक-नराऽन्तकौ^{१२} । [१४
 १५पू] अति-कायो महा-वीर्यस् त्रि-शिराश् चाऽति-कोपनः^{१३} ॥ १०॥ [N
 महोदरश् च रक्ताऽक्षो लम्ब-कर्णो महा-हनुः ।
 N] मकराऽक्षोऽति-कायश् च त्रि-शिराश् चाऽपि वीर्य-वान् ॥ ११॥ [N
 प्र-वसो जम्बु-माली च महा-पार्श्वश् च वीर्य-वान् ।
 ११] यज्ञ-कोपो विरूपाऽक्षो वज्र-मुष्टिश् च वीर्य-वान् ॥ १२॥ [११
 १३उ] सु-प्लव(प्त)श् चाऽग्नि-केतुश् च रश्मिकेत्-आदयस् तथा^{१४} ॥ १३उ
 १५उ] एतान् नि-हत्य संग्रामे बहून् राक्षस-पुङ्गवान्^{१५} ॥ १३॥
 बाहुभ्यां सागरं तीर्त्वा लङ्घतां^{१६} गोष्-पदं यथा^{१७} । [१५
 १६] इदम्^{१८} एवाऽव-शिष्टं^{१९} वो^{२०} हन्तव्यम् इति वानराः ॥ १४॥
 N] घ्नत सर्वे समा-गम्य राक्षसं बल-दर्पितम् । [१६
 अ-युक्तं नि-धनं कामं मया^{२१} पुत्रस्य वानराः^{२२} ॥ १५॥ [१७पू
 १७] न^{२३} तु मे^{२४} राम-तुष्ट्य-अर्थम् अ-कार्यम्^{२५} भुवि विद्यते^{२६} ।

१. म-०हं । २. रा, ल, ल, व अ प्र-इति स्थितिः । ३. रा, ल, ल, व अ प्र-
 एकस्यैव । म-वृत्तस्तेषां । ४. रा, ल, ल, व अ प्र-०ध्वं वै ष्ट० । भ-किं तिष्ठत
 वनौकसः ॥ ५. रा, ल, ल, व अ-चाप्यबलं महत् ॥ ६. भ-०नः सुपार्श्वश् ।
 ७. रा, व अ-चक्रसैन्यश् । ल, ल, प्र रा, फ-वज्रमौलिश् । ८. रा, फ म-कम्पनः
 सत्त्वसम्पन्नो । ९. रा, ल, ल, व अ प्र-नास्ति । अतः परमधिकः पाठः—रा, फ म-
 प्रजंघः प्रघसश्चैव शोणिताक्षश्च राक्षसः । १०. भ-वर्ज—नास्ति ॥ ११. भ-
 नास्ति ॥ १२. भ-जम्बुमाली महावीर्यस्तीक्ष्णवेगोऽशनिप्रभः । सुप्तो यज्ञकोपश्च
 वज्रदंश्च राक्षसः ॥ अतः परमधिकश्च पाठः—भ-संहादी विकटश्चैव तपनः काल एव
 च । प्रघसः प्रहसश्चैव प्रजंघो वज्र एव च ॥ १३. भ-अग्निकेतुश्च दुर्धर्षो रश्मिकेतुश्च
 वीर्यवान् । अतः परमधिकश्च पाठः—भ-विद्युजिह्वो द्विजिह्वश्च सूर्यचक्षुश्च राक्षसः ।
 १४. फ म भ-०ससत्तमान् । १५. रा, नास्ति ॥ १६. रा, फ-लङ्घ्यतां । १७. रा, फ
 भ-लघु । १८. रा, फ म भ-एतावदेव शेषं । १९. म-च ॥ २०. भ-पुत्रस्य यतितुं मया ॥
 २१. भ-अथवा । २२. रा, ल, ल, व अ प्र-यत्कार्यं भु० । भ-किञ्च कुर्या विगर्हितं ।

- वधोपायो वधश्चेति' समम् आहुर् मनोषिणः' ॥१६॥ [N
 १८] तत् पातकम् उपाऽऽतिष्ठे' राम-सिद्धि-प्रयोजनम् । [N
 घृणाम् अपाऽस्य' रामाऽर्थे' हनिष्ये' भ्रातुर् आत्म-जम् ॥१७॥ [१७उ
 १९] प्रहर्तु-कामस्य तु मे वैक्लव्यं' जायते महत् ।
 तद्' एनं वै' महा-बाहुर् लक्ष्मणः शमयिष्यति ॥१८॥
 २०] वानरा घ्नत सं-भूय भृत्यान् अस्य समीप-गान् । [१८
 इति तेनाऽथ तरसा राक्षसेनाऽभि-चोदिताः ॥१९॥ [१९पू
 २१] वानरेन्द्रा जहृषिरे मेघान्' दृष्ट्वैव बर्हिणः' ।
 ते' लब्ध-लक्ष्याः कपयः' प्रेक्ष्य युद्धे वि-भीषणम् । [२०
 २२] भूयो जहृषिरे कामं लांगूलानि च चिक्षिपुः ॥२०॥ [१९उ
 जाम्ब-वान् अपि तैः सर्वैर्' यूथ-पैर्' अभि-संवृतः ।
 २३] अमृदयत्' पर्वताऽग्रैर्' नखैर् दन्तैश् च राक्षसान्' ॥२१॥ [२१
 नि-घ्नन्तम् ऋक्षाऽधिपतिं राक्षसाः सचिवैः सह ।
 २४] परि-वव्रुर् भयं त्यक्त्वा तम् एकं विविधाऽऽयुधाः' ॥२२॥ [२२
 घोरैः परशुभिस् तीक्ष्णैर् भिण्डि-पालैश् च राक्षसाः ।
 २५] आ-जघ्नुर्' ऋक्षाऽधिपतिं' नि-घ्नन्तं राक्षसीं चमूम् ॥२३॥ [२३
 स सम्प्र-हारस् तुमुलः सं-जज्ञे कपि-रक्षसाम् ।
 २६] देवाऽसुराणां क्रुद्धानां यथा भीमः पुराऽभवत् ॥२४॥ [२४
 हनू-मान् अपि सं-क्रुद्धः शालम्' उत्-पाठ्य पर्वतात्' ।
 २७] रक्षसां कदनं चक्रे दण्ड-पाणिर्' इवाऽन्त-कः' ॥२५॥ [२५

१. रा. फ म-चेति समदोषमिदं द्वयं । भ-चैव तुल्यदोषमिदं द्वयं ॥
 २. अ रा. उपतिष्ठे राम० । भ-०ष्ठेयं पुत्रस्य निधनं प्रति । ३. रा. ल, ल. व
 अ प्र-त्यक्त्वा च । ४. भ-निहन्मि ॥ ५. रा. ल, ल. व अ प्र-वक्तव्यं जा० ।
 भ-चक्षुर्बाष्पेण रुध्यते । ६. रा. ल, ल. व अ प्र-तमिमं वा ॥ ७. भ-समारोपित-
 विक्रमाः । ८. भ-ततस्ते कपिशार्दूलाः ॥ ९. भ-बभूवुर्हृष्टमनसो मेघं दृष्ट्वैव
 बर्हिणः । १०. रा. फ-सार्धं यू० । भ-सर्वैः स्वयूथैर् । ११. भ-अश्मभिस्ताडया-
 मास । १२. रा. ल, ल. व अ प्र-नास्ति ॥ १३. रा. ल, ल. व अ प्र-
 विबुधारयः ॥ १४. भ-जाम्बवन्तं रणे जघ्नुर ॥ १५. रा. ल, ल. व अ प्र म-
 शालमुत्० । रा. फ म-०मुद्यम्य वीर्यवान् । भ-तानुद्यम्य स वीर्यवान् । १६. रा.
 फ म-दण्डहस्त इवा० । भ-संग्रामे लोमहर्षणं । १७. अतः परमधिकः पाठः—रा,
 ल, ल. व अ प्र म-गिरेरुत्पाठ्य शिखरं प्रचिक्षेप स वीर्यवान् । तेनाहता-
 तिवगेन नररक्षसां विंशतिस्तदा ॥

- वि-भीषणश् च सं-क्रुद्धो धनुष्-पाणिर् महा-बलः ।
 २८] साऽमात्यस् तत्र सं-ग्रामे जघ्ने रक्षो-गणांस् तदा ॥२६॥ [N
 दत्त्वा' तु' तुमुलं युद्धं पितृव्यस्येन्द्र-जित् तदा' ।
 २९] लक्ष्मणं पर-वीर-घ्नं पुनर् एवाऽभ्य-अधावत् ॥२७॥ [२६
 युयुधाते' तदा वीरौ रणे' लक्ष्मण-राक्षसौ ।
 ३०] शर-वर्षेण' वर्षन्तौ' जघ्नतुस् तौ' परस्-परम् ॥२८॥ [२७
 अन्योऽन्यम् अन्तर्-दधतुः शर-जालैर् महा-बलौ ।
 ३१] चन्द्राऽऽदित्याव् इवोष्माऽन्ते घन-मेघैस् तरस्विनौ' ॥२९॥ [२८
 शरौघान् वि-सृजन्तौ तु' शुशुभाते शुभाऽऽननौ ।
 N] प्र-वर्षन्तौ हि सलिलं मेघाव् इव महा-बलौ ॥३०॥ [N
 नाऽऽदाने न' च' सं-धाने धनुषो' न परि-ग्रहे ।
 ३२] न विप्र-मोक्षे बाणानां न वि-कर्षे न वि-ग्रहे ॥३१॥ [२९
 न मुष्टि-प्रतिसन्धाने' न च' लक्ष्य-प्रभेदेनै' ।
 ३३] अदृश्यत तयोः शैर्ध्याद् युध्यतोः पाणि-लाघवम् ॥३२॥ [३०
 चाप-वेग-प्रमुक्तैश् च बाण-जालैः समन्त-तः ।
 ३४] अन्तरिक्षे प्रति-च्छन्ने न रूपाणि चकाशिरे ॥३३॥ [३१
 तमसाऽपि-हितं सर्वम् आसीद् भीम-तरं नभः' ॥ [३५पू
 ३५] न' तदा प्र-ववौ' वायुर् न च जज्वाल पावकः ॥३४॥
 स्वस्त्य् अस्तु लोकेभ्य' इति जेषुस् तत्र महर्षयः' ।
 ३६] सं-पेतुश् चाऽपि गन्धर्वाः सं-व्रस्ताः सह चारणैः ॥३५॥ [३७

१. रा, ल, ल, व अ-कृत्वाथ । भ-स दत्त्वा । २. म-तथा । ३. रा, ल,
 ल, व-एव व्यधा० । भ-०भ्यभाषत ॥ ४. रा, फ म-तौ प्रयुक्तौ पुनर्वी० ।
 भ-तौ प्रयुद्धौ पुनर्वीरौ मृधे । ५. भ-शरौघानभिव० । ६. भ-
 विनिघ्नन्तौ ॥ ७. प्र रा, फ म भ-अभीक्ष्णं । ८. रा, फ म-यथा मेघैस् । भ-
 महामेघैः समावृत्तौ ॥ ९. अ-तौ । रा, फ-हि । १०. भ-नास्ति ॥ ११. रा फ-
 नैव । १२. फ म-नास्ति ॥ १३. रा, फ म-लक्ष्यप्रतिपादने । १४. ल,
 ल, व अ प्र-शैर्ध्वे ॥ १५. रा, फ म-०प्रयुक्तैश् ॥ १६. रा, ल, ल, व अ
 प्र रा, फ म-भृशं । १७. रा, ल, ल, व अ प्र-तदानीं न ववौ ॥ १८. भ-
 लक्ष्मणायेति जजलपुः परमर्षयः । १९. भ-संपेतुश्चैव संतसा गन्धर्वाश्चारणैः सह ।
 अतः परमधिकश्च पाठः—भ-लक्ष्मणो रावणिं प्राप्य रावणिश्चापि लक्ष्मणम् ।
 अव्यवस्थाऽभवच्चोग्रा ताभ्यामन्योऽन्यविग्रहे ॥ तत्र युद्धमभूद् घोरं
 ताभ्यामन्योन्यमाहवे । उभाभ्यामेव तरसा विसृष्टैर्विशिखैः शितैः ॥

अथ राक्षस-सिंहस्य^१ कालान् काञ्चन-भूषणान् ।
 ३८] शरैश् चतुर्भिः सौमित्रिर् विव्याध चतुरो हयान् ॥३६॥ [३८
 ततः प्र-हस्य सौमित्रिर् नि-शितं^२ बाणम् उद्-यतः^३ । [३९पू
 ३६] शत्रु-वीर्य-प्रमथनं क्रुद्धं सर्पम् इवाऽऽददे^४ ॥३७॥ [N
 ४०पू] स यत्न-वान् महा-तेजा जघ्निवान् रावणाऽऽत्मजम् । [४०पू
 ४१उ] जहौ^५ च^६ स^७ समुत्-कर्षं^८ वि-मनाश् च बभूव ह ॥३८॥ [४४उ
 विषण्ण-वदनं दृष्ट्वा रावणिं हरि-यूथपाः^९ ।
 ४२] प्र-हर्षम् अ-तुलं गत्वा रथं तस्य व्य-अपोथयन् ॥३९॥ [४५
 ततः प्र-माथी क्रथनः^{१०} शर-भो मेघ-निस्वनः^{११} ।
 ४३] अ-मृष्यमाणाश् चत्वारश् चक्रुर् वेगं प्लवं-गमाः^{१२} ॥४०॥ [४६
 ते^{१३} तस्य हय-मुख्येषु^{१४} तूर्णम् उत्-पत्य वानराः ।
 ४४] चतुर्षु सु-महावीर्या नि-पेतुः सहिता बलात् ॥४१॥ [४७
 तेषाम् अधि-ष्ठितानां तैर्^{१५} वानरैः पर्वतोपमैः ।
 ४५] मुखेभ्यः^{१६} शोणितं शीघ्रं^{१७} हयानां सम्-अवर्तत^{१८} ॥४२॥ [४८
 ते नि-हत्य हयांस् तस्य निर्-मध्येषां रथस्य च ।
 ४६] पुनर् आ-वृत्य^{१९} वेगेन सौमित्रेस्^{२०} तस्थुर् अग्र-तः^{२१} ॥४३॥ [४९
 स हताऽश्वाद् अव-प्लुत्य रथात् पतित-सारथेः^{२२} ।
 ४७] वानरैः सार्धम् अ-व्यग्रो बाणैः सौमित्रिम् अर्दयत् ॥४४॥ [५०

१. भ-०सपुत्रस्य कृष्णान् । २. रा, ल, ल व अ प्र रा, फ-कनकभू० ॥
 ३. रा, फ म भ-नाराचमभिलक्षितं । ४. रा, ल, ल, व अ-०दधे ॥ ५. रा,
 फ म-स तेन बाणाशनिना तलशब्दानुनादिना । भ-स तेन बाणाशनिना लब्धलक्ष्यानु-
 नादिना । अतः परमधिकश्च पाठः—रा, फ म भ-धनुर्मेघप्रयुक्तेन यन्तुर्जी-
 वितमाददे । स यन्तरि महातेजा निहते रावणात्मजे ॥ ६. रा, फ म भ-
 प्रजहौ । ७. रा, ल, ल, व अ प्र-सुमहद्वर्ष । भ-समरोत्कर्ष । ८. रा, फ म-
 त्रिवर्णश् । भ-विषण्णश् ॥ ९. भ-हर्षं परममापन्नास्ततः स्यन्दनमार्दयन् ॥
 १०. अ-पृतनः । रा, ककचः । ११. भ-गन्धमादनः । १२. रा, फ
 म-हरीश्वराः । भ-अनुत्तमं ॥ १३. म-ततस्ते हरिमु० । १४. भ-चतुर्वर्षि
 महावीर्याश्चत्वारः पेतुराहवे ॥ १५. ल, ल, व रा, फ-वै । भ-तु । १६. रा,
 फ म-०णितं तीव्रं । भ-०भ्यो रुधिरं तूर्णं । १७. रा, फ-सम्प्रवर्तते ॥
 १८. भ-उत्पत्य । १९. भ-तस्थुर्लक्ष्मणपार्श्वतः ॥ २०. म-नास्ति ।
 २१. म-तमग्निबाणैः सौमित्रिमर्दयद्वावणात्मजः । भ-शरवर्षेण सौमित्रिमभ्यवर्षत
 रावणिः ॥

N] ततः स सौमित्रिर्^१ अथाऽप्रमत्तः^२
स्थितः (? तं) पदातिं निहतैस्सूतुरं-गैः ।^३ [N

सृजन्तम् आजौ नि-शितान् पृषत्कान्
४८३] भृशाऽऽतुरं^४ बाण-गणैश्^५ चकार^६ ॥४५॥ [५१३

इत्याषे रामायणे युद्ध-काण्डे^७ रावणि-रथ-विमर्दो^८ नाम
अष्टाषष्टितमः सर्गः ॥ ६८ ॥

[वं-७०] = [एकोनसप्ततितमः सर्गः] = [दा-६१]

स हताऽथो महा-तेजां भूमौ तिष्ठन् निशा-चरः^९ ।^{१०}

१] इन्द्र-जित् परम-क्रुद्धः सम्प्र-जज्वाल तेजसा ॥१॥ [१

तौ धन्विनौ जिवांसन्ताव् अन्योऽन्यम् अभि-तः^{११} स्थितौ ।

२] वि-जयायाऽभिनिष्-क्रान्तौ^{१२} वने सिंह-गजाव्^{१३} इव ॥२॥ [२

वि-गर्हयन्ताव्^{१४} अन्योऽन्यं^{१५} तौ राक्षस-नरोत्तमौ^{१६} ।

३] तदा^{१७} न जहतुर^{१८} युद्धम्^{१९} आ-पतन्तौ^{२०} ततस् ततः ॥३॥ [३

१. रा ल२ व अ प्र रा२-०त्रि । २. रा१ ल१ ल२ व अ प्र-०प्रवृत्तः ।
३. भ-ततो महेन्द्रप्रतिमः स लक्ष्मणः पदातिनं तं युधि सूदिताऽऽश्वं । ४. भ-
भृशं तदा । ५. रा२ फ म-बाणशतैश् । ६. भ-न्यवारयत् ॥ ७. व प्र रा२ भ-
लंकाकाण्डे । ८. अ-युद्धपर्वणि रथ० । रा२ फ-इन्द्रजिद्विमर्दनं । म भ-रथावमर्दनं ॥
९. भ-हतरथो हतसारथिरेव च । १०. अतः परमधिकः पाठः—भ-ध्यानशोक-
परीतात्मा भुवमाश्रित्य विष्टितः । ११. अतः परमधिकः पाठः—भ-लक्ष्मणश्च
महातेजाः समरे सत्यविक्रमः । विस्फार्य चापं सहसा ससर्जाजौ शि-
लीमुखान् ॥ १२. भ-इषुभिः । १३. भ-शुशुभाते मदोन्मत्तौ । १४. रा२
फ म भ-गजवृषाव् ॥ १५. रा१ ल१ ल२ व अ प्र-विगर्हयन्तावथान्योन्यं ।
१६. रा२ फ म-०सवनौकसां । म-०सनरर्षभौ । १७. रा२ फ म-भर्तारौ जघ्नतुर ।
भ-भर्तारौ न जहुर । १८. रा२ फ म-युद्धे संप० ॥ १९. अतः परमधिकः पाठः—
भ-तत्र तान् राक्षसान्सर्वान् हर्षयन् राक्षसात्मजः । संस्तुवन् हर्षयन् श्रैव इदं वचन-
मब्रवीत् ॥ तमसा बहुलेनेमाः संसक्ताः सर्वतो दिशः । नेह विज्ञायते ह्याप्तः
परो वा राक्षसोत्तमः ॥ हृष्टा भवंतो युध्यन्तु शत्रूणां मोहनाय वै । अहं तु
रथमास्थाय शीघ्रमायामि संयुगे ॥ भवद्भिस्तु तथा कार्यं यथैते काननौ-
कसः । न जयेयुर्दुरात्मानः प्रविष्टे नगरीमपि ॥ इत्युक्त्वा रावणसुतो
वंचयित्वा वनौकसः । विक्रम्येन्द्रजितं यु (? कु) ङ्गे वदने रुक्मकुण्डले ॥

- स क्रोधाच्च पितृव्यस्य क्रुद्धस्याऽपि हतैर् हयैः ।
 ४] प्र-गृह्याऽभ्य-अद्रवच् चापं शरैर् लक्ष्मणम् इन्द्र-जित् ॥४ ॥ [N
 मुक्तम् इन्द्र-जिता तत् तु शर-जालम् अमित्र-जित् ।
 ५] अवारयद् अ-सम्भ्रान्तो महत् परम-दुःसहम् ॥५ ॥ [२३
 लक्ष्मणेन्द्रजितौ वीरौ बलाऽऽकृष्ट-शराऽऽसनौ ।
 ६] अन्योऽन्यं नि-शितैर् वाणैर् जघ्नतुर् भीम-विक्रमौ ॥६ ॥ [३५
 परस्पर-वधे वीरौ निवि-ष्टौ तौ महा-बलौ ।
 ७] चक्रतुर् घोरम् अन्योऽन्यं शरजालाऽऽवृत् रणे ॥७ ॥ [N
 ललाटे लक्ष्मणं वाणैः सु-घोरैस् त्रिभिर् इन्द्र-जित् ।
 ८] अ-भेद्यं कवचं भित्त्वा विव्याध लघुहस्त-वत् ॥८ ॥ [३२
 स तैस् त्रिभिर् अ-दीनाऽऽत्मा ललाट-स्थैः शरोत्तमैः ।
 N] लक्ष्मणः शुशुभे वीरस् त्रि-भृङ्ग इव पर्वतः ॥९ ॥ [३३
 अर्दितस् त्व अथ वाणौघैस् तेनाऽमित्रेण लक्ष्मणः । [३४पू
 ९] उद्-बबह^{१०} शरांस् तीक्ष्णान् रावणाऽऽत्मज-वारणान् ॥१० ॥ [N
 १०पू] तम् आशु प्रति-विव्याध लक्ष्मणः^{११} पञ्चभिः^{१२} शरैः । [३४उ
 N] किं-चिद् रोष-परीतात्मा रावणिश्^{१३}(?णि) च महा-रथः^{१४}(?थम्) ११^{१५}[N
 तौ परस्परम् अभ्य-एत्य सर्व-गात्रेषु धन्विनौ ।
 १२] घोरैर् विव्यधतुर् वाणैः कृत-भावाव^{१६} उभौ जये^{१७} ॥१२ ॥ [३७
 ततः परम-रोषेण^{१८} स वि-रुद्धो वि-भीषणः^{१९} ।
 १५] वज्र-स्पर्श-समानांस्^{२०} त्रीन् ससर्ज नि-शिताज छरान्^{२१} ॥१३ ॥ [४३

१. भ-अत आरभ्य ११-श्लोकं यावद्वास्ति । २. ल_२-०ह्याभिद्र० ॥
 ३. म-०लानि शक्रजित् । ४. प्र-नास्ति ॥ ५. प्र-महोद्यतश० । रा_२ फ म-महा-
 बलश० ॥ ६. रा_१ ल_१ ल_२ व अ प्र-०रमथो । ७. प्र रा_२ म-०लाकुलं । ८. फ म-रणं ॥
 ९. रा_२-नास्ति ॥ १०. म-०ववाह ॥ ११. रा_१ ल_१ ल_२ व अ प्र-०णं च त्रिभिः ।
 १२. रा_२ फ म-०णि वदने शुभे । १३. अतः परमधिकः पाठः— रा_२ फ म भ-ततः
 शोणितदिग्धांगौ लक्ष्मणेन्द्रजिताबुभौ । रणे विरेजतुर्वीरौ पुष्पिताविव
 किंशुकौ ॥ १४. रा_१ ल_१ ल_२ व अ प्र-निकृतौ ताव् । १५. रा_१ ल_१ ल_२ व अ-रणे ॥
 १६. रा_२ फ म-०मक्रोपेन कुपितो रावणाऽऽत्मजः । भ-०मक्रोपेन संक्रुद्धो रावणात्मजः ।
 १७. अतः परमधिकः पाठः— रा_२ फ म भ-विभीषणं त्रिभिर्वाणैर्विव्याध वदने
 शुभे । अयोमुखैस्त्रिभिर्वाणैर्लक्ष्मणं शुभलक्षणम् ॥ एकैकेनाभिविव्याध
 सर्वास्तान्हरियूथपान् । तस्मै दृढधनुः क्रुद्धो हताश्वाय विभीषणः ॥
 १८. भ-०नान् पंच ससर्जोरसि सायकान् ॥

- ते तस्य कार्यं निर्-भिद्य रुक्म-पुङ्खा विनिःसृताः^१ ।
 १६] बभूवुर् लोहिताऽऽदिग्धा रक्ता इव महोरगाः ॥१४॥ [४४
 स पितृव्याय^२ सं-क्रुद्धः शक्र-जित् परमाऽऽहवे^३ ।
 १७] वि-ससर्ज शरं घोरं यम-दण्डम् इवाऽपरम् ॥१५॥ [४५
 तं सम्-ईक्ष्य महा-तेजा हेम-पुङ्गेन^४ सं-युतम् ।
 २१] लक्ष्मणोऽप्य^५ आ-ददे^६ बाणम् अन्यं भीम-पराऽऽक्रमः^७ ॥१६॥ [४६
 कु-बेरेण स्वयं दत्तं स्वमे बाणं महाऽऽत्मना^८ ।
 २२] दुर्-जयं चाऽविषह्यं^९ च सेन्द्रैर्^{१०} अपि सुराऽसुरैः ॥१७॥ [४७
 ताभ्यां च धनुषोस् तत्र सं-धितौ सायकोत्तमौ^{११} ।
 २३] वि-कृष्यमाणौ^{१२} च बल-वत्^{१३} प्र-जज्वलतुस्^{१४} तदा^{१५} ॥१८॥ [४९
 महा-शरौ^{१६} ताव^{१७} अन्योऽन्यं धनुर्-ज्यातल-विच्युतौ ।
 २४] मुखेन मुखम् आ-हत्य सन्नि-पेततुर् आ-हवे^{१८} ॥१९॥ [५०
 तौ महा-ग्रह-संकाशाव् अन्योऽन्यम् अभि-हत्य च । [५२पू
 २५] नि-पेततुर् महा-बाणाव्^{१९} अन्योऽन्यं शत-धा कृतौ ॥२०॥ [N
 शरौ प्रति-हतौ दृष्ट्वा ताव् उभौ रण-मूर्धनि ।
 २६] नि-हतौ^{२०} जात-रोषौ च^{२१} लक्ष्मणेन्द्रजिताव् उभौ^{२२} ॥२१॥ [५३
 सौमित्रिर् अथ सं-क्रुद्धः सं-दधेऽस्त्रं सु-दारुणम् । [५४

१. भ-शिलीमुखाः । २. भ-निपेतुर् ॥ ३. भ-०व्यस्य । ४. रा. फ म-
 ०जिच्छरमाददे । भ-पावकास्त्रं तु संदधे । ५. रा. फ म-परमं रक्षसां मध्ये यमदत्तं
 महाबलः । भ-रौद्रं विभीषणश्चापि व्यसृजत्समनंतरं । अतः परमधिकश्च पाठः—
 भ-तौ समेत्य शरौ घोरौ विषयत्यादित्यसन्निभौ । परस्परं समाहत्य
 महोल्केव पेततुः ॥ अस्त्रं निवारितं दृष्ट्वा रावणिः क्रोधमूर्च्छितः । दिव्यं
 शक्राशनिप्रख्यं ज्वलंतमिव पावकम् ॥ उत्तमं राक्षस-श्रेष्ठो मयदत्तं
 महारणे । उद्ववर्हं महातेजा परकायविदारणम् ॥ ६. म-महेन्द्रसमविक्रमः ।
 भ-राक्षसेन्द्रेण संधितम् । ७. भ-आददे लक्ष्मणो । ८. प्र रा. म-०क्रमं । भ-
 भीमतरं विभुः ॥ ९. भ-स्वमे यदत्तममितात्मना । १०. प्र रा. फ म-दुर्विषह्यं च
 से० । भ-दुःसहं चैव सर्वैर् ॥ ११. भ-उभाभ्यां धनुषोः श्रेष्ठे पीडिते समरे तदा ।
 १२. रा. ल. ल. व अ प्र-विलप्यमानौ च ब० । रा. परिकृष्यमाणौ च तदा । फ म-
 ०णौ तौ तदा । भ-निकृष्यमाणौ सहसा । १३. रा. ल. ल. व अ प्र-०ज्वाल
 नभस्तदा । भ-क्रौंचाविव विनेदतुः । म-बलाच्चलितौ युधि ॥ १४. रा. फ म-तौ
 भासयन्ताव् । १५. भ-ओजसा । १६. रा. नास्ति ॥ १७. रा. ल. ल. व अ प्र-
 महेष्वासाद् । फ म-महेषूनां ॥ १८. भ-बलिनौ । १९. भ-तु जातौ लक्ष्मणरावणी ॥

- २७] रौद्रं स चेन्द्र-जित् क्रुद्धो व्य-अमृजत् तद् अनन्तरम् ॥२२॥ [५५पू
तयोः सु-तुमुले युद्धे प्र-वृत्ते रोम-हर्षणे ।
२८] गगन-स्थानि भूतानि लक्ष्मणं पर्य-अवारयन् ॥२३॥ [६१
भैरवाऽभिरुते युद्धे भीमे वानर-रक्षसाम् ।
२९] भूतैर्बहुभिर् आ-काशे वि-स्मितैर् आ-वृताव् उभौ ॥२४॥ [६२
ऋषयः पितरो देवा गन्धर्वा गरुडोरगाः ।
३०] शत-क्रतुं पुरस्-कृत्य ररक्षुर् लक्ष्मणं रणे ॥२५॥ [६३
अथाऽन्यं मार्गेण-श्रेष्ठं सं-दधे राघवाऽनुजः ।
३१] हुताऽशन-सम-स्पर्शं रावणाऽऽत्मज-वारणम् ॥२६॥ [६४
३२] आशीविष-सम-स्पर्शं वेगेनाऽत्यन्त-दर्पितम् ॥ [६६उ
N] सुवर्ण-विकृतं वीरः शरीराऽन्तकरं शरम् ॥२७॥ [६५उ
३२पू] दुरा-धर्षं दुर्वि-षहं राक्षसानां वि-दारणम् ॥ [६६पू
N] दृढाऽन्तम् ऋजुवृत्ताऽङ्गं सु-पर्वाणं सु-संस्थितम् ॥२८॥ [६५पू
येन शक्रः प्र-वृद्धोऽभूद् दानवाऽन्तकरः प्र-भुः ।
३३] पुरा देवाऽसुरे युद्धे वीर्य-वान् हरि-वाहनः ॥२९॥ [६७
तम् इन्द्र-दत्तं सौमित्रिः सम्-अरेष्व् अ-पराजितः ।
३४] शर-श्रेष्ठं धनुः-श्रेष्ठे नर-श्रेष्ठोऽभिसं-दधे ॥३०॥ [६८
सं-धायाऽमित्र-मथनो वि-पन्नं स्व-शराऽऽसनात् ॥

१. भ-असुरास्त्रमसौ युद्धे रावणिर्व्यसृजत्तदा । अतः परमधिकश्च पाठः—
भ-तस्माच्चापाद्विनिष्पेतुरासुराः कूटमुद्रराः । शूलान्यथ भुसुंज्यश्च गदाः
खङ्गाः परश्वधाः ॥ तं दृष्ट्वा लक्ष्मणः संख्ये घोरमस्त्रमथासुरम् । माहेश्वरेण
द्युतिमास्तदस्त्रं पर्यवारयत् ॥ २. भ-तत्र संग्रामे । ३. प्र रा, फ म भ-लोम० ।
४. अतः परमधिकः पाठः—भ-अस्त्रैरस्त्राणि संयोज्य वारयंतौ रणाजिरे ।
५. भ-समवा० ॥ ६. रा, ल, ल, व अ प्र-०भिनये । ७. रा, फ
म भ-०शं । ८. रा, फ म भ-अमृतं बभौ ॥ ९. अतः परमधिकः पाठः—भ-
पूज्यमानस्ततो देवैर्हृष्टैः शक्रपुरोगमैः ॥ १०. रा, ल, प्र रा, ०जरावणं ।
भ-०जनाशनं । ११. फ-नास्ति ॥ १२. फ म-वेगसम्पन्नमर्चितं । भ-दिव्यं
देवगणार्चितं ॥ १३. म-दुराधारं दुराधर्षं । भ-दुराराधं दु० । १४. भ-सुदृढं तं
सुपर्वाणं ऋजुवृत्ताप्रसंस्थितं ॥ १५. रा, अ म-इन्द्रजितं । ल, ल, व प्र रा, ०इन्द्र-
जिति । १६. भ-संयुगेष्व् । १७. रा, ल, ल, व अ प्र रा, ०स्थश्रेष्ठोभि० ॥
१८. म-०त्रनिधनं विपन्नं स्व० । भ-०त्रदमनं विचकर्ष श० ।

- ३५] सं-धीयमानं^१ दुर्-धर्षं^२ कालं^३ लोक-क्षये^४ यथा ॥३१॥ [६९
सं-धाय च धनुः-श्रेष्ठे वि-कर्षन् इदम् अब्रवीत् ।
३६] लक्ष्मी-वाल् लक्ष्मणो वाक्यम् अर्थ-साधनम् आत्मनः ॥३२॥ [७०
धर्माऽऽत्मा सत्य-सन्धश् च रामो दाशरथिर् यथा ।
३७] पौरुषे चाऽप्रतिद्वन्द्वस् तथेमं जहि राक्षसम् ॥३३॥ [७१
इत्य् उक्त्वा वाणम् आ-कर्णम् आ-कृष्य तम् अ-जिह्वगम् ।
३९] लक्ष्मणः सम्-अरे वीरः ससर्जेन्द्र-जितं प्रति ॥३४॥ [७२पू
सं-धाय चाऽप्रमेयेन^५ रक्षसां^६ शातनेन^७ च ।^N
N] रौद्रेणाऽस्त्रेण सं-योज्य लक्ष्मणः पर-वीर-हा ॥३५॥ [७२उ
स शरः स-शिरस्त्राणं श्री-मज् ज्वलित-कुण्डलम् ।
४०] प्र-मथ्येन्द्र-जितः कायात् पातयामास भू-तले ॥३६॥ [७३
तद् रावण-तनूजस्य छिन्न-स्कन्धं^८ शिरो महत् ।
४१] तपनीय-निभं भूमौ दृष्ट्वा रुधिरोक्षितम् ॥३७॥ [७४
ततः स नि-पपाताऽऽशु धरण्यां रावणाऽऽत्मजः ।
४२] कवची स-शरः^९ खड्गी वि-ध्वस्तः स-शराऽऽसनः ॥३८॥ [७५
चुक्रुशुस् ते ततः सर्वे वानराः स-विभीषणाः ।
४३] ग्र-हृष्टा^{१०} नि-हते तस्मिन् देवा वृत्र-वधे यथा ॥३९॥ [७६
अथाऽन्तरिक्षे देवानाम्^{११} ऋषीणां च महाऽऽत्मनाम् ।
४४] बभूव^{१२} तत्र सं-नादो^{१३} गन्धर्वाऽप्सरसाम् अपि ॥४०॥ [७७
पतितं^{१४} रावणिं^{१५} मत्वा^{१६} सा^{१७} राक्षस-महाचमूः^{१८} ।
४५] वध्यमाना ग्र-दुद्राव^{१९} हरिभिर्^{२०} जित-काशिभिः ॥४१॥ [७८
ते वध्यमाना हरिभिः शस्त्राण्य् उत्-सृज्य राक्षसाः ।

१. रा, ल, ल, व अ प्र रा, म-संधायमानं दु० । भ-संजिहीर्षुः सुदुर्धर्षः ।
२. म भ-कालो । ३. फ-०क्षयं ॥ ४. अतः परमधिकः पाठः—भ-पितृभक्तो
देवपरो वीरव्यूहरणे रतः । भक्तानुकम्पी भूतानां तथेमं जहि राक्षसम् ॥
५. रा, ल, ल, -०येण । ६. रा, ल, ल, व अ प्र रा, राक्षसानां शातेन ।
७. भ-नास्ति । ८. अतः परमधिकः पाठः—भ-क्षुरप्रं रावणेरर्थे सर्वेषां चैव
रक्षसाम् । स तु वाणाग्निदीप्तार्चिः प्रज्वलन्निव तेजसा ॥ ९. भ-शिरो ज्व-
लितकुण्डलं ॥ १०. फ-स रथी । ११. भ-व्यपविद्धशिरस्त्राणः सशरः सशरासनः ॥
१२. फ म भ-ग्रहर्षान् ॥ १३. फ म भ-भूतानां । १४. भ-संजज्ञे तलसंपातो ॥
१५. भ-निहतं तमथ । १६. फ भ-ज्ञात्वा । म-दृष्ट्वा । १७. भ-राक्षसानां महा० ।
१८. भ-दिशो भेजे वानरैर् ॥

- ४६] लङ्काम् अभि-मुखा जग्मुर् नदन्तो नष्ट-चेतसः ॥४२॥ [७९
 दुद्रुवुर् वसु-धां वीरा राक्षसाः सहसा दिशः ।
 N] त्यक्त्वा प्र-हरणान्य् आशु पट्टिसाऽसिपरश्वधान् ॥४३॥ [८०
 के-चिल् लङ्काम् अभि-मुखाः^१ प्र-विष्टा वानराऽदिताः ।
 ४७] सम्-उद्रे पतिताः के-चित् के-चिच् छैलान् समा-श्रिताः ॥४४॥ [८१
 हतम् इन्द्र-जितं दृष्ट्वा शयानं धरणी-तले^२ ।
 ४८] राक्षसानां सहस्रेषु न कश्-चिद् अव-तिष्ठते^३ ॥४५॥ [८२
 ततो वि-नेदुः सं-हृष्टाः सम्-अरे हरि-यूथपाः ।
 N] चुक्रुशुर् दुधुवुश् चैव लांगूलानि प्र-हर्षिताः ॥४६॥ [N
 यथाऽस्तं-गत आदित्ये नाऽव-तिष्ठन्ति रश्मयः ।
 ४९] तथा तस्मिन् नि-पतिते नाऽव-तिष्ठन्ति^४ राक्षसाः ॥४७॥ [८३
 शान्त-रश्मिर् इवाऽऽदित्यो निर्वाण इव पावकः ।
 ५०] बभूव स महा-बाहुः सम्-अरे गत-जीवितः ॥४८॥ [८४
 प्र-शान्तः प्र-ववौ वायुर् नष्टाऽनिष्टः प्र-हर्षयन् ।
 ५१] बभूव लोकः पतिते राक्षसेन्द्र-सुते तदा ॥४९॥ [८५
 जहर्ष शक्रो भग-वान् सह सर्वैः सुरर्षिभिः^५ ।
 ५२] लक्ष्मणेन^६ हते^७ तस्मिन् राक्षसे पाप-कर्मणि ॥५०॥ [८६
 शुद्धाश् चाऽऽपो नभश् चैव जहर्षुर् देव-दानवाः । [८८उ
 ५३] आ-जग्मुः पतिते तस्मिन् सर्व-लोक-भयाऽऽवहे ॥५१॥
 ऊषुश्^८ च निहताऽरिष्टा^९ देव-गन्धर्व-दानवाः ।
 ५४] वि-ज्वराश् च सुरा जाता नि-हते पाप-राक्षसे ॥५२॥ [८९
 ततोऽभ्य-अनन्दन् सौमित्रिं सम्-अरे हरि-यूथपाः ।
 ५५] तम् अ-प्रतिबलं दृष्ट्वा हतं नैर्ऋत-पुंगवम् ॥५३॥ [९०
 वि-भीषणोऽथ हनु-माञ् जाम्ब-वान्^{१०} हरि-यूथपाः^{११} ।

१. भ-पट्टिसासि० ॥ २. भ-परित्रस्ताः ॥ ३. भ-समरे क्षितौ । ४. भ-
 ०ष्ठति ॥ ५. भ-नास्ति । ६. भ-चिक्षेपुर्दुधुवुश् । ७. म-नास्ति ॥ ८. रा, ल,
 ल, ब अ प्र रा-अत आरभ्य ४९-श्लोकपूर्वार्धं यावन्नास्ति । भ-जग्मुस्ते राक्षसाः
 दिशः ॥ ९. म-सुरर्षभैः । १०. प्र फ म-जगाम निहते । भ-तदा विनिहते ॥
 ११. फ म भ-ऊषुश् सहितास्तुष्टा । १२. अतः परमधिकः पाठः—भ-शतक्रतु-
 मुखाः सर्वे परं हर्षमुपागताः । १३. भ-विज्वराः शान्तकलुषा ब्राह्मणा
 विचरन्त्विति ॥ १४. ब रा-०थपः । प्र भ-०वानृक्षयूथपः । फ-०वांश्चक्षयूथपः ।

- ५६] वि-जयेनाऽभि-नन्दन्तः प्र-शशंसुश् च^१ लक्ष्मणम् ॥५४॥ [९१
 क्ष्वेडन्तश् च^२ प्र-हृष्टाश् च गर्जन्तश् च प्लवं-गमाः ।
 ५७] लक्ष्मणं^३ तं रघु-सुतं परि-वार्याऽव-तस्थिरे ॥५५॥ [९२
 लाङ्गूलानि प्र-विध्यन्तः स्फोटयन्तः^४ प्लवं-गमाः ।
 ५८] लक्ष्मणो जयतीऽत्य् एवं वाचं व्य्-अश्रावयंस् तदा^५ ॥५६॥ [९३
 अन्योऽन्यं च समा-श्लिष्य कपयो हृष्ट-मानसाः ।
 ५९] चक्रुर् उच्चाऽवच-गुणां राघवाऽऽश्रय-जाः कथाः ॥५७॥ [९४
 तद् अ-सुकरम् अथाऽप्य् अ-दृष्टपूर्व^६
 युधि परम् अस्य च^७ लक्ष्मणस्य कर्म ।
 परमम् उप-गता मनः-प्रहर्षं
 N] विनि-हतम् इन्द्र-रिपुं नि-शम्य देवाः ॥५८॥ [९५
 इत्यार्षे रामायणे युद्ध-काण्डे^{१०} इन्द्रजिद्-बधो नाम
 एकोनसप्ततितमः सर्गः ॥ ६९ ॥

[वं-७१] = [सप्ततितमः सर्गः] = [दा-६२]

- १५] रुधिर-क्लिन्न-गात्रस् तु लक्ष्मणः^१ शुभ-लक्षणः^२ ।
 N] बभूव हृष्टस्^३ तं^४ हत्वा शक्र-जेतारम् आ-हवे ॥^५१॥ [१
 N] महाऽनुभावः कवची शुभ-लक्षण-संयुतः^६ ।
 १३] बभूव विक्षत-तनुः सम्-अरे तेन रक्षसा ॥२॥ [N
 ततः^७ स^८ शरभं^९ वीरं जाम्ब-वन्तं^{१०} च वीर्य-वान् ।
 २] सन्नि-वर्त्य महा-वेगांस् तांश् च सर्वान् वनौकसः ॥^{११}३॥ [२

१. भ-संहृष्टाश्चैव ॥ २. भ-क्ष्वेडयन्तो । ३. म भ-नन्दन्तश् । ४. फ म भ-लब्धलक्षं ॥ ५. रा_२ फ म भ-यन्तश्च वानराः । ६. रा_२ फ म भ-ततः ॥ ७. रा_१ ल_१ ल_२ व अ प्र-उच्चा बहुगुणा ॥ ८. रा_२ फ म-अवाप्य सम्प्रहृष्टाः । भ-अथाभिवीक्ष्य हृष्टाः । ९. रा_२ फ म भ-प्रियसुहृदो युधि ॥ १०. प्र भ-लंकाकांडे ॥ ११. भ-राघवस्यानुजो बली । १२. रा_१ ल_२ व अ प्र रा_२ फ म-राक्षसं । १३. ल_१-नास्ति ॥ १४. फ-राजलक्ष्मणसम्मितः । म-लक्ष्मणो रामसंसृतः । भ-लक्ष्मणः शुभलक्षणः ॥ १५. भ-लक्ष्मणो । १६. रा_१ ल_१ ल_२ व अ प्र-रभसं वीरं जा० । म भ-जाम्बवंतं च हनूमंतं । १७. भ-पूजयित्वा महातेजाः सह सवैः प्लवंगमैः ॥

आ-जगाम प्रहृष्टाऽऽत्मा^१ यत्र सुग्रीव-राघवौ ।

३] वि-भीषणम् अव-ष्टभ्य हनू-मन्तं च वानरम्^२ ॥४ ॥ [३

ततो^३ रामम् अभि-क्रम्य^४ सौमित्रिर् अभि-वाद्य च ।

४] तस्थाव् अदूर-तो भ्रातुः सोमस्येव^५ बृहत्-पतिः ॥५ ॥ [४

आ-चचक्षे^६ स धर्माऽऽत्मा^७ राघवाय वि-भीषणः । [५उ

६] छिन्नम् इन्द्र-जितः शीर्षं लक्ष्मणेन महाऽऽत्मना ।

नि-वेदयित्वा रामाय तस्थौ हृष्टो वि-भीषणः ॥६ ॥ [६

७] विभीषण-वचः श्रुत्वा हर्ष-व्याकुल-लोचनः । [७पू

वि-भीषणं पुरस्-कृत्य हनू-मन्तं च वानरम्^८ । [३उ

N] जाम्ब-वन्तं च सु-ग्रीवं सं-पूज्य^९ च वनौकसः ॥७ ॥

शीघ्रम्^{१०} इक्ष्वाकु-शार्दूलं समाऽश्वासयताऽनु-जम् ।

N] रामस् त्व इन्द्र-समो भ्राता लक्ष्मणं शुभ-लक्षणम् ॥८ ॥ [N

११उ] उप-वेश्य तम् उत्-सङ्गे परि-ष्वज्य च पीडितम्^{११} । [१०पू

९उ] पीडितं सायकैर् दृष्ट्वा दुःखितो राघवोऽब्रवीत्^{१२} ॥९ ॥

१०पू] दुःख-हर्ष-युतो^{१३} रामः^{१४} स मूर्च्छित इवाऽऽवभौ । [N

उप-लभ्य ततः सं-ज्ञां लक्ष्मणं समुद्-पेक्षत ॥१० ॥ [१०उ

१२] मूर्ध्नि चैनम् उपाऽऽघ्राय रामः^{१५} शूरम् उवाच ह । [१२पू

१. भ-ततः शीघ्रं । २. भ-वीर्यवान् ॥ ३. भ-ततः स राममभ्येत्य ।

४. भ-इन्द्रस्येव । ५. अतः परमधिकः पाठः—भ-पप्रच्छ भ्रातरं रामः किं वृत्तमिति लक्ष्मणः (? म्) । अनिष्टमिव वागम्य राघवाय महात्मने ॥

६. फ म-अथाचचक्षे ध० । ७. म-नास्ति । भ-नाचचक्षे यदा वीरः स्वयमिन्द्रजितो बधम् । रावणेस्तु शिरश्छिन्नं लक्ष्मणेन महात्मना । इत्येवं कथयामास तदा हृष्टो विभीषणः ॥ ८. भ-श्रुत्वैतन्महावीर्यो वीरेणेन्द्रजितं हतम् ।

अतः परमधिकश्च पाठः—भ-प्रहर्षमतुलं लेभे वाक्यमेतदुवाच ह । ९. रा२ फ म-राघवः । १०. भ-नास्ति ॥ ११. रा२ ल२ ल२ व अ प्र-संभाव्य । १२. रा२ फ म-शूरम् । १३. भ-नास्ति ॥ १४. भ-राघवः ॥ १५. रा२ फ-राघवस्तदा ।

१६. भ-०युतस्तत्र ॥ १७. भ-भ्रातरं लक्ष्मणं स्निग्धं पुनः पुनरुपेक्षत । १८. रा२ फ-रामः शूरमुपागतं । भ-भूयः संस्पृश्य चतुरं । १९. अतः परमधिकः पाठः—भ-स तं शिरसि चाघ्राय लक्ष्मणं शुभलक्षणम् । लज्जमानं बलात्खेहादकमध्ये न्यवेशयत् ॥ शल्यसंपीडितांगं तु निश्वसन्तं च लक्ष्मणम् । रामस्तु दुःखमापन्नस्तेन निश्वसता तदा ॥ साधु लक्ष्मणं तुष्टोऽस्मि कर्म ते सुकृतं कृतम् । रावणोऽस्य विनाशेन हत इत्यवधारय ॥

२०. रा२ फ-रामः शूरमुपागतं । भ-भूयः संस्पृश्य चतुरं । २१. अतः परमधिकः पाठः—भ-स तं शिरसि चाघ्राय लक्ष्मणं शुभलक्षणम् । लज्जमानं बलात्खेहादकमध्ये न्यवेशयत् ॥ शल्यसंपीडितांगं तु निश्वसन्तं च लक्ष्मणम् । रामस्तु दुःखमापन्नस्तेन निश्वसता तदा ॥ साधु लक्ष्मणं तुष्टोऽस्मि कर्म ते सुकृतं कृतम् । रावणोऽस्य विनाशेन हत इत्यवधारय ॥

२२. रा२ फ-रामः शूरमुपागतं । भ-भूयः संस्पृश्य चतुरं । २३. अतः परमधिकः पाठः—भ-स तं शिरसि चाघ्राय लक्ष्मणं शुभलक्षणम् । लज्जमानं बलात्खेहादकमध्ये न्यवेशयत् ॥ शल्यसंपीडितांगं तु निश्वसन्तं च लक्ष्मणम् । रामस्तु दुःखमापन्नस्तेन निश्वसता तदा ॥ साधु लक्ष्मणं तुष्टोऽस्मि कर्म ते सुकृतं कृतम् । रावणोऽस्य विनाशेन हत इत्यवधारय ॥

२४. रा२ फ-रामः शूरमुपागतं । भ-भूयः संस्पृश्य चतुरं । २५. अतः परमधिकः पाठः—भ-स तं शिरसि चाघ्राय लक्ष्मणं शुभलक्षणम् । लज्जमानं बलात्खेहादकमध्ये न्यवेशयत् ॥ शल्यसंपीडितांगं तु निश्वसन्तं च लक्ष्मणम् । रामस्तु दुःखमापन्नस्तेन निश्वसता तदा ॥ साधु लक्ष्मणं तुष्टोऽस्मि कर्म ते सुकृतं कृतम् । रावणोऽस्य विनाशेन हत इत्यवधारय ॥

२६. रा२ फ-रामः शूरमुपागतं । भ-भूयः संस्पृश्य चतुरं । २७. अतः परमधिकः पाठः—भ-स तं शिरसि चाघ्राय लक्ष्मणं शुभलक्षणम् । लज्जमानं बलात्खेहादकमध्ये न्यवेशयत् ॥ शल्यसंपीडितांगं तु निश्वसन्तं च लक्ष्मणम् । रामस्तु दुःखमापन्नस्तेन निश्वसता तदा ॥ साधु लक्ष्मणं तुष्टोऽस्मि कर्म ते सुकृतं कृतम् । रावणोऽस्य विनाशेन हत इत्यवधारय ॥

२८. रा२ फ-रामः शूरमुपागतं । भ-भूयः संस्पृश्य चतुरं । २९. अतः परमधिकः पाठः—भ-स तं शिरसि चाघ्राय लक्ष्मणं शुभलक्षणम् । लज्जमानं बलात्खेहादकमध्ये न्यवेशयत् ॥ शल्यसंपीडितांगं तु निश्वसन्तं च लक्ष्मणम् । रामस्तु दुःखमापन्नस्तेन निश्वसता तदा ॥ साधु लक्ष्मणं तुष्टोऽस्मि कर्म ते सुकृतं कृतम् । रावणोऽस्य विनाशेन हत इत्यवधारय ॥

३०. रा२ फ-रामः शूरमुपागतं । भ-भूयः संस्पृश्य चतुरं । ३१. अतः परमधिकः पाठः—भ-स तं शिरसि चाघ्राय लक्ष्मणं शुभलक्षणम् । लज्जमानं बलात्खेहादकमध्ये न्यवेशयत् ॥ शल्यसंपीडितांगं तु निश्वसन्तं च लक्ष्मणम् । रामस्तु दुःखमापन्नस्तेन निश्वसता तदा ॥ साधु लक्ष्मणं तुष्टोऽस्मि कर्म ते सुकृतं कृतम् । रावणोऽस्य विनाशेन हत इत्यवधारय ॥

३२. रा२ फ-रामः शूरमुपागतं । भ-भूयः संस्पृश्य चतुरं । ३३. अतः परमधिकः पाठः—भ-स तं शिरसि चाघ्राय लक्ष्मणं शुभलक्षणम् । लज्जमानं बलात्खेहादकमध्ये न्यवेशयत् ॥ शल्यसंपीडितांगं तु निश्वसन्तं च लक्ष्मणम् । रामस्तु दुःखमापन्नस्तेन निश्वसता तदा ॥ साधु लक्ष्मणं तुष्टोऽस्मि कर्म ते सुकृतं कृतम् । रावणोऽस्य विनाशेन हत इत्यवधारय ॥

३४. रा२ फ-रामः शूरमुपागतं । भ-भूयः संस्पृश्य चतुरं । ३५. अतः परमधिकः पाठः—भ-स तं शिरसि चाघ्राय लक्ष्मणं शुभलक्षणम् । लज्जमानं बलात्खेहादकमध्ये न्यवेशयत् ॥ शल्यसंपीडितांगं तु निश्वसन्तं च लक्ष्मणम् । रामस्तु दुःखमापन्नस्तेन निश्वसता तदा ॥ साधु लक्ष्मणं तुष्टोऽस्मि कर्म ते सुकृतं कृतम् । रावणोऽस्य विनाशेन हत इत्यवधारय ॥

३६. रा२ फ-रामः शूरमुपागतं । भ-भूयः संस्पृश्य चतुरं । ३७. अतः परमधिकः पाठः—भ-स तं शिरसि चाघ्राय लक्ष्मणं शुभलक्षणम् । लज्जमानं बलात्खेहादकमध्ये न्यवेशयत् ॥ शल्यसंपीडितांगं तु निश्वसन्तं च लक्ष्मणम् । रामस्तु दुःखमापन्नस्तेन निश्वसता तदा ॥ साधु लक्ष्मणं तुष्टोऽस्मि कर्म ते सुकृतं कृतम् । रावणोऽस्य विनाशेन हत इत्यवधारय ॥

३८. रा२ फ-रामः शूरमुपागतं । भ-भूयः संस्पृश्य चतुरं । ३९. अतः परमधिकः पाठः—भ-स तं शिरसि चाघ्राय लक्ष्मणं शुभलक्षणम् । लज्जमानं बलात्खेहादकमध्ये न्यवेशयत् ॥ शल्यसंपीडितांगं तु निश्वसन्तं च लक्ष्मणम् । रामस्तु दुःखमापन्नस्तेन निश्वसता तदा ॥ साधु लक्ष्मणं तुष्टोऽस्मि कर्म ते सुकृतं कृतम् । रावणोऽस्य विनाशेन हत इत्यवधारय ॥

४०. रा२ फ-रामः शूरमुपागतं । भ-भूयः संस्पृश्य चतुरं । ४१. अतः परमधिकः पाठः—भ-स तं शिरसि चाघ्राय लक्ष्मणं शुभलक्षणम् । लज्जमानं बलात्खेहादकमध्ये न्यवेशयत् ॥ शल्यसंपीडितांगं तु निश्वसन्तं च लक्ष्मणम् । रामस्तु दुःखमापन्नस्तेन निश्वसता तदा ॥ साधु लक्ष्मणं तुष्टोऽस्मि कर्म ते सुकृतं कृतम् । रावणोऽस्य विनाशेन हत इत्यवधारय ॥

भ्रातरं परमेष्वासम् आ-श्वास्य^१ पुरुषर्षभः ॥११॥ [१२
 १३] कृतं परम-कल्याणं^२ कर्मदं^३ दुष्-करं^४ त्वया^५ । [१३पू
 N] दुराऽवाऽऽपं^६ प्र-कृत्याऽद्य^७ वधेनेन्द्र-जितो^८ रणे ॥१२॥ [N
 निर्-अमित्रः^९ कृतोऽस्म्य^{१०} अद्य^{११} निर्-यास्यति^{१२} हि^{१३} रावणः ।
 १६] बल-व्यूहेन महता श्रुत्वा पुत्रे नि-पातितम् ॥१३॥ [१६
 तं पुत्र-वध-सन्तप्तं^{१४} निर्-यान्तं^{१५} राक्षसेश्वरम्^{१६} ।
 १७] बलेनाऽहं समा-साद्य हनिष्यामि रिपुं रणे ॥१४॥ [१७
 त्वया लक्ष्मण-नाथेन सीता च पृथिवी च मे ।
 १८] न दुष्प्राऽऽपे हतो ह्य^{१७} अद्य शक्र-जित्^{१८} सु-महा-बलः ॥१५॥ [१८
 स तु भ्रातरम् आ-श्वास्य परि-ष्वज्य पुनः^{१९} पुनः^{२०} ।
 १९] रामः सु-षेणं मुदितः^{२१} समवेक्ष्येदम् अत्रवीत्^{२२} ॥१६॥ [१९
 शल्य-विद्वो^{२३} महा-प्राज्ञ सौमित्रिर् मित्र-नन्दनः ।
 २०] यथा भवति^{२४} निः-शल्यस्^{२५} तथा त्वं कर्तुम् अर्हसि ॥१७॥ [२०
 २३उ] विशल्य-करणी^{२६} नाम ततो^{२७} हैम-वती^{२८} शुभाम्^{२९} ।
 लक्ष्मणाय ददौ नस्यं^{३०} सु-षेणः परमौषधीम्^{३१} ॥१८॥ [२३उ

१. रा_१-लक्ष्मणं । २. भ-उवाच लक्ष्मणं वाक्यं राघवः पुरुषर्षभम् ॥ ३. रा_१
 ल_१ ल_२ व अ प्र रा_२-सुकृतक० । म-सुकृतं क० । ४. रा_१ ल_१ ल_२ व अ प्र-कर्म
 दुःखकृतं त्वया । भ-कर्म दुष्करकारिणा । ५. अतः परमधिकः पाठः—भ-अद्य मन्ये हतं
 पापं रावणं राक्षसाधिपम् । अद्याहं विजयी शत्रौ हते तस्मिन् दुरात्मनि ॥
 रावणस्य नृशंसस्य दिष्ट्या वीर त्वया रणे । छिन्नोऽस्य दक्षिणो बाहुः
 स हि तस्य व्यपाश्रयः ॥ विभीषणहनूमद्भ्यां कृतं कर्म सुदुष्करम् । अहोरात्रै-
 स्त्रिभिर्वीरैः कथं युधि निपातितः ॥ ६. रा_१ ल_१ व अ प्र-दुरवापं । म-०वाप्यं ।
 ७. रा_१ फ म-प्रसङ्गाद्य । ८. म-वधमिन्द्र० । ९. भ-नास्ति ॥ १०. ल_१ फ म-
 निरमित्रं क० । भ-हतमित्रः कृतो ह्यद्य । ११. भ-स निर्यास्यति ॥ १२. भ-
 राक्षसाधिपं । १३. भ-बलेन महतावृत्त्य हनिष्ये रावणं रणे ॥ १४. रा_१ ल_१ ल_२ व
 प्र-यत्र इन्द्रजित् । भ-यस्माच्छ० ॥ १५. रा_१ फ म-च वीर्यवान् । भ-च पीडितं ।
 १६. भ-पार्श्वस्थं संभाष्येदमथाब्र० ॥ १७. प्र रा_२ फ म भ-सशल्योयं ।
 १८. भ-वै भवति स्वस्थम् ॥ १९. अतः परमधिकः पाठः—भ-विशल्यः क्रियतां
 क्षिप्रं सौमित्रिः सविभीषणः । ऋक्षवानरसैन्यानां शूराणां द्रुमयोधिनाम् ॥
 ये चान्ये व्रणितास्तत्र संग्रामे वानरर्षभाः । तेऽपि सर्वे प्रयत्नेन क्रियतां
 सुखिनस्त्वया ॥ एवमुक्तस्तु रामेण सुषेणो वानराधिपः ॥ २०. रा_१ ल_१ ल_२
 व अ प्र फ म-०णी । २१. रा_१ ल_१ ल_२ व अ प्र रा_२ फ म-वने । २२. रा_१ ल_१ ल_२
 व-०वते । प्र-०वतः । २३. रा_१ ल_१ ल_२ व अ प्र-शुभे । २४. रा_१ ल_१ ल_२ व अ प्र रा_२
 फ-नस्ये । म-नस्तः । २५. रा_१ ल_१ ल_२ व अ म-०धी । प्र फ-०धं ॥

२४] स तस्या^१ गन्धम् आ-घ्राय^२ वि-शल्यः सम्-अपद्यत ।

तथा^३ निर्-वेदनश् चैव संरूढ-व्रण एव च ॥१९॥ [२४

२५] विभीषण-मुखानां च सु-हृदां^४ राघवाऽऽज्ञया^५ ।

२६पू] ताम् ओषधीं महा-बाहुः सु-षेणः प्र-ददौ तदा ॥२०॥ [२५

ऋक्ष-वानर-योधानां पर्वत-द्रुम-योधिनाम् ।^६ [२१उ

N] सम्-अरे प्रति-योधानां हरीणां च महा-बलः ॥२१॥ N

२६उ] ततः प्र-कृतिम् आ-पेदुर्^७ हत-शल्यो गत-क्लमाः^८ ।

२७पु] सौमित्रि-प्रमुखाः सर्वे वानरा विगत-ज्वराः ।^९ [२६

२८पू] बभूवुर् मुदितास् तत्र प्राऽऽश्याऽमृतम्^{१०} इवाऽमराः ॥२२॥ N

N] लक्ष्मणस् तु तदा हृष्टस् तथा^{११} वानर-यूथपाः ।^{१२}

२८उ] उत्-साहं द्वि-गुणं प्राऽऽपुस्^{१३} तथा वीर्य-पराऽऽक्रमौ^{१४} ।

N] तुष्टुवुर् वानराः सर्वे सद्-वाग्भी राम-लक्ष्मणौ ॥२३॥ N

ततस्^{१५} तु^{१६} रामः प्लवगाऽधिपस् तथा

वि-भीषणश् चर्क्ष-पतिश् च जाम्ब-वान् ।

अवेक्ष्य सौमित्रिम् अ-रोगम् उत्थि^{१७}(?द्वि-स्थि)तम्

N] तदा^{१८} स-सैन्याः सु-चिरं जहर्षिरे ॥२४॥ [२७

अपूजयत्^{१९} कर्म च^{२०} लक्ष्मणस्य

सु-दुष्करं दाशरथिर् महा-मतिः ।

बभूव हृष्टश् च रणे^{२१} दुरा-सदम्^{२२}

N] नि-शम्य तं शक्र-जितं तु^{२३} पातितम्^{२४} ॥२५॥ [२८

इत्यार्षे रामायणे युद्ध-काण्डे^{२५} युद्ध-विजयाऽऽख्यानं^{२६} नाम सप्ततितमः सर्गः ॥७०॥

१. प्र-तस्य । २. रा, ल, ल, व अ-आदाय । ३. रा, ल, ल, व अ प्र रा-तया ॥ ४. म-राघवस्तु तदाज्ञया । ५. भ-नास्ति ॥ ६. भ-ऋक्षवानरमुख्यानां चिकित्सामकरोत्तदा । ७. भ-नास्ति ॥ ८. भ-आपन्नो हतशल्यो गतक्लमः । ९. भतः परमधिकः पाठः—भ-गतज्वरः क्षणे तस्मिन् सौमित्रिर्मित्रनन्दनः । १०. रा, फ-नास्ति । भ-ते च शास्त्रामृताः सर्वे लक्ष्मणे विगतज्वरे । ११. रा, ल, ल, व अ प्र रा, फ-प्राप्यामृतम् ॥ १२. रा, फ म-ते च । १३. भ-नास्ति । १४. म भ-प्राप्तास् । १५. भ-०क्रमाः । १६. म भ-नास्ति ॥ १७. भ-ततः स । १८. रा, ल, ल, व अ प्र-मुदा ॥ १९. रा, फ म-०यन् । २०. भ-स । २१. रा, ल, ल, व अ प्र-दुरासदस्तथा । रा, फ म-दुरासदस्तदा । २२. रा, फ म भ-निपा० ॥ २३. व प्र भ-लंकाकाण्डे । म-युद्धपर्वणि । २४. रा, ल, ल, व अ प्र-लक्ष्मणाश्वासनं । म-०त्रयाख्यापनो ॥

[वं-७२] = [एकसप्ततितमः सर्गः] = [दा-६३]

- N] ततः पौलस्त्य-सचिवा वि-ज्ञायेन्द्र-जितं हतम् ।
 २३] वि-ज्ञापयामासुर् अथो रावणं सहितास् तदा ॥११॥ [१
 N] न्य-अवेदयन्त दुःखाऽऽर्ता वधम् इन्द्र-जितस् तु तम् ।^१ [N
 ३३] विभीषण-सहायेन लक्ष्मणेन^२ दुर्-आत्मना^३ ॥२॥ [२३
 N] जयम् आ-कांक्षता राजन् हतो युद्धे सुतस् तव ।^४
 इत्य् एवं वचनं श्रुत्वा राक्षसेन्द्रो मुमूर्च्छ^५ ह ॥३॥ [N
 ७] स^६ सम्प्राऽऽप्य^७ चिरात् सं-ज्ञां राजा परम-दुःखितः^८ ।
 पुत्र-शोकाऽर्दितो^९ दीनो वि-ललापाऽथ^{१०} रावणः^{११} ॥४॥ [५
 ८] हा राक्षस-चमू-मुख्य^{१२} मम वत्स महा-रथ^{१३} ।
 इन्द्र-जित् कथम् अद्य त्वं लक्ष्मणस्य वशं-गतः ॥५॥ [६
 ९] यस् त्वं कालम् अपि क्रुद्धो भिन्द्या मुष्टिभिर् आ-हवे ।^{१४}
 मन्दरस्याऽपि शिखरं किं पुनर् लक्ष्मणं रणे^{१५} ॥६॥ [७
 १०] अद्य वैवस्वतो राजा^{१६} भूयो बहु-मतो मम^{१७} ।
 ११] यो^{१८} हि योजितवांश् च त्वां^{१९} महता^{२०} काल-धर्मणा ॥७॥ [८
 N] अ-वध्योऽसि हतः^{२१} सं-ख्ये देवाऽसुर-गणैर् अपि ।^{२२} [N

१. प्र-नास्ति । २. भ-ने प्रविश्य पुरीं लंकां हतशेषा निशाचराः । निवृत्त-
 कवचा दीनाः प्रहारजनितश्रमाः ॥ ते तु सर्वे विमनसः सचिवा रावणिं तदा ।
 लक्ष्मणेन हतं संख्ये रावणायाचक्षिरे ॥ ३. प्र-नास्ति । भ-युद्धे हतो महाराज
 लक्ष्मणेन सुतस्तव । अतः परमधिकः पाठः—म-यथा हतो महाराज लक्ष्मणेन
 तवात्मजः । ४. भ-मिषतां नो महाद्युते ॥ ५. भ-लक्ष्मणेन हतः शूरः पुत्रस्ते
 विबुधेन्द्रजित् । अतः परमधिकः पाठः—रा. फ म भ-शूरः संगम्य शूरेण संयुगे
 विनिपातितः । रा. फ म-विषण्णवदनास्ते तु रावणायाचक्षिरे । रा. फ
 म भ-स्वर्गमिन्द्रजिघातः शरैः संतप्य लक्ष्मणं । स तं वधं प्रतिभयं श्रुत्वा
 पुत्रस्य रावणः ॥ घोरमिन्द्रजितः संख्ये कश्मलं महदाविशत् । स पुत्रवध-
 संतप्तः क्रूरः क्रोधवशं गतः ॥ ६. रा. फ भ-विसंज्ञश्च महाबाहुर्मुमोह च मुमूर्च्छ
 च ॥ ७. भ-उपलभ्य । ८. भ-राक्षसपुंगवः । ९. भ-शोकाकुलो । १०. भ-
 ०पाकुलेंद्रियः ॥ ११. भ-पुत्र राक्षसनाथ । १२. भ-महाबल ॥ १३. भ-ननु
 त्वमिषुभिः क्रुद्धो भिन्द्याः कालान्तकोपमः । १४. भ-युधि ॥ १५. भ-देवो ।
 १६. फ-मया । १७. रा. फ म-येन त्वं योजितस्तात । भ-येनाद्य त्वं महाबाहो ।
 १८. भ-संयुक्तः ॥ १९. रा. ल, ल. व भ प्र-तदा । २०. भ-एषः पन्था सुयोधानां
 सर्वामरगणेष्वपि ।

- यः कृत्ये हन्यते भर्तुः स पुमान् स्वर्गम् अश्नुते ॥८॥ [९७
 १२] अद्य देव-गणाः सर्वे लोक-पालाः सहर्षिभिः ।
 हतम् इन्द्र-जितं श्रत्वा सुखं स्वप्स्यन्ति निर्-भयाः ॥९॥ [१०
 १३] अद्य लोक-त्रये कृत्स्ना पृथिवी च स-सागरा ।
 एकेनेन्द्र-जिता हीना शून्येव प्रति-भाति मे ॥१०॥ [११
 १४] अद्य नैर्ऋत-कन्यानां श्रोण्याभ्यं अन्तः-पुरे रवम् ।
 करेणु-संघस्य यथा नि-नादं गिरि-गह्वरे ॥११॥ [१२
 १५] यौवराज्यं बलं लङ्कां राक्षसांश्च परं-तपः ।
 मातरं मां च भार्या च कनु सं-त्यज्य गच्छसि ॥१२॥ [१३
 १६] ननु त्वयेन्द्र-जिन् मह्यं गताय यम-सादनम् ।
 प्रेत-कार्याणि कार्याणि विपरीतम् इदं गतम् ॥१३॥ [१४
 १७] स त्वं जीवति सु-ग्रीवे तथा रामे स-लक्ष्मणे ।
 मम शल्यम् अन्-उद्धृत्य कनु यास्यसि पुत्रक ॥१४॥ [१५
 १८] इति जल्पन् स्मरंस् तस्य वृत्तानि तनयस्य सः ।
 N न शोकस्य गुणानां च पारं गच्छति रावणः ॥१५॥ [N
 तं मध्य-गतम् आसीनं रक्षसां राक्षसाधिपम् ।
 १६] आ-विवेश महान् कोपः पुत्र-व्यसन-सम्भवः ॥१६॥ [१६
 घोरं प्र-कृत्या रूपं तु तस्य कोपाभिर्मूर्च्छितः ।
 २०] बभूव रूपं रुद्रस्य क्रुद्धस्येव दुरा-सदम् ॥१७॥ [२२

१. रा, ल, ल, व अ-वुटितः पाठः । प्र-कृत्वा कर्म मृतो । रा, भ-
 यत्कृते ह० । २. रा, ल, ल, व अ प्र-पुनः ॥ ३. भ-त्वथर्षयः । ४. भ-निहतं
 त्वां रणे दृष्ट्वा ॥ ५. रा, ल, ल, व अ प्र रा, फ-लोकाश्रयः कृत्स्नाः । ६. रा, फ
 भ-सकानना ॥ ७. रा, ल, ल, व अ प्र-श्रोष्यन्त्य । ८. रा, ल, ल, व अ
 प्र-यथा करीन्द्रः सिंहस्य । ९. रा, अ प्र फ म-निनदं । भ-नर्दतां ॥
 १०. भ-राक्षसैश्वर्यमेव च । ११. भ-गतोऽसि विहाय नः ॥ १२. भ-
 मम नाम त्वया वीर गतस्य । १३. रा, फ-०रीतं स्य वर्तते । म-०रीतानि
 वर्तसे । भ-०तं हि वर्तते ॥ १४. रा, फ-शत्रौ । १५. भ-लक्ष्मणे च सराधवे ।
 १६. रा, फ म-कस्मादुजसि पु० । भ-कस्मात्पक्ष्यसि जीवितं ॥ १७. रा-
 राजा । फ-बाल्ये । भ-बाल्यात् । १८. भ-वृत्तान्तं । १९. प्र रा, फ-च ।
 २०. भ-वा । २१. म-नास्ति ॥ २२. भ-मोहगतं । २३. भ-रावणं । २४. रा,
 ल, ल, व अ-महाकायः ॥ २५. म-च तस्य को० । भ-तु तत्र क्रोधाग्निस्थितः ।
 २६. रा, ल, ल, व-क्रुद्धरूपस्य रुद्रस्य च । २७. भ-नास्ति ॥

- तस्य निर्दशतो दन्ताब्जं लुश्रुवे दन्त-निस्वनः ।
 २४] यंत्रस्याऽऽवेष्ट्यमानस्य' महतो दानवैर् इव ॥१८॥ [२४
 तस्य प्र-कृत्या रक्ताऽन्ते नेत्रे' क्रोधाऽग्निना तदा' ।
 २१] रावणस्य महा-बोरे' रक्ते नेत्रे बभूवतुः ॥१९॥ [२१
 तस्य क्रुद्धस्य चक्षुर्भ्यां' प्राऽपतन् अश्रु-विंदवः' ।
 २२] दीप्ताभ्याम्' इव दीपाभ्यां' साऽर्चिषः' स्नेह-विन्दवः' ॥२०॥ [२३
 राजा'' काल इव क्रद्धो'' यां यां दिशम् अवैक्षत'' ।
 २५] तस्यां तस्यां भय-त्रस्ता राक्षसाः संनि-लिल्यिरे ॥२१॥ [२५
 तम् अन्तकम् इव'' क्रुद्धं चराऽचर-विषादिनम्'' ।
 N] वीऽऽक्षमाणं'' दिशः सर्वा राक्षसा नोप-चक्रमुः ॥२२॥ [२६
 प्रेक्ष्याऽपाऽङ्गेन'' तेजस्वी'' सं-रब्धो'' राक्षसाऽधिपः'' ।
 २६] अब्रवीन्' नैर्ऋतान्' सर्वान् संस्तम्भयिषुर्' (?) आ-हवे ॥२३॥ [२७
 मया वष-सहस्राणि चरता'' दुश्-चरं तपः ।
 २७] तेषु तेष्व् अव-काशेषु स्वयं-भूश्' च प्र-सादितः'' ॥२४॥ [२८
 तस्यैव तपसो व्य-उष्ट्या'' प्र-सादाच् च स्वयं-भुवः' ।
 २८] नाऽसुरेभ्यो'' न देवेभ्यो'' भयं मम कदा-चन ॥२५॥ [२९
 कवचं ब्रह्म-दत्तं' मे' यन् नवाऽम्बुद-सन्निभम्' ।

१. रा, ल, ल, व अ-यत्तस्य वे० । प्र-यत्तस्य नदतो युद्धे ॥ २. रा, ल, ल, व अ प्र रा, फ म-भूयः । ३. भ-पुनः । ४. रा, ल, ल, व-महाकोधे । ५. अतः परमधिकः पाठः—भ-प्रदीप्तो दीपयामास खमिवादित्यरश्मयः ॥ ६. म-नेत्राभ्यां । भ-नेत्रेभ्यः । ७. रा, ल, ल, व अ प्र-अलुबि० । ८. रा, ल, ल, व भ-दीप्तेभ्य इव दीपेभ्यः । ९. भ-०षसैलबि० । १०. अतः परमधिकः पाठः—भ-ललाटे भृकुटीभिश्च संगताभिर्व्यरोचयत् । युगांते सह नक्रा-भिर्महोदधिरिवोर्मिभिः ॥ शोकाद्विजृम्भमाणस्य कोपाद् व्यक्तमिव ज्वलन् । निष्पपात सधूमोऽग्निवृत्रस्य वदनादिव ॥ ११. भ-स काल इव संक्रुद्धो । १२. भ-उदैक्षत ॥ १३. म-इति । १४. रा, ल, ल, व-चचार रवि० । भ-दुर्निरीक्ष्य वि० । भ-०रभयावहं । १५. ल, ल, प्र रा, वीक्ष्यमाणं । भ-वीक्ष्यमाणाः ॥ १६. भ-ततः परमसंक्रुद्धो । १७. रा, फ-संरब्धांस्तस्मादार्त्तवत् । भ-रावणो रा० । १८. म-नास्ति । १९. भ-०वीद् राक्षसात् ॥ २०. भ-०यितुम् । २१. रा, नास्ति ॥ २२. भ-चरितं । २३. भ-०भूः परितोषितः ॥ २४. भ-वृद्धया । २५. रा, ल, ल, व अ प्र रा, फ म-न सुरेभ्यो न भूतेभ्यो ॥ २६. रा, फ म भ-च प्रदत्तं । २७. म-च युद्धे मेवु० ।

- ३९] देवाऽसुर-विमर्देषु न भिन्नं वज्र-मुष्टिभिः^१ ॥२६॥ [३०
तेन माम् अद्य सं-नद्धं^२ रथ-स्थम् इह सं-युगे^३ ।
३०] कः (?न) प्रतीऽयान् मृधे जातु साक्षाद् अपि पुरं-दरः ॥२७॥ [३१
यत् तदाऽति-प्रसादेन^४ स-शरं कार्मुकं महत् ।^५
३१] देवाऽसुर-विमर्देषु मम दत्तं स्वयं-भुवा ॥२८॥ [३२
अद्य तूण-शतैर् मुख्यैर् धनुर् उत्था(द्-स्था)पयं(?)ते तु तत् ।^६
३२] राम-लक्ष्मणयोर् एव वधाय परमाऽऽहवे ॥२९॥ [३३
स पुत्र-वध-सन्तप्तः शूरः क्रोध-वशं^७ गतः ।
३३] सम-ईक्ष्य रावणो बुद्ध्या वैदेह्या^८ रोचयद् वधम् ॥३०॥ [३४
प्रत्यवेक्षत तान् सर्वान् राक्षसान् घोर-दर्शनान् ।^९
३४] दीनो^{१०} दीन-मुखान्^{११} सर्वासु^{१२} तान् उवाच निशा-चरान्^{१३} ॥३१॥ [३५
मायया मम वत्सेन त्रासनाऽर्थं^{१४} वनौकसाम् ।
३५] किं-चिद्^{१५} एव हि हत्वा यत् सीतेयम् इति दर्शितम्^{१६} ॥३२॥ [३६
तद् इदं सत्यम् एवाऽहं^{१७} करिष्ये प्रियम् आत्मनः ।
३६] वैदेहीं हृदयिष्यामि क्षत्र-बन्धुम्^{१८} अनु-व्रताम् ॥३३॥ [३७
इत्य-एवम् उक्त्वा सचिवान् खड्गम्^{१९} आशु पराऽऽक्रमात्^{२०} । [३८
३७] उद्-धृत्य^{२१} गुण-सम्पन्नं विमलाऽम्बर-दर्शनम्^{२२} ।
निष्-पपात^{२३} सु-वेगेन^{२४} समस्तैः^{२५} सचिवैः^{२६} सह ॥३४॥ [३८
३८] रावणः पुत्र-शोकेन भृशम् आकुल-चेतनः^{२७} ।

१. रा, ल, ल, व अ-वज्रघातनैः । २. प्र-नास्ति ॥ ३. भ-संयुक्तम-
भेदेन सुरासुरैः । ४. रा, ल, ल, व अ-यान्मृधेयाद्वा । भ-यात् समासाद्य ॥
५. रा, ल, ल, व अ रा, फ म-प्रसादान्मे ॥ ६. रा, ल, अ प्र रा, म-
अद्य तूर्यशतैर्मुख्यैर्धनुस्तथापयंतु मे । भ-अद्य तूर्यप्रणादेन बलं संस्थाप्यतां महत् ॥
७. रा, ल, ल, व अ प्र रा, फ म-शत्रुवशं । ८. भ-सीतां हंतुमवस्थितः ॥
९. भ-प्रत्यवेक्ष्य च ताम्राक्षः सुवोरः पापदर्शनः । १०. रा, फ भ-दीनान्
दीनमनाः । ११. रा, फ-स्वस्तांस् । १२. रा, फ म-चरः ॥ १३. रा, ल, ल,
व अ-तन्नाशार्थं । भ-वंचनार्थं । १४. रा, ल, ल, व अ प्र-किंचिदेव हि
हत्वान्यत् । भ-प्रतिमां सदृशीं कृत्वा । १५. म भ-ता ॥ १६. भ-एवाऽद्य ।
१७. फ-धर्मम् ॥ १८. रा, ल, व अ प्र-बाढमस्त्रप० । भ-खड्गं राक्षसपुंगवः ।
१९. रा, ल, ल, व अ प्र-उत्सृज्य । २०. रा, ल, ल, व अ-लं वर० । २१. म-
पाताथ वे० । भ-पाताशु वे० । २२. प्र-सर्वार्थस० । रा, फ-सचापः स० ।
म-सर्वैश्च स० ॥ २३. रा, ल, ल, व अ प्र-व्याकुललोचनः । भ-लमानसः ।

खड्गं क्रुद्धः समुद्-यस्यं स गतो यत्र मैथिली ॥३५॥ [४०
 ३९] व्रजन्तं राक्षसाः प्रेक्ष्य सिंह-नादं प्र-चुक्रुशुः ।
 ऊचुश् चाऽन्योऽन्यम् आ-लिंग्यं सं-क्रुद्धं प्रेक्ष्य रावणम् ॥३६॥ [४१
 ४०] अद्याऽयं ताव् उभौ दिष्ट्वा नि-हनिष्यति राघवौ ।
 लोक-पाला हि चत्वारः क्रुद्धेनाऽनेन निर्-जिताः । [४२
 ४१] बहवः शत्रवश् चाऽन्ये क्रुद्धेन विनि-पातिताः ॥३७॥ [४३पू
 तेषां सं-जल्पमानानाम् अशोकवनिका-गताम् ।
 ४२] अभि-दुद्राव वैदेहीं रावणः क्रोध-मूर्च्छितः ॥३८॥ [४४
 वार्यमाणो बहु-विधं सु-हृद्भिर् हित-बुद्धिभिः ।
 ४३] अभ्य-अद्रवत् वैदेहीं ग्रहः खे रोहिणीम् इव ॥३९॥ [४५
 कम्पयन् वसु-धां कोपात् पाद-न्यासैर् द्रुतं व्रजन् ।
 ४४] पुत्र-शोक-समाक्रान्तः स्त्री-वधे कृत-मानसः ॥४०॥ [N
 ४५पू] मैथिली रक्ष्यमाणा तु राक्षसीभिर् अ-निन्दिता । [४६पू
 N] तं तथा क्रोध-रक्ताऽक्षम् आ-यान्तं जनकाऽऽत्मजा ॥४१॥ [N
 ४५उ] ददर्श रावणं क्रुद्धं निस्त्रिंश-वर-धारिणम् । [४६उ
 तम् अवेक्ष्य स-निस्त्रिंशं व्यथिता जनकाऽऽत्मजा ॥४२॥
 ४६] नि-वार्यमाणं सचिवैर् मनसैव व्य-अचिन्तयत् । [४७पू

१. रा_१-खड्गी क्रुद्धः स० । भ-तं क्रुद्धं खड्गहस्तं तु । २. भ-व्रजन्तं यत्र ।
 रा_२ फ-सहसा येन । ३. म-नास्ति ॥ ४. रा_२ फ-राक्षसं । ५. म-नास्ति । भ-
 सहसा राक्षसाः प्रेक्ष्य सिंहनादमथानदन् । ६. रा_१ ल_१ ल_२ व अ प्र-आश्लिष्य
 व्रजन्तं । ७. रा_२ फ म भ-राक्षसाः ॥ ८. रा_१ ल_१ ल_२ व अ प्र-अद्य पापाव्० ।
 प्र रा_२ फ म-दृष्ट्वा । ९. भ-अद्य तौ राघवौ राजा संयुगे प्रमथिष्यति । १०. भ-
 क्रुद्धेनैतेन । ११. भ-संयुगेषु नि० । १२. अतः परमधिकः पाठः-भ-बहूनि चैव
 रत्नानि भुंक्ते चाहत्य रावणः । विक्रमे च बले चैव नास्त्यस्य सदृशो भुवि ॥
 १३. रा_१ ल_१ ल_२ व अ प्र-जल्पयमा० । भ-०ल्पतसेव । १४. रा_२ फ म-
 ०कां गतः । १५. रा_१ ल_१ ल_२ व अ प्र-नास्ति ॥ १६. भ-सुसंकुद्धः । १७. भ-
 साधुबु० । १८. रा_१ ल_१ ल_२ व अ प्र-नास्ति । भ-अभ्यधावत् संक्रुद्धः । १९. रा_१
 ल_१-ग्रहौ वै । ल_२ व अ प्र-ग्रहो वै ॥ २०. रा_२ फ म भ-क्रोधात् । २१. भ-दृढं ।
 २२. भ-कृतनिश्चयः ॥ २३. अतः परमधिकः पाठः-रा_१ ल_१ ल_२ व अ प्र रा
 फ-चितयंती रणगतं सानुजं राघवं सती । २४. प्र म-क्रोधदीप्ताक्षं । रा_२
 फ-क्रोधताम्राक्षं । २५. भ-नास्ति ॥ २६. भ-राक्षसं । २७. भ-निशम्य ।
 २८. रा_१ ल_१ ल_२ व अ प्र म-नास्ति ॥ २९. भ-०माणे तस्मिन् ।

- यथाऽयं समभि-क्रुद्धः^१ समभि-द्रवति^२ स्वयम् ॥४३॥
 ४७] हन्तुम्^३ इच्छति पापाऽऽत्मा^४ रावणो^५ माम् अनाथ-वत् । [४८
 बहु-शश्^६ चोदयानोऽपि^७ भर्तारं माम्^८ अनु-व्रताम्^९ ॥४४॥
 ४८] भार्या मम भवाऽद्येति^{१०} स निर्-अस्तस् ततो मया । [४९
 सोऽयं मद्-अनवस्थानाद् व्य-अक्तं नैराश्यम्^{११} आ-गतः^{१२} ॥४५॥
 ४९] काम-क्रोध-समाविष्टो^{१३} मां हन्तुम् उप-सर्पति । [५०
 अथवा तौ नर-व्याघ्रौ भ्रातरौ राम-लक्ष्मणौ ।
 ५०] मन्-निमित्तम् अन्-आर्येण सम्-अरे विनि-पातितौ ॥४६॥ [५१
 सम्प्रत्य^{१४} एव हि लङ्कायां रक्षसां तुमुलः स्वनः ।
 ५१] बहूनां^{१५} सम्प्र-हृष्टानां^{१६} मया प्र-क्रोशतां^{१७} श्रुतः ॥४७॥ [५२
 अथवेन्द्र-जितं श्रुत्वा लक्ष्मणेन रणे हतम् ।
 ५२] सं-तप्तः^{१८} पुत्र-शोकेन मां हन्तुम्^{१९} उप-सर्पति ॥४८॥ [N
 अथवा राज-पुत्रौ तौ^{२०} वि-नाश्य क्रूर-निश्चयः ।
 N] तथैवाऽमर्ष-सम्पूर्णो मां^{२१} हनिष्यति^{२२} रावणः ॥४९॥ [५३
 अहो धिङ् मन्-निमित्तोऽयं^{२३} वि-नाशो राज-पुत्रयोः । [५२उ
 ५३] हनू-मतो हि तद् वाक्यं न कृतं क्षुद्रया मया ॥५०॥ [५४
 यद्य् अहं तस्य पृष्ठेन^{२४} तदा यास्ये^{२५} नि-मन्त्रिता ।
 ५४] अद्य तावन् न रोदिष्ये ज्ञात्वाऽन्-इष्टां गतिं गतौ ॥५१॥ [५५
 मन्येऽद्य^{२६} तस्या हृदयं^{२७} श्वश्रवा मे प्र-स्फुटिष्यति ।
 ५५] एक-पुत्रा यदा^{२८} पुत्रं वि-नष्टं^{२९} श्रोष्यते युधि^{३०} ॥५२॥ [५६

१. भ-मामतिक्रुद्धः । २. रा, ल, ल, व अ-मामेवाभिमुखः ॥ ३. भ-
 हिंसयिष्यति दुष्टात्मा । ४. रा, फ म भ-सनाथां । ५. भ-०शः प्रेरयन्मां हि ।
 ६. भ-समनु० ॥ ७. रा, भ-भवस्वेति । ८. भ-भव त्वं मम भार्येति निरस्तं तद्वचो
 मया । ९. भ-ममानुपस्था० । १०. रा, म-०श्यतां गतः ॥ ११. भ-क्रोध-
 शोक्त० ॥ १२. भ-हृदानीम् । १३. रा, ल, ल, व अ प्र-वसूनामिव ह० ।
 रा, फ म-बहूनामिव ह० । १४. भ-विक्रो० ॥ १५. भ-पीडितः । १६. भ-
 नास्ति ॥ १७. रा, तु । १८. प्र रा, फ म भ-वधिष्यति ॥ १९. रा, ल, ल, व-
 ०त्तं यो ॥ २०. रा, ल, व-पृष्ठे तु । २१. भ-यायां । २२. रा, फ म-नाद्य तावत्तु
 शोचिष्ये अष्टानिष्टां ग० । भ-नाद्याहमनुशोच्यं भर्तुरंकगता सती । अतः
 परमधिकश्च पाठः—भ-आर्यौ तावन्न शोचामि भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥
 २३. भ-मन्ये तु हृदयं तस्या । २४. रा, ल, ल, व अ-स्वकं । २५. रा, ल, ल,
 व अ-नष्टं वै । २६. रा, ल, ल, व अ प्र-यदि ॥

- सा हि जन्म च बाल्यं च यौवनं बलम् एव च ।
 ५६] धर्म-कार्याणि रूपं च रुदती चिन्तयिष्यति ॥५३॥ [५७
 निशाचर-हते पुत्रे दत्त्वा श्राद्धम् अचेतना ।
 ५७] अग्निम् आ-रोक्ष्यते नूनं प्रायं वोप-गमिष्यति ॥५४॥ [५८
 धिग् अस्तु कुञ्जाम् अ-सतीं मन्थरां पाप-निश्चयाम् ।
 ५८] यन्-निमित्तं महा-दुःखं कौसल्या प्रति-पत्स्यते ॥५५॥ [५९
 इत्य् एवं मैथिलीं प्रेक्ष्य वि-लपन्तीं तपस्विनीम् ।
 ५९] रोहिणीम् इव चन्द्रेण वि-ग्रहेण न सं-गताम् ॥५६॥ [६०
 ६०] सु-पार्श्वो नाम मेधावी राक्षसो राक्षसेश्वरम् ।
 नि-वार्यमाणं सचिवैर् इदं वचनम् अव्रवीत् ॥५७॥ [६१
 ६१] कथं नाम दश-ग्रीव साक्षाद् वि-श्रवसः सुतः ।
 हन्तुम् इच्छसि वैदेहीं कं वा धर्मम् अनु-स्मरन् ॥५८॥ [६२
 ६२] विद्या-वेद-व्रत-ज्ञातः स्व-धर्म-निरतः सदा ।
 स्त्रियः कस्माद् वधं राजन् मन्यसे राक्षसाऽधिप ॥५९॥ [६३
 ६३] इष्ट-यज्ञस्य भवतः कुले जातस्य चोत्-तमे ।
 स्त्री-वधो नाऽनु-रूपो वै वि-शेषेण मनस्विनः ॥६०॥ [N
 ६४] मैथिलीं रूप-सम्पन्नाम् अपाऽस्य प्रिय-दर्शनाम् ।
 तस्मिन् एव परे दीप्ते राघवे क्रोधम् उत्-सृज ॥६१॥ [६४
 ६५] अभ्युत्था (१-स्था) नं तु युद्धाऽर्थे कृष्ण-पक्षे चतुर्-दशीम् ।

१. रा, ल, ल, व अ प्र रा, फ म-च महात्मनः ॥ २. भ-निराशा निहते । ३. रा, फ-श्रुत्वा श्वश्रू । ४. रा, म भ-चोप० ॥ ५. रा, फ भ-पापदर्शनां । ६. भ-इदं दुःखं ॥ ७. रा, ल, ल, व अ प्र-पश्यन् वि० । भ-प्रेक्ष्य चिन्तयन्तीं । ८. रा, फ म-बिना ग्रहवशं गतां । ९. अतः परमधिकः पाठः—भ-एतस्मिन्नन्तरे तत्र अमात्यो बुद्धिमान्शुचिः ॥ १०. भ-अविध्यो । ११. भ-रावणं । १२. भ-वाक्यमुवाच ह ॥ १३. रा, ल, ल, व अ-कामं । १४. रा, फ म-कोपाद्धर्मम् । भ-क्रोधाद्धर्मम् ॥ १५. रा, ल, ल, व अ प्र रा, फ-वेदरतस्तात् त्वं ध० । भ-०तः स्नातः स्वधर्मे नियतेन्द्रियः । १६. भ-कस्मात्त्वं स्त्रीवधं घोरं कर्तुमर्हसि रावण ॥ १७. रा, ल, ल, व अ-०पोऽयं । प्र-०पो हि ॥ १८. रा, ल, ल, व अ प्र फ-रूपमाप० । १९. रा, फ म-०स्य च सुद० । भ-प्रत्यवेक्ष्य सुद० । २०. अतः परमधिकः पाठः—म-फाल्गुनश्चैव मासोऽयं राक्षसानां भयावहः । त्वं च लब्धवरः शूर हनिष्यसि च राघवम् ॥ २१. रा, फ म-रणे दीप्ते । भ-समासाद्य । २२. रा, ल, ल, व अ प्र-राघवः क्रोधमूर्च्छितः ॥ २३. रा, ल, ल, व अ प्र-०स्थास्यति कुदस्य । रा, फ-०नं हि यु० । म-०नं च यु० ।

कृत्वा^१ निर्याह् अमावस्यां विजयाय बलैर् वृतः ॥६२॥ [६५
६६] निःसंशयं शरी खङ्गी^२ रणे रथ-वरे स्थितः^३ ।

हत्वा दाशरथिं रामं राजन्^४ प्राऽऽप्स्यसि मैथिलीम् ॥६३॥ [६६
६७] एवम् उक्त्वा तु तद् राज्ञो^५ बलात् सं-गृह्य वीर्य-वान् ।

अपाऽकर्षत वैदेह्याः सकाशाद् राक्षसेश्वरम् ॥६४॥ [N
६८] समवेक्ष्य^६ च वैदेह्या रूपं सर्वगुणाऽन्वितम्^७ ।

६९पू] ननाशैक-पदे रोषो रावणस्य दुर्-आत्मनः ॥६५॥ [N
सं निन्दिताऽऽत्मां सु-हृदा नि-वेदितं

वचः स्व-धर्म्यं^८ प्रति-गृह्य^९ रावणः ।

गृहं जगामाऽथ ततः^{१०} स वीर्य-वान्

[N

पुनः सभां चाऽभि-ययौ^{११} सुहृद्-वृतः^{१२} ॥६६॥ [६७

इत्यार्षे^{१३} रामायणे युद्ध-काण्डे^{१४} सुपार्श्व-वाक्यं^{१५}

नामैकसप्ततितमः सर्गः^{१६} ॥ ७१ ॥

[वं-७३] = [द्विसप्ततितमः सर्गः] = [दा-६४]

स प्र-विश्य सभां राजा दीनः परम-दुःखितः ।

१] नि-पपाताऽऽसने^{१७} मुख्ये^{१८} सिंहः क्रुद्ध इव श्वसन् ॥१॥ [१

उवाच स तदा सर्वान् बल-मुख्यान् महा-बलः^{१९} ।

२] रावणः प्राऽञ्जलीन्^{२०} वाक्यं पुत्र-व्यसन-कर्षितः^{२१} ॥२॥ [२

सर्वे^{२२} भवन्तः सर्वेण^{२३} हस्त्य्-अश्वेन समा-वृताः^{२४} ।

१. रा, ल, ल, व अ प्र फ म-स त्वं ॥ २. भ-धन्वी रणे स्यन्दनमास्थितः ।

३. भ-पुनः ॥ ४. रा, फ म-रक्षो ॥ ५. रा, ल ल व अ प्र भ-वेत्य ।

६. रा, अ प्र-सत्यगु० । ल, ल, व-सत्वगु० ॥ ७. रा, फ म भ-एतद् दुरात्मा ।

८. रा, ल, ल, व अ प्र-सधर्मं परिगृह्य । ९. रा, ल, ल, व अ प्र-ततः

स शोचन् । भ-निशाचरेश्वरः । १०. रा, ल, ल, व अ प्र-ययौ सुहृद्भिः ।

रा, फ-ययौ सुहृद्भृतः । भ-प्राप सुहृद्गणैर्वृतः ॥ ११. प्र भ-लंकाकांडे । म-

युद्धपर्वणि । १२. म-रावणकोपो ना० । भ-सीतावधनिवारणं ॥ १३. रा, फ म

भ-निषादासने । १४. भ-दिव्ये ॥ १५. भ-अब्रवीच्च तदा सर्वान् बलाध्यक्षानु-

पस्थितान् । १६. रा, ल, ल, व अ प्र रा, फ म-लिर । १७. भ-इन्द्रजिह्व-

धशंकितान् ॥ १८. रा, समेऽमात्याश्च पूर्वेण । ल, ल, व अ प्र-सर्वेऽमात्याश्च पूर्वेण ।

१९. रा, ल, ल, व अ प्र-सुदंशिताः । रा, फ-सुदंशिताः । म-च संवृताः ।

- ३] निर्-यान्तु रथ-सङ्घैश् च पदातैश् चोप-शोभिताः ॥३ ॥ [३
 N] एवं^१ रामं समा-क्षिप्य^२ सम्-अरे हन्तुम् अर्हथ ।
 ४३] प्र-वृद्धाः शर-वर्षेण प्रावृषीऽव बलाहकाः ॥४ ॥ [४
 अथवाऽहं शरैस् तीक्ष्णैर् भिन्न-मर्माणम् आ-हवे ।
 ५] सर्वैः सह भवद्भिस् तं रामं धक्ष्यामि^३ सं-युगे ॥५ ॥ [५
 इत्य् एवं वाक्यम् आ-दाय^४ राक्षसेन्द्रस्य राक्षसाः ।
 ६] निर्-ययुस् ते^५ रथैः शीघ्रं^६ नागाऽनीकैश् च सं-वृताः ॥६ ॥ [६
 स सं-ग्रामोऽभि-तो^७ भीमः^८ सूर्यस्योद्-अयनं प्रति ।
 ८] रक्षसां वानराणां च तुमुलः^९ सम्-अपद्यत^{१०} ॥७ ॥ [७
 ९५] ते^{११} गदाभिर्^{१२} वि-चित्राभिः प्राऽऽसैः^{१३} खड्गैः परश्वधैः ।
 N] अन्योऽन्यं सम्-अरे जघ्नुस् तदा वानर-राक्षसाः ॥८ ॥ [१०
 हतानां युधि वीराणां तत्र^{१४} वानर-रक्षसाम् ।
 ११] सं-ख्या न शक्यते कर्तुं बहु-त्वाच् च ततस् तदा ॥९ ॥ [११
 मातंग-रथ-कूर्माश्^{१५} च शर-मत्स्या^{१६} ध्वज-द्रुमाः ।
 १२] शरीर-संघात-बहाः सुसुबुः^{१७} शोणिताऽऽपगाः^{१८} ॥१० ॥ [१२

१. रा_१-संघेन पदातैश्चैव शोभिनः । ल_१ ल_२ व अ प्र-०संघेन पादातैश्चैव शोभिनः । रा_२ फ-०संघैश्च पदातैश्चाभिशो० । २. अतः परमधिकः पाठः— भ-नानाच्छत्रध्वजाकीर्णा भूषणोत्तमभूषिताः ॥ ३. प्र-एकं रामं स० । रा_२ फ म भ-एकं रामं परिक्षिप्य । ४. अतः परमधिकः पाठः— भ-सर्वतः सर्वयत्नेन रणकर्मणि पंडिताः । ५. भ-बाणवर्षाणि मुंचतः प्रवृद्धा इव तोयदाः ॥ ६. रा_१ ल_१ ल_२ व अ प्र-वध्यामि । ७. भ-पश्चादहं शितैस्तीक्ष्णैर्भिन्नगात्रं महारणे । पत्रिभिर्पोथयिष्यामि रामं लोकस्य पश्यतः ॥ ८. भ-एतद्वाक्यमाज्ञाय । ९. प्र फ-तै । १०. भ-शीघ्रैर् । ११. रा_२ फ म-भूषिताः । भ-संहताः । १२. अ-नास्ति । अतः परमधिकः पाठः— भ-शूराः शूलगदाहस्तास्तोमरास्तिपरश्वधैः । निर्ययू राक्षसव्याघ्राः सिंहा इव मदोत्कटाः ॥ १३. रा_२ फ म-०मोऽभवद्भीमः । भ-०मोऽभवद्भोरः । १४. भ-०लो लोमहर्षणः । १५. अ-नास्ति ॥ १६. रा_१ ल_१ ल_२ व अ-गदाभिश्च । १७. म-पाशैः । १८. अतः परमधिकः पाठः— भ-वानरान् समरे जघ्नुर्विनदंतो महारथाः । वानरा राक्षसान् वृक्षैर्मुष्टि-भिर्दंशनैस्तथा ॥ गिरिशृङ्गैः शिलाभिश्च प्रापयन् यमसादनम् ॥ १९. रा_१ ल_१ ल_२ व अ प्र-तदा । २०. भ-नास्ति ॥ २१. रा_१ ल_१ ल_२ व अ प्र रा_२ फ म-०रथशार्दूला रथमत्स्या । २२. रा_१ ल_१ ल_२ व अ प्र-सुसुबु । भ-प्रसुबुः । २३. रा_१ अ प्र-०पगा ॥

- ध्वज-चर्म-रथान्^१ नागान्^२ नाना-प्रहरणानि च ।
 १३] आ-प्लुत्याऽऽप्लुत्य सम्-अरे^३ वानरेन्द्रा बभञ्जिरे ॥११॥ [१३
 केश-कर्ण-ललाटांश्च^४ नासिकाश्च^५ प्लवं-गमाः ।
 १४] रक्षसां दशनैस्^६ तीक्ष्णैर्^७ नखैश्च^८ वि-चकर्त्तिरे^९ ॥१२॥ [१४
 एकैकं राक्षसं सं-ख्ये शतं वानर-पुङ्गवाः^{१०} ।
 १५] अभ्य-अधावन्त बलिनो वृक्षं शकुनयो यथा ॥१३॥ [१५
 ते गदाभिः खड्गैश्च^{११} परि-वैः पट्टिशैस्^{१२} तथा ।
 १६] नि-जघ्नुर^{१३} वानरान् घोरांश्च^{१४} राक्षसाः पर्वतोत्तमान् ॥१४॥ [१६
 राक्षसैर्^{१५} बध्यमानानां वानराणां महा-चमूः ।
 N] शरण्यं शरणं याता रामं दशरथाऽऽत्मजम् ॥१५॥ [१७
 ततो रामो महा-तेजा धनुर^{१६} आ-दाय वीर्य-वान् ।
 १७] प्र-विश्य राक्षसं सैन्यं शर-वर्षं वर्षं सः ॥१६॥ [१७
 प्र-विष्टं राक्षसं सैन्यं घनैः^{१७} सूर्यम् इवाऽऽवृतम्^{१८} ।
 १८] नाऽभि-जज्ञे^{१९} तदा रामं निर-दहन्तं शराऽर्चिषा^{२०} ॥१७॥ [१९
 नि-कृत्वा^{२१} युधि रामेण घोरास्^{२२} ते रजनी-चराः^{२३} ।
 १९] रणे रामस्य^{२४} ददृशुः कर्माण्य^{२५} अ-सुकराणि ते ॥१८॥ [२०
 चालयन्तम्^{२६} अनीकानि क्षपयन्तं^{२७} महा-रथान् ।
 २०] न ते ददृशिरे रामं वार्तं^{२८} घन-गतं^{२९} यथा ॥१९॥ [२१
 छिन्नं भिन्नं विपर्य-अस्तं प्र-भग्नं^{३०} शस्त्र-पातितम्^{३१} ।
 २१] बलं रामेण^{३२} ददृशुर्^{३३} न रामं शीघ्र-कारिणम्^{३४} ॥२०॥ [२२
 प्र-हरन्तं शरीरेषु न ते^{३५} पश्यन्ति^{३६} राघवम् ।
 २२] इन्द्रियाऽर्थेषु वर्तन्तं^{३७} भूताऽऽत्मानम् इव प्र-जाः ॥२१॥ [२३

१. रा. फ म-ध्वजचर्म० । २. भ-अश्वान् । ३. भ-वेगेन ॥ ४. भ-०टं
 च नासिका । ५. रा, ल, ल, व अ प्र-चैव च० ॥ ६. भ-०रयूथपाः ॥ ७. भ-
 ०ते गदाभिश्च गुर्वीभिः पट्टिशैः परिवैरपि । ८. भ-०तोपमाः । ९. रा, ल, ल, व
 अ प्र-नास्ति ॥ १०. रा, ल, ल, व अ प्र भ-नास्ति ॥ ११. भ-मेघं सूर्यमिवावरे ।
 १२. रा. फ म-०जमुस् । १३. प्र-शराग्निना ॥ १४. रा. विकृता यु० । भ-
 कृत्तान्येव घोराणि रामेण । १५. म-युधि राक्षसाः । १६. भ-चित्राणि ॥ १७. भ-
 दलयन्तं महानीकं विधमन्तं । १८. रा, ल, ल, व अ प्र-सिंहं वनगतं । भ-वायुं
 व्योमगतं ॥ १९. रा, ल, ल, व अ प्र-छिन्नं छिन्नमपर्यस्तं प्रभिन्नं । म-छिन्नं छिन्नं
 शरैर्दग्धं प्र० । भ-०न्नं शरैर्दग्धं प्र० । २०. भ-शरताडितं । २१. म-रामस्य ।
 २२. ल, -तिष्ठन्तं विघ्नका० ॥ २३. रा. -तं प० । भ-पश्यन्ति स्म । २४. ल, व-तिष्ठन्तं ॥

- एष हन्ति गजाऽनीकम् एष हन्ति महा-रथान् ।
 २३] एष हन्ति शरैस् तीक्ष्णैः पदातीन् वाजिभिः^१ सह ॥२२॥ [२४
 अथ रामो महा-तेजा युध्यताम् एव रक्षसाम् ।
 २४] प्र-ज्ञाम् अपाऽहरत् तेषां^२ मोहनाऽस्त्र-बलेन च^३ ॥२३॥ [N
 ते वि-मूढां वि-संज्ञाश् च राम-भूतम् इदं जगत् ।
 २५] ददृशू राक्षसास् तत्र^४ ततो जघ्नुः परस्परम् ॥२४॥ [N
 २६पू] अन्योऽन्यं स-हितां^५ जघ्नुः शक्ति-शूल-परश्वधैः । [२५उ
 मोहिताः परमाऽस्त्रेण गान्धर्वेण^६ महाऽऽत्मना ।
 २७] न ते ददृशिरे रामं नि-घ्नन्तम् अरि-वाहिनीम् ॥२५॥ [२६
 ततो^७ राम-सहस्राणि रणे^८ पश्यन्ति राक्षसाः^९ ।
 २८] पुनः पश्यन्ति काकुत्स्थम् एकम् एव महा-रणे^{१०} ॥२६॥ [२७
 भ्रमन्तीं काञ्चनीं कोटीं कार्मुकस्य महाऽऽत्मनः ।
 २९] अलात-चक्र-प्रतिमां ददृशुस् ते निशा-चराः^{११} ॥२७॥ [२८
 सूर्य-मण्डल-सम्भूतं^{१२} रश्मि-जालम् इवाऽम्बरे ।
 ३०] शर-जालं ददृशिरे राघवस्य धनुश्-च्युतम् ॥२८॥ [N
 शररश्मिसहस्रौघं^{१३} मध्याऽह्नाऽऽदित्य-सन्निभम् ।
 ३१] चरन्तं दिक्षु सर्वासु न शेकुस् तम् उद्-ईक्षितुम् ॥२९॥ [N
 शरीर-नाभि-सत्त्वाऽर्चिश्^{१४} चापनेमिरथोदितम् ।^{१५}
 ३२] ज्या-घोष-तल-निर्घोषं तेजो-बुद्धि-गुण-प्रभम् ॥३०॥ [२९

१. म-वानरैः । २. अतः परमधिकः पाठः—भ-एवमेव हि तान् सर्वान्
 राज्ञसान् निशितैः शरैः । सूदयत्यथ काकुत्स्थः कुंजरान्वाजिनस्तथा ॥
 इति ते राक्षसाः सर्वे वाक्यमूढुत्तदा युधि ॥ ३. भ-तत्र
 मोहनास्त्रेण संयुगे ॥ ४. रा, विरूढा । ५. म-सर्वे ॥ ६. भ-कुपिता ।
 ७. रा, ल, ल, व भ-गंध० । ८. अतः परमधिकः पाठः—भ-राक्षसाः
 समरे शूराः सदृशा राघवस्य ते । ९. भ-न पश्यन्ति स्म तं रामं निघ्नन्तो
 हरिवाहिनीम् ॥ १०. भ-ते तु । ११. भ-रणेऽपश्यन्निशाचराः । १२. रा, फ म
 भ-महाहवे । १३. अतः परमधिकः पाठः—भ-निसूदयन्तं रक्षांसि कालाग्नि-
 मिव दुःसहम् ॥ १४. भ-न राघवं ॥ १५. रा, ल, ल, व अ प्र-०लसंकाशं ॥
 १६. रा, ल, ल, व अ प्र भ-०हस्ताब्जं । १७. अतः परमधिकः पाठः—भ-
 राघवस्य रणे शत्रून्निघ्नतः शीघ्रकारिणः ॥ १८. रा, फ-०स्त्यार्चिश् । म-
 ०संध्यार्चिश् । १९. भ-शरार्चिषं दिव्यनाभिं शतारं दिव्यकार्मुकम् ॥

दिव्याऽस्त्र-ग्राम-सम्पन्नं^१ बभौ^२ शरशताऽऽकुलम्^३ ।
 ३३] राम-चक्रं^४ वर्तमानं^५ काल-चक्रम्^६ इवाऽपरम्^७ ॥३१॥ [३०
 ददृशुः सर्व-भूतानि^८ नि-घ्नन्तं^९ सर्व-रक्षसाम्^{१०} ।
 N] अनीकं^{११} शत-साहस्रं^{१२} रथानां^{१३} वात-रंहसाम्^{१४} ॥३२॥ [N
 ३४उ] अष्टादश-सहस्राणि^{१५} कुञ्जराणां^{१६} तरस्विनाम्^{१७} । [३१उ
 N] चतुर्दश-सहस्राणि^{१८} साऽऽरोहाणां^{१९} च वाजिनाम्^{२०} ।
 ३५पू] पूर्णं^{२१} शत-सहस्रे^{२२} द्वे^{२३} पदातीनां^{२४} च रक्षसाम्^{२५} ॥३३॥ [३२
 ३४पू] निमेषाऽन्तर-मात्रेण^{२६} शरैर्^{२७} अग्निशिखोपमैः^{२८} । [३१पू
 हतान्य^{२९} एकेन रामेण^{३०} लीलया^{३१} विदिताऽऽत्मना^{३२} ॥३४॥ [३३उ
 ३६] ते हताऽश्वा^{३३} हत-रथाः^{३४} श्रान्ता^{३५} विगलित-ध्वजाः^{३६} ।
 अभि-पेतुः^{३७} पुरीं^{३८} लंकां^{३९} हत-शेषा^{४०} निशा-चराः^{४१} ॥३५॥ [३४
 ३७] नि-हतैर्^{४२} अथ(श्व-)^{४३} पादातैस्^{४४} तद्^{४५} बभूव^{४६} रणाऽजिरम्^{४७} ।
 आ-क्रीडम्^{४८} इव रुद्रस्य^{४९} क्रुद्धस्येव^{५०} महाऽऽत्मनः^{५१} ॥३६॥ [३५
 ३८] ततो देवाः^{५२} स-गन्धर्वाः^{५३} सिद्धाश्च^{५४} च परमर्षयः^{५५} ।
 साधु साध्व^{५६} इति रामस्य^{५७} तत्^{५८} कर्म^{५९} सम्-अपूजयन्^{६०} ॥३७॥ [३६
 ३९] अब्रवीच^{६१} च^{६२} तदा रामः^{६३} सु-ग्रीवं^{६४} तद्-अनन्तरम्^{६५} । [३७पू
 ४०पू] एतद्^{६६} अस्त्र-बलं^{६७} सौम्य मम^{६८} वा त्र्यम्बकस्य^{६९} वा ॥३८॥ [३८उ
 नि-हत्य^{७०} तां^{७१} राक्षस-वाहिनीं^{७२} स^{७३}
 रामस्^{७४} तदा^{७५} शक्र-सम-प्रभावः^{७६} ।
 अस्त्रेण^{७७} दिव्येन^{७८} गत-क्लमोऽभूत्^{७९}
 N] सं-स्तूयते^{८०} देव-गणैः^{८१} प्र-हृष्टैः^{८२} ॥३९॥ [३९
 इत्यार्षे रामायणे युद्ध-काण्डे^{८३} रामाऽस्त्रयुद्धं^{८४} नाम द्विसप्ततितमः सर्गः^{८५} ॥७२॥

१. प्र रा, फ-०स्त्रगुणसं० । भ-०स्त्रगुणसंछन्नं । २. रा, ल, ल, व-बभौ
 शरतलाकु० । भ-निघ्नन्तं युधि राक्षसान् । ३. रा, ल, ल, व अ रा, रामं चक्रं ।
 ४. भ-इव प्रजाः ॥ ५. रा, फ म भ-दहन्तं सर्वराक्षसान् । ६. रा, ल, ल, व म-
 नास्ति ॥ ७. भ-अष्टाशीतिसं० । ८. भ-चतुःषष्टिसं० । ९. भ-त्रिंशच्छतसहस्राणां ॥
 १०. भ-विक्षेपांतं ॥ ११. रा, ल, ल, व भ-सर्वे । १२. भ-हतैरथ पादातैश्च संब० ।
 १३. भ-०स्याभिघ्नतः पशून् ॥ १४. म-स्वभिषू० ॥ १५. रा, ल, ल, व अ प्र-०वीतु ।
 १६. भ-सविभीषणं । १७. रा, ल, ल, व अ प्र-यत्तद् । १८. अतः परमधिकः पाठः—
 भ-तृतीयस्य कपिश्रेष्ठ लोकेन।ऽन्यस्य कस्यचित् ॥ १९. रा, ल, ल, व अ प्र-
 निष्पिष्य । २०. रा, फ-च । भ-तु । २१. रा, फ-०समो महात्मा । भ-ब्रह्मसमो महा-
 त्मा । २२. रा, ल, ल, व अ प्र-जितक्ल० । रा, फ म-जितक्लमः सः । भ-जितक्लमश्च ।
 २३. भ-देवैस्सदास्तूयत संप्रहृष्टैः ॥ २४. प्र भ-लंकाकाण्डे । म-युद्धपर्वणि ।
 २५. रा, ल, ल, व अ प्र-राक्षसवधो ना० । भ-गन्धर्वास्त्रयुद्धं ॥

[वं-७४] = [त्रिसप्ततितमः सर्गः] = [दा-६५]

- तानि नाग-सहस्राणि साऽऽरोहाणां च वाजिनाम् ।
 १] रथानाम् अग्नि-वर्णानां स-ध्वजानां वरूथिनाम् ॥१॥ [१
 पदातीनां सहस्राणि गदा-परिघ-योधिनाम् ।
 २] अतीव भीम-रूपाणां काञ्चन-ध्वज-वर्मिणाम् ॥२॥ [२
 नि-हतानि शरैस् तीक्ष्णैस् तप्त-काञ्चन-भूषणैः ।
 ३] रावणेन प्र-युक्तानि रामेणाऽऽक्लिष्ट-कर्मणा ॥३॥ [३
 दृष्ट्वा श्रुत्वा च सं-भ्रान्ता हत-शेषा निशा-चराः ।
 ६] राक्षसीश्च समा-गम्य दीनाश्च चित्राऽर्पिता इव ॥४॥ [४
 वि-धवा हत-पुत्राश्च क्रोशन्त्यो हत-बान्धवाः ।
 ७] राक्षसैः सह दुःखाऽऽर्ताः सं-गताः पर्य-अदेवयन् ॥५॥ [५
 कथं शूर्प-णखा वृद्धा कराला निर्णतोदरी ।
 ८] आ-ससाद वने रामं कं-दर्पम् इव रूपिणम् ॥६॥ [६
 सु-कुमारं महा-सत्त्वं सर्व-भूत-हिते-रतम् ।
 ९] तं दृष्ट्वा लोकपालाऽऽभं कथं रामम् अकामयत् ॥७॥ [७
 कथं सर्व-गुणैर् होना गुण-वन्तं महौजसम् ।
 १०] सु-मुखं दुर्-मुखो रामं कामयामास राक्षसी ॥८॥ [८
 जनस्याऽस्याऽल्प-भाग्यत्वान् मलिना श्वेत-मूर्धजा ।

१. म-नास्ति । २. भ-०नां चाग्नि० ॥ ३. रा, फ भ-राक्षसानां । ४. म-
 ०वयोधिभिः । ५. रा, ०जचर्मणां । ६. भ-काञ्चनध्वजवर्मणां शूराणां काम-
 रूपिणाम् ॥ ७. रा, फ म भ-दीक्षेत् । ८. रा, ल, ल, व अ प्र-राघवेणात्ममन्त्राणि ।
 ९. अतः परमधिकः पाठः—भ-द्विजिह्वो निहतो वीरः संह्लादी च निशाचरः ।
 विमर्दनः कुम्भहनुः खरकेतुश्च राक्षसः ॥ विडालाक्षो हयग्रीवः शंकुकर्णः
 प्रमर्दनः । हस्तिकर्णो महावीरो दशैते नायका हताः ॥ १०. रा, ल, ल, व
 अ प्र-दृष्ट्वा श्रुत्वा च संव्रस्ता । भ-ते दृष्ट्वा तांश्च सं० । ११. रा, ल, ल, व अ प्र-
 राक्षसा बहवस्तत्र । १२. प्र-चित्रपरायणाः । फ म भ-०चितापरायणाः । रा,
 चिन्तापिता इव ॥ १३. रा, ल, ल, व अ प्र फ म-०नखा । १४. ल, व अ फ
 म-निम्नतोदरी । १५. म-असंपदं रणे । १६. रा, फ म-०र्पसमरू० । भ-
 ०र्पशरपीडिता ॥ १७. रा, ल, ल, व अ प्र म-लोकबंध्या (घं) सा । १८. भ-
 हीनरूपा प्रकामिता ॥ १९. रा, ल, ल, व अ-वीरं ॥

- ११] अ-कार्यम्^१ एव हास्यं^२ च सर्व-लोक-विगर्हितम् ॥९॥ [८
 राक्षसानां वि-नाशाय दूषणस्य खरस्य च ।
 १२] चकाराऽप्रतिरूपस्य^३ राघवस्य^४ प्र-धर्षणम्^५ ॥१०॥
 तन्-निमित्तं कृतं^६ वैरं दश-ग्रीवेण रक्षसां । [९
 १३] वधाय^७ च^८ हता सीता रावणेन दुर्-आत्मना ॥११॥ [१०पू
 मारीचो दण्डकाऽरण्ये शूरो राक्षस-पुंगवः ।
 N] हतो वि-क्रम्य रामेण पर्य-आप्तं तन् नि-दर्शनम् ॥१२॥ [N
 चतुर्दश-सहस्राणि^९ रक्षसां भीम-कर्मणाम् ।
 १६] नि-हतानि जन-स्थाने शरैर्^{१०} अग्नि-शिखोपमैः ॥१३॥ [१२
 खरश् च नि-हतः सं-ख्ये दूषणस् त्रि-शिरास् तथा ।
 १७] शरैर्^{११} आशीविषाऽऽकारैः^{१२} पर्य-आप्तं तन् नि-दर्शनम् ॥१४॥ [१३
 न च सीतां दश-ग्रीवः प्राऽऽप्स्यते जनकाऽऽत्मजाम् ।^{१३}
 १४] बद्धं बल-वता वैरम्^{१४} अ-क्षयं राघवेण च ॥१५॥ [१०उ
 वैदेहीं प्रार्थमानं तु वि-राधं प्रेक्ष्य राक्षसम् ।^{१५}
 १५] हतम् एकेन^{१६} रामेण पर्य-आप्तं तन् नि-दर्शनम् ॥१६॥ [११
 हतो योजन-बाहुश् च कबन्धो रुधिराऽशनः ।
 १८] क्रौञ्चाऽचले^{१७} राघवाभ्यां पर्य-आप्तं तन् नि-दर्शनम् ॥१७॥ [१४
 १९पू] वानरं^{१८} वालिनं^{१९} हत्वा सहस्रनयनाऽऽत्मजम् ।
 N] बलिनं मेघ-संकाशं राघवेण महाऽऽत्मना ॥^{१९} १८॥ [१५
 ऋण्यमूके वसज्^{२०} छैले^{२१} दीनो भग्न-मनोरथः ।
 २०] सु-ग्रीवः^{२२} प्राऽऽपितो^{२३} राज्यं पर्य-आप्तं तन् नि-दर्शनम् ॥१९॥ [१६
 धर्माऽर्थ-सहितं वाक्यं सर्वेषां रक्षसां हितम् ।

१. भ-अकाममवहास्यं ॥ २. ल, रा, फ-०रूपाय । म भ-०रूपा सा ।
 ३. रा, फ-०वाय । ४. रा, प्रहर्षं ॥ ५. भ-इदं वैरं रावणस्य क्षयावहं ॥
 ६. ल, ल, व अ प्र रा, फ-०य सा । म-छद्मना च ॥ ७. रा,
 प्र-१३-शश्लोकादारभ्य १६-शश्लोकं यावन्नास्ति ॥ ८. भ-रामेण लोकरामेण ।
 ९. ल, -नास्ति ॥ १०. भ-न च सीता दशग्रीवं मनसापि हि
 कामयेत् । ११. भ-चैवम् ॥ १२. भ-वैदेहीं तु प्रार्थयन्तं विराधं वीक्ष्य सूदितं ।
 १३. भ-क्रुद्धेन ॥ १४. रा, ल, ल, अ प्र-क्रौञ्चावटे । रा, फ-क्रौञ्चवधो ।
 १५. व-नास्ति ॥ १६. भ-वालिनं बलिनं । १७. भ-राजानं हरिमुख्यानां
 महावीर्यं महौजसम् ॥ १८. रा, ल, ल, व अ प्र-च शैलेन्द्रे । १९. रा, ल, ल,
 व अ प्र भ-०वस्यार्पितं ॥

- २१] युक्तं विभीषणेनोक्तं मोहात् तस्य न रोचते ॥२०॥ [१६
विभीषण-वचः कुर्याद् यदि स्म धनदाऽनुजः ।
२२] श्मशान-भूता दुःखाऽऽती नेयं लंका पुरी भवेत् ॥२१॥ [२०
कुम्भ-कर्णं हतं श्रुत्वा राघवेण महाऽऽत्मना ।
२३] प्रियं चेन्द्र-जितं पुत्रं रावणो नाऽनु-शोचते ॥२२॥ [२१
मम पुत्रो मम भ्राता मम भर्ता हतो रणे ।
२५] इत्य् एवं श्रूयते शब्दो राक्षसीनां गृहे गृहे ॥२३॥ [२३
रथा नागास् तथाऽश्वाश् च हताः शत-सहस्र-शः ।
२६] रणे रामेण शूरेण राक्षसाश् च पदातयः ॥२४॥ [२४
रुद्रो वा यदि वा विष्णुर् महेन्द्रो वा शत-क्रतुः ।
२७] हन्ति नो राम-रूपेण यदि वा स्वयम् अन्त-कः ॥२५॥ [२५
हत-प्रवीरा बहवो निर्-आशा जीविते वयम् ।
२८] व्यसनाऽन्तम् अ-पश्यन्तो ह्य अ-नाथा वि-लपामहे ॥२६॥ [२६
राघवात् स दश-ग्रीवः शूरो लब्ध-पराऽऽक्रमः ।
२९] इमं क्षयं महा-घोरं समुत्-पन्नं न बुध्यते ॥२७॥ [२७
तत्र देवा न गन्धर्वा न पिशाचा न राक्षसाः ।
३०] उप-सृष्टं परि-त्रातुं शक्ता रामेण सं-युगे ॥२८॥ [२८
निमित्तानि च दृश्यन्ते रावणस्य महा-रणे ।
३१] तानि रामे फलिष्यन्ति रावणे नि-हते रिपौ ॥२९॥ [२९

१. भ-नास्य मोहादरोचत ॥ २. भ-यक्षेप । ३. अतः परमधिकः
पाठः—भ-रावणो रक्षसां भीमस्ततो नो न क्षयो भवेत् । एकेन वानरेणेयं
पुरी लंका प्रधर्षिता ॥ अक्षः कुमारो निहतः सप्त सेनानुगास्तथा । अमात्य-
पुत्रा निहताः किंकराश्च निशाचराः ॥ दग्धा च नगरी लंका पर्याप्तं
तन्निदर्शनम् । सुहृदां वचनं कुर्याद्यदि वा मन्त्रिणस्तथा ॥ ४. रा, प्र-
दुःखांता ॥ ५. भ-शोचते नाद्य रावणः । ६. अतः परमधिकः पाठः—भ-ततः
संरक्तनयनाः संतताऽऽश्रुनिपातनाः । अभूतपूर्वव्यसना राक्षस्यः पर्यदेवयन् ॥
७. भ-शुश्रुवे । ८. रा, ल, ल, व अ प्र भ-०सानां ॥ ९. भ-रथाश्चोष्ट्राश्च
नागाश् ॥ १०. भ-कालो वा सुदुरासदः ॥ ११. प्र-०श्यन्त्यो ह्य० । भ-अपश्यन्तो
भयस्यांतमनाथा ॥ १२. भ-ब्रह्मणो हि । १३. भ-लब्धमहावरः । १४. रा, फ
म-इदं महाभयं घोरं । भ-इत्थं महद्भयं घोरं ॥ १५. भ-नासुरोरगरा० । १६. रा,
ल, ल, व अ प्र-उपसृष्टं । १७. भ-रावणं ॥ १८. रा, भ-०त्तानीह । १९. ल, -
नास्ति । २०. रा, -०मे फलिष्यन्ते रा० । भ-फलिष्यन्ति रणे तानि रावणस्य निबर्हणात् ॥

देव-दानव-यक्षेभ्यो ददौ ब्रह्मा पिता-महः ।

३२] रावणस्याऽभयं युद्धे मानुषेभ्यो न याचितः ॥३०॥ [३०

तद् इदं मानुषात् सर्वं नैराश्यं समुपाऽऽगतम् ।

३३] जीविताऽन्त-करं घोरं रक्षसां रावणस्य च ॥३१॥ [३१

पीड्यमानास् तु बलिना वर-दत्तेन रक्षसा ।

३४] दीप्तैस् तपोभिर् वि-बुधाः पिता-महम् अतोषयन् ॥३२॥ [३२

देवानां स हिताऽर्थं तु महा-तेजाः पिता-महः ।

३५] उवाच देवताः सर्वाः परि-तुष्टो महद् वचः ॥३३॥ [३३

३६उ] अद्य-प्रभृति लोकेषु ये भूता भय-वर्जिताः ।

भयाऽऽर्तास् ते पुनर् इह भविष्यन्तीऽव रक्षसाः ॥३४॥ [३४

३७] अथ देवैः समा-गम्य सर्वैर् इन्द्र-पुरो-गमैः ।

वृष-केतुस् त्रि-पुर-हा महा-देवः प्र-सादितः ॥३५॥ [३५

३८] प्र-सन्नस् तु महा-तेजा रुद्रो देवान् उवाच ह ।

उत्-पत्स्यतेऽभयाऽर्थं वो नारी रक्षः-क्षयाऽऽवहा ॥३६॥ [३६

३९] सैषा देव-प्रयुक्ता तु दानवानां यथा क्षुधा ।

भक्षयिष्यति नः सर्वान् रक्षसान् सह-रावणान् ॥३७॥ [३७

४०] रावणस्याऽप-नीतेन दुर्-विनीतस्य दुर्-मतेः ।

अयम् इष्ट-क्षय-करः शोको नः समुपाऽऽगतः ॥३८॥ [३८

न तं पश्यामहे लोके यो नः शरण-दो भवेत् ।

४१] राघवेणोप-सृष्टानां कालेनेव युग-क्षये ॥३९॥ [३९

१. भ-ब्रह्मोरगादपि । २. भ-०णेनाभयं ॥ ३. रा, ल, ल, व अ प्र रा, फ-शंके नैराश्यं स० । भ-एवं भयं घोरमुपस्थितं । ४. भ-युद्धे ॥ ५. रा, सुबलिनः । भ-सुबलिना । ६. प्र रा, फ म भ-वरदत्तेन । ७. रा, ल, ल व प्र रा, फ म-नियमैः । ८. ल, व म-०यत् । ९. अ-नास्ति ॥ १०. रा, फ म-देवतानां । ११. भ-च । १२. भ-महाबलः । १३. भ-वचनं तत्र ब्रह्मा लोक-पितामहः ॥ १४. भ-लोकांस्त्रीन्सर्वदानवराक्षसाः । १५. रा, फ-०न्तीति । १६. भ-भयेन प्रावृता नित्यं विचरिष्यन्ति शाश्वतम् । १७. ल, अ-नास्ति ॥ १८. भ-ततो । १९. प्र रा, फ म-सर्वैः सेन्द्र० । भ-तदा शक्रपु० । २०. भ-वृषध्वजस् ॥ २१. प्र-महादेवो० । भ-महादेवस्तुष्टो । २२. रा, ल, ल, व अ प्र फ-नरो । २३. रा, ल, ल, व अ फ म-०हः । प्र-रक्षोभयावहः ॥ २४. रा, ल, ल, व अ प्र-सैष देवप्रयुक्तस्तु दानवानां यथा क्षुधा । भ-देवैः प्रसृष्टा सैषा तु क्षुधिता जनकात्मजा । २५. भ-सीता रावणं राक्षसैः सह ॥ २६. रा, फ म भ-निष्ठानको घोरः ॥

इतीऽव सर्वा रजनीचर-स्त्रियः

परस्परं वै परि-रभ्य बाहुभिः ।

भृशं वि-नेदुर् भय-शोक-कर्षिता

४२] जजलपुर् उच्चैश् च वचः सु-दारुणम् ॥४२॥ [४२

इत्याद्यै रामायणे युद्ध-काण्डे^३ राक्षसी-विलापो^४ नाम

त्रिसप्ततितमः सर्गः ॥ ७३ ॥

[वं-७५] = [चतुःसप्ततितमः सर्गः] = [दा-६६]

आर्तानां राक्षसीनां तु व्यथितानां गृहे गृहे ।

१] रावणः करुणं सर्वं शुश्राव परि-देवितम् ॥१॥ [१

स्व-बलं क्षयितं दृष्ट्वा सम्-अग्रं स-सुतं रणे ।

२] सुतान् भ्रातृन् विनि-हतान् शक्र-तुल्य-पराऽऽक्रमान् ॥२॥ [N

स दीर्घम् अथ निः-श्चस्य मुहूर्तं ध्यानम् आ-स्थितः ।

३] बभूव परम-क्रुद्धो राक्षसो भीम-दर्शनः ॥३॥ [२

सं-दश्य दशनैर् ओष्ठं क्रोध-संरक्त-लोचनः ।

४] राक्षसेन्द्रः सु-दुर्धर्षः कालाऽग्निर् इव मूर्च्छितः ॥४॥ [३

उवाच च समीप-स्थान् राक्षसान् राक्षसेश्वरः ।

५] भयाऽऽक्रान्तान् इदं तत्र निर्-दहन् इव चक्षुषा ॥५॥ [४

महोदरं महा-पार्श्वं विरूपाऽक्षं च राक्षसम् ।

६] शीघ्रं वदत रक्षांसि निर्-यातेति ममाऽऽज्ञया ॥६॥ [५

तस्य तद् वचनं श्रुत्वा राक्षसास् ते भयाऽऽतुराः ।

१. रा, ल, ल, व अ प्र-शोकाद्बुद्धी वर० । रा, फ म-सर्वे रजनी-
चरास्तदा । २. भ-विनेदुरुच्चैर्वदनैर्विचेतसो । महास्वनाः क्लृप्तसुदारुणं वचः ॥
३. रा, फ म भ-लंकाकाण्डे । ४. रा, ल, ल, व अ प्र-परिदेवनं । म-राक्षस-
परिदेवनं । भ-राक्षसस्त्रीविलापः ॥ ५. रा, ल, ल, व अ प्र रा, फ-रक्षसां तेषां
व्य० । भ-० तु रुदंतीनां तु वेदमसु ॥ ६. रा, फ-तथा वीराम् । म-सर्वान्भ्रातृन् ।
७. रा, फ-राक्षसानंतकोपमान् ॥ ८. रा, फ-सुदी० । भ-दीर्घमुष्णं विनि० ।
९. भ-रावणो ॥ १०. भ-० सैरपि दुष्प्रेक्ष्यः । ११. अ-नास्ति ॥ १२. रा, ल, ल,
व अ प्र-भयासक्तान् ॥ भ-भयत्रस्तान् ॥ १३. भ-अकंपनं पिशाचं च विडालाक्षं ।
१४. भ-सैन्यानि ॥ १५. ल, व म-अत आरभ्य ८-मश्लोकस्य प्रथमपादं
यावन्नास्ति । भ-० सास्ते भयादिताः ।

- ७] नोदयामासुर् अ-व्यग्रा राक्षसांस् ते^१ तद्-आज्ञया^२ ॥७॥ [६
 ते^३ तु^४ सर्वे^५ तथेत्य् उक्त्वा राक्षसा वीर-दर्शनाः ।
 ८] कृत-स्वस्त्ययना हृष्टा^६ रावणाऽभिमुखा^७ ययुः ॥८॥ [७
 अभि-पूज्य^८ यथा-न्यायं^९ रावणं तु^{१०} महा-रथाः ।
 ९] तस्थुः^{११} प्राऽञ्जलयः सर्वे^{१२} भर्तुर् विजय-काक्षिणः ॥९॥ [८
 अथोवाच महा-तेजा रावणः क्रोध-मूर्च्छितः ।
 १०] महोदरं^{१३} महा-पार्श्वं^{१४} विरूपाक्षं च राक्षसम्^{१५} ॥१०॥ [९
 शीघ्रं निशा-चराः^{१६} सर्वे^{१७} निर्-गच्छत ममाऽऽज्ञया ।
 ११] राम-लक्ष्मण-सुग्रीवान् हत्वा प्रति-निवर्तत^{१८} ॥११॥ [N
 अद्य^{१९} बाणैर् धनुर्-मुक्तैर् युगाऽन्ताऽऽदित्य-सन्निभैः ।
 १२] राघवं लक्ष्मणं चोभौ^{२०} नयिष्ये^{२१} यम-सादनम्^{२२} ॥१२॥ [१०
 खरस्य कुम्भ-कर्णस्य प्रहस्तेन्द्रजितोस् तथा ।
 १३] उत्-तरिष्ये^{२३} क्षय-करम्^{२४} अद्य शत्रु-वधाद् अहम् ॥१३॥ [११
 नैवाऽन्तरिक्षं न दिशो न च द्यौर् नाऽपि सागराः^{२५} ।
 १४] प्र-काशतां^{२६} गमिष्यन्ति^{२७} बाण-जालैर् मयाऽऽवृताः^{२८} ॥१४॥ [१२
 अद्य वानर-मुख्यानां^{२९} तानि यूथानि^{३०} भाग-शः । [१३पू
 १५] धनुः-समुद्राद् उद्-भूतैर् वि-धमिष्ये^{३१} शरोर्मिभिः^{३२} ॥१५॥ [१४उ
 व्याकोश-पद्म-वक्त्राणां^{३३} पद्म-किञ्जल्क-वर्चसाम्^{३४} ।
 १६] अद्य यूथ-तडाकानि^{३५} वि-गाहिष्ये गजेन्द्र-वत् ॥१६॥ [१५

१. भ-चोद० । २. रा_२ फ भ-तान्नुपाज्ञया ॥ ३. रा_२ फ-तेऽपि । भ-
 ते हि । ४. रा_२ फ म भ-सर्वे । ५. फ-नास्ति ॥ ६. भ-प्रतिगृह्य । ७. व भ-
 वर्ज-न्याय्यं । ८. रा_२ म भ-ते । ९. भ-तुष्टाः ॥ १०. रा_१ ल_१ ल_२ व अ प्र-०रं
 महाकायं । रा_२ फ-०रमहापार्श्वौ । भ-मत्तोन्मतौ महावीर्यौ । ११. रा_२-०सां ॥
 १२. प्र-वाक्यं तु ते सर्वे । रा_२ फ म-वाद्यन्तु वाद्यानि । भ-आपूर्य वाद्यानि ।
 १३. भ-०त्थं ॥ १४. भ-अथ । १५. भ-चैव । १६. रा_१ ल_१ ल_२ व अ प्र-
 अत आरभ्य १३-श्लोकस्य प्रथमपादं यावन्नास्ति । भ-नयामि य० ॥ १७. भ-
 करिष्यामि प्रतीकारं ॥ १८. ल_१ अ प्र फ-०रः । १९. भ-०शा हि भविष्यन्ति ।
 २०. भ-मम बाणगणैर्वृताः । रा_२ फ म-बाणज्वालावृता मया ॥ २१. भ-
 ०रयूथानां तानि वृन्दानि । २२. रा_१ ल_१ ल_२ व अ-०ष्ये महोर्मिभिः । भ-मथि-
 ष्यामि श० ॥ २३. रा_१ ल_१ ल_२ व अ-आकाशे प० । प्र-आकाशे पद्ममुख्यानां ।
 २४. म-अत आरभ्य ३०-श्लोकस्य प्रथमपादपर्यन्तं नास्ति । भ-पद्मकेशरव० ।
 २५. रा_२ फ म-०डागानि । भ-व्यूहतडागानि ॥

- अद्य युद्ध-प्रचण्डानां हरीणां द्रुम-योधिनाम् ।
 १७] मुक्तेनैकेषुणा सं-ख्ये^१ नि-योत्स्यामि शतं शतम् ॥१७॥ [१७
 हतो भर्ता हतो भ्राता यासां च तनयो^२ हतः^३ ।
 १८] वधेनाऽद्य रिपोस् तासां करिष्येऽसु-प्रमार्जनम् ॥१८॥ [१८
 अद्य मद्-बाण-निभिन्नैर् वि-कीर्णैर् गत-जीवितैः^४ ।
 १९] करिष्ये^५ वानरैर् युद्धे प्रच्छन्नैकतलां^६ महीम् ॥१९॥ [१९
 अद्य गोमायवो गृध्रा ये चाऽन्ये पिशिताऽशनाः^७ ।
 २०] सर्वास तांस् तर्पयिष्यामि शत्रु-मांसैः^८ शराऽऽचितैः^९ ॥२०॥ [२०
 कल्प्यतां मे रथः शीघ्रं क्षिप्रम्^{१०} आ-नीयतां धनुः^{११} ।
 २१] आ-यान्तु^{१२} ते च मे युद्धे^{१३} येऽव-शिष्टा निशा-चराः ॥२१॥ [२१
 तस्य तद् वचनं श्रुत्वा महा-पाथोऽब्रवीद् इदम्^{१४} ।
 २२] बलाऽध्यक्षं स्थितं तत्र बलं सं-नह्यताम्^{१५} इति ॥२२॥ [२२
 बलाऽध्यक्षस् तु सं-ग्रामे^{१६} राक्षसांस् तान् गृहे गृहे ।
 २३] चोदयन्^{१७} वै परि-ययौ^{१८} लङ्कां^{१९} लघु-पराऽऽक्रमः^{२०} ॥२३॥ [२३
 ततो मुहूर्तान् निष्-पेतू^{२१} राक्षसा भीम-विक्रमाः^{२२} ।
 २४] सम्प्र-हृष्टा^{२३} वि-नर्दन्तो^{२४} नाना-प्रहरणैर्^{२५} भुजैः^{२६} ॥२४॥ [२४
 प्राऽऽसाऽसि-पट्टिसैः^{२७} शूलैर् गदाभिर् मुसुलैर् अपि ।
 २५] शक्तिभिस् तीक्ष्ण-धाराभिर् महद्भिः कूट-मुद्गरैः ॥२५॥ [२५
 N] ऋष्टिभिर् वि-विधैश् चक्रैर् नि-शितैश् च परश्व-धैः^{२८} ।
 भिण्डि-पालैः^{२९} शत-घ्नीभिर् अन्यैर् अपि तथाऽऽयुधैः^{३०} ॥२६॥ [२६

१. रा_१ ल_१ ल_२ व अ प्र फ-यूथप्र० । २. रा_२ फ-सैन्यं निर्बिभेत्स्यामि संयुगे । भ-युद्धे निर्भत्स्यामि श० ॥ ३. ल_२ व रा_२ फ भ-०या हताः ॥ ४. भ-प्रकी० । ५. प्र रा_१ फ-गतचेतनैः । भ-गाढवेदनैः । ६. भ-करोमि । ७. भ-संच्छन्नां च वसुंधरां ॥ ८. रा_१ ल_१ ल_२ व अ प्र-ये च । ९. भ-०ये च मांसा-क्षिनोऽपरे । १०. रा_२ फ-नास्ति । भ-०सैः शरादितैः ॥ ११. भ-योधाः सजीभवन्तु नः । १२. रा_२ फ-अनुयांतु च मां युद्धे । भ-०न्तु तुरगाः शीघ्रं ॥ १३. रा_२ फ-वचः । १४. रा_२ फ-आनीयतां । भ-संस्वर्यतां ॥ १५. रा_२ फ-०क्षः स त्वरितो । भ-स्वरितस्तु बलाध्यक्षो । १६. रा_१ ल_१ ल_२ व अ प्र-०न् संप० । भ-संचो-दयन्नुप० । १७. भ-लंकायां लघुविक्रमः ॥ १८. रा_१ प्र भ-निष्पेय्य । १९. रा_१ ल_१ ल_२ व अ प्र-मन्दविक्रमाः । भ-भीमदर्शनाः । २०. रा_१ ल_१ ल_२ व अ प्र-संप्रविष्टा विनिवृत्ता । भ-नर्दतो विनर्दतश्च । २१. भ-०रणायुधाः ॥ २२. भ-असिभिः प० ॥ २३. भ-नास्ति । २४. भ-भिदिपालैः । २५. रा_१ ल_१ ल_२ व अ प्र-तथाविधैः ॥

- २६] आऽनयच् च बलाऽध्यक्षस् तं रथं रावणाऽऽज्ञया । [२७पू
 २७पू] द्रुतं सूत-समायुक्तं युक्ताऽष्टसुतरङ्गमम् ॥२७॥ [३२उ
 आ-रुरोह रथं दीप्तं दीप्यमानः स्व-तेजसा । [३३
 २९] रावणः सत्त्व-गाम्भीर्यात् कम्पयन् इव मेदिनीम् ॥२८॥ [३४उ
 नादान् घोरां वि-मुञ्चन्तौ महापार्श्व-महोदरौ ।
 ३०] विरूपाऽक्षश् च दुर-धर्षो रथान् आ-रुरुह्युस् तदा ॥२९॥ [३९
 ते तु हृष्टा वि-नर्दन्तो भिन्दन्त इव मेदिनीम् ।
 ३१] नादान् घोरां वि-मुञ्चन्तौ निर्-ययुर् युद्ध-काक्षिणः ॥३०॥ [४०
 ततो युद्धाय तेजस्वी रक्षो-गण-समावृतः ।
 ३२] निर्-ययाव् उद्यत-धनुः कालाऽन्तकयमोपमः ॥३१॥ [४१
 ततः प्र-जविताऽश्वेन रथेन स महा-रथः ।
 ३३] द्वारेण निर्-ययौ तेन यत्र तौ राम-लक्ष्मणौ ॥३२॥ [४२
 ततो नष्ट-प्रभः सूर्यो दिशश् च तिमिराऽऽवृताः ।
 ३४] वि-नद्युर् द्यां तदा मेघाः संचचाल च मेदिनी ॥३३॥ [४३
 ववर्ष रुधिरं देवः प्राऽस्खलन् रथ-वाजिनः ।
 ३५] पक्षिणो मण्डलं चक्रुर् वि-नेदुश् चाऽशिवं शिवाः ॥३४॥ [४४
 नयनं चाऽस्फुरत् सव्यं सव्यो बाहुर् अकम्पत ।
 ३६] विवर्ण-वदनश् चाऽऽसीत् किञ्चिद् भग्न-मनोरथः ॥३५॥ [४५

१. रा. फ भ-चतुरो । २. भ-द्रुतं सूतः समाज्ञसो युक्ताष्टतुरंगं रथं । अतः परमधिकश्च पाठः—भ-सुवर्णवेदिकायुक्तं रत्नैश्च समलंकृतम् । युक्तं वैदूर्य-जालैश्च पताकाभिश्च शोभितम् ॥ केतुना नरशीर्षेण काञ्चनेन विराजितम् । पाण्डरेणातपत्रेण ध्रियमाणेन मूर्धनि । व्यराजद्राक्षसश्रेष्ठो धनेश इव पुष्पकम् ॥ ३. रा. फ-नादयन् । भ-नामयन् ॥ ४. अ प्र फ-नास्ति । ५. भ-रावणेनाभ्यनुज्ञातौ मत्तोन्मत्तौ निशाचरौ ॥ ६. अतः परमधिकः पाठः—भ-निर्ययुः सहिता राज्ञा सर्वे संत्यक्तजीविताः । स राक्षसमहाराजः कोटिभिरभि-संवृतः ॥ दशभिर्हतशेषाभिर्निर्ययौ कंपयन्महीम् । ७. रा. म-जयकां । ८. भ नास्ति ॥ ९. ल, ल, व भ-समन्वितः । १०. रा, ल, ल, व अ-नास्ति । प्र-निर्ययौ रावणस्तत्र विरावै रावयन्महीं ॥ ११. रा, ल, ल, व अ प्र-नास्ति । १२. रा. फ म भ-दीनं विनेदुर्मेघाश्च ॥ १३. प्र-नास्ति ॥ १४. भ-लंस्तुरगाः पथि । १५. प्र-दीप्तास्याश्च मृगाश्चेरुः । रा-ध्वजेऽस्य न्यप-तदुध्रो । फ-ध्वजेऽस्मिन्न्यपतदुध्रो । म भ-ध्वजे च न्यपतदुध्रो ॥ १६. भ-वामं ॥

- तस्य^१ निष्-क्रमतो युद्धे^२ दश-ग्रीवस्य रक्षसः ।
 ३७] रणे निधन-शंसीनि रूपाण्य् एतानि जज्ञिरे ॥३६॥ [४६
 अन्तरिक्षात् पपातोल्का निर्घात-सम-निःस्वनाः^३ ।
 ३८] चीची-वाचो^४ वि-नेदुश् च^५ वायसा^६ बल-मिश्रिताः^७ ॥३७॥ [४७
 शक्राऽशनिः^८ पपातोच्चैः प्र-जज्वाल ननाद च ।
 N] वेपथुः सहसा चाऽस्य सर्व-गात्रेष्व^९ अजायत ॥३८॥ [N
 एतान् अ-चिन्तयन् घोरान् उत्-पातान् समुप-स्थितान्^{१०} ।
 ४०] निर्-ययौ रावणो मोहाद् आ-हव^{११} काल-चोदितः^{१२} ॥३९॥ [४८
 तेषां तु रथ-शब्देन राक्षसानां^{१३} महाऽऽत्मनाम्^{१४} ।
 ४१] वानराणाम् अपि चमूर् युद्धायैवाऽभ्य-अवर्तत^{१५} ॥४०॥ [४९
 तेषां सु-तुमुलं^{१६} युद्धं^{१७} बभूव कपि-रक्षसाम् ।
 ४२] अन्योऽन्यम् आ-ह्वयानानां क्रुद्धानां जय-कांक्षिणाम्^{१८} ॥४१॥ [५०
 ततस् ते वानरा घोरा राक्षसांस् तान् रणाऽजिरे^{१९} ।
 ४३] जघ्नुः शूलैर् द्रुमैश् चैव रावणस्यैव पश्यतः ॥४२॥ [N
 रावणस् तु ततः क्रुद्धस् तान् आह^{२०} स्म^{२१} निशा-चरान् ।
 ४४] हृष्टा भवन्तो युध्यन्तु^{२२} वानराणां जिघांसया ॥४३॥ [N
 ततस् ते राक्षसाः सर्वे नदन्तो जय-कांक्षिणः^{२३} ।
 ४५] अभ्य-अवर्षन्त तान् घोरान्^{२४} वानराञ् छर-वृष्टिभिः ॥४४॥ [N
 मुद्गरैः शक्तिभिः शूलैर् गदा-मुसल-तोमरैः ।
 ४६] परि-वैर् अङ्कुशैर् बाणैर्^{२५} वानराञ् जघ्नुर् आ-हवे ॥४५॥ [N
 रावणश् चाऽपि नाराचैर् वत्स-दन्तैर् अयो-मुखैः ।

१. रा, ल, ल, व अ प्र-तस्य निष्क्रमतोऽतीव । भ-तदा निष्पततो युद्धे ॥ २. भ-निर्घाताः पेतुरम्बरात् । ३. रा, ल, ल, व अ प्र-चो नेदुः खाद् । भ-विनेदुश्चक्रवाकाश्च । ४. रा, ल, ल, व अ प्र भ-वायसैरनुसंश्रिताः । ५. अतः परमधिकः पाठः—भ-गृध्रचक्रं च बभ्राम तस्योपरि महाऽऽत्मनः । अश्रूणि चास्य मुमुचुर्वाजिनो रथसंसदि ॥ ६. रा, फ भ-शुष्काः । ७. म-स्वेदो गा० ॥ ८. रा, फ म-अतिदारुणान् । ९. रा, फ भ-वधार्थं कालनोदितः । भ-वधार्थं दैवनोदितः ॥ १०. रा, फ म-रक्षसां युद्धकांक्षिणां । भ-०नां दुरात्मनां । ११. म-०य चाभिवर्तते ॥ १२. भ-०लः शब्दो । १३. भ-जयमिच्छतां । १४. म-नास्ति ॥ १५. भ-अशासत् । १६. रा, ल, ल, व अ प्र-युध्यध्वं ॥ १७. म-युद्धकां० । १८. भ-सर्वान् ॥ १९. रा, ल, व अ प्र-घोरैर् । ल, घोरं ॥

- ४७] कर्णिमिश् चाऽऽयसैश् चैव वानरान् अभ्य-अवर्षत ॥४६॥ [N
 ते वध्यमानाः सम्-अरे वानराः पादपाऽऽयुधाः ।
 ४८] अभ्य-अद्रवन् वै सहिता^१ रावणं घोर-दर्शनम् ॥४७॥ [N
 रावणस् तु ततः क्रुद्धो महा-बल-पराऽऽक्रमः ।
 ४९] वानराणां शरीराणि^२ व्य-अधमच् छर-वृष्टिभिः ॥४८॥ [N
 शरेणैकेन च^३ हरीन् नव सप्त च पञ्च च ।
 ५०] विभेद सम्-अरे वीरो राक्षसान् सम्प्र-हर्षयन् ॥४९॥ [N
 स^४ शरैर् अग्नि-संकाशैः शातकौम्भ-विभूषणैः ।
 ५१] वानरान् सम्-अरे वीरः प्र-ममाथ सु-दुर्जयः^५ ॥५०॥ [N
 ते भिन्न-गात्राः सम्-अरे वानराः शर-पीडिताः ।
 ५२] पेतुर् मथित-सर्वाऽङ्गाः^६ सुरैर्^७ इव महाऽसुराः^८ ॥५१॥ [N
 शत-पत्रैर् यथाऽऽदित्यो घोरैर् बाण-गभस्तिभिः ।
 ५३] अभ्य-अधावत् सु-संकुद्धः सं-युगे^९ वानरर्षभान् ॥५२॥ [N
 ततस् ते^{१०} वानराः सर्वे भिन्न-देहा वि-चेतसः ।
 ५४] व्यथिताः प्र-द्रवन्ति^{११} स्म रुधिरेण सम्-उक्षिताः ॥५३॥ [N
 रामस्याऽर्थे पराऽऽक्रान्ता^{१२} वानरास् त्यक्त-जीविताः ।
 ५५] नदन्तश् चाऽनिवृत्तास् ते सम्-अरे च शिलाऽऽयुधाः ॥५४॥ [N
 ते द्रुमैः पर्वताऽग्रैश् च मुष्टिभिश् च प्लवं-गमाः^{१३} ।
 ५६] अभ्य-अवर्षन्त^{१४} सम्-अरे रावणं पर्यव-स्थितम् ॥५५॥ [N
 ततः^{१५} पावक-संकाशैः^{१६} शरैर् आशीविषोपमैः ।
 ५८] वानराणाम् अनीकानि विभेद सम्-अरे प्र-भुः ॥५६॥ [N
 अष्टभिर् दशभिश् चैव स^{१७} विद्धुः गन्ध-मादनम् ।
 ५९] विव्याध दशभिश् चैव^{१८} नोलं^{१९} दूराद् अव-स्थितम् ॥५७॥ [N

१. भ-विकर्णिभिः क्षुरप्रैश्च वानरान्पर्यवर्षत । रा-नास्ति ॥ २. रा-नास्ति ।
 ३. रा, ल, ल, व अ प्र-सहसा । भ-०द्रवंत स० । ४. भ-घोरविक्रमं ॥
 ५. रा-नास्ति । ६. म-अनीकानि ॥ ७. म-तु । भ-स ॥ ८. प्र रा, फ म-तैः ।
 ९. रा, फ-०षितैः । १०. रा, ल, प्र-सदु० । म-स वीर्यवान् ॥ ११. म-व्यथि० ।
 १२. रा, ल, ल, व अ-देवैः । १३. रा, -०रैः ॥ १४. भ-समरे ॥ १५. भ-तु ।
 १६. म-विद्र० ॥ १७. फ-परिकांता ॥ १८. प्र-नास्ति । १९. भ-अभ्यद्रवंत ।
 २०. अतः परमधिकः पाठः—भ-तं द्रुमानां शिलानां च वर्षे प्राणहरं महत् ।
 व्यपोहत महातेजा रावणः पर्यवस्थितः ॥ २१. फ-अत आरभ्य ५८-श्लोक-
 पूर्वार्धं यावन्नास्ति ॥ २२. प्र-नास्ति । २३. भ-नवत्या च नलं । २४. म-नास्ति ॥

- सप्तभिर्^१ च महा-कायं^२ मैन्दं विद्धा^३ सु-दारुणैः^४ ।
 ६०] पञ्चभिर्^५ वि-शिवैश्^६ चैव गजं विव्याध सं-युगे^७ ॥५८॥ [N
 विंशत्या^८ च हनू-मन्तं नलं^९ च दशभिः शरैः^{१०} ।
 ६१] गवाऽश्वं पञ्च-विंशत्या शक्र-जातं तु^{११} सप्तभिः^{१२} ॥५९॥ [N
 द्वि-विदं षड्भिर्^{१३} आ-हत्य पनसं दशभिः शरैः^{१४} ।
 ६२] कु-मुदं पञ्च-दशभिर्^{१५} जाम्ब-वन्तं च पञ्चभिः^{१६} ॥६०॥ [N
 ६४पू] तारं चैव त्रिभिर्^{१७} बाणैर्^{१८} वि-नतं^{१९} चाऽष्टभिस्^{२०} तथा^{२१} ।^{२२}
 अशीत्या वालिनः पुत्रम् अङ्ग-दं विभिदे^{२३} शरैः^{२४} ॥६१॥ [N
 ६३] शर-भं च महा-तेजाः शरेणोरस्य अताडयत् ।
 ६४उ] ऋष-भं^{२५} च त्रिभिर्^{२६} बाणैर्^{२७} ललाटे प्रत्य-अविध्यत् ॥६२॥ [N
 स पुनः सूर्य-संकाशैर्^{२८} इषुभिर्^{२९} मर्म-भेदिभिः ।
 ६५] वानराणाम् अनीकानि ममन्थ^{३०} परमाऽऽहवे ॥६३॥ [५१
 विभिन्न-शिरसः के-चिद् अपतन्तं^{३१} मही-तले^{३२} ।
 ६६] निर्-उच्छ्वासाः कृताः के-चित् पेतुश्^{३३} चक्षुर्^{३४} विवर्जिताः^{३५} ।^{३६} [५३
 ६७उ] भिन्न-गात्राः शरैः के-चिद् रावणेन बलीयसा^{३७} ॥६४॥ [५२पू
 आ-कुलां वानरीं सेनां शर-जालेन^{३८} मोहिताम्^{३९} ।
 ६८] रावणः परम-प्रीत्या ददर्श रुधिरोक्षिताम्^{४०} ॥६५॥ [N
 ततस्^{४१} तु वि-द्रुताः सर्वे वानरा रावणाऽर्दिताः^{४२} ।
 N] रावणं शरणं जग्मुः^{४३} प्रजा-पतिम् इवाऽमराः^{४४} ॥६६॥ [N

१. भ-सप्तत्या तु महाघोरैः । २. रा, ल, ल, व अ प्र रा, म-भित्वा सु० ।
 भ-विध्वाथ दा० । ३. म-दारुणं । ४. भ-पञ्चाच्छतेन विव्याध गयं समरमूर्धनि ॥
 ५. भ-त्रिंशता । ६. म-अंगदं त्रिंशता शरैः । भ-नीलं चैव शतेन च ॥ ७. भ-शतेन
 च । ८. अ म-नास्ति ॥ ९. रा, ल, ल, व अ प्र म-नास्ति ॥ १०. रा, ल, ल,
 व प्र-सुतारं । ११. रा, शरैः । १२. फ-नास्ति । १३. भ-चाहनच् । १४. अ म-
 नास्ति ॥ १५. रा, फ म भ-कथनं । १६. रा, फ म भ-भलैः ॥ १७. भ-
 सर्पसं० । १८. भ-ममर्दं ॥ १९. भ-नष्टसंज्ञा महीगताः । २०. रा,
 फ भ-केचित्पार्श्वेषु दारिताः । म-नास्ति । २१. अतः परमधिकः पाठः—भ-
 केचिद्विभिन्नहृदयाः केचिच्चक्षुषि दारिताः । २२. रा, फ म-बलीयसाः । भ-
 विदार्दिताः ॥ २३. म-लविमो० । २४. भ-क्षतजोक्षि० ॥ २५. भ-ततस्ते वानराः
 सर्वे विद्रुता राक्षसार्दिताः । २६. भ-प्राप्ताः । २७. भ-इव प्रजाः । २८. म-नास्ति ।
 अतः परमधिकः पाठः—भ-ततस्तु तं कालमिवापतन्तं विद्रोभयन्तं हरिवाहिनीं
 ताम् । त्रेसुस्तदा ते हरयो निशम्य मृगाधिपं क्षुद्रमृगा इवार्ताः ॥

वि-द्राव्य वानरान् सर्वान् हत्वा चैव सहस्र-शः ।

N] कपि-शोणित-निस्यन्दैश् चक्रे भूमिं स-कर्माम् ॥६७॥[N

इत्यार्षे रामायणे युद्ध-काण्डे^१ वानर-त्रासनं^२ नाम

चतुःसप्ततितमः सर्गः ॥ ७४ ॥

[वं-७३] = [पञ्चसप्ततितमः सर्गः] = [दा-६७]

तथा विश्वत-गात्रैस्^३ तु दश-ग्रीवेण सं-युगे^४ ।

१] वसु-धा सकला^५ तत्र प्र-कीर्णैर् हरिभिर् वृता^६ ॥१॥[१

सं^७ ममन्थ^८ महा-कायो वानरान् राक्षसेश्वरः^९ ।

२] युगाऽन्त-वातः सहसा प्र-वृद्धः क्षिति-जान्^{१०} इव^{११} ॥२॥[१०

रावणाऽस्त्रम्^{१२} अ-सह्यं तं^{१३} शर-सम्पातम् आ-गतम् ।

३] दीप्तं^{१४} न शेकुः सं-सोढुं^{१५} पतंगा इव पावकम् ॥३॥[२

तेऽर्दिता^{१६} वि-शिखैर्^{१७} बाणैः क्रोशन्तो विप्र-दुद्रुवुः ।

४] पावकाऽर्चि-समाविष्टा^{१८} दह्यमाना^{१९} यथा ख-गाः^{२०} ॥४॥[३

प्लव-गानाम् अनीकानि महाऽभ्राणीऽव^{२१} मारुतः ।

५] उवाह^{२२} सम्-अरे तस्मिन् वि-धमन् नि-शितैः^{२३} शरैः ॥५॥[४

कदनं^{२४} सहसा^{२५} चक्रे^{२६} राक्षसेन्द्रो वनौकसाम् ।

६] आ-सिसादयिषू^{२७} रामं त्वरितो^{२८} रावणो^{२९} ययौ ॥६॥[५

सु-ग्रीवस् तान् हरीन्^{३०} दृष्ट्वा भग्नान्^{३१} वि-द्रवतो रणे ।^{३२}

१. अ रा_२ फ-मुख्यान् । २. म-नास्ति ॥ ३. भ-नास्ति । ४. प्र रा_२ भ-लंकाकाण्डे । म-युद्धपर्वणि । ५. भ-रावणनिर्याणं ॥ ६. भ-तैः क्षत० । ७. भ-मार्गणैः । ८. प्र रा_२ फ-संवृता । म-शुशुभे । भ-ववृधे । ९. भ-हतैः ॥ १०. रा_२ फ म भ-ममन्थ च । ११. भ-०साधिपः । १२. म-क्षणदाचरः । भ-पर्वतानिव ॥ १३. भ-०णस्याप्रसह्यं तं । म-०ह्यं तु । १४. भ-सोढुं न शेकुः कपयः ॥ १५. रा_२ फ-ते हता विविधैर् । भ-निर्भिन्नानि निशितैर् । १६. भ-०चिषमा० । १७. रा_२ फ म-०ना वने यथा । भ-यथा नागा महाहवे ॥ १८. म-सहस्राणि च । १९. रा_२ ल_१ ल_२ व अ प्र-उवास । म-उवाच । भ-स ययौ । २०. भ-रावणः ॥ २१. रा_२ ल_१ ल_२ व अ प्र-गहनं । २२. रा_२ ल_१ ल_२ व-समरे । भ-तरसा । २३. अ-सर्वे । भ-कृत्वा । २४. रा_२-०सादयिषू । ल_१ ल_२ व अ प्र रा_२ फ म-आससादयिषू । २५. भ-स्वरमाणस्तदा ॥ २६. रा_२ म-कपीन् । २७. म-व्रस्तान् । २८. अतः परमधिकः पाठः—रा_२ ल_१ ल_२ व अ प्र रा फ-व्रस्तां स्वसेनामालोक्य चिकीर्षुः कर्म दुष्करम् ।

- ७] गुल्मे सु-वेणं नि-क्षिप्य युद्धे चक्रे ततो मनः ॥७॥ [६
 आत्मनः सदृशं वीरः स तं नि-क्षिप्य वानरम् ।
 ८] सु-ग्रीवोऽभि-मुखं शत्रोः प्र-तस्थे पादपाऽऽयुधः ॥८॥ [७
 पार्श्व-तः पृष्ठ-तश्च चाऽस्य सर्वे यूथाऽधिपा भवन् ।
 ९] सम्प्र-गृह्य महा-शैलान् प्र-वृद्धांश्च महि-रुहान् ॥९॥ [८
 वि-नदन् युधि सु-ग्रीवः स्वरेण महता महान् ।
 १०] पातयन् वि-धमंश्च चाऽन्याञ्जघानोत्तम-राक्षसान् ॥१०॥ [९
 क्रोध-संरक्त-नयनः कालाऽन्तकयमोपमः ।
 ११] प्र-ममाथ महा-कायो राक्षसान् वानरेश्वरः ॥११॥ [N
 राक्षसानाम् अनीकेषु शिला-वर्षं वर्षं सः ।
 १२] अश्म-वर्षं यथा मेघः पक्षि-संघेषु कानने ॥१२॥ [११
 कपिराज-प्रमुक्तैस् तैः शिला-वर्षैस् तु राक्षसाः ।
 १३] विभिन्न-शिरसः पेतुर् वि-कीर्णं इव पर्वताः ॥१३॥ [१२
 तेषु सं-क्षीयमाणेषु राक्षसेषु समन्त-तः ।
 १४] सु-ग्रीवेण प्र-भग्रेषु पतत्सु वि-नदत्सु च ॥१४॥ [१३
 विरूपाक्षः स्वकं नाम धन्वी वि-श्राव्य राक्षसः ।
 १५] रथेनाऽऽसाद्य सु-ग्रीवं वर्षं शर-वृष्टिभिः ॥१५॥ [१४
 तस्य तान् अशनि-प्रख्याञ्जलरान् दृढ-धनुश्च-युतान् ।
 १६] अ-चिन्तयित्वा सु-ग्रीवः ससाराऽभि-मुखो नदन् ॥१६॥ [N

१. प्र-योद्धुं च० । भ-युद्ध चक्रे महत्तदा ॥ २. रा, ल, ल, व म-
 नास्ति । ३. रा, ल, ल, -०खो यातं । व अ प्र-०खो यत्तं । रा, -०खः शत्रुं ॥
 ४. रा, ल, ल, व अ प्र-कपयश् । ५. टि. अडभाव आर्षः । भ-यूथपयूथपाः ।
 ६. अतः परमधिकः पाठः—भ-अनुजग्मुर्महात्मानं शालतालशिलायुधाः ।
 ७. रा, ल, ल, व अ प्र म-महाहुमान् । ८. भ-नास्ति ॥ ९. भ-सोऽनदद् ।
 १०. रा, ल, ल, व अ प्र-विषमान् । ११. म-नास्ति ॥ १२. ल, -०क ह्वोपमः ।
 १३. म-०थ महाकायान् । भ-ममथ चरणैरन्यान् । १४. अतः परमधिकः पाठः—
 भ-युगांताग्निरिवोत्सृष्टः प्रवृद्धानगमानिव ॥ १५. रा, ल, ल, व अ प्र-
 ०कानि शिलावर्षैः । १६. म-च । भ-ह । १७. रा, ल, ल, व-यथा मेघाः ।
 प्र-महामेघः ॥ १८. भ-शैलैर्वृक्षैस् । १९. म-विशीर्णं इव पावकः । भ-प्रकीर्णं इव
 पादपाः । रा, ल, ल, व अ प्र-अत आरभ्य १४-शश्लोकस्य तृतीयपादं यावन्नास्ति ।
 २०. भ-अथ प्रक्षी० । २१. रा, ल, ल, व अ-पतंतो नेदुरेव च ॥ २२. भ-संयुगे । २३. रा,
 ल, ल, व अ प्र-नास्ति ॥ २४. रा, ल, ल, व अ प्र-संयातोऽभि० । भ-सरोषोभि० ॥

- सोऽव-प्लुत्य^१ महा-वेगो हरिर् इन्द्र-पराऽऽक्रमः^२ ।
 १७] आऽक्रामत्^३ स्यन्दनं तस्य धुरि पादेन पश्यतः ॥१७॥[N
 वानरेन्द्रपदाऽऽक्रान्ताद् रथात् पेतुर् भयाद् भुवि ।
 १८] विनिष्पतित-नेत्रास् ते भग्न-ग्रीवास् तुर-गमाः ॥१८॥[N
 आ-क्रम्य स्यन्दनं^४ भीमो^५ वृक्ष-षण्डेन^६ वानरः^७ ।
 १९] सारथिं नि-जघानाऽऽशु^८ विरूपाऽक्षस् त्व-अपाऽक्रमत्^९ ॥१९॥[N
 अप-क्रान्ते^{१०} विरूपाऽक्षे^{११} सुग्रीव-सचिवा रथम् ।
 २०] वभञ्जुस्^{१२} तरसा वीरा हरयो^{१३} वात-रंहसः^{१४} ॥२०॥[N
 विरूपाऽक्षो हत-रथो धन्वी तूण-तनुत्र-वान् ।
 २१] बहु-शस्^{१५} ताडयामास^{१६} नाराचैः प्लवगर्षभम्^{१७} ॥२१॥[N
 रावणेन प्र-युक्तं तु विरूपाऽक्षो महा-गजम् ।
 २२] शीघ्रम्^{१८} आ-रुरुहे वीरो^{१९} बहुशस्त्रोपकल्पितम् ॥२२॥[N
 स तं द्वि-रदम् आ-स्थाय विरूपाऽक्षो महा-बलः ।
 २३] व्य-अनदद्^{२०} भीम-निर्हादो वानरांश्च^{२१} चाऽभ्य-अधावत्^{२२} ॥२३॥[१५
 सु-ग्रीवेऽथ^{२३} शरान् घोरान् वि-ससर्ज महा-बलः^{२४} ।
 २४] स्थापयामास चोद्-विग्रान् राक्षसान् सम्प्र-हर्षयन् ॥२४॥[१६
 सु-ग्रीवं तं विरूपाऽक्षः शरैर् आशीविषोपमैः ।
 २५] बहु-शस् ताडयामास सर्वाऽङ्गेष्व अरि-मर्दनः ॥२५॥[N
 सोऽति-विद्वः शरैस् तीक्ष्णैः^{२५} कपीऽन्द्रस् तेन रक्षसा ।
 २६] चुक्रोध च महा-तेजा वधे चाऽस्य मनो दधे ॥२६॥[१७

१ भ-सोऽभिसृज्य । २ अ-०मं । ३ फ म-आक्रमत् । म-आक्रम्य ।
 ४ ल, अ-नास्ति ॥ ५. रा, ल, व अ प्र रा, फ-हया ॥ ६. रा, फ म भ-
 स रथं वीरो । ७. रा, वृक्षदण्डेन वा । भ-विरूपाक्षस्य वै तदा । ८. भ-०नास्य ।
 ९. रा, ल, ल, व प्र म-०क्षमुपा० । १०. अ-नास्ति ॥ ११. रा, ल, व अ-
 अभिक्रान्ते वि० । फ-अपाक्रान्ते वि० । म-ते विरूपाक्षसुग्रीवं । १२. रा, ल, ल,
 व अ प्र फ-ममंथुस् । १३. रा, नास्ति ॥ १४. रा, नास्ति । भ-चतुर्भिस्ता० ।
 १५. रा, फ म भ-प्लवगेश्वरं ॥ १६. रा, आरुरोह महावीर्यो । १७. रा, ल, ल,
 व अ प्र फ म-नास्ति ॥ १८. ल, रा, फ म-विनदन् । १९. भ-०रानम्य० ।
 २०. म-अत आरभ्य २५-शस्त्रोकांतं यावन्नास्ति ॥ २१. प्र-०वे वै । रा, ०वे च ।
 भ-०वाय । २२. भ-निशाचरः । २३. भ-छादयामास सर्वास्तात्राक्षसांश्च
 प्रहर्षयन् ॥ २४. भ-बहुभिस्ताडयामास संग्रामेष्वरि-मर्दनम् ॥ २५. रा-
 शरैर्घोरैः । भ-शितैर्बाणैः ॥

- ततः पाद-पम् उत्-पाद्य शत्रु-संकन्दनो^१ वली^२ ।
 २७] अभि-पत्य जवानाऽऽशु^३ प्र-मुखे तं^४ महा-गजम् ॥२७॥ [१८
 स^५ सम्प्रहाराऽभिहतः सु-ग्रीवेण^६ महा-गजः ।
 २८] अप-सृत्य धनुर्-मात्रं नि-पपातं^७ ननाद च^८ ॥२८॥ [१९
 २९] राजा तु पतितस्^९ तूर्णम् अपाऽक्रामत् सु-वीर्यवान् ।
 N] राक्षसोऽभि-मुखं क्रुद्धः प्रत्य-अगच्छच् च तं कपिम् ॥२९॥ [२०
 २९उ] आर्षभं^{१०} चर्म खड्गं च प्र-गृह्य^{११} लघु-विक्रमः^{१२} ।
 N] भर्त्सयन् इव सु-ग्रीवं सम्-ईयायाऽऽततायिनम्^{१३} ॥३०॥ [२१
 सोऽपि^{१४} तस्याऽथ सं-क्रुद्धः^{१५} प्र-गृह्य महतीं^{१६} शिलाम् ।
 ३४] विरूपाऽक्षाय चिक्षेप सु-ग्रीवो जलदोपमाम् ॥३१॥ [२२
 स^{१७} तां शिलाम् आ-पतन्तीं^{१८} दृष्ट्वा राक्षस-पुङ्गवः ।
 ३५] अप-क्रम्य^{१९} तु^{२०} वि-क्रान्तः खड्गेन प्राऽहरत् तदा ॥३२॥ [२३
 तेन मोक्षेण^{२१} शस्त्राणां^{२२} सु-ग्रीवं^{२३} च^{२४} चम्-मुखे ।
 ३६] वि-ह्वलं पातयामास पदां^{२५} चैनम् अताडयत् ॥३३॥ [२६उ

१. रा_२-शूरः संक्रन्दनो हरिः । फ-शूरश्चाक्रन्दनो हरिः । म-शूरः संक्रोधनो हरिः । २. भ-ततः स मुष्टिमुद्यम्य वज्रनिष्पेषगौरवम् । ३. भ-०नास्य । ४. रा_१ ल_१ ल_२ व अ प्र-च ॥ ५. भ-मुष्टिप्रहाराभिहतो हरीन्द्रेण । ६. अतः परमधिकः पाठः—भ-सुस्त्राव रुधिरं नस्तो जलं प्रस्त्रवणादिव । ७. रा. ल_१ ल_२ व अ प्र-०त विदारयन् । रा_२-०त विताडयन् । भ-निषसाद न० ॥ ८. रा_१ ल_१ ल_२ व अ प्र फ म-नास्ति । भ-महाप्रहाराभिहतो गजेन्द्रः स पपात च । गजात्प्रपतत-स्तूर्णमाप्लुतः स महाभुजः ॥ ९. भ-अभेद्यं । १०. रा_१ ल_१ ल_२ व अ-०ह्य-लघुविक्रमैः । भ-प्रागृह्णाद्रजनीचरः । ११. म-नास्ति । अतः परमधिकः पाठः—भ-तथैव च महाखड्गं चर्म चापतितं भुवि । जगृहे हरिशार्दूलः सुग्रीवो वानराऽधिपः ॥ ततस्तौ रोषसंतप्तौ नदन्तावभ्यधावताम् । उद्यतासिधरौ वीरौ युधि युद्धविशारदौ ॥ दक्षिणं मंडलं चोभौ त्वरया संपरीयतुः । अन्योऽन्यमभिसंरब्धौ परस्परजयैषिणौ ॥ निजघ्नतुस्तदान्योन्यं पेततुश्च महीतले । उत्पेततुस्ततस्तूर्णं जघ्नतुश्च परस्परम् ॥ भुजैश्चिक्षिपतुर्वीरावन्यो-ऽन्यमपराजितौ । १२. रा_१ फ म-आससादाततायिनं । १३. भ-नास्ति ॥ १४. भ-ततः परमसं० । १५. रा_२ फ म-विपुलां ॥ १६. भ-तामापतन्तीं वेगेन । १७. रा_१ फ म-०क्रम्याणु । भ-अपाक्रमस्तु ॥ १८. भ-खड्गेन संक्रुद्धः । १९. भ-०वस्तु । २०. रा_१ ल_१ ल_२ व अ-पादे । २१. भ-कवचं पातयामास तं चैवापातयद्भुवि ॥

- स समुत्था (द्व-स्था) य पतितः कपिस् तस्य व्य-असर्जयत् ।
 ३७] तल-प्रहारम् अशनी-सदृशं^१ भीम-निःस्वनम्^२ ॥३४॥ [२७
 तल-प्रहारं तं रक्षः सु-ग्रीवेण समुद्-यतम्^३ ।
 ३९] नैपुण्यान्^४ मोक्षयित्वाऽथ^५ मुष्टिनोरस्य अताडयत् ॥३५॥ [२८
 ततः सु-संरब्धतरः सु-ग्रीवोऽभवद् आ-हवे^६ ।
 ४०] आत्मानं^७ मोक्षितं दृष्ट्वा प्राऽहरत् तस्य रक्षसः^८ ॥३६॥ [२९
 राक्षसश् चाऽपि तं दृष्ट्वा प्र-हारं घोरम् उद्-यतम् ।
 N] असिनाऽभ्य-अवधीत् कुद्वो वानरान् पार्श्व-तः स्थितान् ॥३७॥ [N
 स तु^९ दृष्ट्वाऽन्तरं^{१०} तस्य विरूपाऽक्षस्य वानरः^{११} ॥३८॥ [२९
 ४१] तलं^{१२} न्य-अपातयत्^{१३} क्रोधाच् छंख-देशे महा-बलः^{१४} ॥३८॥ [३०
 महेन्द्राऽशनि-कल्पेन^{१५} तलेन नि-हतः क्षितौ ।
 ४२] पपात रुधिरं^{१६} वेगात्^{१७} प्रसृ^{१८} (स्रु)ताऽङ्गः (गं) स निर्-वमन्^{१९} ॥३९॥ [३१
 विवृत्त-नयनं मोहाद् वानरां^{२०} रुधिराऽऽप्लुतम्^{२१} ।
 ४३] ददृशुस् ते विरूपाऽक्षं विरूपाऽक्ष-वधात् कृतम्^{२२} ॥४०॥ [३२
 तथा तु तौ सं-यति सम्प्र-युक्तौ^{२३}

तरस्विनौ वानर-राक्षसानाम् ।

बलाऽर्णवौ सस्वनतुः सु-भीमं

N]

यथाऽर्णवौ^{२४} द्वाव् इव भिन्न-बेलौ ॥४१॥ [३४

१. भ-कपेस् । २. रा, ल, ल, व अ-०नीसमं वै भी० । रा-०नेः समं वै भी० । भ-०नेः सदृशं घोरदर्शनं । ३. अतः परमधिकः पाठः—भ-समवाप्य प्रहारं तु राक्षसं स हरीश्वरः । तलेनैव महावेगो विरूपाक्षमुपाद्रवत् ॥ ४. रा, ल, ल, व अ-समुद्गतं । ५. प्र-नैपुण्यं घातयि० ॥ ६. भ-वानरेश्वरः । ७. रा, ल, ल, व अ प्र-नं मूर्च्छितं । भ-शिक्षया मो० । ८. अ-प्रहारात्तस्य वानरः । प्र रा, फ म-प्रहारात्तेन रक्षसा । भ-प्रहारं तेन रक्षसा ॥ ९. प्र रा, फ-ईक्ष्य । १०. अ भ-नास्ति ॥ ११. रा, ल, ल, व अ फ म-तं दृष्ट्वा ततम् । भ-ददर्शांतरं । १२. अ-नास्ति । १३. भ-ततोऽस्य पातयामास । १४. भ-महत्तलम् ॥ १५. भ-०नितुल्येन । १६. भ-निहतं रक्षः । १७. रा, फ म-स्रोतोभिः स विनिर्व० । १८. भ-पपात निहतं रक्षः शोणितं चासृजन्मुखात् ॥ १९. रा, ल, ल, व अ प्र रा, फ म-सफेतरु० । भ-०रुधिरप्लु० । २०. भ-०क्षतरं । २१. अतः परमधिकः पाठः—रा, फ म-स्फुरंतं परिवर्तंतं पार्श्वेषु रुधिरोक्षितम् । करुणं निःश्वसंतं च ददृशुर्हरयो रिपुम् ॥ २२. अ-सम्प्रहारौ । भ-सम्प्रसक्तौ । २३. म-नास्ति ॥

नि-पातितं प्रेक्ष्य विरूप-नेत्रं

तम् आ-पतन्तं हरि-पुङ्गवेन ।^१

बलं सम्-अग्रं कपि-राक्षसानाम्

N]

उन्मत्त-गङ्ग-प्रतिमं बभूव ॥४२॥ [३५

इत्यार्षे रामायणे युद्ध-काण्डे^२ विरूपाक्ष-वधो नाम

पञ्चसप्ततितमः सर्गः ॥ ७५ ॥

[वं-७७] = [षट्सप्ततितमः सर्गः] = [दा-६८]

शात्यमाने^३ बले तूर्णम् अन्योऽन्येन पृथक् पृथक् ।

१] सरसीऽव महा-वर्मे क्षीण-तोये बभूवतुः ॥१॥ [१

स्व-बलस्य^४ वि-धातेन^५ विरूपाक्ष-वधेन च ।

२] बभूव द्वि-गुणं^६ क्रुद्धो^७ रावणो राक्षसाऽधिपः ॥२॥ [२

प्र-क्षीणं^८ स्व-बलं^९ दृष्ट्वा^{१०} वध्यमानं बली-मुखैः^{११} ।

३] बभूव^{१२} व्यथयाऽऽविष्टः^{१३} प्रेक्ष्य^{१४} दैव-विपर्ययम्^{१५} ॥३॥

उवाच च^{१६} समीप-स्थं महोदरम्^{१७} अव-स्थितम्^{१८} । [३

४] अस्मिन् काले महा-ग्राहो जयाऽऽशा मे त्वयि स्थिता ॥४॥

जहि शत्रु-चमूं^{१९} वीर दर्शय^{२०} स्वं च वि-क्रमम्^{२१} ।

५] भर्तृ-पिण्डस्य कालोऽयं निर-दिष्टः^{२२} साधु^{२३} बुद्धि-मन्^{२४} ॥५॥ [४

तथेत्^{२५} उक्त्वा सु-तेजस्वी^{२६} राक्षसेन्द्रं महोदरः^{२७} ।

१. रा. फ-समा० । भ-महाबलं तं । २. रा. ल, ल, ब अ प्र-हरियु-
थपेन । ३. म-नास्ति । ४. रा. फ भ-समस्तं । म-च तद् । ५. रा. ल, ल, ब
अ प्र-कपियूथपानां । म-राक्षसयूथपानां ॥ ६. प्र रा. भ-लंकाकांडे ॥ ७. म
भ-हन्यमाने ॥ ८. रा. ल, ल, ब अ फ-स ब० । प्र म-०स्य निघा० । रा. फ-
०लस्याऽथ घा० । भ-०स्य च घा० । ९. रा. ल, ल, ब अ प्र-०णक्रोधो ॥
१०. भ-क्षीयमानं बलं । ११. भ-च वानरैः । १२. म-बभूवाऽथ व्यथाविष्टो । भ-
बभूवाऽस्य व्यथा युद्धे । १३. रा. फ-वीक्ष्य । १४. रा. ल, ल, ब अ प्र रा.
फ-चैवं वि० ॥ १५. रा. ल, ल, ब अ-स । १६. भ-स तु मत्तमनन्तरम् ॥
१७. भ-दर्शयाद्य पराक्रमम् । १८. रा. ल, ल, ब अ प्र फ-निर्वेष्टुं । १९. रा.
अ म-०धु बुद्धिमान् । भ-०धुबुद्धिभिः ॥ २०. रा. ल, ब अ-०क्त्वा स ते० ।
म-तस्मिन्काले स ते० । भ-सामंतस्तु तथेत्युक्त्वा । २१. भ-महाद्युति ।

- ६] प्र-विवेश रिपोः सेनां मकरः सागरं यथा ॥६ ॥ [५
 ततः स कदनं चक्रे वानराणां महा-बलः ।
 ७] भर्तृ-वाक्येन तेजस्वी तेजसां च प्र-चोदितः ॥७ ॥ [६
 प्र-भगां सम्-अरे दृष्ट्वा वानराणां महा-चमूम् ।
 ८] अभि-दुद्राव सु-ग्रीवो महोदरम् अन्-अन्तरम् ॥८ ॥ [१०
 प्र-गृह्य वि-पुलां घोरां महीधर-निभां शिलाम् ।
 ९] चिक्षेप स महा-तेजास् तद्-वधाय महा-कपिः ॥९ ॥ [११
 ताम् आ-पतन्तीं सहसा शिलां दृष्ट्वा महोदरः ।
 १०] अ-सम्प्राऽऽप्तां ततो बाणैर् निर्-विभेद दुरा-सदाम् ॥१० ॥ [१२
 रक्षसा तेन बाणौघैर् नि-कृत्ता तु सहस्र-धा ।
 ११] नि-पतन्ती तदा भूमौ गृध्र-चक्र-समाकुला ॥११ ॥ [१३
 तां च दृष्ट्वा शिलां मोघां सु-ग्रीवः क्रोध-मूर्च्छितः ।
 १२] सालम् उत्-पात्य चिक्षेप चिच्छेदाऽनेक-धा स तम् ॥१२ ॥ [१४
 तं चैवाऽथ स सु-ग्रीवं दारयामास पत्रिभिः ॥१५ ॥ [१५
 १३] ततो ददर्श सु-ग्रीवः परि-धं पतितं भुवि ॥१३ ॥
 तं प्र-गृह्य ततः शीघ्रं व्य-अधमत् तस्य मार्गणान् ।
 १४] जवान चोग्र-वेगेन ततोऽस्य रथ-वाजिनः ॥१४ ॥ [१६
 तस्माद् धत-हयाच् छीघ्रं समा-प्लुत्य महा-रथात् ।
 १५] गदां जग्राह सं-क्रुद्धो राक्षसोऽथ महोदरः ॥१५ ॥ [१७

१. भ-सैन्यं पतंग इव पावकम् ॥ २. रा, ल, ल, व अ प्र-वाक्यैः सुते० । म भ-वाक्यैश्च ते० । ३. रा, ल, ल, व अ प्र-तेनासौ हि । ४. म-प्रनोदितः ॥ ५. म-तेजस्वी । ६. भ-तदा मत्तम् ॥ ७. म भ-महोदरनिभां । भ-रसमां । ८. रा, ल, ल, व अ प्र फ-सुम० । म-च म० ॥ ९. भ-राक्षसपुंगवः । १०. भ-शितैर्बाणैर्विभेद सुदु० ॥ ११. भ-सा । १२. भ-सशः । १३. रा, ल, ल, व अ-निपपात । १४. भ-शिला । १५. रा, फ-क्रमिवावभौ । भ-गृध्रसंघ इवाम्बरात् । १६. म-नास्ति ॥ १७. भ-स तु भिन्नां । १८. ल, ल, व-घोरां । भ-दृष्ट्वा । १९. अतः परमधिकः पाठः—भ-प्रगृह्य विपुलं घोरं महीधरसमुच्छ्रितम् । २०. रा, फ भ-स तं चिच्छेद नैकधा ॥ २१. भ-शरैश्च विददारैर्न राक्षसः प्लवगाधिपम् । २२. भ-स ददर्श ततः क्रुद्धः ॥ २३. भ-आविध्य तु । २४. म-मत्तस्य सायकान् । भ-मत्तस्य वधमादिशन् । २५. भ-परिवेणोग्रवेगेन जवान च हयोत्तमान् ॥ २६. रा, फ म भ-वीरः । २७. भ-महाबलः । २८. म-नास्ति ॥

गदा-परिघ-हस्तौ तौ युधि^१ वीरौ सम्-ईयतुः^२ ।
 १६] नदन्तौ^३ गो-वृष-प्रख्यौ^४ साऽशनी^५ इव तोय-दौ ॥१६॥ [१८
 आ-जघान गदां तस्य परि-घेण हरीऽश्वरः । [२०
 १८] पपात^६ गदया भिन्नः परि-घस्^७ तस्य भू-तले^८ ॥१७॥ [२१
 ततो जग्राह दुर्-धर्षं कपीऽन्द्रो वसुधा-तलात् ।
 १९] आयसं मुसलं घोरं सर्व-तः स्वर्ण-भूषितम् ॥१८॥ [२२
 स तद् उत्-क्षिप्य चिक्षेप राक्षसोऽप्य् अपरां गदाम् ।
 २०] भिन्नेऽन्योऽन्यम् आ-साद्य पेततुस्^९ ते मही-तले ॥१९॥ [२३
 ततो भग्न-प्रहरणौ मुष्टिभ्यां तु सम्-ईयतुः^{१०} ।
 २१] तेजो-बल-समाविष्टौ दीप्ताव् इव हुताऽशनौ ॥२०॥ [२४
 जघ्नतुस्^{११} तौ तदाऽन्योऽन्यं नेदतुश् च पुनः पुनः^{१२} ।
 २२] तलेनाऽन्योऽन्यम्^{१३} आ-हत्य पेततुर्^{१४} धरणी-तले^{१५} ॥२१॥ [२५
 उत्-पेततुस्^{१६} ततस् तूर्णं जघ्नतुश् च परस्परम्^{१७} ।
 २३] भुजौ^{१८} चिक्षिपतुर्^{१९} वीराव् अन्योऽन्य-वध-कांक्षिणौ^{२०} ॥२२॥ [२६
 जग्राह च ततः खड्गम् अदूर-परिवर्तिनम् ।
 २४] राक्षसश् चर्मणा सार्धं महा-वेगो^{२१} महोदरः^{२२} ॥२३॥ [२७
 २५] तथैव सु-महाखड्गं^{२३} पतितं चर्मणा सह^{२४} ।
 N] जग्राह वानर-श्रेष्ठः सु-ग्रीवो वि-ननाद च ॥२४॥ [२८
 २५] तौ तु रोष-परीऽस्ताऽज्ञौ नर्दन्ताव्^{२५} अभ्य-अधावताम्^{२६} ।

१. भ-शुशुभाते महारणे । २. अतः परमधिकः पाठः—भ-क्रोधेन
 महताविष्टौ दीप्ताविच हुताशनौ । ३. रा. फ भ-नर्दतौ । ४. म-तौ वृष० ।
 भ-वृषभप्रख्यौ । ५. भ-सवज्राव् । ६. अतः परमधिकः पाठः—भ-ततः क्रुद्धो
 गदां तस्य चिक्षेप रजनीचरः । ज्वलन्तीं भास्कराकारां सुग्रीवस्य महारणे ॥
 स गदां तां महाघोरापतन्तीं महाबलः । सुग्रीवो रोषताम्राक्षः समुद्यम्य
 महाहवे ॥ ७. भ-अथास्य । ८. भ-०घः पतितो भुवि ॥ ९. भ-वर्ज-
 नास्ति ॥ १०. ल, फ म-नास्ति ॥ ११. फ-नास्ति । १२. भ-
 तलेऽन्योऽन्योऽन्यम् । १३. भ-०तुस्तौ महीतले । १४. म-नास्ति ॥ १५. ल, व रा. फ-
 भुजौ विक्षि० । भ-भुजैश्चि० । १६. रा. ०न्यं नेदतुश्च पुनः पुनः ॥ १७. भ-
 ०बाहुर्महाश्रुतिः ॥ १८. रा, ल, ल. व अ प्र-स महा० । म-०च महा० ।
 १९. भ-सोप्यसि चर्मणा सार्धं जग्राह पतितं भुवि । २०. भ-नास्ति ॥
 २१. रा, ल, ल. व अ प्र-निशाचरकपीश्वरौ ।

उद्यताऽसी' रणे हृष्टौ' युधि' (?द्ध-) शस्त्र-विशारदौ' ॥२५॥ [२९
 २६] दक्षिणं मण्डलं चोभौ सु-तूर्ण' समतीऽऽयतुः' ।
 २७पू] अन्योऽन्य-प्रतिसंरब्धौ जय-प्रणिहिताव् उभौ ॥२६॥ [३०
 स तु शूरो महा-वेगो वीर्य-श्लाघ्यो' महोदरः' ।
 २८] महा-चर्मणि तं खड्गं पातयामास दुर्-मतिः ॥२७॥ [३१
 लग्नं' तु कर्षतः' खड्गं खड्गेन कपि-कुञ्जरः ।
 २९] जहार स' शिरस् तस्य' कुण्डलोपचितं गुरु' ॥२८॥ [३२
 निकृत्त-शिरसस् तस्य पतितस्य मही-तले ।
 ३०] तद् बलं राक्षसेन्द्रस्य भयान् नैव व्य-अतिष्ठत् ॥२९॥ [३३
 तं हत्वा वानरैः' सार्धं ननाद मुदितो हरिः ।
 ३१] चुक्रोध च दश-ग्रीवो बभौ' हृष्टश् च वानरः' ॥३०॥ [३४
 इत्यार्षे रामायणे युद्ध-काण्डे^{१३} महोदर-वधो^{१४} नाम
 षट्सप्ततितमः सर्गः ॥ ७६ ॥

[वं-७८] = [सप्तसप्ततितमः सर्गः] = [दा-६६]

महोदरे तु निहते महा-पार्श्वः प्रताप-वान् !'
 १] अङ्ग-दस्य चमूं भीमां' क्षोभयामास मार्गणैः' ॥१॥ [१
 स वानराणां मुख्यानाम् उत्तमाऽङ्गानि राक्षसः ।

१. भ-०तासिधरौ वीरौ । २. रा, ल, व-सर्वशास्त्र० । ल, अ-सर्वशास्त्र० ।
 म-युधितन्त्रवि० । भ-युधि युद्धवि० ॥ ३. रा, म-स तूर्णं स० । ल, सुतीर्णं स० ।
 भ-तूर्णं च संपरीयतुः । ४. अतः परमधिकः पाठः—भ-उभौ विक्रमसम्पन्नौ
 परस्परजिघांसिनौ ॥ ५. भ-०श्लाघी महाबलः ॥ ६. प्र रा, फ म भ-
 भग्नमुत्क० । ७. भ-सशिरस्त्राणं । ८. रा, फ म-शुभं । भ-शिरः ॥ ९. भ-
 प्रदुद्राव दिशो दश ॥ १०. रा, ल, ल, व अ प्र-राक्षसैः । ११. भ-रामो हृष्टो
 बभूव ह । १२. अतः परमधिकः पाठः—भ-ततः स मत्तं चिनिहत्य भूमौ
 महागिरेर्दीर्णमिवैकदेशम् । सूर्यात्मजस्तत्र रराज लक्ष्म्या सूर्यः स्वतेजोभि-
 रिवाप्रधृष्यः ॥ १३. प्र भ-लंकाकाण्डे । १४. भ-मत्तवधः ॥ १५. भ-
 तस्मिन्निनिहते मत्ते उन्मत्तो रजनीचरः । १६. म-घोरां । १७. भ-सायकैः ॥

- २] पातयामास कायेभ्यः फलानीऽव सदा-गतिः ॥२॥ [२
 ४३] केषां-चित् सायकैर् बाहूँश् चिक्षेपाऽथ स राक्षसः ।
 वानराणां सु-संरब्धः पार्श्वान् केषां-चिद् आऽक्षिपत् ॥३॥ [३
 ५] तेऽदिता वाण-वर्षेण महा-पार्श्वेन वानराः ।
 वि-पादाद् वि-मुखाः सर्वे बभूवुर् गत-चेतसः ॥४॥ [४
 ६] नि-शम्य बलम् उद्-विग्रम् अङ्ग-दो राक्षसाऽदितम् ।
 वेगं चक्रे महा-वेगः सम्-उद्र इव पर्वणि ॥५॥ [५
 ७] प्र-गृह्णाऽश्म-भयं वीरः सूर्य-रश्मि-सम-प्रभम् ।
 परि-वं वानर-श्रेष्ठो महा-पार्श्वे न्य-अपातयत् ॥६॥ [६
 ८] स तु तेन प्र-हारेण महा-पार्श्वोऽल्प-वेतनः ।
 स-सूतः स्यन्दनात् तस्माद् वि-संज्ञो न्य-अपतद् भुवि ॥७॥ [७
 ९] तस्यर्क्ष-राजो बल-वान् नीलाऽञ्जन-चयोपमः ।
 विनिष्-पत्य महा-तेजा जाम्ब-वान् दृढ-विक्रमः ॥८॥ [८
 १०] प्र-गृह्य गिरि-संकाशां क्रुद्धः स विपुलां शिलाम् ।
 अश्वाज् जघान सहसा स्यन्दनं च बभञ्ज वै ॥९॥ [९
 ११] मुहूर्ताल् लब्ध-संज्ञस् तु महा-पार्श्वो महा-बलः ।
 अङ्ग-दं दशभिर् वाणैर् भुजयोः प्रत्य-अविध्यत् ॥१०॥ [१०
 १२] जाम्ब-वन्तं त्रिभिर् वाणैर् आ-जघान स्तनाऽन्तरे ।

१. रा, ल, ल, व अ प्र म-नास्ति । २. रा, फ-वर्ज-नास्ति । भ-बाहूँन्वाणैः स केषाञ्चित्
 स्कंधांश्चापि निशाचरः । अतः परमधिकश्च पाठः—भ-उवाच वचनं चाऽपि राक्षसांश्च
 प्रहर्षयन् । मयि तिष्ठति शत्रुघ्ने नेमे वानरपुंगवाः ॥ प्रभश्चा वर्तयिष्यन्ति
 सैन्ये मम सुदुःसहे ॥ ३. रा, ल, ल, व अ-पार्श्वे के० । प्र फ म-पार्श्व के० ।
 भ-पार्श्वानि च विभेद ह ॥ ४. रा, -०वर्षैश्च । ५. भ-उन्मत्तेन तु । ६. रा, ल,
 ल, व अ-विध्यन्तोऽभिमुखाः । भ-विषण्णा वि० ॥ ७. भ-गृहीत्वा चायसं ।
 ८. भ-०श्रेष्ठ उन्मत्ते स ॥ ९. रा, ल, ल, व अ-प्रमाणेन । १०. भ-उन्मत्तो
 नष्टचेतनः ॥ ११. रा, ल, ल, व अ प्र-ऋक्षराजस्तु । १२. भ-तेजस्वी ।
 १३. रा, -विनिहत्य । १४. रा, फ म-स्वयूथान्वानरर्षभः । भ-स्वयूथान्मेघसज्जि-
 भात् । १५. अतः परमधिकः पाठः—रा, ल, व अ प्र रा, -विनिष्पत्य महावेगः
 स्वान् रिपून्मेघनिःस्वनः । १६. भ-गिरिशृंगाभः संगृह्य । १७. रा, म-तं । भ-
 ह ॥ १८. भ-उन्मत्तो राक्षसर्षभः । १९. भ-पंचभिर् । २०. म-समविध्यत ।
 २१. रा, ल, ल, व अ प्र-राघवं च स्त० । म-दुर्जयः समविध्यत ।

- ऋक्ष-राजं गवाऽक्षं च विभेदं दशभिः शरैः ॥११॥ [११
 १३] गवयं पञ्च-विंशत्या दृष्ट्वा शर-निपीडितम् ।
 जग्राह परि-धं घोरम् अङ्ग-दः क्रोध-मूर्च्छितः ॥१२॥ [१२
 १४] तस्याऽङ्ग-दः सु-रुषितो युगाऽन्ताऽग्निर् इवोत्थि (द्व-स्थि) तः ।
 दूर-स्थितस्य परि-धं वज्र-संकाशम् आयसम् ॥१३॥ [१३
 १५] द्वाभ्यां भुजाभ्यां सं-गृह्य भ्रामयित्वा च वेग-वान् ।
 N] महा-पार्श्वस्य चिक्षेप वधाऽर्थं वालिनः सुतः ॥१४॥ [१४
 स तु क्षिप्तो बल-वता परि-धस् तस्य रक्षसः ।
 १६] शिरस्-त्राणं धनुश् चाऽपि पातयामास वेगितः ॥१५॥ [१५
 तं समा-रुह्य वेगेन वालि-पुत्रः प्रताप-वान् ।
 १७] तलेनाऽभ्य-अहनत् क्रुद्धः कर्ण-मूले स-कुण्डले ॥१६॥ [१६
 स तु क्रुद्धो महा-पार्श्वो महा-वेगो महोद्यमः ।
 १८] करेणैकेन जग्राह सु-महान्तं परश्व-धम् ॥१७॥ [१७
 तं तैल-धौतं वि-मलं शैल-सारमयं दृढम् ।
 १९] शस्त्रं परम-संक्रुद्धो वालि-पुत्रे न्य-अपातयत् ॥१८॥ [१८
 तस्य वामेऽस-फलके भृशं क्रोधान् नि-पातितः ।
 २०] अङ्ग-दं मोहयामास प्र-हितः स परश्व-धः ॥१९॥ [१९
 स वीरो वज्र-संकाशम् अङ्ग-दो मुष्टिम् आत्मनः ।
 २१] न्य-अपातयत् सुसं-क्रुद्धः पितुस् तुल्य-पराऽऽक्रमः ॥२०॥ [२०
 रक्षसस् तस्य सं-ग्रामे मर्म-ज्ञो हृदयं प्रति ।

१. भ-विन्याध बहुभिः ॥ २. रा, ल, ल, व अ प्र-जांबवंतं च । भ-
 ऋक्षराजं तु । ३. भ-स दृष्ट्वा शरपीडितौ ॥ ४. भ-प्रकुपितो विससर्ज तमायसं ।
 ५. रा, -आयतं ॥ ६. भ-तं वीरो । ७. भ-निशाचराय । ८. भ-वधाय वालिनंदनः ॥
 ९. रा, -नास्ति । भ-धनुश्च सशरं हत्वा शिरस्त्राणमपातयत् ॥ १०. फ म भ-स
 तमासाध । ११. रा, -नास्ति । अतः परमधिकः पाठः—रा, ल, ल, व अ प्र-
 जघान कर्णमूले तु तलेनामितविक्रमः । १२. रा, ल, ल, व अ प्र-नाभि-
 हतः क्रुद्धः । भ-भजघानाशु ॥ १३. भ-ततः क्रुद्धः स उन्मत्तो । १४. भ-
 महाभुजः ॥ १५. भ-शैलः । १६. भ-तीक्ष्णसाः । १७. रा, फ म भ-महत् ।
 १८. भ-रक्षः ॥ १९. भ-तेन वाः । २०. म-क्रोधाग्निपाः । २१. भ-स मुहूर्तः ॥
 २२. फ-नास्ति ॥ २३. भ-आवर्त्तयत संरब्धः । २४. भ-राक्षसस्य स्तनाभ्यासे ।
 २५. रा, -असंज्ञो ।

२२] इन्द्राऽशनि-सम-स्पर्शं तदा^१ मुष्टिम् अपातयत् ॥२१॥ [२१
तस्य^२ मुष्टि-निपातेन राक्षसस्य महा-मृधे^३ ।

२३] पफाल हृदयं भिन्नं स पपात ततो^४ भुवि ॥२२॥ [२२
तस्मिन् नि-पतिते^५ भूमौ तत् सैन्यं विप्र-द्रुवे^६ ।

२४] आ-विवेश महा-क्रोधः सम्-अरे चाऽपि रावणम् ॥२३॥ [२३

इत्यार्षे रामायणे युद्ध-काण्डे^७ महापार्श्व-वधो^८ नाम

सप्तसप्ततितमः सर्गः ॥ ७७ ॥

[वं-७६] = [अष्टासप्ततितमः सर्गः] = [दा-१००]

महा-पार्श्वे विनि-हते राक्षसे च महोदरे ।^९

N] निशा-चरे महाऽमात्ये विरूपाऽक्षे नि-पातिते^{१०} ॥१॥ [१

विप्र-द्रुतेषु योधेषु कां-दिशीकेषु^{११} सर्व-तः^{१२} ।

N] रावणः शोक-सन्तप्तः^{१३} कार्य-शेषम् अचिन्तयत् ॥२॥ [N

N] चिन्तयित्वा नाऽति-चिरं^{१४} स्व-सैन्यं^{१५} विनि-वर्त्य^{१६} च ।^{१७} [N

३३] सूतं^{१८} सं-चोदयामास^{१९} वाक्यं चेदम्^{२०} उवाच ह ॥३॥ [२

नि-हतानाम् अमात्यानां रुद्धस्य^{२१} नगरस्य च ।^{२२}

४] अन्तम्^{२३} अद्य गमिष्यामि हत्वा तौ राम-लक्ष्मणौ ॥४॥ [३

१. भ-तस्य ॥ २. भ-तेन । ३. भ-महात्मनः । ४. भ-भयं । ५. रा. म-
हतो ॥ ६. म-विनिहते । ७. भ-संप्रचुक्षुभे । ८. अतः परमधिकः पाठः—भ-
स तु जलधरवद्विनद्य नादं समरगतः कुपितो निशाचरेन्द्रः । अदहदथ
शरैर्हरीस्तदानीं तृणशलभानिव कानने दवाग्निः ॥ ९. प्र भ-लंकाकाण्डे ।
१०. भ-उन्मत्तवधः ॥ ११. भ-स्वबलं निहतं दृष्ट्वा तस्मिन्संग्राममूर्धनि । आतृ-
न्विनिहतान्शैव शक्रतुल्यपराक्रमात् ॥ निशम्य मन्त्रिप्रवरौ सुदितौ युधि वानरैः ।
मत्तोन्मत्तौ च सम्प्रेक्ष्य निहतौ परमद्युती ॥ विरूपाक्षं च दुर्धर्षं ससैन्यं वानरैर्युधि ।
चुकोपाथ महातेजा देवदानवदर्पहा । स भास्करसहस्रस्य तेजो बिभ्रन्महाद्युतिः ॥
१२. म-महासुरे ॥ १३. म-काल्यमानेषु सर्वशः । १४. म-क्रोधसं० ॥ १५. रा,
ल, ल. व-नातिस्रैरं । १६. रा, ल, ल व अ प्र रा. फ-०न्याद् । १७. म-
०वायं । १८. रा, ल, ल. व अ प्र-स्वं रथं चो० । म-सूतं स नोद० । १९. म-
एतद् ॥ २०. भ-दग्धस्य । २१. अतः परमधिकः पाठः—भ-ग्रहस्तस्यातिकायस्य
इन्द्रजित्कुम्भकर्णयोः । २२. रा, ल, ल. व अ प्र-अहम् । भ-गतिम् ॥

कर्मणोऽस्य हि तौ मूलं आतरौ राम-लक्ष्मणौ ।^१ [N
 ५] प्र-शाखा यस्य सु-ग्रीवो बहवोऽन्ये^२ च यूथ-पाः^३ ॥५॥ [४३
 N] फल-पुष्पे^४ जनक-जा^५ द्रष्टा सेक्ता च मारुतिः ।^६
 ६५] मूले हते हतं सर्वं तौ हनिष्यामि सं-युगे ॥६॥ [N
 ७३] स दिशो दशं^७ घोषेण रथेन सहसा^८ भृशम् ।
 नादयन् राक्षस-श्रेष्ठो^९ राघवाव्^{१०} अम्य-अवर्तत^{११} ॥७॥ [६
 ८] पूरिता तेन शब्देन स-नदी-गिरि-कानना^{१२} ।
 सं-चचाल मही सर्वा त्रेसुश्^{१३} चैव मृग-द्विजाः^{१४} ॥८॥ [७
 ९] स^{१५} वि-स्फार्य महा-चापं किरीटी मृष्ट-कुण्डलः ।
 नाम वि-श्रावयामास^{१६} जगज्ज च ननाद च ॥९॥ [N
 १०] तेन सिंह-प्रणादेन नाम-संकीर्तनेन^{१७} च ।
 स्यन्दनस्य च नादेन पूरयामास रोदसी ॥१०॥ [N
 ११] त्रि-विक्रमे यथा विष्णोः सर्वे^{१८} दैत्य-जनाः^{१९} पुरा ।
 N] भयाऽऽर्ता वानराः सर्वे विविशुस् ते परस्परम् ॥११॥ [N
 ते राक्षसेन्द्रं तं दृष्ट्वा वानरास् त्रस्त-चेतसः ।
 १२] शरण्यं शरणं जग्मुर् मनसा पुरुषोत्तमम् ॥१२॥ [N
 ततस् तं राघवो^{२०} दृष्ट्वा रथ-स्थं^{२१} पर्वतोपमम् ।
 १३] वि-धुन्वानं धनुर् घोरं व्यादिताऽऽस्यम् इवाऽन्त-कम् ॥१३॥ [N
 १४] विरूपाऽक्षं^{२२} महा-घोरं^{२३} गर्जन्तं कालमेघ-वत् ।
 N] वानरान् सान्त्वयित्वा च^{२४} वि-भीषणम् उवाच ह ॥१४॥ [N

१. प्र रा, फ-राघवावुभौ । २. टि० ५-६ श्लोकौ क्रमवैपरीत्ये तु. गपू. स० ५२. श्लो० ५-७. । ल, ल, व-नास्ति ॥ ३. भ-पत्राणि हरियू० । ४. म-नास्ति ॥ ५. रा, ल, ल, व अ प्र-फलमूले च जानक्या । ६. अतः परमधिकः पाठः—भ-रावणस्य वचः श्रुत्वा सूतो हर्षसमन्वितः । स वाहयामास रथं कपीनां भयमादधत् ॥ ७. रा, ल, ल, व अ प्र-रथघोषेण जातेन महता । भ-०ण रथस्थोऽतिरथो । ८. रा, ल, ल, व अ प्र-प्रदिशो भूमिं । भ-प्रययौ तूर्ण । ९. भ-राघवं प्रति रावणः ॥ १०. भ-मही समिरि० ११. रा, ल, ल, व-त्रेसुश्चैव मृ० । प्र रा, फ म-त्रस्ताश्चैव मृ० । भ-त्रस्तसिंहमृगद्विजाः ॥ १२. अत आरभ्य भ-३८-श्लोकं यावन्नास्ति । १३. रा, फ-संश्राव० ॥ १४. म-नामविश्रावणेन ॥ १५. ल, अ-सर्वदैत्य० । रा, फ-सर्वदैत्यवधे । प्र म-सर्वे दैत्यवराः । १६. रा, ल, ल, व अ प्र फ म-रावणं । १७. रा, ल, ल, व-राक्षसं ॥ १८. रा, ल, ल, व अ प्र-स तं दृष्ट्वा १९. प्र-महारीद्र । म-महावेगं । २०. भ-तु ॥

- कोऽयं पर्वत-सङ्काशो धनुष्-मान् कवची शरी ।
 N] दिव्यं रथं समा-स्थाय वानरान् सं-जिघांसति ॥१५॥ [N
 आ-चक्ष्व मे महा-बाहो कोऽयं राक्षस-पुङ्गवः ।
 N] यं दृष्ट्वा वानराः सर्वे भयाऽऽर्ता विप्र-दुद्रुवुः ॥१६॥ [N
 स पृष्टो राज-पुत्रेण रामेणाऽमित-तेजसा ।
 N] आ-चक्ष्वे महा-तेजा राघवाय वि-भीषणः ॥१७॥ [N
 दश-ग्रीवो महा-तेजा राजा वैश्रवणाऽनुजः ।
 N] भीम-कर्मा महोत्साहो रावणो राक्षसाऽधिपः ॥१८॥ [N
 पुत्रो विश्रवसः साक्षात् क्रूर-कर्मा सु-दारुणः ।
 N] दारुणो दारुणाऽऽचारो देव-दानव-दर्प-हा ॥१९॥ [N
 एतस्मिन् क्रियतां यत्नो महान् पुरुष-पुङ्गव ।
 N] पुरा वानर-सैन्यानि क्षयं नयति सायकैः ॥२०॥ [N
 N] विभीषण-वचः श्रुत्वा रामो राजीव-लोचनः ।
 १४३] जग्राह कार्मुक-श्रेष्ठं वाक्यं चेदम् उवाच ह ॥२१॥ [N
 दिष्ट्या मे दर्शनं प्राऽऽप्तो नैर्ऋतेन्द्रः सु-दुर्मतिः ।
 १५] वयेनाऽस्य नृ-शंसस्य तुष्टिम् एष्यामि सं-युगे ॥२२॥ [N
 इत्य् उक्त्वा बाणम् आ-कर्णं पूरयित्वा ससर्ज ह ।
 १६] तं राक्षसेन्द्रश् चिच्छेद त्रिभिर् बाणैर् अ-मर्षणः ॥२३॥ [N
 नि-कृत्तं सायकं दृष्ट्वा सौमित्रिः कुपितो भृशम् ।
 १७] त्रासयामास रक्षांसि ज्या-घोषेण महा-बलः ॥२४॥ [N
 N] पूरयन् स महीं शैलान् अर्णवांश् च दिशस् तथा ।
 सौमित्रेर् धनुषो घोषं श्रुत्वा प्रति-भयं तदा ॥२५॥ [N
 १८] वि-सिष्मिये महा-तेजा राक्षसेन्द्रो भृशं बली ।
 स रावणः प्र-कुपितो दृष्ट्वा लक्ष्मणम् अग्र-तः ॥२६॥ [N
 १९] आ-दाय नि-शितं बाणम् इदं वचनम् अब्रवीत् ।

१. रा. फ-प्रजि० ॥ २. म-नास्ति ॥ ३. रा. म-भुद्रे । ४. फ-नास्ति ॥
 ५. म-नास्ति ॥ ६. रा. फ म-भल्लैर् ॥ ७. रा. फ-महाशैलानर्णवं च
 दिशस् । म-महीं सर्वां साकाशां दिशस् ॥ ८. म-नास्ति ॥ ९. रा. फ
 म-अरिदर्पनिसूदनं ।

- तिष्ठ प्राणान् परित्यज्य गमिष्यसि यम-क्षयम् ॥२७॥[N
 २०] पश्य मे नि-शितान् बाणान् अरि-दर्प-निषूदनान् ।
 सितपीताऽमलांस् तीक्ष्णान् मुक्ता-रजत-भूषणान् ॥२८॥[N
 २१] एष ते सूर्य-सङ्काशो बाणः पास्यति शोणितम् ।
 मृग-राड् इव सं-क्रुद्धो नाग-राजस्य शोणितम् ।
 २२] त्यज सर्वाऽऽत्मना बाणं ततस् त्यक्ष्यसि जीवितम् ॥२९॥[N
 ततः स रक्षो-वचनं नि-शम्य
 सु-गर्वितं सं-यति राज-पुत्रः ।
 न चैव चुक्रोध बलस्थिराऽऽत्मा^१
 २३] प्रोवाच चैनं वचनं महाऽऽत्मा ॥३०॥[N
 कर्मणा दर्शयाऽऽत्मानं न वि-कथितुम् अर्हसि ।
 २४] पौरुषेण हि युक्तेन स^२ (१त्वं) वि-कथितुम् अर्हसि ॥३१॥[N
 सर्वाऽऽयुध-समायुक्तो धन्वी रथ-चरे स्थितः ।
 २५] स^३ शरैर्^४ यदि वा शस्त्रैर् दर्शयस्व पराऽऽक्रमम् ॥३२॥[N
 ततः शिरांसि ते^५ बाणैः^६ पातयिष्याम्य^७ अहं रणे^८ ।
 २६] मारुतः काल-पक्वानि फलानीऽव वनस्-पतेः ॥३३॥[N
 अद्य ते मामका बाणास् तप्त-काञ्चन-भूषणाः ।
 २७] पास्यन्ति रुधिरं देहात् सुराऽमृतम्^९ इवोत्थि(द्-स्थि)तम् ॥३४॥[N
 लक्ष्मणस्य वचः श्रुत्वा हेतु-मद्^{१०} वीर्य-संयुतम्^{११} ।
 २८] रावणः परम-क्रुद्धो बाणम् उत्-तमम् आ-ददे^{१२} ॥३५॥[N
 तम् आ-पतन्तं सौमित्रिस् त्रि-धा चिच्छेद लाघवात् ।^{१३}
 २९] रावणः परमाऽमर्षी शर-वर्षेण सोऽभ्य-अयात् ॥३६॥[N
 ततः शर-सहस्रेण सं-च्छाद्य रघु-नन्दनम् ।

१. रा_३-भिन्नेषु नास्ति ॥ २. अ-नास्ति । अतः परमधिकः पाठः— रा_१-
 उवाच तं महातेजा लक्ष्मणं शुभलक्षणम् ॥ ३. रा_१ ल_१ ल_२ व प्र-वर्षन्ते ।
 ४. अ-नास्ति । ५. अ प्र म-नास्ति ॥ ६. म-निशम्य वै । ७. रा_२ फ-० बले
 स्थितात्मा । म-तथैव मुक्ते वचने महात्मा । ८. रा_२ फ म-वेदं ॥ ९. रा_२ फ-तु
 संयुक्तो । म-च यो युक्तो । १०. फ म-न वि० ॥ ११. प्र-सर्वैद् ॥ १२. म-
 बाणैर्वैः । १३. प्र-०ष्यामि भूतले ॥ १४. टि. सन्निवार्यः । १५. रा_२ फ म-
 उत्साहसमन्वितं । १६. रा_१ ल_२-आदधे । १७. म-नास्ति ॥

- ३०] वि-भीषणं च^१ सु-ग्रीवं वानरांश्च चाऽभि-दुद्रुवे ॥३७॥ [N
सं-त्रास्य वानराऽनीकं शर-वर्षैर् महा-भुजः ।
३१] रामम् एवाऽभि-दुद्राव शरैर् अग्निशिखोपमैः ॥३८॥ [N
तम् आ-पतन्तं सहसा प्रत्य-अगृह्णान् महा-भुजः ।
३२] रामोऽपि राक्षस-श्रेष्ठं शरैर् अर्काऽग्नि-सन्निभैः ॥३९॥ [N
N] सं-क्रुद्धयोस् तयोर् आसीत् सं-युगं लोम-हर्षणम् ।
ततः प्र-ववृते युद्धं राम-रावणयोर् महत् ।
३३] जीविताऽन्तकरं घोरं परस्पर-वधैषिणोः ॥४०॥ [N
लाघवं शर-मोक्षं च शर-व्याघातम् एव च ।
३४] आत्मनः प्रति-घातं च दृष्ट्वा रक्षो न^२ विव्यथे^३ ॥४१॥ [N
ततः शर-शतैस्^४ तीक्ष्णै^५ रावणं^६ स प्र-वेगितैः^७ ।
३५] राघवः परमाऽमर्षी^८ प्र-विव्याध महा-बलः^९ ॥४२॥ [N
चचाल पृथिवी सर्वा स-सागर-वन-द्रमा ।^{१०} [७३
३६] तामसं सु-महाघोरं मुमोचाऽस्त्रं सु-दारुणम् ॥४३॥
३७] निर्-ददाह^{११} कपींस् तेन ते^{१२} प्र-पेतुर् मही-तले^{१३} ।^{१४} [८
३८] तान् अनीकान्^{१५} अनेकानि^{१६} रावणस्य शरोत्करैः ॥४४॥
प्रेक्ष्य भग्नानि शत-शो राघवः^{१७} समुप-स्थितः^{१८} । [१०
३९] ददर्श स ततो रामं तिष्ठन्तम्^{१९} अ-पराजितम्^{२०} ॥४५॥ [११३
लक्ष्मणेन सह आत्रा विष्णुना वासवं यथा ।
४०] उल्-लिखन्तम् इवाऽऽकाशम् अव-ष्टभ्य स्व-कं^{२१} धनुः ।

१. ल_१ ल_२ प्र-तु ॥ २. रा_१ ल_१ ल_२ व अ प्र फ म-नास्ति ॥ ३. अतः परमधिकः पाठः—भ-ततोऽभवद्युद्धमनुत्तमं तयोर्महत्तदा रामनिशाच-रेन्द्रयोः । जिगीषतोर्वन्यमृगेन्द्रयोर्वने प्रभिन्नयोर्युथपयोर्यथा भवेत् ॥ ४. रा_१-ततो । ५. रा_२-संगरो रोमहर्षणः । फ-०गो लोमहर्षणः । ६. भ-नास्ति । ७. भ-तदा । ८. प्र म भ-०रजयैषिणोः ॥ ९. भ-रामस्य । १०. म-स दुद्रुवे । भ-प्रचुक्षुभे ॥ ११. भ-शरसहस्रेण । १२. ल_१ ल_२ व अ प्र फ रा_२-व्यवच्छेदं प्र० । म-वज्रवेगप्र० । भ-प्रविच्छेद परेरितं । १३. भ-समरामर्षी । १४. रा_२ फ म भ-विव्याध सुमहा० ॥ १५. भ-०ल दशग्रीवः क्रुद्धश्चैव महाबलः ॥ १६. भ-स द० । १७. भ-प्रयुक्तेन समन्ततः । १८. अतः परमधिकः पाठः—भ-उत्पात रजो भौमं भग्नैस्तत्र प्रधावितैः । सोढुं नैव हि तच्छेकुर्वद्वाणा निर्मितं स्वयम् ॥ १९. भ-०कानि सर्वाणि ॥ २०. रा_१ ल_१ ल_२ व-रावणः । २१. रा_१ ल_१ ल_२ व अ प्र रा_२ फ-पर्यवर्तत । २२. रा_२ फ-रावणः पर्यवस्थितं ॥ २३. रा_१ अ प्र-महद् । फ-स्वयं ।

- N] पद्मपत्रनिभाऽक्षं^१ तं दीर्घ-बाहुम् अरि-दमम् ॥४६॥[१२
 वानरांश् च रणे भग्नान् आ-पतन्तं च रावणम् ।
 ४२] सम्-ईक्ष्य राघवो हृष्टो^२ मध्ये^३ जग्राह तद् धनुः ॥४७॥[१३
 वि-स्फारयितुम् आ-रेभे^४ ततः स पुनर् आऽह्वयत् ।
 ४३] महा-वेगं^५ महा-कार्यं^६ भिन्दन्तम्^७ इव रोदसीं ॥४८॥[१४
 लक्ष्मणस्य च बाणेन राम-विस्फारितेन च ।
 ४४] शब्देन राक्षसास् त्रेसुः^८ पेतुश् चैव^९ सहस्र-शः ॥४९॥[१५
 तयोर्^{१०} इषु-पथं^{११} प्राऽऽप्य राम-लक्ष्मणयोर्^{१२} मृधे^{१३} ।
 ४५] बभूव स यथा राहुः समीपे शशि-सूर्ययोः^{१४} ॥५०॥[१६
 तम् ऐच्छत् प्रथमं योद्धुं लक्ष्मणो नि-शितैः शरैः ।
 ४६] मुमोच धनुर् आ-दाय^{१५} शरान् अग्नि-शिखोपमान् ॥५१॥[१७
 तान् मुक्त-मात्रान् आ-काशे लक्ष्मणेन धनुष्-मता ।
 ४७] बाणैर्^{१६} बाणान्^{१७} महा-तेजा रावणः प्रत्य्-अवारयत् ॥५२॥[१८
 एकम् एकेन बाणेन त्रिभिस् त्रीन् दशभिर् दश ।
 ४८] लक्ष्मणस्य प्रचिच्छेद^{१८} दर्शयन् हस्त-लाघवम् ॥५३॥[१९
 अभ्यति-क्रम्य^{१९} सौमित्रिं रावणः समितिं-जयः ।
 ४९] आ-ससाद रणे^{२०} रामं स्थितं शैलम्^{२१} इवाऽचलम् ॥५४॥[२०
 स सं-ख्ये रामम् आ-साद्य क्रोध-संरक्त-लोचनः^{२२} ।
 ५०] व्य्-असृजच्^{२३} छर-वर्षाणि राघवे राक्षसेश्वरः ॥५५॥[२१
 शर-धारास् ततो रामो रावणाऽम्बुद-निःसृताः^{२४} ।

१. भ-०त्रविशालाक्षं । भ-०त्रमिवाकाशं । फ-०त्रनिकाशाख्यं । २. प्र-
 नास्ति । अतः परमधिकः पाठः—भ-स तु सम्प्रेक्ष्य काकुत्स्थं राघवं रावणो
 युधि । रथेनाभ्यद्रवत्पूर्णं जघान च कपीन् बहून् ॥ ३. भ-भ-राक्षसं । ४. भ-
 क्रुद्धो मृधे । ५. म भ-कार्मुकं । ६. रा-०यित्वा समारेभे । भ-विस्फार्य च मह-
 चापं । ७. भ-रिपुम् । ८. म-०वेगो । ९. म-०यो । भ-महानादं । १०. रा, ल,
 ल, व अ प्र रा, फ म-०दन् । ११. भ-मेदिनीं ॥ १२. भ-तेन न्यपतन्तं ॥
 १३. रा, ल, ल, व अ प्र म-ततो रिपुपथं । भ-तयोः शरपथं । १४. भ-रावणो
 राजपुत्रयोः । १५. भ-चन्द्रसू० ॥ १६. भ-आनम्य ॥ १७. भ-बाणजालैर् ।
 १८. भ-नास्ति ॥ १९. म-च चि० । भ-स चि० ॥ २०. भ-अथाति० । २१. भ-
 ततो । २२. म-मेरुम् ॥ २३. रा-क्रोपसं । २४. भ-असृ० ॥ २५. भ-शरवा-
 तांस्तु तान्नामो रावणेष्वासनिसृतान् ।

- ५१] दृष्ट्वाऽऽपतिताः^१ शीघ्रं^२ भल्लान्^३ जग्राह राघवः^४ ॥५६॥ [२२
ताज्छरौघांस् ततो भल्लैस् तीक्ष्णैश् चिच्छेद सं-युगे^५ ।
- ५२] दीप्यमानान् महा-घोरान्^६ क्रुद्धान् आशीविषान्^७ इव^८ ॥५७॥ [२३
राघवो रावणं सं-ख्ये^९ रावणश् चाऽपि राघवम्^{१०} ।
- ५३] अन्योऽन्यं वि-शिखैस् तीक्ष्णैः^{११} शरैर् अभि-ववर्षतुः^{१२} ॥५८॥ [२४
चैरतुश् च^{१३} ततश् चित्रैर्^{१४} मण्डलैः^{१५} सव्य-दक्षिणैः^{१६} ।
- ५४] बाण-जालैर्^{१७} जिघांसन्ताव्^{१८} अन्योऽन्यम् अ-पराजितौ^{१९} ॥५९॥ [२५
तयोर् भूतानि सं-त्रेसुर्^{२०} युग-पत् सम्प्र-वृत्तयोः ।
- ५५] रौद्रयोः^{२१} सायक-मुचोर्^{२२} यमाऽन्तक-निकाशयोः^{२३} ॥६०॥ [२६
सं-ततं^{२४} वि-विधैर्^{२५} व्योमं^{२६} बभूव नि-शितैः^{२७} शरैः^{२८} ।
- ५६] घनैर् इवाऽऽतपाऽपाये विद्युज्-ज्वाला-समाकुलम्^{२९} ॥६१॥ [२७
समुत्-क्षिप्तम्^{३०} इवाऽऽकाशं बभूव शर-वृष्टिभिः ।
- N] महाऽऽभोगैः^{३१} सुतीक्ष्णाऽग्रैर्^{३२} वज्राऽग्निसदृशाऽऽननैः^{३३} ॥६२॥ [२८
शराऽन्धकारं तौ भीमं^{३४} चक्रतुः सम्-अरे तदा ।
- ५७] गतेऽस्तं तपने देवे गर्जन्^{३५} मेघाव्^{३६} इवोत्थि(द्-स्थि)तौ^{३७} ॥६३॥ [२९
तयोर् युद्धं महा-भीमं^{३८} परस्पर-वधैषिणोः^{३९} ।
- ५८] बभूवोग्रम्^{४०} अ-चिन्त्यं च वृत्र-वासवयोर् इव^{४१} ॥६४॥ [३०
उभौ च^{४२} परमेष्वासाव उभौ शस्त्र-विशारदौ^{४३} ।

१. रा, ल, ल, व अ प्र-ददौ चापं ततः । २. भ-तूर्ण । ३. रा, बल/ज-
ग्राह रावणः ॥ ४. भ-राघवः । ५. प्र म-०घोरान्क्रुद्धानाशीविषोपमान् । भ-
महेष्वासः क्रोधेनाशीविषोपमान् ॥ ६. भ-बाणै रावणो राघवं तथा । ७. भ-समेरे
वीरौ ॥ ८. प्र रा, फ भ-चरितं चित्रं । ९. रा, ०ले । भ-०लं । १०. रा, ०णे ।
भ-णं । ११. भ-बाणवर्षं समीक्षेताम् । १२. म-नास्ति ॥ १३. ल, ल, व-विभ्रेसुर् ।
प्र रा, फ म भ-वित्रेसुर् । १४. रा, ल, ल, व-०योः साकमुत्पत्य । भ-राम-
रावणयोर्युद्धे ॥ १५. भ-छन्नं तैर्निशितैर् । १६. प्र रा, फ म भ-बाणैर् । १७. रा,
फ म-गगनं शितैः भ-गहनं नभः । १८. रा, अ-ज्वालामालास० ॥ १९. रा,
ल, ल, अ प्र म-तदुत्थि० । भ-गवाक्षितम् । २०. भ-महाभोगैः । २१. रा, फ-
०ग्निकृताननैः । म-०ग्निसदृशाननैः । भ-वज्रास्सदृशाननैः ॥ २२. भ-भीमौ ।
२३. रा, ल, ल, व अ प्र रा, फ-जगन् । २४. रा, फ-मेघैरिवावृतं ॥ भ-
मेघाविचोदितौ । २५. म-महाघोरमभवद्वधकाक्षिणोः । भ-०भीममन्योन्यवधका-
क्षिणोः । २६. रा, ल, ल, व अ प्र रा, फ म-धनासाद्यम् ॥ २७. भ-तौ ।
२८. ल, प्र-शास्त्र० । भ-युद्धवि० ।

- ५९] उभौ चाऽस्त्र-विदां^१ श्रेष्ठाव् उभौ युद्धे^२ न चेलतुः^३ ॥६५॥ [३१
 उभौ च^४ येन व्रजतो ययुस्^५ तेन^६ शरोर्मयः ।
 ६०] ऊर्मयः श्वसनाऽऽविद्धा भीमाः सागरयोर् इव ॥६६॥ [३२
 ततः^७ संव्रस्त-चक्रस्^८ तु रावणो लोक-रावणः ।
 ६१] नाराच-मालां रामस्य ललाटे प्रत्य-अमुञ्चत ॥६७॥ [३३
 रौद्र-चाप-प्रमुक्तां तां नीलोत्पल-मयीम्^९ इव ।
 ६२] शिरसा धारयन् रामो न व्यथाम् अध्व-अगच्छत^{१०} ॥६८॥ [३४
 अथ मन्त्रान् अभि-जपन् रौद्रम् अस्त्रम् उद्-ईरयन् ।
 ६३] रामोऽपि जगृहे वाणान् स तदा क्रोध-मूर्च्छितः ॥६९॥ [३५
 N] सं-धायाऽग्नि-शिखा-प्रख्यांश्^{११} चक्री-कृत्य महद् धनुः ।^{१२} [N
 मुमोच च महा-तेजाश् चापम् उद्-यम्य^{१३} वीर्य-वान्^{१४} ॥७०॥ [३५
 ६४] ते शरा राक्षसेन्द्रस्य व्यव-च्छिन्नेन^{१५} वेगिताः । [३६
 N] नि-पेतू रावणस्याऽग्रे वज्राऽशनि-सम-प्रभाः ॥७१॥ [N
 ते महामेघ-सङ्काशे कवचे^{१६} पतिताः शराः^{१७} ।
 ६५] अ-भेद्ये राक्षसेन्द्रस्य^{१८} न^{१९} व्यथां चक्रिरे^{२०} तदा^{२१} ॥७२॥ [३६
 पुनर् एवाऽथ तं रामं रथ-स्थो राक्षसेश्वरः ।^{२२}
 ६६] विव्याध परमाऽस्त्रेण सर्वाऽस्त्र-कुशलो^{२३} रणे ॥७३॥ [३७
 तेह (?कु) त्वा शर^{२४} (?रा) वर्षाणि पञ्च-शीर्षाणा^{२५} (?गो) वोरगाः^{२६} ।
 ६७] श्वसन्तो विविशुर् भूमिं रावणेन^{२७} प्र-चोदिताः^{२८} ॥७४॥ [३८
 नि-हृत्य राघवस्याऽस्त्रं रावणः क्रोध-मूर्च्छितः ।^{२९}

१. रा, ल, ल, व अ प्र-शास्त्र० । रा-शस्त्रभुजां । फ-शस्त्रभृतां ।
 २. म-युद्धबले स्थितौ ॥ ३. भ-हि । ४. म-चक्रतुस्ते । भ-तेन तेन ॥ ५. भ-अथ ।
 ६. रा, -०स्तवक्स् । भ-संसक्तहस्तस् ॥ ७. भ-०लसमप्रभां । ८. भ-प्रत्यपद्यत ॥
 ९. भ-ततस्त्वभिजपन्मन्त्रं रौद्रास्त्रं समुदीरयन् । शरांश्चैव समाधत्त रामः क्रोधसम-
 न्वितः ॥ १०. प्र रा, फ-०याशीविषप्र० । ११. म भ-नास्ति । १२. भ-
 आकृष्य । १३. ल-वेगवान् ॥ १४. प्र-नास्ति । १५. भ-रावणस्य रणे रामः
 शरानग्निशिखोपमान् । राघवेण प्रयुक्तास्ते कवचे निशिताः शराः ॥ १६. भ-
 अभेद्यकवचावृते । १७. प्र-नास्ति । भ-तु । १८. भ-चक्राहवे । १९. भ-नास्ति ।
 २०. रा, सर्वासु कुशलं । ल, ल, व अ प्र-०खकुशलं । २१. भ-अताडयन्महास्त्रेण
 गांधर्वेण महाबलः ॥ २२. रा, फ भ-बाणरूपाणि । २३. रा, अ प्र-०शीर्षा
 इवो । भ-०शीर्षा महोरगाः । टि-वा=इव । २४. रा, -०न प्रयोजिताः । भ-
 रामेण प्रतिचो ॥ २५. म-नास्ति ।

- ६८] आसुरं सु-महाघोरम् अन्यद् अस्त्रं मुमोच^१ हं ॥७५॥ [३९
 व्याघ्र-सिंह-मुखान् बाणान् काक-कङ्क-मुखांस्^२ तथा ।
 ६९] गृध्र-दीप्ताऽऽननांश् चाऽपि^३ सृगाल-वदनान्^४ शितान् ॥७६॥ [४०
 ईहामृग-मुखांश् चाऽपि^५ व्यादिताऽऽस्यान् भयाऽऽवहान्^६ ।
 ७०] पञ्चाऽऽस्याल् लेलिहानांश् च ससर्ज^७ वि-विधाञ्छरान् । [४१
 ७१उ] रामं प्रति महा-तेजाः क्रुद्धः^८ सर्प^९ इव श्वसन् ॥७७॥ [४२उ
 आसुरेण समा-विष्टः^{१०} (ःद्रः) सोऽस्त्रेण^{११} युधि राघवः ।
 ७२] ससर्जाऽस्त्रं महोत्साहः^{१२} पावकं पावकोपमः^{१३} ॥७८॥ [४४
 अग्नि-दीप्त-मुखान् बाणांश् चन्द्र-सूर्य-मुखांस्^{१४} तथा ।
 ७३] चन्द्राऽर्धचन्द्र-वक्त्रांश्^{१५} च^{१६} धूम-केतु-निभान् अपि ॥७९॥ [४५
 ग्रह-नक्षत्र-वक्त्रांश्^{१७} च महोल्का-मुख-संस्थितान् ।
 ७४] विद्युज्-जिह्वांस् तथा^{१८} चाऽन्यान्^{१९} वि-ससर्ज^{२०} शिताञ्छरान् ८०॥ [४६
 ते रावण-शरा घोरा राघवाऽस्त्रेण^{२१} मोहिताः^{२२} ।
 ७५] वि-लयं जग्मुर् आ-काशे विनि-कृत्ताः^{२३} सहस्र-धा^{२४} ॥८१॥ [४७
 तद् अस्त्रं नि-हतं दृष्ट्वा रामेणाऽक्लिष्ट-कर्मणा ।
 ७६] दृष्ट्वा नेदुस् ततः सर्वे हरयः काम-रूपिणः ॥८२॥ [४८
 इत्यार्षे रामायणे युद्ध-काण्डे^{२५} राम-रावणयोर् अस्त्र-युद्धं
 नामाऽष्टासप्ततितमः सर्गः ॥ ७८ ॥

१. रा. फ भ-समाददे ॥ २. रा. ल. ल. व अ प्र-काकगृध्रमु० । ३. भ-
 चैव । ४. म-०नांस्तथा । भ-वराहवदनांस्तथा ॥ ५. रा. फ म भ-चान्यान् । ६. म-
 महाभयान् । ७. भ-निशितान् । ८. म-नास्ति । अतः परमधिकः पाठः—रा. फ
 भ-खरान्खरमुखांश्चान्यान् वराहमुखसंस्थितान् । कूर्मकुक्कुटवक्त्रांश्च
 मकराशीविषाननान् ॥ एतांश्चान्यांश्च मायाभिः ससर्ज विविधाञ्छरान् ॥
 ९. रा. ल. ल. व अ-शुद्धः सर्प । रा. महासर्प । १०. ल. ल. व अ प्र-शस्त्रेण ।
 ११. भ-महातेजाः । १२. भ-दिव्यमुत्तमम् ॥ १३. रा. ल. ल. व अ प्र रा. फ-
 ०र्यसमांस् । भ-सूर्यवायुमु० । १४. भ-०र्धवक्त्रान्विमलान् ॥ १५. रा. ल. ल. व
 अ प्र रा. फ म-०वर्णांश् । १६. रा. फ म भ-तथैवान्यान् । १७. रा. फ-ससर्ज
 निशितान् । म भ-ससर्ज विविधाञ् । १८. भ-राववस्त्र समीपतः । १९. भ-
 जघ्नुश्चैव । २०. फ म भ-०स्त्रशः ॥ २१. अतः परमधिकः पाठः—भ-सुग्रीव-
 प्रमुखा वीराः सर्वे ते प्रत्यपूजयन् ॥ २२. प्र भ-लंकाकांडे । म-युद्धपर्वणि ॥

[वं-८०] = [एकोनाऽशीतितमः सर्गः] = [दा-१०१]

अस्त्रेणाऽस्त्रं प्रति-हतं दृष्ट्वा रामेण रावणः ।

१] क्रोधं तु द्वि-गुणं चक्रे क्रोधात् स^१ तद्-अनन्तरम् ॥१॥ [१

मयेन माया-विहितं^२ रौद्रम् अस्त्रं महा-बलः ।

२] उत्-स्रष्टुं^३ रावणो घोर्^४ राघवायोपचक्रमे^५ ॥२॥ [२

ततः^६ प्राऽऽसाश् च निष्-पेतुर् गदाश् च मुसलान्य^७ अपि ।

३] कार्मुका दीप्यमानाश् च^८ वज्र-धाराश्^९ च^{१०} सर्व-शः ॥३॥ [३

मुद्गराः कूट-यन्त्राणि^{११} दीप्ताश् चाऽशनयस् तथा ।

४] निष्-पेतुर् वि-विधास् तीक्ष्णा^{१२} वाता इव युगाऽत्यये^{१३} ॥४॥ [४

ततस् तद्^{१४} राघवः शीघ्रम्^{१५} अस्त्रम् अस्त्र-विदां^{१६} वरः ।

५] जघान परमाऽस्त्रेण गान्धर्वेण महा-द्युतिः ॥५॥ [५

ततश् चक्राणि निष्-पेतुर् भास्वराणि^{१७} महांति^{१८} च^{१९} ।

७] कार्मुकाद् भीम-वेगानि^{२०} राघवस्य महाऽऽत्मनः^{२१} ॥६॥ [७

तैर् आसीद् गगनं व्याप्तं^{२२} संपतद्भिस् तमो-नुदैः ।

८] भासिताः^{२३} सर्व-लोकाश् च^{२४} चन्द्राऽऽदित्य-ग्रहैर् इव ॥७॥ [८

तैः स^{२५} चिच्छेद^{२६} तान् वागान् अस्त्राणि^{२७} वि-विधानि^{२८} च ।

९] आ-युधानि वि-चित्राणि रावणस्य चमू-मुखे ॥८॥ [९

तद् अस्त्रं नि-हतं^{२९} दृष्ट्वा रावणो राक्षसेश्वरः^{३०} ।

१०] विव्याध नि-शितैर्^{३१} बाणै रामं सर्वेषु मर्मसु ॥९॥ [१०

स विद्धो बहुभिर् बाणैर् महा-कार्मुक-निःसृतैः^{३२} ।

१. भ-अस्त्रं ससर्ज ह ॥ २. भ-विहितं रौद्रमन्यदस्त्रं महाद्युतिः । ३. भ-सुघोरं । ४. भ-भीमं । ५. भ-०वाय महात्मने ॥ ६. भ-शूलाः । ७. रा. फ-मुशलानि । ८. रा. फ म भ-च । ९. रा. फ म भ-०नानि । १०. रा. फ म भ-०राणि ॥ ११. रा. फ म-कूटजालानि । भ-कूटसंज्ञाश्च । १२. रा. फ-तीव्रा । १३. रा. फ-युगक्षये ॥ १४. भ-तु । १५. भ-श्रीमानस्त्रशस्त्रविदां । १६. अतः परमधिकः पाठः-भ-तदस्त्रं निहतं दृष्ट्वा राघवेण महात्मना । पैशाचं सुमहातेजाः सोऽन्यदस्त्रमुदैरयत् ॥ १७. ल. ल. अ रा. फ-भासुराणि । १८. भ-महात्मनः । १९. भ-०वेगस्य दशग्रीवस्य रक्षसः ॥ २०. रा. फ म-हृष्टैः । २१. भ-पतद्भिः स्वर्गलोकेभ्यश्च ॥ २२. रा. फ-निचि० । २३. रा. फ-शूलानि मुशलानि । २४. भ-नास्ति । २५. रा. फ-विहतं । २६. भ-राक्षसाधिपः । २७. भ-दशभिर् ॥ २८. भ-सोतिविद्धः शितैर्बाणै रामः सर्वेषु मर्मसु । २९. भ-दशभिर् ॥ २८. भ-सोतिविद्धः शितैर्बाणै रामः सर्वेषु मर्मसु ।

- ११] रावणेन महा-तेजा न प्राऽकम्पत^१ राघवः^२ ॥१०॥ [११
ततो विव्याध गात्रेषु सर्वेषु समिति-जयः ।
१२] रामः सु-संरब्धतरो रावणं नि-शितैः शरैः ॥११॥ [१२
वि-भीषणश् च साऽमात्यः सु-ग्रीवश् च स-सैनिकः^३ ।
N] प्रेक्षकाः सम्-अपद्यन्त दश-ग्रीवस्य सैनिकाः ॥१२॥ [N
एतस्मिन् अन्तरे क्रुद्धो राघवस्याऽनु-जो बली ।
१४] लक्ष्मणः सायकान् सप्त जग्राह पर-वीर-हा ॥१३॥ [१३
तैः सायकैर् महा-वेगै रावणस्य महा-द्युतेः^४ ।
१५] ध्वजं मनुष्य-शीर्षं च तदा^५ चिच्छेद वीर्य-वान् ॥१४॥ [१४
सारथेश् चैव^६ बाणेन^७ शिरो ज्वलित-कुण्डलम्^८ ।
१६] जहार लक्ष्मणः श्री-मान् रथाद्^९ आशु पपात च^{१०} ॥१५॥ [१५
कृष्यमाणं^{११} तु^{१२} चिच्छेद धनुर् गजकरोपमम् ।
१७] लक्ष्मणो राक्षसेन्द्रस्य पञ्चभिः पञ्चभिः^{१३} शरैः^{१४} ॥१६॥ [१६
नील-मेघ-निभांश् चाऽस्य^{१५} सद्-अश्वान् पर्वतोपमान् ।
१८] नि-जघान^{१६} तदा वेगाद् रावणस्य^{१७} वि-भीषणः^{१८} ॥१७॥ [१७
हताऽश्वो^{१९} वेग-वान्^{२०} वेगाद् अव-प्लुत्य^{२१} महा-रथात्^{२२} ।
१९] क्रोधम् आऽहारयत्^{२३} तीव्रं^{२४} भ्रातरं प्रति रावणः ॥१८॥ [१८

१. भ-मनागप्यकंपत ॥ २. अतः परमधिकः पाठः—भ-यथा प्रावृषि मेघो वै धारावर्यं विमुंचति । एवं रामो महात्मा तु बाणवर्षं व्यमुंचत ॥ पूरयन् शरवर्षेण गगनं मेदिनीं तथा । अभिनच्च रथं रामः सपताकध्वजं तथा ॥ स रथो राक्षसेन्द्रस्य रामेणाभ्याहतः शरैः । साश्वः सारथि-नोपेतः सध्वजः पतितो भुवि ॥ पदातिर्नष्टसंज्ञश्च कृतो वै रक्षसां पतिः । निमेषान्तरमात्रेण सज्जमन्यं रथोत्तमम् ॥ आरुरोह ततः शीघ्रं रावणो राक्षसाधिपः । मायया विहितैर्वाणै रामं विव्याध संयुगे ॥ ३. अ-वस्य च सैनिकाः । ४. म-नास्ति । ५. भ-नास्ति ॥ ६. म-दुरात्मनः । भ-व्युतिः । ७. व प्र रा३ फ म भ-तस्य । ८. भ-सायकैः ॥ ९. रा३ ल३ ल३ व अ-चैकवा० । १०. ल३ ल३ व-०तमंड० । ११. रा३ ल३ ल३ व अ प्र-०इषुम-थांतरं । म-नास्ति । भ-आशु पपात सः ॥ १२. भ-नाम्यमानं च । १३. रा३ फ म भ-पंचपर्वभिः ॥ १४. म-०निकासाश्च । भ-०भांश्चैव । १५. रा३ फ म-०न महावेगान्ना० । भ-जघान गदया तत्र रथे भ्रातुर ॥ १६. रा३ ल३ ल३ व अ प्र-रथे स्थितान् । १७. रा३ फ म-०श्वाद् । १८. म-तु तदा । १९. भ-आप्लुत्य स महारथः । २०. भ-आहावयांचके ॥

ततस् तु स' महा-शक्ति' दीप्ताम् अग्नि-शिखाम् इव ।
 २०] वि-भीषणाय चिक्षेप राक्षसेन्द्रः प्रताप-वान् ॥१९॥ [१९
 २१] अ-प्राऽऽप्ताम् एव तां बाणैस् त्रिभिश् चिच्छेद राघवः । [२०पू
 तां दृष्ट्वा नि-हतां शक्तिं राघवेण महाऽऽत्मना । [N
 २२] उद्-अतिष्ठन् महा-नादो वानराणां रणे तदा ॥२०॥ [२०उ
 २१उ] सा पपात त्रि-धा छिन्ना शक्तिः कनक-भूषणा ।
 N] स-विस्फुलिङ्गा ज्वलिता महोल्केव नभश्-च्युता ॥२१॥ [२१
 ततः स' राक्षसेन्द्रोऽन्यां कालेनाऽपि दुरा-सदाम् ।
 २३] मुमोच' विपुलां शक्तिं दीप्यमानां' स्व-तेजसा ॥२२॥ [२२
 सा' प्र-मुक्ता' बल-वता रावणेन' दुर-आत्मना ।
 २४] जज्वाल सु-महावेगा' दिवि' सौदामिनी यथा ॥२३॥ [२३
 एतस्मिन् अन्तरे वीरो लक्ष्मणस् तं वि-भीषणम् ।
 २५] प्राण-संशयम् आ-पन्नं तूर्णम् एवाऽभ्य-अपद्यत ॥२४॥ [२४
 तं मुमोचयिषुर् वीरश् चापम् उद्-यम्य' लक्ष्मणः ।
 २६] रावणं शक्ति-हस्तं तं शर-वर्षैर् अवाऽकिरत् ॥२५॥ [२५
 कीर्य-माणः शरौघेण वि-सृष्टेन महाऽऽत्मना ।
 २७] न प्र-हर्तुं मनश् चक्रे विमुखी-कृत-विक्रमः ॥२६॥ [२६
 मोक्षितं भ्रातरं दृष्ट्वा लक्ष्मणेन स रावणः ।
 २८] लक्ष्मणाऽभिमुखो' भूत्वा ततो' वचनम् अब्रवीत् ॥२७॥ [२७
 रक्षितस् ते बल-श्लाघिन्' यस्माद् एष वि-भीषणः ।
 २९] वि-मुच्य राक्षसं तस्मात् त्वयि शक्तिः पतिष्यति ॥२८॥ [२८
 एषा ते हृदयं भित्त्वा शक्तिर् बहिर्ण-लक्षणा ।

१. अ-वर्ज-सुम० । २. भ-ततः शक्ति महाबाहुर् दीप्तां दीप्तमिवाशनिं ॥
 ३. भ-बाणैर्दीप्तमिव महाशनिं । ४. भ-उत्तस्थौ सुमहान्नादो । ५. रा. फ-
 महात्मनां । भ-चमूमुखे ॥ ६. रा. फ-भिन्ना । ७. भ-कांचनमालिनी । ८. भ-
 नास्ति ॥ ९. प्र रा. फ म भ-संभाविततरां । १०. रा. फ म भ-जग्राह
 विमलां । ११. ल.-राघवेण महात्मना । ल. अ-नां सुते० । १२. रा. फ म-
 सोत्तोलिता । भ-सा पीडिता । १३. प्र-अत आरभ्य २४-शश्वोकस्य प्रथमपादपर्यंतं
 नास्ति । म भ-०णेन महात्मना । १४. भ-०हातेजा व्योम्नि ॥ १५. भ-
 अभ्युपपद्यत ॥ १६. रा. फ म-संयम्य । भ-आनम्य ॥ १७. म-०तनिश्चयः ।
 १८. भ-०खं तिष्ठन्निदं ॥ १९. भ-०श्लाघ्य ॥

- ३०] मद्-बाहु-बल-वेगेन^१ प्राणान् आ-दाय यास्यति ॥२९॥ [२९
इत्य् एवम् उक्त्वा तां शक्तिम् अष्ट-घण्टां^२ महा-स्वनाम्^३ ।
३२] मयेन माया-विहिताम् अ-मोघां^४ शत्रु-तापिनीम् ॥३०॥ [३०
लक्ष्मणाय समुद्-दिश्य ज्वलन्तीम् इव^५ तेजसा ।
३३] रावणः परमः क्रुद्धश् चिक्षेप च ननाद च ॥३१॥ [३१
सा क्षिप्ता भीम-वेगेन वज्राऽशनि-सम-प्रभा^६ ।
३४] शक्तिर् अभ्याऽपतद्^७ वेगाल् लक्ष्मणं रण-मूर्धनि ॥३२॥ [३२
ताम् अनुव्याऽहरच् छक्तिम् आ-पतन्तीं स राघवः ।
३५] स्वस्त्य् अस्तु लक्ष्मणायेति^८ मोघा भव हतोद्यमा^९ ॥३३॥ [३३
३६उ] न्य-अपतत् सा महा-वेगा लक्ष्मणस्य^{१०} महोरसि^{११} ।
जिह्वेवोरग-राजस्य दीप्यमाना महा-द्युतिः ॥३४॥ [३५
३७] ततो रावण-वेगेन सु-दूरम्^{१२} अव-गाढया^{१३} ।
शक्त्या^{१४} निर्भिन्न-हृदयः^{१५} पपात भुवि लक्ष्मणः ॥३५॥ [३६
३८] तद्-अवस्थं समीप-स्थो लक्ष्मणं वीऽऽक्ष्य^{१६} राघवः ।

१. भ-मद्बाहुपरिघोत्सृष्टा । २. रा, अ-नास्ति । अतः परमधिकः पाठः—भ-
एवमुक्त्वा दशग्रीवो रथस्थो राज्ञेऽश्वरः । प्रगृह्य रोषताम्राक्षः शक्तिं
बालार्कसन्निभाम् ॥ कृशानुज्वलिताकारां युगांतोल्कासमद्युतिम् । विस्फुल्लिग-
सहस्राणि तां च वै शक्तिमुत्तमाम् ॥ विकिरन्तीं महत्प्रेक्ष्य घंटाशतनिना-
दिताम् । दृष्ट्वैव ज्वलितां शक्तिं देवताः क्षोभमागताः ॥ आदित्यो निष्प्रभ-
श्चासीन्मन्दतेजश्च पावकः । शक्तिं सुमहतीं दृष्ट्वा नक्षत्राणि प्रदुद्रुवुः ॥
गगनं चांतरिक्षं च मही चैव प्रकंपिता । यक्षा भूताः पिशाचाश्च तथा
विद्याधरोरगाः ॥ चकंपिरे भयत्रस्ता दृष्ट्वा शक्तिं समुद्यताम् । प्रतिस्त्रोतः
प्रवृत्ताश्च गंतुं वै निम्नगास्तदा ॥ हाहाभूतमिदं सर्वं दृष्ट्वा शक्तिं समुद्यताम् ।
अप्यादाय शुभां शक्तिं लक्ष्मणं रावणोऽब्रवीत् ॥ सुदृष्टः क्रियतां लोको
लक्ष्मण त्वं हि तापसः । स्मर त्वं मातापितरौ भार्या च सुहृदस्तथा ॥
राममामन्त्रय क्षिप्रं सुग्रीवं च विभीषणम् । अस्माह्लोकादमुं लोकमचिरात्त्वं
गमिष्यसि ॥ कार्तिकेयं कुमारं हि समाराध्य पुरा भृशम् । सम्प्राप्तेयं मया
शक्तिरेकशत्रुविनाशिनी ॥ ३. रा, ल, ल, व अ प्र-त्वष्टृवाणम० ।
४. रा, फ म-०त्रुनाशिनी । भ-एकशत्रुविनाशिनी ॥ ५. भ-स्वेन ॥ ६. प्र रा-
०समस्वना ॥ ७. रा, फ म भ-अभ्यप० ॥ ८. प्र-राघवायेति । ९. भ-महाद्युते ।
१०. अतः परमधिकः पाठः—भ-इत्येवं ध्यायतस्तस्य राघवस्य महात्मनः ॥
११. ल, -०णं रणमूर्धनि ॥ १२. रा, ल, ल, व अ प्र-सा वेगेन जगाम यत् ॥
१३. रा, फ म-वर्ज-शक्तिनि० ॥ १४. प्र रा, फ म-प्रेक्ष्य ।

आतृ-स्नेहेन मनसा^१ विषण्ण-वदनोऽभवत् ॥३६॥ [३७
 ३९] स मुहूर्तम् इव^२ ध्यात्वा^३ बाष्प-व्याकुल-लोचनः ।
 बभूव संरब्ध-तरो युगान्ताऽग्निर् इवोत्थि (द्-स्थि) तः^४ ॥३७॥ [३८
 ४०] न वि-वादस्य^५ कालोऽयम् इति सं-चिन्त्य राघवः । [३९पू
 ततस् तु नि-शितैर् बाणैर् वीरो दशरथाऽऽत्मजः ।^६ [N
 ४१] चक्रे सु-तुमुलं युद्धं रावणस्य वधे^७ वृतः^८ ॥३८॥ [३९पू

हृत्पार्श्वे रामायणे युद्ध-काण्डे^९ लक्ष्मण-शक्ति-भेदो^{१०}
 नामैकोनाशीतितमः सर्गः ॥ ७९ ॥

[वं-८१] = [अशीतितमः सर्गः] = [दा-१०१]

तं ददर्श तदा^{११} रामः शक्त्या^{१२} निर्-भिन्नम्^{१३} आ-हवे ।
 १] लक्ष्मणं रुधिराऽऽदिग्धं स-पन्नगम् इवाऽचलम्^{१४} ॥१॥ [४०
 २पू] ताम्^{१५} अस्मै^{१६} प्र-हितां शक्तिं रावणेन वलीयसा^{१७} ।
 यत्नेन^{१८} ते^{१९} हरि-श्रेष्ठा न शेकुर् अप-कर्षितुम् ॥२॥
 ३] अर्दितं^{२०} चैव बाणौघैः^{२१} क्षिप्र-हस्तेन रक्षसा । [४१
 N] सौमित्रिं^{२२} चैव भित्त्वा सा विवेश^{२३} धरणी-तलम् ॥३॥ [४२
 तां कराभ्यां परा-मृष्य रामः शक्तिं भयाऽऽवहाम् ।
 ४] वमज्ज सम्-अरे^{२४} क्रुद्धो बल-वान्^{२५} अप-कृष्य च^{२६} ॥४॥ [४३

१. भ-महता विषण्णहृदयोभवत् ॥ २. भ-अनुध्यात्वा । ३. भ-इव ज्वलन् ॥
 ४. रा, अ-विवादस्य । ५. म-नास्ति । ६. रा, वधे कृतः । रा, फ-वधे युतः ।
 भ-वधोद्यतः । ७. अतः परमधिकः पाठः—भ-स तं ममंथाशु सरथध्वजं च
 दशाननं बाणगणेन राघवः । प्रपूरयामास नभश्च संयुगे शरार्दितश्चापि मुमोह
 रावणः ॥ म-भ-भिन्नेषु-स कीर्यमाणः शरजालवृष्टिभिर्महात्मना दीप्तधनुष्मता
 रणे । ततोऽपसर्पद्रुणसन्निकर्षाद्यथानिलेनाभिहतो बलाहकः ॥ ८. रा, प्र
 भ-लंकाकाण्डे । म-युद्धपर्वणि । ९. रा, शक्त्यभिघातो । भ-शक्तिभेदः ॥
 १०. भ-ततो । ११. अ-शक्तिनि० । १२. रा, ल, ल, व अ प्र-इवानलं ॥
 १३. रा, ल, ल, व अ प्र-तेनास्मै । म-तां तस्य । भ-तामस्य । १४. अतः
 परमधिकः पाठः—भ-सुग्रीवोऽथाऽगदश्चैव तथा हनूमदादयः ॥ १५. भ-
 यत्नेनैते । १६. रा, ल, अ प्र म भ-अर्दितान् । १७. रा, ल, ल, व अ-ते बाणैः ।
 १८. भ-लक्ष्मणं चापि सा भित्त्वा प्रविष्टा ॥ १९. भ-बलवान् । २०. रा, ल, ल,
 व फ म-० कर्ष च । भ-निश्चकर्ष च वीर्यवान् ॥

- तस्य निष्-कर्षतः^१ शक्तिं नाराचान् दीप्त-तेजसः^२ ।
 ५] नि-चखान दश-ग्रीवः सर्व-गात्रेषु^३ वीर्य-वान्^४ ॥५॥ [४४
 अ-चिन्तयित्वा तान् बाणान् समुत्था(द्-स्था)प्य च लक्ष्मणम् ।
 ६] अत्रवीद् धनु-मन्तं च सु-ग्रीवं चैव^५ वानरम्^६ ॥६॥ [४५
 लक्ष्मणं सम्परि-ष्वज्य नीत्वा चैव स्वम् आ-लयम् ।
 N] कुरुध्वं स्तोककस्येव^७ घर्माऽन्ते^८ मेऽद्य^९ दर्शनम् ॥७॥ [४६
 अस्मिन् मुहूर्ते न चिरात् सत्यं प्रति-शृणोमि^{१०} वः ।
 १०] अ-रावणम् अ-रामं वा जगद् द्रक्ष्यथ वानराः^{११} ॥८॥ [४७
 राज्य-नाशं^{१२} वने वासं दण्डके परि-सर्पणम्^{१३} ।
 १५] वैदेह्याश् च पराऽऽमर्षं^{१४} रक्षोभिश् च समा-गमम्^{१५} ॥९॥ [४८
 एतद् दुःखं महा-घोरं क्लेशं च^{१६} निरयोपमम्^{१७} ।
 १६] त्यक्ष्यामि सर्वम् एवाऽहं^{१८} हत्वैमं राक्षसं^{१९} रणे ॥१०॥ [४९
 यद्-अर्थं वानरं सैन्यं समा-नीतम्^{२०} इदं मया ।
 १७] सु-ग्रीवश् च कृतो राजा तं हनिष्यामि रावणम् ॥११॥ [५०
 यद्-अर्थं सागरः क्रान्तः सेतुर्^{२१} बद्धश्च^{२२} च सागरे^{२३} ।
 १८] सोऽयम् अद्य रणे^{२४} पापश् चक्षुर्-विषयम् आ-गतः ॥१२॥ [५१
 चक्षुर्-विषयम्^{२५} आ-गत्य^{२६} नाऽयं जीवितुम् अर्हति ।
 १९] दृष्टिं दृष्टि-विषयेव सर्पस्य समुपाऽऽगतः^{२७} ॥१३॥ [५२

१. रा२-कर्षतः । २. रा१-०सा । ३. रा१ ल१ ल२ व अ-सर्वायुधवि-
 शारदः ॥ ४. भ-अथ वानरान् । ५. अतः परमधिकः पाठः—भ-लक्ष्मणं परि-
 चार्येह तिष्ठत प्लवगर्षभाः । परिवृत्याप्रमादेन रक्षितव्यो महाबलः ॥ परा-
 क्रमस्य कालोऽयं संप्राप्तो मे चिरेक्षितः । अयं स रावणः पापः पापी पाप-
 विनिश्चयः ॥ अग्रतो मे स्थितो युद्धे घर्माति मेघवन्नदन् । स्तोकका इव
 मेघानां तदीक्ष्वं समागमम् ॥ ६. प्र भ-नास्ति । ७. रा१ ल१ ल२ व अ-
 ०कस्याद्य । रा२ फ-चातक० । ८. रा१ ल१ व-घर्मार्थं बत । ल२-०र्थं तव । अ प्र
 रा२-०न्ते मेघद० । ९. म भ-नास्ति ॥ १०. प्र-परिवृणोमि । ११. भ-यूथपाः ॥
 १२. म-राष्ट्रभंगं । भ-राज्यभ्रंशो । १३. भ-परिधावनम् । १४. भ-०र्षो ।
 १५. भ-०मः ॥ १६. रा१ ल१ ल२ व अ प्र-वातरयो० । १७. भ-अद्याहं तं हत्वा
 रावणं ॥ १८. रा१ ल१ ल२ व अ प्र-समीचीनम् । १९. भ-नास्ति ॥ २०. प्र
 म भ-सेतुबन्धश्च । २१. म-वानरैः । २२. रा१ ल१ ल२ व अ प्र फ-हतः ॥
 २३. प्र रा२ फ-०यमागम्य । भ-मच्छुर्विषयं प्राप्य । २४. रा१ व-समजायत ।
 रा२ फ म-मम मानदाः ॥

- सुखं पश्यतं^१ दुर्-धर्मा^२ युद्धं^३ वानर-पुङ्गवाः ।
 २०] आ-सीनाः पर्वतस्याऽग्रे^४ ममेदं^५ रावणस्य च ॥१४॥ [५३
 अद्य रामस्य राम-त्वं सं-पश्यन्त्व^६ अत्र^७ सं-युगे ।
 २१] त्रयो लोकाः स-गन्धर्वाः स-महेन्द्राः^८ स-चारणाः^९ ॥१५॥ [५४
 अद्य कर्म करिष्यामि यत् लोकाः स-चराऽचराः ।
 २२] स-देवाः कथयिष्यन्ति यावद् भूमिर् धरिष्यति^{१०} ॥१६॥ [५५
 एवम् उक्त्वा शितैर् वाणैस् तप्त-काञ्चन-भूषणैः^{११} ।
 २३] आ-जघान रणे रामो दश-ग्रीवं समा-हितः^{१२} ॥१७॥ [५६
 अथ प्र-दीप्तैर् नाराचैर्^{१३} मुसलैर्^{१४} इव रावणः ।
 २४] अभ्य-अवर्षत् तदा रामं धाराभिर् इव तोय-दः ॥१८॥ [५७
 राम-रावण-मुक्तानाम् अन्योऽन्यम् अभि-धावताम्^{१५} ।
 २५] शराणां^{१६} च^{१७} शराणां च बभूव तुमुलः स्वनः ॥१९॥ [५८
 ते वि-कीर्णा^{१८} वि-शीर्णा^{१९} वा^{२०} राम-रावणयोः शराः^{२१} ।
 २६] अन्तरिक्षात् प्रदीप्ताऽग्रा नि-पेतुर् धरणी-तले^{२२} ॥२०॥ [५९
 तयोर् ज्या-तल-निर्वोषो राम-रावणयोर् युधि^{२३} ।
 २७] त्रास-कः^{२४} सर्व-भूतानां स बभूवाऽद्भुतो^{२५} महान्^{२६} ॥२१॥ [६०
 स कीर्यमाणः शर-जाल-वृष्टिभिर्
 महौजसा^{२७} दीप्त-धनुष्मता रणे ।
 भयात् प्र-दुद्राव सम्-एत्य रावणो
 N] यथाऽनिलेनाऽभि-हतो बलाहकः ॥२२॥ [६१
 इत्यार्षे रामायणे युद्ध-काण्डे^{२८} रावण-विद्रावणं^{२९} नामाऽशीतितमः सर्गः^{३०} ॥ ८० ॥

१. भ-पश्यन्तु । २. रा, ल ल, व अ प्र-०र्षं युद्धे ।
 ३. भ-पर्वताग्रेषु । ४. रा, ल, ल, व अ म-०नास्ति ॥ ५. भ-पश्यन्तु
 मम । ६. भ-सहदेवर्षिचारणाः ॥ ७. रा, ल, ल, व अ प्र-भविष्यति ॥
 ८. व-नास्ति ॥ ९. रा, फ म भ-०हितैः ॥ १०. रा, ल, ल, व अ-मुसलैर् ।
 भ-मुष्टु० । ११. अतः परमधिकः पाठः—भ-ततो युद्धं समभवद्रामरावणयो-
 स्तदा ॥ १२. भ-अभिनिघ्नताम् । १३. भ-समस्तानां ॥ १४. प्र रा, फ-विकीर्णा ।
 म-विस्तीर्णा । भ-छिन्नाश्च । १५. प्र फ-विप्रकीर्णा । भ-विकीर्णाश्च । १६. भ-
 तदा । १७. भ-वसुधातले ॥ १८. भ-तदा । १९. रा, म भ-त्रासनः । २०. म
 भ-०तोपमः ॥ २१. प्र रा, फ म भ-महात्मना । २२. अ-नास्ति ॥ २३. प्र भ-
 लंकाकाण्डे । म-युद्धपर्वणि । २४. भ-रावणापक्रमणं ॥

[वं-८२-८५]=[एकाऽशीतितमः सर्गः] =[दा-१०२]

- स दत्त्वा^१ सु-महद्^२ युद्धं राघवस्य^३ निशा-चरः ।^४ [२५
 १] द्वन्द्व-युद्ध-परिश्रान्तस्^५ ततोऽप-क्रम्य^६ वै^७ स्थितः ॥१॥ [N
 सन्नि-कर्षाद् अप-क्रान्ते किं-चित्^८ तस्मिन् निशा-चरे । [N
 २] वि-श्राम्यन्तं समा-लक्ष्य सु-षेणं राघवोऽब्रवीत्^९ ॥२॥ [२३
 एषं रावण-वेगेन लक्ष्मणः पातितो^{१०} भुवि ।
 ३] सर्प-वच्^{११} चेष्टते^{१२} वीरो मम शोकम् उद्-ईरयन् ॥३॥ [३
 शोणिताऽऽर्द्रम् इमं वीरं प्राणात्^{१३} प्रिय-तरं^{१४} मम ।
 ४] पश्यतो वत^{१५} का शान्तिर्^{१६} योद्धुं पर्याकुलाऽऽत्मनः ॥४॥ [४
 अयं हि समर-श्लाघी भ्राता मे शुभ-लक्षणः ।
 ५] यदि पञ्च-त्वम् आ-पन्नः किं मे प्राणैर्^{१७} जयेन वा ॥५॥ [५
 मञ्जतीऽव हि मे वीर्यं भ्रश्यतीऽव कराद् धनुः ।
 ६] परि-षीदन्ति मे प्राणा दृष्टिर्^{१८} बाष्प-वशं गता ॥६॥ [६
 चिन्ता मे वर्धते तीव्रा मुमूर्षा चोप-जायते ।
 ७] अ-जेयं नि-हतं दृष्ट्वा लक्ष्मणं^{१९} रण-मूर्धनि ॥७॥ [७
 तन् न युद्धेन^{२०} मे^{२१} कार्यं न प्राणैर्^{२२} न च सीतया ।
 ८] भ्रातरं नि-हतं दृष्ट्वा^{२३} लक्ष्मणं पांसु-गुण्ठितम् ॥८॥ [१०
 किं मे युद्धेन किं प्राणैर्^{२४} युद्ध-कार्यं न विद्यते ।
 ९] यत्राऽयं नि-हतः शेते रण-मूर्धनि लक्ष्मणः ॥९॥ [११

१ रा. फ-वर्ज-कृत्वा । २. म-तुमुलं । ३. रा. -०वाय । ४. टि. भ-अस्मिन् सर्गे
 वंगीयपाठमनुसरतीति त्यक्तः । ५. रा. -द्वन्द्वं युद्धे प० । ६. रा. ल. ल. व अ प्र-
 तत्याज क्रमणे ॥ ७. रा. ल. ल. व-गते । ८. रा. ल. ल. व अ प्र-वाक्यमब्र० ॥
 ९. रा. ल. ल. व अ प्र-पश्य । १०. म-वर्ज-पतितो । ११. रा. ल. ल. व अ
 प्र-चर्मवद् । १२. रा. रा. प्र फ-वेष्टते । ल. ल. व अ-वेष्टितो ॥ १३. रा. फ
 म-प्राणैरिष्टतरं । १४. अ प्र रा फ म-मम । १५. म-शक्तिर् ॥ १६. म-नास्ति ।
 १७. टि. तु. ८-मश्लोकादारभ्य २३-श्लोकपर्यन्तं गप्प. २५-श स. ॥ १८. रा.
 ल. ल. व अ प्र फ-युद्धे मया । १९. अतः परमधिकः पाठः-रा. फ-
 अद्यैव तत्परित्यक्ष्ये जीवितं त्वहमात्मनः । लक्ष्मणस्य शिरो गात्रे
 संस्थाप्यैव तु राघवः ॥ हरोद करुणं दुःखं लक्ष्मणं शुभलक्षणम् । हा भ्रातः
 स्नेहसर्वस्व हा भ्रातर्मम जीवितम् ॥ सर्वान्भोगान्परित्यज्य मया सह वनं
 गतः । वनतो व्यसनं प्राप्तः सीताव्यसनदुःखितः ॥ क गच्छसि महाबाहो
 सौमित्रेभ्रातृवत्सल । विचेष्टमानं मां हि त्वमुद्धवसंतं मुहुर्मुहुः ॥

- किं नु राज्येन मे कार्यं लक्ष्मणो यत्र पातितः ।
 N] कथं शक्यामि सं-सोढुं सोढुं दत्तं सु-मित्रया ? ॥१०॥ [१३
 किं नु वक्ष्यामि कौसल्यां मातरं किं नु कैकयीम् ।
 N] भ्रातरं किं नु वक्ष्यामि शत्रु-घ्नं च महा-बलम् ॥११॥ [१४
 सह येन वनं यातो विना तेन गमे कथम् । [१४
 N] इहैव मरणं श्रेयो न तु बन्धु-विगर्हणम् ॥१२॥ [१५
 किं मया दुष्-कृतं कर्म कृतम् अन्यत्र जन्मनि ।
 N] येन मे धार्मिको भ्राता म्रियते चाऽग्र-तः स्थितः ॥१३॥ [१६
 हा भ्रातरं मनुज-श्रेष्ठ शूराणां प्र-वरः प्र-भुः ।
 N] एकाकी कस्य मां त्यक्त्वा पर-लोकाय गच्छसि ॥१४॥ [१७
 वि-लपन्तं च शोकाऽऽर्तं किं नु मां नाऽभि-भाषसे ।
 N] उत्-तिष्ठ वीर किं शेषे मां दीनं पश्य चक्षुषा ॥१५॥ [१८
 शोकाऽऽर्तस्य प्र-मत्तस्य पर्वतेषु वनेषु च ।
 N] मां शोचस्व महा-बाहो सीतां प्रति महा-बल ॥१६॥ [१९
 तत्र गत्वाऽऽनयिष्यामि यत्र नीता तु मैथिली ।
 N] प्रति-ज्ञा सा च काकुत्स्थ या त्वया भाषिता पुरा ॥१७॥ [N
 एवम् आ-श्वास्य मां पूर्वं सौमित्रे वि-जने वने ।
 N] अ-मित्रेषु परि-त्यज्य कस्य मां गन्तुम् अर्हसि ॥१८॥ [N
 हा हतोऽस्मि महा-बाहो त्वया वीर विना-कृतः ।
 N] वि-लपन् इति दुःखाऽऽर्तो नि-पपात मही-तले ॥१९॥ [N
 सं-ज्ञां सम्प्राऽऽप्य तेजस्वी सु-षेणं राम इत्य् अर्थं ।
 N] उवाच मधुरं वाक्यं शृण्वं (?णु)तु (?त्वं)मम वानराः (?र) ॥२०॥ [N
 शृणु सत्यं महा-बाहो न मे प्राणैः प्र-योजनम् । [N
 N] यद् अयं नि-हतः शेते रण-मूर्धनि लक्ष्मणः ॥२१॥ [११३
 वि-जयोऽपि हि मे सम्यग् लक्ष्मणेन विना कथम् ।
 N] अन्धस्येवोदितश् चन्द्रः कां प्रीतिं जनयिष्यति ॥२२॥ [N
 रामम् एवं ब्रुवाणं तु शोक-विह्वलितेन्द्रियम् ।

१. अत आरभ्य रा. फ म-१०-२२-शङ्खलोकान्तः पाठो नास्ति ॥ २. प्र-कर्मणि ॥
 ३. अ-मां । ४. प्र-विभूय । ५. प्र-महाभुज ॥ ६. अ-इच्छसि ॥ ७. प्र-अथो ।
 ८. प्र-शृण्वतां । ९. प्र-सर्ववानराः । ल, -मम वानरः ॥ १०. रा, ल, ल, ब अ प्र-
 श्लोकोऽयं ८-मश्लोकात्परं "लक्ष्मणे विनिपातिते इति" पाठभेदेन पूर्वमपि पठितः ॥

- N] आश्वासयन् उवाचेदं सु-वेणः परमं वचः ॥२३॥ [२०
 त्यजेमां नर-शार्दूल बुद्धि-वैक्लव्य-कारिणीम् ।
 ३०] शोक-संजननीं चिन्तां तुल्यां बालैश्च चमू-मुखे ॥२४॥ [N
 नैष पञ्च-त्वम् आ-पन्नो लक्ष्मणो लक्ष्मि-वर्धनः ।
 ३१] न ह्यस्य वि-कृतं वक्त्रं नैवाऽस्याऽऽवर्तम् आ-गतम् ॥२५॥ [२१
 सु-प्रभं च प्र-सन्नं च मुखम् अस्य हि दृश्यते ।
 ३२] पद्म-पत्र-निभौ हस्तौ सु-प्रसन्ने च लोचने ॥२६॥ [२२
 नेदृशं दृश्यते रूपं गताऽसूनां विशांपते । [२३पू
 ३३] मा वि-षादं कृथा देव स-प्राणोऽयम् अरि-दमः ॥२७॥ [२४उ
 पश्य चाऽस्य प्र-सुप्तस्य शस्त्र-गात्रस्य भू-तले ।
 ३४] सोच्छ्वासं हृदयं वीर कम्पमानं मुहुर्-मुहुः ॥२८॥ [२५
 एवम् उक्त्वा महा-प्राज्ञः सु-वेणो राघवं वचः ।
 N] समीप-स्थम् उवाचेदं हनू-मन्तं पुत्र-गमम् ॥२९॥ [२६
 सौम्य शीघ्रम् इतो गत्वा शैलं तं सु-महोदयम् ।
 N] पूर्वं ते कथितो योऽसौ वीर जाम्ब-वता तदा ॥३०॥ [२७
 दक्षिणे शिखरे जाताम् ओषधीं ताम् इहाऽन्-अव ।
 N] विशल्य-करणीं नाम शीघ्रम् आ-नय तां शुभाम् ॥३१॥ [२८
 सं-जीवनीं तथा वीर सन्धिनीं च महौषधीम् ।
 सवर्ण-करणीं चैव दिव्यां देव-विनिर्मिताम् ।
 N] सञ्जीवनाऽर्थं वीरस्य लक्ष्मणस्य त्वम् आ-नय ॥३२॥ [२९
 सम-उद्रं समति-क्रम्य लवणोदं महोदधिम् ।
 N] क्षीरोदं च समुत्-तीर्य कुश-द्वीपम् अतीत्य च ॥३३॥ [N

१. रा. म-०कारिकां । २. रा. ल. ल. व अ प्र-विद्यां । ३. रा. ल. अ रा. म-बाणैश्च ॥ ४. प्र-आयातो । ५. म-लक्षणान्वितः ॥ ६. रा. ल. ल. व अ प्र-प्रसन्नं च शुभं चैव । ७. रा. फ म-निरीक्ष्यतां ॥ ८. रा. ल. ल. व अ प्र-विद्यते । ९. रा. फ-शूर । १०. रा. वज्र-०दमः । ११. म-नास्ति ॥ १२. रा. ल. ल. व-शस्त्रघातस्य । १३. म-नास्ति ॥ १४. रा. ल. ल. व अ प्र-प्रति राघवं । १५. रा. ल. ल. व अ प्र-हनूमन्तम् । १६. रा. ल. ल. व अ प्र-स्थितं रामस्य पार्श्वतः ॥ १७. रा. ल. ल. व अ प्र-एव म० । १८. म-नास्ति ॥ १९. रा. फ-इहानय । २०. रा. फ म-सवर्णकरणीं । २१. म-तथा ॥ २२. रा. फ म-नास्ति । २३. रा. स्वव० । ल. सुव० । २४. रा. फ-महात्मनः ॥ २५. म-अत आरभ्य ४३-श्लोकपर्यन्तं नास्ति । २६. रा. फ-कुशद्वीपमतिक्रम्य क्षीरोदं च महार्णवम् ॥

तस्माद् उत्तर-तो भागे कुश-द्वीपस्य^१ वायु-ज^२ ।

[N] सं-जीवकौ^३ समौ दिव्यौ वि-श्ल्यौ^४ देव-निर्मितौ ॥३४॥ [N]

चन्द्रश् च नाम्ना द्रोणश् च पर्वतौ तौ महोदयौ ।

४९३] अ-मृतं यत्र वि-न्यस्तं तत्र जाता महौषधीः ॥३५॥ [N]

५०५] तं च गन्धर्व-राजानो रक्षन्ते^५ शैलम्^६ उत्-तमम् ।

५१३] तैश् चाऽपि सह योद्धव्यं गन्धर्वैर् युद्ध-दुर्मदैः ॥३६॥ [N]

बहु-मायाश् च मार्गे^७ तु^८ राक्षसाः काम-रूपिणः ।

५७] अ-प्रमत्तेन गन्तव्यं त्वया वीर महा-बल ॥३७॥ [N]

लक्ष-त्रयं योजनानां शतानि दशभिर्^९ दश ।

[N] यातव्यो वीर ते सोऽध्वा द्वि-गुणस् तु गताऽऽगतैः ॥३८॥ [N]

यावन् न क्षीयते रात्रिर् यावन् नोदयते रविः ।

५८] तावत् त्वया महा-बाहो आ-गन्तव्यं महा-जव^{१०} ॥३९॥ [N]

निशा-क्षये तु^{११} सं-पन्ने^{१२} उद्-इते तु दिवा-करे ।

[N] मन्द-वीर्यास् ततो वीर ओषध्यो हि भवन्ति वै ॥४०॥ [N]

[N] लक्ष्मणोऽपि वि-नश्येत नियतं शर्वरी-क्षये ।

ओषधीनां तु चिह्नानि कथयामि महा-कपे ॥४१॥ [N]

६०] पीतलानि^{१३} तु^{१४} पत्राणि फलानि हरितानि च ।

६१३] पुष्पाणि चैव तासां तु रक्तानि हरि-पुङ्गव ॥४२॥ [N]

त्वर वीर महा-बाहो रामम्^{१५} आ-मन्त्रयस्व^{१६} च ।

५२] वि-भीषणं च^{१७} सु-ग्रीवं^{१८} जाम्ब-वन्तम् अथाऽङ्ग-दम् ॥४३॥ [N]

४१५] एवम् उक्ते सु-षेणेन रामोऽप्य् एनम् अथाऽब्रवीत् ।^{१९}

४२५] गच्छ वीर महा-बाहो भ्रातृ-भिक्षां ददस्व मे ।^{२०}

४३५] चतुर्णाम् एव भ्रातृणाम् अस्माकं पञ्चमो भव^{२१} ॥४४॥ [N]

एवम् उक्तोऽथ^{२२} हनुमान् नादं चक्रे^{२३} कपोऽऽश्वरः^{२४} ।

[N] येन सा चलिता लङ्का क्षुभितश् च महोदधिः ॥४५॥ [N]

१. रा. फ-क्षीरोदस्य हरीश्वर । २. ल. व-सुजी० । ३. रा. फ-वर्ज-विशालौ ॥
४. रा. फ-०न्ति गिरिम् ॥ ५. रा. फ-मार्गेषु ॥ ६. रा. फ-दशतीर ॥ ७. रा.
फ-महाबल ॥ ८. प्र रा. फ-निवृत्ते तु । ९. रा. फ-भवन्ति स्म महावीर ओषध्यो
मन्दतेजसः ॥ १०. रा. फ-क्षीत० । ११. प्र-हि ॥ १२. प्र रा. फ-पार्थिवं मं० । १३. रा.
ल. ल. व अ-ससु० ॥ १४. म-इत्येवमुक्तो हनुमान्सुषेणेन महौजसा । १५. म-नास्ति ।
१६. रा. फ-भवान् ॥ १७. रा. ल. ल. व अ-प्र-उक्तस्तु । १८. रा. फ-उच्चैर्नादं च ॥

- पतितं पुष्प-वर्षं च दुन्दुभिश्च चाऽऽहतो दिवि ।
 N] प्रणि-पत्य ततो रामम् अब्रवीद् वायु-नन्दनः ॥४६॥ [N
 वैक्लव्यं गच्छ मा देव मयि भृत्येऽव-तिष्ठति ।
 N] अहं शैलवनोपेतां सप्त-द्वीपां स-सागराम् ॥४७॥ [N
 महीम् अतीत्याऽऽगमिष्ये यावन् नोत्-तिष्ठते रविः ।
 N] रामस् तु पुनर् एवेदम् उवाच पवनाऽऽत्मजम् ॥४८॥ [N
 ५५उ] त्वर वीर स्वयां गत्या आ-नयस्व महौषधीः ।
 N] स्वस्ति तेऽस्तु महा-सत्त्व गच्छ यात्रां प्र-साधय ॥४९॥ [N
 एवम् उक्तस् तु रामेण सु-ग्रीवेणाऽङ्ग-देन च ।
 सु-वेलम् अधिसं-रुह्य सं-पीड्याऽऽपुन्य चाऽम्बरम् ।
 ६३उ] जगाम त्वरया श्री-मान् उपर्य-उपरि सागरम् ॥५०॥ [N
 व्रजन्तं चैव वि-ज्ञाय रावणः पवनाऽऽत्मजम् ।
 ६४] अब्रवीत् स्व-समीप-स्थं काल-नेमिं निशा-चरम् ।
 चतुर्-मुखं चतुर्-बाहुं चतुर्-दंष्ट्रं मनो-जवम् ॥५१॥ [N
 ६५] श्रूयतां वचनं मयि काल-नेमे निशा-चर ।
 हनु-मान् गच्छते वीरः कुश-द्वीपं मनो-जवः ॥५२॥ [N
 ६६] ओषध्य-अर्थं महा-सत्त्वो यत्र तौ वर-पर्वतौ ।
 N] द्रोणो नाम्नाऽथ चन्द्रश्च तयोर् जाता महौषधीः ॥५३॥ [N
 ताश् चाऽनेतुं प्र-यानस्य व्रज पूर्वं निशा-चर ।
 ६७] कुरु वि-भ्रं ततो गत्वा यावद् उत्-तिष्ठते रविः ॥५४॥ [N
 N] तत्र गत्वा महा-बाहो मायया कुरु चाऽऽश्रमम् ।
 ६८उ] ऋषि-रूप-धरो भूत्वा आतिथ्यं कुरु मा चिरम् ॥५५॥ [N

१. रा. दुन्दुभ्यश्च हता । २. म-रामं प्रदक्षिणं कृत्वा मंदरं देवसेवितं ॥
 ३. प्र रा. फ-विक्लवं । ४. म-अत आरभ्य ५०-श्लोकपूर्वार्धं यावन्नास्ति ॥
 ५. रा. फ-वर्ज-कमित्वा पुनरागच्छे यावदुत्ति० । ६. रा. फ-राघवः ॥ ७. रा.
 फ-त्वयावश्यमानेतव्या ॥ ८. रा. ल. ल. व अ प्र-क्रमित्वा वायुनंदनः ।
 ९. रा. ल. ल. व अ प्र-तत्रोत्प्लुत्य गतो वीर । १०. म-ततो निमिषमात्रेण
 वेगवान्मारुतात्मजः । जगाम पर्वतश्रेष्ठमोषधीशतमंडितम् ॥ ११. म-अत आरभ्य
 १२१-श्लोकपूर्वार्धं यावन्नास्ति । १२. रा. फ-आज्ञापयन् स० ॥ १३. प्र-
 नास्ति ॥ १४. फ-मेऽद्य । १५. रा. फ-वर्ज-महाजवः ॥ १६. प्र रा. फ-चन्द्रो
 नामाथ द्रोणश्च ॥ १७. रा. व अ प्र-गच्छं तं तामानयितुं । १८. प्र रा. फ-विहायसा ।
 १९. रा. चोत्० ॥ २०. रा. फ-वर्ज-ऋषिवत् । २१. रा. आतिथ्यनिरतो भव ॥

- ७३पू] यत्र सा वसति ग्राही अ-दृश्यां प्राण-हारिणी ।
 ७५उ] देवता अपि गृह्णाति का शङ्का वानरेषु च ॥५६॥ [N
 तत्र त्वयैष हन्तव्य उपायेन प्लवं-गमः ।
 ७६] हनू-मति वि-नष्टे तु लक्ष्मणो न भविष्यति ॥५७॥ [N
 लक्ष्मणस्य वि-नाशेन रामोऽपि न भविष्यति ।
 ७७] रामस्य तु वि-नाशेन सु-ग्रीवोऽपि वि-नश्यति ॥५८॥ [N
 सु-ग्रीवस्य वि-नाशेन अङ्ग-दोऽपि वि-नश्यति ।
 ७८पू] अङ्ग-दस्य वि-नाशेन क्षयं यास्यन्ति वानराः ॥५९॥ [N
 ७९पू] ध्रुवम् अस्मज् जयो वीर गच्छ शीघ्रं महा-बल ।
 ६९पू] राज्याऽर्धं ते प्र-दास्यामि कृते कर्मणि राक्षस ॥६०॥ [N
 एवम् उक्तो राक्षसस् तु प्रणि-पत्य दशाऽऽननम् ।
 ८१] गतो जवेन सम्प्राऽऽप्तः शीघ्रं तं चन्द्र-पर्वतम् ॥६१॥ [N
 तस्मिन् पर्वत-पार्श्वे तु वि-दधे माययाऽऽश्रमम् ।
 ८२] अग्नि-होत्रेण दिव्येन उपवास-कृशोदरः ॥६२॥ [N
 जटा-मुकुट-भारेण चौर-बल्कल-संवृतः ।
 ८३] दीर्घ-श्मश्रु-धरो भूत्वा तस्थौ जाप्य-परायणः ॥६३॥ [N
 १४२उ] अ-चिरेण तु सम्प्राऽऽप्तस् तत्र कालेन मारुतिः ।
 १४३पू] अपश्यद् आ-श्रमं दिव्यं कदली-षण्ड-मण्डितम् ॥६४॥ [N
 ऋषि-रूप-धरं चैव ह्यपश्यद् राक्षसं तु तम् ।
 N] हनू-मान् अभि-वाद्यैव बली तस्याऽग्र-तः स्थितः ॥६५॥ [N
 १४४पू] स्व-आगतं चाऽब्रवीत् सोऽपि अब्रवीत् तं च वाग्-यतः ।
 वि-श्रमस्व कपि-श्रेष्ठ भुक्त्वा पीत्वा च गम्यताम् ॥६६॥ [N

१. रा१-०श्या प्राणहारिणी । रा२ फ-अमोवा प्रा० । ल१ ल२ व प्र-०श्या प्राणहारिणी । २. रा१ ल१ ल२ व-गृह्णाति ॥ ३. रा२ फ-०वो न भविष्यति ॥ ४. रा२ फ-०दो न भविष्यति ॥ ५. अ प्र फ-वर्ज-जयं । ६. प्र रा२ फ-अर्धराज्यं ॥ ७. रा२ फ-उक्तं तु तद्रक्षः । प्र-उक्तस्त्वसौ रक्षः । ८. ल१ ल२-ततो ज० । रा२ फ-मनोज० । ९. रा२ फ-वेगेन । १०. प्र-शुभ्रं तं । रा२ फ-संप्राप्तम् ॥ ११. रा२ फ-सोऽकार्षीन् ॥ १२. प्र-०टजूदेन । १३. फ-वर्ज-जाप्यप० । १४. अतः परमधिकः पाठः—रा२ फ-गृह्णाक्षमालां हस्तेन तस्य गमनकाञ्चया । हनुमानपि तेजस्वी पितुस्तुल्यपराक्रमः ॥ १५. रा२-कालेन यत्रासौ कृतको मुनिः । १६. रा फ-वर्ज-घोरं । १७. रा२ फ-०लीखंड० ॥ १८. रा२ फ-तं चापश्यन्नि-शाचरं । १९. रा२ फ-०वाद्यथ प्राह ॥ २०. रा२ फ-वर्ज-रम्यताम् ॥

- १४५३] तस्य तद् वचनं श्रुत्वा हनू-मान् वाक्यम् अब्रवीत् ।
 १४६३] श्रूयते' यदि किष्किन्धा वानराणां महा-पुरी ॥६७॥ [N
 सु-ग्रीवो वसते' यत्र वानरेशो' महा-बलः ।
 १४७] तस्य मित्रं महा-तेजा रामो दशरथाऽऽत्मजः ॥६८॥ [N
 तस्य भार्या जन-स्थानाद् धृता' सीतेति वि-श्रुता ।
 १४८] मायाविना राक्षसेन रावणेन दुर्-आत्मना ॥६९॥ [N
 तस्याऽर्थे' तु महद् युद्धं घोरं परम-दारुणम् ।'
 १४९] राम-भ्राता महा-वीरो लक्ष्मणो नाम वि-श्रुतः ॥७०॥ [N
 शक्त्या' विनि-हतो' विप्र' निर्-भिन्नो' मेदिनीं गतः ।
 १५०] तस्याऽर्थेऽहम् इह प्राऽऽस ओषधीः प्रति तापस ॥७१॥ [N
 १५१] विशल्य-करणी नाम' सेह' जाता शिलोच्चये ।
 १५२] वि-लम्बो' नैव कर्तव्यो' यदि जानासि कथ्यताम् ॥७२॥ [N
 यावत् स-चन्द्र-नक्षत्रा' न रात्रिः' क्षयम् आमुयात्' ।
 N] तावन् मयाऽद्य गन्तव्यं गृहीत्वा परमौषधीः ॥७३॥ [N
 पानीयं पातुम् इच्छामि शीघ्रं' सं(१स)भा(१मा)व(१न)यस्व मे ।
 N] येन तृप्तिं गमिष्यामि' तत् कुरुष्व महा-तपः ॥७४॥ [N
 १५३] तस्य तद्-वचनं श्रुत्वा रक्षो वचनम् अब्रवीत् ।
 N] श्रूयतां वचनं मह्यं यत् सत्यं वानरोत्तमः' (१म) ॥७५॥ [N
 इदं महत् सरो दिव्यं तपसा' निर्-मितं मया ।
 १५५] अस्मिन् पीत्वा तु पानीयं मासं न भवति क्षुधा ॥७६॥ [N
 तस्य तद्-वचनं श्रुत्वा एवम् अस्त्वं इति मारुतिः ।
 १५६] अव-तीर्य सरो दिव्यं' पानीयं पातुम् उद्-यतः ॥७७॥ [N

१. रा२ फ-श्रुता ते ॥ २. रा२ फ-यत्र वसति वानरेंद्रो ॥ ३. रा२ फ-
 ०स्थाने हता ॥ ४. टि. सन्धिरार्षः द्र० । ५. रा२-तस्या निमित्तं सुमहद्युद्धं घोरमासी-
 त्सुदा० । फ-तस्या निमित्तं सुमहायुद्धमासीत्सुदा० । ६. रा२ फ-तस्य भ्राता रावणस्य
 लक्ष्मणो नाम वीर्यवान् ॥ ७. रा२ फ-शक्त्यासौ ताडितो । ८. रा१ ल१ ल२ ब
 अ-वीर । ९. रा२ फ-निर्भन्नो ॥ १०. रा२ फ-वर्ज-चैव इह । ११. रा१ अ-वर्ज-
 ०ब् न च कर्तव्यं ॥ १२. रा२ फ-०न्द्रतिलका । १३. ल१ ल२ ब प्र-शर्वरी नहि
 प्रत्ययात् । रा फ-प्रयातीह शर्वरी ॥ १४. रा२ फ-वर्ज-नास्ति । १५. रा फ-
 ०राधिपः । १६. ल१ ल२ ब प्र-नास्ति ॥ १७. फ-नास्ति ॥

पिबतस् तस्य पानीयं पद्म-पत्र-पुटेन तु ।

१५७] उदकाऽभ्यन्तरे ग्राही पादं जग्राह दक्षिणम् ॥७८॥ [N

ततस् तां स महा-वेगो हनू-मान् मारुताऽऽत्मजः ।

१५८] स्थले नि-पातयित्वा तु नखैस् तीक्ष्णैर् व्य-अदारयत् ॥७९॥ [N

१५९पू] नि-हता तत्-क्षणे दिव्या साऽऽकाशेऽधि-ष्ठिताऽब्रवीत् ।

N] कस् त्वं वानर-रूपेण मम मृत्युर् इहाऽऽगतः ॥८०॥ [N

श्रोतुम् इच्छा (?च्छे) महा-बाहो किम्-अर्थं त्वम् इहाऽऽगतः ।

N] ग्राह्यास् तु वचनं श्रुत्वा हनू-मान् वाक्यम् अब्रवीत् ॥८१॥ [N

मा वि-षादं कुरु त्वं हि मरणं प्रति सुन्दरि ।

N] हनू-मान् वायु-पुत्रोऽहं सम्प्राऽऽप्तो गन्ध-मादनम् ॥८२॥ [N

तस्य तद् वचनं श्रुत्वा ग्राही वचनम् अब्रवीत् ।

N] मां वि-जानीह्य अप-सरसं विद्युन्-मालेति वि-श्रुताम् ॥८३॥ [N

१६०] गच्छन्त्याऽऽकाश-मार्गेण स्वर्-भानुर् दीप्त-विग्रहः ।

१६१] ऋषिर् मयाऽव-धूतो हि तेनाऽहं पातिता भुवि ॥८४॥ [N

१६२उ] अव-लिप्तेति स क्रोधान् माम् उवाच महा-मुनिः ।

१६४उ] गच्छ ग्राही भवस्वेति शप्ताऽहं तेन वानर ॥८५॥ [N

इहाऽहं वसती भद्र वर्षाणाम् अयुतं शतम् ।

१६५] उक्ता च तेन ऋषिणा दीप्त-क्रोधेन मान-द ॥८६॥ [N

यदा वीरो हनू-मांस् त्वां ग्रहोष्यति जले गताम् ।

१६६] तदा शापाद् वि-मोक्षस् ते भविष्यति न सं-शयः ॥८७॥ [N

१६७उ] दिष्ट्या त्वम् इह सम्प्राऽऽप्तः शापाच् चाऽहं वि-मोक्षिता ।

१६८पू] भृशं ग्रीताऽस्मि ते वीर राघवाऽऽज्ञां प्र-कुर्वतः ॥८८॥ [N

पापाऽऽत्मा ह्य एष दुर्-बुद्धिर् यम् एनं मन्यसे ऋषिम् ।

N] जहि रक्षो महा-मायं विप्र-वेशं महा-बल ॥८९॥ [N

१. रा. फ-वर्ज-तु । २. रा. फ-महाबाहुर । ३. ल. ल. व प्र-पवना-
त्मजः । ४. रा. फ-स्थलं निर्यात० ॥ ५. अ प्र फ-नास्ति ॥ ६. रा. नास्ति ॥
७. रा. रामदूतोऽहं । ८. फ-नास्ति ॥ ९. ल. ल. व-ततस् ॥ १०. रा. अ-
वर्ज-स ॥ ११. रा. फ-वर्ज-०लिप्तो हि ॥ १२. रा. जलेचरी । १३. रा. अ-
संप्राप्तमोक्षा त्वं । १४. अ-०ष्यति । १५. रा. फ-वर्ज-निरामया ॥ १६. ल. ल. व
प्र-अस्माद् । रा. फ-चैव ॥ १७. रा. अ-मुनि । १८. रा. फ-वर्ज-एष ।
१९. ल. ल. व प्र-०मायो । २०. ल. ल. व प्र-०वेशो ॥ रा. वेषविप्रं ॥

एष राक्षस-राजेन रावणेन दुर्-आत्मना ।
 N] प्रेषितस् त्वद्-विनाशाय काल-नेमिर् निशा-चरः ॥६०॥ [N
 इत्य् उक्त्वा वायु-पुत्रं सा अप्सरा काम-रूपिणी ।
 N] अन्तर्-धानं गता तत्र दृश्यमाना हनू-मता ॥९१॥ [N
 N] ग्राह्यां गतायां हनु-मांश् चिन्तयामास बुद्धि-मान् ।
 १७४पू] रक्षसां सदृशान्य् अस्य दृश्यन्ते चरितानि हि ॥९२॥ [N
 सु-व्यक्तं राक्षसो ह्य एष पाप-बुद्धिर् नृशंस-कृत् ।
 १७५] न हि जानाति मन्दाऽऽत्मा स्व-मृत्युं माम् इहाऽऽगतम् ॥९३॥ [N
 N] इत्य् एवं चिन्तयित्वा तं प्राऽऽह गत्वा निशा-चरम् ।
 तिष्ठ पाप दुर्-आचार न मे जीवन् वि-मोक्ष्यसे ॥९४॥ [N
 १७६] तस्य तद् वचनं श्रुत्वा काल-नेमिर् निशा-चरः ।
 १७७पू] रूपं वि-कुरुते घोरे^१ दश-नल्वं^२ प्रमाण-तः ॥९५॥ [N
 ऊर्ध्वं तु योजनं पञ्च धुन्वन् रूक्षाञ् छिरो-रुहान् ।
 N] अष्टौ दंष्ट्राः सु-तीक्ष्णाऽग्राः सृक्किणीं चोपसं-लिहन् ॥९६॥ [N
 विवृत-नयनो^३ घोरो^४ मेघ-स्तनित-निःस्वनः ।
 N] अर्ध-दग्धम् अलातं तु^५ प्र-गृह्णाऽभ्य-एति^६ तं हरिम् ॥९७॥ [N
 १७९उ] हनू-मान् अपि दुर्-धर्षो दश-योजनम् आ-यतम् ।
 N] रूपं कृत्वा सु-विपुलं महा-कायो महा-बलः ॥९८॥ [N
 उत्-प्लुत्याऽऽकाश-मार्गे तु न्य-अपतद् रक्षसो हृदि^७ ।
 N] तलेनैव जघानाऽऽशु वज्रपातोपमेन तम् ॥९९॥ [N
 N] स विनिर्भिन्न-मस्तिष्कः शिरः-स्फुटित-बन्धनः^८ ।
 गताऽसुर् नि-पपातोर्व्यां काल-नेमिर्^९ निशा-चरः^{१०} ॥१००॥ [N
 १८३] तं नि-हत्य महा-नादं ननाद स महा-कपिः ।
 १८४पू] तेन नादेन गन्धर्वाः प्र-बुद्धाः शैल-वासिनः ॥१०१॥ [N
 N] असि-शक्ति-धराः पेतुर् गदा-मुसल-पाणयः^{११} ।

१. रा. फ-वर्ज—नास्ति ॥ २. रा. अ-भीमं । ३. रा. वर्ज—दशकल्पं ॥
 ४. रा. फ-चापि सं० ॥ ५. रा. फ-वर्ज—विवृते नयने घोरे । ६. रा. च ।
 ७. रा. ल, व प्र-०भ्यर्दितो । अ-०झाभिद्रुतो ॥ ८. रा. फ-राक्षसोपरि ॥ ९. रा.
 फ-चिरं स्फु० । १०. रा. फ-विशीर्ण इव पर्वतः ॥ ११. रा. फ-वर्ज—०मुसल० ।

- १८४३] वि-लोक्यन्तः सहसा सं-नद्धाः^१ सर्व-तो दिशः ॥१०२॥[N
 वं-८३] हत्वा निशा-चरं घोरं^२ हनू-मान् मारुताऽऽत्मजः ।
 १] आ-रुरोह गिरेः^३ शृङ्गं^४ नाना-रत्न-विभूषितम् ॥१०३॥[N
 आ-रुहन् स महा-शैलं गन्धर्वैर्^५ अन्व-अरुध्यत ।
 २] कस् त्वं^६ वानर-रूपेण सम्प्राऽऽप्तो निशि दारुणे ॥१०४॥[N
 गन्धर्वाणां वचः श्रुत्वा हनू-मान् वाक्यम् अव्रवीत् ।
 ३] श्रुता वो यदि किष्किन्धा जम्बू-द्वीप-समाश्रया ॥१०५॥[N
 ४पू] वानराऽधिपतिस् तत्र सु-ग्रीवो नाम वि-श्रुतः ।
 मित्रकार्याऽर्थम् उद्-युक्तो^७ रावणेनाऽथ वि-ग्रहे ॥१०६॥[N
 ६] मित्र-भ्राता राक्षसेन शक्त्या च विनि-पातितः ।
 ७उ] तद्-अर्थं सम्प्र-यातोऽहम् ओषधीः^८ प्रति^९ पर्वतम् ॥१०७॥[N
 ८पू] विशल्य-करणीं नाम जानेऽहं परमौषधीम् ।
 N] वि-घ्नं न मे प्र-कर्तव्यं प्र-सादं कर्तुम् अर्हथ ॥१०८॥[N
 ८उ] अहं वानर-राजस्य भृत्यस् तु परमैर् गुणैः ।
 ९पू] हनू-मान् इति वि-ख्यातः स्वाम्य-अर्थे प्राऽर्थयामि वः ॥१०९॥[N
 १२उ] हनू-मतो^{१०} वचः श्रुत्वा गन्धर्वोस् ते महा-चलाः ।
 विचित्र-कवचाः^{११} सर्वे नानाप्रहरणोद्यताः ।
 १३] कोलाहलं प्र-कुर्वन्तः साऽऽयुधाः समम्य-अद्रवन् ॥११०॥[N
 N] ततो हनू-मता तूर्णं कृत्वा रूपं च दारुणम् ।^{१२}
 १७उ] लाङ्गूलेनाऽऽहताः^{१३} के-चित् के-चिद् दन्तैर् वि-दारिताः ।
 सुहूर्तेनाऽऽहताः सर्वे गन्धर्वा युद्ध-दुर्मदाः ॥१११॥[N
 N] हत्वा गन्धर्व-वीराणां सहस्राणि चतुर-दश ।
 २१पू] पर्य-अटन् स गिरिं सर्वं नैवाऽपश्यद्^{१४} इहौषधीः^{१५} ॥११२॥[N
 चिन्तयामास हनु-मांस् तस्याश्^{१६} चिह्नं न लक्षये^{१७} ।

१. प्र-सन्नादाः ॥ २. रा_१ अ-कूरं । ३. रा_२ फ-गिरिं रम्यं ॥
 ४. रा_२-वर्ज-कथं ॥ ५. रा_२ फ-वर्ज-हृद्वाको । फ-संयुक्तो ॥ ६. रा_२-
 ०धीं । ७. फ-प्रेषितो वनं ॥ ८. ल_१ ल_२ अ प्र-प्रवरीषधीं ॥ ९. रा_२ फ-
 ०महचनं । १०. रा_२ फ-०व्रसनाः । ११. रा_२-नास्ति ॥ १२. रा_१-लांगले ॥
 १३. रा_२ फ-नापश्यतां । १४. रा_१-महौ । रा_२ फ-महौषधि ॥ १५. रा_२ फ-
 कृते कर्मणि निष्कले ।

- N] स चिरं चिन्तयित्वा तु हृदये न व्य-अद्यत ॥११३॥[N
 २०पू] ततो द्रुमलताऽऽकीर्णं सिंह-व्याघ्र-समाकुलम् ।
 २१उ] मृगयंश् च सम्-अन्तात् तु न पश्यति महौषधीः ॥११४॥[N
 अचिन्तयच्च च तेनाऽथ किं करोमीऽति वै तदा ।
 यद्य् अहं न नयिष्यामि कथं द्रक्ष्यामि पार्थिवम् ।
 N] वानराणां च सर्वेषाम् अव-हास्यो भवाम्य् अहम् ॥११५॥[N
 N] इमम् एव नयिष्यामि पर्वतं गन्ध-मादनम् ।
 २५पू] नानाद्रुमलताऽऽकीर्णं नानापुष्पोपशोभितम् ॥११६॥[N
 १७पू] ततः सम्-अभवद् युद्धं गन्धर्वैः सु-महाबलैः ।
 N] पुरात्रि-(१ति)विक्रमे सोऽ(१णाऽ)थ बलि-(१ली)य-(१यु)ज्ञे(१दे) महाऽऽत्मनः^१
 उत्-पाद्य शिखरं तस्य पर्वतस्य महा-कपिः ।
 N] चूर्णयामास तान् सर्वान् गन्धर्वान् काल-चोदितान् ॥११८॥[N
 मुहूर्ताद् एव ते सर्वे सं-क्रुद्धेन हनू-मता ।
 १९] त्रयः कोट्यो हतास तत्र गन्धर्वाणां महाऽऽत्मनाम् ॥११९॥[N
 हत्वा गन्धर्व-राज्ञोऽसौ गिरिम् आ-रुरुहे ततः ।
 N] नानाद्रुमलताऽऽकीर्णं सिंह-व्याघ्र-निषेवितम् ॥१२०॥[N
 वि-चिन्वानः सम्-अन्ताच् च गिरि-श्रेष्ठे महौषधीः ।
 N] न ज्ञातवान् स वै तत्र चिन्ताम् अभ्य-अगमत् कपिः ॥१२१॥[३०उ
 तस्य बुद्धिः समुत्-पन्ना हनू-मतो महाऽऽत्मनः^२ । [३१पू
 N] बहु-त्वान् नोप-गच्छामि विशल्य-करणीं तथा ॥१२२॥[N
 २२पू] इदम् एव नयिष्यामि गृहीत्वा शिखरं गिरेः । [३१उ
 N] प्र-गृह्य यदि गच्छामि तन् मे स्यात् सु-कृतं कृतम् ॥१२३॥[३३पू
 N] मार्गमाणे महा-दोषः कालस्याऽति-व्यतिक्रमः ।^३ [N
 कालाऽत्यये महा-दोषो वैरस्यं^४ च महद् भवेत् । [३३उ

१. अतः परमधिकः पाठः—प्र-ते सम्मताश्चौषध्यो गन्धर्वास्ते महा-
 बलाः ॥ २. अ प्र फ-वर्ज—०ना ॥ ३. रा, ल, ल, अ-०दितः ॥ ४. म-
 चिन्तामभ्यगमद्वीमानपश्यंस्तं महौषधीम् ॥ ५. म-मारुतेमारुतौजसः । ६. म-
 नास्ति ॥ ७. म-पुत्रास्य नेष्यामि दक्षिणं । ८. म-अगृहीत्वैव गच्छामि विशल्यकरणीं
 यदि ॥ ९. ल, ल, व अ प्र-०माणो । १०. म-नास्ति । ११. म-च दोषः स्याद्वैकृत्यं ।

- २४] इति सं-चिन्त्य' मनसा उन्-ममाथ' महा-गिरिम् ॥१२४॥ [३४पू
 २७पू] नाना-तरु-गणाऽऽकीर्ण' नाना-धातु-विभूषितम् । [३५पू
 २५उ] अनेक-रत्न-निलयं शिला-पादप-शोभितम् ॥१२५॥ [N
 वापीषु भ्रान्त-विहगं लीन-विद्याधरोरगम् । [३६पू
 २६] सिंह-व्याघ्र-समाकीर्ण' गज-यूथ-समाकुलम् ॥१२६॥ [N
 २८पू] शत-योजन-विस्तीर्ण' ततो विंशतिम् आ-यतम् । [N
 २९पू] उत्-पाटयित्वा बाहुभ्यां लीलयां चाऽचलोप(त्त)मम् ॥१२७॥ [३५उ
 N] ततस् तं पर्वतं गृह्य आ-काशेन स गच्छति । [३६उ
 २९उ] पतन्ति शिखरात् तस्माल् लताभिः सह पाद-पाः ॥१२८॥ [N
 वि-द्रुताः शर-भाः सिंहा व्यालाश् च महिषा गजाः ।
 N] उत्-पाट्य शैलं बाहुभ्याम् आ-जगाम महा-बलः ॥१२९॥ [N
 खे-चरैः स्तूयमानस् तु स-विद्याधरकिन्नरैः ।
 N] आ-जगाम हरि-श्रेष्ठो द्वितीय इव पर्वतः ॥१३०॥ [N
 N] पुष्प-वृष्टिं वि-मुञ्चन्ति गतं मार्गं हरीऽऽश्वरम् ।
 ३२पू] स-विद्याधरगन्धर्वा देवाश् च सह किं-नरैः ॥१३१॥ [N
 N] वायु-मुख्याश् च ते सर्वे सं-स्तुवन्ति हरीऽऽश्वरम् ।
 ३२उ] अब्रुवन् वि-स्मिता दृष्ट्वा हनू-मन्तं विहायसि ॥१३२॥ [N
 त्रैलोक्येऽपि न पश्यामो महतां कर्म चेदृशम् ।
 ३३] यो हि कुर्याद् इदं कर्म गन्धर्वाणां वधं रणे ॥१३३॥ [N
 पर्वतोत्पाटनं चैव कोऽन्यः कुर्याद् हनू-मतः ।
 ३४] साधु साधु महा-वीर्यं वि-क्रान्तोऽसि महा-बलः ॥१३४॥ [N
 ३५पू] शापाद् वि-मोक्षिता चैव गन्ध-(?विद्युन्)माली(?ला) त्वयाऽप्सराः ।
 N] त्रयो गन्धर्व-क्रोध्यस् तु हतास् ते निमिषेण वै ॥१३५॥ [N
 ३५उ] इमम् ओषधि-सम्पूर्णं पर्वतं गृह्य गच्छसि ।
 N] वायोस् तु वचनं श्रुत्वा हनू-मान् वाक्यम् अब्रवीत् ॥१३६॥ [N

१. म-निश्चिन्त्य । २. म-निष्प्रकंपं गिरेस्तं ॥ ३. म-कुलं नानातरुतलं ।
 ४. म-नास्ति ॥ ५. अ-नास्ति ॥ ६. ल, ल, व-विस्तीर्ण । ७. म-हस्ताभ्यां समलो-
 डयत् । ८. अ-प्र-नास्ति ॥ ९. म-परिगृहीत्वा प्रययौ तच्छैलशिखरं महत् ।
 १०. म-अत आरभ्य १६६-तमश्लोकं यावन्नास्ति । ११. प्र-नास्ति ॥ १२. रा,
 ल, ल, व अ-हनूमतं ॥

- लक्ष्मणं जीवयिष्यामि आज्ञां कुरु मम प्र-भो ।
 अभि-वाद्य पितुः पादौ जगाम स कपीऽऽश्वरः ।
 N] खे-चरैः स्तूयमानस् तु स-विद्याधरकिन्नरैः ॥१३७॥[N
 N] रावणेनाऽपि क्रुद्धेन विदित्वा वि-क्रमं रिपोः ।
 वं-८४, १३७] राक्षसाः पूर्वम् आ-दिष्टा गृह्यतां वानराऽधमः ॥१३८॥[N
 N] नि-हते वानरे त्व् अद्य अर्ध-राज्यं ददाम्य् अहम् ।
 ?तस्य राज्यं प्र-दास्यामि? तिष्ठध्वं खे निशा-चराः ॥१३९॥[N
 १४] रावणस्य वचः श्रुत्वा ये प्र-धाना महा-बलाः ।
 १५पू] गृहीत्वा शर-निघ्नं शान् नि-पेतुस् ते मही-तलम् ॥१४०॥[N
 स्थूल-दंष्ट्रा महा-नादा अष्ट-दंष्ट्राश् च राक्षसाः ।
 १२] उल्का-मुखो महा-वक्त्रश् चतुर्-नेत्रो महा-बलः ॥१४१॥[N
 १३पू] हस्ति-कर्णो द्वि-जिह्वश् च महा-वक्त्रो महा-बलः ।
 N] रक्ताऽश्वः पिङ्गलाऽश्वश् च दंष्ट्रोदर-महोदरौ ॥१४२॥[N
 वक्र-नासो वि-नासश् च काक-तुण्डः स-भैरवः ।
 N] गृध्र-तुण्डश् च हस्त्य-अश्वः काककुवदनाव् उभौ ॥१४३॥[N
 उल्का-केशो महा-कायो हस्ति-पादश् च राक्षसः ।
 N] एते चाऽन्ये च बहवो रावणस्य हितैषिणः ॥१४४॥[N
 १५उ] आ-वृत्य गगनं तस्थुर् हनूमद्-वध-काक्षया^१ ।
 N] मायाविनो महा-वीर्या मायां कुर्वन्ति राक्षसाः ॥१४५॥[N
 १८उ] शक्रो वैश्रवणः के-चिद् यमो वरुण एव च ।
 १९पू] ब्रह्मा विष्णुः स्वयं रुद्र आदित्यो वायु-शीतगू ॥१४६॥[N
 ऋषयः पितरो देवाः के-चिद् भूता हुताऽशनाः^२ ।
 यतन्ते राक्षसाः सर्वे देवा भूत्वा महा-बलाः ।
 N] आ-वृत्य गगनं तस्थुर् हनू-मान् येन गच्छति ॥१४७॥[N
 हनू-मान् अपि तेजस्वी गृहीत्वा शिखरं गिरेः ।
 N] आ-जगाम महा-तेजा लीलया स हरीऽऽश्वरः ॥१४८॥[N
 स तैर् बहुभिर् आ-वृत्य शक्ति-शूल-धरैस् तथा ।
 N] नि-रुद्धः स महा-वीर्यः पन्न-गैर् इव पर्वतः ॥१४९॥[N

१. प्र-० काक्षिणः । २. अ-अत आरभ्य १४७-शश्लोकस्य पञ्चमपादपर्यंतं नास्ति ॥ ३. रा, ल, प्र-० शनः ॥

- N] वि-ज्ञातास् ते ततः सर्वे हनू-मता महौजसा ।
 १९३] अब्रवीद् राक्षसान् सर्वान् वि-हस्य पवनाऽऽत्मजः ॥१५०॥[N
 यदि रुद्र-गणाः सर्वे युद्धार्थम् इह चाऽऽगताः ।
 N] तथाऽपि तान् हनिष्येऽहं राक्षसाऽर्थे समुद्-यतान् ॥१५१॥[N
 यदि प्राऽऽप्तास् त्रयो लोकाः स-देवाऽसुरपन्नगाः ।
 २०] सह सर्वान् हनिष्यामि का शङ्का मम राक्षसैः ॥१५२॥[N
 तच्च छुत्वा वचनं ते तु हनू-मन्तं समन्त-तः ।
 N] पूरयन् छर-वर्षेण राक्षसाः पवनाऽऽत्मजम् ॥१५३॥[N
 N] स हन्यमानो बहुभिर् न चकम्पे महा-बलः ।
 २२पू] बाहुभ्यां पर्वतं गृह्य पद्भ्याम् एव स शुध्यति ॥१५४॥[N
 २४उ] बद्ध-लाङ्गूल-पाशेन पद्भ्यां प्र-हरते कपिः ।
 N] कस्य-चिद् बल-वद् वक्त्रं कांश्-चित् कर्णाद् अगृह्यत ॥१५५॥[N
 कांश्-चिज् जग्राह चरणे जानुभ्यां निष्-पिपेष च ।
 २३] बभञ्ज बाहु-वक्षांसि कांश्-चिन् नेत्रैर् व्य-अयोजयत् ॥१५६॥[N
 एवं ते राक्षसाः सर्वे स-विद्याधर-चारणाः ।
 २८] साधु साध्व इति तं वीरं पुष्प-वर्षैर् अवाऽकिरन् ॥१५७॥[N
 तस्मिन् वि-मर्दे तुमुले स्थूल-जङ्घो महा-जवः ।
 एक एव प्र-दुद्राव निः-श्वसन् उर-गो यथा ॥१५८॥[N
 ३१] स गत्वा रावणे सर्वं स्व-सैन्यस्य न्य-अवेदयत् ।
 हताः सर्वे महा-वीरा ये बलिष्ठा निशा-चराः ।
 ३२] एकेन कपि-मुख्येन लीलया रण-मूर्धनि ॥१५९॥[N
 अहम् एको महद् युद्धं तदा तस्य महा-प्रभो ।
 ३३] कथं-चिद् एव सम्प्राऽऽप्तस् तव राजन् नि-वेदितुम् ॥१६०॥[N
 तस्य तद् भाषितं श्रुत्वा राक्षसस्य महाऽऽत्मनः ।
 ३४] दीर्घम् उष्णं च निः-श्वस्य न किं-चिद् इति चाऽब्रवीत् ॥१६१॥[N
 दैवम् एव परं मन्ये पौरुषं तु निर्-अर्थकम् ।
 ३५] यत्र वानर-मात्रेण राक्षसा बहवो हताः ॥१६२॥[N
 हनू-मांश् च महा-तेजा नि-हत्य रजनी-चरान् ।
 N] आ-जगामाऽचलं गृह्य जगर्ज च महा-बलः ॥१६३॥[N

- तस्य नादं ततः श्रुत्वा सर्वे ते हरि-यूथपाः ।
 [N] हनू-मान् इह सम्प्राऽऽप्त इति हर्षम् उपा-गताः ॥१६४॥[N]
 राघवोऽपि रवं श्रुत्वा हनू-मतो महाऽऽत्मनः ।
 [N] बाष्प-पर्याकुले नेत्रे प्र-मृज्य मुदितोऽभवत् ॥१६५॥[N]
 स-विद्युद् इव जीमूतस् तोय-पूर्णो नभस्-तले ।
 [N] आ-जगाम गृहीत्वाऽथ हनू-मान् सौषधिं गिरिम् ॥१६६॥[N]
 वं-८३] स चाऽऽगम्य महा-तेजा भूमौ न्य-अस्य मही-धरम् ।
 ४०] वि-नीतश् चाऽञ्जलिं कृत्वा हनू-मान् वाक्यम् अब्रवीत् ॥१६७॥[३७
 ४१पू] उपाऽऽगम्य ततो रामं वि-ज्ञापयति बुद्धि-मान् ।
 [N] वि-ज्ञाप्यं राम-सुग्रीवौ किं तु राजन् नि-बोध मे ॥१६८॥[N]
 ४१उ] ताम् ओषधिं न जानामि गृहीत्वा शैलम् आ-गतः ।
 ४५पू] व्यतिक्रम-कृतं दोषं तन् मम क्षन्तुम् अर्हथ (?) ॥१६९॥[३८
 बहु-विघ्नानि मार्गे मे तन् नाऽहं शीघ्रम् आ-गतः ।
 ४४] विघ्न-करा दुर्-आत्मानो नि-हताः कूट-राक्षसाः ॥१७०॥[N]
 एवं कथयमानं तं प्र-गृह्य पवनाऽऽत्मजम् ।
 [N] सु-षेणो वानर-श्रेष्ठो रामः सु-ग्रीव एव च ॥१७१॥[३९
 ४९उ] साधु वीर महाऽहोऽसि यस्य चेदृक् पराऽऽक्रमः ।
 [N] तस्मिन् बभूवुर् हृष्टाश् च रणे वानर-पुङ्गवाः ॥१७२॥[N]
 [N] दृष्ट्वा हनु-मतः कर्म वि-स्मयं जग्मुर् उत्-तमम् ।
 स प्र-शस्य हनू-मन्तं सु-षेणं राघवोऽब्रवीत् ॥१७३॥[N]
 ५०] मृगयस्व महा-प्राज्ञ ओषधीः पर्वते शुभे ।
 ५१पू] रम्यं गिरिं तम् आ-रूढः सु-षेणो वानराऽधिपः ॥१७४॥[N]
 ५२] नाना-ना(?)न-समाकीर्णं नाना-धातु-विचित्रितम् ।
 ५१उ] पश्यमानो महा-शैलं दिव्यौषधि-विभूषितम् ॥१७५॥[N]
 ताम् ओषधिं ततो गृह्य अव-तीर्णो मही-तले । [N]
 ५४] शिलायां जर्जरी-कृत्य सु-षेणो वानरोत्तमः ।"

१. अ-नास्ति ॥ २. ल, -० तोऽब्रवीत् ॥ ३. म-व्यानीय च महावेगात्तच्छैल-
 शिखरं हरिः । विश्रववाहू हनुमान्सुषेणमिदमब्रवीत् ॥ ४. प्र-विज्ञाप्यौ । ५. म-
 नास्ति । ६. म-ओषधीं नावगच्छामि तामिह हरिपुंगव । तदिदं शिखरं सर्वं
 गिरेस्तस्य मया हृतम् ॥ ७. म-नास्ति ॥ ८. म-एवं कथयमानं तं प्रशस्य पवनात्मजम् ॥
 ९. म-नास्ति ॥ १०. अ म-नास्ति ॥ ११. म-सुषेणो वानरश्रेष्ठस्तामुत्पाठ्य महौषधीम् ।

- लक्ष्मणाय ददौ नस्यं शल्येषु च महा-द्युतिः ॥१७६॥ [४१
 ५५] वि-शल्यं च समा-घ्राय लक्ष्मणः पर-वीर-हा ।
 ५६पू] वि-शल्यो वि-रुजः श्री-मान् उद्-अतिष्ठन् मही-तलात् ॥१७७॥ [४२
 ५९उ] समुत्थि (द्-स्थितं) तु हरयो भू-तलात् प्रेक्ष्य लक्ष्मणम् । [४३पू
 N] वि-स्मिताश् च बभूवुस् ते सर्वे वानर-राक्षसाः ॥१७८॥
 N] दृष्ट्वा हनु-मतः कर्म तत् सुरैर् अपि दुष्-करम् । [४०उ
 ६०पू] साधु साध्व इति ते प्रीता हनू-मन्तम् अपूजयन् ॥१७९॥ [४३उ
 राघवः परम-प्रीतः प्र-शस्य पवनाऽऽत्मजम् ।
 N] भ्रातरं चैव धर्माऽऽत्मा प्रीताऽऽत्मा रघु-नन्दनः ॥१८०॥ [N
 एह्य एहीऽत्य् अब्रवीत् प्रीतो लक्ष्मणं शुभ-लक्षणम् ।
 ५७] स-स्रजं सस्वजे गाढं बाष्पपर्याकुलेक्षणः ॥१८१॥ [४४
 ५८उ] अब्रवीच् च परि-ष्वज्य सौमित्रिं राघवस् तदा ।
 ५९उ] दिष्ट्या त्वां वीर पश्यामि मरणात् पुनर् उत्थि (द्-स्थितम्) ॥१८२॥ [४५
 न मे वीर जयेनाऽर्थः सीतया जीवितेन वा ।
 N] कश्च मे जीवितेनाऽर्थस् त्वयि पञ्च-त्वम् आ-गते ॥१८३॥ [४६
 एवम् आ-भाष्य सौमित्रिं रामो मारुतिम् अब्रवीत् ।
 ६१] त्वत्-प्रसादेन पश्यामि लक्ष्मणं शुभ-लक्षणम् ॥१८४॥ [N
 व-८५] पञ्च-त्वं यद्य् अयं यातो लक्ष्मणो मारुते मम ।
 ६] नैव मे वि-जयेनाऽर्थो न मैथिल्या न चाऽऽत्मना ॥१८५॥ [N
 ७पू] इत्य् एवं वदतस् तस्य राघवस्य महाऽऽत्मनः । [४७पू
 N] लक्ष्मणोऽपि समुत्था (द्-स्था) य पर्य-अश्वजत मारुतिम् ॥१८६॥ [N
 १३] सर्वे ते हर्षम् आ-पन्ना वानराः काम-रूपिणः ।
 व-८४] अ-पूर्वं पर्वतं दृष्ट्वा कौतूहल-समन्विताः ॥१८७॥ [N
 २] ततस् ते वानराः सर्वे राघवं वाक्यम् अब्रुवन् ।
 ३पू] कौतूहलं महा-राज अस्माकं पर्वतं प्रति ॥१८८॥ [N

१. म-नस्तः शल्ये च सुम० ॥ २. म-तां विशल्यां । ३. म-शीघ्रं ॥ ४. म-
 तमुत्थितं । ५. म-नास्ति ॥ ६. रा-वीरहा । ७. म-हृष्टास्ते सुवेणं प्रत्यपू० ॥
 ८. म-नास्ति ॥ ९. म-रामो । १०. म-सस्वजे स्नेहगाढं च ॥ ११. म-
 रघुनन्दनः । १२. म-नास्ति ॥ १३. म-को हि मे जीवितस्यार्थस् ॥ १४. म-नास्ति ॥
 १५. म-अत आरभ्य १९७-तम-लोकोऽयं यावन्नास्ति ॥

- N] अनु-ज्ञां देहि राजेन्द्र पर्वताऽऽरोहणे प्र-भो ।
 ३उ] दत्ताऽनुज्ञास् तु रामेण सु-ग्रीवेण च वानराः ।
 N] ते तु हृष्ट-तमा भूत्वा आ-रोहन्ति समन्त-तः ॥१८९॥[N
 भक्षयन्तः पिबन्तश् च लोरयन्तश् च पर्वते ।
 ५] क्षणेन वानरास् तस्मा^१ मधु-मत्ताश् च सर्व-शः ॥१९०॥[N
 भक्षयित्वा फलान्^२ दिव्यान् पीत्वा पानीयम् उत्-तमम् ।
 ६] अव-तीर्णाः समन्ताच् च वानराः काम-रूपिणः ॥१९१॥[N
 अव-तीर्णेषु तप्तेषु वानरेषु महाऽऽत्मसु ।
 ७] रामोऽब्रवीच् च सु-ग्रीवं हनू-मान् उच्यतां कपिः ।
 ८पू] नीयतां पर्वतस् तत्र त्वयाऽऽनीतो यतो ह्य अयम् ॥१९२॥[N
 ९पू] राघवस्य वचः श्रुत्वा हनू-मान् वानरेश्वरः ।
 १०पू] बाहुभ्यां पर्वतं गृह्य जगाम वि-मलेऽम्बरे ॥१९३॥[N
 व-८५] दैवतैः स्तूयमानस् तु तथा तुम्बुरु-नारदैः ।
 २] अप्सरो (१रैर्)^३ गीयमानस् तु तथा किन्नर-चारणैः ॥१९४॥[N
 १पू] स्व-स्थाने स्थापयित्वा तं न-गं नग-सत्तमम् ।
 ३उ] पुनर् आऽयाज् जवेनाऽऽशु शापाज् ज्वर इव च्युतः ॥१९५॥[N
 रामस्य त्वरितं गत्वा वि-नयेन कृताऽञ्जलिः ।
 N] ननाम शिरसा पादौ सु-ग्रीवस्य च धी-मतः ॥१९६॥[N
 तं प्र-शस्य हनू-मन्तं सु-ग्रीवं स-विभीषणम् ।
 N] ते सर्वे हर्षम् आ-पन्ना दृष्ट्वा लक्ष्मणम् उत्थि(द्-स्थि)तम् ॥१९७॥[N
 N] ततोऽब्रवीन् महा-तेजा लक्ष्मणो राघवं तदा । [N
 ७उ] भिन्न-शिथिलया वाचा स-क्रोधो रावणं प्रति ॥१९८॥[४७उ
 प्रति-ज्ञातं प्रति-ज्ञाय पुनः सत्य-पराऽऽक्रम ।
 ८] लघुः कश्-चिद् इवाऽतेजास् तेनैवं वक्तुम् अर्हसि ॥१९९॥[४८
 न प्रति-ज्ञां तु कुर्वन्ति वि-तथां साधवोऽन्-अघ ।
 ९] लक्षणं तु महत्-त्वस्य^४ प्रतिज्ञा-प्रतिपालनम् ॥२००॥[४९
 तद् अलं मत्-कृते नैव^५ नैराश्यम् उप-गम्यते ।

१. प्र-नास्ति ॥ २. रा, ल, ल, ब अ-सुसा । प्र फ-सर्वे ॥ ३. टि. आर्षः
 पुं. द्र. ॥ ४. ल-नगमुत्त० ॥ ५. म-स्मृत्वा शिथिलया वाचा लक्ष्मणो वाक्यमब्रवीत् ॥
 ६. म-नास्ति ॥ ७. म-नेदं । ८. म-उपपद्यते ।

- १०] वधेन रावणस्याऽथ प्रतिज्ञा-प्रतिपालनम् ॥२०१॥[५०
 नहि जीविष्यते राम तव चाप-पथं गतः ।
 ११] नदत्तस् तीक्ष्ण-दंष्ट्रस्य सिंहस्येव महा-गजः ॥२०२॥[५१
 अहं तु वधम् इच्छामि शीघ्रं तस्य दुर्-आत्मनः ।
 १२] यावद् अस्तं न यात्य एष कृत-कर्मा दिवा-करः ॥२०३॥[५२
 तम इव किरणैः सहस्र-रश्मिः
 शर-किरणैर् जहि रावणं सु-तीक्ष्णैः ।
 रण-शिरसि नि-पातितस्य वक्त्रं
 १३] मुदित-मनाः समवेक्षितुं त्वरेऽहम् ॥२०४॥[N

इत्यार्षे रामायणे युद्ध-काण्डे लक्ष्मण-सञ्जीवनं

नामैकाशीतितमः सर्गः ॥ ८१ ॥

१. म-०स्याद्य प्रतिज्ञां परिपालय । २. अ-नास्ति ॥ ३. म-बाणपथं ।
 ४. म-नर्दतस् ॥ ५. म-अस्य ॥ ६. म-पाति० ॥ ७. अतः परमधिको विपर्यस्तश्च
 पाठः—रा. फ-असंगृह्य यदि गच्छेयमुपहासो भविष्यति । सर्वं तु पर्वतं हत्वा
 प्रयास्ये मा विलम्बितः ॥ तत्र ज्ञास्यति वैद्योऽसौ सुषेणः परमौषधिम् ।
 यस्मिन् हि शैले संजाता ओषधी च सुखावहा ॥ प्रागर्कादिवगच्छेति
 सुषेणो मां यथाऽब्रवीत् । इति संचिन्त्य बलवानवतीर्य गिरेस्तदा ।
 उत्पाटने तु शैलस्य चकार मतिमान्मतिम् ॥ ततो द्रुमलताकीर्णं
 नानारत्नोपशोभितम् । सिंहव्याघ्रगजाकीर्णमुज्जहार महागिरिम् ॥
 न्यपतन् गिरिशृङ्गाणि द्रुमवल्लीगणास्तथा । पक्षिणो विद्रुताः सर्वे पर्वता-
 स्फोटनेन तु ॥ दशयोजनविस्तीर्णं पञ्चयोजनमायतम् । दोर्भ्यामुद्गृह्य
 तं शैलमुत्पपात विहायसा ॥ ततस्तं पर्वतं हत्वा शीघ्रं स स्रवगोत्तमः ।
 जगामाकाशमाविश्य लीलया वायुनन्दनः ॥ अथ देवगणाः सर्वे पुरन्दर-
 पुरोगमाः । पुष्पवर्षैरभ्यकिरन् गच्छन्तं कपिकुञ्जरम् । गीयमानोऽप्सरोगणैः
 स्तूयमानो महर्षिभिः ॥ इत्यार्षे रामायणे कालनेमिवध ओषधीहनुमत्पत्यागमनं
 नाम सर्गः ॥ एतस्मिन्नन्तरे वायुः प्रववौ सुखशीतलः । क्षीणाकारास्तथा
 ताराः प्रत्यूषः समपद्यत ॥ अस्तं प्रयातो भगवान् सोमः प्रक्षीणमण्डलः ।
 हा लक्ष्मण प्रियभ्रातः क प्रयासि विहाय माम् ॥ हा हतोस्मि क
 गच्छामि कं पृच्छामि महाभुज । किं मे राज्येन भोगैर्वा किं प्राणैः
 सीतयाऽपि वा ॥ यत् प्रयातुं महाबाहो दीर्घमध्वानमुद्यतः । कौशल्यां
 किन्तु वक्ष्यामि सुमित्रां वा परंतप ॥ भरतं चाऽपि शत्रुघ्नं त्वया वीर्यवता
 विना । हा वीर सुमहाबाहो प्रतिवाक्यं प्रयच्छ मे ॥ न त्वमर्हसि सौमित्रे

त्यक्तुं दुःखार्दितं हि माम् । त्वद्वियोगसमुत्थेन शोकेन समुदीरितः ।
 करोम्यराज्ञसामुर्वीं त्रैलोक्यं च दहाम्यहम् ॥ एवमुक्त्वा महाबाहुः प्रगृही-
 ताऽऽयकामुकः । युगाऽन्तकाले भगवान् पिनाकीऽव व्यरोचत ॥ ततः
 सन्त्रस्तमनसो वानरा भीमविक्रमाः । किमेतद् इति भाषन्तः ससुग्रीव-
 विभीषणाः । प्रणिपत्याग्रतः स्थित्वा सर्वे प्राञ्जलयोब्रुवन् ॥ एकस्यार्थे
 महाबाहो त्रैलोक्यं मा विनाशय । त्वामेवं क्रुद्धमालोक्य रौद्रास्त्रो-
 द्यतपाणिनम् ॥ दृष्ट्वा देवाः सगन्धर्वाः प्रद्रवन्ति दिशो दशः । स्फुरते गगने
 विद्युज्जालैर्दत्तिमिवाम्बरम् ॥ चलन्ति वसु(?)दुधा वा(?) तोडू(?) ता उच्चदन्ति
 महार्णवाः । प्रलम्बन्ति शिलाः शैला जाता नष्टा दिशो दशः ॥ किमिद-
 मिति भाषन्तो दिविस्थाः स्थिरचारिणः । एवं विज्ञापितस्याथ सुग्री-
 वाद्यैः स्रवंगमैः ॥ प्रशान्तिमगमत् कोपो राघवस्य महात्मनः ।
 भूयः शोकसमाविष्टो रामो दशरथात्मजः ॥ लक्ष्मणं पतितं दृष्ट्वा निशां
 च क्षयमेयुषीम् । अत्रवीद्राघवो दीनः सुग्रीवं वानरेश्वरम् ॥ सुग्रीव
 गच्छ किष्किन्धां सह वानरसेनया । कृतं मित्रप्रदानं ते यदन्यैर्भुवि
 दुष्करम् ॥ अहं वाद्य महाबाहो यत्करिष्यामि तच्छृणु । आत्मानं प्रद-
 हिष्यामि प्रदीप्ते हव्यवाहने ॥ सहानेन गमिष्यामि लक्ष्मणेन महाबल ।
 प्रेतराजपुरं दिव्यं नोत्सहे कर्तुमन्यथा ॥ विभीषणस्य कर्तव्यं न कृतं भाषितं
 मया । एतदहति मे चेतः शुष्कं काष्ठमिवानलः ॥ एवमुक्तस्तु रामेण
 सुग्रीवो वाक्यमब्रवीत् । किमर्थं मुह्यसे देव त्वादृशो नैव मुह्यति ॥
 त्रियामा शर्वरी याता पश्चिमेयं प्रवर्तते । नियतं पश्चिमे यामे हनूमाना-
 गमिष्यति ॥ इति तेषां ब्रुवाणानां हनूमान् समदृश्यत । प्रदीत इव
 शैलेन्द्रो गगने प्रपलायितः ॥ किमेतदिति संभ्रान्ताः कपयो जात-
 विस्मयाः । केचिद् द्रुमान्समारूढाः केचिद्भीताः प्रदुदुबुः ॥ केचिद्-
 गृहान् प्रविविशुः सेतुमन्ये प्रपेदिरे । केचित् सज्जीकृतास्तस्थुः केचिद्
 धावन्ति दर्पिताः ॥ केचिच्छैलाग्रमारूढाः केचिद्वक्त्राणि रक्षसाम् ।
 प्रगृह्याभ्यद्रवन् केचिन्नादं मुञ्चन्ति चाऽपरे ॥ अधावन्तं प्रधावन्ति ह्य-
 ध्वपुच्छास्ततस्ततः । मायावी राज्ञसः कोयमस्मान् हन्तुमु-
 पागतः ॥ इति तं संभ्रमं दृष्ट्वा रामः सुग्रीवमब्रवीत् । वानराधिप
 मा भैषीरियं रक्षोविभीषिका । निर्भीर्भव महाबाहो निहन्म्येनं
 पतत्रिभिः ॥ एतस्मिन्नन्तरे वीरः सोवतीर्य नभस्तलात् । निक्षिप्य पर्वतं
 भूमौ नानारत्नविभूषितम् । विनीतः प्राञ्जलिर्भूत्वा राघवं वाक्यम-
 ब्रवीत् ॥ विज्ञाप्यं श्रूयतां देव ससुग्रीवविभीषणः । ओषधीर्नाधि-
 गच्छामि विदित्वापि नरेश्वर ॥ ततोऽयं ते मयानीतः कृत्स्न-
 श्रौषधिपर्वतः । व्यतिक्रमं ममैतत्त्वं क्षन्तुमर्हसि सुव्रत ॥ बहुविघ्नाश्च
 तत्रासन् येनाऽहं च विलम्बितः । हनूमतो वचः श्रुत्वा रामो वचनम-
 ब्रवीत् ॥ साधु वीर महाबाहो यस्येदृक् ते पराक्रमः । देवानां सदृशं कर्म

कृतमेवं परंतप ॥ सुग्रीवस्त्वब्रवीत्तत्र सुषेणं वैद्यमुत्तमम् ।
 आरोहैनं गिरिं रम्यं यत्र जाता महौषधी । तामौषधीं विजानीहि येन
 जीवति लक्ष्मणः ॥ सुग्रीवस्य वचः श्रुत्वा सुषेणोऽन्ये च वानराः । गिरि-
 मारुह्य तं रम्यं नानाधातुविभूषितम् ॥ गिरिकूटानि दिव्यानि बहुपक्षि-
 सत्त्वानि च । पद्मपरडानि पश्यन्तश्चन्दनान्यगुरुणि च ॥ चम्पकैर्नाग-
 पुत्राणैः कर्णिकारैश्च शोभितम् । अन्विष्यन्ति गिरिं तं तु ओषध्यर्थं भ्रवं-
 गमाः ॥ सुषेणोभ्यवदत्तांस्तु पूर्ववृत्तानि सूचयन् । इह विष्णुश्च
 ब्रह्मा च शक्रोऽग्निर्वरुणो यमः । लोकपालश्च भगवान् कुबेरः सह
 राजसैः ॥ इदं तदमृतस्थानं यत्र देवैः समागतैः । संपीतमप्सरोभिश्च
 ऋषिभिश्च महाव्रतैः ॥ अत्र राहोः शिरश्छिन्नं विष्णुना प्रभविष्णुना ।
 जाता चात्रौषधिर्दिव्या विशल्यकरणी शुभा ॥ इयं सा चेति दृष्टात्मा-
 ददर्श परमौषधिम् । उत्थाय च स संभ्रान्तः सुषेणो भिषजां वरः ।
 तामौषधीं गृहीत्वाऽसौ ह्यवतीर्थं महीतले ॥ समुत्थितं ते हरयो
 भूतलात्प्रेक्ष्य लक्ष्मणम् । साधु साधिवति सुग्रीताः सुषेणं प्रत्यपूजयन् ॥
 उत्थितं भ्रातरं दृष्ट्वा रामो हर्षसमन्वितः । परिष्वज्य च सौमित्रिं स-
 बाष्पश्चेदमब्रवीत् । दिष्ट्या पश्यामि सौमित्रे त्वां विरोगिणमव्रणम् ॥
 नीरुजं निर्विकारं जीवन्तं पुनरुत्थितम् । ततः प्रीतमना रामः सुषेणं
 वाक्यमब्रवीत् ॥ त्वत्प्रसादान्महाबाहो लक्ष्मणं शुभलक्षणम् । पश्यामि
 परिपूर्णं यं पौर्णमास्यां यथा शशी ॥ हनूमतोपि सुग्रीतो राघवो
 वाक्यमब्रवीत् । एहि वत्स कपिश्रेष्ठ मत्प्राणद महाबल ॥ परिष्वंगं
 प्रयच्छामि ममावस्थेयमीदृशी । ममैवांगविशीर्णं तु यत्त्वयोपकृतं
 मम ॥ नरः प्रत्युपकाराणामापत्सु लभते फलम् । एवमुक्त्वा तु
 सौमित्रिं राघवस्तु महायशः ॥ पर्यस्वजत सौमित्रिस्तं हरिं पवना-
 त्मजम् । सर्वे ते वानरा दृष्टाः समर्थाः कामरूपिणः ॥ अपूर्वं तं गिरिं दृष्ट्वा
 कौतूहलसमन्विताः । विज्ञापयन्ति सुग्रीवं राघवं सहलक्ष्मणम् ॥
 कौतूहलसमाऽऽविष्टाः पर्वतारोहणं प्रति । दत्तानुज्ञा राघवेण
 सुग्रीवेणांगदेन च ॥ तं समारुह्युः शैलं नानारत्नोपशोभितम् । पश्यन्ति
 गिरिकूटानि भक्षयन्ति फलानि च ॥ दिव्यानि मधुजालानि पिवन्ति
 मधुपिङ्गलाः । संभक्ष्य फलमूलानि पीत्वा पानीयमुत्तमम् ॥ अवतीर्णास्ततः
 सर्वे वानरा दृष्टमानसाः । अथोवाच हनूमन्तं रामः सुग्रीवसन्निधौ ॥
 पर्वतो नीयतां वीर मर्यादा वार्णवस्य तु । एवमुक्तस्तु हनूमान् कतरंहा
 महाकपिः ॥ दोभ्यामुद्यम्य तं शैलं प्रयातुमुपचक्रमे । अथोदतिष्ठत्
 तीक्ष्णांशुर्लघयित्वा महार्णवम् ॥ दिशश्च विमलाः सर्वा जाताश्च
 हिमपाण्डुराः । हनूमन्तं स विक्रान्तमुत्पत्य गगने स्थितम् ॥
 अपश्यन् राज्ञसाः सर्वे व्रजन्तं सागरोपरि । रावणस्त्वब्रवीद् दृष्ट्वा
 समीपस्थान् निशाचरान् ॥ स्थूलजंघं महानादं महावक्त्रं महोरसम् ।
 उत्कामुखं महावीर्यं चतुर्वक्त्रं च राज्ञसम् ॥ हस्तिकर्णं शंकुकर्णं

मेघचित्रं च राक्षसम् । एते चाऽन्ये च बहव आज्ञप्ता रावणेन तु ॥
 शीघ्रं मायाप्रभावेण हनूमान् गृह्यतामिति । यो निगृह्यायेत्तूर्णं
 तस्य राज्यं ददाम्यहम् ॥ श्रुत्वा तु राक्षसेन्द्रस्य वचस्ते त्वरयान्विताः ।
 विचित्रकवचाः सर्वे नानाप्रहरणोद्यताः ॥ विहायसमगुः क्षिप्रं
 कृत्वा देववरं वपुः । वेष्टयन्ति हनूमन्तं मेघा इव दिवाकरम् ॥ कस्त्वं
 वानररूपेण गिरिं संगृह्य गच्छसि । न त्वं विभेषि देवानां दैत्यानां
 च महात्मनाम् ॥ एवं तैर्निगृहीतस्तु विचिन्त्येदं वचोब्रवीत् ।
 यदि प्राप्तास्त्रयो लोका भवद्भिः सहिताः सुराः । ब्रह्माणमग्रतः कृत्वा
 न समो मम केनचित् ॥ इत्येवं ब्रुवतस्तस्य कपिसिंहस्य तत्क्षणे । ततो-
 वर्धत लांगूलं कालपाशोपमं द्विषाम् ॥ अयं वायुसुतस्तस्मिन्
 प्रव्रजमानो विहायसा । बाहुभ्यां पर्वतव्यग्रो लांगूलेनाभ्ययुध्यत ॥
 ततस्तु तस्य लांगूलं वज्रप्रतिमगौरवम् । कालचक्रमिवाविद्धं भ्रमते
 सर्वतो दिशम् । प्राहरन् राक्षसाः सर्वे शिलाशक्तिपरश्वधैः । लांगूले तस्य
 ते कर्तुं स्वल्पं वाञ्छन् न (?वै) क्षणम् ॥ एकं द्वौ त्रिचतुरो विंशत्त्रिंशत्तथा
 शतम् । लांगूलाऽप्रेण तान्वेष्ट्य भ्रामयित्वा भुव्यक्षिपत् ॥ अन्यास्तु बलिनः
 शूरान् राक्षसान् भीमत्रिकमान् । बद्ध्वा लांगूलपाशेन पद्भ्यां सम्प्राहरत्
 कपिः ॥ केचिद् दृष्ट्वास्य संव्रस्ताः केचिन् नादेन भीषिताः । केचित्
 पुच्छाभिघातेन पातिता धरणीतले ॥ एवं स कदनं कुर्वन् रक्षसां
 मेघवर्चसाम् । दिवाकर इव व्योम्नि सोगच्छद्वायुनन्दनः ॥ अतिदैवं
 कृतं कर्म दृष्ट्वा तत्तस्य देवताः । साधु साध्विति भाषन्तः पुष्पवर्षैरवा-
 किरन् ॥ हत्वा रक्षःसहस्राणि लांगूलचरणायुधः । स्वस्थाने पर्वतं
 स्थाप्य रामस्याग्रे समागतः ॥ प्रणिपत्य ततो रामं ससुग्रीवं सलक्ष्मणम् ।
 आचचक्षे यथावृत्तं यत्पूर्वं यच्च साम्प्रतम् ॥ तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य राम-
 सुग्रीवलक्ष्मणाः । पर्यस्वजन्त संदृष्ट्वा भुजैस्तं वायुनन्दनम् ॥ वानरा-
 स्तु ततः सर्वे हर्षसम्पूर्णमानसाः । पर्यस्वजन्त चान्योन्यं भुजैरास्फो-
 टयन्ति च ॥ साधु वीर सुषेण त्वं साधु मारुतनन्दन । इत्येवं प्रवदन्त-
 स्ते सिंहनादैर्नर्दन्ति च ॥ पुनरेव महाबाहुः सौमित्रि भ्रातृवत्सलः ।
 एह्येहीत्यब्रवीद्रामो लक्ष्मणं लक्ष्मिवर्धनम् ॥ अब्रवीच्च सुसंहृष्टः सौमित्रि
 मित्रवर्धनः । दिष्ट्वा त्वां वीर पश्यामि मरणात्पुनरागतम् ॥ न मे वीर
 जयेनार्थः सीतया जीवितेन च । को हि मे विषयेनार्थस्त्वयि पञ्चत्व-
 मागते ॥ इत्येवं वदतस्तस्य राघवस्य महात्मनः ॥ भिन्नशिथिलया
 वाचा लक्ष्मणो वाक्यमब्रवीत् ॥ तां प्रतिक्षां प्रतिज्ञाय पुराऽसह्यपराक्रमः ।
 लघुः कश्चिदिवाऽसत्त्वो नैवं त्वं वक्तुमर्हसि ॥ इत्यार्षे हनूमदोषधिपर्वतस्वस्थाने
 स्थापनं नाम सर्गः ॥ ८. प्र-लंकाकाण्डे ॥

[वं-N]= [द्वयशीतितमः सर्गः] =[दा-N]

लक्ष्मणस्य तु तद् वाक्यम् उक्तं श्रुत्वा तु राघवः ।
 उवाच हितम् अत्यर्थं राघव रघु-नन्दनम् ॥१॥
 एवम् एतन् महा-बाहो यथा वदसि लक्ष्मण ।
 न प्रति-ज्ञां प्र-कुर्वन्ति वि-तथां साधवो जनाः ॥२॥
 प्रति-ज्ञातं मया तस्य रावणस्य दुर्-आत्मनः ।
 अहम् एनं वधिष्यामि सत्यम् एतद् ब्रवीमि वः ॥३॥
 वि-ध्वंसय शरैस् तोक्ष्णैर् दिवसो ह्य अति-वर्तते ।
 प्रति-ज्ञां रघु-शार्दूल स-फलां कर्तुम् अर्हसि ॥४॥
 एवम् उक्त्वा ततो राम इक्ष्वाकु-कुल-नन्दनम् ।
 वि-भीषणम् इदं वाक्यं प्रत्य-उवाच महा-बलः ॥५॥
 काऽसौ लङ्केश्वरः क्षुद्रो रावणो युद्ध-दुर्मदः ।
 रण-भूमिं परित्यज्य काऽऽस्ते किं चाऽस्य चेष्टितम् ॥६॥
 मयि छिद्र-प्रहती च कृत-पापश्च च राक्षसः ।
 बोद्धव्यं च त्वया वीर शीघ्रम् एव ममाऽऽज्ञया ॥७॥
 रामस्य वचनं श्रुत्वा तत्-कालार्थ-समन्वितम् ।
 उवाच वचनं धी-मान् रामम् एतद् वि-भीषणः ॥८॥
 प्र-विवेश पुरीं तूर्णं लङ्काम् एव सहाऽनुगः ।
 सोऽव-तीर्य रथात् तत्र वधम् इच्छंस् तवाऽन्-अघ ॥९॥
 चिन्तयामास काकुत्स्थ वर-दानम् अथाऽद्भुतम् ।
 यद् दत्तं शम्भुना पूर्वं सर्व-शत्रु-विनाशनम् ॥१०॥
 अ-जेयं सप्तभिर् लोकैः स-सुराऽसुरमानवैः ।

१. म-नास्त्वयं सर्गः । २. फ-श्रुत्वा राजा विभीषणः । भ-श्रुत्वा तत्र स
 रा० । ३. रा०-०वो रघु० । रा०-०वं रघुनन्दनः । भ-लक्ष्मणं समितिजयः ॥ ४. रा०-०तस्
 ५. रा० फ-त्वया । ६. रा० फ-तावद् । भ-यत्तु । ७. रा० फ-०स्य वधो नृप । भ-
 ०णं लोकरावणं । ८. रा० ल० ल० व-वदामि वः । रा० फ-०म्यहं ॥ ९. रा० ल० ल०
 व अत्र प्र-०ये । भ-०यन् । १०. भ-०से । ११. भ-ह्यनिवर्तिते । १२. रा० फ-
 ०लां कुरु मानद । भ-सफलामघ करिष्ये नात्र संशयः ॥ १३. रा०-रघूणां कुलवर्द्धनः ।
 भ-०न्दनः ॥ १४. अ प्र भ-महायशाः ॥ १५. भ-छिद्रे प्र० । १६. रा० फ-कर्ता
 पापस्य कर्मणः । १७. भ- तु । १८. फ-क्षिप्रं । १९. रा०-नास्ति ॥ २०. फ-
 राघवस्य वचः श्रुत्वा चारैरन्विष्य सर्वतः ॥ २१. रा० ल० ल० व अ प्र-स तदा ।
 भ-दुष्टात्मा । २२. रा० फ-महात्मनः । २३. रा० फ-दत्तं स्वयंभुवो । भ-यत्
 सृष्टं श० ॥ २४. रा० ल० ल० व अ प्र-अमेयं । २५. भ-०मानुषैः ॥

रथं सर्वाऽऽयुधोपेतं दिव्यम् अद्भुत-दर्शनम् ॥११॥
 युक्तम् अश्वैर् महा-वेगैः काम-गैः काम-रूपिभिः ।
 अ-भेद्यं कवचं चाऽपि सर्वाऽस्त्रैर् अभि-संवृतम् ॥१२॥
 तस्य होमस्य कालोऽयं देवाऽऽयतनम् आ-स्थितः ।
 जुहोत्य अग्निं समाधि-स्थो रौद्र-मन्त्रैर् महा-यशः ॥१३॥
 तस्य यावत् तु तत् कर्म न सिद्ध्यति दुर्-आत्मनः ।
 तस्य तावत् त्वया राम विघ्नः कार्यो बलीयसः ॥१४॥
 अ-वध्यः सम्-अरे तस्मिन् कृते कर्मणि रावणः ।
 चारैर् मम समा-ख्यातं यत्राऽसौ परिवर्तते ॥१५॥
 वि-भीषणस्य तद् वाक्यम् अति-घोरं भयाऽऽवहम् ।
 श्रुत्वा रामो महा-तेजाः स्व-बलं चाऽभिवीऽक्ष्य च ॥१६॥
 आ-ज्ञापयामास तदा विघ्नाऽर्थं दश यूथ-पान् ।
 माल्य-वन्तं सु-षेणं च गवाऽक्षं गवयं तथा ॥१७॥
 अङ्ग-दं च हनू-मन्तं शर-भं गन्ध-मादनम् ।
 ऋक्ष-सेना-पतिं चैव नीलं चाऽपि महा-बलम् ॥१८॥
 लघ्व् आज्ञास् ते महा-वीर्या यूथ-पाः कृत-निश्चयाः ।
 उत्-तस्थुस् ते बलैः सार्धं गर्जन्त इव तोय-दाः ॥१९॥
 ते शिला-पादप-धरा महा-काया महा-बलाः ।
 गर्जन्तो रेजिरे सर्वे जङ्गमा इव पर्वताः ॥२०॥
 क्षणात् सम्प्राऽऽप्य नगरीं लङ्कां रावण-पालिताम् ।
 प्राकारम् अभि चाऽऽप्लुत्य विविशुस् ते प्लवं-गमाः ॥२१॥
 ददृशुर् देवताऽऽगारे रावणं रक्षि-रक्षितम् ।
 सुव-हस्तं सम्-आसीनं प्राङ्-मुखं रक्त-वाससम् ॥२२॥
 रक्तोष्णीष-धरं वीरं पुरा ज्वालित-पावकम् ।

१. रा, ल, ल, व अ प्र फ-अपिसं० । रा-अभिसंगतैः ॥ २. रा, फ-
 रौद्रैर्मन्त्रैर् ॥ ३. रा, ल, ल, व अ-संसि० । ४. रा, फ-०या वीर । भ-तावत्त्वया
 महावीर ॥ ५. प्र रा, फ-राक्षसः । ६. रा, ल, ल, व अ प्र-यत्र संपरि० ॥
 ७. भ-सुग्रीवमभि० ॥ ८. रा, ल, ल, व अ प्र-विघ्नकरभयंकरान् । भ-विघ्नं कुरु
 भयंकरं । ९. रा, फ-वर्ज-सुषेणं च गवाक्षं च गवयं च महाबलम् ॥ १०. रा,
 ल, ल, व अ-चैव । ११. प्र-नास्ति ॥ १२. भ-हरिभिः ॥ १३. भ-भेजिरे ॥
 १४. रा, फ-अथ चोत्पत्य ॥ १५. रा, फ-बलरक्षितं ॥ १६. रा, फ-देवं । १७. रा,
 फ-पुरोज्ज्व० । रा, ल, ल, व प्र-अत आरभ्य २४-शश्लोकस्य प्रथमपादं यावत्तास्ति ।

विद्युद्-भास्वर-संयुक्तं सन्ध्यायाम् इव तोय-दम् ॥२३॥
 तं बाहु-पादप-धरं किरीटोच्छ्रित-शृङ्गिणम् ।
 हार-निर्भर-तोयाऽऽढ्यं महा-वदन-कन्दरम् ।
 वासो-मनःशिल-धरं गिरिं नीलम् इव स्थितम् ॥२४॥
 दृष्ट्वा तस्याऽद्भुतं कर्म वानराः कृत-निश्चयाः ।
 हनू-मन्तं पुरस्-कृत्य सर्वे युद्धाय तस्थिरे ॥२५॥
 राक्षसाश् च महा-वीर्याः प्राऽऽसाऽसिपरिघाऽऽयुधाः ।
 दंशितास् तस्थिरे सर्वे युद्धायाऽमित-विक्रमाः ॥२६॥
 ते बलेऽन्योऽन्यम् आ-साद्य रणे वानर-रक्षसाम् ।
 चक्राते क-दनं घोरम् अद्भुतं लोम-हर्षणम् ॥२७॥
 पाद-पैः शैल-शृङ्गैश् च शिलाभिर् दशनैर् नखैः ।
 वानरा राक्षसाञ् जघ्नुस् तलैर् मुष्टिभिर् एव च ॥२८॥
 राक्षसाः क्रोध-रक्ताऽक्षास् तथा वानरपुङ्गवान् ।
 नाराचैर् विभिदुस् तीक्ष्णैश् चिच्छिदुश् च महाऽसिभिः ॥२९॥
 ते छिन्न-भिन्न-सर्वाङ्गा वानरास् त्यक्त-जीविताः ।
 नि-पेतुर् भू-तले भिन्ना केचिद् रुधिर-कर्दमैः ॥३०॥
 रक्षांसि च तथा पेतुर् वानरैर् भीम-विक्रमैः ।
 चूर्णिता वि-विधैः शैलैः पाद-पैर् मुष्टिभिस् तथा ॥३१॥
 दारिताश् च नखैस् तीक्ष्णैर् दन्तैर् अपि सु-दारुणैः ।
 तत् प्र-वृत्तं महद् युद्धं कबन्ध-शत-सङ्कलम् ॥३२॥
 शूराणां हर्ष-जननं भीरूणां भय-वर्धनम् ॥३३॥

१. अ-नास्ति ॥ २. रा. फ-०तभूषणं । ३. रा. ल. ल. ब प्र-
 वासो मनःशिलाधोरं रौद्रं रौद्रपराक्रमम् । रा. -नास्ति । अतः परमधिकः पाठः—
 फ-स्त्रवंतमद्भुताकारं रुद्रं रौद्रपराक्रमम् ॥ ४. भ-तमद्भुताकारं ॥ ५. रा.
 ल. ल. ब प्र-तु । ६. रा. ल. ल. ब प्र-दंशितास् । ७. अ-नास्ति ॥ ८. भ-च
 तेन्यो० । ९. रा. -बोरे । १०. रा. ल. ल. ब प्र-०राक्षसे । भ-०राक्षसाः ।
 ११. रा. फ-रोम० ॥ १२. रा. फ-वर्ज—छिन्ना मि० । १३. ब भ-भग्ना ।
 १४. भ-वमंतो । १५. रा. ल. ल. ब अ प्र-०रसुद्धमम् । भ-रं बहु ॥ १६. रा.
 फ-भिन्नेषु-निशितैः शैलैः । भ-०धैः शूलैः । १७. रा. -तदा ॥ १८. रा.
 फ-भिन्नेषु-चैव ॥ १९. रा. फ-च भयावहं । २०. अतः परमधिकः पाठः—ल.
 ल. ब अ प्र-युद्धं पौरुषशिष्याणां निष्कर्षार्थं मनस्विनाम् । यशःपताकह-
 र्णाणां स्वर्गे द्वारमपावृतम् ॥

हृषेणं सुर-नारीणां सर्व-दुःख-विमोक्षणम् ॥३३॥
 तस्मिन् युद्धे महा-घोरे रक्षो-वानर-संक्षये ।
 प्राऽवर्तत नदी घोरा शोणितोदक-वाहिनी ॥३४॥
 शूर-प्रमोद-जननी भीरूणां भय-वर्धिनी ।
 क्रव्याऽदाऽऽनन्द-जननी गृध्रकङ्कोत्सवा तदा ॥३५॥
 दुर्-गमा ह्यल्प-सत्त्वानां सेव्या तेजस्विनां तथा ।
 उत्-तेरुस् तां नदीं सर्वे यूथ-पास् ते महौजसः ॥३६॥
 दृष्ट्वाऽपि स्व-बलं भग्नं हत-वीरं गत-प्रभम् ।
 राक्षसेन्द्रो न चुक्रोध जुहावाऽग्निं समा-हितः ॥३७॥
 वानरैस् तद् बलं भग्नं दृष्ट्वा संहृष्ट-मानसाः ।
 अङ्गद-प्रमुखाः सर्वे विविशुर् देवताऽऽलयम् ॥३८॥
 आ-स्फोटयामास तदा समीपे तस्य रक्षसः ।
 हनू-मान् वाक्यम् एतच् च स-रोषं प्राऽऽह रावणम् ॥३९॥
 किम् आस्सेऽद्य नयं त्यज्यं शूरस् त्वं राक्षसेश्वर ॥
 न हि सत्त्व-वताम् एवं चरितं तिष्ठसे यथा ॥४०॥
 क त(त्त्व)न् नयः क शान्तिस् ते सा सिद्धिः क च रावण ॥
 न त्वं(त्त्व)धर्म-कृतं(तां)कर्म तादृशं धर्मम् आमुयाः(यात्) ॥४१॥

१. रा, ल, ल, व अ प्र-० दुष्टवि० । २. भ-नास्ति ॥ ३. अतः परमधिकः
 पाठः—रा, फ भ-नानापताकासंवृत्ता द्विपदेह शिलातटा । विकोशासि-
 चरन्मीना मांसक्लेदककर्दमा ॥ रथचक्रमहाग्राहा पाशपट्टिशभोगिनी ।
 शीर्णाभरणरत्नाढ्या हतशूरमुखांबुजा ॥ चर्मकच्छपसंवाधा वस्त्रफेनाव-
 गाहिनी ॥ ४. भ-०त्सवांभसा ॥ ५. अतः परमधिकः पाठः—रा, फ भ-नरा
 विच्छिन्नपाप्मानो नदीं वैतरणीमिव । राक्षसा हतभूयिष्ठा विरथा हत-
 चेतसः ॥ त्यक्तसंभ्रमसत्त्वास्ते भेजिरे सर्वतो दिशः ॥ ६. रा, ल, ल, व
 अ-वानराश्च बलं । रा, ०-पि सबलं । ७. व-नास्ति । ८. फ-अत
 आरभ्य ५४-श्लोकपूर्वार्धं यावन्नास्ति ॥ ९. भ-०षः । १०. रा, भ-
 राक्षसं ॥ ११. रा, आसने । १२. भ-भयं त्यक्त्वा । १३. रा, भ-
 ०साधम । १४. रा, ल, ल, व अ प्र-निहतं निहतां । १५. भ-वर्जं—तिष्ठते ।
 १६. रा, अत आरभ्य ४३-श्लोकस्य द्वितीयपादं यावन्नास्ति ॥ १७. भ-
 क ते रूपं क सोऽसिस्ते सा सिद्धिः काथ रावण । १८. भ-यादृशीं सिद्धिं । १९. अतः
 परमधिकः पाठः—भ-त्वं रावण न शूरो वा न योद्धा मेऽसि सम्मतः ॥

न चाऽप्य् औशनसं (?सो) मन्त्रं (?न्त्रश्) चेष्टतां^१ राक्षसाऽधम ।
 राम-वीर्य-विषं यस्य चरत्य् अङ्गेषु साऽऽयुधम्^२ ॥४२॥
 नैव ते वर-दानानि न तथा तव^३ शिक्षितम्^४ ।
 भवेद् यथा न^५ लङ्केश नैव^६ सिद्धिर् नराऽन्तर्क^७ ॥४३॥
 उत्-तिष्ठोत्-तिष्ठ युध्यस्व न मे जीवन् वि-मोक्ष्यसे^८ ।
 अ-गृहीताऽऽयुधं भीमं न हन्मि त्वद्-विधं रणे ॥४४॥
 हनू-मतैवम् उक्तोऽपि रथम् इच्छन् हुताऽशनात् ।
 जुहावाऽऽहुतिम् एवाऽथ न चुकोप कथं-चन ॥४५॥
 ततो वायु-सुतः श्री-मान् सर्वान् वानर-यूथपान् ।
 उवाच वाक्यं^९ काल-ज्ञः शृण्वतस् तस्य रक्षसः ॥४६॥
 यथा मन्दोदरीं शीघ्रम् आ-नयध्वं पुवं-गमाः ।
 नाऽन्यथा शक्यते कर्तुं मन्त्युर् अस्य दुर्-आत्मनः ॥४७॥
 वि-जानात् एष पापाऽऽत्मा यत् फलं पाप-कर्मणाम्^{१०} ।
 यद् अनेनाऽवशा^{११} सीता जन-स्थानाद् धृता बलात् ॥४८॥
 न ह्य् अ-धर्मोऽत्र युष्माकं माऽभूत् सिद्धिर्^{१२} (?काचिद्) विच(?चा)क्ष(?र)णा^{१३}
 न हि दुष्यति लोकेऽस्मिन् पापे पापं समा-चरन् ॥४९॥
 इति तस्य वचः श्रुत्वा वालि-पुत्रोऽब्रवीद् इदम् ।
 आ-नयेयम् अहं गूयं सर्वे तिष्ठत वानराः ॥५०॥
 भार्याम् अस्य प्रियां त्व् अद्य^{१४} पश्यतां वः पुवं-गमाः ।
 भवन्तोऽस्याऽग्नि-कार्यं^{१५} वै^{१६} वि-ध्वंसयत मा चिरम् ॥५१॥
 इत्य् उक्त्वा प्र-विवेशाऽथ रावणस्य नि-वेशनम् ।
 अङ्ग-दः पुवग-श्रेष्ठः सिंहो गिरि-गुहाम् इव ॥५२॥
 ततोऽन्तःपुर-मध्यात् तां केशेष् आ-दाय वीर्य-वान् ।
 निर्-जगाम मृगी-मध्याद् व्याघ्रो मृग-वधूम् इव ॥५३॥

१. प्र-चेष्टितं । २. भ-तेऽयुध ॥ ३. भ-रक्षिता शिवः । ४. भ-न भवान्यथा । ५. भ-न ते । ६. भ-न ते जयः ॥ ७. ल, ल, व रा, -०क्षसे ॥
 ८. भ-वाचं । ९. रा, ल, ल, व अ प्र-शृणुतस् ॥ १०. भ-०र्मणः । ११. रा, ल, ल, व अ प्र-०न च सा ॥ १२. रा, ल, ल, व अ प्र-कश्चिद्विचक्षणः ।
 भ-०णाः ॥ १३. रा, ल, ल, व अ प्र-अस्य । १४. रा, ल, ल, व अ प्र-हतवन्तोऽग्निकार्यं वो । भ-०र्थं हिं ॥

तां विकीर्ण-शिरो-मालां प्रभ्रष्टोत्तरवाससम् ।
 आ-नीय रावणस्याऽन्तम् इदम् आहाऽङ्ग-दो वचः ॥५४॥
 इमां मन्दोदरीं पार्श्वान् नयामि तव पश्यतः ।
 नहि मुञ्चाम्य् अहं शूर मैथिलीं त्वं यथा पुरा ॥५५॥
 यां ते शक्तिर् बलं वीर्यं तेन तिष्ठे त्वम् अग्र-तः ।
 कृत्वा शिरसि ते पादं नयाम्य् एनां प्रियां तव ॥५६॥
 तच् छ्रुत्वा रावणः क्रुद्धो दृष्ट्वा नीतां प्रियां तदा ।
 उत्था (इ-स्था) य सहसा क्रोधात् त्यक्त्वा होमं दशाऽऽननः ॥५७॥
 अङ्ग-दं मुष्टिना जघ्ने मूर्च्छितः स पपात ह ।
 ताम् आ-दाय भुजाभ्यां तु ताडयित्वा च रावणम् ।
 लांगूलेनाऽञ्जना-पुत्रस् तं नि-हत्योत्-पपात ह ॥५८॥
 तथा तस्योदकं सुच्यं दर्मान् पावकम् एव च ।
 बलि-कर्म च वि-ध्वस्य खम् उत्-पेतुर् महा-जवाः ॥५९॥
 ततो मन्दोदरी दीना रावणं वाक्यम् अब्रवीत् ।
 किं न पश्यसि मां राजन् अ-नाथां त्वयि जीवति ॥६०॥
 वानरैः परि-क्लिश्यन्तीम् इतश् चेतश् च धावतीम् ।
 पतितां च निर्-आशां च भार्यां दृष्ट्वाऽथ रक्षसः ॥६१॥

१. भ-यथा । २. रा. फ-तिष्ठस्व मेग्रतः ॥ ३. रा. फ-नास्ति ॥ ४. रा. फ-०त्वा तु । भ-ताडयामास । ५. प्र-नास्ति ॥ ६. भ-तदा । ७. रा. फ म-हव्यं । ८. भ-समुत् । ९. रा. फ-श्रवंगमाः ॥ १०. भ-वर्ज-नास्ति ॥ ११. अतः परमधिकः पाठः—रा. फ-शोकातुरपरिभ्रष्टां रूढामिव जले लताम् । विज्ञानबलसंपन्नैः पुरुषैर्लोकवर्तिभिः । पुत्रदारसुखार्थं हि जीवितव्यमिति स्थितिः ॥ त्वं पुनः पुत्रदारस्य सुहृद्वन्धुजनस्य च ॥ कृत्वा विनाशं लब्धा-शीः किं सुखं तद् ब्रवीहि मे ॥ न श्रुतं धर्मशीलस्य भ्रातुर्वाक्यं त्वया हितम् । मद्रचनं न कृतं राजन्न श्रुतं सुहृदां तथा ॥ अर्थशास्त्रविदां सम्यक्कृतं न च हितैषिणाम् । शिष्येणौशनसः साक्षात्कथमात्मा निवेशितः । कथं लोका-पवादात्ते भयाल्लज्जा न विद्यते । अपवादभयात्संतस्त्यजन्ति सुखमागतम् । धर्ममूलं सुखं सर्वं यशो धर्मात्प्रवर्तते । अयशो यस्य लोकेऽस्मिन् यं सञ्चरति शाश्वतम् । तस्य लोकावुभौ नष्टौ सुखं चैव न कुत्रचित् ॥ जहि राक्षसराजेंद्र शत्रूनुत्तिष्ठ मा चिरम् । श्रेयो हि मरणं पुंसां नापवादान्मन-स्विनाम् ॥ इति तस्या वचः श्रुत्वा करुणं परिदेवितम् । दृष्ट्वा तस्याः परामर्शं रावणः क्रोधमूर्च्छितः । साभिमानैर्वचोभिस्तां सांत्वयन्निदमब्रवीत् ॥

तस्य' निष्-क्रममाणस्य' दग्धु-कामस्य रोदसी ।
 रूपम् आसीन् महा-घोरम् अर्कस्येव' युग-क्षये ॥६२॥
 निमित्तानि च तत्राऽऽसन् भय-शंसीनि सर्व-तः' ।
 प्रति-लोमं' ववौ वायुर् मन्द-रश्मिश् च भास्-करः ॥६३॥
 सागरश् चुक्षुभे चैव चकम्पे च वसु-धरा ।
 जानुभिः पेतुर् अश्वाश् च मुमुचुर् बाष्पम् एव च ॥६४॥
 तान् उत्-पातान् अ-चिन्त्यैव रावणः क्रोध-मूर्च्छितः ।
 शरान् आ-दाय वेगेन' रण-भूमिं विवेश ह' ॥६५॥

इत्यार्षे रामायणे युद्ध-काण्डे'० मन्दोदरी-केश-ग्रहणं'१ नाम

द्वयशीतितमः सर्गः ॥ ८२ ॥

[वं-८६] = [त्र्यशीतितमः सर्गः] = [दा-१०३]

राघवोऽपि च तं दृष्ट्वा क्रोध-पर्याकुलेक्षणः' ।' [N

निर्धापयन्निव परैर्दह्यमानां वनस्थलीम् । किं रोदिषि शुभे दीना मयि जीवति
 मानिनि ॥ न मे कश्चित्समो युद्धे त्रिषु लोकेषु भामिनि । सैद्राः सुरगणाः
 सर्वे तिष्ठन्ति हि वशे मम ॥ किमल्पसारैः शक्योऽहं जेतुं मानुषवानरैः ।
 मयाद्य क्षयितं तेषां बलं सर्वं वनौकसाम् ॥ न तु शक्यामि तन्वंगि न्यक्कारं
 सोढुमीदृशम् । चिरप्रमादमल्लिनां विद्यां गुरुकुलादिव ॥ तीव्रक्रोधस्य
 पश्यामि संग्रामे युध्यतः परैः । न मे दृष्टिपथं गच्छेन्मम वीर्यं दुरासदम् ॥
 मा भैः शत्रुशिरांस्यद्य निकृत्याहं यशस्विनि । मन्दोदरि करिष्यामि तवा-
 द्याश्रुप्रमार्जनम् ॥ इति तां शोकसंतप्तां शमयित्वा तु रावणः । रथमारुह्य
 वेगेन निर्जगाम रणं प्रति ॥ संक्रुद्धः कवची खड्गी शरी धन्वी तथैव च ।

१. रा. ल. ल. व अ प्र म-नास्ति । भ-कोपेन परिपूर्णस्य । २. रा. फ-
 कालस्येव ॥ ३. भ-रक्षसः । ४. रा. फ भ-वर्ज-नास्ति । ५. भ-०लोमो ।
 ६. रा. फ भ-वर्ज-तेऽपि मंदोदरीं त्यक्त्वा खमगुस्तत्र वानराः ॥ ७. अतः परम-
 धिकः पाठः—भ-रथस्थः सोऽब्रवीच् छीघ्रं रणार्थं लोकरावणः । ८. रा.
 फ-सशरं धनुरादाय । ९. भ-च ॥ १०. प्र भ-लंकाण्डे । ११. म-रावणप्रध्वषणो ॥
 १२. रा. ०णम् । १३. रा. फ-नास्ति ।

- N] 'रावणस्य' शरान् घोरान् वि-ससर्ज चमू-मुखे ॥११॥ [१३
 दश-ग्रीवो रथ-स्थस् तुं रामं वज्रोपमैः शरैः ।
 N] आ-जघान महा-घोरो धाराभिर् इव तोय-दः ॥१२॥ [३
 ततः पावक-संकाशैः शरैः काञ्चन-भूषणैः ।
 N] अभ्य-अवर्षद् रणे रामो दश-ग्रीवं समा-हितः ॥१३॥ [४
 भूमौ स्थितस्य रामस्य रथ-स्थस्य च रक्षसः ।
 ६] न समं युद्धम् इत्य् आहुर् देव-गन्धर्व-दानवाः ॥१४॥ [५

१. इतः पूर्वमधिकः पाठः—रा फ-ततः संस्मृत्य पुत्रं तु शक्रजेतार-
 माहवे । कुम्भकर्णं महावीर्यं भ्रातरं विपुलौजसम् ॥ प्रहस्तादीनमात्यांश्च
 सर्वान्संस्मृत्य पातितान् । राजाशां जीविताशां च त्यक्तवैश्वर्यस्पृहां तथा ।
 बन्धुशोकसमाधिष्टः क्रोधात्मा क्रोधमाहरन् ॥ यथा मध्यगतो भानुर्दुर्नि-
 रीक्ष्यो जनस्य तु । तथा क्रोधतनुर्दीप्तो रावणः स बभूव ह ॥ आत्मना-
 त्मानमुद्यम्य रावणः क्रोधमूर्छितः । संग्रामाभिमुखो राममब्रवीत् परुषं
 वचः ॥ राम त्वं तु समाश्वस्तः समाश्वस्तस्तथाप्यहम् । स्थितस्त्वया
 समं योद्धुं तिष्ठेदानीं स्थिरो भव ॥ विरथश्चास्मि संवृत्तस्त्वत्सकाशाद-
 रिदम् । क्रमेण परिनष्टाश्वस्तेनाहमपयातवान् ॥ नाहं बिभ्ये सुराणां
 हि क्षमस्तानामपि प्रभो । किं पुनर्वानराणां तु येषामाश्रयिता भवान् ॥
 यत्ते वीर्यं बलं तेजः सर्वशस्त्रेषु या प्रभा । तद्दर्शय ममाद्य त्वं पुरुषो भव रा-
 घव ॥ काकुत्स्थोपि महातेजाः श्रुत्वा रावणभाषितम् । न किंचिदुक्त्वा
 धर्मात्मा तस्थौ संग्राममूर्धनि ॥ लक्ष्मणस्य वचः श्रुत्वा स व्रीडितमनास्तदा ।
 २. भ-रावणाय । ३. अतः परमधिकः पाठः—रा फ-विवृत्य नयने धीरो रावणो
 लोकरावणः । अभ्यद्रवत काकुत्स्थं स्वर्भानुरिव भास्करम् ॥ म भ-दशग्री-
 वस्त्वपक्रम्य मायया राक्षसर्षभः । कल्पयामास रुचिरं रथं पावकस-
 न्निभम् ॥ युक्तं मनुष्यभयदैर्हयैः परमशीघ्रैः । सर्वशस्त्रायुधोपेतं कालाशि-
 समदर्शनम् ॥ मनसस्तुल्यगं दिव्यं सुचक्रं सुवरुथिनम् । प्राब्रूतयुतम्
 श्रीमत् सर्वगं हेमभूषितम् ॥ ४. भ-तमास्त्र । ५. म-अभ्यवर्षत्पुनर्भीमो ।
 भ-०घोरैः । ६. रा ल, ल व अ प्र-नास्ति । अतः परमधिकः पाठः—म-
 राघवाय शरान्घोरान्विससर्ज महाबलः । दशग्रीवो रणश्लाघी प्रमुखे
 हरियूथपान् ॥ ७. रा फ-अथ । ८. भ-कनकभू । ९. भ-अभ्यद्रवद् । १०. म
 भ-वर्ज—नास्ति ॥ ११. रा फ-भूमिस्थस्य च । १२. अतः परमधिकः पाठः—रा
 फ-ततो देववरः श्रीमाञ्छुत्वा तेषां वचोऽर्थवत् । आहूय मातलिं शक्रो
 वचनं चेदमब्रवीत् ॥ रथेन मम भूमिस्थं शीघ्रं याहि रघूत्तमम् । रामाय
 मातले यन्तः कुरु देवहितं महत् ॥ इत्युक्तो देवराजेन मातलिः शक्रसारथिः ।
 प्रणम्य शिरसा देवं ततो वचनमब्रवीत् ॥ ततो हयांश्च संयोज्य हरिभिः
 स्यन्दनोत्तमम् । स्वर्गाज्यार्थं रामाय परिचक्राम मातलिः ॥ भ-देवतानां
 वचः श्रुत्वा शतकतुरन्तरम् । प्रेषयामास रामाय रथं मातलिसारथिम् ॥

- ततो रत्न-विचित्राऽङ्गः^१ किङ्किणी-जाल-भूषितः^२ ।
 ८] तरुणाऽऽदित्य-सङ्काशो वैडूर्य-मय-कूबरः^३ ॥५ ॥[१०
 सद्-अश्वैः काञ्चनाऽऽपीडैर् युक्तः^४ श्वेत-प्रकीर्णकैः^५ ।
 ९] हरिभिः सूर्य-सङ्काशैर्^६ हेम-जाल-विभूषितैः ॥६ ॥[११
 रुक्म-दण्ड-ध्वजः^७ श्रीमान् देवराज-रथोत्तमः^८ ।
 १०] अभ्य-अवर्तत काकुत्स्थम् अव-तीर्य त्रि-विष्टपात् ॥७ ॥[१२
 अब्रवीच् च तदा^९ रामं स-प्रतोदो रथे स्थितः ।^{१०}
 ११] प्राऽञ्जलिर् मातलिर् वाक्यं सहस्राऽक्षस्य सारथिः ॥८ ॥[१३ ॥
 सहस्राऽक्षेण काकुत्स्थ रथोऽयं वि-जयाय वै^{११} ।
 २०] प्रेषितस्^{१२} ते^{१३} महेन्द्रेण श्री-मान्^{१४} छत्रु-निवर्हणः ॥९ ॥[१४
 इदम् ऐन्द्रं महच् चापं कवचं चाऽपि^{१५} सु-प्रभम्^{१६} ।
 २१] शराश् चाऽऽदित्य-सङ्काशः^{१७} शक्त्यश् च वि-मलाः शिताः^{१८} ॥१० ॥[१५
 आ-रुह्यै^{१९} रथं वीर^{२०} राक्षसं जहि^{२१} रावणम् ।

१. रा. फ म-कांचनचि० । भ-कनकचि० । २. रा. फ-०णीकृतभूषणः ।
 भ-०लसंवृतः । ३. फ-नास्ति ॥ ४. रा. ल, ल, व अ प्र-युक्तैः । ५. रा. श्वेतैः
 प्र० ॥ ६. रा. ल, ल, व अ प्र-०डधरः । भ-रुक्मवेणुध्वजः । ७. ल, ०थो
 स्थितः । रा. फ-०थो महान् । भ-०थो वरः । ८. अतः परमधिकः पाठः—रा.
 फ-तं रथं समुपादाय मातलिः शक्रसारथिः । ९. ल, ०नास्ति । अतः परमधिकः
 पाठः—भ-रामलक्ष्मणसुग्रीवा हनूमान् सविभीषणः । अवतीर्णं रथं दृष्ट्वा
 सर्वे विस्मयमागताः ॥ विस्मितौ रामसुग्रीवौ लक्ष्मणः सविभीषणः । अंगदो
 जांबवांश्चैव केशरी पनसस्तथा ॥ मंत्रयन्ति स्म तेऽन्योऽन्यं कारणं हि
 भविष्यति । उपायेनेदृशेनायं छलितुं नूनमिच्छति ॥ बहुमायाधरः क्रूरो
 रावणो राक्षसाधिपः । रामस्य वचनं श्रुत्वा सुग्रीवो वाक्यमब्रवीत् ॥ वयं
 सर्वे परीक्षामो रथमश्वं ससारथिम् । अश्वान् सांस्थितान्भूमौ युद्धसज्जा-
 न्मनोजवान् ॥ विभीषणो महाप्राज्ञो दृष्ट्वा वचनमब्रवीत् । सुविश्रब्धं रथं
 वीर आरोह त्वमशंकितः ॥ अहं सर्वा विजानामि मायां वै रक्षसामिह ।
 अभिगम्य च काकुत्स्थं दशग्रीवस्य पश्यतः ॥ १०. रा. ल, व अ प्र-तथा ।
 रा. फ-ततो । ११. ल-नास्ति ॥ १२. ल, ल-च । रा. फ-ते । १३. रा. फ
 म-दत्तस्तव । १४. म-शीघ्रं ॥ १५. रा. फ भ-चाप्रिसन्निभं । १६. म-०काशाः
 शक्तिश्च विपुलाः शिलाः ॥ १७. रा. फ म भ-आरुह्यैमं । १८. म-श्रुटितः
 पाठः । भ-राम राक्ष० ।

मया सारथिना युक्तं महेन्द्र इव दानवान् ॥११॥ [१६
 २३५] इत्युक्तः स.परि-क्रम्य जयाय^१ रथम् अस्त्र-वित्^२ ।
 २४३] आ-रुरोह रथं रामो लोकं लक्ष्म्या वि-राजयन् ॥१२॥ [१७
 ततोऽभवन् महा-युद्धं द्वैरथं रोम-हर्षणम् ।
 २७] रामस्य च महा-बाहोर् बलिनो रावणस्य च ॥१३॥ [१८
 गान्धर्वेण तु गान्धर्वं दैवं दैवेन राघवः ।
 २८] अस्त्रं राक्षस-राजस्य जघान परमाऽस्त्र-वित् ॥१४॥ [१९
 अस्त्र-युद्धे च परमे रावणो राक्षसेश्वरः ।^३
 २९] ससर्ज परम-क्रुद्धः पुनर् एव स राघवे ॥१५॥ [२०
 ते रावण-धनुर्-मुक्ताः शराः काञ्चन-भूषणाः ।^४
 ३०] अभ्य-अवर्तन्त काकुत्स्थं सर्पा भूत्वा महा-विषाः ॥१६॥ [२१
 ते सर्प-वदना घोरा वमन्तो ज्वलनं मुखैः ।
 ३१] रामम् एवाऽभ्य-अवर्तन्त व्यादिताऽऽस्या भयाऽऽवहाः ॥१७॥ [२२

१. रा. फ-राजन् । भ-राम । २. अतः परमधिकः पाठः—भ-एवमु-
 क्तस्तदा तेन दृष्ट्वा दिव्यं च तं रथम् । विभीषणमथोवाच राघवो बुद्धि-
 सम्मतम् ॥ सुग्रीवं चैव दुर्धर्षं लक्ष्मणं च महारथम् । हनूमन्तं सुषेणं च
 प्रधानांश्च हरींस्तथा ॥ परीक्षध्वं रथं सर्वं रक्षसा निर्मितं भवेत् । परीक्षितं
 यथातत्त्वमारोक्ष्यामि ततो रथम् ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा वानराः सविभी-
 षणाः । परीक्ष्य सुचिरं बुद्ध्या रथं तस्य न्यवेदयन् ॥ इन्द्रदत्तमिमं वीर-
 आरोह त्वमशंकितः । रावणं च दुराधर्षं रक्षसं जहि राघव ॥ भ-वर्ज-
 विभीषणमतेनैव परीक्ष्य च यथाबलम् । रा. फ-यथाबलं यथावीर्यं
 रथस्थो रथिनां वरः । हन त्वं रक्षसान् राजन् महेन्द्र इव शम्बरम् ॥
 ३. रा. फ भ-रथं तमभिवाद्य च । ४. अतः परमधिकः पाठः—भ-प्रदक्षिणं
 तथा कृत्वा मातलिं वाजिनस्तथा । ५. भ-विभीषणपरीक्षितं । ६. रा. फ-
 अतः परं सर्गसमाप्तिः—इत्यार्षे रामायणे युद्धकाण्डे महेन्द्ररथावतरणो नाम सर्गः ।
 अधिकः पाठः—भ-कवचं च समाबद्ध्य माहेन्द्रं राघवस्तदा । श्रियाभिरुरुचे
 रामो लोकपालाधिराजवत् ॥ ते तु दिव्या हरिहया जानुभ्यामगमन्महीम् ।
 सन्नियाम्य तु तानश्वान् मातलिर्वरसारथिः । मनसादेशयामास यथेप्सि-
 तमरिदमः ॥ ७. रा. ल, ल, व अ प्र म-तद्वभूवाद्भुतं युद्धं । भ-अथाभूदद्भुतं ।
 ८. म भ-लोम० । ९. रा. -०नो राक्षसस्य च । भ-रावणस्य च राक्षसः ॥ १०. भ-
 अस्त्रं तत्परमं घोरं राक्षसो राक्षसाधिपः । ११. म-च रा । भ-निशाचरः ॥ १२. रा.
 अ-०भूषिताः । १३. प्र-शरा ॥ १४. भ-दीप्तव० । १५. भ-एवाभ्यधावन्त ।
 १६. म-महाभयाः ॥

- तैर् वासुकि-सम-स्पर्शैर् दीप्त-भोगैर् महा-विषैः ।
 ३२] दिशश् च वि-दिशश् चैव समन्ताद् आ-वृता बभूवुः ॥१८॥[२३
 रामः^३ सं-पततो दृष्ट्वा पन्न-गांस् तान्^४ सहस्र-शः ।
 ३३] सौपर्णाऽस्त्रं^५ तदा^६ घोरां पुनः^७ प्राऽवर्तयद् रणे^८ ॥१९॥[२४
 रामेण तु शरा मुक्ता रुक्म-पुण्ड्रिणाः शिला-शिताः ।
 ३४] सु-पर्णाः काञ्चना भूत्वा वि-रेजुः^९ सर्प-शत्रवः ॥२०॥[२५
 ते तान् सर्वाञ्छराञ्जन्तुः^{१०} सर्पी-भूतान्^{११} महा-विषान् ।
 N] सुपर्ण-रूपा रामस्य वि-शिखाः काम-चारिणः^{१२} ॥२१॥[२६
 अस्त्रे प्रति-हते क्रुद्धो^{१३} रावणो राक्षसेश्वरः^{१४} ।
 ३५] अभ्य-अवर्षत् तदा रामं घोराभिः शर-वृष्टिभिः ॥२२॥[२७
 ततः शर-सहस्रेण रामम् अ-क्लिष्टकारिणम्^{१५} ।
 ३६] अर्दयित्वा^{१६} शरौघेण मातलिं प्रत्य-अविध्यत ॥२३॥[२८
 पातयित्वा रथोपस्थे रामम् अ-क्लिष्टकारिणम्^{१७} ।
 ३७] ऐन्द्रान् अश्वान् अभ्य-अहनद्^{१८} घोराभिः शर-वृष्टिभिः^{१९} ॥२४॥[२९
 वि-षेदुर्^{२०} देव-गन्धर्वाश् चारणाः^{२१} पितरस् तथा^{२२} ।
 ३८] रामम् आर्तं तदा^{२३} दृष्ट्वा सिद्धाश् च परमर्षयः^{२४} ॥२५॥[३०उ
 व्यथिता वानरेन्द्राश् च व्यथितश् च वि-भीषणः^{२५} ।
 ३९] रामं चन्द्र-समं दृष्ट्वा ग्रस्तं रावण-राहुणा ॥२६॥[३१
 प्राजापत्यं तु नक्ष-त्रं^{२६} रोहिणीं शशिनः प्रियाम्^{२७} ।
 ४०] समा-क्रम्य बुधस् तस्थे प्र-जानाम् अ-हिते रतः ॥२७॥[३२

१. भ-दीप्तजिह्वैर् । २. भ-दिशश्च संवृताः सर्वाः प्रदिशश्च समावृताः ॥
 ३. भ-तान् दृष्ट्वा पन्नगान् रामः पततोऽथ । ४. रा, ल, ल, व अ प्र म-०र्णमस्त्रं
 तद् । ५. भ-प्रादुश्चक्रे भयानकं ॥ ६. भ-राघवेण ततो मुक्ता रुक्मपुण्ड्रिणाः शिल्पि-
 प्रभाः । ७. रा, फ म भ-विचेहः । ८. रा ल, ल, व अ प्र-भित्वा । ९. रा,
 फ म भ-सर्परूपान् । १०. प्र रा, फ म भ-कामरूपिणः ॥ ११. रा, ल, ल, व
 अ प्र-कूरे । १२. भ-०साधिपः ॥ १३. व-अत आरभ्य २४-श्लोकं यावन्नास्ति ।
 १४. भ-पूरयित्वा । १५. रा, ल, ल, अ प्र-नास्ति ॥ १६. भ-सूदयित्वा रथोपस्थे
 रथकेतुं च कांचनं । रा, ल, ल, अ प्र-नास्ति । १७. भ-जघानाशु शरैरानतपर्वभिः ॥
 १८. रा, ल, ल, व अ प्र-विनेशुर । भ-ऋषयो । १९. भ-णाश्च सवासवाः ।
 २०. भ-तथा । २१. प्र-ग्रस्तं रावणराहुणा । म-तौ समेतौ जलदात्रिव ॥
 २२. भ-बभूवुः सविभीषणाः । २३. म-अत आरभ्य सर्गान्तं यावन्नास्ति ॥
 २४. टि. वैतु. पाप्र. = नक्षत्रे-इति ॥ २५. रा, फ-ग्रभां ॥

- स-धूमः परिवृत्तोर्मिः^१ प्र-ज्वलन् इव सागरः^२ ।
 ४१] उत्-पपात तदा क्रुद्धः स्पृशन् इव दिवा-करम् ॥२८॥[३३
 शस्त्र-वर्णः^३ स-परुषो मन्द-रश्मिर् दिवा-करः^४ ।
 ४२] अदृश्यत^५ कबन्धाऽङ्कः सं-सक्तो धूम-केतुना ॥२९॥[३४
 कोशलानां^६ तु न-क्षत्रं ज्येष्ठाम्^७ इन्द्राऽग्नि-दैवतम् ।
 ४३] आ-क्रम्याऽङ्गारकस्-तस्थौ वि-शाखाम् अपि चाऽम्बरे ॥३०॥[३५
 दश-ग्रीवो विंश-भुजः प्रगृहीत-शराऽऽसनः^८ ।
 ४४] अदृश्यत तदाऽकम्पो^९ मैनाक इव पर्वतः ॥३१॥[३६
 निर्-अस्यमानो रामस् तु दश-ग्रीवेण रक्षसा ।
 ४५] नैवाऽशक्रोत्^{१०} सं-धयितुं^{११} सायकान् रण-मूर्धनि ॥३२॥[३७
 स कृत्वा भ्रूकुटीं^{१२} वक्त्रे क्रोध-संरक्त-लोचनः^{१३} ।
 ४६] क्रोधं^{१४} चकार सु-भृशं^{१५} निर्-दहन् इव पावकः^{१६} ॥३३॥[३८
 सुरपति-धनुर्-आकृतिं ललाटे
 भय-जननीं भ्रूकुटीं^{१७} वि-तत्य^{१८} रामः^{१९} ।
 हुत-वह इव सर्पिषाऽव-सिक्तो
 N] द्विगुण-तरं बल-वांश्^{२०} (?मा-)चकार वीरः^{२१} ॥३४॥[N
 स्व-तेजसा प्र-ज्वलितः परं-तपः
 प्र-चक्रमे दर्शयितुं पराऽऽक्रमम् ।
 नि-शम्य रामं^{२२} परमं व्यव-स्थितं^{२३}
 N] परं^{२४} प्र-हर्षं परमर्षयो^{२५} गताः ॥३५॥[N
 इत्यार्षे रामायणे युद्ध-काण्डे^{२६} द्वैरथ-युद्धं^{२७} नाम त्र्यशीतितमः सर्गः ॥८३॥

१. रा, ल, ल, व अ-०त्तोऽग्निः । २. रा, ल, ल, व अ प्र-सागरं ।
 ३. रा, ल, ल, व अ प्र-नास्ति ॥ ४. भ-प्रस्तवर्णः । ५. भ-प्राद० ॥ ६. भ-
 कौशल्याजन्मनः । ७. रा, ल, ल, व अ प्र-श्रेष्ठं । ८. भ-आहत्यांगा० । ९. रा, ल-नास्ति ॥
 १०. भ-विंशद्वाहुर्दशग्रीवो दशशीर्षो दशाननः । ११. प्र-०कंप्यो । भ-महातेजा ॥
 १२. भ-अशक्नुवन् । १३. रा, ल, ल, व अ-धर्षयितुं । भ-वारयितुं । १४. अतः
 परमधिकः पाठः—भ-किंचिदागतसंत्रासस्तस्थौ तत्र रणाजिरे । आविध्यमानः
 काकुत्स्थस्तीव्राभिः शरवृष्टिभिः ॥ अभवत्स तदा रामो रोषरक्तांतलोचनः ।
 प्रदहन्निव कोपेन युगाति पावको यथा ॥ १५. प्र रा, फ-भ्रूकुटी । व अ-भु० ।
 १६. भ-किंचिदारक्त० । १७. भ-जगाम सुमहाकोपं । १८. रा, फ म-राक्षसः ॥
 १९. प्र रा, फ-भ्रूकुटी । व अ-भु० । २०. रा, ल, ल, व अ प्र-विभज्यमानः ।
 २१. रा, ल, ल, व अ-भगवांश्च० । रा, फ-०वांश्चुकोप वीरः । भ-बलमादध-
 त्सुघोरः ॥ २२. रा, ल, ल, व अ प्र-रामः परमास्थितः परं । २३. भ-वर्ज —हर्ष परं ते
 तु महर्षयो ॥ २४. व प्र भ-लंकाकाण्डे । रा, युद्धपर्वणि । २५. भ-देवरथागमनं ॥

[वं-८७]= [चतुरशीतितमः सर्गः] =[दा-१०४]

तस्य क्रुद्धस्य वदनं दृष्ट्वा रामस्य धी-मतः ।

१] सर्व-भूतानि वि-त्रेसुः प्राऽकम्पत मही तदा ॥१॥ [१]

सिंहशार्दूल-चाञ् छैलः स-सर्पो मलय-द्रुमः ।

२] बभूव चाऽपि^१ क्षुभितः^२ सम्-उद्र इव पर्वसु ॥२॥ [२]

खराश् च खर-निर्घोषा गगने परुषा घनाः ।

३] औत्पातिका^३ वि-नर्दन्तः^४ सम्-अन्तात् परि-चक्रमुः ॥३॥ [३]

रामं दृष्ट्वाऽथ^५ सं-रब्धम्^६ उत्-पातांश् च सु-दारुणान् ।

४] व्रस्तानि सर्व-भूतानि रावणं चाऽविशद्^७ भयम् ॥४॥ [४]

विमान-स्थास् ततो देवा गन्धर्वाः^८ स-महोरगाः^९ ।

५] तदा दानव-दैत्याश् च गरुत्-मन्तश् च खे-चराः ॥५॥ [५]

ददृशुस् ते ततो युद्धं लोक-संवर्तकं^{१०} स्थिरम्^{११} ।

६] नाना-प्रहरणैर् भीमैः शूरयोः सम्प्र-वृद्धयोः ॥६॥ [६]

ऊचुस् तदाऽसुराः सर्वे सुरैर् वि-ग्रहम् आ-गताः ।

७] प्रेक्षमाणा महा-भागा वाक्यं भक्त्या प्रहृष्ट-वत् ॥७॥ [७]

दश-ग्रीवं जयेत्य आहुर्^{१२} अ-सुराः समव-स्थिताः ।

८] देवा रामम् अथोचुश् च जयस्वेति^{१३} पुनः पुनः ॥८॥ [८]

एतस्मिन् अन्तरे क्रुद्धो^{१४} राघवाय स रावणः ।

९] प्रहर्तु-कामो दुष्टाऽऽत्मा स्पृष्ट्वा^{१५} प्र-हरणं महत् ॥९॥ [९]

१०] वज्र-धारं^{१६} महा-नाभं^{१७} सर्व-शत्रु-निबर्हणम् ।

N] शैल-शृङ्ग-निभैः कूटैश् चित्रं^{१८} दृष्टिभयाऽऽवहम् ॥१०॥ [१०]

N] स-धूमम् इव तीक्ष्णाऽग्रं युगाऽन्ताऽग्निचयोपमम्^{१९} ।

१०] अन्-औपम्यम् अन्-आसाद्यं^{२०} कालेनाऽपि सु-दुःसहम्^{२१} ॥११॥ [११]

१. म-नास्त्ययं सर्गः । २. रा. फ-तथा ॥ ३. रा. ल. ल. व अ प्र-चाभिष्टु० । भ-चातिष्टु० ॥ ४. रा. फ भ-वर्जं—०तिकं निनादं च ॥ ५. प्र रा. फ-दृ. सुसं० । भ-च वीक्ष्य सं० । ६. भ-चागमद् ॥ ७. भ-सर्गधर्मम० । ८. रा. फ-तथा । ९. रा. भ-वर्जं—गुरुमं० । भ-मरुत्वंतश् ॥ १०. भ-०र्तसंस्थितं । ११. भ-नास्ति ॥ १२. भ-ऊचुर् । १३. भ-त्वं जयेति ॥ १४. भ-कोपाद् । १५. रा. फ भ-स्पृशन् ॥ १६. ल. वज्रनाभं । १७. रा. -०नादं । १८. भ-वर्जं—चित्रं ॥ १९. भ-०भिसमप्रमं । २०. रा. ल. ल. व अ प्र-अनासद्यं । भ-अनाष्ट्यं । २१. भ-दुरासदं ॥

- त्रासनं सर्व-भूतानां दारुणं नि-नदंस्^१ तथा(१दा)^२ ।
 ११] प्र-दीप्त इव रोषेण शूलं जग्राह रावणः ॥१२॥ [१२
 तच्^३ कूलं रावणः^४ क्रुद्धः^५ प्र-गृह्य^६ युधि वीर्य-वान् ।
 १२] अन्-एकैः सम्-अरे शूरै^७ रावणः^८ परि-वारितः ॥१३॥ [१३
 १३पू] समुन्-नद्यं^९ महा-नादं^{१०} ननादं^{११} युधि भैरवम् ।
 N] संरक्त-नयनो रोषात्^{१२} स्व-सैन्यम्^{१३} अभि-हर्षयन् ॥१४॥ [१४
 १३उ] पृथिवीं चाऽन्तरिक्षं च दिशोऽथ वि-दिशस्^{१४} तथा ।
 प्राऽकम्पयत शब्देन राक्षसेन्द्रः सु-दारुणम् ॥१५॥ [१५
 १४] अति-नादेन तेनाऽस्य घोरेणाऽत्युग्र-कर्मणा ।
 १५पू] सर्व-भूतानि वि-त्रेसुः सागरश्च चाऽपि चुक्षुभे ॥१६॥ [१६
 स गृहीत्वा महा-वीर्यः^{१५} शूलं तद्^{१६} रावणो महत् ।
 १६] वि-नद्य सु-महानादं परुषं^{१७} वाक्यम्^{१८} अब्रवीत् ॥१७॥ [१७
 शूलस्^{१९} ते वज्र-धारोऽयं^{२०} राम रोषान् मयोद्-यतः ।^{२१}
 १७] घोरो^{२२} भ्रातृ-सहायस्य सद्यः प्राणान् हरिष्यति^{२३} ॥१८॥ [१८
 राक्षसानां^{२४} च^{२५} शूराणां निहतानां चमू-मुखे ।
 १८] त्वां नि-हत्य रण-श्लाघिन् करिष्येऽस्तु-प्रमार्जनम्^{२६} ॥१९॥ [१९
 तिष्ठेदानीं नि-हन्मि त्वाम् एषं^{२७} शूलेन^{२८} राघव ।
 १९] एवम् उक्त्वा च^{२९} चिक्षेप तच्^{३०} कूलं^{३१} राक्षसाऽधिपः ॥२०॥ [२०
 आ-पतन्तं शरौघैस्^{३२} तं युगाऽन्ताऽग्निसमप्रभम्^{३३} ।
 २१] निर्-विभेद तदा रामो वि-रामो रिपु-सम्पदाम् ॥२१॥ [२३

१. रा२ फ-दारुणं तथा । भ-चातकोपमं ॥ २. भ-परमक्रुद्धः । ३. भ-संगृह्य । ४. रा२-राक्षसैः ॥ ५. भ-वर्ज-समुद्यम्य । ६. भ-नास्ति ॥ ७. भ-प्राकम्पयत्तदा शब्दो राक्षसेन्द्रस्य दारुणः ॥ ८. भ-अतीव तेन नादेन तानि तस्य-तकात्मनः । ९. भ-च प्रचु० ॥ १०. भ-महाबाहुस्तच्छूलं । ११. भ-रामं परुषं ॥ १२. रा१ ल१ व भ प्र-शूलहस्तो वज्रधारो । १३. रा१ ल१ ल२ व अ प्र-समुद्यतः । १४. रा१ ल१ ल२ व अ प्र-घोरान् । भ-तव । १५. रा१ ल१ ल२ व-हनिष्यति ॥ १६. भ-रक्षसामद्य । १७. भ-करोम्यश्रुप्र० ॥ १८. भ-शूलेनानेन । १९. भ-सं । २०. भ-तं शूलं । २१. अतः परमधिकः पाठः—भ-तं चापि राघवो दृष्ट्वा ज्वलन्तं घोरदर्शनम् । ससर्ज निशितान्बाणान् चापमुद्यम्य वीर्यवान् ॥ २२. रा फ-वारयामास राघवः । २३. प्र भ-नास्ति । रा२ फ-उत्पतन्तं युगांताग्निं जलौघैरिव सागरः ॥

निर्-ददाह तदा^१ बाणान् राम-कार्मुक-निःसृतान् ।

२२] रावणस्य महा-शूलः^२ पतंगान् इव पावकः ॥२२॥ [२४

दृष्ट्वा तान् भस्मसाद्-भूतान् शूल-स्पर्श-विचूर्णितान्^३ ।

२३] सायकान् अन्तरिक्ष-स्थान् राघवं^४ क्रोधं^५ आऽविशत् ॥२३॥ [२५

स तां मातलिना दत्तां^६ शक्तिं वासव-सम्मताम्^७ ।

२४] जग्राह परम-क्रुद्धो राघवो रघु-नन्दनः ॥२४॥ [२६

सा तोलिता बल-वता शक्तिर् घण्टाऽट्टहासिनी^८ ।

२५] नभः^९ प्र-ज्वालयामास^{१०} युगाऽन्तोर्लोकैव दीप्यती^{११} ॥२५॥ [२७

तोलयित्वा जवाच् छक्तिं घण्टा-शत-कृत-स्वनाम् ।

N] चिक्षेप परम-क्रुद्धस् तरसा रघु-नन्दनः ॥२६॥ [N

सा क्षिप्त्वा राक्षसेन्द्रस्य शूले^{१२} शक्तिः^{१३} पपात ह ।

२६] स^{१४} भिन्नो^{१५} बहु-धा शूलो^{१६} नि-पपात महा-द्युतिः^{१७} ॥२७॥ [२९

निर्-विभेद ततस् तस्य^{१८} बाणैर्^{१९} अश्वान् महा-जवान्^{२०} ।

२७] रामस् तीक्ष्णैर् महा-वेगैर्^{२१} वज्र-स्पर्श-समैः शितैः^{२२} ॥२८॥ [२१

निर्-विभेदोरसि च^{२३} तं^{२४} रावणं नि-शितैस् त्रिभिः^{२५} ।

२८] राघवः परमाऽऽयस्तो ललाटं^{२६} च त्रिभिः शरैः^{२७} ॥२९॥ [३०

स शरैर् भिन्न-सर्वाऽङ्गो^{२८} गात्रात् प्रस्रुत-शोणितः ।

२९] राक्षसेन्द्रः समूह-स्थः^{२९} फुल्लाऽशोक इवाऽऽवभौ ॥३०॥ [३१

१. भ-स तान् । २. रा, ल, ल, व अ-तदा शूलं ॥ ३. रा, ल, ल, व अ प्र-०विचूर्णि० । भ-शूलसंस्पर्श० । ४. भ-०वः क्रोधं ॥ ५. भ-नीतां । ६. भ-०वनिर्मिता । ७. अतः परमधिकः पाठः—भ-वर्ज—तोलयामास तां शक्तिं समरे लघुविक्रमः ॥ ८. भ-सा शक्तिस्तोलिता तेन चंडघंटामहास्वना । ९. रा, फ भ-वर्ज—ततः । १०. रा, ल, ल, व-प्रज्ज्वाल च सा । ११. रा, ल, ल, व अ प्र-दीप्यते ॥ १२. भ-नास्ति ॥ १३. भ-तस्मिन् शूले । १४. अ प्र फ-तद् भित्वा । रा, तन्निभं । १५. अ प्र फ-०लं भूमौ सा निपपात ह । रा, ०लं निपपात गतद्युति । १६. रा, ल, ल, व-नास्ति ॥ १७. भ-बाणैर् । १८. रा, ल, ल, व अ-०श्वान्महाबलान् । प्र-नास्ति । भ-हयानस्य म० । १९. रा, फ भ-वर्ज-०क्षैस्ततस्तस्य । प्र-नास्ति । २०. भ-वर्ज—शरैः ॥ २१. भ-क्रुद्धो । २२. भ-शरैः । २३. भ-०टे पत्रिभिस्त्रिभिः ॥ २४. भ-कीर्णस० । २५. रा, ल, ल, व अ प्र-गिरीदस्थः ॥

स राम-बाणैर् अति-विद्ध-गात्रो
निशाचरेन्द्रः क्षतजाऽऽर्द्र-गात्रः ।

जगाम खेदं च समूह-मध्ये

N] क्रोधं च चक्रे द्वि-गुणं तदानीम् ॥३१॥ [३२

इत्यार्षे रामायणे युद्ध-काण्डे रावण-धर्षणं नाम

चतुरशीतितमः सर्गः ॥ ८४ ॥

[वं-८८]= [पञ्चाऽशीतितमः सर्गः] =[दा-१०५]

स तु तेन तदा युद्धे राघवेण प्र-धर्षितः ।
१] रावणः परमाऽमर्षी भृशं क्रोधं समाऽविशत् ॥१॥ [१
स दीप्त-नयनः क्रुद्धश्चापम् उद्-यम्य वीर्य-वान् ।
२] प्रत्य-अर्दयत् सं-क्रुद्धो राघवं पुनर् आ-हवे ॥२॥ [२
बाण-धारा-सहस्रैस् तं स तोय-द इवाऽम्बरे ।
३] राघवं रावणो वीरस् तडाग-वद् अपूरयत् ॥३॥ [३
पूरितः शर-जालेन धनुर्-मुक्तेन सं-युगे ।
४] महा-गिरिर् इवाऽकम्पो राघवो न प्र-कम्पितः ॥४॥ [४
शरांस् तान् नर-शार्दूलो रामः परम-दारुणान् । N
५] गभस्तीन् इव चाऽर्कस्य प्रति-जग्राह वीर्य-वान् ॥५॥ [५
शरैस् तु शर-जालानि व्य-अधमत् सम्-अरे स्थितः । [५
N] जीमूत इव घर्माऽन्ते शर-वर्षं वर्ष ह ॥६॥ [N

१. म-अभिवि० । २. म-०जावसिक्तः । ३. भ-स तदा महान्तम् ॥
४. व प्र भ-लंकाकाण्डे । ५. ल-०णदर्शनं । रा. फ-रामरावणयुद्धं ॥ ६. भ-का-
कुत्स्थेन । ७. रा, ल, ल, व-कोप इवाविशत् । रा. फ म भ-क्रोधमुपागमत् ॥
८. भ-कोपाच् । ९. भ-प्रत्यार्द० ॥ १०. भ-तु । ११. भ-बाणैस् । १२. प्र रा,
फ म भ-०गमिव । १३. प्र रा, फ-पूर० । म भ-पूरयत् ॥ १४. रा, ल, ल, व अ
प्र-मुहुर्मु० । १५. भ-०कम्प्यः काकुत्स्थो । १६. रा, फ म भ-व्यकंपत ॥ १७. रा,
फ म-रक्षसः परदारुणान् । १८. भ-नास्ति । १९. भ-स गभस्तीनिवार्कस्य ॥ २०. रा,
ल, ल, व अ-निवार्य । प्र-विषमं । २१. ल, ल, अ-नर्दश्च । प्र-नर्दन् स ।
रा, फ म-नर्दश्च । २२. रा, ल, ल, व अ प्र-०वर्षी व्यव० । रा, फ
म-शरवृष्टिं व्यव० ॥

- ततः शर-सहस्राणि क्षिप्र-हस्तो निशा-चरः ।
 ६] नि-चखानोरसि क्रुद्धो राघवस्य महाऽऽत्मनः ॥७॥ [६
 स शोणित-समादिग्धः^१ सम्-अरे लक्ष्मणाऽग्रजः ।
 ७] बभौ^२ फुल्ल^३ इवाऽरण्ये सु-महान् किंशुक-द्रुमः ॥८॥ [७
 शराऽभिघात-संक्रुद्धः^४ सोऽपि जग्राह सायकान् ।
 ८] काकुत्स्थः सु-महावेगो युगाऽन्ताऽग्नि-सम-ग्रभः^५ ॥९॥ [८
 ततोऽन्योऽन्यं सु-संरब्धाव्^६ उभौ राघव-रावणौ ।
 ९] शराऽन्धकारे महति^७ नोप-लक्ष्यतां^८(?तस्) तदा ॥१०॥ [९
 ततः क्रोध-समाविष्टो रामो दशरथाऽऽत्मजः ।
 १०] उवाच रावणं वीरः^९ प्र-हस्य परुषं वचः ॥११॥ [१०
 मम भार्या जन-स्थानाद्^{१०} यत्^{११} त्वया राक्षसाऽधम^{१२} ।
 ११] हृताऽत्र^{१२} वि-वशा^{१३} यस्मात् तस्मात् त्वं न भविष्यसि ॥१२॥ [११
 मया वि-रहितां दीनां वर्तमानां महा-वने ।
 १२] वैदेहीं वि-वशां^{१४} हृत्वा^{१५} शूरोऽहम् इति मन्यसे ॥१३॥ [१२
 स्त्रीषु चौर्यम्^{१६} अ-नाथासु^{१७} पर-दार-प्रधर्षक^{१८} ।
 १३] कृत्वा का-पुरुषं कर्म शूरोऽहम् इति मन्यसे ॥१४॥ [१३
 भिन्न-भर्याद् निर्-लज्ज चारित्र्येष्व् अनु-अवस्थितः ।
 १४] दर्पान् मृत्युम् उप-स्थाय^{१९} शूरोऽहम्^{२०} इति मन्यसे^{२१} ॥१५॥ [१४
 शूरेण धनद-भ्रात्रा बलैः^{२२} समुद्-इतेन च ।

१. रा. भ म-वर्ज—०तमहादिग्धः । २. भ-स पुष्पित ॥ ३. भ-०घा-
 तात्सं० । ४. रा. ल, ल, अ फ-सायकं । भ-कार्मुकं । ५. भ-०न्तादित्यवस्थितः ॥
 ६. रा. ल, ल, व अ प्र-तु सं० । ७. भ-तौ रामरा० । ८. भ-समरे । ९. अतः
 परमधिकः पाठः—भ-संचलुन्नः शरजालेन रावणेन स राघवः । निष्पपात
 स तं भित्त्वा मेघादिव दिवाकरः ॥ १०. भ-क्रुद्धः ॥ ११. म-व्यसनात् ।
 १२. रा. -रहिते रा० । भ-इह ते रा० । म-नास्ति । १३. प्र-हृता च वि० । रा. फ-
 हृता त्वयावशा । भ-आनीता वि० । म-नास्ति ॥ १४. भ-विजने । १५. रा. म-
 वर्ज—कृत्वा ॥ १६. रा. ल, ल, व अ प्र रा. शूर विना० । १७. रा.
 ल, अ रा. फ-०र्षकः । भ-०दाराभिमर्षणं । १८. अतः परमधिकः
 पाठः—भ-ब्राह्मणेषु च ये शूराः स्त्रीषु गोषु तपस्विषु । वृतादिव फलं पक्वं
 रक्तोऽधम पतंति ते ॥ १९. रा. फ म भ-उपादाय । २०. भ-कथं जीवितु-
 मिच्छसि ॥ २१. रा. ल, ल, व अ प्र-वर्गैः । म-गुणैः ।

- १५] श्लाघनीयं यशस्यं च कृतं कर्म महत् त्वया ॥१६॥ [१५
अनाथैश् चैव भीतैश् च पूज्यमानः स्व-राक्षसैः ।
१६] उत्-सेकाच् चैव दर्पाच् च शूरोऽहम् इति मन्यसे ॥१७॥ [N
मायया मृग-रूपेण मद्-भार्याऽप-हता त्वया ।
१७] सर्व-था दर्शितं वीर्यं कृतं कर्म सु-दुष्करम् ॥१८॥ [N
नि-कृतस् त्वं सदाऽन्-आर्यं गर्हितश् चैव कर्मणा ।
१८] श्लाघसे त्वं कथं नाम यस्य ते वृत्तम् ईदृशम् ॥१९॥ [N
निशि नैव स्वपिभ्य अद्य दिवा वा रजनी-चर ।
१९] राक्षसाऽधमं दुर्-बुद्धे त्वाम् अन्-उत्पाद्य मूल-तः ॥२०॥ [N
इमे मासास् त्व् अति-क्रान्तास् त्वद्-वधं ध्यायतां सदा ।
२०] वधाऽर्हस्य वधाऽर्थं ते मृत्यु-द्वारम् अपाऽऽवृत्तम् ॥२१॥ [N
उत्-सेकाद् अभि-पन्नस् त्वं गर्हितं चाऽहितं च यत् ।
२१] कर्मणः प्राऽऽमुहीऽदानीं तस्याऽद्य सु-महत् फलम् ॥२२॥ [१६
शूरोऽहम् इति चाऽऽत्मानम् अव-गच्छसि दुर्-मते ।
२२] न चैव लज्जसे सीतां चौर-वत् त्वं प्र-कर्षयन् ॥२३॥ [१७
यदि मत्-सन्निधौ सीता धर्षिता स्यात् त्वया बलात् ।
२३] भ्रातरं त्वं खरं पश्येस् तदा मत्-सायकैर् हतम् ॥२४॥ [१८
दिष्टयाऽसि मम दुष्टाऽऽत्मन्श् चक्षुर्-विषयम् आ-गतः ।
२४] अद्य त्वा सायकैस् तीक्ष्णैर् नयामि यम-सादनम् ॥२५॥ [१९
अद्य ते मच्च-छरैश् छिन्नं शिरो ज्वलित-कुण्डलम् ।

१. भ-०नोथ रा० । रा, ल, ल, व प्र म-०नश्च रा० । अ-०मानैश्च रा० ॥ २. रा, ल, ल, व प्र-०यान्तरु० । ३. म-चार्थ ॥ ४. रा, फ-विक्र० । म भ-विक्र० । ५. भ-चाप्यनार्थश्च । ६. रा, ल, ल, व अ प्र-स्व च । ७. रा, ल, ल, व अ प्र-श्लाघ्यसे ॥ ८. रा, फ म-निशासु । ९. रा, ल, ल, व अ प्र-०स्वपाम्यद्य । रा, फ म-स्वपिमि । १०. भ-शये नाहं दिवारात्रौ रौद्रकर्म निशाचर । ११. रा, फ म-न रावण शमं लप्स्ये । भ-न रावण लभे शान्ति ॥ १२. रा, व-वर्ज-०धं परिचितता । १३. भ-अत्यकाममिमान्मासांस्त्वद्वधं परि-चितयन् । १४. रा, ल, ल, व अ प्र-वधं तेऽद्य ॥ १५. भ-अभिमानस्य गर्हितस्य च कर्मणः । १६. भ-संग्रासे ॥ १७. ल, ल, व-नापि लज्जयसे । रा, फ म भ-नास्ति लज्जा च ते । १८. भ-व्यपकर्षतः ॥ १९. भ-खरं तं भ्रातरं पश्य ॥ २०. भ-दुर्बुद्धे । २१. अतः परमधिकः पाठः—भ-पश्यतां सर्वयोधानां प्रसह्य रणमूर्धनि ॥

- २५] क्रव्याऽदा व्यप-कर्षन्तु वि-कीर्णं भूमि-पांसुषु ॥२६॥ [२०
 नि-पत्योरसि ते गृध्राः^१ क्षितौ क्षिप्तस्य रावण ।
 २६] पिबन्तु रुधिरं गात्राद्^२ बाणशल्याऽन्तरोत्थि(द्-स्थि)तम् ॥२७॥ [२१
 अद्य मद्-बाण-भिन्नस्य गताऽसौः स्वपतस्^३ तव ।
 २७] कर्षन्त्वा^४ अन्त्राणि विह-गा गरुत्-मन्त^५ इवोरगान् ॥२८॥ [२२
 इत्यु^६ एवं सं-वदन् वीरो रामः^७ शत्रु-निबर्हणः ।
 २८] राक्षसेन्द्रं संयुग-स्थं^८ शर-वर्षैर्^९ अवाऽकिरत् ॥२९॥ [२४
 तस्य क्रुद्धस्य सम्-अरे रामस्याऽक्लिष्ट-कर्मणः । [N
 २९] बभूव द्वि-गुणं वीर्यं बलं हर्षश्च सं-युगे ॥३०॥
 रामस्याऽस्त्र-बलं चैव शत्रोर्^{१०} निधन-काङ्क्षिणः^{११} । [२५
 ३०] प्रादुर्-बभूवुर्^{१२} अस्त्राणि सर्वाणि विदिताऽऽत्मनः ।
 ३१] प्र-हरंश्च^{१३} महा-तेजा लघुहस्त-तरोऽभवत् ॥३१॥ [२६
 शुभान्युत्तानि चिन्हानि वि-ज्ञायाऽऽत्म-हितानि^{१४} सः^{१५} ।
 ३२] भूय एवाऽद्रवद्^{१६} रामो रावणं राक्षसाऽन्तकः^{१७} ॥३२॥ [२७
 N] जवनैः पत्रिभिस्^{१८} तीक्ष्णैः शरै^{१९} राघव-नोदितैः ।
 ३३] वच्यमानो दश-ग्रीवो विघूर्ण-हृदयोऽभवत्^{२०} ॥३३॥ [२८
 यथा-चन् नाऽस्त्रम् आ-रेभे न व्य-अकर्षच्च छराऽऽसनम् ।
 ३४] नाऽस्य प्रत्य-अकरोद्^{२१} वीर्यं वि-कृवेनाऽन्तर-आत्मना ॥३४॥ [२९
 क्षिप्ता ह्यपि शरास्^{२२} तेन शस्त्राणि वि-विधानि च ।
 ३५] न रणाऽर्थम्^{२३} अकल्पन्त^{२४} मृत्युकालाऽभिवर्तिनः ॥३५॥ [३०

१. रा. फ म-रणपां० । भ-रणपांशुभिः ॥ २. रा. कुद्धाः । ३. भ-हृष्टा ।
 ४. भ-वर्ज—०तरे स्थिताः ॥ ५. भ-पतितस्य ते । ६. भ-०त्मानिव पन्नगान् ॥
 ७. प्र-०दन् धीरो रामः । भ-इत्युक्त्वा स तदा रामो वीरः । ८. प्र रा. फ म
 भ-समूहस्थं ॥ ९. अतः परमधिकः पाठः—भ-विज्रेसुः सर्वभूतानि कालस्येव
 दिधत्तः ॥ १०. रा. ल, ल ब अ प्र-च वधकां० । भ-विजयकां० । ११. रा,
 ल, ल, ब अ प्र-शीघ्रं हृष्टत० । म भ-०स्तस्ततोऽभ० । १२. अतः परमधिकः
 पाठः—भ-हृष्टप्रहारता चैव दूरपातस्तथैव च ॥ १३. ल, ०ताय । १४. रा,
 म-वर्ज—च । १५. भ-०साधिपं ॥ १६. रा. फ म-हरिभिः सोऽमविकिरैः शरै
 रामेण चाहवे । भ-रामेण शरवर्षैश्च वानरैश्चाश्मवृष्टिभिः । १७. भ-विभ्रांतह० ॥
 १८. रा. फ-चैवार्थाय कल्पन्ते ॥ भ-नाकल्पन्त रणार्थाय ॥

सूतस् तु व्यथितस् तस्य तद्-अवस्थं नि-शम्य तम् ।
 ३६] तस्माद् रणाद् अपाऽवहद् रावणं लोक-रावणम् ॥३६॥ [३१
 रथं तु तस्याऽथ जवेन सारथिर्
 नि-वर्त्य भीमं जलद-स्वनं तथा ।
 जगाम शीघ्रं सम्-अरात् स-संभ्रमः
 N] परिश्रमाऽधोमुखम् ईक्ष्य तं स्थितम् ॥३७॥ [३४
 इत्यार्षे रामायणे युद्ध-काण्डे रावणाऽऽक्षेपो नाम
 पञ्चाऽशीतितमः सर्गः ॥ ८५ ॥

[वं-८६] = [षडशीतितमः सर्गः] = [दा-१०६]

स तु मोहात् सु-संरब्धः कृताऽन्त-बल-नोदितः ।
 १] क्रोध-संरक्त-नयनो रावणः सूतम् अब्रवीत् ॥१॥ [१
 हीन-वीर्यम् इवाऽशक्तं पौरुषेण वि-वर्जितम् ।
 २] भीतं लघुम् इवाऽसत्त्वं वि-हीनम् इव तेजसा ॥२॥ [२
 वि-मुक्तम् इव मायाभिर् अस्त्रैर् इव वहिष्-कृतम् ।
 N] माम् अव-ज्ञाय दुर्-बुद्धे स्व-बुद्ध्या किं वि-चेष्टसे ॥३॥ [३
 किम्-अर्थं माम् अव-ज्ञाय मच्च-छन्दम् अन्-अवेक्ष्य च ।
 ३] त्वयाऽद्य शत्रु-मध्यान् मे रथोऽयम् अप-वाहितः ॥४॥ [४
 त्वयाऽद्य हि ममाऽन्-आर्यं चिर-काल-समर्जितम् ।
 ४] यशो वीर्यं च तेजश् च प्रत्य्-अयश् च नि-पातितः ॥५॥ [५
 शत्रोर् विख्यात-वीर्यस्य रञ्जनीयस्य वि-क्रमैः ।

१. रा, ल, ल, व अ प्र-० तस्तेन । भ-रथनेतास्य । २. भ-शनैर्यु-
 द्धात्सुसंभ्रातो रथं तस्यापवाहयत् ॥ ३. भ-तस्माज्जलवाहनिस्वनं । ४. भ-
 वर्ज-महात्मा । रा, फ म-महामतिः । ५. भ-वर्ज-पराक्रमा० । ६. रा,
 ल, ल, व अ प्र-अव्यवस्थं । म-अव्यवस्थितं । भ-रावणोक्षितः ॥ ७. व अ भ-
 लंकाण्डे । ८. रा, ल, ल, व अ प्र-द्वैरथेनाक्षेपो । भ-रथपर्यावर्तनं ॥ ९. भ-
 क्रोधेन महताविष्टो ॥ १०. रा, नास्ति ॥ ११. म-पौरु इत्यादि '० सत्त्वं' इत्यन्तः पाठो
 नास्ति । १२. रा, फ भ-वर्ज-इवाशक्तं ॥ १३. म भ-विद्युक्तं ॥ १४. रा, ल,
 ल, व अ प्र फ-स्वच्छन्दम् । म-मद्वीर्यम् । १५. भ-अनपेक्ष्य ॥ १६. म-
 ० कलार्जितं मया । १७. भ-विनाशितः ॥

- ५] पश्यतो युद्ध-लुब्धोऽहं कृतः का-पुरुषस् त्वया ॥६॥ [६
 कस्माद् रथम् इमं युद्धान् नयस्य अन्यत्र दुर्-मते ।
 ६] परेणोप-कृतो^१ व्यक्तं तेन वध्योऽसि मे मतः ॥७॥ [७
 नहीऽदं^२ विद्यते कर्म सु-हृदः श्रेयं^३ इच्छतः^४ ।
 ७] रिपूणां सदृशं यच्च^५ च तत् त्वयेदम् अनु-ष्ठितम् ॥८॥ [८
 नि-वर्तय रथं शीघ्रं यावन् नाऽपैति^६ मे रिपुः ।
 ८] यदि न व्यथितः स्यास् त्वं स्मर्यन्ते यदि वा गुणाः ॥९॥ [९
 एवम् उक्तः स^७ परुषे हत-बुद्धिर्^८ अ-बुद्धिना ।
 ९] अब्रवीद् रावणं सूतो हितं साऽनुनयं वचः ॥१०॥ [१०
 न भीतोऽस्मि न मूढोऽस्मि नोप-जप्तोऽस्मि शत्रुणा ।
 १०] न प्र-मत्तो न वि-स्नेहो वि-स्मृता न च ते गुणाः ॥११॥ [११
 मया तु^९ हित-कामेन^{१०} यशश्च^{११} च^{१२} परि-रक्षता^{१३} ।
 ११] स्नेह-प्रस्कन्न-मनसा हितम् इत्य एव ते कृतम् ॥१२॥ [१२
 उप-देशो हि सूतानाम् आपत्सु रथिनां-वर ।
 N] रक्षितव्यो रथी यस्मात् तस्माद् इदम् अनु-ष्ठितम् ॥१३॥ [N
 नाऽस्मिन्न अर्थे महा-राज त्वं^{१४} मां प्रिय-हिते रतम् ।
 १२] किं-चिल्^{१५} लघुम् इवाऽसत्त्वं^{१६} दोष-तो गन्तुम् अर्हसि ॥१४॥ [१३
 श्रूयताम् अभि-धास्यामि^{१७} यन्-निमित्तं मया रथः ।
 १३] नदी-वेग इवाऽम्भोधेः सं-युगाद् विनि-वर्तितः ॥१५॥ [१४
 श्रमं^{१८} तेऽद्याऽव-गच्छामि^{१९} महता रण-कर्मणा ।
 १४] न हि ते वीरं^{२०} सौमुख्यं^{२१} प्र-हर्षम् उप-लक्ष्यते^{२२} ॥१६॥ [१५

१. अतः परमधिकः पाठः—भ-यस्त्वं रथमिमं मोहादपवाहितवानसि ।
 सुव्यक्तोऽयं प्रतर्को मे परेण त्वमुपस्कृतः ॥ २. रा, ल, ल, व अ प्र-
 बुद्ध्या । ३. भ-०पस्कृतो ॥ ४. म-नहि तद् । ५. भ-शुभकाक्षिणः । ६. रा, फ
 म-द्वय यत्त्वयैतदनु० । भ-ह्येतद्यत्त्वया समनु० ॥ ७. रा, फ भ-नाभ्येति ।
 ८. रा, फ-वासि । ९. रा, फ भ-वर्ज—नास्ति ॥ १०. रा, फ भ-परुषमुक्तस्तु
 हित० ॥ ११. भ-वर्ज—त्वद्वित० । १२. भ-जयं तु । १३. रा, ल, ल, व अ प्र-
 ०रक्षितम् । भ-परिमार्गता । १४. भ-त्वत्स्नेहेन च भक्त्या च प्रियमित्यप्रियं कृतं ॥
 १५. रा, त्वां । १६. अ ल, ल, व अ प्र म-लघुमिवाशक्तं । भ-लघुः कश्चि-
 दिवानार्य ॥ १७. भ-चामिधास्यानि ॥ १८. रा, ल, ल, व अ प्र-शमं ।
 १९. भ-तवाव० । २०. रा, अ-वीर्यसौ० । ल, ल, व-वीर्यसामुख्यं । प्र-
 वीर्यमायुष्यं । २१. भ-वोप० ॥

- रथोऽयं शर-भिन्नाऽङ्गः खिन्नाश् च^१ रथ-वाजिनः ।
 १५] दीना^२ घर्म-परिश्रान्ताः^३ कु-वर्षेणैव^४ कर्षकाः^५ ॥१७॥ [१६
 देश-कालौ च वि-ज्ञेयौ लक्षणैश् च^६ चेद्विज्ञानि^७ च ।
 १७] दैन्यं हर्षश् च तेजश् च रथिनश् च बलाऽबलम् ॥१८॥ [१८
 निमित्तानि च भूयिष्ठं प्रति-कूलानि लक्षये ।
 १६] नूनं तेषु निमित्तेषु लक्षयाम्य् अ-प्रदक्षिणम् ॥१९॥ [१७
 स्थूल-निम्नानि भूमेश् च समानि वि-षमाणि च ।
 १८] युद्ध-कालश् च वि-ज्ञेयः परस्याऽन्तर-दर्शिना^८ ॥२०॥ [१९
 अपयानाऽभियाने^९ च स्थान-प्रत्युपसर्पणे^{१०} ।
 १९] सर्वम् एतद् रथ-स्थेन ज्ञेयं रथ-कुटुम्बिना ॥२१॥ [२०
 तव विश्राम-हेतोश् च^{११} तथैव^{१२} रथ-वाजिनाम्^{१३} ।
 २०] रौद्रं^{१४} वि-जानता चैव^{१५} क्षणात्^{१६} कृतम् इदं मया ॥२२॥
 न मयाऽऽस्मेच्छया^{१७} देव^{१८} रथोऽयम् अप-वाहितः । [२१
 २१] भर्तु-स्नेह-परोऽतेन^{१९} मयैतत् त्वत्-कृते^{२०} कृतम् ॥२३॥ [२२
 आ-ज्ञापयस्व मां वीर यच्च च वक्ष्यसि मान-द ।
 २२] तत् करिष्याम्य् अहं सर्वं त्वद्-गतेनैव चेतसा ॥२४॥ [२३
 तुष्टस् तेन^{२१} तु^{२२} वाक्येन रावणस् तस्य सारथेः ।
 २३] विश्वास्यैनं^{२३} बहु-विधं युद्ध-लुब्धोऽब्रवीद् वचः ॥२५॥ [२४
 शीघ्रं रथम् इमं सूत रावणाऽभिमुखं^{२४} कुरु ।^{२५}

१. रा. फ म-धुरोवहनखिन्नाश्च तव ये । भ-भारोवहनखिन्नाश्च इमे ते ।
 २. भ-वर्ज-विना कर्म० । ३. ल. ल. व अ-०व कर्षकः । रा. फ
 भ-कुवर्षाभिहता इव ॥ ४. भ-निमित्तानीति० । ५. म-खेदश्च हर्षश्च । भ-०श्
 च रोषश् । ६. ल. ल. व-यथाबलम् ॥ ७. भ-नास्ति ॥ ८. भ-भूमौ ।
 ९. रा. ल. ल. व अ प्र-०लः स । १०. ल. ल. व-०र्षितः ॥ ११. रा. ल.
 ल. व अ प्र-अपायं नाभिजाने । भ-उपयानापयाने । १२. रा. ल. ल. व अ-
 ०र्षतः । भ-०प्रत्यवसर्पणं ॥ १३. रा. ल. ल. व अ प्र-च रथोयं । भ-तु रथिनो ।
 १४. भ-०जिनः । १५. ल. ल. व प्र-रौद्रं च जा० । रा. फ-रौद्रं वर्जयता । भ-
 परस्य च विधातार्थः । १६. भ-क्षेमं ॥ १७. रा. ल. ल. व अ प्र-०या चैव । रा. फ
 म-मया स्वेच्छया राजन् । १८. रा. ल. ल. व अ प्र-भर्तुः स्ने० । १९. भ-दुष्कृतं ॥
 २०. भ-आज्ञापय यथा शत्रुं त्वं वक्षस्यसि सूदन । करिष्येहं तथा वीर गतानृष्येन
 चेतसा ॥ २१. ल. ल. व प्र-तेनैव । रा. फ म-तेन च ॥ २२. भ-प्रशस्यैनं ॥
 २३. रा. फ म- रामायामि० । २४. रा. ल. ल. व अ प्र-नास्ति ।

२४] नाऽहत्वा सम्-अरे शत्रुं^१ नि-वर्तिष्यामि रावणम्^२ ॥२६॥ [२५

ततो द्रुतं रावण-वाक्य-देशितः^३

प्र-णोदयामास^४ हयान् स सारथिः ।

स^५ राक्षसेन्द्रस्य रथो महा-ध्वजः^६

२५] क्षणेन रामस्य तदाऽग्र-तोऽभवत्^७ ॥२७॥ [२८

इत्यार्षे रामायणे युद्ध-काण्डे^८ सूतोपालम्भो^९ नाम

षडशीतितमः सर्गः ॥ ८६ ॥

[वं-६०] = [सप्ताऽशीतितमः सर्गः] = [दा-१०८]

तम् आ-पतन्तं सहसा वेग-वन्तं^{१०} महा-स्वनम्^{११} ।

१] रथं राक्षस-राजस्य नर-राजो ददर्श ह ॥१॥ [४

कृष्ट(१७ण)-वाजि-समायुक्तं^{१२} युक्तं रौद्रेण वर्चसा^{१३} ।

२] उद्यमानम् इवाऽऽकाशे वि-मानं स-जलैर् घनैः ॥२॥ [५

तडित्-पताका-गहनं दक्षितेन्द्राऽऽयुधोपमम् ।

N] शर-धारा वि-मुञ्चन्तं धारा-सारम् इवाऽम्बु-दम् ॥३॥ [५

तं दृष्ट्वा मेघ-सङ्काशम् आ-पतन्तं रथं रिपोः । [६पू

३] अत्रवीन मातलिं रामो महेन्द्र-रथ-सारथिम् ॥४॥ [७उ

मातले पश्य सं-रब्धम् आ-पतन्तं रथं रिपोः । [८

४] गिरेर् वज्र-विभिन्नस्य^{१४} दीर्यतः सदृश-स्वनम् ॥५॥ [६उ

यथाऽप-सृत्याऽऽपतितो^{१५} वेगेन महता पुनः ।

५] सम्-अरे हन्तुम् आत्मानं कृता^{१६} तेन मतिर् ध्रुवम्^{१७} ॥६॥ [९

तद् अ-प्रमादम् आ-तिष्ठ प्रत्युद्-गच्छ^{१८} रथं रिपोः ।

६] वि-ध्वंसयितुम् इच्छामि वायुर् मेघम् इवाऽऽयतम्^{१९} ॥७॥ [१०

१. म-शत्रून्निवर्तिष्यति रावणः । २. अतः परमधिकः पाठः—भ-एव-मुक्त्वा ततस्तुष्टो रावणो राक्षसेश्वरः । ददौ स सारथेः श्रीमान्हस्ताभरण-मुत्तमम् ॥ ३. रा. फ म-०क्यनोदितः । भ-०क्यचोदितः । ४. भ-प्रचोद० । ५. भ-रथः । ६. भ-निशाचरेन्द्रश्च ततो महारथः । ७. रा. ल, ल, व अ प्र फ-तथाग्र० । रा. पथाग्र० । म-रथाग्र० ॥ ८. व प्र भ-लंकाकाण्डे । ९. भ-सूतोपदेशः ॥ १०. भ-महामेघौघनिःस्वनं ॥ ११. रा. वज्रं—क्लृप्तवा० । १२. रा. ल, ल, व अ प्र-वीर्यवान् । म-कर्मणा ॥ १३. रा. ल, व अ-उवाच च रामो मतिमान् मा-तलिं शक्रसारथिं । ल, प्र-नास्ति ॥ १४. रा. ल, ल, व अ प्र-नास्ति । १५. भ-वज्रोपसृष्टस्य ॥ १६. रा. व-०पततो । १७. भ-अनेन तु कृता मतिः ॥ १८. भ-गम्य । १९. भ-हवोत्थितम् ॥

- अ-विह्वलम् अ-सम्भ्रान्तम् अ-व्यग्रहृदयेक्षणः ।
 ७] रश्मि-संचार-नियतः प्र-णोदयं रथं द्रुतम् ॥८॥ [११
 कामं न त्वं समा-धेयः पुरन्दररथोचितः ।
 ८] युयुत्सुस् त्व अहम् एकाऽग्रः स्मारये त्वां न शिक्षये ॥९॥ [१२
 परि-तुष्टस् तु रामस्य तेन वाक्येन मातलिः ।
 ९] प्र-णोदयामास ततो हयान् सारथि-सत्तमः ॥१०॥ [१३
 अप-सन्नं ततः कुर्वन् रावणस्य महा-रथम् ।
 १०] चक्रोत्-क्षिप्तेन रजसा रावणं स व्य-अपूरयत् ॥११॥ [१४
 ततः क्रुद्धो दश-ग्रीवः क्रोधविस्फारितेक्षणः ।
 ११] रथ-प्रतिमुखं रामं सायकैः सम्-अपूरयत् ॥१२॥ [१५
 धर्षणाऽमर्षितो रामो धैर्यं रोषेण लङ्घयन् ।
 १२] जग्राह सु-महावीर्यम् ऐन्द्रं युधि शराऽऽसनम् ॥१३॥
 शरांश् च सु-महावेगान् सूर्य-रश्मि-निभाञ् छितान् । [१६
 १३] जग्राह सम्-अरे रामः सर्पान् इव महा-विषान् ॥१४॥ [N
 १४] त उ (?त्र) पौ (?प्रौ) दौ (?दौ) महा-युद्धे लघु-चित्रं च स-स्वनम् ।
 N] विजयाऽऽकांक्षिणौ वीराव् अन्योऽन्यं तौ ततश्चतुः ॥१५॥ [N
 १४] परस्पराऽभिमुखयोर् मत्त-मातङ्गयोर् इव ।
 N] राम-रावणयोर् युद्धं तद् अभूत् तुमुलं तदा ॥१६॥ [N
 ततो देवाः स-गन्धर्वाः सिद्धाश् च परमर्षयः ।
 १५] सम्-ईयुर् द्वैरथं द्रष्टुं तयोर् विजय-कांक्षिणोः ॥१७॥ [१८
 अस्त्रैर् अस्त्राणि नि-घ्नन्तौ दर्शयन्तौ च लाघवम् ।
 १७] शरैर् आशीविषाऽऽकारैर् अन्तरिक्षं वर्षतुः ॥१८॥ [N
 समुत्-पेतुर् अथोत्पाता दारुणा रोम-हर्षणाः ।

१. म-आतिष्ठत्वं । २. भ-०क्षणं । ३. भ-०यत् ॥ ४. रा. फ म भ-प्रचोदय ।
 ५. रा. ब प्र म-एवाग्रः ॥ ६. भ-कृत्वा । ७. भ-रथं तदा । ८. म-व्यधूमयत् ॥ ९. रा.
 फ-तीव्रवि० । म भ-तान्नवि० । १०. प्र-अवपू० । रा. फ-अन्वपू० । म-अन्वधू-
 नयत् । भ-तं व्यधूनयत् ॥ ११. रा. ल. ल. व अ प्र-०वीर्यो ॥ १२. ल. रा. फ-
 तदुपोढं । म-शतयुद्धं । भ-तदसोढं । १३. रा. ल. व अ रा. फ म-महद्युद्धं ।
 १४. रा. फ म भ-अन्योऽन्यवधकांक्षिणोः । १५. अतः परमधिकः पाठः—भ-
 तयोः समभवद् युद्धं लघुचित्रं च सुष्ठु च । १६. रा. फ म भ-शराव् ॥
 १७. भ-निवातवातोद्धूतयोर्गते मेघयोरिव । १८. रा. फ म-नास्ति । भ-विज-
 याकांक्षिणोस्तत्र रामरावणोस्तदा ॥ १९. रा. फ म-युद्धं राक्षसक्षयकांक्षिणः ॥

- १८] रावणस्य वि-नाशाय रावणस्य जयाय च ॥१९॥ [१९
ववर्ष रुधिरं देवो रावणस्य रथं प्रति ।
१९] वाता मण्डलिनश् चैनम् अप-सव्यं प्र-चक्रमुः ॥२०॥ [२०
महद् गृध्र-कुलं चाऽस्य भ्रममाणं नभस्-तले ।
२०] येन येन रथो याति तेन तेन स्म धावति ॥२१॥ [२१
सन्ध्यया चाऽऽवृता लङ्का जपा-पुष्प-निकाशया ।
२१] दृश्यते सम्प्र-दीप्तेव दिवा-रात्रं प्र-वृद्धया ॥२२॥ [२२
२२] स-निर्घाता महोल्काश् च सम्प्र-पेतुर् महा-स्वनाः ।
N] वि-षादयन्त्यो रक्षांसि रावणस्य रथोपरि ॥२३॥ [२३
२२] रावणश् चाऽभवत् त्रस्तश् चचाल च वसु-धरा ।
रक्षसां च प्र-हरतां गृहीता इव बाहवः ॥२४॥ [२४
२३] ताम्राः पीताः सिताः श्वेताः पतिताः सूर्य-रश्मयः ।
दृश्यन्ते रावणस्याऽङ्के पर्वतस्येव धातवः ॥२५॥ [२५
२४] गृधैर् व्यनु-सृताश् चैव वमन्त्यो ज्वलनं मुखैः ।
प्र-णेदुर् मुखम् ईक्षन्त्यः सं-रब्धम् अ-शिवं शिवाः ॥२६॥ [२६
२५] गृध्रा बलाकाः कङ्काश् च कुर्वन्तो दृष्टि-लोपनम् ।
N] अन्-इष्टं भैरवं नेदुः सं-हृष्टा वि-कृतैः स्वरैः ॥२७॥ [N
२६] प्रति-कूलं ववौ वायुर् उत्-किरन् स रजो महत् ।
तस्य रावण-सैन्यस्य कुवन् दृष्टि-निवारणम् ॥२८॥ [२७
२७] नि-पेतुर् इन्द्राऽशनयः सैन्ये चाऽपि समन्ततः ।
दुर्विषह्य-स्वना घोरा विना जल-धरैस् तथा ॥२९॥ [२८
२८] दिशश् च वि-दिशश् चैव बभूवुस् तमसाऽऽवृताः ॥

१. रा, ल, ल, व अ प्र-नास्ति ॥ २. रा, ल, ल, व अ प्र-तेनास्य धा० ।
भ-तेन प्रधा० ॥ ३. भ-दृश्ये सम्प्रदीप्ता च दिवसे परिरुद्धया ॥ ४. भ-च यत्तत्र
प्रचचाल । ५. म भ-राक्षसानां ॥ ६. भ-प्रकीर्णाः । ७. म-शिवाश्चाशिववादिन्यो
भ्रांताः सर्वा रथं प्रति । ८. भ-प्रेक्ष्यन्त । ९. रा, फ-० स्यान्ते । म भ-० स्यान्ते ।
१०. प्र-तिष्ठतः ॥ ११. ल, व अ प्र-० दुर्मुखमीक्षन्त्यः । भ-वीक्षमाणा मुखं नेदुः ॥
१२. ल, ल, व अ प्र रा, फ म-संरब्धमशिवं शिवाः । १३. रा, नास्ति ।
१४. भ-तस्य राक्षसराजस्य कर्तुं दृष्टिविलोपनं । १५. रा, फ म भ-चास्य ।
१६. भ-महात्मनः ॥ १७. भ-दुर्विषह्या महा० । १८. भ-जलदनिस्वनैः ॥ १९. रा,
फ-नास्ति ॥ २०. भ-सर्वा । २१. भ-तिमिरावृताः । २२. रा, फ-नास्ति ।

पांसु-वर्षेण^१ सु-महद् दुर्-दिनं च नभोऽभवत् ॥३०॥ [२९
 २९] कुर्वन्तः^२ कलहं घोरं पक्षिणोऽस्य^३ रथाऽग्र-तः ।
 नि-पेतुः शत-शस् तत्र दारुणां^४ दारुणं-स्वनाः ॥३१॥ [३०
 ३०] जघनैर्^५ वि-स्फुलिङ्गाश् च नेत्राभ्यां^६ चाऽसु-सन्ततिम्^७ ।
 मुमुचुस् तस्य तुर-गाः खुरेष्व^८ अग्निश् चचारं च^९ ॥३२॥ [३१
 ३१] एवं प्रकारा बहवः^{१०} समुत्-पाता^{११} भयाऽऽवहाः ।
 रावणस्य वि-नाशाय दारुणाः सम्प्र-जज्ञिरे ॥३३॥ [३२
 ३२] रामस्याऽपि^{१२} निमित्तानि सौम्यानि च शिवानि^{१३} च ।
 जय-शंसीनि दृश्यन्ते प्रादुर-भूतानि सर्व-तः ॥३४॥ [३३
 ततो नि-शम्याऽथ हिताय^{१४} राघवो
 रणे निमित्तानि निमित्त-कोविदः ।
 जगाम हर्षं^{१५} च परां^{१६} च निर-वृत्तिं
 ३३] चकार युद्धेऽभ्य-अधिकं पराऽऽक्रमम्^{१७} ॥३५॥ [३५
 इत्याषे रामायणे युद्ध-काण्डे^{१८} औत्पातिकदर्शनं^{१९} नाम
 सप्ताऽशीतितमः सर्गः ॥ ८७ ॥

[वं-६१]= [अष्टाऽशीतितमः] =[दा-१०६]

ततः प्र-वृत्तं तुमुलं राम-रावणयोस् तदा ।
 १] महद् द्वैरथं युद्धं तत् सर्व-लोक-भयाऽऽवहम् ॥१॥ [१
 ततो राक्षस-सैन्यं च हरीणां च महद् बलम्^२ ।
 २] प्रगृहीत-प्रहरणं^३ निश्-चेष्टम् अभवत्^४ तदा^५ ॥२॥ [२
 सम्प्र-वृत्तौ^६ ततो^७ दृष्ट्वा सं-रब्धौ^८ नर-राक्षसौ^९ ।

१. रा. फ भ-पांशुव० ॥ २. भ-कुर्वाणाः । ३. रा. ल. ल. ल. व अ
 प्र-०णोऽथ । ४. रा. ल. ल. व अ-०णाः पर्वतस्वनाः ॥ ५. रा. फ भ-
 गात्रेभ्यो । ६. रा. ल. ल. व अ प्र रा. फ-०भ्यां चाश्रुसंततम् । भ-नेत्रेभ्यश्चा-
 श्रुविदवः । ७. भ-तुल्यमग्निं च वारि । ८. रा. -ह ॥ ९. भ-ईदृशा बहवस्तस्य ।
 १०. रा. ल. ल. व अ प्र-०पेतुर ॥ ११. भ-राघवस्य । १२. भ-शुभानि ।
 १३. रा. ल. ल. व अ प्र म-नास्ति ॥ १४. भ-शुभानि । १५. भ-हर्षे परमां ।
 १६. भ-च विक्र० ॥ १७. प्र भ-लंकाकाण्डे । १८. भ-निमित्तदर्शनं ॥ १९. रा. -
 नास्ति । म-सुमहद्द्वैरथं युद्धं संभूतं भूतमानसः ॥ २०. ल. -भयं ॥ २१. भ-०ही-
 तायुधं सर्वं । २२. भ-व्यवतिष्ठत ॥ २३. ल. ल. व प्र-०बुद्धौ । रा. -०बुद्धौ । फ म
 भ-०युद्धौ । २४. रा. फ-हि तौ । म-हतौ । भ-तु तौ । २५. भ-बलिनौ रामरावणौ ।

- ३] व्याक्षिप्त-हृदयाः सर्वे परं वि-स्मयम् आ-गताः ॥३॥ [३
 नाना-प्रहरण-व्यग्रैर्^१ भुजैर्^२ विस्मित-बुद्धयः ।
 ४] तस्थुस् ते^३ प्रेक्षकाः सर्वे नाऽभि-जन्तुः^४ परस्परम् ॥४॥ [४
 रक्षसां राक्षसेन्द्रं च वानराणां च राघवम् ।^५
 ५] पश्यतां विस्मिताऽक्षाणां सैन्यं चित्रम् इवाऽऽवभौ ॥५॥ [५
 ततस् तानि निमित्तानि दृष्ट्वा तौ^६ राम-रावणौ ।
 ६] कृत-बुद्धी कृताऽमर्षौ चक्रतुर्^७ युद्धम् उत्-तमम् ॥६॥ [६
 जेतव्यम् इति काकुत्स्थो मर्तव्यम् इति रावणः ।
 ७] वृत्तैः^८ स्व-वीर्य-सर्वस्वं^९ दर्शयेते परस्परम् ॥७॥ [७
 ततः क्रोधाद् दश-ग्रीवः शरान् सं-धाय वीर्य-वान् ।
 ८] मुमोच ध्वजम् उद्-दिश्य राघवस्य रथ-स्थितम् ॥८॥ [८
 ते शरास् तम् अन्-आसाद्य पुरन्दर-रथ-ध्वजम् ।
 ९] रथ-शक्तिं पराऽऽमृश्य नि-पेतुर्^{१०} धरणी-तले ॥९॥ [९
 ततो रामोऽपि^{११} सं-क्रुद्धश्च^{१२} चापम् आ-सज्य वीर्य-वान् ।
 १०] कृते प्रति-कृतिं कतु तदै^{१३} (?दे) व^{१४} च प्र-चक्रमे^{१५} ॥१०॥ [१०
 रावण-ध्वजम् उद्-दिश्य प्र-मुमोच^{१६} ततः शरम्^{१७} ।
 ११] महा-सपम् इवाऽसह्यं ज्वलन्तम् इव^{१८} तेजसा ॥११॥ [११
 दशग्रीव-ध्वजं छित्त्वा जगाम स महीं शरः ।
 १२] स नि-कृत्तोऽपतद् भूमौ रावणस्य रथ-ध्वजः ॥१२॥ [१२
 १३] ध्वजस्योन्-मथनं दृष्ट्वा रावणः सु-महाबलः^{१९} ।
 क्रोध-जेनाऽग्निना संख्ये सं-दीप्त इव चाऽभवत्^{२०} ॥१३॥ [१३
 १४] स रोष-वशम् आ-पन्नः शर-वर्षं मुमोच^{२१} ह^{२२} ।

१. फ-अत आरभ्य ४-र्थश्लोकस्य तृतीयपादं यावन्नास्ति ॥ २. ल_२ रा_२-
 ०णैर्व्यग्रैर् । ३. भ-संप्रेक्षमाणास्तेऽजिघांसन्तः । ४. म-नास्ति ॥ ५. भ-राघवरावणौ ।
 ६. भ-तदा स्थिरमयुद्धयताम् ॥ ७. रा_१ रा_२ फ-वृत्तौ स्व० । भ-उभौ तौ वी० ।
 ८. रा_१ रा_२-०यंतौ । भ-युद्धेऽदर्शयतां ॥ ९. रा_२-परस्परं । फ-रथं प्रति । म भ-
 रथे स्थितं । १०. रा_२ फ म भ-रामोऽभिसं० । ११. रा_२ फ म भ-मनसा संग्र० ॥
 १२. रा_१-०च ततः शरान् । भ-मुमोच स तु सायकम् । १३. भ-स्वेन ॥
 १४. अतः परमधिकः पाठः-भ-शक्रवज्राभिनिहतः पर्वतान् (?त्) तृण
 (? वृत्त) राडिव ॥ १५. रा_१ ल_१ ल_२ ब अ प्र-तु म० । म-स म० । १६. म-
 ०चावभौ । १७. भ-सम्प्रदीप्तोऽभवत्क्रोधादमर्षप्रभवाग्निना ॥ १८. रा_२ फ भ-
 ववर्षं च ।

- रामस्य तुर्-गांश् चैव शरैर् विव्याध दारुणैः ॥१४॥ [१४
 १५] ते हता हरयस् तस्य नाऽस्खलन् नाऽपि बभ्रमुः ।
 वि-चेरुः स्वच्छ-हृदयाः पद्म-नालैर् इवाऽऽहताः ॥१५॥ [१५
 १६] तेषाम् अ-सम्भ्रमं दृष्ट्वा वाजिनां रावणस् ततः ।
 भूय एव सु-संरब्धः शर-वर्षम् अवाऽसृजत् ॥१६॥ [१६
 १७] गदाश् च परि-धांश् चैव चक्राणि मुसलानि च ।
 १८] गिरि-शृङ्गाणि वृक्षांश् च तथा शूल-परश्वधान् ॥१७॥ [१७
 १९] माया-विहितम् एतद् धि शस्त्र-वर्षम् अपातयत् ॥ [१८] पू
 वि-मुच्य राघव-रथं न्य-अपतद् वानरे बले ॥१८॥
 २०] ततः सम्-अभवद् युद्धं नैकशस्त्र-मयं महत् ॥ [१९
 २१] तुमुलं त्रास-जननं भीमं भीम-प्रतिस्वनम् ॥१९॥ [१८] उ
 सहस्र-शस् ततो वाणान् अश्रान्त-हृदयोद्यमः ।
 २२] स मुमोच दश-ग्रीवो निःशङ्केनाऽन्तर्-आत्मना ॥२०॥ [२०
 २३] व्या-यच्छमानं दृष्ट्वा तं तत्-परं रावणं रणे ।
 प्र-हसन् इव काकुत्स्थः सं-दधे सायकाज् छितान् ॥२१॥ [२१
 २४] स मुमोच ततो वाणांस् तीक्ष्णाज् छत-सहस्र-शः ।
 सायकैर् अन्तरिक्षं च चकार स निर्-अन्तरम् ॥२२॥ [२२
 २५] ततस् तस्य प्र-युक्तेन शर-वर्षेण भास्वता ।
 नभ-स्थलम् इवाऽऽभाति द्वितीयं (१५)-भास्वद्-अम्बरम् ॥२३॥ [२३
 २६] नाऽनिमित्तोऽभवद् बाणो नाऽनिर्भेत्ता न निष्-क्रियः ॥ [२४

१. भ-० गान्दीसैः ॥ २. भ-रावणः ॥ ३. भ-हयास्तु रथात् । ४. म-चक्रमुः ।
 ५. भ-बभ्रुः स्वस्थह० । रा. भ-० हः स्वस्थह० ॥ ६. रा. ल. ल. ब अ
 प्र-स चासु० । भ-ववर्ष ह ॥ ७. रा. ल. ल. व अ प्र-मुसुलानि । ८. अतः
 परमधिकः पाठः—भ-तोमरानर्धचन्द्रांश्च प्रासासिकुणपांस्तथा । मुद्गरानङ्कु-
 शान्मल्लान् भुशुंडी ऋष्टिनस्तथा ॥ ९. रा. ल. ल. ब अ प्र-० हितमेवैतच्छब्द० ।
 म-धनुर्ज्याविहितान्येव श० । १०. म भ-अवासृजत् । ११. भ-समंताद् ॥ १२. भ-
 तान् दृष्ट्वा निष्फलास्तत्र रावणो राक्षसाधिपः । राघवस्य वधार्थाय शरानाशीवि-
 षोपमान् ॥ १३. भ-ततश्चान्यान् । १४. अतः परमधिकः पाठः—भ-रथे ध्वजे
 शरीरे च शीघ्रहस्तो निशाचरः ॥ १५. भ-तदा । १६. रा. ल. ल. ब अ प्र
 फ-बाणानथो श० । भ-बाणान् रणे शत० ॥ १७. भ-ताभ्यां । १८. रा. ततस्तु
 सृजतो बाणान् राघवस्य महात्मनः । १९. फ म भ-वर्ज-० यो वाम्बुदोम्बरे ।
 २०. रा. नास्ति ॥ २१. फ-विनि० । भ-न निष्फलः ।

२७५] तथा वि-सृजतो^१ ध्यानाद् राघवस्य महाऽऽत्मनः ॥२४॥ [२५उ

प्र-युध्यन्ताव्^२ अव-विच्छिन्नम् अस्यन्तौ सव्य-दक्षिणम्^३ ।

N] चक्रतुस्^४ तौ शरौघेण निर्-उच्छ्वासौ परस्परम् ॥२५॥ [२६
२७उ] रावणस्य हयान् रामो हयान् रामस्य रावणः ।

२८५] जघ्नतुस्^५ तौ तदाऽन्योऽन्यं कृताऽनुकृत-कारिणौ^६ ॥२६॥ [२८

न बाण-जालस्य गतिर् न वाऽऽगतिः

प्र-बुध्यते^७ रुध्यते^८ एव खं शरैः ।

हता^९ अदृश्यन्त तथा न राक्षसाः^{१०}

N] शराऽभिसंछन्न-तले^{११} मही-तले^{१२} ॥२७॥ [N

इत्यार्षे रामायणे युद्ध-काण्डे^{१३} रावण-ध्वज-प्रमथनो^{१४}

नामाऽष्टाऽशीतितमः सर्गः ॥ ८८ ॥

[वं-६२] = [एकोननवतितमः सर्गः] = [दा-११०]

तौ तथा युध्यमानौ तु सम्-अरे राम-रावणौ ।

१] ददृशुः सर्व-भूतानि वि-स्मितेनाऽन्तर्-आत्मना ॥१॥ [१

अर्दयन्तौ हि सम्-अरे ततस्^{१५} तौ स्यन्दनोत्तमौ^{१६} ।

२] परस्परम् अभि-क्रुद्धाव्^{१७} एक-रूपौ^{१८} बभूवतुः ॥२॥ [२

मण्डलानि च^{१९} वीथीश् च^{२०} गत-प्रत्यागतानि च ।

३] दृश्यन्तौ बहु-विधा^{२१} सूत-सामर्थ्य-जां गतिम्^{२२} ॥३॥ [३

अर्दयन् रावणं रामो राघवं चाऽपि रावणः ।

४] अ-प्रधर्षणम्^{२३} आ-पन्नौ^{२४} निवर्तन-विवर्तनैः ॥४॥ [४

क्षिपन्तौ शर-जालानि गृहीत-स्यन्दनोत्तमौ^{२५} ।

१. ल१ अ फ-विमृष्यतो ॥ २. रा१ अ-प्रविध्यन्ताव् । फ म भ-प्रयुद्धौ ताव् ॥
३. भ-लघुविक्रमौ । ४. ल१ ल२ व-०नुकृतिका० ॥ ५. भ-प्रादृश्यते । ६. रा१ ल१ ल२
व अ प्र-बुध्यत । म-दृश्यत । ७. ल१ ल२ व-तैः । ८. रा१ ल१ ल२ व-मृताः प्रादृश्यन्त
च तत्र ये हताः । म-न दृश्यते किञ्चिदपि प्रमर्दे । ९. म-रामस्य संग्रामतले । भ-
शरौघसं० । १०. भ-नभस्तले ॥ ११. व प्र भ-लंकाकाण्डे । १२. भ-०ध्वजोन्मथनं ॥
१३. भ-स्थितौ तौ रथयोस्तदा । १४. भ-०द्धौ क्रूररूपौ । १५. फ-नास्ति ॥ १६. रा२
भ-विचित्राणि । १७. भ-०धान्सूतसामर्थ्यजान् गुणान् ॥ १८. रा१-तव दर्शनमा० ।
व अ-तावदर्शनमा० । रा२-गतीर्दर्शनमा० । भ-गतिवेगसमापन्नैः ॥ १९. रा१ ल२-
किरन्तौ स्य० । अ-अन्योऽन्यं स्य० । भ-तावुभौ तु रणे स्थितौ ।

- ५] रेजतुस् तौ रण-गतौ साऽऽसारौ जल-दाव् इव ॥५॥ [५
दर्शयित्वा ततस् तौ तु गतीर् बहु-विधा रणे ।
६] परस्परस्याऽभि-मुखौ पुनर् एव स्थितौ रणे ॥६॥ [६
धुर्यो धुर्येण रथयोर् योक्ता योक्तिरि वाजिनाम् ।
७] पताकाश् च पताकाभिः सम्-ईयुः स्थितयोस् तयोः ॥७॥ [७
रावणस्य ततो रामो धनुर्-मुक्तैः शितैः शरैः ।
८] चतुर्भिश् चतुरो दीप्तैर् हयान् सम्प्रत्य् अमर्षयत् ॥८॥ [८
स क्रोध-वशम् आ-पन्नो हयानां प्रत्य्-अमर्षणात् ।
९] मुमोच नि-शितान् बाणान् राघवाय निशा-चरः ॥९॥ [९
सोऽति-विद्धो बल-वता दश-ग्रीवेण राघवः ।
१०] चकार न वि-कारं च नाऽपि च व्यथितोऽभवत् ॥१०॥ [१०
चिक्षेपाऽथ पुनर् बाणान् वज्र-पात-सम-स्वनान् ।
११] सारथिं वज्र-पाणेश् च समुद्-दिश्य निशा-चरः ॥११॥ [११
मातलेस् तु महा-वेगाः शरीरे पतिताः शराः ।
१२] न सूक्ष्मम् अपि सं-मोहं व्यथा वाऽजनयन् युधि ॥१२॥ [१२
१३पू] तया धर्षणया क्रुद्धो मातलेस् च तथाऽऽत्मनः ।
N] चकार शर-वर्षेण राघवो वि-मुखं रिपुम् ॥१३॥ [१३
विंशतिं विंशतिं चाऽथ शत-शोऽथ सहस्र-शः ।
N] मुमोच सायकान् वीरो राघवः स्यन्दने स्थितः ॥१४॥ [१४

१. म-वज्र-चरतुस्तौ । म-दर्शयंतौ । २. भ-रणे रूपं । ३. रा१ ल१ ल२ व अ प्र-सशरौ ॥ ४. भ-दर्शयंतौ तु तौ तत्र गतिं बहुविधां रणे । म-अत आरभ्य सर्गान्तं यावन्नास्ति । ५. भ-अन्योऽन्यं चाप्यभिमुखौ । ६. रा२ फ-व्यव-स्थितौ । भ-व्यतिष्ठतां । ७. अ-नास्ति ॥ ८. भ-धुरं धुरेण । ९. रा२ फ-वक्तैर्वक्त्राणि । भ-वक्त्रं वक्त्रेण । १०. रा१ ल१ ल२ व अ प्र-स्थिरयोस् ॥ ११. भ-परस्परं । १२. भ-प्रत्यवासर्पयद्धयान् । १३. रा२-अद्य सर्पणात् । फ-अपसर्पणात् ॥ १४. भ-तदा तेन । १५. भ-जगाम । १६. रा२ फ-स न चापि ॥ १७. रा१-चिक्षेपेऽथ । भ-चिक्षेप च । १८. म-०णेस्तु ॥ १९. रा१ ल१ ल२ व अ प्र-०गान्छरीरे पातयन्छरान् । २०. रा१ ल१ ल२ व अ-समरे । २१. रा१ ल१ ल२ व अ-०थामजं ॥ भ-वा चक्रुराहवे । २२. रा१ ल१ ल२ व अ प्र-ततः प्रधर्षयन् । २३. रा१ ल१ ल२ व अ प्र-सद्यश्च । २४. अतः परमधिकः पाठः-भ-अग्रेराज्याहुतस्येव तस्य कोपो व्यजायत । स विनाम्य धनुर्भूयः पूरयित्वा महाहवे ॥ २५. भ-विंशतं ॥ २६. रा२-रावणस्यन्द० । २७. रा२ फ भ-रिपोः ॥

- प्र-गृह्य राघवस् तस्य वि-कृष्य च महद् धनुः ।
 १४] क्षुरेण पृथु-धारेण चकर्त्त स' शराऽऽसनम् ॥१५॥ [N
 द्वितीयेनाऽस्य बाणेन हस्ताऽऽवापं न्य-अपातयत् ।
 १५] ततोऽस्य कवचं बाणैर् व्य-अधमत् सर्व-तः शितैः' ॥१६॥ [N
 स छिन्न-धन्वा' पौलस्त्यो रथाद् आ-दाय कार्मुकम् ।
 १६] ववर्ष शर-वर्षेण स-रथं राघवं पुनः ॥१७॥ [N
 मायां च वि-षमां चक्रे प्र-यत्नाद् धनदाऽनुजः ।
 N] सृजन् छर-सहस्राणि' बहूनि कुतहस्त-वत् ॥१८॥ [N
 गदानां मुसलानां' च वज्राणां चैव' निः-स्वनः' । [१७पू
 १७] बभूव तस्मिन् सम्-अरे पततां राघवं प्रति' ॥१९॥ [N
 राघवश् चाऽपि दुर्-धर्षो घोरम् अस्त्र-मयं महत् ।
 १८] शर-वर्षेण' मेधावी प्रत्य-अवारयद् आशु' तत्' ॥२०॥ [N
 ततो देवाः स-गन्धर्वाः सिद्धाश् च परमर्षयः ।
 १९] चिन्ताम् आ-पेदिरे' सर्वे समं' युद्धं निर्-ईक्ष्य तत्' ॥२१॥ [२०
 स्वस्त्य् अस्तु राघवायेति देवाः सर्षि-गणा (ऽ)ब्रुवन् ।'
 २०] लोकेभ्यश् चैव सर्वेभ्यस् तदाऽशंसन्त' सर्व-शः ॥२२॥ [२१
 २१पू] जहीऽमं पाप-कर्माणम् इति देवास् तम् अब्रुवन् ।'
 N] विमान-स्था महाऽऽत्मानं रामम् अक्लिष्ट-कारिणम् ॥२३॥ [N
 रामो वि-जयतां राजा धर्मोत्तरम्' इदं जगत् ।

१. फ-च ॥ २. रा१ ल१ ल२ व अ प्र-स्थितैः ॥ ३. भ-छिन्नवर्मा ॥ ४. रा१
 व अ प्र-विक्रमी । ल१ ल२-विक्रमे । ५. रा२ फ-व्यसृजच्छरवर्षाणि ॥ ६. भ-
 परिवानां च मुसलानां च । ७. ल१-०नैः । ८. रा१ ल१ ल२ व अ प्र-राघवोपरि ॥
 ९. रा१ ल१ ल२ व अ प्र-भ-शस्त्रं । १०. ल१ ल२ व अ प्र-शस्त्रं । ११. रा१ ल१ ल२
 व अ प्र-आशुनैः ॥ १२. अतः परमधिकः पाठः—भ-शराणां पुंस्त्ववातैश्च क्षुभि-
 ताः सप्तसागराः । क्षुब्धानां सागराणां च पातालतलवासिनः ॥ व्यथिताः
 पद्मगाः सर्वे दानवाश्च चकंपिरे । चकंपे मेदिनी सर्वा सशैलवनकानना ॥
 भास्करो निष्प्रभश्चासीत् प्रववौ न च मारुतः ॥ १३. भ-अभ्यगमन् ।
 १४. भ-सक्लिष्टरमहोरगाः । रा१ अ-०क्ष्य ह । ल१ ल२ व-०क्ष्य च ॥ १५. टि.-
 आर्षः सन्निवः । भ-स्वस्ति गोब्राह्मणेभ्योऽस्तु लोकास्तिष्ठन्तु शाश्वताः । १६. रा१ ल१
 ल२ व अ प्र-तदा स्वस्त्यस्तु । १७. भ-जयतां राघवः संख्ये रावणं राक्षसेश्वरं ।
 १८. भ-एवमुचुर्हि पश्यन्तस्तद्युद्धं रामरक्षसोः । १९. भ-नास्ति ॥ २०. रा१ ल१ ल२
 व अ प्र-धर्मात्तरं ॥

- N] भवत् इति महर्षीणां वाचोऽश्रूयन्त सर्व-शः ॥२४॥ [२२पू
मुमुचुः पुष्प-वर्षं च गन्धर्वाऽप्सरसो महत् ।
N] दिव्यं मूर्धनि^१ रामस्य पूजयन्तोऽस्य^२ कर्म तत् ॥२५॥ [N
लक्ष्मणस् त्वं^३ अब्रवीद् रामं सु-ग्रीवश् च हरीऽऽश्वरः ।
N] हर्षयन्तौ स्तुवन्तौ च स च राजा वि-भीषणः ॥२६॥ [N
किम् इहोपेक्षसे वीर शत्रुं हस्तम् उपाऽऽगतम् ।
N] नैष शक्य इहाऽन्येन जेतुं^४ शत्रु-भयङ्करः ॥२७॥ [N
त्वम् अस्य हन्ता नाऽन्योऽस्ति सर्व-लोकेषु मान-द ।
N] तत् कुरुष्व महा-बाहो कर्मोपयिकम्^५ आत्मनः ॥२८॥ [N
भवन्त् अद्य निरा-बाधाः सर्वे लोका नरेश्वर ।
N] सुर-शत्रौ नि-पतिते रावणे लोक-रावणे ॥२९॥ [N
लीलायसे किम् अद्य त्वं जहीऽमं पापम् ओजसा ।
N] प्रति-ज्ञां स-फलाम् अद्य कुरु हत्वा दशाऽऽननम् ॥३०॥ [N
इत्य् उक्तः स^६ नर-श्रेष्ठो रामस् तान् प्रत्य्-अपूजयत् ।
N] बाढम् इत्य् अब्रवीच् चैताज् छरान् आ-दाय षोडश ॥३१॥ [N
शरेणैकेन रामस तु रावणस्याऽथ लाघवात् ।
धनुषो ज्यां दृढां दूराच् चिच्छेद कृतहस्त-वत् ।
N] तस्य तद् दारुण-रवं छिन्न-ज्यं चाऽस्फुटद् धनुः ॥३२॥ [N
सोऽन्यत् कार्मुकम् आ-दाय स-ज्यं चक्रे त्वराऽन्वितः ।
कोसलेन्द्रश् चतुर्भिश् च रिपोस् तस्याऽभि-धावतः^७ ।
N] जघान चतुरो बाहांस् ते हताः सहसाऽपतन् ॥३३॥ [N
षष्ठेनाऽथ^८ स बाणेन सूतम् अस्य न्य्-अपातयत् ।
N] हृदि भित्त्वाऽर्ध-चन्द्रेण^९ ततः सं-धाय सप्तमम् ॥३४॥ [N
ततोऽस्य रथ-शक्तिं च^{१०} मुकुटं च महद्भि-मत ।

१. अ-मुमुचुर्युधि वर्षं च बाणानां पतिताः शराः । २. रा, ल, ल, ब
भ-च मूर्ध्नि । ३. भ-वर्ज-०न्तोऽपि । ४. अ-नास्ति ॥ ५. रा, फ-चात्र ॥
६. रा, अ-हंतुं । ७. रा, शत्रुर्भ-० । फ-०र ॥ ८. ल, ल, प्र रा, कर्मोपा-० ॥
९. रा, फ भ-समरे श्रेष्ठः सर्वास । १०. अ-अत आरभ्य "चक्रे त्वरान्वितः"
इति ३३-श्लोकपूर्वार्धं यावन्नास्ति । ११. रा, ल, ल, ब प्र-नास्ति ॥ १२. भ-
तस्याऽथ प्रा-० । १३. अ-राक्षसोऽभवत् । रा, ल, ल, ब प्र रा, फ-राक्षसाभवत् ॥
१४. रा, ल, ल, ब अ प्र-सज्जेनाथ । १५. भ-विद्वार्ध-० ॥ १६. ल, ल, ब प्र-स ।

- N] चिच्छेद परमाऽऽयस्तो राघवः शत्रु-कर्षणः ॥३५॥ [N
 अष्टमेनाऽथ^१ वाणेन रथात् तस्य^२ पतिष्यतः^३ ।
 जहार पृथु-धारेण^४ शिरो ज्वलित-कुण्डलम् ।
 N] शिरस्य् अप-हृते तस्मिन् ततो नव-शिरा बभौ ॥३६॥ [N
 ततो भूयस् त्रिभिर्वाणैः शिरांसि त्रीणि राघवः ।
 पातयामास सं-क्रुद्धः स बभूवाऽथ षड्-शिराः ॥३७॥ [N
 N] तेषां षण्णां शरैस् तीक्ष्णैः पञ्च चिच्छेद राघवः ।^५ [N
 २४५] शिरांसि परम-क्रुद्धः सोऽभूद् एक-शिरास् ततः ॥३८॥
 तद् अप्य् अशनि-संकाशं छिन्नं रामेण दृश्यते ।^६ [२७
 २५] छिद्यते जायते चैव^७ रावणस्य पुनः पुनः ॥३९॥
 रामेण सम्-अरे रोषात् राक्षसस्य दुर्-आत्मनः ।^८
 शतम् एकोत्तरं छिन्नं शिरसां तुल्य-वर्चसाम् ॥४०॥ [२९
 २६] न चैव राक्षसेन्द्रस्य दृश्यते जीवित-क्षयः^९ ।
 ततः सर्वाऽस्त्र-विच्^{१०} हूरः^{११} कौसल्याऽऽनन्द-वर्धनः ।
 २८] वि-षमैर्^{१२} बहुभिर् युक्तं^{१३} चिन्तयामास राघवः ॥४१॥ [३१
 रावणो हत-सूतश्^{१४} च हताऽश्वश् छिन्न-कार्मुकः ।
 N] र (?अथ-(?थ)शक्तिं महा-घोराम् आ-दायाऽवाऽतरद् रथात् ॥४२॥ [N
 स तां मुक्ताम् इवाऽऽकाशे भीमां सौदामिनीं यथा ।
 N] काल-रात्रिम् इवाऽत्य-उग्राम् उद्-यम्याऽभ्य-अद्रवद् रणे^{१५} ॥४३॥ [N
 तम् आ-द्रवन्तं भीमाऽक्षं रुधिरौघ-परिप्लुतम्^{१६} ।
 N] शक्ति-हस्तं कृताऽन्ताऽऽभं सौमित्रिः प्रत्य्-अपद्यत ॥४४॥ [N
 शरैर् आशीविषाऽऽकारैर् अथैनं हृदि लक्ष्मणः ।
 N] विभेद पृथु-धारैश् च दशभिर् हेम-भूषितैः^{१७} ॥४५॥ [N

१. भ-नास्ति ॥ २. रा२ फ-तथाष्टमेन । ३. रा२ फ-तस्योत्प० । भ-
 तस्मात्प० । ४. रा१ ल१ ल२ व अ प्र-क्षुरथा० ॥ ५. फ-नास्ति । ६. रा१ ल१ ल२
 व अ प्र-नास्ति ॥ ७. रा१ ल१ ल२ व अ प्र-शीघ्रं ॥ ८. रा१ ल१ ल२ व अ प्र-
 एवमेव रणे तस्मिन्निरो नैवाप संक्षयं ॥ ९. रा१ ल१ ल२ व अ प्र-०क्षये ।
 १०. रा२-०विद् वीरः । ११. रा२ फ-वर्ज-मार्गणैर्बहुभिर्युद्धं । भ-विमर्शैर्ब० ॥
 १२. रा२ फ भ-हतयंता ॥ १३. रा२ फ भ-बली ॥ १४. भ-०घप्रवर्षितं ॥
 १५. रा१ अ-वर्ज-०भूषणैः ॥

स भिन्न-वर्मा रुधिरं वमन् वक्त्रेण रावणः ।

[N] ततः क्रुद्धो दश-ग्रीवस् तां शक्तिं हेम-भूषणाम् ॥४६॥ [N]

लक्ष्मणाय प्र-चिक्षेप जिह्वां वैवस्वतीम् इव ।

[N] अ-ग्राऽऽप्ताम् एव तां शक्तिं चिच्छेद रघु-नन्दनः ॥४७॥ [N]

तां शक्तिं शत-धा^१ कृत्वा^२ लक्ष्मणः पर-वीर-हा ।

चक्रे सु-तुमुलं युद्धं वानरैः परि-वारितः ।

[N] वि-संज्ञं^३ रावणं कृत्वा स ननाद च हर्षितः ॥४८॥ [N]

मुहूर्ताल् लब्ध-संज्ञस् तु रावणः क्रोध-मूर्च्छितः ।

[N] रामम् अभ्य-अद्रवत् प्रेक्ष्य स्रवन् गिरिर् इवाऽपरः ॥४९॥ [N]

इत्यार्षे रामायणे युद्ध-काण्डे^४ राम-रावण-युद्धं^५ नामै-
कोननवतितमः सर्गः ॥ ८९ ॥

१. रा, ल, ल, व अ प्र-च द्विधा । २. भ-भित्त्वा । ३. भ-वर्ज-निःसंज्ञं ॥

४. अतः परमधिकः पाठः—रा, ल, ल, व अ प्र-ततोऽभवत्पुनर्युद्धं वृत्रवा-
सवयोरिव । रामरावणयोर्युद्धं सुघोरं रोमहर्षणम् ॥ गन्धर्वाप्सरसश्चैव
सिद्धाश्च सह चारणैः । द्रष्टुमभ्याययुः सर्वे तद्युद्धं रोमहर्षणम् ॥ ततः
क्रुद्धो महाबाहुर्वानराणां कीर्तिवर्धनः ॥ रा, ल, ल, व अ प्र भ-संघाय
रामो धनुषि शरमाशीविषोपमम् ॥ मारीचो निहतो यैस्तु दूषणश्च खर-
स्तथा । विशिराश्च विराघश्च हतो वाली च संयुगे ॥ त इमे सायका युद्धे
सर्वे प्रत्यर्पिता मया । किं नु तत्कारणं येन रावणे मन्दतेजसः ॥ इति संवि-
तयन्सर्वं सोऽप्रमत्ततरोऽभवत् । ववर्ष शरवर्षाणि राघवो रावणोरसि ॥
रावणोऽपि ततः क्रुद्धो रथाऽधो राज्ञसेश्वरः । गदामुसुलवर्षेण रामं
प्रत्यद्रवद्रणे^६ ॥ तत्प्रवृत्तं महारौद्रं तुमुलं रोमहर्षणम् ^७ । रा, ल,
ल, व अ प्र-उभयोः सृजतोर्बाणान् रामरावणयोर्मध्ये ॥ ५. प्र भ-लंकाकांडे ।
६. भ-रावणशिरश्छेदो ॥

७. अतः परं भ-गगनं गगनाकारं सागरः सागरोपमः । रामरावणयो-
र्युद्धं रामरावणयोरिव ॥

८. अतः परं भ-अंतरिक्षे च भूमौ च पुनश्च गिरिमुखेन । देवदानवयक्षाणां
पिशाचोरगरक्षसाम् ॥ पश्यतां तन्महद्युद्धं सप्तरात्रमवर्तत । नैव रात्रिं न दिवसं न
मुहूर्तं न च क्षणम् ॥ रामरावणयोर्युद्धं विश्राममगमत्तदा ॥

[वं-६२] = [नवतितमः सर्गः] = [दा-१११]

अथ संस्मारयामास मातली राघवं तदा ।

३६] अ-जानन् इव वीर त्वं किम् एवम् अभि-वर्तसे ॥१॥ [१

वि-सृजाऽस्मै वधायेदम् अस्त्रं पैतामहं वि-भो ।

४०] विनाश-कालः प्रथितो यत् सुरैः सोऽभि-वर्तते ॥२॥ [२

ततः सं-स्मारितो रामस् तेन वाक्येन मातलेः ।

४२] जग्राह स शरं दीप्तं निः-श्वसन्तम् इवोरगम् ॥३॥ [३

यम् अस्मै प्रथमं प्राऽदाद् अगस्त्यो भग-वान् ऋषिः ।

४३] ब्रह्म-दत्तं महा-बाणं जग्राह युधि तद्-वधे ॥४॥ [४

ब्रह्मणा निर्-मितं पूर्वम् इन्द्राऽर्थम् अ-मितौजसा ।

४४] दत्तं सुर-पतेः पूर्वं त्रैलोक्य-जय-कांक्षिणः ॥५॥ [५

यस्य वाजेषु पवनः फले पावक-भास्करौ ।

४५] शरीरम् आकाश-मयं गौरवे मेरु-मन्दरौ ॥६॥ [६

पर्वस्व अपि च वि-न्यस्ता लोक-पालाः महौजसः ।

४६] धन-दो वरुणश् चैव पाश-हस्तस् तथाऽन्तकः ॥७॥ [N

जाज्वल्यमानं वपुषा सु-पुङ्खं हेम-भूषितम् ।

४७] तेजसा सर्व-भूतानां कृतं भास्कर-तेजसा ॥८॥ [७

स-धूमम् इव कालाऽग्निं दीप्यमानं रविं यथा ।

१. इतः पूर्वमधिकः पाठः—भ-ततो युद्धपरिश्रान्तं समरे चित्तया स्थितम् । रावणश्चाग्रतो दृष्ट्वा युद्धाय समुपस्थितः ॥ २. भ-एनमनुव० । ३. अतः परमधिकः पाठः—भ-अद्य जन्म यथार्थं ते भविष्यति महाबल । राक्षसेन्द्रं दुरात्मानं हत्वैनं रावणं रणे ॥ अद्य वीर सुयुद्धं ते दृष्ट्वा दिव्येन चक्षुषा । वृत्तो देवर्षिभिः श्रीमान् सुप्रीतोऽस्तु पितामहः ॥ अद्य देवाः संगंधर्वाः सिद्धाश्च परमर्षयः । निर्भया विचरिष्यन्ति त्वत्कृतेन नरोत्तम ॥ ४. भ-वधाय त्वं । ५. रा, ल, ल, व अ प्र-०रभि० । फ म-सौम्य व० । ६. भ-विनाशो निर्मितो ह्यस्य स्वयमेव स्वयंभुवा ॥ अतः परमधिकश्च पाठः—उत्तमांगं न चैतस्य छेतव्यं राघव त्वया । नैष मूर्ध्नि प्रभो वध्यो वध्य एष हि मर्मसु ॥ ७. रा, ल, ल, व अ प्र-स्मारितस्तेन रामोसौ ॥ ८. रा, ल, ल, व अ प्र-विधिवद्बहुः । भ-परवीरहा ॥ ९. भ-०न्द्रस्यार्थेऽमितौजसः । १०. रा, म-त्रिलोकज० ॥ ११. भ-पवनो यत्र पुंस्ते तु ॥ १२. भ-प्रति पर्व च विन्यस्ता भगवतो जयावहाः । १३. रा, अ-भास्करस्य च ते० । रा, फ म भ-कृतं भास्वरवर्चसम् ॥ १४. भ-लेलिहानमिवोरगम् ।

- ४८] रथनागाऽश्व-वृन्दानां^१ भेदनं क्षिप्र-कारिणम् ॥९॥ [८
 N] वारणं^२ परि-वाणां च गिरीणां चैव भेदनम् ।^३
 ४९५] नाना-रुधिर-दिग्धाऽङ्गं^४ मेदो-दिग्धं^५ सु-दारुणम् ॥१०॥ [९
 N] वज्र-नाभं महा-नादं नानाऽशनि-विदारणम् ।^६
 ४९७] सर्व-वित्रासनं भीमं श्वसन्तम् इव पन्न-गम् ॥११॥ [१०
 काक-गृध्र-बलाकानां^७ गोमायु-वृक्-रक्षसाम् ।^८
 ५०] नित्यं भक्ष-प्रदं^९ युद्धे यम-रूपं भयाऽऽवहम् ॥१२॥ [११
 नन्दनं वानरेन्द्राणां रक्षसाम् अव-सादनम् ।^{१०} [१२५
 ५१] द्विषतां कीर्ति-हरणं प्रकर्ष-करम्^{११} आत्मनः ॥१३॥ [१३७
 अभि-मन्त्र्य ततो रामस् तं महेषुं महा-भुजः ।^{१२}
 ५२] वेद-प्रोक्तेन^{१३} विधिना^{१४} सं-दधे कार्मुके बली ॥१४॥ [१४
 स रावणाय वेगेन^{१५} चिक्षेप शरम् उत्-तमम् । [१६५
 ५४] महा-वेगं महा-वोषं^{१६} गिरीणाम् अपि दारणम्^{१७} ॥१५॥ [N
 ५५] स शक्र-धनुषो^{१८} मुक्तो हन्तुं रामेण^{१९} रावणम् ।^{२०}
 धूम-पूर्वं प्र-ज्ज्वाल प्राऽऽप्य^{२१} वायु-पथं महत्^{२२} ॥१६॥ [N
 ५६] स वज्र इव दुर्-धरो^{२३} वज्र-पाणि-विसर्जितः^{२४} ।
 ५७] कृताऽन्तकं^{२५} इवाऽवार्यो^{२६} न्य-अपतद् रावणोरसि^{२७} ॥१७॥ [१७

१. भ-वरनागाश्ववृक्षाणां । २. रा, ल, ल, व अ प्र-नास्ति ॥ ३. रा, फ म-द्वाराणां । ४. रा, ल, ल, व अ प्र-रसिक्तांगं । ५. भ-मेदःसिक्तं ॥ ६. रा, ल ल व अ प्र भ-नास्ति । ७. अतः परमधिकः पाठः—रा, ल, ल, व अ प्र म-दुराधर्षं दुर्विषहं सर्वदुष्टविनाशनम् । आशीविषसमस्पर्शं वेगसंपन्न-मूर्जितम् ॥ ८. रा, ल, ल, व अ प्र-विहंगानां । रा, फ म-वकानां च । ९. ल, ल, व प्र-युगगरं । भ-युगगरं । अ-“रक्षसाम्” इत्यारभ्य “द्विषतां कीर्तिहं” इत्यन्तो नास्ति । १०. रा, भक्षप्रदं । ११. म-नास्ति । अतः परमधिकः पाठः—भ-राजितं विविधैः पक्षैश्चरुचित्रैर्गरुत्मतः । तमुत्तमेषुं लोकाना-मिक्ष्वाकुभयनाशनम् ॥ १२. रा, फ-कीर्तिप्रक० । म भ-प्रहर्ष० ॥ १३. म-प्रयुक्तवि० । १४. अतः परमधिकः पाठः—भ-तस्मिन्संघायमाने तु राघवेण शरोत्तमे । वित्रेसुः सर्वभूतानि चचाल च वसुंधरा ॥ १५. रा, फ म-तं वेगात् । १६. म-वोरं । १७. रा, प्र-वर्जं—दारुणं । १८. भ-स रावणाय संक्रुद्धो भृशमायस्य कार्मुकम् । चिक्षेप परमामर्षी तं शरं मर्मघातिनम् ॥ १९. रा, फ म भ-नुषा । २०. भ-शत्रुं महात्मना । २१. अ-नास्ति । अतः परमधिकः पाठः—भ-सहितः परमास्त्रेण वियोज्य विसृतः शरः । २२. ल, ल, व प्र-नास्ति । २३. भ-तदा । २४. भ-वज्रबाहु० । २५. रा, फ म-अन्त इव चावार्यो । भ-अन्त इव दुर्वार्यो । २६. रा, अ भ-राक्षसोरसि ॥

- N] स नि-मग्नो^१ महा-घोरः^२ शरीराऽन्त-करः शरः ।
 ५७३] विभेद हृदयं तूष्णं रावणस्य दुर्-आत्मनः^३ ॥१८॥ [१८
 रुधिराऽक्तः स वेगेन रावणाऽन्त-करः शरः ।^४
 ५८] रावणस्य हरन् प्राणान् विवेश^५ धरणी-तले^६ ॥१९॥ [१९
 स शरो रावणं हत्वा^७ लोहिताऽऽर्द्रा-कृत-च्छविः^८ ।
 ५९] कृत-कर्मा निभृत-वर्त् स्व-तूष्णं पुनर् आऽविशत् ॥२०॥ [२०
 तस्य^९ हस्ताद् धतस्याऽऽशु^{१०} कार्मुकं तत् स-सायकम् ।
 ६०] प्राऽभ्रश्यत सह प्राणैर्^{११} भ्रश्यमानस्य जीवितम् ॥२१॥ [२१
 गताऽसुर् भीम-वेगस् तु राक्षसेन्द्रो हत-द्युतिः ।
 ६१] पपात सहसा भूमौ पुरा^{१२} वृत्रो हतो^{१३} यथा ॥२२॥ [२२
 तं दृष्ट्वा^{१४} पतितं भूमौ हत-शेषा निशा-चराः ।
 ६३] हत-नाथा भय-त्रस्ता दुद्रुवुः सर्व-तो दिशम् ॥२३॥ [२३
 नन्दन्तश्च^{१५} चाऽभि-पेतुस् ते^{१६} वानरा द्रुम-योधिनः^{१७} ।^{१८} [२४पू
 N] दशग्रीव-वधाद्^{१९} दृष्ट्वा^{२०} राघवस्य जयैषिणः ॥२४॥
 तेऽर्दिता वानरैर्^{२१} हृष्टैर्^{२२} लङ्काम् अभि-ययुर् भयात् ।
 ६४] हताऽऽश्रयत्वात् करुणैर्^{२३} बाष्प-प्रस्रवणैर् मुखैः ॥२५॥ [२५
 ततो वि-नेदुः सं-हृष्टा वानरा जित-काशिनः ।
 ६५] वदन्तो राघव-जयं^{२४} रावणस्य वधं^{२५} तथा^{२६} ॥२६॥ [२६
 ६६पू] अथाऽन्तरिक्षे व्य-अनदत् सौम्यस्^{२७} त्रिदश-दुन्दुभिः^{२८} ।
 ६७३] दिव्य-गन्ध-वहश्^{२९} चैव मारुतः स-सुखो^{३०} ववौ ॥२७॥ [२७

१. भ-विस्मृतो महावेगः । २. रा. फ-महास्वनः । म-महात्मनः । ३. भ-
 नास्ति ॥ ४. भ-भित्त्वा चैव क्षितिं गतः ॥ ५. भ-भित्त्वा रुधिरार्द्राङ्गु-
 निववृत्ते स तू० । ७. म-ततो हस्ताद्रक्षःपतेः । ८. भ-समुद्रं समुपस्पृश्य वसुधायां
 व्यशीर्यत । रावणस्य शरीरं तु पञ्चनलवानुविस्तृतं । ९. म-जीवितात् ॥ १०. रा. फ
 म-वृत्रो वज्रह० । ११. रा. फ-तथा । १२. भ-व्यद्रवंत दिशः सर्वा वानरैर्दर्दिता
 रणे ॥ १३. म भ-नर्दतश् । १४. रा. फ भ-वर्ज-च । १५. रा. ल. ल. व अ
 प्र-हुतयो० । १६. अतः परमधिकः पाठः—भ-हतेश्वरा रजोध्वस्ता हतभूयिष्ठ-
 वाहनाः । १७. रा. ल. ल. व अ प्र-०वधं दृष्ट्वा । १८. भ-दशग्रीवं हतं दृष्ट्वा
 विजयं राघवस्य च ॥ १९. भ-वर्ज-करुणं ॥ २०. भ-रामविजयं । २१. रा. फ-
 च ते वधम् । म-कृतं वधम् ॥ २२. भ-मृशं । २३. अतः परमधिकः पाठः—
 भ-निहते राक्षसे तस्मिन् रावणे देवकंटके । जये तु सुमहान्नाद आकाशे
 समजायत । २४. रा. अ-सुखो ॥

नि-पपाताऽन्तरिक्षाच्च^१ च^२ पुष्प-वृष्टिस् तदा भुवि ।

६८] किरन्ती राघव-रथं दुर्-आपा^३ याऽल्प-चेतसाम् ॥२८॥ [२८

राघव-स्तुति-संयुक्ता^४ गगने^५ च वि-चक्रुःशुः ।

६९] साधु साध्व^६ इति हृष्टानां^७ देवतानां शुभा^८ गिरः^९ ॥२९॥ [२९

आ-विवेश महा-हर्षो^{१०} देवानां सह चारणैः ।

७२] रावणे नि-हते घोरे सर्वलोक-भयाऽऽवहे ॥३०॥ [३०

N] प्र-शशंस च तान् सर्वान् कुलगोत्रोपचारतः^{११} ।

७४पू] ऋक्ष-वानर-गोपुच्छान् राक्षसं^{१२} च वि-भीषणम्^{१३} ॥३१॥ [N

भवतां बाहु-वीर्येण वि-क्रमेण बलेन च ।

७५] हतो राक्षस-राजोऽयं रावणो लोक-रावणः ॥३२॥ [N

अत्य-अद्भुतम् इदं कर्म भवतां कीर्ति-वर्धनम् ।

७६] कथयिष्यन्ति पुरुषा^{१४} यावद् भूमिर् धरिष्यति ॥३३॥ [N

एतच् चाऽन्यच् च वि-विधं युक्तम् अर्थ-वद्^{१५} उत्-तमम्^{१६} ।

७७] पुनः पुनर् उवाचैनान्^{१७} रामः सं-हर्षयन् गिरा ॥३४॥ [N

स^{१८} च^{१९} तैः पृथिवी-पालः शस्यमानः^{२०} समन्त-तः ।

८०] सु-हृद्भिः शुशुभे धी-मान्^{२१} देवैर् इव मरुत्-पतिः^{२२} ॥३५॥ [N

१. भ-ततोऽन्तरिक्षात्पतिता । २. रा. फ भ-वर्ज-०पा चाल्प० । भ-
दिव्यैः पुष्पैः सुगन्धिभिः ॥ ३. भ-०वस्तवसं० । ४. म-अपि चक्रुर्मिथः कथां ।
भ-०ने चापि शुश्रुवुः । ५. रा. ल. ल. व अ प्र-निष्ठातां । भ-वाचश्च । ६. भ-
महात्मनां । ७. अतः परमधिकः पाठः—भ-नारदस्तुंबुरुर्गार्ग्यः सुदामाथ
हाहा हुहः । एते गंधर्वराजानो राघवस्याग्रतो जगुः ॥ ऊर्वशी मेनका
रम्भा पंचचूडा तिलोत्तमा । उपानृत्यंत काकुत्स्थं प्रहृष्टा रत्नसो वधात् ॥
८. रा. फ-०गोत्राभिधानतः । ९. रा. ल. ल. व अ प्र-वर्ज-प्रशशंसुश्च
सचिवाः कुलं गोत्रोपचारतः । म-प्रशशंसुश्च तान्सर्वान्देवदानवसंभवान् । भ-
ततः सकामं सुग्रीवमंगदं सुहृदस्तथा । प्रीत्या परमया युक्तो हत्वा राक्षसपुंगवं ॥
१०. रा. वानरं च वि० । भ-लक्ष्मणंसवि० । ११. अतः परमधिकः पाठः—भ-उवाचेदं
तदा सर्वान् रामः सुमधुरं वचः ॥ १२. ल. ल. व प्र-भूतानि ॥ १३. भ-
अर्थमनुत्तमं । १४. रा. फ-वर्ज-०चैनं । म-०चेदं । भ-०चैतान् । १५. अतः
परमधिकः पाठः—भ-एवमुक्ताश्च ते तेन हृष्टा राघवमब्रुवन् । तवैव तेजसा
दग्धः पापोऽयं सपुरःसरः ॥ अस्माकमल्पवीर्याणां शक्तिः का रघुनन्दन ।
कर्तुमेतद्गणे कर्म यत्त्वया सुमहत्कृतम् ॥ १६. भ-एवं । १७. रा. फ म भ-
पूज्यमानः । १८. भ- श्रीमान् । १९. म-शतक्रतुः ॥

ततः स रामः सुग्रीवम् अङ्गदं च विभीषणम् ।
७३] सस्वजे लक्ष्मणं प्रीतो हत्वा राक्षस-पुङ्गवम् ॥३६॥ [३१

ततो जगाम प्र-शमं च मारुतो
दिशः प्र-सेदुर् वि-मलं नभोऽभवत् ।
मही^१ चकम्पे न तदाऽशुभाऽऽवहा^२
८१] शुभ-प्रभश्^३ चैव तताप भास्-करः^४ ॥३७॥ [३२

ततस् तु सुग्रीवविभीषणाऽऽदयः^५
सुहृद्-गणास् ते^६ सह-लक्ष्मणास् तदा ।
सम्-एत्य हृष्टा वि-जयाय^७ राघवं
८२] रणेऽभ्य-अनन्दन् विधिनाऽभ्य-अपूजयन्^८ ॥३८॥ [३३

स तु निहत-रिपुः स्थिर-प्रतिज्ञः^९
स्वजनबलाऽभिवृत्तो रणेऽभ्य-अराजत्^{१०} ।
रघु-कुल-नृप-नन्दनो महौजास्
८३] त्रिदश-गणैर् इव^{११} पूजितो महेन्द्रः^{१२} ॥३९॥ [३४

इति समर-जयाय^{१३} कोशलेन्द्रो
वि-जयम् अवाऽऽप्य स तैश् च पूज्यमानः ।
रण-शिरसि जनेन्द्र^{१४} इन्द्र-कर्मा^{१५}

N] व्यपहृत-शल्य^{१६} इवाऽऽस^{१७} वीत-शोकः ॥४०॥ [N

इत्यार्षे रामायणे युद्ध-काण्डे^{१८} रावण-वधो नाम
नवतितमः सर्गः ॥ ९० ॥^{१९}

१. रा१ ल१-महाबलः । ल२ व अ प्र रा२ फ म-महाबलम् ॥ २. रा२ फ म-०दा भयावहं । भ-स्थिता महेंद्रप्रमुखाश्च देवताः । ३. रा१ ल१ ल२ व अ प्र-०प्रदश् चैव तता० । भ-स्थिरप्रभश्चाप्यभवद्दिवाकरः ॥ ४. रा१ ल१ ल२ व अ प्र-०णौ च । ५. रा२ फ म भ-०द्विशेषाः । ६. भ-०येन । ७. रा२ फ-वर्ज-विजयादपू० । भ-विधिवद् व्यपू० ॥ ८. भ-विराजमानः । ९. म-नास्ति । १०. भ-मभिपूजितो यथेन्द्रः ॥ ११. रा१ ल१ ल२ व अ प्र-परविजयाय । १२. रा२ फ म-यथेन्द्र । १३. रा२-व्यपहृत० । १४. ल१ ल२ व म-इव स । १५. भ-नास्ति ॥ १६. व अ भ-लंकाकाण्डे । रा२ म-महर्षिवाल्मीकिविरचिते युद्धपर्वणि । १७. अतः परं सर्गोऽयमधिकः पठितः—भ-रावणं निहतं दृष्ट्वा राघवेण

महात्मना । राज्ञसा (? सा) त्नि (? नि) हतान्स (? ताः स) वै नादान्मुंचति
वानराः ॥ रावणं पतितं दृष्ट्वा ससारथिपुरोगमम् । रामस्य भयसंत्रस्ता
दिग्विदिग्भ्यो विदुद्रुवुः ॥ सागरांतर्गताः केचित्केचित्पर्वतमाश्रिताः । याता
रसातलं केचित्केचिद्वनमुपाश्रिताः ॥ प्रविष्टाश्चापरे लंकां पुत्रस्नेहेन
राज्ञसाः । समुद्रे पतिताः केचिद्राज्ञसा विद्रुता रणे ॥ हाहाभूतास्तदा
सर्वे बालवृद्धजनाकुला । लंका प्रचलिता सर्वा राज्ञसानां च विद्रवात् ॥
वानराश्च महात्मानो लंकां गच्छन्ति चापरे । प्रविशन्ति ततो गत्वा वान-
राः सिंहविक्रमाः ॥ पश्यन्तो हर्षिताः सर्वे सर्वरत्नोपशोभिताम् । द्वारा
मणिमयास्तत्र तपनीयेन रंजिताः ॥ तोरणानि च सर्वाणि शक्रचापनिभानि
च । मुक्तादामैश्च सर्वत्र माल्यदामविभूषितम् ॥ द्वारं दृष्ट्वा महात्मानो
विस्मयं परमं गताः । प्राकाराणि च सर्वाणि तथादृपरिखाणि च ॥ देशे
देशे च तत्रैव प्राकारवरशोभिताम् । पूर्णकुम्भैश्च सर्वत्र द्वारि द्वारि च
निष्ठिताम् ॥ दशयोजनविस्तीर्णां त्रिंशद्योजनमायताम् । अष्टद्वारां पुरीं
लंकामष्टप्राकारचेष्टिताम् ॥ शारदाभ्रप्रतीकाशां निर्मितां विश्वकर्मणा ।
सुवर्णरचितां दिव्यमुद्यानैरुपशोभिताम् ॥ मणिमुक्ताप्रवालैश्च पताका-
भिश्च शोभिताम् । दृष्ट्वा विभूषितां लंकां वानरा विस्मयं गताः ॥ भ्रातरं
निहतं दृष्ट्वा शयानं रणपांशुषु । शोकवेगपरीतात्मा विललाप विभीषणः ॥
वीर विक्रान्तं विख्यातं विनीतं नयकोविदं । महाहंशयनो भूत्वा किं शेषेऽद्य
हतो भुवि ॥ विक्षिप्य दीर्घौ निश्चेष्टौ भुजावंगदभूषणौ । मुकुटेनाप-
विद्धेन भास्कराकारवर्चसा ॥ तदिदं वीर संप्राप्तं यन्मया पूर्वमीरितम् ।
काममोहपरीतस्य तद्वै न रुचितं तव ॥ यद्वर्षात्न प्रहस्तो वा नेद्रजिन्नापरे
जनाः । मद्वाक्यमन्ववर्तत तस्यैतत्कार्यमागतम् ॥ त्वमेतत्सुनीतानां गतो
धर्मविपर्ययः । गतः सत्यस्य संक्षेपः प्रसवानां गतिर्गता ॥ आदित्यः
पतितो भूमौ मग्नस्तमसि चंद्रमाः । चित्रभानुः प्रशांतार्चिः सिको घटशतै-
रिव ॥ रावणाग्निः प्रशांतोऽद्य राममेघशरांबुभिः । तस्मिन्निपतिते भूमौ वीरे
शत्रुभृतां वरे ॥ किं शेषमिह लोकस्य हतवीर्यस्य सांप्रतम् । धृतिप्रवालः
प्रसराभिपुष्पस्तपःफलः शौर्यविवृद्धमूलः । रणे महान् राज्ञसराजवृत्त
उन्मूलितो राघवमारुतेन ॥ तेजोविषाणः कुलवंशवंशो मदप्रसेकाकुलचंड-
हस्तः । इक्ष्वाकुसिंहेन गृहीतदेहः सुप्तः क्षितौ रावणगंधहस्ती ॥ पराक्रमो-
त्साहविजृम्भितार्चिर्निश्वासधूमः स्वबलप्रतापः । प्रतापयन्संप्रति रावणा-
ग्निर्निर्वापितो रामपयोधरेण ॥ प्रतापलांगूलककुद्धिषाणः पराभियोगोद्य-
तगात्रशाली । रत्नोवृषश्चापि विकीर्णचक्षुः क्षितीश्वरव्याघ्रहतोऽवसन्नः ॥
ततस्तद्धेतुमद्वाक्यं परं दृष्ट्वा र्थनिश्चयम् । रामः शोकसमाविष्टं प्रत्युवाच
विभीषणम् ॥ नायं विनष्टो निश्चेष्टः समरे चंडविक्रमः । अनिवृत्तमहोत्साहः
पतितोऽयमशंकितः ॥ नैवं विनष्टं शोचन्ति क्षत्रधर्मे व्यवस्थिताः । बुद्धि-
मंतोऽविघाताय निपतन्ति रणाजिरे ॥ येन सैद्रास्त्रयो लोकास्त्रासिता युधि
धीमता । तस्मिन्कालसमायुक्ते न कालः परिशोचितुम् ॥ नैकांतं विजयो

[वं-६४]= [एकनवतितमः सर्गः] =[दा-११३]

रावणं निहतं श्रुत्वा राघवेण महाऽऽत्मना ।

१] अन्तःपुराद् विनिष्क्रम्य राक्षस्यः शोक-कर्षिताः ॥१ ॥[१

बहु-शो बाष्पमाणाश् च प्र-दिग्धाः क्षिति-पांसुभिः ।

२] विमुक्त-केशा दुःखाऽऽर्ता गावो हत-वृषा इव ॥२ ॥[२

३३] उत्तरेण विनिष्पत्य द्वारेण सह राक्षसैः ।

प्र-विश्याऽऽयोधने घोरं वि-चिन्वन्त्यो हतं पतिम् ॥३ ॥[३

४] हाऽऽर्य-पुत्रेति वादिन्यो हा नाथेति च सर्व-शः ।

५५] परि-पेतुः कबन्धाऽङ्का महीं शोणित-कर्माम् ॥४ ॥[४

ता बाष्प-परिरुद्धाऽक्ष्यो भर्तु-शोक-समाहिताः ।

६] करेणव इव त्रस्ता न रेजुर् हत-यूथपाः ॥५ ॥[५

ददृशुस् तं महा-कायं वीर्य-वन्तं महा-बलम् ।

युद्धे भूतपूर्वः कदाचन । परैर्वा हन्यते वीरः परान्वा हन्ति संयुगे ॥ इयं हि पूर्वनिर्दिष्टा गतिः क्षत्रियशाश्वती । क्षत्रियो हि हतः संख्ये न शोच्य इति निश्चयः ॥ तदैवं निश्चयं ज्ञात्वा स त्वमाज्ञाय विज्वरः । यदिहानंतरं कार्यं कार्यं तत्त्वं विचिंतय ॥ तमुक्तवन्तं विक्रान्तं राजपुत्रं विभीषणः । उवाच शोकसंतप्तो भ्रातृहीनो ह्यनंतरम् ॥ योऽयं विमर्शेषु न भग्नपूर्वः समेत्य देवैः सह वासवेन । भवंतमासाद्य रणे स मग्नो वेलां समासाद्य यथा समुद्रः ॥ एतेन मित्राणि सुरक्षितानि भुक्ताश्च भोगाः सुभृताश्च भृत्याः । धनानि विप्रेषु समर्पितानि वैराग्यमित्रेषु सुपातितानि ॥ अग्न्याहितश्चैव महातपाश्च वेदांतगः कर्मसु चाग्रशूरः । एतस्य यत्प्रेतगतस्य कृत्यं क्रियेत तद्राम तव प्रसादात् ॥ स तेन वाक्यैः करुणैर्महात्मा संबोधितः साधु विभीषणेन । आज्ञापयामास नरेन्द्रसूनुः स्वर्ग्यं समाधानमदीन-सत्त्वः ॥ विजयांतानि वैराणि निवृत्ते शान्तिरिष्यते । क्रियतामस्य सत्कारो ममाप्येष यथा तव ॥ इत्यार्षे रामायणे लंकाकांडे विभीषणविलापो नाम षडशीतितमः सर्गः ॥

१. रा२ भ-विनिष्पेतु । २. रा२ फ म भ-शोकमूर्च्छिताः ॥ ३. रा२ फ-वेपमानाश् । ४. भ-वार्यमाणाः सुबहुशश्चेष्ट्यः क्षितिपांसुषु । ५. भ-नष्टर्षभा । ६. अतः परमधिकः पाठः—भ-उरःशिरांसि निघ्नंत्यो बाहुभिः कनकोज्ज्वलैः ॥ ७. भ-हतभर्तृकाः । ८. रा१ ल१ ल२ व अ प्र-०श्यास्य महाघोरं । ९. भ-०न्वन्ति । १०. म-नास्ति ॥ ११. अतः परमधिकः पाठः—भ-गृध्रगोमायुसंकीर्णा कंकवा-यसनादिताम् ॥ १२. भ-०रिपूर्णाक्ष्यो । १३. भ-०कपरायणाः । १४. भ-नर्दंत्यो ॥ १५. रा२-महाकायं वीर्यवन्तं रावणं च महाद्युतिं ॥ भ-ददृशुस्ता महावीर्यं महाकायं महाद्युतिं ।

- ७] रावणं नि-हतं भूमौ नीलाऽञ्जन-चयोपमम् ॥६॥ [६
ताः पतिं सहसा दृष्ट्वा शयानं रण-पांशुषु ।
८] नि-पेतुस् तस्य गात्रेषु छिन्ना^१ वन-लता^२ इव ॥७॥ [७
बहु-मानात् परि-ष्वज्य का-चिद् एनं रुरोद ह ।
९] चरणौ का-चिद् आ-लिङ्ग्य का-चित् कण्ठे वि-लम्ब्य^३ च ॥८॥ [८
उद्-धृत्य^४ च^५ भुजौ का-चिद् भूमौ विपरि-वर्तते ।
१०] हतस्य वदनं दृष्ट्वा का-चिन्^६ मोहम् उपाऽऽगता ॥९॥ [९
का-चिद् अङ्गे शिरः कृत्वा रुरोद^७ भृश-दुःखिता^८ ।
११] स्नपयन्ती मुखं वाष्पैस्^९ तुषारैर् इव पङ्क-जम् ॥१०॥ [१०
एवम् आर्ताः पतिं दृष्ट्वा रावणं नि-हतं रणे^{१०} ।
१२] चक्रुर्^{११} बहु-विधं शोकं भूयस् ताः पर्य-अदेवयन् ॥११॥ [११
येन वि-द्रावितः^{१२} शक्रो येन वि-द्रावितो^{१३} यमः ।
१३] येन वैश्रवणो राजा^{१४} पुष्प-केन वि-योजितः ॥१२॥ [१२
गन्धर्वाणाम्^{१५} ऋषीणां^{१६} च सुराणाम् अपि चाऽऽहवे ।
१४] भयं यो नाऽभि-जानाति तस्येदं मानुषाद् भयम् ॥१३॥ [१३
असुरेभ्यः सुरेभ्यो^{१७} वा^{१८} पन्न-गेभ्योऽपि चाऽऽहवे^{१९} ।
१५] भयं येन महद् दत्तं सोऽयं शेते रणे हतः ॥१४॥ [१४
अ-वध्यो देवतानां यस्य तथा दानव-रक्षसाम् । [१४
१६] हतः^{२०} सोऽयं रणे^{२१} शेते मानुषेण पदातिना ॥१५॥ [१५
यो न शक्यः सुरैर् हन्तुं न शक्यश्^{२२} चाऽसुरैस् तथा^{२३} ।
१७] सोऽयं कश्-चिद्^{२४} इवाऽसत्त्वो^{२५} मृत्युं मर्त्येन लम्बितः ॥१६॥ [१६

१. भ-शस्त्रछिन्ना लता ॥ २. भ-प्रलम्ब्य ॥ ३. रा-भ-उत्क्षिप्य । म-
उत्सृज्य । ४. रा-फ-तु । ५. रा-फ-संपरि० । म-च प० । ६. म-अत आरभ्य
११-शश्लोकस्य प्रथमपादं यावन्नास्ति ॥ ७. भ-पश्यन्ती प्रारुदन्मुखं । ८. रा-ल-
ल-व अ प्र-काचित् । रा-फ-चास्त्रैस् ॥ ९. रा-ल-ल-व अ प्र-सर्वास्ताः
पतितं । १०. भ-भुवि । ११. रा-ल-ल-व अ प्र-कृत्वा । १२. भ-चुकुशुर्बहुधा
शोकाद्भूयिष्ठं पर्यदेवयन् ॥ १३. म-वित्रासितः शक्रो येन वित्रासितो । १४. भ-
भ्राता ॥ १५. भ-०र्वकिन्नराणां । १६. भ-नास्ति ॥ १७. भ-०भ्यश्च । १८. फ
म भ-वा तथा ॥ १९. भ-सोयमद्य हतः । २०. अ म-नास्ति । अतः परमधिकः
पाठः—अ म-वर्ज—सर्वदा च सुराणां हि यक्षाणामपि चासकृत् ॥
२१. रा-फ-०रैस्तदा । भ-यक्षैर्नासुरैस्तथा । २२. रा-०दिवा सुप्तो म-वा
त्रिदशशत्रुः । भ-०दिवाशक्तो ।

- एवं ब्रुवन्त्यो^१ बहु-धा^२ रुरुदुस् तस्य^३ ताः^३ स्त्रियः ।
 १८] भूय एव च^४ दुःखाऽऽर्ता^५ वि-लेपुस् ताः पुनः पुनः^६ ॥१७॥ [१७
 अ-शृण्वता^७ तु सु-हृदा^८ सततं हित-वादिनाम् । [१८
 १९] ऐश्वर्य-मद-मत्तेन वयम् आत्मा च घातिताः ॥१८॥
 ब्रुवाणोऽपि^९ हितं वाक्यं स्निग्धो^{१०} भ्राता विभीषणः ।
 २०] दृढं^{११} परुषितो मोहात् त्वयाऽऽत्म-वध-काक्षया^{१२} ॥१९॥ [१९
 यदि निर्-यातिता चेत्^{१३} स्यात् सीता रामाय^{१४} मैथिली ।
 २१] न तु^{१५} स्याद् व्यसनं घोरम् इदं मूल-हरं हि^{१६} नः^{१७} ॥२०॥ [२०
 कृत-कामो^{१८} भवेद्^{१९} भ्राता रामो मित्र-कुलं^{२०} भवेत्^{२१} ।
 २२] वयं चाऽविधवाः स्याम स-कामा^{२२} न च^{२३} शत्रवः ॥२१॥ [२१
 त्वया पुनर् नृ-शंसेन सीतां सं-रुन्धता^{२४} बलात् ।
 २३] राक्षसा वयम् आत्मा च त्रय^{२५} एव नि-पातिताः^{२६} ॥२२॥ [२२
 काम-कारोऽस्ति^{२७} यन् नित्यं^{२८} तव राक्षस-पुङ्गव ।
 २४] दैवं चेष्टयते सर्वं ततो दैवेन हन्यते ॥२३॥ [२३
 वानराणां वि-नाशोऽयं^{२९} राक्षसानां च सं-युगे ।
 २५] तव चैव महा-बाहो दैव-योगाद् उप-स्थितः ॥२४॥ [२४
 न वि-क्रमेण नाऽर्थेन न मानेन न सं-ज्ञया^{३०} ।

१. रा१ अ-वदन्त्यो । २. रा२ फ म-० बहुधा । ३. रा१-तास्तदा । ४. भ-
 एवं रुदन्त्यो नार्थस्ता रावणं करुणं बहु । ५. ल१ ल२ ब-हि । म भ-तु । ६. भ-
 शोकार्ताः । ७. रा२ फ म-० पुस्तास्ततस्ततः ॥ भ-परलोकस्थमश्रुवन् ॥ ८. म-० ता
 वचस्तेषां । भ-आश्रितानां च सु० ॥ ९. ल१ ल२ ब-वचनं हित० । म-सुहृदां प्रियवा० ।
 १०. भ-मरणाय हता सीता घातिताश्च निशाचराः ॥ ११. भ-० णो हि । १२. भ-
 दृष्टो । १३. रा२-दृष्टं । म-भृशं । भ-नित्यं । १४. भ-० काक्षिणा ॥ १५. भ-
 नाथ भवेद्रामस्य । १६. भ-हि । १७. म भ-महत् ॥ १८. रा१ अ-भूमिकामो ।
 ल१ ल२ ब प्र-भूतिकामो । १९. रा१ ब अ प्र-ऽभवत् । २०. रा१ ल१ ल२ ब अ
 प्र-मित्राकुलोऽभवत् । २१. रा२ फ म-० वर्ज-० श्रैव ॥ २२. भ-संहरता । २३. भ-
 युगपद्विनि० ॥ २४. भ-न कामकारः कामो वा ॥ २५. अ भ-० ज्ञाय । २६. भ-
 आत्मनश्च विनाशाय दैवान्मोहमुपागतः ॥ २७. भ-नैवार्थेन न मानेन विक्रमेण
 न मायया ।

२६] शक्या दैव-गतिर् लोके नि-वारयितुम् एवं हि' ॥२५॥ [२५
वि-लेपुर् एवं दीनास् ता राक्षसाऽधिप-योषितः ।

२७] कुर्य इव दुःखाऽऽर्ता बाष्प-पर्याकुलेक्षणाः ॥२६॥ [२६

इत्याषे रामायणे युद्ध-काण्डे १९ अन्तःपुर-विलापो १

नामैकनवतितमः सर्गः ॥ ९१ ॥

[वं-६५]= [द्विनवतितमः सर्गः] =[दा-११४]

१५] एवं वि-लपमानानां तदा राक्षस-योषिताम् । [१५

N] नि-शम्य करुणं तासां दुःखितानां समन्त-तः । [N

१३] ज्येष्ठा पत्नी प्रिया दीना भर्तारं समुद्-ऐक्षत ॥१॥ [१३

दश-ग्रीवं हतं दृष्ट्वा रामेणाऽक्लिष्ट-कर्मणा ।

२] पतिं मन्दोदरी तत्र करुणं पर्य-अदेवयत् ॥२॥ [२

ननु नाम महा-बाहो तव वैश्रवणाऽनुज ।

३] क्रुद्धस्य प्र-मुखे १० स्थातुं न स्याद् ११ अपि शत-क्रतुः १२ ॥३॥

कृषयश् चाऽपि १३ देवाश् च गन्धर्वाश् च यशस्विनः १४ । [३

४] यक्षाश् चाऽपि १५ तवौघेन १६ चारणाश् च दिशो गताः १७ ॥४॥

स त्वं मानुष-मात्रेण रामेण युधि पातितः १८ ।

५] न ह्य अप-त्रपसे भूमौ १९ शयानो राक्षसेश्वर २० ॥५॥ [४

N] कथम् इन्दीवर-श्यामः शेषे भुवि नि-पातितः २१ । १० [N

कथं त्रैलोक्यम् आ-क्रम्य श्रिया वीर्येण चाऽन्व-इतम् २२ ।

१. रा१-एव ह । भ-भोजसा । २. अतः परमधिकः पाठः—भ-इति दान-
वयत्ताणां कन्यास्ताश्चारुलोचनाः । राक्षसां पन्नगानां च चुकुशुर्निहतेश्वराः ॥
तासां रुदितशब्देन राक्षसाधिपयोषिताम् । प्रगीतेव पुरी लंका बभूव च
रणाजिरे ॥ ३. रा२ फ म-बाष्पव्याकुलितेक्षणाः । भ-बाष्पव्याकुललोचनाः ॥
४. व प्र भ-लंकाकाण्डे । फ-आभ्युदयिके । ५. म-रावणान्तःपुरविलापो । भ-राक्षसी-
विलापः ॥ ६. रा२ फ म भ-तासां । ७. भ-राक्षसाधिपयो० । ८. रा२ फ म भ-
तत्र दुःखार्तानां ॥ ९. रा१ अ रा२ फ म भ-कृपणं ॥ १०. रा१ रा२ म-संमुखे ।
११. भ-समर्थः पुरंदरः ॥ १२. भ-च हि । १३. भ-दिवौकसः । १४. भ-चैव ।
१५. रा२-तवोद्वेगाच् । भ-पिशाचाश्च । १६. रा२-वर्ज—वानराश्च दि० । भ-देवदा-
नवगुह्यकाः ॥ १७. रा१ ल१ ल२ व अ प्र-निर्जितः । १८. भ-स्वप्नुं किमिदं राक्ष-
साधिप ॥ १९. रा१-० तितैः । २०. भ-नास्ति । २१. रा१ ल१ ल२ व अ-चार्चितम् ।

- ६] अ-विषहं जघान त्वां मानुषो वानराऽनुगः ॥६॥ [५
मानुषाणाम् अ-विषये चरतः कामरूपिणः ।
७] वि-नाशस् तव रामेण सं-युगे नोपपद्यते ॥७॥ [७
न चैतत् कर्म रामस्य श्रद्-दधामि चमू-मुखे ।
८] सर्वैः^१ समुद्-इतैर् देवैस्^२ तव तेनाऽभि-मर्दनम्^३ ॥८॥ [८
अथवा राम-रूपेण वासवः स्वयम् आ-गतः ।
९] मायया तव नाशाऽर्थ^४ प्र-विश्याऽन्-उपलक्षितः^५ ॥९॥ [१२
यदैव वानरैः सर्वैः^६ सेतुर् बद्धो महाऽर्णवे ।
१३] तदैव हृदयेनाऽहं शङ्के रामम् अ-मानुषम् ॥१०॥ [११
यदैव हि जन-स्थाने राक्षसैर् बहुभिर् वृतः ।
१०] खरस् तव हतो भ्राता तदा रामो न मानुषः ॥११॥ [९
यदैव नगरीं लङ्कां दुष्-प्रवेशां सुरैर् अपि ।
१२] प्र-विष्टो हनु-मान् वीरस् तदा रामो न मानुषः^७ ॥१२॥ [१०
यदैव हि महा-बाहुर^८ नि-हतः कपि-कुञ्जरः^९ ।
११] एकेन^{१०} चेषुणा वीरस् तदा रामो न मानुषः ॥१३॥ [N
क्रियताम् अ-विरोधश्^{११} च^{१२} राघवेणेति यन् मया ।
१४] उच्यमानो न गृह्णीथास्^{१३} तस्येदं कर्मणः फलम्^{१४} ॥१४॥ [१९
अ-कामाम् अभि-कामोऽसि^{१५} सीतां राक्षस-पुङ्गव ।
१५] ऐश्वर्यस्य वि-नाशाय शरीरस्य ममैव^{१६} च^{१७} ॥१५॥ [२०
अरुन्धत्या वि-शिष्टां^{१८} तां^{१९} रोहिण्याश् चाऽपि रावण^{२०} ।
N] सीताम् आ-नयतां^{२१} साध्वीं^{२२} त्वया मृत्युः^{२३} प्र-कोपितः^{२४} ॥१६॥ [२१

१. भ-सर्वतः समुदीर्णस्य । २. रा१ ल१ ल२ ब अ प्र-सेना हि मर्दिता ॥
३. भ-नाशाय विधिना संप्रचोदितः ॥ ४. भ-वीरैः ॥ ५. भ-तदैव व्यथिता ह्यहम् ।
६. रा१ प्र फ-नास्ति ॥ ७. भ-रणे वाली त्वत्तः शतगुणे बले । ८. भ-रामेण
निहतः संख्ये । ९. रा१ प्र-नास्ति । अतः परमधिकः पाठः—भ-शूर्पणख्या यदा
रामः कर्णनासामशातयत् । तदैव हृदयेनाहं शङ्के रामममानुषम् ॥ १०. भ-
० वस्तु । ११. भ-गृह्णीवे तस्यैषा व्युष्टिरागता ॥ १२. रा२ फ-चातिका० । १३. भ-
च दुर्मते । १४. अतः परमधिकः पाठः—भ-सीतायाः कोपजेन त्वं नूनं
दग्धोऽसि वह्निना ॥ १५. रा२ फ म—वर्जं-वसिष्ठस्य । भ-विशिष्टा या । १६. भ-
मानद । १७. भ-धर्षयता । १८. म-नूनं । भ-राजन् । १९. भ-न सहस्रं कृतं ।
२०. अतः परमधिकः पाठः—भ-संत्यन्याः प्रमदास्तुभ्यं रूपेणाभ्यधिकास्तु
याः । अनंगवशमापन्नस्त्वं मोहान्नावबुध्यसे ॥

- न कुलेन न रूपेण^१ न दाक्षिण्येन^२ मैथिली ।
 १७] मयाऽधिका^३ वा तुल्या वा त्वं तु मोहान् न बुध्यसे ॥१७॥[२८
 सर्व-था सर्व-सत्त्वानां^४ नास्ति मृत्युर्^५ अ-लक्षणः^६ ।
 १९] तव तावद् अयं मृत्युर् मैथिली-कृत-लक्षणः^७ ॥१८॥[२९
 मैथिली सह रामेण वि-शोका वि-हरिष्यति ।
 २०] अल्प-पुण्या त्व् अहं घोरे पातिता^८ शोक-सागरे^९ ॥१९॥[३१
 कैलासे^{१०} मन्दरे मेरौ^{११} तथा चैत्र-रथे वने ।
 २१] देवोद्यानेषु सर्वेषु वि-हृत्य सहिता त्वया ॥२०॥[३२
 २२पू] वि-मानेनाऽनु-रूपेण प्र-याता^{१२} स्वेच्छया पुरा ।^{१३}
 २३पू] साऽद्य-प्रभृति कामेभ्यः^{१४} स्पृहयिष्यामि दुःखिता^{१५} ॥२१॥[३३

१. भ-शीलेन न रूपेण च । २. भ-ममाधि० । ३. अतः परमधिकः पाठः—भ-साग्रं तु स्त्रीसहस्रं वै रूपयौवनशालि च । न तेऽभिरुचितं वीर कालेन हतचेतसः ॥ ४. रा२ फ भ-सर्वभूतानां । ५. रा२-०त्युः प्रकोपितः । मभ-०रलक्षितः । ६. म-०कृतनिश्चयः । ७. रा२ फ-नास्ति । भ-सीतानिमित्तजो मृत्युस्तव रामादुपागतः ॥ ८. म-कैलाशे मन्दरे नगे ॥ ९. म-विहरामि त्वया सार्धं ॥ १०. रा१-प्रयासि । ११. भ-विमानेनार्कवर्णेन श्रिया परमया युता । अतः परमधिकश्च पाठः—पश्यंती विविधान् देशांस्तांस्तांश्चित्रस्त्रगंवरा । १२. भ-०कामानां स्पृहयामि सुदुर्गता । १३. अतः परमधिकः पाठः—भ-अंशिता कामभोगेभ्यः सास्मि वीर वधात्तव । वैधव्येनास्मि संवृत्ता धिग्राज्जं चपलाः श्रियः ॥ हा राजन्सुकुमारं ते मुखं सुव्यक्तलोचनम् । कान्तिश्रीद्युतिभिस्तुल्यमिन्दुपद्म-दिवाकरैः ॥ किरीटमुकुटोदग्रं शृङ्गारोदीप्तकुण्डलम् । मदव्याकुलदीप्ताक्षं भवतः पानभूमिषु ॥ विविधस्त्रग्धरं चारुकर्णं स्मितकथं शुभम् । तदेवाद्य शरीरे ते वक्त्रं न भ्राजते प्रभो ॥ रामसायकनिर्भिन्नं पतितं रणभूमिषु । विकीर्णमेदसा सिक्तं रुद्धं स्यन्दनरेणुभिः ॥ हा पश्चिमा मे संवृत्ता वैधव्यकरणी दशा । या मयार्तिर्न संबुद्धा कदाचिदपि मंदया ॥ पिता दानवराजो मे भर्ता मे राजसेश्वरः । पुत्रो मे शक्रनिजैता इत्येवं गविताऽभवम् ॥ दृष्ट्वा विमथनाः शूराः प्रख्यातबलपौरुषाः । न-कुतश्चिद्-भया नाथा ममेत्यासी-न्मतिस्तदा ॥ तेषामेवं प्रभावानां युष्माकं राजसर्षभाः । कथं भयं समुत्पन्नं मानुषादिदमागतम् ॥ सिन्धुचेन्द्रनीलं कायं ते प्रांशु शैलोपमं महत् । केयूरा-गदवैदूर्यमुक्ताहारसमुज्ज्वलम् ॥ कांतं विहारेष्वधिकं दीप्तं संग्रामभूमिषु । भात्याभरणशोभाभिर्विद्युद्गिरिव तोयदः ॥ तदेवाद्य शरीरं ते तीक्ष्णैरुग्रैः शरै-श्चितम् । पुनर्दुर्लभसंस्पर्शं परिष्वक्तुं न शक्यते ॥ आविद्धं शललैर्यद्वल्लग्नै-र्बाणैर्निरंतरम् । स्वर्पितैर्ममसु भृशं सुच्छिन्नस्नायुबंधनम् ॥ क्षितौ निपतितं

सत्यं तच् च महा-बाहो देवरो मे यद् अत्रवीत् ।
३०] सर्व-राक्षस-मुख्यानां वि-नाशः समुप-स्थितः ॥२२॥ [N

राजन् पश्यामि रुधिरच्छविम् । शत्रुप्रहारोन्मथितं विकीर्णमिव पर्वतम् ॥
हा स्वप्नं सत्यमेवेद त्वं रामेण कथं हतः । त्वां मृत्युरूपिणं संख्ये प्रत्युद्या-
स्यति को रिपुः ॥ त्रैलोक्यस्यावभोक्तारं त्रैलोक्योद्वेगदं सदा । जेतारं
लोकपालानां क्षेप्तारं शंकरस्य च ॥ दृप्तानां निग्रहीतारमविगाह्यपरा-
क्रमम् । हंतारं दानवैर्द्राणां यक्षाणां च सहस्रशः ॥ निवातकवचानां च
संग्रामे तारकस्य च । नैकयज्ञविलोप्तारं प्रातारं स्वजनस्य च ॥ लंकाद्वी-
पस्य गोप्तारं रत्नसां भीमकर्मणाम् । धर्मव्यवस्थाभेत्तारं मायास्रष्टारमेव
च ॥ लोकक्षोभयितारं वै सर्वप्राणिभयंकरम् । तेजसा दृप्तवाक्यानां वक्तारं
मन्त्रिसन्निधौ ॥ स्वभृत्ययूथत्रातारं हंतारममितीजसाम् । देवासुरेन्द्रक-
न्यानामाहूतारं ततस्ततः ॥ शत्रूणां शोककर्तारं गोप्तारं स्वजनस्य च ।
अस्माकं मानभोगानां दातारं रथिनां वरम् ॥ एवं प्रभावं भर्तारं दृष्ट्वा
रामेण पातितम् । स्थिरास्मि या देहमिमं धारयामि विना प्रभुम् ॥ शयनेषु
महाहैषु शयित्वा राक्षसेश्वर । इह कस्मात्प्रसुप्तोऽसि धरण्यां रेणुगुण्डितः ॥
यदा मे तनयः शस्तो लक्ष्मणेनेन्द्रजिद्युधि । तदैवास्मि हता वीर किं त्वद्य
विधवा कृता ॥ साहं बंधुशतैर्हर्तिना त्वया नाथेन रावण । विहीना कामभो-
गैश्च शोचिष्ये शाश्वतीः समाः ॥ प्रपन्नो दीर्घमध्वानं राजन् त्वं यासि
दुर्गमम् । नय मामपि नह्यार्ता वर्तयिष्ये त्वया विना ॥ कस्य वा मां प्रदाय
त्वं कृपणां गंतुमर्हसि । दीनां विलपंतीं मंदां किं च मां नाभिभाषसे ॥ दृष्ट्वा
न खल्वसि क्रुद्धो मामिह स्वयमागताम् । न चैवमाश्वासयसि मां त्वं किं
नावबुध्यसे । निर्गता नगरीतोऽद्य पद्मधामेव हि यत्प्रभो ॥ यस्येष्टदाराः
सर्वास्ते भ्रष्टलज्जावगुण्डिताः । बहिर्निपातिताः सर्वा नेष्यां त्वं कुरुषे
कथम् ॥ क्रीडासहायस्ते नाथ अयं लालप्यते जनः । न चैनमाश्वासयसि
किंवा न प्रतिबुध्यसे ॥ यास्त्वया विधवा राजन् कृता नैककुलस्त्रियः ।
पतिव्रताधर्मपरा गुरुशुश्रूषणे रताः ॥ ताभिः शोकपरीताभिर्दृष्ट्वा वंशपराभ-
वम् । त्वया विप्रकृताभिर्नौ यदा शस्तं तदा गतम् ॥ ब्राहि शोकाभिभूतास्मि
नूनं दग्धास्मि हि प्रभो । प्रवादः सत्य एवायं चरति प्रायशो जने । पति-
व्रतानां नाकस्मात्पतन्त्यश्रुणि भूतले ॥ कथं च नाम ते राजन् लोकानाक्रम्य
तेजसा । नारीचौर्यमिदं कृत्वा क्रूरं शौडीर्यमाश्रितम् ॥ अपनीयाश्रमा-
द्रामं यत्नेन मृगच्छन्ना । आनीता रामपत्नी ते तत्ते कातरलक्ष्णम् ॥
कातर्यं न च ते युद्धे कदाचित्संस्मराम्यहम् । तव शीलविपर्ययं नूनं ते
क्षयलक्षणम् ॥ अतीतानागतार्थज्ञो वर्तमाने विचक्षणः । मैथिलीमाहूतां
दृष्ट्वा ध्यात्वा निश्चस्य चागतः ॥

१. भ-सत्यवादी महाभागो ॥ २. भ-इदं राक्षस० । ३. रा२ फ भ-
०शं समुपस्थितम् ॥

- काम-क्रोध-प्रवृत्तेन^१ व्यसनेषु प्र-सङ्गिना ।
 ३१] त्वया कृतम् इदं सर्वम् अ-नाथं रक्षसां^२ बलम् ॥२३॥ [N
 इन्द्रियाणि पुरा^३ जित्वा^४ त्वया^५ त्रि-भुवनं जितम् ।
 N] स्मरद्भिर् इव तद् वैरम् इन्द्रियैस् त्वं पुनर् जितः ॥२४॥ [N
 शोचितव्यो मया न त्वम् आत्म-दोषैर् नि-पातितः ।^६
 ३२] स्त्री-स्वभावात् तु^७ मे बुद्धिः कारुण्यात् परि-वर्तते ॥२५॥ [N
 सु-कृतं दुष्-कृतं च^८ त्वम् आ-दायाऽऽत्म-गतिं गतः ।
 ३३] आत्मानं ननु^९ शोचामि^{१०} न^{११} त्वां दुष्कृत-कारिणम् ॥२६॥ [N
 अ-प्रहृष्टास्^{१२} त्व^{१३} अ-मुदिताः^{१४} पत्न्यस् ते रजनी-चर ।^{१५}
 ३४] सर्वास् तव वि-योगेन प्र-क्षिप्ताः शोक-सागरे^{१६} ॥२७॥ [N
 नील-जीमूत-संकाशः^{१७} पीताऽम्बर-सुसंवृतः^{१८} ।
 ३५] सर्व-गात्राणि सं-क्षिप्य^{१९} किं शेषे रुधिरोक्षितः ॥२८॥ [N
 प्र-सुप्त इव शोकाऽऽर्ता^{२०} किं मां न प्रति-भाषसे ।
 ३६] वि-रोचनस्य दौहित्रीं यमस्य तनयां प्र-भो^{२१} ॥२९॥ [N
 येन सूदयसे शत्रून् सम-अरे सूर्य-वर्चसा^{२२} ।
 ३८] वज्रो वज्र-धरस्येव सोऽयं ते^{२३} सतताऽर्चितः^{२४} ॥३०॥ [N
 N] रणे बहु-प्रहरणो^{२५} हेम-जाल-परिष्कृतः ।

१. ल१ ल२ व प्र-० प्रयुक्तेन । भ-० धसमुत्थेन । २. ल१ ल२ व प्र-राक्षसं ॥
 ३. भ-पराजित्य । ४. रा२ म भ-जितं त्रिभुवनं त्वया । ५. भ-पराजितः ॥ ६. भ-
 नापि त्वं शोचितव्यो मे प्रख्यातबलपौरुषः । ७. भ-च । ८. भ-कारुण्ये ॥ ९. रा१
 ल१ ल२ व अ-नाथ (? नाथाऽ) पूर्वमादाय त्वं । भ-चैव गृहीत्वा स्वां गतिं ।
 १०. अ रा२ फ म भ-नानुशो० । प्र-अनुशो० । ११. रा२-फ म-त्वां च दु० ।
 भ-वियोगात्सुदुःखिताम् ॥ १२. रा१ ल१ ल२ व-अपहृष्टास् । १३. भ-प्रमुदिताः ।
 १४. अतः परमधिकः पाठः—भ-आत्मानं नानुशोचन्ति त्वां तु दुष्कृतकारिणम् ।
 वैधव्यं स्त्रीसहस्राणां त्वत्कृते समुपस्थितम् ॥ स त्वमेवं महासत्त्व किमर्थं
 नाभिभाषसे । १५. म-नास्ति । १६. भ-नास्ति ॥ १७. भ-० शपीताम्बरश्रुभानन ।
 १८. भ-विक्षिप्य ॥ १९. रा१ ल१ ल२ व अ प्र फ-शोकार्तः । २०. भ-विभो ॥
 २१. अतः परमधिकः पाठः—भ-उत्तिष्ठ राजन् किं शेषे किं च मां नाभिभाषसे ।
 इमे ते निर्भया लोकाः प्रविष्टाः सूर्यरश्मयः ॥ प्रियां पत्नीं महाबाहो भज
 मां पुत्रमातरम् । अद्यप्रभृति कामानां स्पृहयिष्यामि दुर्भगा ॥ २२. भ-सूर्य-
 तेजसा । २३. रा१ ल१ ल२ व अ प्र-ते सततोर्जितः । भ-शूलोऽवमर्दितः ॥ २४. ल१
 ल२ व अ म-बाहुप्र० ।

- परि-घो विप्र-कीर्णोऽद्य^१ बाणैश्च^२ छिन्नः समन्त-तः^३ ।
 ३९] शेते प्रिय-सखः^४ श्री-मान् अमात्य इव लज्जितः^५ ॥३१॥[N
 धिग् अस्तु मम^६ रौद्राया हृदयं वज्र-सन्निभम्^७ ।
 ४०] त्वयि पञ्च-त्वम् आ-पन्ने शत-धा^८ यन् न दीर्यते^९ ॥३२॥[८५
 प्रियाम् इवोप-गुह्य त्वं शेषे समर-मेदिनीम्^{१०} ।
 N] अ-प्रियाम् इव कस्मात् त्वं^{११} न माम् इच्छसि भाषितुम्^{१२} ॥३३॥[८४
 इत्य् एवं वि-लपन्ती^{१३} सा^{१४} बाष्प-व्याकुल-लोचना ।
 ४१] स्नेहाऽवस्कन्न-हृदया^{१५} देवी मोहम् उपा-गता ॥३४॥[८६
 कश्मलाऽभिहता दीना पतिता रावणोरसि ।
 N] सन्ध्याऽनुरक्त-जलदे दीप्ता वि-द्युद् इवाऽभवत् ॥३५॥[८७
 तथा गतां समुत्था (इ-स्था)प्य स-पत्न्यस् ता भृशाऽऽकुलाः^{१६} ।
 ४२] पर्यव-स्थापयामास रुदन्त्यो रुदतीं भृशम् ॥३६॥[८८
 न ते न विदिता देवि लोकानां गतिर् अ-ध्रुवा ।
 ४३] दशा-विभागे पर्य-आप्ते राज्ञां च चपलाः श्रियः ॥३७॥[८९
 इत्य^{१७} एवम् उक्ता^{१८} सा तामिः स-शब्दं^{१९} प्र-रुरोद ह ।
 ४४] अधो-मुखी स्नापयन्ती स्तनौ नेत्राऽम्बु-विन्दुभिः ॥३८॥[९०
 एतस्मिन् अन्तरे रामो वि-भीषणम् उवाच ह^{२०} ।
 ४५] सत्-कारः^{२१} क्रियतां भ्रातुः स्त्री-जनः^{२२} परि-सान्त्वयताम्^{२३} ॥३९॥[९१
 तम् उवाच ततो रामं^{२४} वि-भीषण इदं वचः^{२५} ।
 ४६] वि-मृश्य बुद्ध्या तत्त्व-ज्ञो धर्माऽर्थ-संहितं हितम्^{२६} ॥४०॥[९२

१. रा१ अ प्र-०णो वै । ल१ ल२ व-०णोऽयं । भ-०कीर्णस्ते । २. म-छिन्नः
 स पतितो भुवि । भ-०न्नः सहस्रधा । ३. ल१ ल२ व अ-प्रियः सखा । ४. रा१ ल१ ल२
 व अ प्र-दुःखितः । रा२-ताडितः । ५. भ-येन त्वं शोभसे वीर पतितेन समीपतः ।
 निकृत्तेनैव हस्तेन पतितो गजयूथपः ॥ ६. भ-हृदयस्यास्य यन्न दीर्येत्सहस्रधा ।
 ७. भ-नाथेऽस्माकं सुखप्रदे । ८. अतः परं सर्गसमाप्तिर्दृश्यते—रा१ ल१ ल२ व अ प्र-
 इत्यार्षे रामायणे युद्धकांडे मंदोदरीविलापो नाम सर्गः ॥ ९. रा२-रणमे० ।
 १०. रा२-च न त्वं मामभिभाषसे ॥ ११. रा२-०लपन्नेव । १२. रा२-स्नेहाचाक्रांतह० ॥
 १३. रा२-भृशानुराः ॥ १४. रा२-इत्युच्यमाना । १५. रा२-दुःशब्दं ॥ १६. म-
 नास्ति । १७. भ-संस्कारः । १८. रा१ ल१ ल२ व प्र म-स्त्रीगणः परि० । भ-स्त्रिय-
 श्चैव निवर्त्तय ॥ १९. रा२ फ म-धीमान् श्रुतवाक्यो विभीषणः । २०. रा२-
 तदा । भ-वचः । २१. अतः परमधिकः पाठः—भ-रामस्यैवानुवृत्त्यर्थमुत्तरं
 प्रत्यपद्यत ॥

लुप्त-धर्म-पथं^१ क्रूरं नृ-शंसं पाप-निश्चयम्^२ ।
 ४७] नाऽहम् अहामि सत्-कर्तुं परदाराऽभिमर्शिनम्^३ ॥४१॥ [९३
 भ्रातृ-रूपस्^४ तु मे शत्रुर् एष सर्वाऽहिते रतः ।
 ४८] रावणो नाऽर्हते पूजां गुरुः पूज्यस् तु गौरवात्^५ ॥४२॥ [९४
 नृ-शंस इति मां कामं वक्ष्यन्ति भुवि^६ राक्षसाः^७ । [९५
 ४९] इतरे सर्व-लोका मां वक्ष्यन्ति गुण-वान् इति ॥४३॥ [N
 ५१पू] कृ (कु)च्छे (त्से)ण^८ (न) परम-प्रीतो रामः प्राऽऽह^९ वि-भीषणम्^{१०} ।
 N] सं-स्पृशन्^{११} पाणिना धी-मान्^{१२} वाक्य-ज्ञो वाक्य-कोविदः ॥४४॥ [९६
 ५१उ] उच्छ्रितश् चाऽविनीतश्^{१३} च शत्रुश् च रण-मूर्धनि ।
 ५२पू] गुरुर् एव पुनर्^{१४} वीर विग्रहाऽन्ते वि-धीयते ॥४५॥ [N
 गुण-वान् निर्-गुणश् चाऽपि^{१५} ज्ञातिर् व्यसनम् आ-गतः ।
 N] पूज्यो भवति मान्यश् च लोकेष्व^{१६} एषा^{१७} गतिः परा^{१८} ॥४६॥ [N
 ५२उ] तद् अयं नि-हतः^{१९} शेते तव भ्राता वि-भीषण ।
 वि-जिते त्यज्यतां^{२०} रोषो^{२१} विजयाऽन्तो^{२२} हि वि-ग्रहः^{२३} ॥४७॥ [N
 ५३] अथवा यः^{२४} समुद्-इतो यथा^{२५} यस्य^{२६} तु बुध्यते^{२७} ।
 तथा^{२८} हि^{२९} न परोक्षं ते^{३०} धर्मं^{३१} पश्यामि बुद्धि-तः^{३२} ॥४८॥ [N
 ५४] मम^{३३} चाऽपि वचः^{३४} कार्यं^{३५} त्वत्-प्रसादाद् धि मे जयः^{३६} ।^{३७}

१. भ-०मंत्रतं । २. भ-अनृजं तथा । ३. भ-संस्कृतं । ४. भ-०भिराभिनम् ।
 ५. अतः परमधिकः पाठः—भ-वर्ज-दग्धं ह्ययशसा लोके न वै धक्ष्यति पावकः ।
 अहं श्लाघ्यो सतां भ्राता न मम क्रोष्टुमर्हति ॥ ६. भ-०रूपेण । ७. रा१ फ-
 गुरुः पूज्योऽस्ति गौ० । भ-पूज्योऽपि गुरुगौ० ॥ ८. ल१ ल२ व रा२ फ भ-०समिति ।
 रा१ प्र-०स इव । ९. म-वक्षतु । भ-वदंतु । १०. भ-मनुजा भुवि । ११. भ-स्मृत्वा
 सर्वगुणास्तस्य वक्ष्यन्ति सुकृतं पुनः ॥ १२. भ-तच्छ्रुत्वा । १३. भ-वाक्यं विभीष-
 णात् । १४. भ-विभीषणमुवाचेदं ॥ १५. रा२ फ भ-वर्ज—च वि० । भ-चैव
 दीनश् । १६. रा२ फ म भ-गुरोर । १७. रा२ फ म भ-०णो वापि । १८. रा१
 ल१ ल२ व अ प्र-०ष्वेका । रा२ फ-लोकेष्वेका । म-लोकश्चैका । १९. रा१ ल१ ल२
 अ प्र-पुरा ॥ २०. भ-यद् । २१. भ-विजितः । २२. भ-दीर्यते । २३. रा१-
 दोषो । २४. भ-मरणांता । २५. रा२ फ भ-०हाः ॥ २६. म-यं सुचरितः पंथा ।
 भ-यत्समुचितं यथा । २७. रा१ अ प्र-०ध्यसे । भ-त्वमनुमन्यसे । २८. भ-
 क्रियतां । २९. भ-वैधर्म्यं । ३०. रा१ ल१ ल२ व अ प्र-बुद्धिमान् ॥ ३१. रा२ फ-
 तवापि मन्त्रियं । ३२. म-त्वया राक्षसपुंगव । ३३. भ-त्वयापि मे प्रियं कार्यं कार्यं
 ते च प्रियं मया ।

॥ रा२-अश्लाघ्यो न सतां भ्राता संस्कृतं राम युज्यते ।
 अस्मिन् पापसमाचारे न ममाक्रोष्टुमर्हति ॥

एवं कुरुष्व^१ धर्मज्ञं स्त्रियश्चैता वि-सर्जय ॥४९॥ [N

हेतु-मात्रं^२ वयं ह्य^३ अद्य^४ त्वन्-मूलो हि जयो मम ।

५५] अवश्यं तु क्षमो वाच्यं^५ (?च्यो) मया त्वं राक्षसोत्तम ॥५०॥ [९७

अधर्माऽनृत-संयुक्तः कामं त्व^६ एष निशा-चरः ।

५६] तेजस्वी बल-वाजं हूरः सं-ग्रामेषु च सर्व-दा ॥५१॥ [९८

यो न शक्र-मुखैर्^७ देवैः श्रूयते हि^८ परा-जितः ।

५७] महाबल-समुत्पन्नो^९ रावणो लोक-रावणः ॥५२॥ [९९

विजयाऽन्तानि^{१०} वैराणि^{११} नि-वृत्तं^{१२} तत्-प्रयोजनम्^{१३} ।

N] क्रियताम् अस्य संस्कारो रावणस्य यथा-विधि ॥५३॥ [१००

त्वत्-सकाशान् महा-बाहो संस्कारं^{१४} रावणोऽर्हति^{१५} । [१०१

N] जाति(?त)रोषां^{१६} महा-बाहो दीर्घ-निद्रां प्र-वेशितः^{१७} ॥५४॥ [N

पश्चिमा सत्-क्रिया चाऽस्य क्रियतां सु-विशेषतः^{१८} ।

५८] एतद् दत्तम् अहं मन्ये यशो वाऽऽयं भविष्यति ॥५५॥

असौ हि शूरो नि-हतो महा-बलो

रणे मया दानव-दर्प-हा च ।

एतस्य यत् प्रेत-गतस्य कृत्यं

N] कुरुष्व लङ्केश्वर मत्-प्रसादात् ॥५६॥ [N

इत्य् उक्तो^{१९} राम-वचनाद् विधि-दृष्टेन कर्मणा ।^{२०}

५९] प्रेत-कार्याणि सर्वेषां^{२१} ज्ञातीनां सम्-अकारयत्^{२२} ॥५७॥ [N

वि-भीषणस् तु विन्ध्याऽऽदीन्^{२३} वृद्धाऽमात्यान् बहु-श्रुतान् ।

१. रा१ ल१ ल२ व अ प्र-कुरु च । २. भ-नास्ति ॥ ३. रा१ ल१ ल२ अ प्र-हेतुमच्छ्रावयन् हृद्यं । भ-०यस्तद्य । ४. रा२ फ-अत आरभ्य ५६-शश्लोकांतं यावन्नास्ति । ५. भ-वर्ज-नास्ति ॥ ६. भ-शतक्रतुमुखैर् । ७. भ-ह्यप० । ८. म भ-महात्मा बलसंपन्नो ॥ ९. रा१ ल१ ल२ व अ प्र-अ(? आ)मृतांतानि चैतानि । भ-जीवितांतानि वै० । १०. म भ-ममाप्येष यथा तव । ११. म भ-नास्ति ॥ १२. भ-सत्कारं विधिपूर्वकं । १३. ल१ अ-एति रोषां । १४. रा१ अ-०ता । १५. भ-नास्ति । १६. म-नास्ति ॥ १७. म-क्रियतां पश्चिमे द्वारे सत्कारः कुलनंदन । भ-नास्ति । १८. म-नास्ति । भ-क्षिप्रमर्हति धर्मज्ञ त्व-द्यशः प्रथयिष्यति । अतः परमधिकश्च पाठः—राघवस्य वचः श्रुत्वा त्वरमाणो विभीषणः ॥ १९. म भ-नास्ति ॥ २०. फ म-वर्ज-०क्ताद् । २१. भ-नास्ति । २२. भ-सर्वाणि । २३. भ-समरोचयत् ॥ २४. भ-तान्वीक्ष्य ।

- ६०] आ-ज्ञापयामास तदा राजा सत्-क्रियताम् इति ॥५८॥ [N
 भ्रातृ-दारांश् च तान् सर्वान् सान्त्वयामास काल-वित् ।
 ६१] चक्रे स सलिलं भ्रातुर् ज्ञातीनां चाऽनुपूर्व-शः ॥५९॥ [N
 राम-वाक्येन विधि-वत् सर्वशास्त्रोपबृंहितः (१म्) । [N
 ६२] स्त्रियः प्र-वेशयामास सान्त्वयित्वा पुनः पुनः ॥६०॥ [१२०उ
 प्र-विष्टासु च सर्वासु राक्षसीषु वि-भीषणः ।
 ६३] राम-पार्श्वम् उपाऽऽगम्य सम्-अतिष्ठद् विनीत-वत् ॥६१॥ [१२१
 रामोऽपि सह सैन्येन स-सुग्रीवः स-लक्ष्मणः ।
 ६४] हर्षं लेभे रिपुं हत्वा वृत्रं वज्र-धरो यथा ॥६२॥ [१२२
 ततः स मुक्त्वा स-शरं शराऽऽसनम्
 महेन्द्र-दत्तं कवचं च तन् महत् ।
 वि-मुच्य रोषं रिपु-निग्रहे कृतं
 ६५] शशीऽव सौम्य-त्वम् उपाऽगमत् पुनः ॥६३॥ [१२३
 इत्यार्षे रामायणे युद्ध-काण्डे ॥ मन्दोदरीविलाप-रावणसत्कारो ॥
 नाम द्विनवतितमः सर्गः ॥ ९२ ॥

[वं-६७] = [त्रिनवतितमः सर्गः] = [दा-११५]

- तं राक्षस-वधं दृष्ट्वा देव-गन्धर्व-दानवाः ।
 १] जग्मुः स्वैः स्वैर् वि-मानैस् ते कथयन्तः कथाः शुभाः ॥१॥ [१
 २पू] रावणस्य वधं घोरं राघवस्य पराऽऽक्रमम् । [२पू
 अनु-रागं च वीर्यं च लक्ष्मणस्य च धी-मतः ॥२॥ [२
 ३] पतिव्रता-त्वं सीताया हनू-मति पराऽऽक्रमम् । [३

१. रा-ताः सर्वाः । २. अतः परं म-१०१-तमसर्गस्य ११६-तमश्लोकं
 यावन्नास्ति । ३. भ-नास्ति ॥ ४. भ-ताः स्त्रियः स्नापया० ॥ ५. भ-अभीत० ॥
 ६. भ-यथा वृत्रं शतक्रतुः ॥ ७. भ-महद्बलुः । ८. भ-कांचनम् । ९. ल१ ल२
 प्र-वृत्तः । भ-तदा । १०. भ-असावुपागमत् ॥ ११. व प्र भ-लंकाकाण्डे । रा२ फ-
 आभ्युदयिके । १२. रा१ ल१ ल२ व अ प्र-रावणसत्कारो । रा२ फ-रावणसत्क्रिया ।
 भ-मन्दोदरीविलापो । १३. भ-रावणवधं ॥ १४. रा२ फ-ते रावणवधं ।
 १५. भ-रामस्य च । १६. भ-सौमित्रेणलक्ष्मणस्य च । १७. अतः परमधिकः पाठः—
 भ-कथयंतो महाभागा जग्मुर्दृष्ट्वा यथाक्रमम् ॥ १८. प्र-पतिव्रतत्वं ।
 १९. भ-नास्ति ।

- २३] सु-युद्धं वानराणां च सु-ग्रीवस्य च मित्र-ताम्रम् ॥३॥ [२३
 राघवस् तु रथं दिव्यम् इन्द्र-दत्तं शिव-प्रदम् ।
 ४] आ-ज्ञापयामास तदा मातलिं शक्र-सारथिम् ॥४॥ [४
 राघवेणाऽभ्यनु-ज्ञातो मातलिः शक्र-सारथिः ।
 ६] दिव्यं तम् आ-स्थाय रथं दिवम् एवोत्-पपात् ह ॥५॥ [५
 ७] तस्मिन् तु दिवम् आ-रूढे सारथौ जयतां वरः ।
 ८] राघवः परम-प्रीतः सु-ग्रीवं परि-ष्वजे ॥६॥ [६
 N] परि-ष्वज्य च सु-ग्रीवं लक्ष्मणेनाऽभि-वादितः ।
 १०] पूज्य-मानो हरि-गणैर् आ-जगाम स्वम् आ-लयम् ॥७॥ [७
 अथोवाच स काकुत्स्थः समीप-परिवर्तिनम् ।
 ११] सौमित्रिं सत्त्व-सम्पन्नं लक्ष्मणं शुभ-लक्षणम् ॥८॥ [८
 वि-भीषणम् इमं सौम्य लङ्कायाम् अभि-षेचय ।
 १२] अनु-रक्तं च भक्तं च तथा पूर्वोपकारिणम् ॥९॥ [९
 एष मे परमः कामो यद् अहं रावणाऽनुजम् ।
 १३] लङ्कायां सौम्य पश्येयम् अभि-षिक्तं वि-भीषणम् ॥१०॥ [१०
 एवम् उक्तस् तु सौमित्री राघवेण महाऽऽत्मना ।
 १४] तथेत्यु उक्त्वा स सं-हृष्टः सौवर्णं घटम् आ-ददे ॥११॥ [११
 शुभेन तेन सौमित्रिर् अभ्य-अषिञ्चद् वि-भीषणम् । [१४

१. ल. रा फ भ-मंत्रितम् ॥ २. भ-रविप्रभम् । ३. रा-अनुज्ञाय महा-
 बाहुः । भ-अनुज्ञाप्य महाभागो । ४. रा. फ-प्रत्यपूजयत् । ५. अतः परमधिकः
 पाठः—भ-प्रणामो वासवे कार्यो मातले भद्रमस्तु ते । दर्शिता महती शक्तिः
 कृतं मे प्रियमुत्तमम् ॥ गच्छेदानीमनुज्ञातो मया त्वं त्रिदशालयम् । वधमावे-
 दयस्वेमं शत्रोस्त्रिदिववासिनाम् ॥ ६. भ-इति रामाभ्यनु० । ७. भ-स । ८. भ-
 एवालोह सः । ९. रा१ ल१ ल२ व अ प्र-नास्ति ॥ १०. भ-रथे भास्करवर्चसि ।
 ११. भ-राघवः परमप्रीतो हरीन्द्रमिदमब्रवीत् । अतः परमधिकश्च पाठः—दिष्ट्या तव
 प्रसादेन प्राप्तं हि मनसेप्सितम् । प्रतिज्ञाया गतः पारं हत्वा वै देवकंटकम् ॥
 शेषमद्यापरं मन्ये मनस्तुष्टिकरं परम् । लंकायां यत्तु पश्येयमभिषिक्तं विभी-
 षणम् ॥ १२. भ-हरिश्चैष्टः । १३. भ-सहानुजः ॥ १४. भ-अब्रवीच्च तदा रामः ।
 १५. रा. भ-वर्ज—लेनायाः परिवर्तनं । १६. भ-दीप्ततेजसम् ॥ १७. अ-नास्ति ।
 १८. भ-मम चैवोप० ॥ १९. रा१ ल१ ल२ व अ प्र-नास्ति । २०. भ-उवाच ॥
 २१. भ-घटेन ।

- १५] लङ्कायां रक्षसां मध्ये राजानं^१ राम-शासनात् ॥१२॥ [१५पू
अभि-षिच्यमाने तु तदा सर्वे वानर-राक्षसाः ।
१६] प्र-हर्षम् अ-तुलं^२ गत्वा तुष्टुवू^३ रामम् एव हि^४ ॥१३॥ [१६
तस्य मित्राणि तुतुषुर्^५ भक्ता ये चाऽपि^६ राक्षसाः ।
१७] दृष्ट्वाऽभि-षिक्तं लङ्कायां राक्षसेन्द्रं वि-भीषणम् ॥१४॥ [१७
स तद् राज्यं महत् प्राऽऽप्य राम-दत्तं वि-भीषणः ।
१८] प्र-कृतीः^७ सान्त्वयित्वा च^८ ततो रामम् उपाऽगमत् ॥१५॥ [१८
दध्यं^९ अक्षतान् मोदकांश् च लाजाः^{१०} सु-मनसस् तथा ।
१९] आ-जहूर्^{११} अथ सं-हृष्टाः पौरास् तस्य निशा-चराः ॥१६॥ [१९
तद् गृहीत्वा तु^{१२} दुर्-धर्षो राघवाय न्य-अवेदयत् ।
२०] मङ्गलं^{१३} सर्वम् आ-नीतं^{१४} लक्ष्मणाय च वीर्य-वान् ॥१७॥ [२०
कृत-कार्यं समृद्धाऽर्थं^{१५} दृष्ट्वा रामो वि-भीषणम् ।
२१] प्रति-जग्राह तत् सर्वं तस्यैव^{१६} प्रिय-काम्यया^{१७} ॥१८॥ [२१
महाशैलोपमं वीरं प्राऽञ्जलिं^{१८} पुर-तः^{१९} स्थितम् ।
२२] उवाचेदं^{२०} वचो रामो^{२१} हनू-मन्तं पुत्रं-गमम् ॥१९॥ [२२
अनु-मान्य महा-राजम् इमं सौम्य वि-भीषणम् ।
२३] प्र-विश्य नगरीं लङ्कां कौशल्यं^{२२} ब्रूहि मैथिलीम् ॥२०॥ [२३
वैदेह्या मां कुशलिनं स-सुग्रीवं स-लक्ष्मणम् ।
२४] आ-चक्ष्व वदतां श्रेष्ठ रावणं च^{२३} हतं रणे^{२४} ॥२१॥ [२४
प्रियम् एतद् उपाऽऽख्याहि^{२५} वैदेह्यास्^{२६} त्वं हरीऽऽश्वर ।
२५] प्रति-गृह्य च सं-देशम् उपाऽऽवर्तितुम् अर्हसि ॥२२॥ [२५
इत्यार्षे रामायणे युद्ध-काण्डे^{२७} विभीषणाऽभिषेको नाम त्रिनवतितमः सर्गः ॥९३॥

१. ल१ व प्र भ-लंकायां ॥ २. रा२-च । ३. भ-विधिना मंत्रद्वयेन प्रहर्षेण समन्वितः । अभ्यर्षिचत्स धर्मात्मा धर्मात्मानं विभीषणम् ॥ ४. भ-हृष्टानि भक्ताः सर्वे च ॥ ५. भ-ताः सान्त्वयित्वा प्रकृतीस् ॥ ६. भ-अक्षतान्मोदकान्दिव्या-ल्लजान् । ७. रा२ फ-तदा । ८. भ-आजहृस्ते तदा हृष्टा रामार्थं रजनीचराः ॥ ९. भ-स तान्गृहीत्वा । १०. रा भ-मंगल्यं मंगलं सर्वं ॥ ११. अ प्र रा - समृद्धयर्थं । १२. रा२ फ-तस्य च । १३. रा२-प्रीतिका० । भ-हितका० ॥ १४. रा२ ल१ व रा२ फ-०लिः । १५. रा२ फ-पार्श्वतः । १६. भ-अब्रवीच्च वचो धर्म्यं ॥ १७. ल१ व-कुशलं । ल-कौशलं । अ प्र-क्रोमलं । १८. भ-नास्ति ॥ १९. रा - निहतं युधि ॥ २०. भ-इहाख्याहि मैथिल्यास् ॥ २१. व प्र-लंकाकांडे । रा२-आभ्युदधिके । भ-बाल्मीकीये लंकाकांडे ॥

[वं-६८] = [चतुर्नवतितमः सर्गः] = [दा-११६]

इति प्रतिसमादिष्टो हनूमान् मारुताऽऽत्मजः ।

१] प्र-विवेश पुरीं लङ्कां पूज्यमानो' निशा-चरैः ॥१॥ [१

प्र-विश्य च पुरीं लङ्कां सम्-एत्य च वि-भीषणम् ।

N] प्र-विवेशाऽभ्यनु-ज्ञातो हनूमान् वृक्ष-वाटिकाम् ॥२॥ [२

स प्र-विश्य यथा-न्यायं सीताया विदितो हरिः ।

२] स' ददर्श तदा सीतां' राम-पत्नीम् अ-निन्दिताम् ॥३॥ [३

नि-भृतः प्र-यतः प्र-ह्वः' सोऽभि-गम्याऽभि-वाद्य च । [४

३] रामस्य वचनं सर्वम् आ-ख्यातुम् उप-चक्रमे ॥४॥ [६उ

वैदेहि कुशली रामः स-सुग्रीवः' स-लक्ष्मणः' । [७पू

४] कुशलं त्वाऽऽह' सिद्धाऽर्थो हत-शत्रुर् अमित्र-जित् ॥५॥ [८

विभीषण-सहायेन रामेण हरिभिः सह ।

५] नि-हतो रावणो देवि' लक्ष्मणेन' च धी-मता' ॥६॥ [९

प्रियम् आ-ख्याति' ते वीरो' भूयस् त्वां च सभाजये' ।

६] दिष्ट्या जीवसि' धर्म-ज्ञे जयो रामस्य सं-युगे ॥७॥ [११

दिष्ट्याऽत्र कुशलं वीरो रामस् त्वां रघु-नन्दनः । [१२पू

N] अब्रवीत् परम-प्रीतः' स-सुग्रीवः स-लक्ष्मणः ॥८॥ [N

प्राऽऽप्तो' मे वि-जयः सीते स्व-स्था भव गत-व्यथा ।

७] रावणश्' च' हतः शत्रुर् लङ्का चेयं वशी-कृता' ॥९॥ [१२उ

मया ह्य' अलब्ध-निद्रेण वृतेन' रिपु-निग्रहे' ।

८] प्रति-ज्ञेयं समुत्-तीर्णा तीर्णश् च वरुणाऽऽलयः ॥१०॥ [१३

१. रा१ ल१ ल२ व अ प्र-नास्ति ॥ २. भ-प्रविश्य च महातेजा रावणाक्री-
डमृद्धिमत् । ३. रा२-ददर्श पूजया हीनां । भ-ददर्श सृजया हीनां । ४. भ-
निष्प्रभामिव रोहिणीम् ॥ ५. रा२ फ भ-प्राह ॥ ६. रा१-सुग्रीवः सहल० ।
७. ल१-त्वा हि । ८. भ-अरिंदमः ॥ ९. भ-संख्ये । १०. ल१ व प्र रा२ फ-०णेन
च वीर्यवान् । भ-०णेनानुजेन च । ११. अतः परमधिकः पाठः—भ-पृष्ट्वा च
कुशलं वीरो रामस्त्वां रघुनन्दनः । अब्रवीत्परमप्रीतः कृतार्थेनान्तरात्मना ॥
१२. रा२ फ भ-०ख्यामि ते देवि । १३. रा२ फ भ-वर्ज—०येत् । १४. रा२ फ-
जयसि । भ-वर्द्धसि ॥ १५. रा२ फ भ-०मः प्रीतः ॥ १६. भ-लब्धो । १७. भ-
०णोऽयं । १८. भ-वशे स्थिता ॥ १९. रा२ फ भ-त्त् । २०. भ-धृता या तव
निर्जये । २१. भ-प्रतिज्ञैषा मया तीर्णा तरता भीममर्णवम् ॥

- संभ्रमश् च न कर्तव्यो वसन्त्या रावणाऽऽलये ।
 ९] विभीषण-विधेयं हि लङ्घ्यैश्वर्यं कृतं मया ॥११॥ [१४
 तद् आश्वसिहि वि-स्रब्धा स्व-गृहे परि-वर्तसे ।
 १०] अहम् अप्य अद्य सं-हृष्टस् त्वद्-दर्शन-समुत्सुकः ॥१२॥ [१५
 एवम् उक्ता समुत्-पत्य सीता शशिनिभाऽऽनना ।
 ११] प्र-हर्षेणाऽव-रुद्धेन व्या-हर्तुं न शशाक ह ॥१३॥ [१६
 १२] ततोऽब्रवीद् धरि-वरः सीताम् अ-प्रतिजल्पतीम् । [१७
 N] निवृत्त-हर्षा सहसा वाक्यम् आकार-सूचिताम् ॥१४॥ [N
 N] हर्षाद् एव समुत्था (द्-स्था) य सहसा व्रीडिताऽऽननाम् । [N
 १२उ] किं त्वं चिन्तयसे देवि किं च मां नाऽभि-भाषसे ॥१५॥ [१७उ
 एवम् उक्ता हनु-मता सीता धर्म-पथे स्थिता ।
 १३] अब्रवीत् परम-प्रीता वाष्प-गद्गदया गिरा ॥१६॥ [१८
 प्रियम् एतद् उप-श्रुत्य भर्तुर् वि-जयम् उत्-तमम् ।
 १४] प्रहर्ष-वशम् आ-पन्ना निर्-वाक्याऽहं त्वया कृता ॥१७॥ [१९
 न हि पश्यामि सदृशं चिन्तयन्ती प्लवं-गम ।
 १५] मत्प्रियाऽऽख्यानकस्येह तव प्रत्यभि-नन्दनम् ॥१८॥ [२०
 न हिरण्यं न वासांसि न रत्नानि प्लवं-गम ।
 १६] अतोऽहं हर्षम् आ-पन्ना पुनर् दैन्यम् उपाऽऽगता ॥१९॥ [२२
 न च पश्यामि तत् सौम्य पृथिव्याम् अपि किं-चन ।
 N] सदृशं यत् प्रियाऽऽख्याने तव दत्त्वा भवेत् समम् ॥२०॥ [२१
 एवम् उक्तस् तु वैदेह्या प्रत्य-उवाच प्लवं-गमः ।
 १७] प्रगृहीताऽञ्जलिर् हर्षात् सीतायाः प्र-मुखे स्थितः ॥२१॥ [२३

१. भ-वर्तत्या राक्षसालये । २. भ-इदं कृतम् ॥ ३. भ-विश्रुता । ४. भ-
 चाभ्येमि ॥ ५. भ-उक्त्वा । ६. भ-भर्तुर्विजयसंहिताम् । ७. भ-प्रहर्षेणाभिसंरब्धा
 व्याजहार न किञ्चन । ८. अ-नास्ति ॥ ९. भ-अब्रवीच्च हरिश्रेष्ठः । १०. रा. फ-
 वजं—हरिः । ११. भ-नास्ति ॥ १२. अ-नास्ति ॥ १३. रा. व प्र रा. भ-उक्त्वा ।
 १४. भ-शशिनिमानना । १५. रा. ०-प्रीत्या । १६. रा. फ-हर्षगं ।
 भ-हर्षगद्गदभाषिणी ॥ १७. भ-०यसंभवम् ॥ १८. भ-सदृशं न च पश्यामि ।
 १९. फ-नास्ति ॥ २०. भ-हिरण्यं वा सुवर्णं वा रत्नानि विविधानि च । राज्यं
 वा त्रिषु लोकेषु नैतदहंसि तान्यपि ॥ २१. भ-तु । २२. भ-वानराधिप । २३. भ-
 दातुं भवेन्मम ॥ २४. भ-कृताञ्जलिपुटो ॥

- भर्तुः प्रिय-हिते युक्ता^१ भर्तुर् विजय-काङ्क्षिणी^२ ।
 १८] भर्तुर्^३ एवं-विधं योग्यं^४ त्वम् एवाऽहस्यं^५ अ-निन्दिते^६ ॥२२॥ [२४
 न^७ चैतद् वचनं देवि^८ सार-वत् स्निग्धम्^९ एव च ।
 १९] न^{१०} रत्नैर् हेम-दानेन^{११} देव-राज्येन वा पुनः^{१२} ॥२३॥ [२५
 अर्थ-तश्च^{१३} च मया प्राऽऽप्ता देवराज्याऽऽदयो गुणाः ।
 २०] हत-शत्रु^{१४} वि-जयिनं रामं पश्यामि यत् स्थितः ॥२४॥ [२६
 अहं त्व^{१५} एकं वरं देवि त्वत्-तोऽर्हामि^{१६} प्रियं महत् । [N
 २१] तन्^{१७} मे प्रीता प्र-यच्छस्व^{१८} रामश्चाऽप्य^{१९} अनु-मंस्यते^{२०} ॥२५॥ [२२पू
 इह श्रुता मया देवि राक्षस्यो^{२१} विकृताऽऽननाः^{२२} ।
 २२] अ-सकृत् परुषैर्^{२३} वाक्यैर्^{२४} वदन्त्यो रावणाऽऽज्ञया ॥२६॥ [N
 तास् त्वं परुष-वादिन्यो दारुणास् तर्जने रताः ।
 N] वि-कृता विकृताऽऽचारा ममाऽनु-ज्ञातुम् अर्हसि ॥२७॥ [N
 शोकाऽऽर्ता त्वां परि-क्लिष्टा श्रावितं (१ता) परुषं वचः । [N
 N] हन्तुम् इच्छाम्य^{२५} अहं देवि^{२६} सर्वाः^{२७} पादतलाऽऽदिभिः^{२८} ॥२८॥ [२३उ
 N] क्लेशयन्ति यदा (१त् ता)^{२९} हि त्वाम् अशोक-वनिका-गताम्^{३०} ।
 घोरा^{३१} घोर-समाचाराः^{३२} क्रूराः क्रूरतरेक्षणाः ॥२९॥ [३३पू
 २३] इच्छामि वि-विधैर् घातैर् हन्तुम् एताः सु-दारुणाः^{३३} । [३४उ
 N] राक्षसीर्^{३४} दारुण-कथा^{३५} वरम् एतं प्र-यच्छ मे ॥३०॥ [३३उ
 मुष्टिपाणिगतलाऽऽघातैर् वि-शालैश्च^{३६} चैव बाहुभिः^{३७} । [३४पू
 २४] घोरैर् जानु-प्रहारैश्च^{३८} च नयनानां^{३९} च पीडनैः ॥३१॥
 छेदनैः कर्ण-नासानां केशानां च^{४०} प्र-पातनैः^{४१} । [३५

१. भ-रक्ते । २. भ-०यनंदिनी । ३. भ-स्निग्धं । ४. भ-वाक्यं । ५. भ-
 ०हंसि भाषितुं ॥ ६. रा२ फ भ-तवैतद् । ७. भ-सौम्यं सादरं हितम् । ८. रा२-
 रत्नौघवरदा० । भ-रत्नौघपरिदा० । ९. रा१ ल१ ल२ व अ प्र-चापरम् । भ-वा
 समम् ॥ १०. रा१ ल१ ल२ व अ प्र-तथैते । ११. अतः परमधिकः पाठः—भ-
 सीता ह्यसि नृणां देवि सर्वलोकेष्वरुंधती ॥ १२. भ-त्वत्तो याचे ।
 १३. भ-तं । १४. भ-०च्छ त्वं । १५. भ-०नुमन्यते ॥ १६. रा१ ल१ ल२ व अ
 प्र-नास्ति । १७. भ-नास्ति । १८. भ-०षं वाक्यं ॥ १९. भ-नास्ति ॥ २०. रा१
 ल१ ल२ व-भूयः पादतलैरिव । अ प्र-भूयः पादतलैरिह ॥ २१. भ-अथेमा
 राक्षसीघोराः ॥ २२. भ-कुरूपिणीः । २३. भ-वर्ज—राक्षस्यो । २४. भ-मानुषा-
 हारा ॥ २५. भ-विकृतैश्चापि शोभनैः । २६. फ-वदनानां ॥ २७. भ-अवलुंचनैः ।

- २५] भृशं शुष्क-नदीनां च तारणैर्^१ लंघनैस् तथा ॥३२॥ [३६ पू
एवं-प्रकारैर् बहुभिः सम्प्र-हारैर्^२ यशस्विनि ।
२६] योजयेयम् अन-अर्थेन यामिस् त्वं तर्जिता पुरा ॥३३॥ [३७
इत्य् उक्ता सा हनु-मता देवी^३ कृपण-वत्सला ।
२७] हनू-मन्तम् उवाचेदं चिन्तयित्वा वि-मृश्य च ॥३४॥ [३८
राज-संश्रय-वश्यानां प्रेष्यतां चाऽपि कुर्वताम् ।
२८] दूतानां चाऽऽप्त-वाक्यानां नाऽत्र दोषः प्र-कल्प्यते ॥३५॥ [३९
भाग्य-वैषम्य-दोषेण पुरस्-ताद् दुष्-कृतेन च ।
२९] मयैतत् प्राक् कृतं सर्वं स्व-कृतं ह्य उप-भुज्यते ॥३६॥ [४०
नै(१मै)वं भव(१मै)वं महा-बाहो दैवस्यैषा परा गतिः ।^४
अ-नाथानां नि-युक्तानां भर्तुः कार्येषु वानर ।^५
N] ईदृग्-विधो वि-धेयानां न क्रोधो धर्म-दर्शिनाम् ॥३७॥ [N
प्राऽऽप्तव्येयं दशाऽवश्यं पूर्व-देह-कृता मया ।^६
३०] दासीनां रावणस्याऽहं यद् एका^७ वशम् आ-गता^८ ॥३८॥ [४१
आ-ज्ञप्ता रावणेनेमा राक्षस्यस् तर्जयन्ति माम् ।
३१] हते तस्मिन् इमा हन्याः कथं वै मारुताऽऽत्मज ॥३९॥ [४२
इमौ ब्रह्म-समाजे^९ तु पुराणे धर्म-संहितौ ।
३२] ऋषि-गीतौ^{१०} शुभौ श्लोकौ तौ^{११} नि-बोधं प्लवं-गम् ॥४०॥ [४३
न^{१२} परः^{१३} पापम् आ-दत्ते परेषां पाप-कर्मणाम् ।^{१४}
३३] समये^{१५} रक्षितव्याश् च^{१६} सन्तश् चारित्र-लक्षणाः ॥४१॥ [४४

१. भ-कर्षणैर् ॥ २. भ-विप्रकारैर् । ३. भ-निहत्य गंतुमिच्छामि तवेमाः
कृतविप्रियाः ॥ ४. भ-एवमुक्ता । ५. भ-वैदेही जनकात्मजा । ६. भ-प्रत्युवाच
हनूमन्तं चिन्तयित्वा प्रहस्य च ॥ ७. रा२ फ-प्रेषणं चा० । भ-वर्तनीनां पराज्ञया ।
८. भ-नास्ति ॥ ९. भ-प्राप्तमेतन्मया ॥ १०. भ-नास्ति । ११. रा२ फ-विधेयानां
च दासानां न क्रुद्धो धर्मदर्शिवान् । भ-विधेयानां च दासीनां न क्रुद्धयः पवनात्मज ॥
१२. भ-प्राप्तव्यो वा दशायोगो मयाऽयमभिनिश्चितः । १३. भ-मर्षयामि सुदुर्वचः ॥
१४. भ-हते तस्मिन् कुर्वन्ति जडांधवधिरा इव ॥ १५. ल१ ल२ व अ प्र-० सकाशे ।
रा२ फ भ-व्याघ्रसकाशे । १६. भ-ऋक्षेण गीतो यः श्लोकस्तं ॥ १७. भ-नापरः ।
१८. भ-पापकारिणाम् । १९. अतः परमधिकः पाठः—भ-वर्ज—कुर्वतामपि
पापानि नैव कार्यमशोभनम् । २०. भ-० यो रक्षितव्यस्तु । २१. रा२-अत आरभ्य
४३-श्लोकं यावन्नास्ति ॥

पापानाम् वाऽशुभानां वा वधाऽर्हणाम् अथाऽपि वा ।

३४] कार्यं कारुण्यम् आर्येण कश्चिन् नैवाऽप-राध्यति ॥४२॥ [४५

लोके हिंसा-विहाराणां पापानां पाप-कर्मणाम् ।

३५] कुर्वताम् अपि पापानि नैवं कार्यम् अ-शोभनम् ॥४३॥ [४६

एवम् उक्तस् तु हनु-मान् सीतया वाक्य-कोविदः ।

३६] प्रत्य-उवाच ततः सीतां राम-पत्नीं यशस्विनीम् ॥४४॥ [४७

युक्तां रामस्य भवतीं धर्म-पत्नीं यशस्विनीं ।

३७] प्रति-संदिश माम् आर्ये गमिष्ये यत्र राघवः ॥४५॥ [४८

एवम् उक्ता हनु-मता वैदेही जनकाऽऽत्मजा ।

३८] अब्रवीद् द्रष्टुम् इच्छामि भर्तारं भर्तृ-वत्सलं ॥४६॥ [४९

तस्यासु तद् वचनं श्रुत्वा हनू-मान् प्लवगर्षभः ।

३९] हर्षयन् मैथिलीं वाक्यम् उवाचेदं महा-यशः ॥४७॥ [५०

पूर्ण-चन्द्र-मुखं रामं द्रक्ष्यस्य आर्ये स-लक्ष्मणम् ।

४०] स्थिर-मित्रं हताऽमित्रं शचीऽवेन्द्रं सुरेश्वरम् ॥४८॥ [५१

ताम् एवम् उक्त्वा भ्राजन्तीं सीतां स्फीताम् इव श्रियम् ।

४१] आ-जगाम महा-तेजां हनू-मान् यत्र राघवः ॥४९॥ [५२

हरि-वर-सचिवस् ततो हनू-मान्

प्रति-वचनं जनकेश्वराऽऽत्मजायाः ।

कथितम् अकथयद् यथा-क्रमेण

N]

नर-पतये प्रणि-पत्य राघवाय ॥५०॥ [५३

इत्यार्षे रामायणे युद्ध-काण्डे सीता-प्रमोदो नाम

चतुर्नवतितमः सर्गः ॥ ९४ ॥

१. अ-अत आरभ्य ४३-श्लोकस्य तृतीयपादं यावन्नास्ति । भ-परिज्ञाय प्लवंगम् ।
२. प्र-०र्येण कश्चिद्वै नापराध्यति । भ-कार्यकारणकर्तृत्वे न कश्चिदपराध्यति ॥ ३. भ-
रक्षसां कामरूपिणां । ४. भ-प्रतिकुर्वन्न शोभते ॥ ५. भ-युक्तं । ६. रा२ फ-वर्ज-
०पत्नी यशस्विनः । भ-महिषी सीता प्रोवाच यद्वचः । ७. भ-देवि ॥ ८. रा२ फ-
०त्सलम् । भ-वानरर्षभ ॥ ९. रा२ फ भ-हनू । १०. भ-वानरोत्तमः ।
११. भ-प्रहर्षान्मै० । १२. भ-इदमाह स मारुतिः ॥ १३. भ-०न्द्रनिभं ॥
१४. भ-श्रियमिवापरां । १५. भ-महाभागो । १६. रा१-०वौ ॥ १७. रा२ फ भ-
त्रिदशवरप्रतिमाय ॥ १८. प्र भ-लंकाकाण्डे । रा२ फ-आभ्युदयिके ॥

[वं-६६]= [पञ्चनवतितमः सर्गः] =[दा-११७]

- तम् उवाच महा-प्राज्ञं^१ सोऽभि-चाद्यं^२ पुन-गमः ।
 १] रामं वचनम् अ-क्षुद्रं^३ वरं सर्व-धनुष्मताम् ॥१॥ [१
 यन्-निमित्तोऽयम्^४ आ-रम्भः^५ कर्मणां यः^६ फलोदयः ।
 २] तां सार्धं^७ शोक-सन्तप्तां द्रष्टुम् अर्हसि मैथिलीम् ॥२॥ [२
 सा हि शोक-समाविष्टा वाष्प-पर्याकुलेक्षणा ।
 ३] मैथिली वि-जयं श्रुत्वा त्वां द्रष्टुम् अभि-कांक्षति ॥३॥ [३
 माम् उवाचाऽथ वैदेही त्वद्-दर्शन-समुत्सुका ।
 N] द्रष्टुम् इच्छामि भर्तारम् इति पर्याकुलेक्षणा ॥४॥ [४
 एवम् उक्तो हनु-मता रामो धर्म-भृतां वरः ।
 ४] अगच्छत्^८ सहसा ध्यानम् ईषद्-वाष्प-परिप्लुतः ॥५॥ [५
 स दीर्घम् उष्णं नि-श्चस्य जगतीम् अव-लोकयन् ।^९
 ५] अ-काम इव तत् कर्तुम् इत्य् उवाचाऽञ्जना-सुतम् ॥६॥ [६
 N] गच्छ^{१०} गत्वा^{११} पुनर् लङ्कां पुरीं ब्रूहि वि-भीषणम् । [N
 निवृत्त-शौचः पश्येथाः सीताम् आ-दाय माम् इति ॥७॥
 ६] द्रष्टुम् इच्छामि वैदेहीं प्रकृति-स्थाम्^{१२} अ-निन्दिताम् ॥ [७

१. रा२ फ भ-० जमभि० । २. भ-अर्थज्ञो ॥ ३. भ-० तं समारंभः ।
 ४. भ-च । ५. भ-देवीं ॥ ६. प्र-नास्ति । ७. रा१-नास्ति ॥ ८. फ-नास्ति ।
 ९. फ-नास्ति । भ-पूर्वस्मात्प्रत्ययाच्चाहमुक्तो विश्वस्तथा तथा ॥ १०. रा१ ल१ ल२
 व अ प्र फ भ-आग० ॥ ११. अतः परं ३६-शश्लोकं यावत् संक्षिप्तः पाठः—
 भ-उवाच मेघसंकाशं राक्षसेन्द्रं विभीषणम् । मम सीतां शिरःस्नातामुपस्थापय
 मैथिलीम् । दिव्यांगरागां वैदेहीं दिव्याभरणभूषिताम् ॥ एवमुक्तस्तु रामेण त्वरमाणो
 विभीषणः । प्रविश्यांतःपुरं सीतां प्राञ्जलिः प्रत्युवाच ताम् ॥ शिरःस्नाता तु वैदेही
 दिव्याभरणभूषिता । यानमारोह भद्रं ते भर्ता त्वां द्रष्टुमिच्छति ॥ एवमुक्त्वा तु
 वैदेही प्रत्युवाच विभीषणम् । अस्नाता द्रष्टुमिच्छामि भर्तारं राक्षसाधिप ॥ तस्यास्त-
 द्रचनं श्रुत्वा प्रत्युवाच विभीषणः । यथाह भर्ता राजा च तथा त्वं कर्तुमर्हसि ॥
 तस्य तद्रचनं श्रुत्वा मैथिली पतिदेवता । भर्तृभक्तिपरा साध्वी तथेति प्रत्युवाच ह ॥
 ततः सीतां शिरःस्नातां युवतिभिरलंकृताम् । महार्हाभरणोपेतां महार्हांबरधारिणीम् ॥
 आरोप्य शिविकां दिव्यां पराङ्ग्यास्तरणावृताम् । राक्षसैर्बहुभिर्युक्त आजगाम
 विभीषणः ॥ १२. प्र रा२ फ-० नीसुतं ॥ १३. रा२ फ-गच्छस्वाशु । १४. प्र-
 'प्रकृति०' इत्यत आरभ्य 'तथाकृता' इत्यन्तं नास्ति । फ-अलंकृताम् ॥

- प्रतिकर्म-समायुक्तां^१ वासोभिर् भूषणैस् तथा ॥८॥
 निर्-यात्यतां^२ च वैदेही^३ तथा-रूपा^४ तथा-कृता^५ ।
 N] पुरस्-कृत्य स्वयं^६ चैनां भवान् निर्-यातुम् अर्हति ॥९॥ [N
 इत्य् उक्त्वा स^७ हनू-मन्तं प्र-स्थाप्य च पुरीं प्रति ।
 N] गिरेः सु-वेलस्य तदा^८ न्य-अवसच् छिखरे ततः^९ ॥१०॥ [N
 सान्त्वयन् वानरान् सर्वान् कुलगोत्राऽवधान-तः^{१०} ।
 N] ऋक्षांश् च^{११} सु-महाकायान् गो-लाङ्गूलांश् च सर्व-शः ॥११॥ [N
 अथाऽऽगत्य महा-तेजा हनू-मान् मारुताऽऽत्मजः ।
 N] वि-भीषणाय च तदा राम-वाक्यं न्य-अवेदयत् ॥१२॥ [N
 ७५] कृत-शौचस् ततो धी-मांस् त्वरमाणो वि-भीषणः । [८५
 N] कृतवौर्ध्वदैहिकं भ्रातुः^{१२} कृत-कृत्यः सुहृद्-वृतः^{१३} ॥१३॥ [N
 N] श्रुत्वा हनु-मतो वाक्यं सीता निर्-यात्यताम् इति । [N
 ७७] भ्रातुर् अन्तःपुराऽध्यक्षान् विन्ध्याऽऽदीन् स तथाऽब्रवीत्^{१४} ॥१४॥ [८७
 विनयाऽवनता भूत्वा शिरसाऽभि-प्रणम्य च ।
 N] आऽज्ञापयत वैदेहीम् अभि-वाद्य^{१५} प्र-साद्य^{१६} च ॥१५॥ [९
 द्रष्टुम् इच्छति भर्ता त्वां रामो धर्म-भृतां वरः ।
 ८] स्नाताम् अलं-कृतां चैव^{१७} सं-युतां प्रति-कर्मणा ॥१६॥ [१०
 इत्य् उक्तास् ते तथा^{१८} चक्रुः स्य-अध्यक्षा विनयाऽन्विताः^{१९} ।
 N] सा तद् भर्तु-वचः^{२०} श्रुत्वा बभूव व्रीडिताऽऽनना ॥१७॥ [N
 अचिन्तयच्^{२१} च^{२२} वैदेही किं नु राजा चिकीर्षति ।
 N] यन् माम् अलं-कृतां देवो द्रष्टुम् इच्छति राघवः ॥१८॥ [११
 प्रति-कर्म कथं^{२३} कुर्यां विना^{२४} तेन महाऽऽत्मना^{२५} ।

१. रा१ फ-०क्ता । २. ल१ ल२ व अ प्र रा२-०हीं । ३. रा१ ल१ ल२ व अ प्र रा२-०पां तथाकृताम् । ४. रा२ फ-यथा । ५. रा१ फ-भयान् ॥ ६. रा२ फ-वर्ज-च । ७. रा२ फ-ततो । ८. रा२ फ-तदा ॥ ९. रा२ फ-वानरान्सांत्वयित्वा च । १०. रा१ ल१ ल२ व अ प्र-०त्रपदानुगः । रा२-०त्रपधा० । ११. रा२ फ-चैव म० ॥ १२. रा२-वर्ज-नास्ति ॥ १३. ल१ ल२ व प्र-ज्ञातः ॥ १४. ल१ ल२ व प्र-०द्वचः ॥ १५. रा१ अ फ-तदाब्र० ॥ १६. रा१-शिरसाभि-प्रणम्य ॥ १७. रा२ फ-एवं ॥ १८. रा२ फ-वर्ज-तदा । १९. फ-विनताननाः । २०. फ-भर्तुवचः ॥ २१. रा२ फ-वर्ज-सा चिन्तयित्वा ॥ २२. फ-तथा । २३. रा२-शुभं वा यदि बाधुभम् ।

- यथैतद् वचनं घोरं नि-स्तीर्णम्^१ अ-शुभं मया ।
 N] दुःखेन सहिताम् एव किम् अलं-कर्तुम् अर्हति ॥१९॥ [N
 किं तु भर्तृ-वचः^२ कार्यं शुभं वा यदि वाऽशुभम् ।
 N] तथेति^३ वचनं रूढं^४ हृदये मे निर्-अन्तरम् ॥२०॥ [N
 N] इति निश्-चित्य वैदेही स्र्य-अध्यक्षांस् तान् उवाच ह ।
 १०उ] यद् आ-ज्ञापयति स्वामी तत् कार्यम् अ-विशङ्कया ॥२१॥ [N
 स्र्य-अध्यक्षास् ते^५ ततः सर्वे समा-वेद्य वि-भीषणे ।
 N] विभीषणाऽऽज्ञया तस्यास् तद् उक्तम् उप-कल्पितम् ॥२२॥ [N
 भूषणान्य अथ वस्त्राणि यद् अन्यद् अपि ते यथा ।
 N] स्त्रियश् च कुल-वृद्धाश् च प्रति-कर्मणि^६ नि-ष्ठिताः ॥२३॥ [N
 ततः सीता^७ शिरः-स्नाता सं-युक्ता^८ प्रति-कर्मणा ।
 १२] तां^९ महाऽऽभरणोपेतां^{१०} भर्तृ-दर्शन-लालसा ॥२४॥ [१४
 मणि-काञ्चन-चित्राऽङ्गीं सम्-अन्ताद् वस्त्र-संयुताम् ।
 N] शिविकाम्^{११} उद्यमाना(ः)नां^{१२} सा राक्षसैर् वहनोचितैः ॥२५॥ [N
 वि-भीषणस्य वचनात् सीता सुरसुतोपमा ।
 N] आ-रुरोह सु-संवीता गमने धृत-मानसा ॥२६॥ [N
 वृद्धाऽमात्यैः परि-वृतो विनीताऽऽत्मा वि-भीषणः ।
 १३] आ-रोप्य शिविकां सीताम् अगमद् यत्र राघवः ॥२७॥ [१५
 ततो वानर-मुख्यास् ते कौतूहल-समन्विताः ।
 १४] वैदेहीं द्रष्टुम् इच्छन्तस् तस्थुः शतसहस्र-शः ॥२८॥ [N
 विदितं ह्य् अभवत् तेषां राम-शासन-चोदनात्^{१३} ।
 N] सीताऽभ्यागमनं तत्र पुनर्-जन्म-समं तदा ॥२९॥ [N
 ये चाऽन्ये व्य्-आर्तिकास्^{१४} तत्र सम्प्राऽऽप्तास् तद्-दिदृक्षवः^{१५} ।
 N] तेषाम् अप्य् अभवत् सर्वं रामस्य न भयं तदा ॥३०॥ [N

१. अ-विस्ती० । २. रा२ फ-नास्ति ॥ ३. फ-भर्तुर्वचः । ४. रा२-कुर्याम् ।
 ५. रा२ फ-ममेति । ६. रा१ ल१ ल२ ब अ-रूढे ॥ ७. रा१-तु । ८. रा२ फ-चाथ
 ततस्ते समकल्पयन् ॥ ९. रा१ ल१ फ-०माणि ॥ १०. रा२ फ-वर्ज-सीतां शिरः-
 स्नातां संयुक्तां । ११. रा२ फ-महाहर्भरणोपेता ॥ १२. ल१ ल२ ब प्र-०कां चोद्य ॥
 १३. रा२ फ-०ननोद० ॥ १४. रा२ फ-वर्ज-वादिकास् । १५. रा -
 तु दि० ॥

निर-यास्यत्य् अद्य वैदेहीं रामो' राक्षस-वेश्मनः' ।^१

[N] चिरोषितां प्रियां भार्याम् इति तेऽन्योऽन्यम् अनुवन् ॥३१॥ [N]

अलं-कृतायाः सीताया भूषितायाश् च दर्शने ।

[N] को हेतुः किम् अभि-प्रेतम् इति चैव वि-शङ्किताः ॥३२॥ [N]

तेषाम् एवम् अभि-प्रायम् वि-ज्ञाय रघु-नन्दनः ।

[N] सुवेल-शिखरात् तस्माद् अव-तीर्य स्थितोऽभवत् ॥३३॥ [N]

तं वानर-सहस्राणि प्रयुतान्य् अर्बुदानि च ।

[N] परि-वर्तुर् महाऽऽत्मानं राघवं लक्ष्मणं तथा' ॥३४॥ [N]

१७५] ततो वि-भीषणो धी-मान् अमात्य-गण-संवृतः ।

[N] अनु-यातश्च' पादातैः' सु-वेशः शुचिर् आत्म-वान् ॥३५॥ [N]

[N] शिविकां तां पुरस्-कृत्य रामम् एवाऽभ्य-अगच्छत् ।

१७७] कथं-चिद् इव सं-मर्दाद् वीराणां द्रुमुम् इच्छताम् ॥३६॥ [N]

सोऽभि-गम्य महाऽऽत्मानं प्राऽऽप्त-ध्यानम्' अनु-उत्तमम् ।

१८] प्र-णतश् च प्र-हृष्टश् च प्राऽऽप्तां सीतां न्य-अवेदयत् ॥३७॥ [१६]

ताम् आ-गताम् उप-श्रुत्य' रक्षो-गृह-चिरोषिताम् ।

१९] रोषो हर्षश् च दैन्यं च राघवं वै' समाऽऽविशत् ॥३८॥ [१७]

ततो' युग्य-गतां' सीतां' सु-विमर्शं' वि-चारयन् ।

२०] वि-भीषणम् इदं वाक्यं वि-मना' राघवोऽब्रवीत् ॥३९॥ [१८]

राक्षसाऽधिपते सौम्य नित्यं मद-विजये रत ।

२१] वैदेही सन्नि-कर्षं मे' शीघ्रं' समुप-गच्छतु' ॥४०॥ [१९]

तस्य' तद् वचनं श्रुत्वा' राघवस्य वि-भीषणः ।

२२] तूर्णम् उत्-सारणं तत्र' कारयामास धर्म-वित्' ॥४१॥ [२०]

१. ल१ ल२ व प्र-०श्मनि । रा२ फ-सीतेत्युत्सुकतां गताः । २. अतः परमधिकः पाठः—रा२-किं नु वक्ष्यति वैदेहीं रामो राक्षसवेश्मनि । ३. रा२ फ-तदा ॥ ४. रा१ ल१ ल२ व अ प्र-पदातिभिः ॥ ५. रा२ फ-नास्ति ॥ ६. भ-जितारिं ध्यानमागतम् । ७. प्र-नास्ति ॥ ८. रा२ फ-नास्ति तामुपश्रुत्याथ । भ-तामागतां प्रतिश्रुत्य । ९. रा२ फ-समुपाविशत् । १०. भ-हर्षो दैन्यं च शोकश्च त्रयो राममथाविशन् ॥ ११. रा२-ततो यानगतां । भ-कृत्वा पार्श्वगतां । १२. भ-दृष्टिं सविमर्शं । १३. भ-प्रहृष्टो ॥ १४. ल१ ल२ व अ प्र-तु । १५. रा२ फ-क्षिप्रं । १६. भ-समनुतिष्ठतु । १७. अत आरभ्य रा१-सर्गान्तं यावन्नास्ति ॥ १८. भ-श्रुत्वा तु वचनं राजा । १९. भ-यत्नात्कारयामास सर्वतः ॥

- कञ्चुकोष्णीषिणस् तत्र वेत्र-कर्कर-पाणयः ।
 २३] उत्-सारयन्तस् तान् योधान् सम-अन्तात् परि-बभ्रमुः ॥४२॥ [२१
 ऋक्षाणां वानराणां च राक्षसानां समन्त-तः ।
 २४] वृन्दान्य् उत्-सार्यमाणानि दूरम् उत्-सृजुस् ततः ॥४३॥ [२२
 तेषाम् उत्-सार्यमाणानां निःस्वनः सु-महान् अभूत् ।
 २५] वायुना वर्तमानानां सागराणाम् इव स्वनः ॥४४॥ [२३
 उत्-सार्यमाणांस् तान् दृष्ट्वा जनान् संजात-सम्भ्रमान् ।
 २६] दाक्षिण्याच् चाऽनु-रागाच् वारयामास राघवः ॥४५॥ [२४
 वानरांश् चाऽपि तान् दृष्ट्वा कौतूहल-समन्वितान् ।
 N] प्रत्य्-अपेधत रामोऽपि ज्ञात्वा तेषां मनो-गतम् ॥४६॥ [N
 कथं-रूपा तु वैदेही स्त्री-रत्नं कीदृशं तु तत् ।
 १५] तस्या वानर-लोकोऽयं कृते सं-शयम् आ-गतः ॥४७॥ [N
 यस्या हेतोर् हतो राजा रावणो राक्षसाऽधिपः ।
 १६] सेतुश् च योजन-शतं जले बद्धो महोदधेः ॥४८॥ [N
 १७] इति तेषां मनो ज्ञात्वा वचनं वदताम् अपि ।
 N] प्रेषयामास वैदेही प्र-काशम् उप-यात्वं इति ॥४९॥ [N
 सं-रब्धश् चाऽब्रवीद् रामश् चक्षुषा निर्-दहन् इव ।
 २७] वि-भीषणं महा-प्राज्ञं सोपालम्भम् इदं वचः ॥५०॥ [२५
 किम्-अर्थं माम् अन्-आदृत्य क्लेश्यतेऽयं महा-जनः ।
 २८] नि-वर्तयैषाम् उद्-वेगं जनोऽयं स्व-जनो मम ॥५१॥ [२६

१. ल१ ल२-काञ्चु० । २. भ-वेत्रझझरपा० । ३. ल१ ल२ व अ प्र-
 सर्वास्तान्परि० । रा२-०तात्परिचक्रमुः । भ-सहसा समन्तात्परिचक्रमुः ॥ ४. रा२
 फ-०नांच सर्वशः । ५. भ-वानराणामथर्क्षाणां राक्षसानां च सर्वतः । ६. भ-सखुर्दू-
 रतरं ॥ ७. भ-हरीणां रूपमाबभौ ॥ ८. रा१ ल१ ल२ व अ प्र-नास्ति । भ-वायुना
 धूयमानस्य सागरस्येव पर्वसु । अतः परमधिकश्च पाठः—पद्मगर्भनिभास्ते वै
 बालाऽर्कसदृशाननाः । एकांतमाश्रिता रेजुस्तडाग इव सर्वतः ॥ ९. भ-
 समन्ताज्जातसं० । १०. रा२ फ भ-वर्ज—नास्ति । ११. भ-तदमर्षांच् ॥ १२. भ-
 अत आरभ्य ४९-श्लोकं यावन्नास्ति ॥ १३. ल१ ल२ व प्र फ-तस्या । १४. अ
 प्र-मत्तं । १५. रा२-नास्ति ॥ १६. भ-प्रद० ॥ १७. भ-त्वयायं क्लिश्यते जनः ।
 १८. भ-उद्देगं मा कृथा ह्येषां । १९. अतः परमधिकः पाठः—भ-विभी-
 षणस्तथा श्रुत्वा व्यथितात्मा तथाकरोत् । विवृतां शिबिकां कृत्वा ततो
 राघवमन्वयात् ॥

- सीता त्व् अन्तर्-गतं रोषं तदा^१ विप्र-कृता सती ।
 २९] धारयामास दुर-धर्षा^२ भर्तृ-वाक्य-समाहिता^३ ॥५२॥ [N
 ततो राघवम् आ-लोक्य व्रीडिता^४ जनकाऽऽत्मजा^५ ।
 ३०] हर्षम् अन्तर्-गतं रोषान्^६ नि-जग्राह वराऽऽनना ॥५३॥ [N
 ततः स्वरेण महता महामेधौघनादिना ।
 ३१] उवाच राघवो धी-मान् वि-भीषणम् इदं वचः ॥५४॥ [N
 पुत्र-पक्षे प्र-जा राज्ञां^७ तवाऽपि विदितं ध्रुवम् ।
 ३२] पश्यन्तु मातरं तस्माद् इमे^८ कौतूहलाऽन्विताः ॥५५॥ [N
 न गृहाणि न वस्त्राणि न प्र-काशो न सत्-क्रिया ।
 ३३] न चाऽन्यो राज-सत्कारः^९ शीलम् आ-वरणं^{१०} स्त्रियः^{११} ॥५६॥ [२७
 व्य-असनेषु न^{१२} युद्धेषु न कुच्छेषु^{१३} स्वयं-वरे ।
 ३४] न क्रतौ वा विवाहे वा दर्शनं^{१४} दुष्यति स्त्रियः ॥५७॥ [२८
 सैषा युद्ध-गता चैव कुच्छे महति च स्थिता ।
 ३५] दर्शने नाऽस्ति दोषोऽस्या मत्-समीपे विशेष-तः ॥५८॥ [२९
 वि-सृज्य शिविकां तस्माद् पद्भ्याम् एवोप-सर्पतु^{१५} ।
 ३६] समीपे मम वैदेहीं पश्यन्त्वा एतां^{१६} वनौकसः ॥५९॥ [३०
 एवम् उक्तस् तु रामेण स-विमर्शो^{१७} वि-भीषणः ।
 ३७] रामस्योपाऽनयत् सीतां सन्नि-कर्षं^{१८} विनीत-वत् ॥६०॥ [३२
 तच् छ्रुत्वा राघव-वचः सीतां तत्र वनौकसः ।
 ३८] विभीषण-प्रभृतयः^{१९} सर्वाः प्र-कृतयस् तथा ॥६१॥ [N
 वीऽऽक्षांचक्रुस् तदाऽन्योऽन्यं किं नु रामः करिष्यति ।
 ३९] दृश्यतेऽन्तर-हितो ह्य् अस्य क्रोधो दृष्ट्या वि-भाव्यते^{२०} ॥६२॥ [N
 इत्थं^{२१} वि-शङ्किताः^{२२} सर्वे दृष्ट्वा रामस्य चेष्टितम् ।
 ४०] अपूर्वाऽऽकार-सन्त्रस्ताः सहसैव^{२३} वि-सर्जने ॥६३॥ [N

१. भ-तथा । २. भ-दुर्वारं । ३. ल१-०क्यं स० ॥ ४. भ-विवृता जन-
 लज्जया । ५. रा२ फ-क्रोधान् । भ-कृत्वा ॥ ६. रा२ भ-राजस् । ७. भ-इमां ॥
 ८. ल१-०संस्कारः ॥ ९. भ-वर्ज—आभरणं । १०. भ-स्त्रियाः ॥ ११. भ-विवाहेषु
 कन्यानां च । १२. भ-क्रतौ च संयुगे स्त्रीणां दर्शनं सार्वलौकिकम् ॥ १३. भ-एव
 समानय । १४. रा२ फ-एते । भ-एनां ॥ १५. ल१ ल२ ब अ प्र-वर्ज—स विमृश्य ।
 १६. भ-समीपं स ॥ १७. रा२ फ भ-०णपुरोगाश्च ॥ १८. रा२ फ भ-विभावितः ॥
 १९. भ-इति ते विव्यथुः । २०. रा२ फ-०सैव विरेमिरे । भ-जातशंकास्तदाभवत् ॥

- लक्ष्मणोऽपि स-सुग्रीवस ते च सर्वे प्लवं-गमाः ।
 ४१] आसन् सु-ग्रीडितास् तत्र मृत-कल्पास् त्व अचिन्तयन् ॥६४॥ [३३
 कलत्र-निरपेक्षैश् च चेष्टितैर् अस्य दारुणैः ।
 ४२] अ-प्रीतिम् इव सीतायास् तर्कयन्ति स्म राघवे ॥६५॥ [३४
 लज्जया त्व अथ लीयन्ती स्वेषु गात्रेषु जानकी ।
 ४३] वि-भीषणेनाऽनु-गता भर्तारं साऽभ्य-अवर्तत ॥६६॥ [३५
 ४४पू] ते तां ददृशुर् आ-यान्तीं श्रियं देह-वतीम् इव ।
 सीतां दृष्ट्वा वराऽऽरोहां सर्वे वानर-पुङ्गवाः ।
 ४५] वि-स्मयं परमं जग्मुस् तस्या रूप-श्रियौजसा ॥६७॥ [N
 सा वस्त्र-संवीत-मुखी लज्जया जन-संसदि ।
 ४६] तस्थान् आ-साद्य भर्तारं श्रीर् विष्णुम् इव रूपिणी ॥६८॥ [३६
 N] अस्तु-सम्पूर्ण-वदना सा सीता जनकाऽऽत्मजा ।
 ५२उ] रुरोदाऽऽसाद्य भर्तारं हाऽऽर्य-पुत्रेति जल्पती ॥६९॥ [N
 वि-स्मयाच्च च प्र-हर्षाच्च च स्नेहाच्च च पति-देवता ।
 N] उद्वीऽऽक्षन्ती मुखं भर्तुः सौम्यं सौम्यतराऽऽनना ॥७०॥ [३७
 ४७पू] राघवश् चाऽपि तां दृष्ट्वा दिव्य-रूप-वपुर्-धराम् ।
 विवर्ण-वदनो रामः क्रोध-स्नेह-विमध्य-गः ।
 ४८] बभूवाऽधिक-ताम्राऽक्षो बाष्प-निग्रह-तापितः ॥७१॥ [N
 ताम् अग्र-तः स्थितां देवीं ग्रीडोपहत-चेतनाम् ।
 ४९] बहु-चिन्तां सु-दुःखाऽऽर्ता चिन्तयन्तीम् अनाथ-वत् ॥७२॥ [N

१. भ-०णस्तु । २. भ-स च तारासुतोंगदः । ३. भ-च ग्रीडिताः सर्वे ।
 ४. भ-०श्च चिन्तया ॥ ५. ल१ ब अ प्र-०तं । ६. ल१ ल२ ब अ प्र-राघवं । भ-मेनिरे
 तां परित्यक्तामपविद्धामिव स्रजं ॥ ७. भ-विलयं यांतीं स्वेष्टवंगेषु च मैथिली ।
 ८. प्र-०ता भर्तारमभिवर्तते । भ-तां सामान्यामिव योषितं ॥ ९. अतः परमधिकः
 पाठः—भ-देवतामिव लंकायाः प्रभां वैवस्वतीमिव । १०. रा२ फ-तां च दृष्ट्वा
 व० । भ-दृष्ट्वा ते हरयः सर्वे सीतां परमया श्रिया ॥ ११. रा१ ल१ ब अ-रूपौजसो
 श्रिया ॥ १२. भ-बाष्पसंरुद्धमुखी । १३. प्र-नास्ति । १४. भ-नास्ति । १५. भ-
 वर्ज—सा भृशम् ॥ १६. भ-परिदेविता । १७. रा२-उद्वीक्षन्ती । १८. भ-नास्ति ॥
 १९. भ-सीतां दिव्यवपुर्धरां । २०. अतः परमधिकः पाठः—रा२ फ भ-जातशंकेन
 मनसा बाष्पेण रुद्धलोचनः । २१. भ-स्नेहक्रोधार्धम० । २२. भ-०निग्रहणे रतः ॥
 २३. ल१ ल२ ब प्र-क्रोधोप० । २४. भ-समालोक्य ॥

- राक्षसाऽपहृतां^१ बालां बलात् संरोध-कर्षिताम् ।
 ५०] कथं-चिद् एव जीवन्तीं मृत्यु-लोकाद्^२ इवाऽऽगताम् ॥७३॥ [N
 प्र-मथ्याऽप-हृतां^३ शून्याद् आ-श्रमात् पाप-चेतसा ।
 ५१] अ-पापां निर्-अवद्याऽङ्गीं नाऽभ्य-अभाषत राघवः^४ ॥७४॥ [N
 ५२] इति^५ तां बाष्प-रुद्धाऽक्षीम् उपप्रैक्षत्^६ राघवः^७ ।
 N] बाष्प-व्याकुल-ताम्राऽक्षो मध्ये तेषां महाऽऽत्मनाम् ॥७५॥ [N
 तस्या विलपितं श्रुत्वा सर्वे ते हरि-यूथपाः ।
 ५३] रुरुदुर् जात-सन्तापाः शोक-व्याकुल-चेतसः^८ ॥७६॥ [N
 मुखं वस्त्रेण सं-च्छाद्य सौमित्रिर् जात-सम्भ्रमः^९ ।
 ५४] बाष्प-निग्रहणे यत्नम् अकरोद् धैर्यम्^{१०} आ-स्थितः ॥७७॥ [N
 ततः सीता वराऽऽरोहा भर्तुर्^{११} वैकारिकं महत् ।
 ५५] व्रीडाम् उत्-सृज्य तं(१तद्)दृष्ट्वा तस्थौ तस्य^{१२} तदाऽग्र-तः ॥७८॥ [N
 शोकम् उत्-सृज्य वैदेही सत्त्वम् आ-लम्ब्य^{१३} भामिनी ।
 ५६] प्र-गृह्य^{१४} मनसा भाव^{१५} वि-शुद्धेनाऽन्तर्-आत्मना ॥७९॥ [N
 वि-स्मयाच्च प्र-हर्षाच्च भयात्^{१६} स्नेहात् तथा स्थिता^{१७} ।
 ५७] बहु-रूपं^{१८} चे^{१९} ददृशे भर्तुर् वक्त्रम्^{२०} अ-निन्दिता^{२१} ॥८०॥ [N
 आऽविशद् अन्-उपमं मनः-क्लमं सा
 तद् अभिसम्-ईक्ष्य पुनः प्रियस्य वक्त्रम् ।
 व्रीडितकुपितविस्मिताऽऽत्मवक्त्रा
 N] विविध-वपुर् जनकाऽऽत्मजा बभूव ॥८१॥ [३८

इत्यार्षे रामायणे युद्ध-काण्डे^{२२} सीतादर्शनं नाम
 पञ्चनवतितमः सर्गः ॥ ९५ ॥

१. अ रा-रक्ष० । २. भ-पुनर्जातां ॥ ३. भ-बलादप० । ४. भ-
 किंचन ॥ ५. भ-इत्येवं । ६. ल१ ल२ व अ प्र-उपप्रेक्ष्य च रा० । भ-लज्जया
 जनसंसदि ॥ ७. भ-बाष्पव्याकुललोचनाः ॥ ८. भ-जातसाध्वसः । ९. भ-भिन्नेषु-
 दैन्यम् ॥ १०. भ-दृष्ट्वा । ११. भ-भर्तुस् ॥ १२. भ-निगृह्य मनसा बाष्पं ॥ १३. भ-
 स्नेहात्क्रोधात्कुमादपि । १४. भ-०रूपेव । १५. भ-वदनमीक्षती ॥ १६. भ-अथ
 समरकृतात्मनःक्लमं सा सुचिरमदृष्टमुदीक्ष्य च प्रियस्य । वदनमुदितचन्द्रकांतं
 विमलशशांकनिभानना ननन्द ॥ १७. व प्र भ-लंकाकांडे । १८. भ-आभ्युदयिके ॥

[वं-१००]=[षण्णवतितमः सर्गः] =[दा-११८]

- सं तां देवीं तदा दृष्ट्वा रामः शङ्का-समन्वितः ।
 १] हृदयाऽन्तर्गतं भावं व्या-हर्तुम् उप-चक्रमे ॥१॥ [१
 एषाऽसि वि-जिता भद्रे शत्रुं हत्वा मया रणे ।
 २] पौरुषाद् यद् अनु-ष्ठेयं मयैतद् उप-पादितम् ॥२॥ [२
 गतोऽस्म्य् अन्तम् अ-मर्षस्य यशश् च स्व-कम् अर्जितम् ।
 ३] अव-मानश् च शत्रुश् च युगपन् नि-हतौ मया ॥३॥ [३
 अद्य मे पौरुषे तुष्टिर् अद्य मे स-फलः श्रमः ।
 ४] अद्य तीर्ण-प्रतिज्ञोऽहं प्रभावाऽऽदि(?दति) कर्म-तः(?णः) ॥४॥ [४
 यत् त्वं वि-रहिता नीता छल-च्छिद्रेण रक्षसा ।
 ५] दैवाद् यः पतितो दोषः स मया तु समी-कृतः ॥५॥ [५
 सम्प्राऽऽप्तम् अव-मानं यत् तेजसा तत् प्र-माजिताम् ।
 ६] कस् तेन पुरुषेणाऽर्थो महताऽप्य् अल्प-तेजसा ॥६॥ [६
 N] यो न शत्रौ न मित्रे च वर्तते हि यथोचितम् ॥६॥ [N
 लङ्घनं च सम्-उद्रस्य लङ्कायाश् चाऽव-मर्दनम् ।
 ७] स-फलं तद् यशः प्राऽऽप्तं वि-क्रमं (?माच्) च हनू-मतः ॥७॥ [७
 युद्धे वि-क्रमतश् चैव हितं मन्त्रयतस् तथा ।
 ८] सु-ग्रीवस्य स-सैन्यस्य कृतोऽद्य स-फलः श्रमः ॥८॥ [८
 वि-गुणं भ्रातरं त्यक्त्वा यो मां स्वयम् उप-स्थितः ।
 ९] वि-भीषणस्य च तथा स-फलोऽयं परि-श्रमः ॥९॥ [९]

१. ल१ ल२ व रा२-सीता । फ-तां तु । २. ब-शोकसं । ३. भ-तां तु
 पार्श्वस्थितां प्रह्लां रामः संग्रेक्ष्य मैथिलीम् । ४. भ-क्रोधं ॥ ५. प्र-एषापि । ६. ल१ ल२
 व प्र-विदिता । ७. भ-शत्रुहस्तान् । ८. भ-तदेतद् ॥ ९. ल२ व प्र-यशश्चोर्जि-
 तमर्जि० । भ-श्रमश्चैव ममाजितः । १०. भ-मया युगपदुद्धृतौ ॥ ११. भ-पौरुषं
 दृष्टम् । १२. रा२ फ-वर्ज—नास्ति । भ-अद्य तीर्णप्रतिज्ञत्वात्प्रभावामीह चात्मनः ॥
 १३. रा१-०ता तेन छ० । ल१ ल२ व प्र-प्राप्ता हता तेन बहुच्छि० । अ-०तानेन
 बहुच्छि० । १४. भ-संपादितो । १५. भ-पौरुषेणायमर्जितः ॥ १६. भ-०सम् ।
 १७. रा१ रा२-स तु मानं । ल१ ल२ व प्र-यदमानं । भ-चापमानो । १८. भ-
 यस् । १९. भ-स प्रमाजितः ॥ २०. रा२ फ-वर्ज—यस्तस्य पौरुषस्यार्थः सह
 तेनाल्पचेतसा । भ-कस्तस्य पुरुषार्थो हि पुरुषस्याल्पतेजसः । २१. भ-वर्ज—नास्ति ॥
 २२. भ-हि । २३. भ-सर्वमेवाद्य महत्कर्म ॥ २४. भ-आदौ विक्राम० । २५. रा१-
 चाथ । २६. भ-०तश्चनः । २७. ल१ ल२ व प्र-च सै० । २८. भ-सफलोऽयं परिश्रमः ॥
 २९. रा२ फ-निर्गुणं । ३०. भ-हित्वा । ३१. भ-भक्तस्य कृतोऽद्य सफलः श्रमः ॥

- इत्य एवं ब्रुवतः सीता^१ श्रुत्वा^२ रामस्य तद् वचः ।
 १०] क्षणं^३ चोत्कुल-नयना^४ बभूवाऽसु-परिभुता ॥१०॥ [१०
 पश्यतस् तां तु रामस्य समीपे^५ हृदय-प्रियाम् ।
 N] जन-वाद-भयाद् राज्ञो बभूव हृदयं द्वि-धा ॥११॥ [N
 सीताम् असितपद्माऽक्षीं नील-कुञ्चित-मूर्धजाम् ।
 N] अपश्यत् तां वराऽऽरोहां मध्ये वानर-रक्षसाम् ॥१२॥ [N
 ११पृ] पश्यतस् तां तु रामस्य भूयः^६ क्रोधोऽभ्य-अवर्धत^७ ।
 N] प्रभूताऽऽज्याऽवसिक्तस्य पावकस्येव दीप्यतः ॥१३॥ [११
 ११उ] स बद्ध्वा भ्रुकुटीं^८ वक्त्रे^९ तिर्यक् सम्प्रेक्ष्य^{१०} राघवः^{११} ।
 अब्रवीत् परुषं सीतां मध्ये वानर-रक्षसाम् ॥१४॥ [१२
 १२] यत् कर्तव्यं मनुष्येण धर्षणां परि-मार्जता^{१२} ।
 तत् कृतं रावणं^{१३} हत्वा मयेदं मान-कांक्षिणा^{१४} ॥१५॥ [१३
 १३] विदितश् चाऽस्तु ते भद्रे योऽयं मम^{१५} परि-श्रमः^{१६} ।
 तीर्णश्च^{१७} सम्-उद्रो यस् त्व-अ-त्वदर्थे तत् कृतं मया ॥१६॥ [१५
 १४] रक्षता ननु^{१८} यद् व्य-अ-क्तम्^{१९} अप-वादं सु-दुःसहम्^{२०} ।
 प्र-ख्यातस्याऽऽत्म-वीर्यस्य त्वां गां च परि-रक्षता ॥१७॥ [१६
 १५] निर्-जिताऽसि मया सीते शत्रु-हस्ताद् अ-मर्षिणा ।
 अगस्त्येन दुरा-धर्षा मुनिना दक्षिणेव दिक् ॥१८॥ [१७
 १६] प्राऽऽप्त-चारित्र-सन्देहा मम प्रति-मुखे स्थिता । [१७पृ
 N] पराऽनुकूला भवती तथाऽपि दयिता मम ।^{२१} [N
 दीपो नेत्राऽऽतुरस्येव^{२२} प्रति-कूलाऽसि मे दृढम् ॥१९॥ [१७उ
 १७] तद् गच्छस्वाऽनु-जाने^{२३} त्वां^{२४} यथेष्टं जनकाऽऽत्मजे ।

१. भ-तस्य सीता । २. रा२ फ भ-सृगीवोत्कु० ॥ ३. अत आरभ्य भ-
 १३-शङ्खलोकस्य प्रथमपादं यावन्नास्ति ॥ ४. रा२ फ-वै ॥ ५. रा१ ल१ ल२ व-
 तस्य । ६. रा१-पुनः । ७. भ-व्यवर्धत ॥ ८. प्र भ-भृ० । ९. रा१ अ-क्रूरां ।
 १०. भ-प्रेरितलोचनः ॥ ११. भ-परिरक्षता । १२. भ-त्वां विनिर्जित्य मयैतन्मान-
 रक्षणम् ॥ १३. रा२ फ भ-रणप० । १४. रा२ फ-वर्ज-समुद्रोऽमर्षो वात्त्वद० ।
 भ-स सुहृदामर्षाञ्च त्वदर्थं कृतो ॥ १५. प्र-०द् व्यर्थ । रा२ फ-तु महद्वृत्तं ।
 भ-तु मया वृत्तं । १६. भ-च सर्वतः । १७. रा२ फ-वर्ज-०स्य त्यागं च प० । भ-
 ०त्मवंशस्य निदां च परिमार्जता ॥ १८. भ-नास्ति । १९. रा२ फ भ-वर्ज-नेत्रां-
 तरस्येव ॥ २०. भ-०च्छाभ्यनु० । २१. ल१ ल२ व रा२-इह ।

एता दश दिशो भद्रे कार्यम् अस्ति न मे त्वया ॥२०॥ [१८
 १८] कः पुमान् हि कुले जातः स्त्रियं परगृहोषिताम् ।
 तेजस्वी पुनर् आ-दद्यात् सुहृल्-लेखेन^१ चेतसा ॥२१॥ [१९
 १९] रावणाऽङ्ग-परिक्लिष्टां दृष्ट्वां दुष्टेन चक्षुषा^२ ।
 कथं पुनर्^३ उपाऽऽदद्यां^४ कुलं व्यप-दिशन् स्वकम् ॥२२॥ [२०
 २०] यद्-अर्थं नि-जिता मे त्वं यशः प्रत्या-हृतं मया ।
 नास्ति मे त्वय्य् अमि-ष्वङ्गो यथेष्टं गम्यताम् इति^५ ॥२३॥ [२१
 २१] इत्य् अमिव्या-हृतं भद्रे मयैतत् कृत-बुद्धिना ।
 लक्ष्मणे भरते चाऽऽपि^६ कुरु वृत्तिं^७ यथा-सुखम् ॥२४॥ [२२
 २२] शत्रु-भे वाऽथ सु-ग्रीवे हनू-मति वि-भीषणे ।
 नि-वेशय मनः सीते यथा वा सुखम् आत्मनः ॥२५॥ [२३
 न हि त्वां रावणो दृष्ट्वा दिव्य-रूपां मनो-रमाम् ।
 २३] मषयेत^८ चिरं^९ सीते स्व-गृहे पर्यव-स्थिताम् ॥२६॥ [२४
 ततः^{१०} प्रियस्य श्रवणाऽप्रियं वचः^{११}
 सीताऽपि^{१२} सं-श्रुत्य^{१३} चिरस्य^{१४} मैथिली ।
 मुमोच बाष्पं रुदती^{१५} तदा भृशं^{१६}
 N] गजेन्द्रदन्ताऽमिहतेव शल्लकी^{१७} ॥२७॥ [२५

इत्यार्षे रामायणे युद्ध-काण्डे^{१८} सीता-परित्यागो नाम
 षण्णवतितमः सर्गः ॥ ९६ ॥

१. भ-स्वाभिमुख्येन ॥ २. रा फ-चेतसा । ३. त्वां पुनरादद्यां ।
 ४. भ-महत् ॥ ५. भ-त्वया ॥ ६. रा२ फ भ-वा त्वं । ७. फ-बुद्धि ॥ ८. भ-
 सुग्रीवे वानरैर्दे वा शत्रुभे वा महाबले । अतः परमधिकश्च पाठः—नीले नले
 हनूमति अंगदे वा महाबले । शरभे पनसे चैव कुमुदे गंधमादने ॥ केशरि-
 द्विविदे मैदे ऋक्षराजे महात्मनि । वीरे शतबलौ चैव राक्षसे वा
 विभीषणे ॥ ९. भ-मनोहरां । १०. रा१ ल१ ल२ व अ-०येदुचिरां । ११. भ-
 परिवर्ततीम् ॥ १२. रा२-०योक्तं श्रवणस्य वाप्रियं वचः । भ-प्रियाहंश्रवणा तद-
 प्रियं । १३. रा२ फ भ-प्रियादुपश्रुत्य । १४. ल१ ल२ व प्र-चिराय । १५. भ-
 सहसा प्रवेपती । १६. भ-वर्ज—शल्लकी ॥ १७. व भ-लंकाकांडे । रा२ फ-
 आभ्युदधिके ॥

[वं-१०१]= [सप्तनवतितमः सर्गः]= [दा-११६]

एवम् उक्ता तु वैदेही परुषं लोम-हर्षणम् ।

१] राघवेणाऽति-रोषेण भृशं प्र-व्यथिताऽभवत् ॥१॥ [१

सा तदाऽश्रुत-पूर्वं हि जने महति मैथिली ।

२] श्रुत्वा भर्तुर् वचो घोरं लज्जयाऽव-नताऽभवत् ॥२॥ [२

प्र-विशन्तीऽव गात्राणि स्वानि सा जनकाऽऽत्मजा ।

३] वाक्-शरैस् तैः स-शल्येव भृशम् अश्रूण्य अवर्तयत् ॥३॥ [३

ततो वाष्प-परिक्लिन्नं प्र-मार्जन्ती स्वम् आननम् ।

४] शनैस् त्यक्त-गृहीताऽर्थं भर्तारम् इदम् अब्रवीत् ॥४॥ [४

किं माम् अ-सदृशं वाक्यम् ईदृशं श्रोत्र-दारुणम् ।

५] रूक्षं श्रावयसे वीर प्राकृतः प्राकृताम् इव ॥५॥ [५

न तथाऽस्मि महा-बाहो यथा माम् अव-गच्छसि ।

६] प्रत्य-अयं गच्छ मे स्वेन चारित्र्येण च तेजसा ॥६॥ [६

वि-शङ्क्या हि स्त्रियो नाम स्थाने तु परि-शङ्कसे ।

७] परि-त्यजैनां शङ्कां त्वं यद्य अपीऽयं परोक्ष-ता ॥७॥ [७

यद् अहं गात्र-संस्पर्शं शत्रोर् हस्त-गतां प्र-भो ।

८] काम-कारो न मे तत्र दैवं तु बलवत्-तरम् ॥८॥ [८

मद्-अधीनं तु यत् तन् मे हृदयं त्वयि वर्तते ।

९] पराऽधीनेषु गात्रेषु किं करिष्याम्य् अन्-ईश्वरी ॥९॥ [९

सहं सम्बद्ध-भावाच् च सं-सर्गेण च मान-द ।

१. रा२ फ-०ताऽरुदत् ॥ २. भ-रूक्षं । ३. भ-०या पीडिता० ॥ ४. ल१ ल२ व अ-०न्ती च । ५. भ-स्वान्येव ॥ ६. रा२ फ-शनैरनुगृ० । भ-शनैर्गद्गदया वाचा । ७. अतः परमधिकः पाठः—भ-कुले महति जातां च दत्तां चैव महा-कुले । शैलूषीमिव राजेन्द्र परेभ्यो दातुमिच्छसि ॥ ८. फ भ-वर्ज—तथास्ति । ९. रा१-०त्रेणैव ते० । रा२ फ भ-०णैव ते शपे ॥ १०. रा१ ल१ ल२ व अ प्र-तु । भ-च । ११. रा१ ल१ ल२ व अ प्र-च । भ-त्वं । १२. भ-अहं ते परी-क्षिता ॥ १३. भ-तव शत्रोर्गता । १४. रा२ फ-दैवं बल० । भ-दैवं तत्रापरा-ध्यति ॥ १५. भ-हृदयं तच्च मे । १६. रा१ ल१ ल२ व अ प्र-करिष्याम्यहमीश्वरी । भ-०म्यनीश्वरा । १७. अतः परमधिकः पाठः—भ-त्वामहं न व्यभिचरे मन-सापि कदाचन । तेन सत्येन मे देवा दिशंस्त्वभयमीश्वराः ॥ १८. रा२ फ-वर्ज—सहसा बद्धभावा च । भ-मनसा शुद्धभावेन ।

- १२] यदि तेऽहम् अ-विज्ञाता^१ हता^२ तेनाऽस्मि^३ साम्प्रतम् ॥१०॥ [१०
 प्रेषितस् ते तदा वीरो हनू-मान् अव-लोकितुम् ।
 १३] लंकायाम् अभि-वर्तन्त्या(?) किं तदा न वि-वर्जिता^४ ॥११॥ [११
 प्रत्ययं (?) याद् वानरस्यैव तद् वचः सम्-अनन्तरम् ।
 १४] त्वया सं-त्यक्तया वीर त्यक्तं स्याज् जीवितं मया ॥१२॥ [१२
 न व्यथा न श्रमोऽभूत् ते सं-शये न्य-अस्य जीवितम् ।
 १५] सुहृज्जन-परिक्लेशो न चाऽयं वि-फलो भवेत् ॥१३॥ [१३
 त्वया तु नर-शार्दूल^५ क्रोधम् एवाऽनु-वर्तता^६ ।
 १६] लघुनेव^७ मनुष्येण स्त्री-तत्त्वं^८ नोप-धारितम् ॥१४॥ [१४
 व्यप-देशो न जानक्या नोत्-पत्तिर् वसुधा-तलात् ।
 १७] मम शीलं च भक्तिश् च सर्वं ते न सम्-अर्थितम् ॥१५॥ [१५
 न प्रमाणी-कृतः पाणिर् बाल्ये बालेन पीडितः ।
 १८] मम वृत्तं च शीलं च सर्वं ते पृष्ठ-तः कृतम् ॥१६॥ [१६
 एवं^९ ब्रुवाणा^{१०} रुदती बाष्प-गद्गदया^{११} गिरा^{१२} ।
 १९] उवाच^{१३} लक्ष्मणं दीना सीता ध्यान-परायणा^{१४} ॥१७॥ [१७
 चितां मे कुरु^{१५} सौमित्रे व्य-असनस्याऽस्य भेषजम् ।
 २०] मिथ्याऽभिशापाऽभि-हता^{१६} नाऽहं जीवितुम् उत्-सहे ॥१८॥ [१८
 अ-प्रतीतैर्^{१७} गुणैर् भर्त्रा त्यक्ताऽहं^{१८} जन-संसदि ।
 २१] या क्षमा मे^{१९} तां तु गतिं पतिष्ये^{२०} हव्य-वाहनम् ॥१९॥ [१९

१. भ-न वि० । २. प्र-हता । ३. प्र रा२ फ भ-वर्ज-नीतास्मि ।
 ४. भ-साक्षतं । ५. रा२ फ भ-अवलोककः । ६. रा२ फ-०र्तयां । भ-
 मयि तिष्ठत्यां । ७. भ-ऽस्मि न वर्जिता ॥ ८. रा२ फ-वर्ज-प्रत्युक्तं ।
 भ-प्रत्यक्षं । ९. रा१-०स्तस्य । प्र-०स्तस्य । भ-०र्दस्य । १०. रा१ ल१
 ल२ व अ-मा ॥ ११. रा२ फ-वर्ज-वृथा ते श्रमोऽभूच्च संशयो यस्य जीविते ।
 भ-०मोऽयं स्यात्संशयश्चैव जीविते । १२. फ-चाऽपि । १३. भ-निष्फलो ॥
 १४. रा२ फ-नृपशा० । १५. रा१ ल१ ल२ व अ प्र-क्रोधेनैवा० । रा२ फ-रोष-
 मेवा० । १६. रा२ फ भ-वर्ज-०नैवं । १७. रा१-०त्वं नैव धा० । रा२ फ-स्त्रीत्वं
 नैवोपधा० । भ-स्त्रीत्वमेव पुरस्कृतं ॥ १८. अत आरभ्य रा१ ल१ ल२ व अ प्र-
 २८-श्लोकं यावन्नास्ति ॥ १९. भ-मम वृत्तं च वृत्तञ् बहुधैव परीक्षितम् ।
 २०. रा२ फ-इति ब्रुवती । २१. भ-०दभाषिणी । २२. भ-अब्रवीत् । २३. भ-
 ०नमुपागता । २४. भ-देहि । २५. भ-०शापनिहिता । २६. भ-अप्रीतस्य च मे
 भर्तृस्यक्तया । २७. भ-वै गतिं गन्तुं गमिष्ये ।

- एवम् उक्तस् तु वैदेह्या लक्ष्मणः पर-वीर-हा ।
 २२] विमर्श-वशम् आ-पन्नो राघवं समुद्र-ऐक्षत ॥२०॥ [२०
 स वि-ज्ञाय ततश्छन्दं रामस्याऽऽकार-सूचितम् ।
 २३] चितां चकार सौमित्रिर् मते रामस्य वीर्य-वान् ॥२१॥ [२१
 न हि रामं तदा कश्चित् क्रुद्धाऽन्तक-समं तदा ।
 २४] अनु-नेतुम् अथो वक्तुं द्रष्टुं वाऽप्य् अशक्तं सु-हृत् ॥२२॥ [२२
 अधो-मुखं स्थितं रामं ततः कृत्वा प्र-दक्षिणम् ।
 २५] उपाऽसर्पत वैदेही दीप्यमानं विभावसुम् ॥२३॥ [२३
 प्र-णम्य दैवतेभ्यश् च ब्राह्मणेभ्यश् च मैथिली ।
 २६] बद्धाऽञ्जलिपुटा चेदम् उवाचाऽग्नि-समीप-तः ॥२४॥ [२४
 यथाऽहं कर्मणा वाचा शरीरेण च राघवम् । [२७पू
 २७] मनसा नाऽति-वर्तेयं प्र-काशं वा रहोऽपि वा ॥२५॥ [N
 यथा मे हृदयान् नित्यं नाऽप-सर्पति राघवः ।
 २८] तथा लोकस्य साक्षी मां सर्व-तः पातु पावकः ॥२६॥ [२५
 एवम् उक्ता तु वैदेही परि-क्रम्य हुताऽशनम् । [२१पू
 २९] प्रवेष्टु-कामा ज्वलनं वाक्यं चैवेदम् अब्रवीत् ॥२७॥ [N
 त्वम् अग्ने सर्व-भूतानां शरीराऽन्तर-गोचरः ।
 ३०] त्वं साक्षी मम देह-स्थः पाहि मां देव-सत्तम ॥२८॥ [N
 इत्य् उक्त्वाऽश्रणि मुञ्चन्ती भर्तृ-प्रणिहितेक्षणा । N
 ३२] विवेश ज्वलनं देवी निः-शङ्केनाऽन्तर-आत्मना ॥२९॥ [२९उ
 जनः स सु-महांस् तत्र बाल-वृद्ध-पुरःसरः ।
 ३३] ददर्श मैथिलीं देवीं प्र-विशन्तीं हुताऽशनम् ॥३०॥ [३०
 तस्याम् अग्नि-प्रविष्टायां हा हेति च महा-स्वनः ।
 ३४] रक्षसां वानराणां च सं-बभूवाऽद्भुतोपमः ॥३१॥ [३१

१. भ-रामाननमुदै० ॥ २. भ-नास्ति । ३. भ-सा देवताश् । ४. भ-
 कृताञ्ज० । ५. भ-रावणं । ६. भ-सततं नाभिवर्तामि । ७. भ-हृदयं । ८. भ-
 राघवात् । ९. भ-नास्ति । १०. भ-अन्तश्चरसि गो० । ११. अतः परमधिकः
 पाठः—रा२ फ-तस्यास्तद् वचनं श्रुत्वा सर्वे ते हरियूथपाः । बाष्परुद्धमुखा-
 श्चासन् रुरुदुश्च शनैर्भयात् ॥ १२. रा२ फ-ततः सा राघवं सीता नमस्कृत्यायते-
 क्षणा । भ-एवमुक्त्वा वैदेही परिक्रम्य हुताशनं । १३. भ-दीप्तं ॥ १४. रा१ ल१
 ल२ व अ प्र-ततस्तु । १५. भ-०द्धः समागतः । १६. रा२ फ-दीनां । भ-तत्र ॥
 १७. भ-अग्निं विशांतां तु । १८. भ-विपुलः स्वनः । १९. प्र-०भूव धनोपमः ।

नि-शम्य सीतां तु तदा वि-शङ्कां
हुताऽशनं दीप्तम् अनुप्र-विष्टाम् ।

स-राक्षसा वानरा-पुङ्गवास् ते

[N] सु-दुःखिता ध्यान-परा बभूवुः ॥३२॥ [N]

इत्यार्षे रामायणे युद्ध-काण्डे^१ सीताऽग्नि-प्रवेशो नाम
सप्तमवतितमः सर्गः ॥ ९७ ॥

[वं-१०२] = [अष्टानवतितमः सर्गः] = [दा-११६, २०]

स तथा हव्यकव्याऽऽशीं सं-स्तुतः^१ सीतयां तदा ।

[N] बभूवाऽऽकृति-सम्पन्नो हूयमान इवाऽध्वरे ॥११॥ [N]

बभूव चाऽस्य तद् रूपं स्तूयमानस्य सीतया ।

[N] गङ्गा-हृदस्यं च यथा वातोद्भूतस्य शीतलम् ॥२॥ [N]

ये च तस्य समीप-स्था वानरा दीप्यतस् तदा ।

[N] ते चाऽस्य शीत-भावं तं स्पृष्ट्वा वि-स्मयम् आ-गताः ॥३॥ [N]

शुद्धां च मेनिरे सीतां सम्प्र-विष्टां हुताऽशनम् ।

[N] अरुन्धतीं वसिष्ठस्य पार्वतीम् इव शूलिनः ॥४॥ [N]

अभवत् सर्व-सैन्यानां दिदृक्षूणां समा-गमः ।

[N] सा रामं मनसा कृत्वा हुताऽशनम् उपाऽऽगता ॥५॥ [N]

संवि-गाह्य ततो देवी दिव्य-भूषण-भूषिता ।^२

[N] हुताऽशनं प्र-विष्टा सा सर्वेषाम् एव पश्यताम् ॥६॥ [N]

सा तप्तनवहेमाऽऽभा^३ तप्त-काञ्चन-भूषणा ।

[N] विवेश मैथिली दीप्तम्^४ अग्निम्^५ अग्नि-शिखा यथा ॥७॥ [३१]

ददृशुस् ते विशालाऽक्षीं पतन्तीं हव्य-वाहनम् ।^६ [३२पू]

१. रा२ फ-०दा विसंज्ञां । भ-रुदतीमशंकां ॥ २. व प्र भ-लंकाकांडे ।
रा२ फ-आभ्युदयिके ॥ ३. रा१ फ-०व्येशः । ४. रा२ फ-वर्ज-सीतया संस्कृतस् ।
५. अत आरभ्य भ-६-ष्ठश्लोकं यावन्नास्ति । ६. प्र-यद् । ७. रा२-वर्ज-०स्य शिशिरे ।
फ-०दस्यैव यथा ॥ ८. प्र-ते चाथ शीत० । रा२ फ-तथास्य तच्छीतलत्वं दृष्ट्वा ॥ ९. रा२
फ-सतीमिव च । १०. प्र-नास्ति ॥ ११. भ-वर्ज-रक्तनव० । १२. रा२-देवी दीप्तम् ।
१३. भ-पपात ज्वलने दीप्ते हुताहुतिरिवाध्वरे ॥ १४. भ-ददृशुस्तां महाभागां
प्रविशन्तीं हुताशनं ।

- [N] सीतां सर्वाणि भूतानि रुक्म-वेदीम्^१ इवोत्तमाम् ॥८॥ [३२
ताम् अपश्यन् सु-मनसः प्र-विशन्तीं हुताशनम् ।
[N] ऋषयो देव-गन्धर्वा^२ यज्ञे पूर्णाऽऽहुतीम्^३ इव^४ ॥९॥ [N
प्र-चुक्रुशुः^५ स्त्रियः सर्वास् तां दृष्ट्वा हव्य-वाहने^६ ।
[N] पतन्तीं सं-स्कृतां मन्त्रैर् वसोर् धाराम् इवाऽध्वरे ॥१०॥ [३३
त्रैलोक्य-वासिनः सर्वे सिद्धाः^७ स्व-च्छन्द-चारिणः^८ ।
ते ताम् अभ्य-एत्य ददृशुः प्र-विष्टां हव्य-वाहनम् ।
[N] शास्त्रेण^९ विधिना यज्ञे मन्त्र-युक्ताम् इवाऽऽहुतिम् ॥११॥ [N
ततो वैश्रवणो राजा यमश् च पितृभिः सह ।
२] सहस्राऽक्षश् च देवेशो वरुणश् च जलेश्वरः^{१०} ॥१२॥ [१२०, १२
त्रिशूल-पाणिर् विश्वेशो^{११} महा-देवो वृष-ध्वजः ।
३] कर्ता च सर्वस्य लोकस्य^{१२} ब्रह्मा च^{१३} भग-वान् प्र-भुः^{१४} ॥१३॥ [३
स च राजा दश-रथो वि-मानेनाऽन्तरिक्ष-गः ।
४] आ-जगामाऽथ^{१५} तं देशं देवराज-सम-द्युतिः ॥१४॥ [N
ते^{१६} सर्वे च^{१७} समा-गम्य वि-मानैः सूर्य-सन्निभैः^{१८} ।
[N] अभ्य-अभाषत काकुत्स्थं मधुरं नामगोत्र-तः^{१९} ॥१५॥ [N
स-हस्ताऽऽभरणं^{२०} बाहुं^{२१} प्र-गृह्य परिघोपमम् ।
६] अब्रवीत् त्रिदश-श्रेष्ठो राघवं प्राऽञ्जलिं स्थितम् ॥१६॥ [५
भर्ता^{२२} त्वं सव-लोकस्य^{२३} श्रेष्ठो ज्ञान-वतां वरः ।

१. भ-नास्ति । २. व ल१ ल२-०ति यथा । ३. अत आरभ्य प्र-११-
शश्लोकं यावन्नास्ति । भ-शसां पतन्तीं धरणीं त्रिदिवादेवतामिव ॥ ४. भ-
प्रशशंसुः । ५. रा१ अ-प्रविशन्तीं हुताशनं । ल१ ल२ व-नास्ति ॥ ६. व ल१-ये सिद्धाः
स्वैरचा० । रा२ फ-ये सिद्धाश्छन्दवा० । ७. अतः परमधिकः पाठः—ल१ ल२ व अ
फ-ददृशुस्तां त्रयो लोका देवगंधर्वदानवाः । मैथिलीं तु विशालाऽर्त्तीं
प्रविशन्तीं हुताशनम् ॥ भ-नास्ति । ८. रा२ फ-वर्ज—सांख्येन । ९. फ-
वर्ज—धर्मश्च पि० । रा२-यमः स्वपि० । भ-यमश्चामित्रकर्षणः ॥ १०. भ-
सहस्राक्षो महेन्द्रश्च वरुणश्चाभसां पतिः । ११. भ-स च त्रिनयनः श्रीमान् ।
१२. रा२ फ-जगतो । १३. रा२ फ-चैव महाप्रभुः । भ-च ज्ञानिनां वरः ॥
१४. रा२ फ भ-अभ्याजगाम ॥ १५. रा२ फ-एते सर्वे । भ-ते तु सर्वे । १६. भ-
सूर्यवर्चसैः । १७. रा२ फ-पितृगो० । १८. भ-आगत्य नगरीं लंकामभिगम्य च
राघवम् ॥ १९. भ-०णान् बाहून् । २०. भ-अनुवस्त्रिदशश्रेष्ठा । २१. रा१ ल१ ल२
प्र व अ-भर्ता सर्वस्य लो० । रा२-भर्तारं सर्वः० । भ-कर्ता सर्वस्य लो० ।

- ७] उपेक्षसे कथं सीतां पतन्तीं हव्य-वाहनम् ॥१७॥ [६
कथं देव-गण-श्रेष्ठम् आत्मानं नाऽव-बुध्यसे ।
८] उपेक्षसे च वैदेहीं प्राकृतः प्राकृताम् इव ॥१८॥ [९
इत्यु उक्तो देव-राजेन स्वामी लोकस्य राघवः ।
९] अब्रवीत् त्रिदश-श्रेष्ठं रामो धर्म-भृतां वरः ॥१९॥ [१०
आत्मानं मानुषं मन्ये रामं दशरथाऽऽत्मजम् ।
१०] योऽहं जातो यथा चाऽहं भग-वांस् तद् ब्रवीतु मे ॥२०॥ [११
तम् उवाच सहस्राऽक्षः श्रेष्ठोऽस्माकं पिता-महः ।
N] स्वयं-भूर् भग-वान् ब्रह्मा वक्ष्यत्य् एष यथा^० भवान् ॥२१॥ [N
तम् उवाच ततो देवः स्वयं-भूर् अमित-द्युतिः ।
११] प्र-गृह्य रुचिरं बाहुं स्मारयन् पूर्व-दैहिकम् ॥२२॥ [१२
भवान् नारायणः श्री-मान् देवश्चक्राऽऽयुधः प्र-भुः । [१३पू
१२] शार्ङ्ग-धन्वा हृषी-केशः पुराणः^१ पुरुषोत्तमः ॥२३॥
अ-जितः खड्ग-भृद्^२ विष्णुः कृष्णश्चैव सनातनः^३ । [१५
१३] एक-शृङ्गो वराहस् त्वं भूत-भव्य-भवाऽन्तकः^४ ॥२४॥ [१३उ
अ-क्षरं ब्रह्म सत्यं^५ च^६ मध्ये चाऽन्ते च राघव ।
१४] लोकानां त्वं परो धर्मो विष्वक्-सेनश्चतुर्-भुजः ॥२५॥ [१४
सेनानीर् अग्रणीश्च त्वं वैकुण्ठश्च^७ महा-भुजः^८ ।
१५] प्र-भवश्चाऽप्ययश्च त्वम् उपेन्द्रो मधु-सूदनः ॥२६॥ [१६
वृष्णि-गर्भो^९ धृताऽऽर्तिस् त्वं^{१०} पद्म-नाभो भवाऽन्तकृत्^{११} ।

१. भ-० हने ॥ २. रा१ अ-० तीमिव । ३. भ-शंकसे चैव वैदेहीमदृष्ट्वा
प्राकृतो यथा । ४. प्र-नास्ति ॥ ५. भ-लोकपालैस्तु । ६. प्र-अथ देवगणश्रेष्ठं रामो ध० ।
भ-० शश्रेष्ठान् राघवः प्राञ्जलिः स्थितः ॥ ७. भ-योहं देवो यतश्चैव तद्भवान्वकुमर्हति ॥
८. प्र-नास्ति । ९. रा२-वर्ज-वक्ष्यत्य् । १०. ल१ ल२ व अ प्र-यतो । रा२-ततो । ११. भ-
नास्ति ॥ १२. भ-इति ब्रुवाणं काकुत्स्थं ब्रह्मा ब्रह्मविदां वरः । अब्रवीच्छृणु काकुत्स्थ
सत्यं सत्यपराक्रम ॥ १३. भ-पुरुषः । १४. रा२ फ-शंखभ्राजिष्णुः कृ० । भ-खड्गधृक्
जिष्णुर्विष्णुः कृष्णो महाबलः । १५. रा१ ल१ ल२ व अ-यज्ञनाभो रणाकृतिः । प्र-
यज्ञनाभो रणान्तकृत् । रा२-देवदेवो महाभुजः । भ-भूतो भव्यः सपत्नजित् ॥ १६. रा१
ल१ ल२ व अ प्र-संपन्नं । फ-सत्यं ते । १७. रा२-नास्ति ॥ १८. भ-बुद्धिश्चिता क्ष-
मा दमः । १९. ल१ रा२-नास्ति । २०. फ-नास्ति ॥ २१. रा१ ल१ ल२ व अ-विष्णु-
गर्भो । भ-कृतकर्मा । २२. प्र-पदातिस्त्वं । भ-महेंद्रश्च । २३. रा१ व-नरांतकृत् ।
ल१ ल२ अ भ-रणांत० ।

- १६] शरण्यं शरणं च त्वाम् आहुः सेन्द्राः^१ सुरर्षयः^२ ॥२७॥ [१७
 ऋक्-साम-श्रुज्जो वेदाऽऽत्मा शत-जिह्वोऽमरर्षभः । [१८पू
 १७] त्वं यज्ञस् त्वं वषट्-कारस् त्वम् ओं-कारः परं-तपः ॥२८॥ [१९पू
 ऋत-धामा वसुः पूर्वो वसूनां च प्रजा-पतिः ।^३ [N
 १८] त्रयाणाम् अपि लोकानाम् आदि-कर्ता स्वयं-प्रभुः ॥२९॥
 रुद्राणाम् अष्टमो रुद्रः साध्यानाम् अपि पञ्चमः । [१८उ
 १९] अश्विनौ चाऽपि ऋणौ ते चन्द्र-सूर्यौ^४ च चक्षुषी ॥३०॥ [N
 अन्ते चाऽऽदौ च मध्ये च दृश्यसे त्वं परं-तप । [N
 २०] प्र-भवं नि-धनं चाऽपि न विद्मः^५ को भवान् इति ॥३१॥ [१९उ
 दृश्यसे^६ सर्व-भूतेषु गोषु च ब्राह्मणेषु च ।
 २१] दिक्षु सर्वासु गगने पर्वतेषु^७ वनेषु^८ च ॥३२॥ [२०
 सहस्र-चरणः श्री-माञ् छत-शीर्षः सहस्र-दृक् ।
 २२] त्वं धारयसि भूतानि वसु-धां च^९ स-पर्वताम् ॥३३॥ [२१
 अन्तः पृथिव्यां^{१०} सलिले दृश्यसे त्वं महोरगः ।
 २३] त्रींल लोकान् धारयन्^{११} राम देव-गन्धर्व-दानवान्^{१२} ॥३४॥ [२२
 अहं ते हृदयं राम जिह्वा देवी सरस्वती ।
 २४] देवा रोमाणि गात्रेषु निर्-मितास्^{१३} ते स्व-मायया^{१४} ॥३५॥ [२३
 नि-मेषस् ते^{१५} स्मृतो^{१६} रात्रिर् उन्-मेषो दिवसः स्मृतः^{१७} ।
 २५] संस्-कारस् तेऽभवद् रहो न तद् अस्ति त्वया विना ॥३६॥ [२४
 जगत् सर्वं शरीरं ते स्थैर्यं ते वसुधा-तलम्^{१८} ।
 २६] अग्निः क्रोपः प्र-सादस् ते सोमः श्रीवत्स-लक्षणः^{१९} ॥३७॥ [२५
 त्वया लोकास् त्रयः क्रान्ताः पुराणैर् वि-क्रमैस् त्रिभिः ।
 २७] महेन्द्रश् च^{२०} कृतो राजा^{२१} बलिं बद्ध्वा महाऽसुरम् ॥३८॥ [२६

१. भ-देवाः । २. रा१ ल१ ल२ रा२-महर्षयः । भ-सवासवाः ॥ ३. ल१
 प्र-ऋतपूर्वं वसूनां च पावकश्च प्र० ॥ ४. भ-चंद्रादित्यौ ॥ ५. भ-वर्ज-विदुः ॥
 ६. रा१ ल१ अ रा२-दृश्यते । ७. भ-सागरेषु नगेषु ॥ ८. रा फ-० सपात् ।
 ९. रा२-चैव पर्वतात् ॥ १०. रा२ फ भ-० व्याः । ११. रा१ ल१ ल२ व अ-
 चार० । १२. भ-देवमानुषपन्नगान् ॥ १३. भ-० तानि स्वयंभुवा । १४. अ-
 नास्ति ॥ १५. भ-तेऽभवद् । १६. ल१ ल२ प्र रा२-तथा । फ-त्वया ॥ १७. रा२
 फ-० ले । १८. रा१ ल१ ल२ अं प्र-० लक्ष्मणः । रा२-० लांछनः ॥ १९. रा२ फ-
 तु कृतो वीर ॥

- लोकान् सं-हृत्य काले त्वं नि-वेश्याऽऽत्मनि निश्-चलम् ।
 N] कुर्वन् नैकाऽर्णवं घोरं दृश्याऽदृश्येन वर्त्मना ॥३९॥ [N
 त्वया सिंह-वपुः कृत्वा हिरण्य-कशिपुर् हतः ।
 N] नमस् तुभ्यं भग-वते पुरुषाय महाऽऽत्मने ॥४०॥ [N
 सर्व-भूत-निवासाय वासुदेवाय^१ साक्षिणे ।
 N] नमस् त आदि-देवाय^२ साक्षि-भूताय ते नमः ॥४१॥ [N
 नारायणाय ऋषये^३ नराय हरये नमः ।
 N] त्वम् अश्व-वदनो भूत्वा पाताल-तलम् आ-स्थितः ॥४२॥ [N
 N] सं-भूतं परमं दिव्यं^४ दहस्य् अम्मः पुनः पुनः ।
 यत् परं श्रूयते ज्योतिर् यत् परं श्रूयते तपः ॥४३॥ [N
 २८] यत् परं परमशू^५ चैव परमाऽऽत्मेति कथ्यते ।
 २९पू] परो मोक्षः परं यच्^६ च तत् त्वम् एव नि-गद्यसे ॥४४॥ [N
 N] हृव्यं^७ कव्यं पवित्रं च प्राऽऽप्तिं^८ स्वर्गाऽपवर्गयोः ।
 २९उ] स्थित्य-उत्पत्ति-विनाशानां त्वाम्^९ आहुः प्र-कृतिं पराम्^{१०} ॥४५॥ [N
 यज्ञश् च यजमानश् च होता चाऽध्वर्युर् एव च ।
 N] भोक्ता यज्ञ-फलानां च त्वम् एव परि-गीयसे ॥४६॥ [N
 सीता लक्ष्मीर् भवान् विष्णुर् देवश्^{११} चक्राऽऽयुधः प्र-भुः^{१२} ।
 ३०] वधाऽर्थं रावणस्येह प्र-विष्टो मानुषीं तनुम् ॥४७॥ [२७
 तद् इदं नस् त्वया कार्यं कृतं धर्म-भृतां वर ।
 ३१] नि-हतो रावणो राम प्र-हृष्टो^{१३} दिवम्^{१४} आऽक्रमत्^{१५} ॥४८॥ [२८
 ३२पू] अ-मोघं देव वीर्यं ते न ते मोघः परि-श्रमः^{१६} ।^{१७} [२९पू
 अ-मोघास् ते भविष्यन्ति भक्ति-मन्तो नरा भुवि ॥४९॥ [३०

१. रा२ फ भ-अत आरभ्य ४२-श्लोकपूर्वार्धं यावन्नास्ति ॥ २. अ-नास्ति ॥
 ३. ल१ व प्र-हरये ॥ ४. फ-संभृतो । ५. फ-हर्ष ॥ ६. रा२ फ-वर्ज-
 परतश् ॥ ७. ल१ ल२ व प्र-चापि । ८. रा२ फ-वर्ज-यश् । ९. रा१ ल१
 ल२-एतन् ॥ १०. रा२ फ-हृव्यकव्यप्रवृत्तिं च शक्तिः । ११. रा२ फ-त्वमेव प्रकृतिः
 परा ॥ १२. रा२ फ-देवः कृष्णः प्रजापतिः ॥ १३. रा२ फ-वर्ज-प्रविष्टो । १४. रा१-
 दिवमाकृतात् । प्र व-दिवसां क्रमात् । ल१ ल२ अ भ-दिवमाक्रमात् ॥ १५. रा१ व
 अ फ-शमस्तव । ल१ ल२-श्रमस्तव । प्र-च संभवः । १६. अतः परमधिकः पाठः—
 रा२ फ-अमोघं दर्शनं राम न च मोघस्तवस्तथा ॥

३३] देव' त्वां देवतां' भक्ताः पुराणं पुरुषोत्तमम् ।^१ [३१ पू
३४३] मृताः स्वर्गं गमिष्यन्ति कीर्तित्वा नाऽत्र संशयः ॥५०॥ [३२ उ

इत्यार्षे रामायणे युद्ध-काण्डे^५ ब्रह्म-प्रोक्तो राम-स्तवो^६

नामाष्टानवतितमः सर्गः ॥ ९८ ॥

[व-१०३]= [एकोनशततमः सर्गः]= [दा-१२१]

N] ततः प्रीत-मना रामः श्रुत्वा तां ब्रह्मणो गिरम् ।
दध्यौ^१ मुहूर्तं धर्माऽऽत्मा हर्ष-व्याकुल-लोचनः ॥१॥ [N
१] एवं^२ श्रुत्वा शुभं वाक्यं पितामह-मुखोद्गतम् ।
N] अङ्गेनाऽऽदाय वैदेहीम् उत्पपात^३ विभावसुः ॥२॥ [१
तरुणाऽऽदित्य-संकाशां तप्त-काञ्चन-भूषणाम् ।
३] रक्ताऽम्बर-धरां वालां नील-कुञ्चित-मूर्धजाम् ॥३॥ [३
अम्लिष्ट-माल्याऽऽभरणां तथा-रूपाम् अनिन्दिताम् ।
४] ततो^४ रामाय वैदेहीम् अङ्गे कृत्वा विभावसुः ॥४॥ [४
अब्रवीत् तु^५ तदा रामं साक्षी^६ लोकस्य^७ पावकः^८ । [५
५] एषा ते राम वैदेही पापम् अस्या न विद्यते ॥५॥ [६
नैव वाचा न मनसा नैव^९ बुद्ध्या न चक्षुषा^{१०} ।
६] सुवृत्ता वृत्त-शौण्डीर त्वां सीताऽभ्य-अचरच् लुभा ॥६॥ [७

१. रा२ फ-ये त्वां देववरं । २. रा१ फ-०णपु० । ३. अतः परमधिकः
पाठः—रा२ फ भ-इदमार्षं स्तवं दिव्यमितिहासं पुरातनम् । ४. रा२ फ भ-
ये नराः कीर्तयिष्यन्ति नास्ति तेषां पराभवं । अतः परमधिकश्च पाठः—कथमिव पराभवं
ब्रजेयुः पुरुषाश्चयेण युक्ताः । नहि जगति चतुर्भुजाश्रयाणां त्रिदश इहास्ति
वरप्रदो बलिष्ठः ॥ ५. प्र-लंकाकाण्डे ब्रह्म० । रा२ फ-आभ्युदयिके पर्वणि महापु-
रुषस्तवो ॥ भ-लंकाकाण्डेऽमोघस्तवदेवसमागमो ॥ ६. भ-नास्ति । ७. रा२ फ-
वर्ज—ध्यात्वा । भ-अभूत् । ८. रा१ ल१ ल२ व अ प्र-गृहीत्वा जनकात्मजाम् । भ-
रामो बाष्पाकुलेक्षणः । ९. अतः परमधिकः पाठः—रा२ फ भ-विधूयाश्चिचितां
तां तु जानकीमन्ववेक्ष्य च । उत्तस्थौ मूर्तिमानाशु गृहीत्वा जनकात्मजाम् ॥
१०. भ-एतद् । ११. भ-०हसमीरितं । १२. रा२ फ-स्वसुतेव । १३. भ-
ससंभ्रमः ॥ १४. ल१ ल२ व-नीलां कु० ॥ १५. भ-ददौ ॥ १६. भ-च । १७. रा१
ल१ ल२ व अ-रामः । १८. रा१ अ-पावकं । ल१ ल२ व-साक्षिणं । १९. रा२ फ भ-
वर्ज—लोकपावनं ॥ २०. रा१ ल१ ल२ व अ प्र-अत आरभ्य २०-श्लोकपूर्वार्धं यावन्नास्ति ॥
२१. भ-न बुद्ध्या न च च० । २२. भ-सुवृत्ता वृत्तसंपन्ना न त्वामभिचरत्यसौ ॥

- रावणेनाऽपि नीतैषा वीर्योत्सिक्तेन रक्षसा ।
 ७] त्वया वि-रहिता सीता^१ वि-वशा जनकाऽऽत्मजा^२ ॥७॥ [८
 रुद्धा चाऽन्तः-पुरे दीना त्वच्-चित्ता त्वत्-परायणा ।
 ८] रक्षिता राक्षसीभिश् च घोराभिर्^३ घोर-बुद्धिभिः^४ ॥८॥ [९
 प्र-लोभ्यमाना वि-विधं भर्त्स्यमाना च मैथिली ।
 ९] तन् न चिन्तयते^५ रक्षस् त्वद्-गतेनाऽन्तर्-आत्मना ॥९॥ [१०
 वि-शुद्धां^६ वि-रजस्कां त्वं^७ प्रति-गृहीष्व मैथिलीम्^८ ।
 १०] न किं-चिद् अपि वक्तव्यम् अहम् आ-ज्ञापयामि ते ॥१०॥ [११
 प्र-च्छन्नं वा प्र-काशं वा सर्वम् अग्निर् अवेक्षते^९ ।
 ११] तस्मान् मे^{१०} विदिता सीता प्रत्य्-अक्षम् अनु-पश्यतः ॥११॥ [N
 एवम् उक्तो महा-तेजा धृति-मान् उरु-विक्रमः ।
 १२] उवाच^{११} त्रिदश-श्रेष्ठं रामो धर्म-भृतां वरः^{१२} ॥१२॥ [१३
 भग-वन् हव्यकव्येश लोक-पावन पावक ।
 N] शृणु मेऽस्याः परि-त्यागे कारणं त्वं विभावसो ॥१३॥ [N
 जानाम्य एताम् अहं साध्वीम् अनु-रक्तां जितेन्द्रियाम् ।
 N] दृढ-व्रत-समाचारां वाङ्-मनः-कर्म-संयताम्^{१३} ॥१४॥ [N
 यस् तु मायां समा-रुह्य जिह्व-मार्गेण रक्षसा ।
 N] मया वि-रहिता बाला प्र-सह्याऽप-हता^{१४} बलात् ॥१५॥ [N
 न ते शङ्का भवेल् लोके स्त्री-त्वं प्रति ममैव^{१५} हि^{१६} ।
 N] अवश्यम् अपि दुर्-वृत्ता राक्षसाश् च वि-धर्मिणः ॥१६॥ [N
 अवश्यं त्रिषु^{१७} लोकेषु न^{१८} सीता पापम्^{१८} अर्हति ।
 १३] दीर्घकालोषिता हीऽयं रावणाऽन्तःपुरे शुभा ॥१७॥ [१४
 बालिशो बत^{१९} कामाऽऽत्मा रामो दशरथाऽऽत्मजः ।
 १४] इति वक्ष्यति मां लोको जानक्या ह् अ-विशोधने ॥^{१९} १८॥ [१५
 सीतायाश् चाऽप्य् उप-क्रोशश् चारित्र-प्रतिगर्हितः^{२०} ।

१. भ-दीना । २. भ-निर्जनाद्वनात् ॥ ३. भ-विकृताभिः समन्ततः ॥
 ४. भ-न चाथाचितयद् ॥ ५. भ-विशुद्धभावां निष्पापां । ६. भ-रावव ॥ ७. भ-
 उदीक्षते । ८. रा. फ-तस्मात्ते ॥ ९. भ-अब्रवीत् । १०. फ-वरम् ॥ ११. भ-आत्मनो
 धर्मसंयुताम् ॥ १२. रा. फ-प्रमथ्याप० ॥ १३. भ-दुताशन ॥ १४. रा. फ-
 चापि । १५. रा. फ-सीता पावनम् ॥ १६. भ-खलु । १७. भ-इति वक्ष्यति मां
 संतो जानकीमविशोध्य वै ॥ १८. भ-०र्हितम् ।

- १५] आत्मनश् चाऽयशो लोके युगपत् सम्प्र-मार्जितम् ॥१९॥ [N
 अनन्य-हृदयां भक्तां मम चित्ताऽनुवर्तिनीम् ।
 १६] अहम् अप्य् अव-गच्छामि मैथिलीं जनकाऽऽत्मजाम् ॥२०॥ [१६
 सम्प्रत्ययाऽर्थं लोकानां त्रयाणां तेन हेतुना ।
 १७] हुताऽशनम् इयं सीता प्र-विशन्ती न वारिता ॥२१॥ [१७
 इमाम् अपि विशालाऽक्षीं रक्षितां स्वेन तेजसा ।
 १८] रावणो नाऽति-वर्तेत वेलाम् इव महोदधिः ॥२२॥ [१८
 न हि शक्तः सु-दुष्टाऽऽत्मा मनसाऽपीऽह मैथिलीम् ।
 १९] सं-स्पर्शयितुम् अ-प्राऽऽप्यां दीप्ताम् अग्नि-शिखाम् इव ॥२३॥ [१९
 नेयम् अर्हति चैश्वर्यं रावणाऽन्तःपुरे शुभा ।
 २०] अ-त्याज्यां हि मया सीता भास्-करेण प्र-भा यथा ॥२४॥ [२०
 वि-शुद्धा त्रिषु लोकेषु मैथिली जनकाऽऽत्मजा ।
 २१] न हि हातुं मया शक्या कीर्तिर आत्म-वता यथा ॥२५॥ [२१
 अवश्यं च वचः कार्यं सर्वेषां भवतां मया ।
 २२] स्निग्धानां लोक-नाथानाम् एवं हि वदतां हितम् ॥२६॥ [२२
 इत्य् एवम् उक्त्वा वि-जयी महा-बलः
 प्र-शस्यमानः सु-कृतेन कर्मणा ।
 सम-एत्य रामः प्रियया महा-यशाः
 २३] सुखी सुखाऽर्हः स बभूव राघवः ॥२७॥ [२३
 इत्यार्षे रामायणे युद्ध-काण्डे सीता-शुद्धिं नर्मैकोन-
 शततमः सर्गः ॥ ९९ ॥

१. भ-मच्चित्तपरिव० । २. रा. फ-यत्र हे० । भ-अत्र संसदि । ३. भ-
 उपेक्षिता हि वैदेही । ४. रा. फ-न रक्षिता । भ-हुताशनं ॥ ५. भ-नाभिव० ॥
 ६. रा. ल. ल. व अ प्र-संदूषयितुम् । भ-प्रमोहयितुम् । ७. रा. फ-यथा । ८. अतः
 परमधिकः पाठः—रा. फ भ-लक्ष्मणस्य हि शापेन हुता हीयं न संशयः ।
 पर्णशालागता बाला परुषं यदवोचत ॥ ९. भ-दौश्वर्यं । १०. रा. फ भ-
 अनन्या । ११. रा. फ-०रस्य ॥ १२. रा. फ भ-विहातुं । १३. ल. ल. व प्र-
 वतो ॥ १४. भ-लोकपालानाम् । १५. रा. अ-चैव हि निखिलं मतम् । ल. ल. ब-
 दैवं निखिलं मतम् । प्र-दैवं निखिलं महत् । भ-एवं विब्रुवतां हितं ॥ १६. रा. ल. ल-
 स्वकृ० । १७. भ-सुखं मुमोद ॥ १८. प्र भ-लंकाण्डे । रा. फ-आभ्युदधिके ।
 १९. रा. फ-अग्निदर्शनं ॥

[वं-१०४] = [शततमः सर्गः] = [दा-१२२]

- एतच् छुत्वा शुभं वाक्यं राघवस्य महाऽऽत्मनः ।
 १] ततो रामं शुभं वाक्यं व्या-जहार महेश्वरः ॥१॥ [१
 सं-मतं मधुरं श्लक्ष्णम् अर्थ-वद् धर्म-संहितम् ।
 २] स्वयं-भूश् चाऽपि भग-वान् प्र-हृष्टेनाऽन्तर्-आत्मना ॥२॥ [N
 पुष्कराऽक्ष महा-बाहो कृतं कर्म महत् त्वया ।
 ३] दिष्ट्या शत्रुस् त्वया पापः सुराणां रावणो हतः ॥३॥ [२
 दिष्ट्या सर्वस्य लोकस्य प्र-वृद्धं दारुणं तमः ।
 ४] समुद्-धृतं त्वया सं-ख्ये राम रावण-जं महत् ॥४॥ [३
 आ-श्वास्य भरतं दीनं कौसल्यां च तपस्विनीम् ।
 ५] कैकेयीं च सु-मित्रां च दृष्ट्वा लक्ष्मण-मातरम् ॥५॥ [४
 प्राऽऽप्य राज्यम् अयोध्यायां नन्दयित्वा सुहृज्-जनम् ।
 ६] इक्ष्वाकूणां कुले वंशं स्थापयित्वा महा-बलं ॥६॥ [५
 इष्ट्वा तुरग-मेधेन प्राऽऽप्य चाऽन्-उत्तमं यशः ।
 ७] ब्राह्मणेभ्यो धनं दत्त्वा त्रि-दिवं गन्तुम् अर्हसि ॥७॥ [६
 एष राजा विमान-स्थः पिता दश-रथस् तव ।
 ८] काकुत्स्थ मानुषे लोके गुरुस् तव महा-यशः ॥८॥ [७
 इन्द्र-लोकं गतः श्री-मांस् त्वया पुत्रेण तारितः ।
 ९] लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा त्वम् एनम् अभि-वादय ॥९॥ [८
 महादेव-वचः श्रुत्वा काकुत्स्थः सह-लक्ष्मणः ।
 १०] विमान-शिखर-स्थस्य पितुः पादौ सम्-अस्पृशत् ॥१०॥ [९

१. रा२ फ भ-प्रियं । २. भ-पितामहः ॥ ३. फ-हृष्टं । भ-संस्कृतं । ४. अतः
 परमधिकः पाठः-भ-रामं तत्र महातेजा प्रहृष्टो वाक्यमब्रवीत् ॥ ५. ल२ अ प्र-सुह० ।
 ६. भ-शृणु वाक्यं परंतप । ७. भ-दिष्ट्या कृतमिदं कर्म त्वया धर्मभृतां वर ॥ ८. रा२ फ-
 त्वत्तेजसा विनिहतं । भ-समुद्धृतं त्व० ॥ ९. रा२ फ-भरतादींस्त्वं कौसल्यामभिवाद्य च ।
 १०. रा२ फ-देवी ॥ ११. रा२ फ-राज्यश्रियं दीप्तां । १२. रा१-० नान् । १३. रा२
 फ-० ली । भ-वर्ज-० लः ॥ १४. रा२ फ-वर्ज-० धैश्च । १५. प्र-चानन्तरं ॥ १६. भ-
 महातेजाः ॥ १७. रा१ ल१ ल२ अ-० लोकगतः । १८. भ-भावितः । १९. रा१ ल१ ल२
 प्र-भ्राता । २०. रा१-हृष्ट्वा स पितरं तदा । ल१-त्वमेवमभि० ॥ २१. रा१ ल१
 ल२ व अ-महेश्वरवचः । प्र भ-पितामहवचः । २२. रा२ फ भ-विमानस्थस्य
 सहसा प्रणाममकरोत्पितुः ॥

- दीप्यमानं स्वयां लक्ष्म्या विरजोऽम्बर-धारिणम् ।
 ११] लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा ददर्श पितरं तदा [१०
 N] आसीनम् आसने दिव्ये दिव्याऽऽभरण-भूषितम् ॥११॥ [N
 हर्षेण महताऽऽविष्टो विमान-स्थो मही-पतिः
 १२] प्राणैः प्रिय-तरौ दृष्ट्वा पुत्रौ दश-रथस् तदा । [११
 स्नुषां च सीतां सं-पश्यन् परं वि-स्मयम् आ-गतः ॥१२॥ [N
 १३] आ-रोप्याऽङ्गे महा-बाहुर् वराऽऽसन-गतः प्र-भुः ।
 बाहुभ्यां सम्परि-ष्वज्य ततो वाक्यम् उवाच हं ॥१३॥ [१२
 १४] न मे बहु-मतः स्वर्गः सं-वासो वा सुरर्षभैः ।
 १५] त्वया राम वि-हीनस्य सत्यं प्रति-शृणोमि ते ॥१४॥ [१३
 पश्यतस् त्वां वन-गतं क्लिश्यन्तं चीर-वाससम् ।
 N] स्वर्गो बहु-मतो नाऽयं सम-त्वं च सुरैर् इदम् ॥१५॥ [N
 अद्य त्वां निहताऽमित्रं दृष्ट्वा सम्पूर्ण-मानसम् ।
 N] निस्तीर्ण-वनवासं च प्रीतिर् अस्ति परा मम ॥१६॥ [१४
 १५] कौकेय्या यानि चोक्तानि वाक्यानि वदतां वर ।
 तदा प्रव्रजनाऽर्थं ते स्थितानि हृदये मम ॥१७॥ [१५
 १६] त्वां च दृष्ट्वा कुशलिनं परि-ष्वज्य च राघव ।
 अद्य दुःखाद् वि-मुक्तोऽहं नी-हाराद् इव भास्करः ॥१८॥ [१६
 १७] तारितोऽहं त्वया पुत्र सु-पुत्रेण महाऽऽत्मना ।
 अष्टा-वक्रेण धर्माऽऽत्मा पिता वै तारितो यथा ॥१९॥ [१७
 १८] इदानीम् अव-गच्छामि यथा सौम्य सुराऽसुरैः ।
 वधाऽर्थं रावणस्य त्वम् इह चैवाऽव-तारितः ॥२०॥ [१८
 १९] सिद्धाऽर्था खलु कौसल्या या त्वां राम गृहं गतम् ।

१. रा२ फ भ-वर्ज-स्वयं । २. रा२ फ भ-दिवाकरमिवोदितं । ३. रा१ ल१ ल२
 व अ प्र-दृष्ट्वा स ॥ ४. फ-प्रहर्ष परमं गतः ॥ ५. भ-समाददे । ६. रा२ फ-नात्युच्चैः
 स्थितः काकुत्स्थो भूमिमस्पृश्य पार्थिवः । पुत्रं दशरथो राजा सांत्वयन्निदमब्रवीत् ॥
 ७. रा२ फ-संग्रामो वा सुरर्षिभिः । ८. अतः परमधिकः पाठः-भ-तदा ते
 प्रोष्यतः पुत्र वनं प्राणा गता मम । ९. भ-पुत्र । १०. भ-मे वचनं शृणु ॥
 ११. रा२-वर्ज-नास्ति । १२. फ-नास्ति । १३. भ-नास्ति ॥ १४. भ-तव प्रव्रजनार्थं
 वै । रा२-तथा प्रवर्तनार्थं ते । १५. रा२ फ भ-वर्ज-नास्ति ॥ १६. रा२ फ-
 शिविर ॥ १७. रा२ फ-वर्ज-चैव जानामि । १८. रा२-वनवासाय दीक्षितः । भ-इतो
 गामवतारितः ॥ १९. ल१ रा२-नास्ति ।

वनान्' नि-वृत्तं' सं-हृष्टा ईक्षते शत्रु-भेदनम् ॥१२१॥ [१९
 २०] सिद्धाऽर्थाः खलु ते राम नरा ये त्वां पुरीं गतम् ।
 राज्ये चैवाऽभि-षिक्तं वै' द्रक्ष्यन्ति पुरुषोत्तमम् ॥२२॥ [२०
 २१] धन्योऽयं लक्ष्मणो भ्राता तव धर्म-परायणः ।
 यस्य कीर्तिर् दिवं खं च महीं चाऽऽवृत्य तिष्ठति ॥२३॥ [N
 २२] अ-पापा पुत्र वैदेही धर्म-ज्ञा धर्म-दर्शिनी ।
 देवाः सर्वस्य मर्त्यस्य कुशलाऽकुशलं विदुः ॥२४॥ [N
 २३] अहं च त्वां वदाम्य् एष पिता दश-रथः स्वयम् ।
 निः-शङ्को' गत-हृल्-लेखः प्रति-गृहीष्व जानकीम् ॥२५॥ [N
 २४] अनु-रक्तेन विदुषा' शुचिना धर्म-चारिणा ।
 इच्छेयम् त्वाम् अहं द्रष्टुं भरतेन समा-गतम् ॥२६॥ [२१
 २५] कुमारो लालनीयस् ते शत्रु-घ्नो दयितो मम ।
 यथा पिता तथा भ्राता ज्येष्ठो भवति धर्म-तः ॥२७॥ [N
 २६] चतुर्दश समाः सौम्य' वने' निर्-यातितास् त्वया' ।
 वसता सीतया' सार्ध' सत्-प्रीत्या' लक्ष्मणेन च' ॥२८॥ [२२
 २७] विमुक्त-वनवासेन' प्रति-ज्ञा पूरिता' त्वया' ।
 सत्य-वादी त्व' अहं' पुत्र सत्-पुत्रेण' कृतोऽद्य' वै' ॥२९॥ [२३
 २८] रावणं च रणे हत्वा देवास् ते' परि-तोषिताः ।
 N मत्-प्रसादाद् यशः प्राऽऽप्य दीर्घम् आयुर् अवाऽऽमुहि ॥३०॥ [N
 कृत' कर्म यशः-श्लाघ्यम् अनु-रक्ता' वयं गुणैः ।

१. रा२ फ-व्रताद्विमुक्तं । २. भ-शत्रुसुदनं । ३. ल१ ल२ व-नास्ति ॥ ४. रा२
 फ-जलाद्रमभि० । ५. रा२-च द्रक्षन्ति वसुधाधिपं ॥ ६. रा२-अस्य कीर्तिर्दिवं याता ।
 ७. फ-नास्ति ॥ ८. रा२ फ-धर्मवत्सला ॥ ९. रा२ फ-ब्रवीम्येवं । १०. फ भ-वर्ज-निः-
 शोको ॥ ११. रा२ फ-वर्ज-बालेन । १२. रा२ फ-भरतेन यथान्याय्यं समागच्छस्व तले
 महान् ॥ १३. रा२ फ भ-वर्ज-वीर । १४. रा२ फ-त्वया निर्यातिताः स्वयम् ।
 १५. भ-वर्ज-मन्त्रियोगेन । ल१-सन्त्रियोगेन । १६. रा१ ल२ व अ-मखीत्या ल० । ल१-
 मखीत्या तं च लक्ष्मणे । प्र-मखीत्या चैव लक्ष्मण । रा२ फ-तेनाऽहं पूजितो ह्यसि ॥
 १७. रा२ फ-निवृत्तव० । १८. रा२ फ-सफला । १९. ल१ ल२ व-मम । रा२ फ-
 कृता । २०. रा२-वर्ज-त्वया । २१. रा२-वर्ज-सत्यपु० । २२. रा२-वर्ज-
 ०तो ह्यहं ॥ २३. रा२ भ-देवताः । २४. अतः परमधिकः पाठः-रा२ भ-वर्ज-
 स्वच्छंदतस्ते वैदेह्या वियोगो भविता पुनः ॥ २५. फ भ-वर्ज-कृतकर्मा यशः-
 श्लाघ्यः स त्वं रक्ता ।

२९] भ्रातृभिः सह राज्य-स्थो दीर्घम् आयुर् अवाऽऽप्नुहि ॥३१॥ [२४उ

ईदृशो हि सुतो यस्य कीर्ति-मान् अमित-द्युतिः ।

३०] मृतोऽपि जीवति व्यक्तं यथाऽहं तारितस् त्वया ॥३२॥ [N

इति ब्रुवाणं राजानं^१ रामः प्राऽञ्जलिर् अब्रवीत् । [२४उ

३१] भोस् ताताऽनु-गृहीतोऽस्मि यत् प्रीतोऽसि भवान् गुरुः ॥३३॥ [N

३२पू] इदम् एकं त्वं इहेच्छामि भवत्-प्रीत्या^२ वरं हितम् ।

N] दीयमानम् अभि-प्रेतं ममाऽनुग्रह-कारणात् ॥३४॥ [N

३२उ] कुरु प्र-सादं धर्म-ज्ञं कैकेय्या भरतस्य च ।

स-पुत्रां त्वां त्यजामीऽति यद् उक्ता कैकेयी तदा^३ ॥३५॥ [२५

३३] स शापः कैकेयीं घोरः स-पुत्रां न स्पृशेत् प्र-भो । [२६

N] तत् तस्याः कुरु धर्म-ज्ञं प्र-सादं भरतस्य च ॥३६॥ [N

तथेति स महा-बाहुर् उक्त्वा चैनं कृताऽञ्जलिम् ।^४ [२७

३४] किम् अन्यत् करवाणीऽति मति-मांश् चेदम् अब्रवीत् ॥३७॥ [N

कृतम् इत्य् अब्रवीद् रामः शिवेनेच्छस्व माम् इति ।^५ [N

३५] लक्ष्मणं च परि-ष्वज्य पुनर् वाक्यम् उवाच ह ॥३८॥ [२७उ

भ्रातृ-शुश्रूषया युक्त एवम् एव सदा भव ।

N] अस्य प्र-सादाद् विपुलं कीर्तिं त्वं समवाऽऽप्स्यसि ॥३९॥ [N

धर्मं प्राऽऽप्स्यसि धर्म-ज्ञं यशश् च विपुलं भुवि ।^६

३६] रामे प्र-सन्ने स्वर्गं च^७ महिमानं तथोत्तमम् ॥४०॥ [२९

रामं शुश्रूष भद्रं ते सुमित्राऽऽनन्द-वर्धन ।

३७] रामः^८ सर्वस्य^९ लोकस्य हितेषु^{१०} नि-रतः^{११} सदा ॥४१॥ [३०

एते सेन्द्रास् त्रयो लोकाः सिद्धाश् च परमर्षयः ।

३८] अभि-वाद्य^{१२} महाऽऽत्मानः स्तुवन्ति^{१३} पुरुषोत्तमम् ॥४२॥ [३१

एतावद् उक्तम् अ-मृतम् अ-क्षरं ब्रह्म शाश्वतम् ।^{१४}

१. रा२-नास्ति ॥ २. रा२ फ-नास्ति ॥ ३. रा२ फ-नृपतिं । ४. रा२-
नास्ति ॥ ५. फ भ-वर्ज-—० व्याख्या । ६. रा१ अ-० हकाम्यया ॥ ७. भ-त्वया ।
८. अ रा२ फ-नास्ति ॥ ९. अ रा२ फ-नास्ति ॥ १०. रा२ फ-तथेत्येव पिता पुत्रं
रामं दशरथोऽब्रवीत् । ११. रा२ भ-नास्ति ॥ १२. रा२-नास्ति । फ-ततो
लक्ष्मणमामन्त्र्य पिता दशरथोऽब्रवीत् ॥ १३. भ-नास्ति ॥ १४. रा२ फ-नास्ति ।
१५. रा२ फ-वाप्यतुलं समवाप्स्यसि ॥ १६. रा२ फ भ-रामो हि सर्वलो० ।
१७. ल१ ल२ व-० ते च नि० । रा२ फ-प्रियेष्वभिरतः । भ-हितेष्वभिरतः ॥ १८. रा
फ-अर्चयन्ति महात्मानं शाश्वतं ॥ १९. रा२ फ-एतत्तदुक्तमव्यग्रमक्षरं ब्रह्मनिर्मितम् ।

३९] देवानां हृदयं सौम्यं गुह्यं रामः सनातनम् ॥४३॥ [३२
४०५] अवाऽऽसं धर्म-चरणं यशश् च विपुलं त्वया ।

N] रामं शुश्रूषता^१ भक्त्या^२ वैदेह्या सह सीतया । [३३
४०७] सौभ्रात्रम् एतल् लोकेषु कथयिष्यन्ति मानवाः ॥४४॥ [N

इत्य् उक्त्वा लक्ष्मणं राजा स्नुषां वद्धाऽञ्जलिं स्थिताम् ।

४१] पुत्रीऽत्य^३ आ-भाष्यं^४ मधुरं शनैर् एताम् उवाच ह ॥४५॥ [३४
कर्तव्यो^५ न तु वैदेहि^६ मन्यु^७ राम-समाश्रितः^८ ।

४२] रामेणेदं विशुद्धच-अर्थं कृतं वै त्वद्-धितैषिणां^९ ॥४६॥ [३५
सु-दुष्करम् इदं पुत्रि तव^{१०} चारित्र-लक्षणम् ।

४३] कृतं यत्नेन नारीणां^{११} यशो ह्य^{१२} अभि-भविष्यसि^{१३} ॥४७॥ [३६
कामम् एवाऽसि^{१४} सं-देश्या^{१५} भर्तु-शुश्रूषणं^{१६} प्रति ।

४४] अवश्यं तु मया वाच्यम् एष ते दैवतं पतिः^{१७} ॥४८॥ [३७
इति चैव समा-दिश्य पुत्रौ सीतां तथा^{१८} स्नुषाम्^{१९} ।

४५] इन्द्र-लोकं वि-मानेन ययौ दश-रथो नृपः^{२०} ॥४९॥ [३८
वि-मानम् आ-स्थाय महाऽनुभावः

श्रिया च सन्दीप्त-तनुर् नृपोत्तमः ।

आ-मन्त्र्य पुत्रौ सह सीतया च

N] स्वर्गं^{२१} जगाम प्र-वरांश्^{२२} च लोकान् ॥५०॥ [३९
स्व-गतिम्^{२३} अनु-सरन् सुराऽभिदृष्टां^{२४}

विवुध-निशाकर-वद्^{२५} वि-राजमानः ।

क्षिति-तलम् अव-लोकयन् प्र-यातः

४६] सुत-वदनं^{२६} शशि-वन् निर्-ईक्षमाणः ॥५१॥ [N

इत्यार्षे रामायणे युद्ध-काण्डे^{२७} दशरथ-राम-संवादो नाम शततमः सर्गः ॥१००॥

१. रा१ अ-सौम्य । रा फ भ-तत । २. रा१ फ-वर्ज-राम परंतप ॥ ३. रा१ फ-वर्ज-शुश्रूषणं व्यक्तं ॥ ४. रा१ ल१ ल२ व अ प्र-सुप्रीतो भाष्य । ५. रा१ फ-दीर्घेण स्वरेणेदम् ॥ ६. रा१ फ-पुत्री । ७. रा१ फ-मन्युस्ते कार्यस्त्यागकारितः । ८. रा१ फ-विशुद्धिरेषा विहिता सर्वलोकेषु दैवतैः ॥ ९. रा१ फ-त्वया । १०. रा१ फ-नारीत्वं यश-साभिः ॥ ११. भ-एव त्वया कार्य । १२. रा१-वर्ज-भर्तुः शु० । १३. रा१ फ-वर्ज-परम् ॥ १४. रा१ फ-वर्ज-च राघवः । १५. रा फ-ज्वलन् ॥ १६. भ-जगाम देव प्र० ॥ १७. रा१-स गति । १८. भ-वर्ज-पुराभिः । रा१-०भिजुष्टां । १९. रा१ ल१ ल२ व अ प्र-०शाचरवद् । २०. रा१ फ-शुभव० ॥ २१. व प्र भ-लंकाकांढे । रा१ फ-आभ्युदयिके ॥

[वं-१०५]=[एकोत्तरशततमः सर्गः] =[दा-१२३]

प्रति-प्रयाते' काकुत्स्थे' महेन्द्रः पाक-शासनः ।

१] अब्रवीत् परम-प्रीतो राघवं प्राऽञ्जलिं स्थितम् ॥१॥ [१

कौसल्या सु-प्रजा राम त्वया पुत्रेण धी-मता ।

N] प्रीतोऽस्मि वद किं कार्यं करोमि त्वत्-प्रिये' स्थितः' ॥२॥ [N

N] पुष्कराक्ष महा-बाहो शृणु मे रघु-नन्दन । [N

अ-मोघं दर्शनं राम त्व् अस्माकं' नरर्षभ' ।

२] प्रीति-युक्ताः' स्म ते सर्वे ब्रूहि' राजन् यथेच्छसि' ॥३॥ [२

एवम् उक्तो महेन्द्रेण प्र-सन्नेन महाऽऽत्मना ।

३] सुप्रसन्न-मना हृष्टो वचनं प्राऽऽह राघवः ॥४॥ [३

यदि प्रीतिः समुत्-पन्ना मयि ते विबुधेश्वर ।'

४] वक्ष्यामि च' वरं किं-चित् तन् मे त्वं दातुम् अर्हसि' ॥५॥ [४

मम हेतोः पराऽऽक्रान्ता गता ये यम-सादनम् ।

५] ते सर्वे जीवितं प्राऽऽप्य समुत्-तिष्ठन्तु वानराः ॥६॥ [५

वि-क्रान्ताश् चाऽपि शूराश् च न मृत्युं गणयन्ति च' । [६उ

६] कृत्वा' कर्म' वि-पन्नाश् च जीवयैतान्' पुरं-दर' ॥७॥ [N

७पू] मत्-कृते नि-हताः शूरा मत्-प्रिये सततं स्थिताः । [N

N] ऋक्ष-वानर-गोपुच्छा ये' च स्युः परमेश्वर' ॥८॥ [११उ

N] मत्-प्रियेष्व् अभि-युक्ता' ये मित्रैर् भृत्यैश् च वानराः ।

७उ] तव' प्र-सादाज् जीवन्तु वरम् एनम्' अहं वृणे ॥९॥ [६

नी-रुजो निर्-व्रणांश् चैव सम्पन्न-बल-पौरुषान् ।

८] गो-लाङ्गूलांस् तथैवर्क्षान्' द्रष्टुम् इच्छे' सुरेश्वर' ॥१०॥ [७

१. भ-प्रतिघाते दशरथे ॥ २. भ-त्वत्प्रियमास्थितः ॥ ३. रा. फ-तवास्माकं नरर्षभ । भ-अस्माकं वै नरर्षभ । ४. भ-परितुष्टाः । ५. रा. फ-वद यन्मनसि स्थितम् । भ-ब्रूहि यन्मनसेऽपि स्थितम् ॥ ६. रा. फ-एवमुक्तः स काकुत्स्थः प्रत्युवाच पुरंदरम् । लक्ष्मणेन सह आत्रा रामः सत्त्वहिते रतः ॥ ७. रा. फ-यदि प्रीतोऽसि मे देव सर्वाभिरजगत्पते । ८. भ-कुरु मे सत्यं वचनं वदतां वरम् ॥ ९. रा. भ-ये । १०. रा. फ-कृतकृत्या । ११. रा. फ-युक्तेमराधिप ॥ १२. रा. फ-जीवेयुः पर० । फ भ-जीवेयुरमरेश्वर ॥ १३. रा. फ-अनुरक्ता हि भृत्यैर्दारैश्च । १४. रा. फ-मत्प्र-सादाद्रमेयुक्ते वरमेतम् । फ-त्वत्प्रसादाद्रमेयुक्ते वरमेतम् ॥ १५. रा. फ-वर्ज-तथर्क्षश्च । १६. रा. फ-वर्ज-इच्छामि मानद ॥

अ-काले चाऽपि पुष्पाणि मूलानि च फलानि च ।

९] नद्यश् च वि-मलास् तत्र तिष्ठेयुर् यत्र वानराः ॥११॥ [८

बहु-मूल-फलाः स्वाद्याः सु-शीता विमलोदकाः ।

N] भवेयुस् ते वनोद्देशास् तिष्ठेयुर् यत्र वानराः ॥१२॥ [N

श्रुत्वा तु वचनं तस्य राघवस्य महाऽऽत्मनः ।

१०] महैन्द्रः प्रत्य-उवाचेदं वचनं प्रीति-संयुतम् ॥१३॥ [N

तद् युक्तम् अनु-रूपं च कौसल्याऽऽनन्द-वधन ।

११] यत् त्वं कृतोपकाराणां सु-हृदां हितम् इच्छसि ॥१४॥ [N

N] यस्मात् त्रैलोक्य-शत्रुः स रावणो लोक-रावणः ।

आ-हतः स त्वया राम तस्माद् देयो वरस् तव ॥१५॥ [N

१२] साऽमरेष्व अपि लोकेषु न त्वद्-अन्यः करिष्यति ।

१३] क्रते त्वया महा-बाहो हतानां दर्शनं कुतः ॥१६॥ [N

N] महान् अयं वरस् तात यस् त्वयोक्तो रघूऽत्तम ।

१३] यत् त्वयोक्तं वचः पूर्वं तस्माद् एवं भविष्यति ॥१७॥ [१०

त्वत्-प्रियाऽर्थम् अहं सत्यम् इदं कर्म महाऽद्भुतम् ।

N] हत-सञ्जीवनं त्व अद्य कर्ताऽस्मि तव कारणात् ॥१८॥ [N

समुत्था (द्व-स्था) स्यन्ति हरयः सुप्ता निद्रा-क्षये यथा । [१२७

१४] गो-लाङ्गूलास् तथर्क्षाश् च वानराश् च स-यूथपाः ॥१९॥ [N

१५] सम्पूर्ण-बल-वीर्यास् ते रूढ-व्रण-शरीरिणः । [N

N] राक्षसैर् नि-हता ये तु सर्वे प्राऽऽप्स्यन्ति जीवितम् । २० ॥ [११५

सु-हृद्भिः सह मित्रैश् च बान्धवैः स्व-जनेन च ।

१६] सर्व एव समेप्यन्ति युक्ताः परमया मुदा ॥२१॥ [१३

१. रा. फ-मुख्यानि । २. रा. फ-प्रीतमानसः ॥ ३. रा. फ-त्वद् ॥
४. रा. ल. ब अ प्र-सासुरेष्व । ल. ससुरेष्व । भ-सकलेष्व । ५. रा. फ-
कृते । ६. फ भ-ज्ञातीनां । ७. रा. फ भ-पुनः ॥ ८. रा. फ म-नरेश्वर । ९. रा.
फ म-मया नोक्तपूर्वं चेत् ॥ १०. रा. कर्म । म-सर्वम् । ११. रा. ल. ल. ब अ प्र-
त्विहा ॥ १२. रा. फ-वर्ज-हतात्संजीवयाम्य । १३. भ-नास्ति ॥ १४. ल. ब-०स्यंतु ।
१५. रा. फ-ये गता यमसादनम् । म-ये हतास्मिन्नरणाजिरे । १६. रा. फ-ऋक्षाश्च
सह गोपुच्छैः सर्वे सुप्तोत्थिता इव । म-नास्ति ॥ १७. भ-नास्ति । १८. ल. ब अ
प्र-०तु । १९. रा. फ-समुत्थास्यन्ति हरयो निहता ये रणाजिरे । २०. म-नास्ति ॥
२१. रा. फ म-बान्धवैर्मित्रैर्ज्ञातिभिः स्वजनैस्तथा । २२. रा. फ म-समग्रबलपौरुषाः ॥

- अ-काले फल-वन्तश् च पुष्प-वन्तश् च पाद-पाः ।
 १७] भविष्यन्ति महेष्वास नद्यश् च सलिलैर् युताः ॥२२॥ [१४
 एवम् उक्त्वा स शक्रस् तु देव-राजो महा-यशः ।
 १८] वर्षेणाऽमृत-युक्तेन ववर्षाऽऽयोधनं प्रति ॥२३॥ [N
 ततोऽमृत-संस्पर्शात् सर्वे ते लब्ध-जीविताः ।
 १९] क्रक्ष-वानर-गोपुच्छाः समुत्-तस्थुः सहस्र-शः ॥२४॥ [१६
 ते वीर-शयनाद् वीराः समुत्था (द्व-स्था) य मुदाऽन्विताः । [N
 २०] अन्योऽन्यं सम्परि-ष्वज्य राघवं चाऽभ्य-अवादनम् ॥२५॥ [१७
 स-व्रणैः प्रथमं गात्रैर् इदानीं निर्-व्रणैः समैः ।
 २१] अब्रुवन् वानराः सर्वे किम् एतद् इति वि-स्मिताः ॥२६॥ [१५
 २२पू] काकुत्स्थं परिपूर्णाऽर्थं दृष्ट्वा रामं सुरोत्तमाः ।
 N] स्वयं-भुवं पुरस्-कृत्य सं-देशयोप-चक्रमुः ॥२७॥ [N
 पिता-महस् तु भग-वान् सहितः शूल-पाणिना ।
 N] राघवं सर्वसिद्धाऽर्थम् इदं वचनम् अब्रवीत् ॥२८॥ [N
 गच्छाऽयोध्याम् इतो रामं वि-सर्जय च वानरान् ।
 २३] मैथिलीं सान्त्वयस्वैनाम् अनु-रक्तां यशस्विनीम् ॥२९॥ [१९
 २४पू] भ्रातरं भरतं पश्य त्वद्-अर्थं व्रत-कर्षितम् । [२०पू
 N] सम्-एत्य पितृ-वद् बालं शत्रु-घ्नं लाडय प्र-भो ॥३०॥ [N

१. रा२ फ म-वर्ज-पुष्पशबलाः फलवन्तश् । २. रा२ फ म-भविष्यति जलं चैव यत्र तिष्ठन्ति वानराः ॥ ३. म-ततः शक्रो । ४. अतः परमधिकः पाठः-रा२ फ म-वर्ज-प्रादाच्च जीवितं तेषां वानराणां सहस्रशः ॥ ५. भ-ततस्तेऽमृत-संस्पर्शात्क्षणाल्लब्धजीविताः । समुत्तस्थुर्महात्मानः सर्वे स्वप्रक्षयादिव ॥ ६. भ-सहस्रशः । ७. म-स्त्वभ्यनन्द० ॥ ८. रा२ फ म-सव्रणैः पतिता गात्रैर्निर्व्रणैः पुनरुत्थिताः । बभूवुर्वानराः सर्वे विस्मयोत्फुल्लोचनाः ॥ ९. रा२ फ-सर्वे दृष्ट्वा । १०. म-नास्ति । अतः परमधिकः पाठः-रा२ फ म-वर्ज-अब्रुवन्परमप्रीताः स्तुत्वा रामं सलक्ष्मणम् । ११. ल१ ल२ व-०वे । १२. फ-वर्ज-नमस्कृत्य । १३. भ-नास्ति ॥ १४. रा१ ल१ ल२ व अ प्र म-गतोऽथो० । १५. रा२ फ म-वीर । भ-राजन् । १६. रा२ फ म-वर्ज-तु । १७. अतः परमधिकः पाठः-फ-लक्ष्मणेन सहायेन नित्यवाक्ये त्वमर्हसि ॥ १८. रा२ फ म-प्राज्ञं शत्रुघ्नं च यशस्विनम् । १९. रा-त्वं बोधयितुमर्हसि । फ-त्वं लाडयितुमर्हसि । म-तं ताडयितुमर्हसि । २०. भ-नास्ति ॥

N] कृत-कर्मा परि-श्रान्तः सुखम् आप्नोतु लक्ष्मणः । [N
 २४३] अभि-षेचय चाऽऽत्मानं पौरान् अपि हर्षय ॥३१॥ [२०३
 एवम् उक्त्वा तम् आ-मन्त्र्य रामं सौमित्रिणा सह ।
 २५] वि-मानैः सूर्य-सङ्काशैर् जग्मूर् हृष्टाः सुरा दिवम् ॥३२॥ [२१
 अभि-वाद्य च काकुत्स्थः सर्वास् तांस् त्रिदशोत्तमान् ।
 २६] लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा वासम् आऽज्ञापयत् तदा ॥३३॥ [२२
 ततस् तु सा राघव-बाहु-पालिता
 महा-चमूर् हृष्ट-जना यशस्विनी ।
 श्रिया ज्वलन्ती वि-रराज सर्व-तो
 N] निशा प्र-णीतेर्व हि शीत-रश्मिना ॥३४॥ [२३
 इत्यार्षे रामायणे युद्ध-काण्डेऽमृत-वृष्ट्या वानरसंजीवनं
 नामैकोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०१ ॥

[वं-१०६] = [द्वयुत्तरशततमः सर्गः] = [दा-१२४]

तां रात्रिम् उषितं रामं तथैव व्रतम् आ-स्थितम् ।
 १] अब्रवीत् प्राऽञ्जलिर् वाक्यं वाक्य-ज्ञः स वि-भीषणः ॥१॥ [१
 स्नानानि चाऽङ्ग-रागाणि माल्यानि वि-विधानि च ।
 २] चन्दनानि च मुख्यानि वासांसि वि-विधानि च ॥२॥ [२
 अलङ्कार-विधौ युक्तास् तान्य आ-दाय वर-स्त्रियः ।

१. रा१ ल१ ल२ व अ प्र भ-नास्ति । २. रा फ म-समासवनवासश्च
 आत्मानमभिषेचय । भ-०नं पौरान्वा प्रहर्षय ॥ ३. रा१ ल१ ल२ व अ प्र भ-
 सहस्राक्षो । ४. रा१ ल१ ल२ व अ प्र भ-ययौ हृष्टः सुरैः सह ॥ ५. भ-त्रिदिवौ-
 कसः ॥ ६. रा२ फ म-वर्ज-लक्ष्मणरामपा० । ७. रा२ फ म-हृष्टमना । ८. रा२ फ-
 निशेव याता सह । रा१ ल१ ल२ व अ प्र-०तेन ॥ ९. व-०णे लंकाकाण्डेऽमृत० । रा२
 फ-०णे आभ्युदयिके वानरोपस्थापनं । म-सुन्दरकाण्डे आभ्युदयिके वानरोपस्थापनं ।
 भ-लंकाकाण्डे वानरजीवनं ॥ १०. रा२ फ-वर्ज-सुखमासीनमर्दिदम् । म-तत्रैव
 समुपस्थितः । ११. रा१ ल१ ल२ व अ प्र-०क्यं वाक्यज्ञं । रा२ फ-०लिः काले जयं
 पृष्ट्वा । म-०लिर्वाक्यं जयं पृष्ट्वा ॥ १२. म-शीतानि । १३. रा२ फ म भ-
 वस्त्राण्याभरणानि । १४. फ-चन्दनागव्युक्तानि । १५. रा फ म भ-माल्यानि ॥
 १६. रा१ ल१ ल२ व अ प्र-अलंकारविद्वद्भेदा रामं पद्मदलेक्षणाः । भ-अंगरागं च
 संगृह्य नार्यः पद्मनिभेक्षणाः ।

३] उप-स्थितास् त्वां विधिना^१ स्नापयिष्यन्ति राघव ॥३॥ [३
स्व-वृत्त-कोविदां^२ देवीं वैदेहीं^३ लक्ष्मणं तथा ।
प्रति-गृह्णीष्व तत् सर्वं मद्-अनुग्रह-काम्यया^४ ।

N] मुनि-वेशं समुत्-सृज्य राज्यद्विर् अनु-भूयताम् ॥४॥ [N
४५] एवम् उक्तस् तु काकुत्स्थः प्रत्य-उवाच वि-भीषणम् ।

N] धर्म-ज्ञो^५ धर्म-विद्^६ वाक्यं न्याय-तो^७ न्याय-कोविदम् ॥५॥ [N
हरीन् सुग्रीव-मुख्यांस तु स्नानेनोपनि-मन्त्रय ।^८ [४३

N] उप-पन्नम् इदं राजंस^९ त्वयि^{१०} कल्याण-चेतसि ॥६॥ [N
सौहार्दे वर्तमानस्य ग्राह्यं^{११} च प्र-णयो मया^{१२} ।

N] समान-व्रत-चारी च भरतः कैकयी-सुतः ॥७॥ [N

N] शत्रुघ्न-सहितः श्री-मान्^{१३} ममाऽऽगमन-लालसः ।^{१४}

४३] स तपस्वी तपो-युक्तो महा-तेजाः सु-दुःखितः ॥८॥ [N
सु-कुमारो महा-बाहुर् भरतः सत्य-सङ्गरः ।

५] तं विना कैकयी-पुत्रं धर्म-ज्ञं^{१५} धर्म-वत्सलम्^{१६} ।

N] न मे स्नानं^{१७} बहु-मतं^{१८} वस्त्राण्य आ-भरणानि च ॥९॥ [६
राज्य-श्रियं परि-त्यज्य मुनि-वेश-धरः किल ।

N] तपस् तप्यति मे भ्राता नन्दि-ग्रामे^{१९} कृताऽऽलयः^{२०} ॥१०॥ [N

N] शत्रुघ्न-सहितो धी-मान् स मां नूनं प्रतीऽऽक्षते ।^{२१}

६३] एतत् पश्य यथा क्षिप्रं प्रति-गच्छाम्य^{२२} अहं पुरीम्^{२३} । [N

अयोध्या-गमिको^{२४} ह्य एष पन्थाः परम-दुर्गमः^{२५} ॥११॥ [७

७] एवम् उक्तस् तु^{२६} काकुत्स्थः^{२७} प्रत्य-उवाच वि-भीषणः ।

अहं^{२८} त्वा प्राऽऽपयिष्यामि तां पुरीं पुरुषर्षभ^{२९} ॥१२॥ [८

१. रा२ फ म-नास्ति ॥ २. फ-वैदेहीं । ३. म-०कांक्षया ।
४. भ-नास्ति ॥ ५. म-०ज्ञं ध० । रा१ ल१ ल२ व अ प्र भ-०ज्ञो
धर्मभृद् । ६. म-न्यायज्ञं । भ-धर्मज्ञं ॥ ७. रा२ फ म-नास्ति । ८. रा१
ल१ ल२ व अ प्र-वाक्यं तव ॥ ९. फ-ग्राह्यं वचनं मया । म-ग्राह्यमेव वचस्तव ।
१०. रा२ भ-नास्ति ॥ ११. फ-विद्वान् । म-वीर । १२. रा२ फ म-नास्ति ॥
१३. रा२ फ म भ-भरतं धर्मचारिणं । १४. रा२ फ म-बहुमतं रत्नं । १५. प्र-
नास्ति ॥ १६. ल१-वर्जं-०मकृ० । १७. भ-नास्ति ॥ १८. म-गच्छेम महापुरीम् ।
१९. रा२ फ म-०ध्यामागतो । भ-०ध्यां गच्छतो । २०. प्र-०दुर्गमः ॥ २१. रा२
फ-स । २२. भ-रामेण । २३. प्र-अहो । रा म-अहो । भ-अद्य । २४. रा२ फ
म भ-पाथिवात्मज ॥

- ८] पुष्प-कं नाम भद्रं ते वि-मानं सूर्य-वर्चसम् ।
 मम भ्रातुः कुबेरस्य रावणेन बलीयसा ॥१३॥ [९
 ९] हतं निर-जित्य सं-ग्रामे काम-गं दिव्यम् उत्-तमम् ।
 N] त्वद्-अर्थं पालितं चैव तिष्ठत्य् अमित-विक्रमं ॥१४॥ [१०
 तद् इदं सूर्य-सङ्काशं वि-मानम् इह तिष्ठति ।
 १०] तेन प्राऽऽप्स्यसि यानेन त्वम् अयोध्यां गत-ज्वरः ॥१५॥ [११
 अहं ते यद्य् अनु-ग्राह्यो यदि स्मरसि मे गुणान् ।
 ११] वस तावद् इह प्राज्ञ यद्य् अस्ति मम सौहृदम् ॥१६॥ [१२
 लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा वैदेह्या भार्यया सह ।
 १२] अर्चितः सर्व-कामैश्च च ततो राम गमिष्यसि ॥१७॥ [१३
 प्रीति-युक्तस्य मे राम स-सैन्यः स-सुहृद्वरः ।
 १३] सत्-कारं विधि-वत् त्वं च प्रति-गृहीष्व राघवं ॥१८॥ [१४
 प्र-णयाद् बहु-मानाच् च सौहार्देन च राघव ।
 १४] प्र-सादयामि प्रेष्योऽहं न खल्व् आ-ज्ञापयामि ते ॥१९॥ [१५
 एवम् उक्तस् ततो रामः प्रत्य्-उवाच वि-भीषणम् ।
 १५] रक्षसां वानराणां च सर्वेषाम् एव शृण्वताम् ॥२०॥ [१६
 १६] पूजितोऽस्मि त्वया वीर साचिव्येन पदेन हि ।
 N] सर्वाऽऽत्मना च वसुभिः सौहार्देन परेण च ॥२१॥ [१७
 १६] न खल्व् एतन् न कुर्या ते वचनं राक्षसेश्वर ।

१. रा२ फ म-सूर्यसन्निभं । २. रा२ फ म-पुरा वैश्रवणस्यासीद्रावणेनाहतं बलात् ॥ ३. भ-अतुल्यं । ४. रा२ फ म-नास्ति ॥ ५. भ-मेघसंकाशं नानारत्नं समुज्ज्वलं । रा२ फ म-०शं विमानमधिति० । ६. रा१ ल१ ल२ ब अ प्र-येन । ७. रा२ फ म भ-यास्यसि । ८. रा२ फ म-बोद्धुं त्वां च तदर्हति ॥ ९. फ-यदि तेहमनुग्राह्यो । म-यदि ते हनूमान्ग्राह्यो । १०. फ म-धारणीयोऽस्मि ते यदि । ११. रा२-नास्ति । १२. रा२ फ म-मया त्वमभिपूजितः । भ-०स्ति मयि सौ० ॥ १३. रा२ फ म-सदारो भ्रातृसहितः सहैभिर्हरियूथैः । १४. रा१ ल१ ल२ ब-सह का० । १५. रा१ ल१ ल२ ब अ प्र-राजन् ॥ १६. रा२ फ म-०हृज्जनः । १७. रा२ फ म-०वत्तात । भ-सक्त्रियां विपुलां तावत् । १८. रा२ फ म-चोद्यतं ॥ १९. म-सौ-भद्रेण । २०. रा१ प्र भ-नास्ति । २१. रा२ फ म-भृत्योहं ॥ २२. रा१ ल१ ल२ ब-पांडित्येन प० । अ प्र-पांडित्येन परेण हि । भ-०व्येन परेण च । २३. प्र-कर्मभिः । भ-चेष्टाभिः । २४. रा२ फ म-नास्ति ॥ २५. रा२ फ म-नैर्ऋताधिप ।

- सोत्कण्ठं^१ भ्रातरं^२ द्रष्टुं^३ भरतं^४ त्वरते^५ मनः ॥२२॥ [१८
 १७] मां नि-वर्तयितुं^६ योऽसौ चित्र-कूटम्^७ उपाऽऽगतः ।
 शिरसा याचमानस्य न कृतं^८ वचनं मया ॥२३॥ [१९
 १८] कौसल्यां च सु-मित्रां च कैकेयीं चाऽपि^९ मातरम् ।
 दिदृक्षुं^{१०} सु-हृदश्चैव गुरुन्^{११} पौरांस् तथैव च ॥२४॥ [२०
 १९] अनु-जानीहि मां सौम्यं पूजितोऽस्मि वि-भीषण ।
 मन्युर् न मयि^{१२} कर्तव्यः सखि-त्वं^{१३} चाऽनु-मानय^{१४} ॥२५॥ [२२
 २०] उप-स्थापय मे शीघ्रं^{१५} वि-मानं राक्षसेश्वर^{१६} ।
 २१पू] कृत-कार्यस्य मे वासः कथं स्याद् इह^{१७} सं-गतः^{१८} ॥२६॥ [२१
 इमम्^{१९} अर्चय^{२०} सु-ग्रीवं साऽमात्यं स-पुरःसरम् ।
 N] पूजिते वानरेन्द्रेऽस्मिन् पूजितो वै^{२१} भवाम्य अहम् ॥२७॥ [N
 यम् एव दिवसं वीर त्वम् अस्मान् समुपाऽऽगतः^{२२} ।
 N] तस्मिन् अहनि लङ्कायां मया त्वम्^{२३} अभि-षेचितः^{२४} ॥२८॥ [N
 अवश्यं^{२५} तु प्र-कृतिभिर^{२६} महा-राज्येन रक्षसाम्^{२७} ।
 N] अभि-षेक्तव्यम्^{२८} आत्मानं^{२९} तस्मात् त्वम् अभि-षेचय ॥२९॥ [N
 सुग्रीव-प्रमुखैर्^{३०} वीरैः सहितो^{३१} हरि-यूथपैः ।
 N] लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा लङ्काम् आ-विश^{३२} मा चिरम् ॥३०॥ [N
 तत्र त्वाम् अभि-षिञ्चन्तु सर्वाः प्र-कृतयो^{३३} मुदा^{३४} ।
 N] ततो माम् अभि-गच्छस्व प्र-स्थापय^{३५} च माम् इतः^{३६} ॥३१॥ [N

१. रा१ अ प्र-उत्कं मे । रा२ फ म भ-तं तु मे ॥ २. रा२ फ म-वर्ज-
 त्वरितं ॥ ३. रा१ ल१ ल२ व अ प्र-निवारयितुं ॥ ४. रा१ अ प्र भ-च यश-
 स्विनीं । ल१ ल२ व-च तपस्विनीं । म भ-चैव मा० । ५. ल१ ल२ व अ प्र-
 ०क्षुः । रा फ म भ-गुरुंश्च । ६. रा२ फ म-द्रष्टुमिच्छति मे मनः । भ-पौरान्
 जानपदैः सह ॥ ७. रा१ ल१ ल२ व-सोऽद्य । ८. रा२ फ म भ-खलु न । ९. रा२
 फ-त्वरितं । भ-सखे त्वां । १०. रा२ फ म-वर्ज-०नये ॥ ११. रा२ फ म भ-
 तूर्ण । १२. रा२ फ म भ-नैर्कृताधिप । १३. रा२ फ म-इति मे मतिः ॥
 १४. रा२ फ म-वर्ज-अनुमर्षय । १५. रा२ फ म-वर्ज-हि । १६. भ-एव-
 मुक्त्वा पुनः प्राह विभीषणमित्रहा ॥ १७. रा२ फ म भ-समुपस्थितः ।
 १८. रा१ ल१ ल२ व अ प्र-चैवाभि० ॥ १९. रा१ ल१ ल२ व अ प्र-तत्र संति
 प्रकृतयो । २०. रा२ फ म-वर्ज-०सा । २१. भ-नास्ति । २२. रा१ ल१ ल२ व
 प्र-०षेचन्तु ते च त्वां ॥ २३. म-०वसहितैर् । २४. म-प्रमुखैर् । २५. ल१ ल२ व
 अ प्र-०श्य ॥ २६. भ-०यस्तथा । २७. भ-मानितः सर्वराक्षसैः ॥

- वैदेह्यां यां सखी तत्र त्रि-जटा नाम राक्षसी ।
 N] अस्यास् तु प्रिय-हेतोस् त्वं ताम् अनु-ज्ञातुम् अर्हसि ॥३२॥ [N
 अ-विन्ध्यो नाम मेधावी मान्यश् च सततं त्वया ।
 N] मत्-प्रियाऽर्थं त्वम् अद्यैनं पूजयेथा यथैव माम् ॥३३॥ [N
 वैदेह्यां कथिताव् एतौ प्रीयमाणौ यथा भृशम् ।
 N] उभौ कृतोपकारौ तौ पूजनीयौ सदा त्वया ॥३४॥ [N
 प्रति-गृह्य तु रामस्य वचनं स वि-भीषणः ।
 N] सम्प्र-तस्थे ततो रक्षो यत्र लङ्का महा-पुरी ॥३५॥ [N
 स प्र-विश्य पुरीं लङ्कां स-सुग्रीवः स-लक्ष्मणः ।
 N] आभि-षेचनिकं सर्वं स्वयम् आऽज्ञापयत् तदा ॥३६॥ [N
 ततोऽभ्य-अपिञ्चन् विधि-वत् सर्वाः प्र-कृतयस् तदा ।
 N] तौ च लक्ष्मण-सुग्रीवौ सहितौ राघवाऽऽज्ञया ॥३७॥ [N
 ततो वाद्यानि लङ्कायां शङ्ख-भेरी-विमिश्रितैः ।
 N] सं-नादैः पूरयामासुर् लङ्कां स-वनकाननाम् ॥३८॥ [N
 अभि-षिक्तः स धर्माऽऽत्मा सर्व-राक्षस-पार्थिवः ।
 N] शुशुभेऽभ्य-अधिकं लक्ष्म्या कुवेर इव यक्ष-राट् ॥३९॥ [N
 सोऽभि-षिक्तो वचः कुर्वन् रामस्य विदिताऽऽत्मनः ।
 N] अर्चयामास सु-ग्रीवं पाद्याऽऽदिभिर् अन-उत्तमैः ॥४०॥ [N
 लक्ष्मणं च महाऽऽत्मानं विधि-दृष्टेन कर्मणा ।

१. भ-० ह्याश्च । २. म भ-वर्ज-माम् । ३. अ-नास्ति ॥ ४. रा-
 स्यध्यक्षस्तव सांप्रतं । फ-अध्यक्षस्तव सांप्रतं । म-स्यध्यक्ष इव सांप्रतं । भ-
 तत्रास्ते राक्षसेश्वर । ५. रा- फ म भ-अप्यद्य । ६. रा- फ-० व हि । भ-पूजयाशु
 महाबलं ॥ ७. प्र-० ह्याः । ८. रा- फ-वर्ज-मया । ९. अतः परमधिकः पाठः—
 भ-सरमां च मम प्रीत्या वैदेह्याः प्रीतिहेतवे । पश्येथास्त्वं यथा सीतां
 पूजार्हां च सर्वदा ॥ १०. रा-वचस्तस्य । फ-वचस्तच्च । म-वचस्तत्तु । भ-
 वचः पथ्यं । ११. रा- फ-तदा । भ-तथा । १२. प्र-येयं । फ म भ-येन ।
 १३. म-अभिषेक्तुं स धर्मात्मा सर्वैर्हरिगणैर्वृतः ॥ १४. रा- फ भ-प्रविश्य च ।
 म-महाबाहुः । १५. प्र-सुग्रीवः सहल० ॥ १६. रा- ल- व अ प्र-विविधैः ।
 १७. ल-नास्ति । १८. रा-नास्ति ॥ १९. फ म भ-जयादी । २०. फ म-० श्रिता ।
 भ-० विचित्रिता । २१. रा- फ भ-नादेन पूरयामास । म-वाद्येन पूरयामास ।
 २२. भ-चाऽपि सका० ॥ २३. ल- ल- व अ प्र म-० सपुंगवः । २४. अ प्र रा- फ
 म-राजराट् ॥ २५. म-श्रुत्वा । २६. रा- फ भ-अर्चादि० । म-अर्चादि० ।

- N] रत्नैश् च वि-विधैर् दिव्यैर् महेन्द्र-भवनाऽऽहृतैः ॥४१॥ [N
त्रैलोक्यम् अभिनिर्-मथ्य रावणो यान्य' उपाऽऽहरत् ।
N] तैः सर्वैः पूजयामास' वानरेन्द्रं वि-भीषणः ॥४२॥ [N
ततः सुवेल-शैल-स्थं^१ रामं प्र-हरतां वरम् ।
N] अभ्य-अगच्छद् अ-दीनाऽऽत्मा सोऽभि-षिक्तो वि-भीषणः ॥४३॥ [N
N] वि-मानं सूर्य-सङ्काशम् आ-जहार त्वराऽन्वितः ।
दिव्यम् अत्य-अद्भुताऽऽकारं^२ मनः-काम-गम् अ-व्ययम् ॥४४॥ [N
२२] मणि-काञ्चन-चित्राऽङ्गं वैदूर्य-मणि-वेदिकम् ।^३
N] क्रीडाऽऽगारैः^४ परि-क्षिप्तं तप्त-काञ्चन-भूषणैः^५ ॥४५॥ [२४
पाण्डुराभिः पताकाभिर् ध्वजैश् च बहुभिर् वृतम् ।
२३] शोभितं हर्म्य-वृन्दैश् च हेम-कुड्य-विभूषितम् ।^६ [२५
N] मण्डितं^७ जलजाऽऽकारैः^८ पुण्डरीकैश् च काञ्चनैः ॥४६॥ [N
N] रुचिरैः किङ्किणी-जालैर् मुक्ता-मणि-गवाऽक्षकम् ।^९
२४] हेम-जालैः परि-क्षिप्तं सर्व-तो मधुर-स्वनम् ॥४७॥ [२६
तन् मेरुशिखराऽऽकारं निर्-मितं विश्व-कर्मणा ।
२५] बहुभिर्^{१०} भूषितं चित्रैर्^{११} मुक्ता-रजत-शोभितम् ।^{१२} ॥४८॥ [२७
२४३] दन्त-स्फटिक-चित्राऽङ्गैर् वैदूर्यैश् च वराऽऽसनैः^{१३} ।

१. म-यद्यदाह० । २. रा२ फ म भ-अर्चया० ॥ ३. रा२ फ-० लश्टगस्थं ।
भ-सुवेले संप्राप्य । ४. प्र-नास्ति ॥ ५. रा२ फ म-विमानमादाय महन्महाभ्र-
शिखरोपमम् । भ-दिव्यमादाय च महन्महेन्द्रशिखरोपमं । ६. भ-विमानमद्भुता० ॥
७. रा२ फ म-तप्तकांचनवे० । भ-मुक्तामणिवरांकितं । ८. अतः परमधिकः पाठः—
भ-घंटाजालनिनादितं प्रगीतमिव सर्वतः । एवमुक्तस्तु रामेण राक्षसेन्द्रो
विभीषणः ॥ विमानं सूर्यसंकाशमाजुहाव त्वरान्वितः । ततः कांचनचि-
त्रांगं वैदूर्यमणिवेदिकम् ॥ ९. रा२-कूटाकारप० । फ-कूटागारप० । म-कूटा-
गमप० । भ-कूटागारैः प० । १०. रा२ फ म-सर्वतो मधुरस्वरं ॥ ११. रा२ फ-
समंतादवभासितं । म-समंतात्परिशोभितम् । भ-ध्वजैश्च विविधैस्तथा । १२. भ-
हर्म्यकंठैश् । १३. भ-हेमपादा० । १४. रा२ फ म-नास्ति । १५. रा२ फ म-शोभितं ।
१६. प्र रा२ फ म-० जलदाका० । १७. भ-नास्ति ॥ १८. फ-० क्षकैः । म-
० गणाचितैः ॥ १९. भ-नास्ति । २०. रा फ म-घंटाजालप्रणादितं प्रगीतमिव
सर्वतः ॥ २१. भ-तं ॥ २२. भ-बृहद्विभूषितं हर्म्यैर् । २३. भ-० भित्तैः ।
२४. रा२ फ म-कामगं रुचिरं दिव्यं मनोऽभिप्रेतमव्ययं ॥ २५. प्र रा२ फ-
दंतास्फा० । भ-घातुस्फटि० ॥ २६. रा१ ल१ ल२ व अ प्र-० र्यस्व वरा० । म-
० र्यपरमासनैः ।

N] महाऽर्हाऽऽस्तरणोपेतम् उप-पन्नं महा-धनैः ॥४९॥ [२८

उप-स्थितम् अन्-आधृष्यं तद् विमानं मनो-जवम् ।

२६] ततो^१ नि-वेद्य^२ रामाय तस्थौ^३ तत्र वि-भीषणः ॥५०॥ [२९

तत् पुष्प-कं काम-गमं वि-मानम्^४

उप-स्थितं^५ प्रेक्ष्य हि दिव्य-रूपम् ।

रामः प्र-हृष्टः सह लक्ष्मणेन

N] पुरा यथा वृत्र-वधे शत-क्रतुः ॥५१॥ [३०

इत्यार्षे रामायणे युद्ध-काण्डे^६ पुष्पकोपस्थानं^७ नाम

द्व्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १०२ ॥

[वं-१०६] = [द्युत्तरशततमः सर्गः] = [दा-१२५]

१५] उप-स्थितं तु तं दृष्ट्वा वि-मानं^८ पुष्प-कं ततः^९ ।

N] अ-विदूरे^{१०} स्थितं रामम्^{११} इत्य् उवाच वि-भीषणः^{१२} ॥१॥ [१

N] स तु बद्धाऽञ्जलिपुटो वि-नीतो राक्षसेश्वरः^{१३} ।

१३] अब्रवीत्^{१४} त्वरयोपेतः किं करोमीति राघवम् ॥२॥ [२

तम् अब्रवीन्^{१५} महा-तेजा लक्ष्मणस्योप-शृण्वतः ।

२] वि-मृश्य^{१६} राघवो वाक्यम् इदं स्नेहोपबृंहितम्^{१७} ॥३॥ [३

३५] इमे तु कृत-कर्माणः सर्व एव वनौकसः^{१८} । [४५

N] सहैभिर् भवता लङ्का जिता मम नि-वेदिता ॥४॥ [N

१. भ-नास्ति ॥ २. रा२ फ म-निवेदयित्वा ॥ ३. म-ह्युपस्थितं । ४. म-तदा तु संप्रेक्ष्य च दि० । भ-०तं भूधरसन्निभाशं । ५. भ-दृष्ट्वा तदा विस्मयमा-जगाम रामः ससौमित्रिरुदारसत्त्वः ॥ ६. व प्र भ-लंकाकाण्डे । रा२ फ-आभ्युदयिके । ७. प्र म-०कोत्थापनं । भ-विभीषणाभ्युदयिके पु० ॥ ८. रा१ ल१ ल२ व अ प्र भ-पुष्पकं पुष्पभूषितं । ९. रा१ ल१ ल२ व अ प्र-नातिदूरे । १०. रा२-वर्ज-रामः प्रत्युवाच विभीषणम् । ११. अतः परमधिकः पाठः—रा१ ल१ ल२ व-कृतं साधिव-त्युवाचैनं रामः सम्यग्विभीषणम् ॥ १२. रा२ फ म-०साधिपः । १३. रा२ फ म-उवाच । १४. अ-नास्ति ॥ १५. रा२ म-उवाच । १६. रा१ ल१ ल२ व अ प्र-विस्पष्टं । १७. रा१ ल१ ल२ व अ प्र भ-०हपुरस्कृतं । रा२ फ-०पशुंठितं ॥ १८. रा२ फ म-कृतप्रत्युपकर्माणो विभीषणवनौकसः । १९. भ-नास्ति ॥

- त्यक्त्वा प्राणान् परं शक्त्या तोषितोऽस्मि वि-भीषण ।
 N] एभिः सं-पूजितैः वीरैः पूजितोऽहं त्वया ध्रुवम् ॥५॥ [N
 ममाऽर्थे ये पराऽऽक्रान्ताश्चिरे वानर-पुङ्गवाः ।
 N] सर्व-शः पूजनीयास तु रक्ष-वानर-संहताः ॥६॥ [N
 ३७] रत्नैर् अर्थैश्च वि-विधैः सं-पूज्यन्तां वि-भीषण । [४३
 सहाऽमीभिर् जिता लङ्का निर्-जितो राक्षसेश्वरः ॥७॥
 ४] दूरे प्राण-भयं त्यक्त्वा सं-ग्रामेष्व अभि-वर्तिनः । [५
 एवं सु-सम्मताश्चैव मानाऽर्हा मानितास् त्वया ।
 ५] भविष्यन्ति कृत-ज्ञेन निर्-वृत्ता हरि-यूथपाः ॥६॥ [७
 त्यागिनं संग्रहीतारं साऽनुक्रोशं यशस्विनम् ।
 ६] यतस् त्वाम् अव-गच्छामि ततः सं-बोधयाम्य् अहम् ॥९॥ [८
 हीनं क्लीब-गुणैः सर्वैर् अरि-हन्तारम् आ-हवे ।
 N] सेना भजति राजानम् एतद् भूमि-पतेर् व्रतम् ॥१०॥ [९
 धर्माऽर्थ-विदुषं वीरम् अति-दातारम् आर्जवम् ।
 ७] योधा भजन्ति राजानम् एतद् भूमि-पतेर् व्रतम् ॥११॥ [N
 एवम् उक्तस् तु रामेण वानरांस् तान् वि-भीषणः ।
 ८] धन-रत्न-प्रदानेन सर्वान् एवाऽभ्य-अपूजयत् ॥१२॥ [१०
 ९५] ततस् तान् वानरान् दृष्ट्वा धन-रत्नैश्च पूजितान् । [११५
 N] सान्त्वयित्वा यथा-न्यायम् इदं वचनम् अब्रवीत् ॥१३॥ [N
 परि-तुष्टोऽस्मि भद्रं ते कृतं साह्यं महन् मम ।
 N] लब्धा सीता हतः शत्रुः कुलम् अत्युद्धृतं च मे ॥१४॥ [N

१. अतः परमधिकः पाठः—प्र रा२ फ म-रत्नैः समभिपूज्यन्तामपि प्रत्यवराश्च ये । यो यदिच्छति यावच्च तत्तद्देयं विभीषण ॥ २. म-सुसमर्थाः पराक्रान्ताः सर्वे । ३. रा२ फ-सर्वथा । ४. रा२ फ म-ते रक्षयाश्च सुतवत्सदा ॥ ५. रा२ फ म-नास्ति । ६. भ-० भिस्त्वया लंका निर्जिता ॥ ७. अतः परमधिकः पाठः—भ-त इमे कृतकर्माणः सर्वे एव वनौकसः । धनरत्नप्रदानैश्च कोशैश्च सफलान्कुरु ॥ ८. भ-सम्मनितान् ॥ ९. रा२ म-मनस्विनं । भ-जितेन्द्रियं । १०. रा२ फ म-त्वां प्रब्रवीम्य् ॥ ११. भ-ह्यपि गुणैः । १२. भ-० ते श्रुतम् । १३. रा२ फ म-नास्ति ॥ १४. रा१ ल१ ल२ व अ प्र-श्रुतं धर्मार्थविदुषं । १५. भ-नास्ति ॥ १६. रा२ फ म-ववर्ष रत्नवर्षेण वर्षेण मघवानिव ॥ १७. फ म-पूजितान् । १८. रा२ फ म-रामः संपूर्णमानसः । १९. रा१ ल१ प्र-० न्याय्यं । म-इदं वाक्यं । २०. भ-अत आरभ्य-२०-श्लोकं यावच्चास्ति ॥ २१. फ-वर्ज-परितुष्टो० । २२. रा२-अभ्यु० ।

- अ-शून्या मे दिशः सर्वा भवद्भिर् देव-विक्रमैः ।
 N] नास्त्य् अ-देयं हि मे किञ्चिद् देव-राज्यम् अपि ध्रुवम् ॥१५॥ [N
 अनु-जानामि वः सर्वान् यथेष्टं गम्यताम् इति ।
 N] तेनैव सेतुना तीर्त्वा मकराऽऽलयम् अ-व्ययम् ॥१६॥ [N
 सु-ग्रीवस् तु मया सार्धं वि-मानेन गमिष्यति ।
 N] साऽमात्यो युव-राजश् च यथा मुख्याश् च वानराः ॥१७॥ [N
 इत्य् उक्तास् ते महा-काया वानराः काम-रूपिणः ।
 N] प्र-दक्षिणम् अवर्तन्त दृष्ट्वा रामं स-लक्ष्मणम् ॥१८॥ [N
 सु-ग्रीवम् अङ्ग-दं चैव राजानं चैव वि-भीषणम् ।
 N] प्र-णम्य च शिरोभिस् ते प्र-ययुर् हरि-यूथपाः ॥१९॥ [N
 यथोत्-साहं यथा-प्रीति यथाऽऽगतम् अरि-दमाः ।
 N] के-चिद् रवान् वि-मुञ्चन्तः सिंह-नादांश् च पुष्कलान् ॥२०॥ [N
 ९३] आ-रुरोह तदा रामस् तद् वि-मानं मनो-जवम् । [११३
 अङ्गेनाऽऽदाय वैदेहीं लज्जमानां यशस्विनीम् ।
 १०] लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा वि-क्रान्तेन धनुष्-मता ॥२१॥ [१२
 अव्रवीच् च विमान-स्थः काकुत्स्थः सर्व-वानरान् ।
 ११] सु-ग्रीवं च महा-वीर्यं राक्षसं च वि-भीषणम् ॥२२॥ [१३
 N] सर्वेषां वः प्र-भावेन दुर्-आत्मा रावणो हतः । [N
 मित्र-कार्यं कृतम् इदं भवद्भिर् वानरर्षभाः ।
 १२] अनु-ज्ञाता मया सर्वे यथेष्टं गन्तुम् अर्हथ ॥२३॥ [१४
 यत् तु कार्यं वयस्येन स्निग्धेन च हितेन च ।
 १३] कृतं सु-ग्रीव तत् सर्वं भवता धर्म-चारिणा ।
 १४पू] किष्किन्धां गच्छ सु-ग्रीव स्व-राज्यम् अनु-पालय ॥२४॥ [१५

१. फ म-वर्ज-तु । अ-ते । २. ल१-तु ॥ ३. म-अकुर्वन्त ॥ ४. प्र रा२
 फ-नास्ति । ५. रा२ फ-तान् । म-तं । ६. म-कलर० । प्र-केचिद्वाचा ॥ ७. रा२
 फ म-विमानमभिपूज्य च । ८. रा२ फ-अङ्गे चादाय । रा१ ल१ ल२ व अ प्र-
 ० नारुह्य । ९. रा२ फ म-श्रियं नारायणो यथा । १०. रा२ फ म-अथारुरोह तं
 राजा सुग्रीवः सह मंत्रिभिः ॥ ११. रा२ फ म-लक्ष्मणश्च महाधन्वी युवराजो ग-
 दस्तथा । सुग्रीवानुमता ये च विद्वांसो हरियूथपाः ॥ १२. रा२ फ म-ऋक्षराजो
 गवाक्षश्च सुषेणश्च हरीश्वरः । १३. रा२ फ म-नास्ति । १४. भ-प्रतिगच्छथ ।
 १५. भ-अत आरभ्य २७-शश्वोकस्य पूर्वार्धं यावन्नास्ति ॥

अब्रवीद् च विमान-स्थो राघवो राक्षसेश्वरम् ।
 N] वि-भीषणम् अमित्र-घ्नम् इदं वचनम् अर्थ-वत् ॥२५॥ [N
 मित्र-कार्यं महद् इदं भवता पुष्कलं कृतम् ।
 N] स्व-पक्षं पृष्ठ-तः कृत्वा धर्मम् आ-लम्ब्य केवलम् ॥२६॥ [N
 लङ्काम् आ-वस भद्रं ते मया दत्तां वि-भीषण ।
 N] वि-भीषण महा-बाहो कुल-धर्म-भृतां वर ॥२७॥ [N
 स्व-राज्यं ते मया दत्तं लङ्कायां राक्षसेश्वर ।
 १५] न त्व् आ-धर्षयितुं शक्ताः सेन्द्रा अपि सुराऽसुराः ॥२८॥ [१६
 अयोध्याम् अभि-गच्छामि राज-धानीम् अहं पितुः ।
 १६] अभ्यनु-ज्ञातुम् इच्छामि सर्वांश् चाऽऽमन्त्रयामि वः ॥२९॥ [१७
 एवम् उक्तास् तु रामेण हरीऽन्द्रा हरयस् तथा ।
 १७] ऊचुः प्राऽञ्जलयः सर्वे राक्षसश् च वि-भीषणः ॥३०॥ [१८
 १८पू] अयोध्याम् अभि-गच्छामः सर्वान् नयतु नो भवान् ।
 N] ऊर्जिता वि-चरिष्यामो वनान्य उप-वनानि च ॥३१॥ [१९
 १९पू] दृष्ट्वा तवाऽभि-षेकं च कौसल्याम् अभि-वाद्य च । [२०पू
 N] दृष्ट्वा भरत-शत्रुघ्नौ सु-मित्रां कैकयीं तथा ॥३२॥ [N
 N] अयोध्यां नगरीं दृष्ट्वा रम्योद्यानवनाऽन्तराम् ।
 १९उ] न चिराद् आ-गमिष्यामः स्व-गृहान् रघु-सत्तम ॥३३॥ [२०उ
 एवम् उक्तस् तु धर्माऽऽत्मा वानरैः स-विभीषणैः ।
 २०] अब्रवीद् वानरान् रामः स-सुग्रीवविभीषणान् ॥३४॥ [२१
 प्रियात् प्रिय-तरं लब्धम् अद्य यद् आ-गमिष्यथ ।

१. भ-नास्ति । २. रा२ फ म-नास्ति ॥ ३. रा२ फ म भ-त्वां ध० ।
 ४. रा२ फ म-दिवौकसः ॥ ५. रा२ फ म-प्रतियास्यामि । ६. रा२ फ म-पितुर्मम ।
 ७. रा१ ल१ ल२ व अ प्र भ-सर्वानाम० ॥ ८. रा२ फ म भ-उक्तस् । ९. रा२ फ
 म-स राजा रावणानुजः । १०. भ-अत आरभ्य ३३-श्लोके यावन्नास्ति । ११. रा२
 फ म-उवाच रामं प्रणतः प्रसृतं हेतुमद्वचः ॥ १२. रा२ फ म-अयोध्यां नगरीं
 गंतुमिच्छामि सहितस्त्वया । १३. रा२ फ म-नास्ति ॥ १४. भ-तवाभिषेकमिच्छामि
 द्रष्टुं हृदयकांक्षितं । कौशल्यामभिवाद्याहं सुमित्रां कैकयीं तथा । १५. रा२ फ म-
 भविष्याम्यात्मनोऽनृणः ॥ १६. म-नानोद्या० । १७. रा फ म-पुनरेष्याम्यनुज्ञातो
 भवता यदि मन्वसे ॥ १८. रा फ म-रामस्तेन महात्मना । १९. रा२ फ म-
 बभूव प्रीतिमान् रामस्तस्य भक्त्याभिजातया ॥ २०. भ-मथा यदि ग० ।

- २१] सर्वैर् भवद्भिः सहितः प्रीतिं लप्स्ये पुरीं गतः ॥३५॥ [२२
क्षिप्रम् आ-रूह सु-ग्रीव वि-मानं सह वानरैः ।
२२] त्वम् अप्य् आ-रूह साऽमात्यो राक्षसेन्द्र वि-भीषण ॥३६॥ [२३
आ-रूरोह ततो राजा सु-ग्रीवः सह मन्त्रिभिः । [२४पू
२३] अथाऽऽजगमुस् तथा हृष्टाः सर्वे ते हरि-यूथपाः ॥३७॥ [N
ततो वि-भीषणो राजा वि-धाय नगरे विधिम् ।
N] आ-मन्त्र्य मातरं धी-मान् सं-दिश्यं च सुहृज्-जनम् ॥३८॥ [N
वि-मानं पुष्प-कं श्री-मांश् चतुर्भिः सचिवैः सह ।
N] धर्माऽर्थ-कुशलैर् वीरैर् आ-रूरोह यथा-विधि ॥३९॥ [N
तेष्व आ-रूढेषु सर्वेषु कौबेरं यानम् उत्-तमम् ।
२४] राघवेणाऽभ्यनु-ज्ञातम् उत्-पपात ततो नभः ॥४०॥ [२५
ख-गमेन वि-मानेन काम-गेन च भास-वता ।
२५] सुहृद्-वृत्तस् तथा हृष्टो ययौ रामः कुबेर-वत् ॥४१॥ [२६
स तु पवन-पथं गते वि-माने

दशरथ-वंश-विवर्धनः प्रतीऽतः ।

क्षिति-तलम् अव-लोकयन् प्र-हृष्टो

N] नगर-शतैर् उप-शोभितं सम्-क्रुद्धैः ॥४२॥ [N

हृत्थार्धे रामायणे युद्ध-काण्डे पुष्पकाऽऽरोहणं नाम

त्र्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १०३ ॥

१. रा. फ म-उवाच चैनं काकुत्स्थः प्रियं मे राक्षसेश्वर । यत्त्वमेवं गतो
विद्वन्कार्यनिश्चयतत्त्ववित् ॥ २. रा. फ म-क्षिप्रमारोहतु भवान्सामात्यः सपुरःसरः ।
पुरे प्रतिविधिं कृत्वा कर्तव्यमिति चेति च ॥ ३. भ-स ततो पुष्पकं दिव्यं सुग्रीवः
सह वानरैः । ४. भ-नास्ति । ५. रा. फ म-नास्ति ॥ ६. म-संदिदेश ॥
७. रा. फ म-शूरैः । ८. रा. फ-०रोहाथ पुष्पकं । ९. भ-आरूरोह मुदा युक्तः
सामात्यश्च विभीषणः ॥ १०. रा. फ म-सुखासीनेषु सर्वशः । ११. रा. फ म-
विमानं दिवमुत्पतत् ॥ १२. रा. फ म-खेचरेण । १३. रा. फ म-विराजता ।
१४. रा. फ-सुप्रीतश्च प्रहृष्टश्च । १५. रा. फ म-वर्ज-बभौ ॥ १६. म-
०थविमानशाली । १७. रा. फ म-०विभूषणः । १८. रा. भ-प्रहृष्टैः ॥ म भ-
वर्ज-समृद्धं ॥ १९. व प्र भ-लंकाकांडे । रा. फ म-आभ्युदयिके । २०. ल-
पुष्पकविमानं । रा. ०कावरोहणो ॥

[वं-१०८]= [चतुरुत्तरशततमः सर्गः]= [दा-१२६]

अनु-ज्ञातं^१ तु रामेण^१ तद् वि-मानं मनो-जवम् ।

१] उत्-पपात महा-मेघः^१ श्वसनेनोद्-धतो^१ यथा ॥१॥ [१]

N] देशान् बहु-विधान् पश्यन् लङ्कायां बहु-पादपान् ।^१

पातयित्वा ततश्चक्षुः सर्व-तो रघु-नन्दनः ।^१ [N]

२] अब्रवीन् मैथिलीं सीतां रामः शशिनिभाऽऽननाम् ॥२॥ [२]

कैलासशिखराऽऽकारे त्रिकूट-शिखरे स्थिताम् ।

३] पश्य^१ लङ्कां तु^१ वैदेहि निर्-मितां विश्व-कर्मणा ॥३॥ [३]

एतद् आ-योधनं पश्य^१ मांस-शोणित-कर्मम् ।

४] हरीणां राक्षसानां^१ च सीते वि-शसनं महत् ॥४॥ [४]

N] अत्राऽसौ रावणो दग्धः पूर्व-दग्धः शरैर् मम ।^१

कुम्भ-कर्णोऽत्र^{११} नि-हतः^{११} प्र-हस्तश्च^{११} च निशा-चरः^{११} ॥५॥ [६पू]

५] इन्द्र-जिह्वं चाऽत्र मायावी हतः सौमित्रिणा बली ।^{१३} [८पू]

तव हेतोर् विशालाऽक्षि नि-कुम्भश्च^{११} च नि-पातितः^{११} ॥६॥ [N]

६] विरूपाक्षश्च^१ च दुर्-धर्षो महापार्श्व-महोदरौ ।^{११}

अ-कम्पनश्च^१ च नि-हतो धूम्राक्षश्च^१ च महा-बलः ॥७॥ [९]

७] विद्युज्-जिह्वश्च^१ च सं-पातिर् देवाऽन्तक-नराऽन्तकौ^{११} । [१०]

८पू] अन्ये च बहवः शूरा राक्षसेन्द्रपदाऽनुगाः ॥८॥ [N]

एष लब्ध-वरः सीते प्र-माथी राक्षसाऽधिपः ।^{१०}

१. रा_२ फ म-राघवेणाम्यनुज्ञातं । २. म-महावेगः श्वसनेन हतो ॥ ३. टि-
इतोऽग्रे श्लोकार्धं त्रुटितमिव स्यात् । ४. रा_२ फ म-नास्ति । ५. रा_२ फ म-चंद्रनि० ॥
६. रा_२ फ म-अवेक्ष्य लंकां ॥ ७. रा_२ फ म-घोरं । ८. रा_२ फ-नैर्ऋतानां ।
९. रा_२ फ म-पश्य विनाशनं ॥ १०. भ-नास्ति । ११. रा_१ ल_१ ल व अ प्र-
०णश्च नि० । म-०णो विनि० । १२. रा_२ फ म-महाकायो महाबलः ॥ १३. रा
फ म-अत्रेन्द्रजिह्वमहावीर्यो लक्ष्मणेन हतो रणे । १४. रा फ-विरूपाक्षश्च राक्षसः ।
भ-वर्ज-कुम्भकर्णश्च पातितः । १५. म-अत आरभ्य १४-श्लोकस्य पूर्वार्धं याव-
न्नास्ति । १६. रा_२ फ-महापार्श्वः सुदुर्धर्षस्तथैव च महोदरः । अतः परमधिकः
पाठः-भ-अतिकायश्च तेजस्वी देवांतकनरांतकौ । १७. रा_२ फ-धूम्राक्षो
निहतोऽत्रैव निकुम्भश्च वरानने ॥ १८. भ-मकराक्षश्च दुर्जयः । १९. रा_२ फ-
अंकपनश्च निहतो बहवोऽन्ये च नैर्ऋताः । २०. रा_२ फ-यज्ञकोपप्रभृतयश्चात्रैव
शतशो हताः ।

- ११] तव हेतोर् विशालाऽक्षि रावणो^१ नि-हतो मया^२ ॥९॥ [५
 अत्राऽऽवां मेघ-नादेन बद्धौ मैथिलि मायया ।
 ९] निर्-आशा वानराश् चैव स-सुग्रीवविभीषणाः ॥१०॥ [N
 तारा-पित्रा च सम्प्रोक्तो^३ हनू-मान् मारुताऽऽत्मजः ।
 N] जीवनीम् आ-नयस्वेति रामस्य प्रिय-काम्यया ॥११॥ [N
 पद्म-गन्धिश् (?न्धि) च सूक्ष्मा (?क्ष्मां) च सूक्ष्म-पत्रा (?त्रां) तथैव च ।
 N] महौषधीः (?धीं) कपि-श्रेष्ठ राजपुत्रे (?त्र-इ^४) पु-कांक्षिताः (?ताम्) १२] [N
 १०५] रुरुदुर् वानराः सर्वे रामे^५ नि-धनम् आ-गते^६ ।
 N] कथं पारं^७ गमिष्यामस् तं विना पार्थिवाऽऽत्मजम् ॥१३॥ [N
 १०७] वैनतेयो मुहूर्ताच् च वि-मुच्य^८ शर-बन्धनार्त् ।
 N] परि-ष्वज्य ग्र-यातोऽभूत् सुर-लोकं महा-यशः ॥१४॥ [N
 अत्र मन्दोदरी नाम करुणं पर्य-अदेवयत् ।
 १२] पत्नी राक्षस-राजस्य रावणस्य दुर्-आत्मनः ।
 N] स-पत्नीनां सहस्रेण साऽग्रेण परि-वारिता^९ ॥१५॥ [१५५
 अत्राऽयं लक्ष्मणो वीरः शक्त्या परमेया^{१०} तया^{११} ।
 N] अ-मोघया रावणेन भृशं वक्षसि ताडितः ॥१६॥ [N
 पतितं लक्ष्मणं दृष्ट्वा मां विषण्ण-मुखं तदा^{१२} ।
 N] सु-षेणो वानर-श्रेष्ठः प्रेषयामास वानरम् ॥१७॥ [N
 हनू-मन्तं महा-वीर्यम् ओषध्य-अर्थं महा-जवम् ।
 N] जम्बू-द्वीपम् अति-क्रम्य वि-शल्याम् आऽनयत् कपिः ॥१८॥ [N
 चन्द्रस्य च^{१३} गिरेः पादे सा च जाता महौषधी ।
 N] ताम् आऽनयन् महा-चाहुर् जीवयामास लक्ष्मणम् ॥१९॥ [N
 एष^{१४} सं-दृश्यते देवि^{१५} सम्-उद्रः सरितां पतिः^{१६} ।

१. रा२ फ म-राक्षसाः कूरुद्धयः ॥ २. रा२ फ-अत आरभ्य १४-
 श्लोकं यावन्नास्ति । ३. ल१ ल२ व अ प्र-संदिष्टो । ४. भ-नास्ति ॥ ५. टि.-
 मध्यपदलोपः कर्मधारयसमासः द्र. ॥ ६. भ-मयि मृत्युमुपागते । ७. भ-वयं ।
 ८. भ-विदार्य शरबन्धनं ॥ ९. रा फ-नास्ति । म-अत आरभ्य २०-श्लोक-
 पूर्वार्धं यावन्नास्ति । १०. रा-पतिता भुवि ॥ ११. रा१ अ-०या तदा । भ-
 ०मभीमया । १२. रा२ फ-नास्ति । १३. भ-तथा । १४. भ-हि ॥ १५. रा२ फ-
 वर्ज-दृश्यते चैव वैदेहि । १६. रा१ ल२ व अ प्र-गतिः ।

१३] पूर्व-जो' ज्ञातिर्' अस्माकं येन साह्यं महत् कृतम् ॥२०॥ [N
एतत् तु दृश्यते तीरं सु-वेलस्य वराऽऽनने ।

१४] सु-वेलोऽयं महा-शैलः सुखं यत्रोषिता वयम् ॥२१॥ [N
लङ्कां प्रत्यर्थि-भूतोऽसौ दृश्यते काल-पर्वतः ।

N] यत्र सागरम् उत्-तीर्य तां रात्रिम् उषिता वयम् ॥२२॥ [N
एष सेतुर् मया बद्धः सागरे मकराऽऽलये ।

१५] तव हेतोर् विशालाऽक्षि नल-सेतुर् इति स्मृतः ॥२३॥ [१७
यावत् स्थास्यन्ति गिरयो यावत् स्थास्यन्ति सागराः ।

१६] तावत् सेतुर् अयं स्थाता यावच्च पृथिवी ध्रुवम् ॥२४॥ [N
नलेन वि-हितः सेतुस् त्वद्-अर्थं वै समा-हितः ।

N] एष देवि मनुष्येषु कीर्ति-भूतो भविष्यति ॥२५॥ [N
दश-योजन-विस्तीर्णः शत-योजनम् आ-यतम् ।

N] सागरेऽत्र वि-नि-बद्धोऽयं नलेन सु-महाऽऽत्मना ॥२६॥ [N
पश्य सागरम् अ-क्षोभ्यं वैदेहि वरुणाऽऽलयम् । [१८पू

१७] अ-पारम् इव गर्जन्तं शङ्ख-शुक्ति-समाकुलम् ॥२७॥ [N
आकाश-सदृशं पश्य चलं तिमि-समाकुलम् ।

N] जलं वैदेहि राजन्तं यादो-गण-निषेवितम् ॥२८॥ [१८
सु-रसा राक्षसी चाऽत्र दूतस्य किल मैथिलि ।

१८] विभ्रं हनु-मेतश् चक्रे क्रम-तः किल मारुते ॥२९॥ [N
ताम् एव हरि-शार्दूलः सं-क्षिप्याऽऽत्मानम् आत्मना ।

१. भ-पूर्वज्ञातिभिर् । २. रा. फ म-कृतं मम ॥ ३. भ-पृष्ठं सु० । रा. फ-देवि तीरे नदनदीपतेः । ४. म-नास्ति । ५. रा. फ-लंकाप्रत्यद्विभू० । ६. अतः परमधिकः पाठः- रा. फ-वर्ज-एष संदृश्यते देवि समुद्रः सरितां पतिः । ७. रा. फ म-रजनीम् । ८. रा. फ म-सलिलार्णवे । भ-सलिलाकरे । ९. भ-कीर्तिरेषा । १०. रा. अ म-०ति श्रुतः । भ-भविष्यति । ११. म-नलसेतु-रिति ख्यातो । १२. भ-नास्ति ॥ १३. फ म-च । १४. रा. वर्ज-देवम० । १५. म-कथाभूतो भ० । रा. फ-नैतदन्यः करिष्यति । १६. भ-वर्ज-०रोऽत्र० । १७. म-पश्य सागरमक्षोभ्यं धर्षितं नलसेतुना । देवदैत्यमनुष्येषु नैतदन्यः करिष्यति । रा. फ-नास्ति । १८. रा. फ म-वर्ज-शंखमीनस० ॥ १९. ल. ल. व-नास्ति । रा. फ म-जलमाकाशसदृशं तिमिमत्स्यसमाचितं । २०. रा. अपारमिव गर्जन्तं यादो० । प्र म भ-नास्ति ॥ २१. अ-सिंहिका राहुमाता च दू० । फ-०सा चागमद्यऽत्र दू० । भ-०सा नागमाता च तव दूतस्य । रा. ०सा त्वागमच्चत्र दू० । २२. म-नास्ति ॥ २३. म-पश्य वैदेहि शार्दूलं ।

- N] वञ्चयामास मेधावी काम-रूपी मनो-जवः ॥३०॥[N
 हिरण्य-नाभं शैलेन्द्रं काञ्चनं पश्य मैथिलि ।
 १९] विश्रमाऽर्थं हनु-मतो भित्त्वा सागरम् उत्थि(द्-स्थितम्) ॥३१॥[१९
 एतद् बेला-वनं देवि तमाल-वन-शोभितम् ।
 २०] हिन्ताल-ताल-गहनं रक्त-माल-समाकुलम् ॥३२॥[N
 एष तीरे सम्-उद्रस्य नि-वासो मम जानकि । [N
 २१] यत्र राक्षस-राजोऽयम् आ-जगाम वि-भीषणः ॥३३॥[२३
 अत्राऽस्मि शयितो देवि कुशाऽऽस्तीर्णो मही-तले ।
 २२] दर्शनाऽर्थे सम्-उद्रस्य त्रि-रात्रं नर-रूपिणः ॥३४॥[N
 दुर्-धरश् चाऽपि शैलोऽयं महामेघौघ-सन्निभः ।
 २३] महेन्द्रस्य गिरेः पादौ यत्र क्रान्तं हनू-मता ॥३५॥[N
 एषा सा दृश्यते सीते किष्किन्धा चित्र-कानना ।
 २४] सुग्रीव-नगरी रम्या यत्र वाली हतो मया ॥३६॥[२४
 एतन् माल्य-वतः शृङ्गं किष्किन्धा-धारि भास्वरम् ।
 २५] चत्वारो वार्षिका मासा यत्र देव्य उषिता मया ॥३७॥[N
 त्वया विना विशालाऽक्षि दुःखं यत्र धृतं मया ।
 २६] नि-हत्य वालिनं वीरं सु-ग्रीवम् अभ्य-अपेचयम् ॥३८॥[N
 N] मयाऽनुज-द्वितीयेन क्षिप्तः कालस् त्वया विना ।
 एषोऽत्र दृश्यते देवि स-विद्युद् इव तोय-दः ।

१. भ-नास्ति ॥ २. रा. फ म-अत्रैव च सुरलौघः सुनाभो नाम शैलराट् ।
 ३. रा. फ म-समुद्रादुत्थितोऽभवत् ॥ ४. भ-स्कंधावारो यशस्विनि ॥ ५. फ रा. फ
 म भ-०नार्थं । ६. रा. फ म-महाजलदसः । ७. म भ-मलयस्य । ८. म-यतः ।
 ९. अतः परमधिकः पाठः—रा. फ भ-एष विन्ध्यो महाशैलो नदीनदशतान्वितः ॥
 १०. रा. महान् । ११. अतः परमधिकः पाठः—रा. वैदेहि वानरेन्द्रस्य शुद्धां-
 तमधिरोहय । विमानं तं समाह्वय सभाजय सखीरिमाः ॥ श्रुत्वा भर्तुर्वचः
 सीता राममेवान्वमोदयत् । त्वमाज्ञापय राजेन्द्र वानरेन्द्रस्य योषितः ।
 यथा नयति साकेतं वानरीर्मम कारणात् ॥ राघवेणाभ्यनुज्ञातः सुग्रीवो
 वानरेश्वरः । सर्वाः समारोपयत वानरीस्तु खलंकृताः ॥ १२. रा. फ म-
 ०न्धोपरि । १३. रा. फ-देवि धृता । १४. प्र-नास्ति ॥ १५. रा. ल. ल. व अ
 प्र-श्रितं । म-कृतं । १६. प्र-वानरं । १७. रा. फ भ-घोरं । १८. रा फ-
 अभिविच्य च ॥ १९. टि.-इत उपरि श्लोकार्धच्योतः स्यात् । भ-नास्ति । २०. रा.
 ल. ल. व अ भ-वीक्ष्यते सुमहान्सीते ।

- २७] ऋष्य-मूको गिरि-वरः सुग्रीवभवनाऽङ्कितः^१ ॥३९॥ [३९
 अत्राऽहं वानरेन्द्रेण सु-ग्रीवेण समा-गतः^२ ।
 २८] समयश्च^३ कृतः सीते^४ वधाऽर्थं वालिनो^५ मया^६ ॥४०॥ [४०
 एषा सा दृश्यते पम्पा नलिनी चित्र-कानना^७ ।
 २९] त्वया वि-हीनो यत्राऽहम् उन्-मादेन^८ प्र-धर्षितः^९ ॥४१॥ [४१
 पम्पा-तीरे^{१०} मया दृष्टा शवरी धर्म-चारिणी ।
 ३०] अत्र^{११} योजन-बाहुश्च^{१२} कवन्धो नि-हतो मया ॥^{१३}४२॥ [४२
 एष देशः स यत्राऽऽस्ते गृध्र-राजो महा-बलः^{१४} [N
 ३१] जटायुस् तव^{१५} स त्राता^{१६} रावणेन नि-पातितः ॥^{१७}४३॥ [४३उ
 दृश्यतेऽसौ जन-स्थाने श्री-मान् सीते वनस्पतिः । [N
 ३२] यत्र युद्धं महद् भूतं तव हेतोर् विलासिनि ॥४४॥ [४३उ
 खरश्च नि-हतः संख्ये दूषणस् त्रि-शिरास्^{१८} तथा^{१९} । [४४पू
 ३३] रक्षसां च सहस्राणि हतानि च चतुर्-दश ।
 N] अन्ये च बहवो^{२०} वीरा^{२१} निर्-अस्ता वै निशा-चराः ॥४५॥ [N
 एषा च पर्ण-शाला सा दृश्यते जनकाऽऽत्मजे^{२२} ।
 ३४] यतस् त्वं राक्षसेन्द्रेण रावणेन^{२३} हता छलात्^{२४} ॥४६॥ [४५

१. रा१ ल१ ल२ व अ प्र-दृश्यते धातुभिर्वृतः । भ-धातुभिर्वहुभिर्वृतः ।
 २. रा२ फ म-महात्मना । ३. फ म-चाप्युपगतः । ४. रा२ फ म-०नः कपेः ॥
 ५. अतः परमधिकः पाठः—रा१ ल१ ल२ व अ प्र-प्रत्युवाच ततः सीता रामं
 दशरथात्मजम् । स्वामिन्सुग्रीवरमणीं द्रष्टुमिच्छामि राघव ॥ तथा
 सहैव यास्यामि त्वयोध्यां नगरीं प्रभो । विहस्य रामः सुग्रीवं प्रत्युवाच
 कपीश्वरम् ॥ सखे त्वद् गृहिणीं तारां द्रष्टुमिच्छति जानकी । तथा
 सहैव याहि त्वमयोध्यां नगरीं मम ॥ राघवाज्ञां स्वशिरसा निधायाथा-
 ब्रवीद्वचः । यद्रोचते बहुमतं स्वामिने चास्तु तत्तथा ॥ आनाययामास स
 तदा तारां तां राघवाज्ञया । आरोप्य पुष्पके तां तु जानकीमभ्यवाद्यत् ॥
 पुनराह ततो सीतां रामो राजीवलोचनः ॥ ६. भ-०कांचना । ७. प्र-
 प्रमादेन प्र० । भ-तद्बहुविष्टवान् ॥ ८. रा२ फ म भ-अस्यास्तीरे । ९. रा१ ल१
 ल२ व अ-यत्र० । १०. रा२ फ म-कवन्धो राक्षसश्चापि दारुणो नि० ॥ ११. रा२
 फ म-नास्ति । १२. भ-ते परित्राता । १३. रा२ फ म-युयुधे राक्षसेन्द्रेण त्वदर्थं
 यत्र गृध्रराट् ॥ १४. रा२ फ म-नास्ति ॥ १५. रा२ फ म-च महाबलः ।
 १६. अ प्र भ-०वः शूरा । १७. रा२ फ म-चतुर्दश सहस्राणि रक्षसां भीमकर्मणां ।
 त्रिशिराश्च महावीर्यो यत्र बाणैरजिह्वगैः ॥ १८. रा२ फ म-पर्णशाला तथैवैषा
 दृश्यते चारुलोचने । १९. रा२ फ म-प्रमथ्यापहता पुरा ॥

- अत्र शूर्प-गखा^१ रौद्री^२ राक्षसी समुपाऽऽगमत् ।
 ३५] यत्राऽस्याः कर्णनासौष्ठं छिन्नवान् देवि लक्ष्मणः ॥४७॥[N
 ३६पू] एषा गोदावरी रम्या प्रसन्न-सलिला^३ शुभा^४ ।
 N] एष प्र-स्रवणः शैलो बहु-कन्दर-निर्झरः ॥४८॥[N
 ३६उ] अ-गस्त्यस्याऽऽश्रमश्चैव दृश्यते^५ कदली-वृतः ।^६ [४६उ
 दृश्यते^७ चैव वैदेहि^८ शरभङ्गाऽऽश्रमो महान् ।^९
 ३७] उपाऽऽयातः सहस्राऽऽश्वो यत्र शक्रः पुरं-दरः ॥४९॥[४८
 एते ते तापसाऽऽवासा^{१०} दृश्यन्ते तनु-मध्यमे ।
 ३८] अत्रिः कुल-पतिर् अत्र सूर्यवैश्वानरोपमः^{११} ॥५०॥
 अन्-असूया त्वया दृष्टा पत्नी तस्य महाऽऽत्मनः । [५०
 N] यस्याः सकाशात् प्राऽऽप्तं तद् दिव्यं गात्र-विभूषणम् ॥५११॥[N
 ३९पू] अस्मिन् देशे महा-कायो वि-राधो नि-हतो मया ।
 N] असौ सु-तनु शैलेन्द्रश्चित्र-कूटः प्र-काशते ॥५२॥[५१पू
 एषा मन्दाकिनी पुण्या नदीऽयं विमलोदका । [४९
 ४२] पितुर् निर्-वापणं यत्र मया मूल-फलैः कृतम् ॥५३॥[N
 दृश्यते चैव वैदेहि चित्रकूटशिलोच्चयः^{१२} ।^{१३} [N
 ४१] अत्र मां कैकयी-पुत्रः प्र-सादयितुम् आ-गतः ॥५४॥[५१उ
 पुरो-हितो वसिष्ठश्च वाम-देवश्च कश्यपः^{१४} । [N
 N] नागरश्च जनः सर्वः प्र-सादयितुम् आ-गतः ॥५५॥[५५उ
 ४२पू] एषा सा यमुना रम्या दृश्यते यत्र^{१५} काननम्^{१६} ।^{१७} [५२
 N] दृश्यते ह्य अत्र^{१८} वैदेहि वाल्मीके^{१९} आ-श्रमो महान् ॥५६॥[N
 ४३उ] भरद्वाजाऽऽश्रमः श्री-मान्^{२०} दृश्यते चैव मैथिलि^{२१} । [५३

१. भ-०खा रौद्री । रा२ फ म-शूर्पणखी रौद्री । २. रा२ फ म-मासु० ।
 ३. रा२ फ म-यस्याः कर्णौ च नासां च चकर्त भुवि लक्ष्मणः ॥ ४. रा२ फ म-
 नदी पंचवटीं प्रति । ५. भ-नास्ति ॥ ६. रा२-नास्ति । ७. अतः परमधिकः पाठः—
 फ म-अगस्त्यभ्रातुरपरस्त्वाश्रमः प्रतिदृश्यते । ८. फ म-वैदेहि दृश्यते चासौ ॥
 ९. रा२ फ म-तापसा देवि । १०. रा२ फ-०नरप्रभः । म-वैश्वानरसमप्रभः ।
 ११. भ-नास्ति । १२. भ-अत्र सीते त्वया दृष्टा तापसी धर्मचारिणी । १३. भ-दृश्यते
 चैव वैदेहि मुनेरत्रैर्महाश्रमः । यस्यासीदंगारागस्ते दत्तः पत्न्याऽनसूयया ॥ १४. रा१
 ल१ ल२ व अ रा२-विध्यकू० । १५. फ म-नास्ति । १६. प्र-नास्ति ॥ १७. भ-
 काश्यपः । १८. प्र फ म-नास्ति ॥ १९. भ-चित्रकानना ॥ २०. फ म-एष ।
 २१. भ-नास्ति ॥ २२. फ म-ह्येष प्रयागमभितः शिवः ।

इयं च दृश्यते सीते गङ्गा त्रिपथ-गा नदी ॥५७॥[५४पृ
 ४४] शृङ्गवेर-पुरं रम्यं गुहो यत्र सखा मम । [५५उ
 N] द्वितीयां यत्र रात्रिं वै सु-मन्त्रेण सहाऽवसम् ॥५८॥[N
 इङ्गदी-मूलम् एतच् च दृश्यते तनु-मध्यमे ।
 ४५] एकरात्रोषिता यत्र तीर्त्वा भागीरथीं वयम् ॥५९॥[N
 एषा सा दृश्यते सीते सरयूर् यूप-मालिनी ।
 N] नाना-तरु-लताऽऽकीर्णा सम्प्रपुष्पित-पादपा ॥६०॥[५६
 एषा सा दृश्यते सीते राज-धानी पितुर् मम ।
 ४६] अयोध्यां कुरु वैदेहि प्र-णामं पुनर् आ-गता । [५७
 N] जनन्यो मे स्थिता यत्र पौराश् च वश-वर्तिनः ॥६१॥[N
 ततस् ते वानराः सर्वे राक्षसाः स-विभीषणाः ।
 ४७] उत्-पत्योत्-पत्य सं-हृष्टासं तां पुरीं ददृशुस् तदा ॥६२॥[५८
 ततस् तु तां पाण्डुर-हर्म्य-मालिनीं
 विशाल-रथ्याऽऽपणगोपुरैर् वृताम् ।
 पुरीम् अपश्यन् प्लव-गाः स-राक्षसाः
 N] पुरन्दरस्येव यथाऽमरावतीम् ॥६३॥ [५९
 इत्यार्षे रामायणे युद्ध-काण्डे रामाऽऽख्यायिको नाम
 चतुरत्तरशततमः सर्गः ॥ १०४ ॥

१. फ म-दृश्यते देवि गंगैषा नदी त्रिपथगा शुभा । अतः परमधिकश्च
 पाठः—यमुना च महाभागा सान्निध्यं च तदुत्तमम् ॥ २. फ म भ-
 चैव । ३. फ म-गुह्य भवनं शुभं । ४. रा२-तां रात्रिं । ५. फ म-वर्ज—
 सौमित्रेण । ६. प्र-यथाव० । ७. भ-नास्ति ॥ ८. फ म-नास्ति ॥ ९. रा१ ल१ ल२
 रा२ फ-यूथमा० । १०. व भ-नास्ति ॥ ११ फ म-नास्ति ॥ १२. फ म-ददृशुस्तां
 पुरीं शुभकाननां ॥ १३. रा२-पांडर० । १४. फ म-वर्ज—०थां गजवाजिभिर ।
 फ-०गोपुरायुतां । १५. फ म-अयोध्यां ददृशुः प्लवंगमाः । १६. फ म भ-
 पुरीं महेंद्रस्य यथामरावतीं ॥ १७. प्र-लंकाकाण्डे रा० । रा१ ल१ ल२ व अ-
 आभ्युदयिके रामप्राप्तिर् । भ-लंकाकाण्डे अयोध्याप्रत्यागमनं ॥

[वं-१०६]= [पञ्चोत्तरशततमः सर्गः]= [दा-१२७]

अथैवं कथयन् एव सीतायै रघु-नन्दनः । [N]
 १] भरद्वाजस्य सम्प्राऽऽपद् आ-श्रमं स महा-मुनेः ॥१॥
 २पू] पूर्णे चतुर्-दशे वर्षे पञ्चम्यां भरताऽग्रजः । [१
 N] फाल्गुनस्य सिते पक्षे राघवः पुनर् आ-गतः । [N
 २उ] भरद्वाजम् उपाऽऽगम्य ग्र-णम्योवाच राघवः ॥२॥ [२पू
 ३पू] श्रुतं भग-वता किं-स्विन् मत्-प्रजानाम् अन्-आमयम् । [N
 N] शृणोषि कच्-चिद् भग-वन् सु-भिक्षं वि-षये मम ।
 ३उ] कच्-चिच् च भरतो युक्तो जीवन्त्य् अपि च मातरः ॥३॥ [२उ
 एवम् उक्तो भरद्वाजो राघवं प्रत्य-अभाषत ।
 ४] शृणु वत्स यथा-तत्त्वं भरतस्य वि-चेष्टितम् ॥४॥ [३
 जटिलो^१ मल-दिग्धाऽङ्गो^२ भरतस् त्वाम् उद्-ईक्षते^३ ।
 ५] पादुके ते^४ पुरस्-कृत्य सर्वत्र कुशलं गृहे ॥५॥ [४
 ६पू] यत्^५ पुरा चीर-वसनं त्वां^६ दृष्ट्वा वन-वासिनम्^७ ।
 N] स्त्री-तृतीयं च्युतं राज्याद् अभि-षेकाच् च केवलात् ॥६॥ [५
 पदातिनम् अ-पेताऽर्थं पितुर् वचन-कारिणम्^८ ।
 N] सर्वान्^९ भोगान् परि-त्यज्य^{१०} स्वर्ग-च्युतम् इवाऽमरम् ॥७॥ [६
 ६उ] कारुण्यम्^{११} अभवद् भूयो ममेह^{१२} समिति-जय ।
 N] कैकेय्या बाधितं^{१३} वीऽऽक्ष्य वन्यमूलफलाऽऽशिनम्^{१४} ॥८॥ [७
 तत् सम्प्रति समृद्धाऽर्थं सम-इद्धम् इव पावकम् ।
 ७] सम-ईक्ष्य^{१५} विजिताऽरिं^{१६} त्वां मम प्रीतिर् अन्-उत्तमा ॥९॥ [८

१. फ म-नास्ति ॥ २. म-पंचदश्यां रघूत्तमः । भ-०म्यां लक्ष्मणाग्रजः ।
 ३. फ-वर्ज-नास्ति । ४. फ म-भरद्वाजाश्रमं प्रेक्ष्य वचं दे नियतो मुनिः ॥ ५. रा२-
 किंचिन् । भ-कश्चित् । ६. फ-सत्कृतो विधिवत्तेन भरद्वाजमथाब्रवीत् । म-नास्ति ।
 ७. फ-वर्ज-कश्चिद् । ८. भ-नास्ति । ९. रा१ ल१ ल२ व अ प्र-कश्चिच्च
 भरतो राज्ये ॥ १०. फ म-मलपंकजटाधारी । ११. फ म-अवेक्षते । १२. रा१
 ल१ ल२ व अ प्र रा२ भ-स ॥ १३. फ म-त्वां । १४. फ म-
 महारण्यनिवा० ॥ १५. फ-०कारकं । १६. फ म-सर्वभोगैः परित्यक्तं । भ-
 सर्वभोगान्परित्यज्य ॥ १७. रा१-०वद् भूयो मुमोह । फ-बभूवाकारणं राज्यं भवतः ।
 म-बभूव कारणं पूर्वं मत्त्वैहि । १८. रा१ ल१ ल२ व अ प्र रा२-याचितं । म-वासितं ।
 भ-यापितं । १९. फ म-वर्ज-वने मूल० ॥ २०. रा२-सांप्रतं । २१. फ म-निहता० ॥

- तव सर्वं सुखं दुःखं विदितं मम राघव । [९
 ८] यत् त्वया वि-मलं प्राऽऽप्तं जन-स्थानं महद् यशः ॥१०॥
 ब्राह्मणाऽर्थे नि-युक्तेन रक्षता सर्व-तापसान् । [१०
 ९] मारीच-दर्शनं चैव सीताया हरणं तथा ॥११॥ [११उ
 कबन्ध-दर्शनं चैव पम्पाया दर्शनं तथा ।
 १०] सु-ग्रीवेण च सख्यं च यत्र वाली हतस् त्वया ॥१२॥ [१२
 मार्गणं चाऽपि वैदेह्याः कर्म वाताऽऽत्मजस्य च ।
 ११] विदितायां च सीतायां नल-सेतुर् यथा कृतः ॥१३॥ [१३
 यथा च दीपिता लङ्का प्र-हृष्टैर् हरि-यूथपैः । [१४पू
 १२] यथा च नि-हते तस्मिन् रावणे लोक-कण्टके ॥१४॥ [१४पू
 विभीषणाऽभिषेकं च सत्-कारं रावणस्य च । [N
 १३] समा-गमश्च त्रि-दशैर् यथा दत्तो वरश्च तैः ॥१५॥ [१५उ
 अहम् अप्येष ते राम ददामि वरम् ईप्सितम् ।
 १४] वसाऽर्घ्यं प्रति-गृह्णेह श्वश्च चाऽयोध्यां गमिष्यसि ॥१६॥ [१७
 तस्य तच्च छिरसा वाक्यं प्रति-गृह्य च राघवः ।
 १५] बाढम् इत्य् एव सं-हृष्ट इमं वरम् अयाचत ॥१७॥ [१८
 अ-काले फलिता वृक्षाः सर्व-तश्च मधु-च्युतः ।
 १६] भवन्तु भग-वन् नित्यं वानराणां वरो मम ॥१८॥ [१९

१. रा१-तत्सर्वं सु० । फ म-सर्वं च सुखं दुःखं ते । भ-सर्वं हि सु० ॥
 २. प्र-नास्ति । ३. म-यशस्ते विपुलं प्राप्तं । भ-०या विपुलं प्राप्तं ।
 ४. म-०स्थानवधात्कृतं । भ-०ने वधाद्यशः । ५. फ-नास्ति ॥ ६. म-०र्थेन युक्तस्य
 निघ्नतः सर्वराक्षसान् । अतः परमधिकः पाठः—भ-रावणेन हृता सीता बभूवेयम-
 निदिता । ७. रा१ ल१ व अ प्र-०चेर्द० । ल२ रा२-०ची द० । म-०चधर्वणं । ८. भ-
 सीताप० । म-सीतार्थे तद्वने तदा ॥ ९. ल१ ल२ व-नास्ति । १०. प्र-०वेणापि । फ-
 ०ण तथा । ११. फ म-स च वालिवधस् । भ-यथा वा० ॥ १२. प्र-चैव । १३. म-वैदे-
 ह्यां । १४. प्र-नास्ति ॥ १५. फ म भ-देवकं ॥ १६. भ-०कश्च सत्कारो । १७. प्र
 म-नास्ति । १८. म-सर्वैर्दत्तो वरश्च ते । भ-तथा दत्तवराश्च ते ॥ १९. फ-
 ददामि तेऽहमप्यद्य वरं सत्यपराक्रम । म-प्रददामि तेऽहमपि वरं सत्यपराक्रम ।
 भ-अहमप्यद्य ते राम द० । २०. रा१-त्वत्सकाशं प्र० । ल१ ल२ व अ प्र रा२-
 तत्साह्यं प्र० । फ म-अर्घ्यं च प्रतिगृह्णीष्व ॥ २१. भ-तु । २२. ल२-धाराम् ।
 २३. भ-तत्सर्वमिदं ॥ २४. प्र-पर्वताश्च म० । फ म-सर्वे चापि मधुच्यवाः ।
 २५. भ-कृते । २६. फ म भ-भवन्तु मार्गे भगवन्नयोध्यां प्रतिगच्छतः ॥

निष्-फलाः सन्तु स-फला अ-पुष्पाः^१ पुष्प-शोभिताः^१ ।
 १७] शुष्काश् चैव स-पत्राश् च^२ स्रवन्तु मधु चोत्-तमम्^३ ॥१९॥ [२१
 रामेणोद्-ईरितं^४ श्रुत्वा भरद्वाजो महा-तपाः ।
 १८] एवम् अस्त्व इति चोवाच वरस् ते भुवि दुर्-लभः ॥२०॥ [N
 मत्-प्रसादाद् रघु-श्रेष्ठ भविष्यति सं-शयः ।
 १९] वरं लब्ध्वा तु सु-प्रीतो निशां तां सुखम् आऽवसत् ॥२१॥ [N
 इत्यार्षे रामायणे युद्ध-काण्डे^५ भरद्वाजाऽऽश्रम-निवासो^६ नाम
 पञ्चोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०५ ॥

[वं-१०६] = [षडुत्तरशततमः सर्गः] = [दा-१२८]

२०५] अर्थ रात्र्यां^७ व्य-अतीतायां^८ सूर्यस्योद्-अयनं प्रति । [N
 N] अयोध्यां स्वां पुरीं दृष्ट्वा चिन्तयामास राघवः ॥^९ १ ॥ [१५
 N] काल-तत्त्व-प्रभाव-ज्ञो^{१०} भ्रातरं भरतं प्रति ।
 २०३] चिन्तयित्वा ततो दृष्टिं वानरेषु न्य्-अपातयत् ॥२॥ [N
 प्रिय-कामं हितं^{११} रामस् ततस् त्वरित-विक्रमम्^{१२} । [N
 २१] मति-मन्तं हनू-मन्तम् इदं वचनम् अब्रवीत् ॥३॥ [१३
 एहि मत्-प्रहितो याहि त्वम् अयोध्यां वने-चर ।^{१३} [N
 २२] कुशलं भरतं ब्रूहि राज-पुत्रं यशस्विनम् ।^{१४} [N
 जानीहि कुशलं कच-चिद्^{१५} इक्ष्वाकु-कुल-मन्दिरे ॥४॥ [२
 २३] शृङ्गवेर-पुरं प्राऽऽप्ये^{१६} गुहं गहन-चारिणम्^{१७} ।
 ब्रूया निषादाऽधिपतिं कौशल्यं^{१८} वचनान् मम ॥५॥ [३

१. फ-हपुष्पाः पुष्पशालिनः । म-०ष्पशालिनः । ल१ प्र भ-०भिनः ।
 २. फ म-स्युः स्व० । भ-ते स्ववेयुश्च मधूत्तमं ॥ ३. फ भ-०णोदाहृतं ॥ ४. फ-
 वरदानाद् । ५. म-नास्ति ॥ ६. व प्र भ-लंकाकांडे । फ म-आभ्युदधिके । ७. रा१
 ल१ ल२ व अ प्र रा२-०द्वाजसमागमो । फ-आभ्युदधिके भरद्वाजाश्रमगमनं ।
 म-०श्रमदर्शनो ॥ ८. रा१ ल१ ल२ व अ प्र भ-तस्यां निशि । ९. भ-प्रभातायां ।
 १०. भ-नास्ति ॥ ११. रा१ ल१ ल२ व अ प्र-०त्रयविभावज्ञो । म-कालतत्त्ववि० ।
 भ-०त्रयविभागज्ञो ॥ १२. रा२ फ-प्रियं । १३. म-०क्रमः ॥ १४. रा२ फ-अयोध्यां
 त्वरितो गच्छ त्वरितं वनगोचर । म-अयोध्यां त्वरितो गच्छ त्वमितो वनगोचर ।
 १५. रा२ फ म-नास्ति । १६. भ-वर्ज—किंचिद् ॥ १७. रा१ ल१ ल२ व अ प्र-
 रम्यं । १८. रा२ फ-०नगोचरं । म-गगनगोचरम् । १९. रा१ ल१ ल२ व अ प्र
 भ-कुशलं ॥

- २४] श्रुत्वा हि मां कुशलिनं स्वस्ति-मन्तं^१ गत-ज्वरम्^२ ।
 भविष्यति गुहः प्रीतः स ममाऽऽत्म-समः सखा ॥६॥ [४
 २५] पश्य^३ हि त्वम्^४ अयोध्यायाः प्र-वृत्तिं भरतस्य च । [५
 वेदयिष्यति ते प्रीतो वाच्यश्च भरतस्त्वया ॥७॥
 २६] कुशली^५ सर्वसिद्धाऽर्थः स-भार्यः सह-लक्ष्मणः । [६
 सह राक्षस-राजेन हरीणाम् ईश्वरेण च ॥८॥ [११उ
 २७] जित्वा शत्रु-गणं रामः प्राऽऽप्य चाऽन्-उत्तमं यशः ।
 उपाऽऽयातः^६ समृद्धाऽर्थो रावणः^७ स^८ महा-बलः ॥९॥ [१३
 २८] हरणं चाऽपि^९ वैदेह्या रावणेन बलीयसा ।
 सुग्रीव-समवायं च वालिनश्च^{१०} रणे वधम् ॥१०॥ [७
 २९] सीताया^{११} मार्गणं^{१२} चैव यथा चाऽधि-गता^{१३} त्वया ।
 लङ्घयित्वा महा-वेगम्^{१४} आपगा-पतिम्^{१५} अ-व्ययम्^{१६} ॥११॥ [८
 ३०] उपाऽयनं सम्-उद्रस्य^{१७} सागरस्य च^{१८} लङ्घनम्^{१९} ।
 यथा तत्र^{२०} कृतः^{२१} सेतू रावणश्च यथा हतः ॥१२॥ [९
 ३१] वर-दानं महेन्द्रेण ब्रह्मणा वरुणेन च ।
 वैवस्वत-प्रसादेन^{२२} पित्रा च^{२३} मम सं-गमम्^{२४} ॥१३॥ [१०
 ३२] एतच्छ्रुत्वा समा-चारं^{२५} भरतो यद् वदेन्^{२६} मयि^{२७} ।
 तच्^{२८} च(?चाऽऽ)वेदयितव्यं^{२९} स्यात्^{३०} समा-गत्य महा-मते^{३१} ॥१४॥ [१२
 २३] ज्ञेयाः सर्वे च वृत्ताऽन्ता^{३२} भरतस्येज्जितानि च ।

१. रा१ ल१ ल२ व अ प्र-अरोगं विग० । २. रा२ फ म-पंथानं चाप्य ॥ ३. रा२ फ म-कौशल्यं । ४. रा२ फ-परिपृच्छति रामस्त्वं पश्चाद्वाक्यं यथार्थकम् । म-नास्ति ॥ ५. म भ-०याति । ६. म-सह भृत्यैर् । ७. फ-नास्ति ॥ ८. रा२ फ-चैव । ९. रा१ ल१ ल२ व अ प्र-०नोऽरण्यके वधः ॥ १०. रा२ फ म-सीतामन्वेष्टनं । ११. भ-वर्ज-वाधि० । १२. रा१ ल१ ल२ व अ प्र-महातोयं । १३. भ-०गाधिपतिं तदा ॥ १४. रा२ फ म-च सैन्यस्य । रा१ अ प्र-समृद्धस्य । १५. रा२-विभीमतां । फ म-च भीमतां । १६. रा२ फ म-च कारितः ॥ १७. रा२ फ म-०सादाच्च । भ-०दं च । १८. रा१ ल१ ल२ व अ-च मम संगमः । रा२ फ-मम समागमः । म-सह समागमः । भ-मम च संगतिः ॥ १९. रा१ अ प्र-भ-०रं भरतो यद्भवेत् । म-यथावाचं चरेत् न कुतो । २०. रा१ ल१ ल२ व अ प्र-भ-त्वयि । २१. रा२ फ म भ-तथावे० । २२. रा२ फ म-वर्ज-तु मम चात्र महद्यशः । भ-ते मम प्रति महायशः ॥ २३. रा१ ल१ ल२ व अ प्र-वृत्त्यन्ता ।

- सत्त्वेन^१ मुख-वर्णेन दृष्ट्या चाऽऽभाषितेन च ॥१५॥ [१४
 ३४] सर्व-काम-समृद्धं हि हस्त्य-अश्व-रथ-सङ्कुलम् ।
 पितृ-पैतामहं राज्यं कस्य नाऽऽवर्तयेन् मनः ॥१६॥ [१५
 ३५] सं-भूत्या भरतः श्री-मान् राज्येनाऽर्थी^२ भवेद् यदि ।
 प्र-शास्तु वसु-धां^३ सर्वा चिरायं रघु-नन्दनः ॥१७॥ [१६
 ३६] तस्य बुद्धिं च वि-ज्ञाय व्यव-सायं च वानर ।
 यावन् न दूर-याताः स्म क्षिप्रम् आ-गन्तुम् अर्हसि ॥१८॥ [१७
 ३७] न तस्यैवं-विधं चित्तं^४ भूत-पूर्वं कदा-चन ।
 प्र-कृतिर् नीति-शास्त्राणां येनैवं^५ क्रियते मया ॥१९॥ [N
 ३८] कामान् न स^६ नर-व्याघ्रः कृतां सं-स्थाम् अति-क्रमेत् ।
 न स्व-मार्गात्^७ तु वि-चलेद् धर्मो मानुष-विग्रहः ॥२०॥ [N
 ३९] हृदयेनाऽभि-जानामि भरतस्य तु^८ हृद्-गतम्^९ ।
 मन्-निमित्तम् अपि प्राणांस् त्यजेन् नाऽस्त्य् अत्र सं-शयः ॥२१॥ [N
 ४०] न चाऽस्ति सु-कृते^{१०} दोषः^{११} कृते चैव^{१२} गवेषणे । [N
 ४१] इति प्रतिसमा-दिष्टो हनू-मान् मारुताऽऽत्मजः ॥२२॥ [१८
 अथोत्-पपात वेगेन बल-वान् कपि-कुञ्जरः ।
 N] गरुत्-मान्^{१३} वेग-सम्पन्नो जिघृक्षुर् इव पन्न-गम् ॥२३॥ [१९
 ४१] गङ्गा-यमुनयोः सं-गं^{१४} नमस्-कृत्य^{१५} महा-बलः^{१६} ।
 लङ्घयित्वा त्रि-पथ-गां भुजगेन्द्राऽऽलयां शुभाम् । [२०
 ४२] मानुषेणाऽथ^{१७} रूपेण^{१८} शृङ्गवेर-पुरं ययौ ॥२४॥ [१८
 शृङ्गवेर-पुरं प्राऽऽप्य गुहम् आ-साद्य वीर्य-वान् ।^{१९}
 ४३] वाचा च शुभया हृष्टो^{२०} हनू-मान् इदम् अब्रवीत् ॥२५॥ [२१

१. भ-शांतेन ॥ २. रा१ ल१ ल२ व अ प्र-० नार्थे पतेद् । ३. रा२ म-
 पृथिवी । ४. रा२ फ म-अखिलां ॥ ५. रा२ फ म-० रमायातास्तावत्तूर्ण-
 सुपाव्रज ॥ ६. रा१ ल१ ल२ व अ प्र-छिद्रं । ७. रा१ ल१ ल२ व अ प्र-येनांधी-
 क्रियते नृणां । ८. रा२ फ म-नास्ति ॥ ९. भ-कामं । १०. भ-वर्ज-तां ।
 ११. भ-वर्ज-स मा० ॥ १२. भ-वर्ज-सुहृद् ॥ १३. रा१ ल१ ल२ भ-स्वकृतो ।
 ल२ व-सुकृतो । १४. भ-दोषोऽदोष एव ॥ १५. रा२ फ म-गरुडो । १६. भ-
 नास्ति ॥ १७. रा१ ल१ ल२ व अ प्र-संगे । रा२ फ म-भीमं । १८. रा२ फ म-
 सन्निपातं महार्णवं । १९. भ-० नुषं धारयन् रूपं । २०. रा२ फ म-नास्ति ॥
 २१. म-नास्ति । २२. रा२ फ म-वीरो ॥

सखा यस्य तव काकुत्स्थो रामः सत्य-पराऽऽक्रमः ।

४४] सह-सीतः स-सौमित्रिः स त्वां कौशल्यम् अब्रवीत् ॥२६॥[२२

गुह्यं तद् वचनं श्रुत्वा दृष्ट्वा परम-हर्षितः ।

४५] हर्ष-गद्गदया वाचा पप्रच्छ गत-सम्भ्रमः ॥२७॥[N

क स रामः क वैदेही धृति-मान् क च लक्ष्मणः ।

४६] ह्लादितोऽस्मि त्वयाऽत्य-अर्थं वनौघेनेव मेदिनी ॥२८॥[N

४७] ततस् तु हनू-मांसं तस्य यथा-तथ्यं न्य-अवेदयत् ।

N] भरद्वाजाऽऽश्रमे रामः स-सीतः सह-लक्ष्मणः ॥२९॥[N

४७उ] स हीऽमां रजनीम् अद्य उपितो वचनान् मुनेः ।

भरद्वाजाऽभ्यनुज्ञात इहाऽऽगन्ता न सं-शयः ॥३०॥[२३

४८] एवम् उक्त्वा महा-तेजा हनू-मान् मारुताऽऽत्मजः ।

अथोत्-पपात वेगेन वेग-वान् अ-विचारयन् ॥३१॥[२४

४९] सोऽपश्यद् राम-तीर्थं च नदीं शालूकिनीं तथा ।

पौरुषीं गो-मतीं चैव भीमं साल-वनं तथा ॥३२॥[२५

५०] स गत्वा दूरम् अध्वानं महाऽऽत्मा कपि-कुञ्जरः ।

आ-ससाद् द्रुमान् फुल्लान् नन्दिग्राम-समीपगान् ॥३३॥[२६

५१] क्रोश-मात्रे त्व अयोध्यायाश् चीर-कृष्णाऽजिनाऽम्बरम् ।

ददर्श भरतं दीनं कृशम् आश्रम-वासिनम् ॥३४॥[२८

५२] जटिलं मल-दिग्धाऽङ्गं भ्रातृ-व्यसन-कर्षितम् ।

१. रा२ फ म भ-वै । २. रा१ ल१ ल२ व अ प्र भ-अब्रवीत्कुशलं वीरः ससीतस्सहलक्ष्मणः ॥ ३. भ-तु । ४. भ-तस्य श्रुत्वा । ५. रा१ ल१ ल२ व अ प्र-ईषद्ग० । ६. रा२ फ म-एवमुक्तस्तु सुग्रीतः संपरिष्वज्य तं कर्षिं । हर्षेण महताविष्टः सत्वरः पर्यपृच्छत ॥ ७. रा२ फ-आह्ला० । ८. रा२ फ-जलौघे० । म-जलौघेन च । ९. म-पर्वतः । १०. रा१-नास्ति ॥ ११. रा२ फ म-स । १२. रा२ फ-०तत्त्वं । म-यथासंख्यं ॥ १३. रा१ ल१ ल२ व अ प्र-उपित्वा । १४. म-नास्ति । १५. रा२ फ म-वर्ज—०ज्ञातं द्रक्ष्यस्यैव राघवं ॥ १६. रा२ फ-बलवानवि० । म-बलवान-वधारयन् ॥ १७. रा२ फ म-पश्यन्नामस्य तीर्थं । १८. म-साफलिनीं । भ-शालु० । १९. अ प्र-पारुषीं । रा२ फ म-जाह्नवीं । भ-पौरुषिं । २०. अतः परमधिकः पाठः—रा२ फ-तमसां च व्यतिक्रम्य ययौ वायुसुतो बली ॥ २१. म-दीर्घम् । २२. रा२ फ म-०पतः ॥ २३. रा२ फ म-कृतचीराजिनांबरं । २४. प्र-दृश्ये ॥ २५. रा२ फ म-०कर्षितं ।

- N] फलमूलाऽऽशिनं दान्तं तापसं धर्म-चारिणम् ॥३५॥ [२९
समुन्नद्ध-जटाभारं चीर-चल्कल-धारिणम्^१ ।
- N] नि-यतं भाविताऽऽत्मानं देवब्रह्मर्षि-सम्मतम् ॥३६॥ [३०
पादुके तु पुरस्-कृत्य पालयन्तं वसुं-धराम् ।
- ५३] चातुर्वर्ण्यस्य लोकस्य त्रातारं सर्व-तो भयात् ॥३७॥ [३१
उप-स्थितम् अमात्यैश् च शुचिभिश् च पुरो-हितैः ।
- ५४] बल-मुख्यैः सु-युक्तैश् च काषायाऽम्बर-धारिभिः^२ ॥३८॥ [३२
न हि ते राज-पुत्रं तं चीर-कृष्णाऽजिनाऽम्बरम् ।
- ५५] परि-त्यक्तुं व्यव-स्यन्ति पौरा वै पौर-वत्सलम् ॥३९॥ [३३
तं धर्मम् इव धर्म-ज्ञं दहन्तम्^३ इव पावकम्^४ । [३४पू
- ५६] राम-चिन्ता-परिघ्ननं^५ पितृ-दुःख-समाकुलम्^६ ॥४०॥ [N
उपाऽऽगम्य^७ हनू-मांस् तु भरतं धर्म-चारिणम् । [N
- ५७] अब्रवीत् प्राऽञ्जलिं वाक्यम् इदं^८ प्लवग-सत्तमः^९ ॥४१॥ [३४उ
वसन्तं दण्डकाऽरण्ये यं त्वं चीर-जटा-धरम्^{१०} ।
- ५८] अनु-शोचसि काकुत्स्थं स त्वां कौशल्यम्^{११} अब्रवीत् ॥४२॥ [३५
प्रियम् आ-ख्यामि ते देव शोकं^{१२} त्यक्ष्यसि दारुणम्^{१३} ।
- N] अस्मिन् मुहूर्ते रामेण भ्रात्रा ज्येष्ठेन^{१४} संगतः ॥४३॥ [३६
नि-हत्य रावणं रामः प्रति-लभ्य च मैथिलीम् ।
- ५९] उपाऽऽयातः समृद्धाऽर्थः सह मित्रैर् महा-बलैः । [३७
६०पू] लक्ष्मणश् च महा-तेजा वैदेही च यशस्विनी^{१५} ॥४४॥
- N] सीता समेता रामेण महेन्द्रेण यथा शची । [३८

१. फ-श्रांतं ॥ २. म-अत आरभ्य ४१-शश्लोकस्य पूर्वार्धं यावन्नास्ति ॥
३. भ-०लवाससं ॥ ४. रा. फ-ते पुरस्कृत्य प्रशंसतं । ५. रा. फ-सर्वस्य ॥
६. रा. फ-बहुभिश् । ७. रा. फ भ-०ख्यैश्च यु० । ८. फ-कृपाणवर० ॥ ९. रा. फ-
वर्ज-काषायांबरधारिणं ॥ १०. रा. फ-देहवन्तमिवामरं । ११. अतः परमधिकः पाठः—
भ-वर्ज-न हि ते नगरे पौराः सुखानि परिभुञ्जते । १२. रा. फ-०यूतं पितृव्य-
सनकशितं । भ-०परिकुतं पितृ० ॥ १३. रा. फ भ-उपगम्य । १४. रा. फ ल. ल. व
अ प्र-इति ल० । रा. फ-हनुमान्पवनात्मजः । म-हनुमान्माखतात्मजः ॥ १५. रा. फ-
वर्ज-वीर ज० । १६. रा. फ ल. ल. व अ प्र-कुशलम् ॥ १७. रा. फ म-
जहि शोकं सु० । १८. रा. फ म-नाथेन ॥ १९. रा. फ ल. ल. व अ प्र-
तपस्विनी ॥

- ६०३] नन्दिष्यसे^१ महा-बाहो सु-वर्षेणेव^२ कर्षकः ॥४५॥[N
 स^३ त्वम् उत्-तिष्ठ भद्रं ते पश्य आतरम् आ-गतम् ।
 ६१] वि-जित्य^४ लोकांस्त्रीन् विष्णुः सहस्राऽक्षम् इवाऽऽगतम् ॥४६॥[N
 एतत् तु दृश्यते दूराद् धर्म्य-युक्तं मनो-जवम् ।
 ६२] तरुणाऽऽदित्य-सङ्काशं वि-मानं राम-वाहनम् ॥४७॥[N
 एवम् उक्तो हनू-मर्ता भरतः कैकयी-सुतः ।
 ६३] उत्-पपाताऽऽसनात् तूष्णीं हर्षान् मोहं जगाम च ॥४८॥[३९
 ततो मुहूर्ताद् उत्था(द्-स्था)य प्रत्या-श्वस्य^५ च राघवः^६ ।
 ६४] प्रत्य-उवाच^७ हनू-मन्तं भरतः प्रिय-वादिनम् ॥४९॥[४०
 अशोक-जैः प्रीति-मयैः^८ प्रियं^९ प्राऽऽप्य स-सम्भ्रमम्^{१०} ।
 ६५] सिषेच^{११} कपि-मुख्यस्य गात्रम् एवाऽसु-विन्दुभिः ॥५०॥[४१
 देवो वा मानुषो^{१२} वा त्वम् अनु-क्रोशाद्^{१३} इहाऽऽगतः ।
 ६६] प्रियाऽऽख्यानस्य^{१४} ते सौम्य^{१५} ददामि वद^{१६} किं प्रियम्^{१७} ॥५१॥[४२
 गवां शत-सहस्राणि^{१८} ग्रामाणां च शतानि^{१९} वै^{२०} ।
 ६७] स-कुण्डलाः^{२१} शुभाऽऽचारा^{२२} भार्या^{२३} धन्याश् च^{२४} षोडश ॥५२॥[४३
 दासी-शत-परीवाराः शशि-सौम्याऽऽननाः स्त्रियः ।
 ६८] सर्व-लक्षण-सम्पन्नाः सं-पन्नाः कुल-जातिभिः ॥५३॥[४४
 ६९] सु-वर्णस्य सहस्रे द्वे दासीनां च शतं तथा^{२५} ।
 N] हिरण्य-कोटयो रत्नानि वस्त्राणि वि-विधानि च^{२६} ।
 ६९३] यद् वाऽन्यन् मन्यसे सौम्य तच्च सर्वं ददानि^{२७} ते ॥५४॥[N

१. प्र-निर्दिश्यसे । भ-नन्दिष्यसि । २. भ-सुवृष्टेनेव । ३. रा३ फ म-
 नास्ति ॥ ४. रा१ ल१ ल२ व अ प्र भ-क्षिप्रम् । ५. रा३ फ-निर्जित्य । ६. व
 म-नास्ति ॥ ७. रा३ फ म-नास्ति ॥ ८. रा३ फ-हनु० । ९. रा२ फ-वर्ज-
 ०पात तदा हृद्यो । १०. म-नास्ति ॥ ११. रा१ ल१ ल२ व अ प्र भ-भरतो
 आतृवत्सलः । १२. म-उवाच तं ॥ १३. रा२ फ म-प्रीतिकरैः । १४. रा१ ल१ ल२ व
 अ प्र-प्रीतिमावेद्य संभ्रमैः । भ-प्रियमासाद्य संभ्रमैः । १५. रा१ ल१ ल२ व अ-सखेव ।
 प्र-सख्ये च ॥ १६. रा३ फ म-यदि वा यक्षो ह्यनु० । १७. रा३ फ म-०ख्यानान्
 ते वीर । १८. म-च मनः प्रि० । भ-ब्रुवतः प्रि० ॥ १९. रा३ फ म-
 ०हस्रं च । म-०हस्राणां । २०. रा३ फ म-शतं वरं । २१. रा३ फ-सकु-
 ण्डवाः सहचाराः । म-सकुण्डुम्बाः शु० । २२. रा३ फ म-पत्नीश्चैव हि ॥ २३. फ
 म-नास्ति ॥ २४. भ-नास्ति ॥ २५. रा३ म-ददामि ॥ २६. फ म-नास्ति ॥

नि-शम्य रम्यं वचनं हनू-मतः

सु-शोभनं शोक-विनाशनं च ॥ [४५पू

उवाच हृष्टो भरतः पृथु-श्रीर्

N] द्रक्ष्येऽचिरस्याऽऽगतम् आयतेक्षणम् ॥५५॥ [N

इत्यार्षे रामायणे युद्ध-काण्डे भरत-विशोकीकरणं नाम

षडुत्तरशततमः सर्गः ॥ १०६ ॥

[वं-११०]= [सप्तोत्तरशततमः सर्गः] =[दा-१२६]

यो बहूनि तु वर्षाणि सुखं हित्वा गतो वनम् ।^१

१] तस्याऽद्य^२ प्रीति-जननं^३ श्रुतं^४ रामस्य कीर्तनम्^५ ॥११॥ [१

२उ] कल्याणी वत^६ गाथेयं लौकिकी^७ प्रति-भाति मे ।

एति^८ जीवन्तम् आ-नन्दो नरं^९ वर्ष-शताद् अपि ॥२॥ [२

३] एवम् उक्त्वा महा-बाहुर^{१०} भरतः स^{११} महा-यशः^{१२} ।

४पू] पप्रच्छ तं हनू-मन्तं महाऽऽत्मानं पुत्रं-गमम्^{१३} ॥३॥ [N

राघवस्य^{१४} हरीणां च कथं वृत्तः^{१५} समा-गमः ।

N] कस्मिन् देशे किम् आ-श्रित्य^{१६} तन् ममाऽऽचक्ष्व तत्त्व-तः^{१७} ॥४॥ [६

४उ] यच्^{१८} च सं-श्रुतवान्^{१९} अस्मि वि-ग्रहं रावणं प्रति ।

चारेण सम्प्र-युक्तेन^{२०} कृतोद्योगं^{२१} रणं प्रति^{२२} ॥५॥ [N

१. रा२ फ म-काम्यं । २. रा२ फ म-तदा स शोकापनुदं सुखावहं । ३. रा२ फ-तुष्टो । म-पूर्वं । ४. रा२ फ म-कपिप्रियं । ५. रा२ फ म-चिरस्य द्रक्ष्याम्यहम् । ६. रा१ ल१ ल२ व अ प्र-० ताक्षं ॥ ७. प्र भ-लंकाकाण्डे । म-आभ्युदयिके । ८. रा२ फ-भरतहनुमत्समागमो ॥ ९. म-हि । १०. रा२ फ म-वर्ज-बहूनामपि वर्षाणामिदं श्रुतिरसायनं । ११. रा१ ल१ ल२ व अ प्र भ-शृणोम्यहं प्रीतिकरं । १२. रा१ ल१ ल२ व अ प्र-मम नाथस्य कीर्तनम् । भ-यन्नाथस्याद्य दर्शनं । १३. अतः परमधिकः पाठः-भ-अद्य श्रुतिप्रीतिकरं मम नाथस्य कीर्तनम् ॥ १४. फ-वर्ज-तव । १५. रा१ ल१ ल२ व अ प्र रा२-लौकिका ॥ १६. प्र रा२ भ-वर्ज-पति जी० । म-पुनर्जीवन्तमात्मानं न च । १७. रा२ फ म-महातेजा । १८. रा२ फ म-वर्ज-च म० । भ-सुम० । १९. रा२ फ-हरीश्वरं । म-यतः स्वयं ॥ २०. रा२ फ म-रामस्य च । २१. रा२ फ म-आसीत् । २२. रा१ ल१ ल२ व-आवृत्त्य । २३. रा१ ल१ ल२ व अ प्र भ-पृच्छतः ॥ २४. भ-यद्यपि श्रु० । २५. रा१ ल१ ल२ व अ-सुप्र० । २६. भ-०द्योगो । २७. प्र-नास्ति ॥

- ५] त्वयि मे प्रत्य-अयः सौम्य^१ यस् त्वं^२ रामाद् उपाऽऽगतः ।
 N] कथं कृताऽर्थः स श्री-मान् राघवः पुनर् आ-गतः ॥६॥ [N
 स पृष्ठो राज-पुत्रेण वि-मृश्य^३ कपि-कुञ्जरः^४ ।
 ६] आ-चक्षे ततः^५ सर्वं रामस्य चरितं महत् ॥७॥ [४
 यथा प्र-व्रजितो रामो मातुर्^६ दत्ते वरे तव^७ ।
 ७] यथा च पुत्र-शोकेन राजा दश-रथो मृतः^८ ॥८॥ [५
 यथा दूतैस् त्वम् आ-नीतस् तूर्णं राज-गृहात् प्र-भो ।
 ८] त्वयाऽयोध्यां^९ प्र-विष्टेन यथा राज्यं च नेप्सितम् ॥९॥ [६
 चित्र-कूटं गिरिं गत्वा राज्येनाऽमित्र-कर्षणः^{१०} ।
 ९] नि-मन्त्रितस् त्वया भ्राता धर्मम् आ-चरता सता ॥१०॥ [७
 स्थितेन वचने राज्ञो न^{११} च ते वचनं कृतम्^{१२} ।
 १०] तत्-पादुके त्वम् आ-दाय यथा च पुनर् आ-गतः ॥११॥ [८
 सर्वम् एतन् महा-बाहो यथा-वद् विदितं^{१३} तव^{१४} ।
 ११] त्वयि प्रति-प्रयाते^{१५} तु^{१६} यद् वृत्तं^{१७} तन् नि-बोध मे ॥१२॥ [९
 १२पू] अप-याते त्वयि तदा राघवः^{१८} सह-लक्ष्मणः^{१९} ।
 N] परि-धूनम् अरण्यं तु तद् वनं सम्-अपद्यत ॥१३॥ [१०
 N] तद्^{२०} धस्ति-चरितं^{२१} वीर सिंह-व्याघ्र-मृगाऽऽयुतम् ।
 १२उ] निर्-जनं व्याल-सम्पन्नं^{२२} प्राऽविशद् गहनं^{२३} वनम् ॥१४॥ [११
 तेषां पुरस्-ताद् बल-वान् गच्छतां गहने वने^{२४} ।
 १३] राक्षसः^{२५} सु-महावीर्यो^{२६} वि-राधः प्रत्य-अदृश्यत ॥१५॥ [१२
 तं नि-हत्य महा-कायम् ऊर्ध्व-पाश(१द)म्^{२७} अवाङ्-मुखम्^{२८} ।

१. रा१ ल१ ल२ व अ प्र-तात कथं । भ-तात यत्वं । २. प्र भ-नास्ति ॥
 ३. रा१ ल१ ल२ व अ प्र भ-वृत्त्यां समुपवेशितः । म-पृष्टा स कथयति मां ।
 ४. रा२ फ म-वर्ज-तदा । ५. रा२ फ म-वने ॥ ६. रा२ फ म-मात्रे दत्तौ वरौ
 च तौ । ७. रा१ ल१ ल२ व अ प्र-हृतः ॥ ८. रा२ फ म-अयोध्यायां ॥ ९. रा२-
 ०र्षितः । फ-०कर्मणा ॥ १०. रा२ फ म-यथा राज्यं च नेप्सितं । भ-न ते तेन वचः
 कृतं ॥ ११. म-वेत्ति तत्त्वतः । १२. रा२ फ-प्रयाते तु तदा ॥ १३. रा१ ल१ ल२
 व अ भ-कृतं ॥ १४. फ म-समुद्विग्नमृगाद्विजः । १५. म-परिगम्यमरण्यं स
 तत्सर्वं समपद्यत । भ-नास्ति ॥ १६. म-स हस्ति० । १७. फ म-०संकीर्णं ॥
 १८. भ-दंडके ॥ १९. रा२-नास्ति । २०. रा२ फ म-नर्दमानो महानादान् ॥
 २१. रा१ भ-वर्ज-ऊर्ध्वकेशं । म-ऊर्ध्वकायं । २२. रा२ फ म-महाबलं ।

- १४] अवटे प्राक्षिपद् रामो नदन्तम् इव कुञ्जरम् ॥१६॥[१३
तत् कृत्वा दुष्-करं कर्म भ्रातरौ राम-लक्ष्मणौ ।
१५] सायाऽन्हे शर-भङ्गस्य सम्प्राऽऽप्तौ रम्यम् आ-श्रमम् ॥१७॥[१४
शर-भङ्गे दिवं याते रामः सत्य-पराऽऽक्रमः ।
१६] तांस् तापसान् अर्चयित्वा जन-स्थानम् उपाऽऽगतः ॥१८॥[१५
अगस्त्यम् अभि-वाद्याऽथ परमर्षिम् अरि-न्दमः ।
१७] ततः पञ्च-वटीं यातो सीतया सह राघवः ॥१९॥[१६
ततः शूर्प-णखा नाम भ्रातरौ राम-लक्ष्मणौ ॥१९॥[१६
१८] आत्म-प्रदान-लोभेन न्य-अमन्त्रयत राक्षसी ॥२०॥[१७
सु-स्मितौ ताव उभौ कृत्वा ताम् अधर्षयतां तदा ।
१९] कर्णनासाऽपहारेण वि-कृतां विकृताऽऽननाम् ॥२१॥[१८
खरं भ्रातरम् आ-साद्य कथयामास राघवौ ॥२१॥[१८
२०] चतुर्दश-सहस्राणि जन-स्थान-निवासिनाम् ।
२१] हतानि रक्षसां तत्र हतौ च खर-दूषणौ ॥२२॥[१९
एकेन सह सं-गम्य रणे रामेण राघव ।
अहश् चतुर्थ-भागेन निःशेषा रक्षसाः कृताः ॥२२॥[१९
N] महा-बला महा-वीर्यास् तापसानां भयं-कराः ॥२३॥[२०
२१] शूर्प-णखा च सा गत्वा रावणं लोक-रावणम् ॥२३॥[२०
वधस् तेषां समा-ख्यातः सीता चाऽप्रतिमा भुवि ॥२४॥[२१
२२] श्रुत्वा तद् अ-प्रियं घोरं रक्षस् त्रैलोक्य-रावणम् ।
मारीचम् अगमच् छीघ्रं मदनेन समा-हतः ॥२५॥[२२
२३] कथं सीताम् अहं रामात् प्राऽऽमुयां सुहृदां वर ।

१. रा. फ म-संप्राक्षिपेतामवटे नदन्तमिव कुञ्जरं ॥ २. म-दुष्कृतं । ३. रा. फ-रम्यमाश्रममागतौ । म-शुभमाश्रममागतौ । ४. अ-नास्ति ॥ ५. भ-प्राप्ते । ६. रा. तापसांस्तु पुरस्कृत्य । म-स्तान् पुरस्कृत्य । ७. रा. म भ-गमत् । ८. अ फ-नास्ति ॥ ९. प्र-०टे । १०. अ रा. फ म-नास्ति ॥ ११. रा. फ-णखा । १२. रा. फ-राक्षसी घोरदर्शना । १३. अ-नास्ति । १४. रा. फ-कामरागाभि-संतसा लक्ष्मणेन विरूपिता । १५. म-नास्ति ॥ १६. भ-अबोधयतां । १७. रा. फ म-नास्ति ॥ १८. भ-राघवौतौन्यवेदयत् । १९. रा. फ म-राममासाद्य नष्टानि खरश्च निहतोऽप्रतः ॥ २०. ल. ल. हताः । २१. रा. फ म भ-नास्ति ॥ २२. भ-शूर्पणख्या तदा गत्वा रावणे लोकरावणे । २३. रा. फ म-अत आरभ्य ३०-शश्लोकं यावन्नास्ति ॥

- त्वयि सं-भावना मेऽस्ति सर्व-कार्येषु राक्षस ॥२६॥ [N
 २४] स त्वम् अद्यैव गच्छस्व मृग-रूपी भवाऽग्र-तः ।
 सीतायाः काञ्चनो भूत्वा रूप्य-बिन्दु-चित्तश् चर ॥२७॥ [N
 २५] लोभिता सा त्वया व्य-अक्तं रामं वक्ष्यति भामिनी ।
 अहोऽद्भुतम् इदं रूपं मृगस्य भुवि दुर्-लभम् ॥२८॥ [२४
 २६] ग्राऽऽमुयाम् अपि चर्माऽस्य चित्र-रूपं मनो-हरम् ।
 सीतायास् तु वचः श्रुत्वा रामस् त्वाम् अभि-यास्यति ॥२९॥ [N
 २७] ततोऽप-वाहिते रामे लक्ष्मणे चाऽप-वाहिते ।
 २८पू] सुखं सीतां हरिष्यामि एवं प्रति-कृतं भवेत् ॥३०॥ [N
 ततो रावण-मारीचौ वि-मानम् इव तं रथम् ।
 N] समा-रुह्य गतौ शीघ्रं यत्र^१ रामः स-लक्ष्मणः^२ ॥३१॥ [N
 N] आ-साद्य दण्डकाऽरण्यं रामाऽऽश्रम-पदं महत् ।^३
 २८उ] ददर्श सह-मारीचो रावणो राक्षसेश्वरः ॥३२॥ [N
 अव-तीर्य रथात् तस्मात् तप्त-काञ्चन-भूषणात् ।
 N] हस्ते गृहीत्वा मारीचं रावणो वाक्यम् अब्रवीत् ॥३३॥ [N
 एतद् रामाऽऽश्रम-पदं दृश्यते कदली-वृतम् ।
 N] क्रियतां तत् स-शीघ्रं यद्-अर्थं वयम् आ-गताः ॥३४॥ [N
 स^४ रावण-वचः^५ श्रुत्वा मारीचो राक्षसेश्वरः ।^६
 N] मृगो भूत्वाऽऽश्रमे चैव रामस्य वि-चचार ह ॥३५॥ [N
 रुक्म-बिन्दु-शतैश् चित्रैः प्रवाल-मणि-भूषितैः ।
 मुक्ता-जाल-परिच्छन्नः सर्व-भूत-मनो-हरः ।
 N] सवैद्ध्य-मयैः शृङ्गैश् चतुर्भिर् हेम-भूषितैः ॥३६॥ [N
 स रामं पर्ण-शालायाम् उप-विष्टं महा-रथम्^७ ।
 N] मृगो^८ जगाम^९ सौवर्णः सर्व-गात्राणि दर्शयन् ॥३७॥ [N

१. भ-मनोरमम् । २. रा१ ल१ ल२ व अ प्र-त्वाभिभविव्यति ॥ ३. रा२ फ म-रामाश्रमपदं प्रति । ४. भ-नास्ति ॥ ५. रा२ फ म-वर्ज—नास्ति । ६. रा१ ल१ ल२ व प्र-रावणस्य वचः । ७. अतः परमधिकः पाठः—रा२ फ म-वर्ज—बलञ्चापि रामस्य मारीचस्तु तदाकरोत् । ८. ल१ ल२ व-रामस्य त्वाश्रमे रक्षो मृगरूपी चचार ह । ९. भ-अत आरभ्य ४६-श्लोकं यावन्नास्ति । १०. रा१ अ प्र फ-उपतिष्ठत् । ११. रा१ फ-महाबलं । १२. रा२ फ-मृगराजः स ॥

- तं मृगं काञ्चनं दृष्ट्वा दिव्यं मृगम् इवाऽम्बरे ।
 N] उवाच राघवं सीता स्मितपूर्वाऽभिभाषिणी^१ ॥३८॥ [N
 इमं मणि-विचित्राऽङ्गं पश्य हेम-मयं मृगम् ।
 N] त्वचा सनाथा(?) माम् अस्य^२ कुरु शीघ्रं महा-भुज ॥३९॥ [N
 स^३ सीताया^४ वचः श्रुत्वा रामः सत्य-पराऽऽक्रमः ।
 उवाच संहृष्ट-मनाः सौमित्रिम् अथ राघवः ।
 N] पश्य लक्ष्मण वैदेह्या मृग-त्वचि गता स्पृहा ॥४०॥ [N
 अ-प्रमत्तेन ते भाव्यं राज-पुत्र्यां नृपाऽऽत्मज^५ ।
 N] यावत् पृषतम् एकेन सायकेन नि-हन्म्य^६ अहम् ॥४१॥ [N
 तेन मर्मणि निर्-भिन्नः शरेणाऽप्रतिमेन सः ।
 N] हा लक्ष्मणेति वि-क्रुश्य जहौ रूपं मृगस्य^७ तत् ॥४२॥ [N
 आर्तं स्वरं तु तं^८ भर्तुर् वि-ज्ञाय सदृशं वने ।
 N] उवाच लक्ष्मणं सीता गच्छ जानीहि राघवम् ॥४३॥ [N
 स सीतां प्रत्य्-उवाचाऽथ केनाऽप्य् एतद् उदा-हृतम् ।
 एवम् उक्ता लक्ष्मणेन सीता शोक-परायणा^९ ।
 N] परि-देवमाना^{१०} रूक्षां वाचम्^{११} अश्रावयत्^{१२} तदा ॥४४॥ [N
 एवम् उक्तसु तु सौमित्रिः सीतया परुषं^{१३} वचः ।
 N] पिधाय^{१४} कर्णौ दुःखाऽऽर्तो मैथिलीं पुनर् अब्रवीत् ॥४५॥ [N
 यास्यामि यत्र काकुत्स्थः स्वस्ति तेऽस्तु वराऽऽनने ।
 N] रक्षन्तु त्वां विशालाऽक्षि सम्-अग्रा वन-देवताः ॥४६॥ [N
 २९५] अप- नीते^{१५} तदा रामे लक्ष्मणे च महा-बले ।^{१६}
 एतद् अन्तरम् आ-साद्य दश-ग्रीवः प्रताप-वान् ।^{१७}
 N] परिव्राजक-रूपेण^{१८} वैदेहीं ताम् उपाऽगमत् ॥४७॥ [N
 ताम् आ-ससादाऽति-बलो भर्त्रा वि-रहितां वने ।^{१९}

१. म-०षणं ॥ २. रा. फ-वर्ज—त्वगासनस्थां मां त्वस्य ॥ ३. म-
 सीतायाश्च ॥ ४. म-परंतप । ५. म-हिरण्मयम् ॥ ६. रा. म-वर्ज—तु तस्य ॥
 ७. रा. म-वर्ज—तद् ॥ ८. म-भर्तृप० । ९. रा. फ म-परिदेवयमाना तं रूक्षम् ।
 १०. ल. अ-आश्रा० ॥ ११. ल. ल -सीतायाः परमं ॥ १२. भ-वृतेतेन । १३. रा.
 फ म-नास्ति । १४. भ-अत आरभ्य ४९-श्लोकपूर्वार्धं यावन्नास्ति । १५. म-
 ०कवेपेन ॥ १६. म-तामासाद्य स बलेन भ्रातृभ्यां रहितां वने ।

- [N] रोहिणीं शशिना हीनां दिवि घोर इव ग्रहः ॥४८॥ [N]
 [N] स पापः साधु-रूपेण^१ तृणैः कूप इवाऽऽवृतः ।
 २९३] आ-दाय रावणः सीताम् उत्-पपात ततो नभः ॥४९॥ [N]
 रोरुद्यमानाम् अ-सकृद् रामरामेति-वादिनीम् ।
 ३०] लक्ष्मणेति च क्रोशन्तीं गृध्र-राजो ददर्श ताम् ॥५०॥ [N]
 पितुस् ते स सखि-त्वं च पालयन् गृध्र-राट् तदा ।
 ३१] सहायम् अकरोत् तस्या देव्याः स सु-महाबलः ।
 ३२पू] अ-भयं च स दत्त्वाऽस्या युयुधे तेन रक्षसा ॥५१॥ [N]
 ततः पर्वत-सङ्काशस् तीक्ष्ण-तुण्डः खगोत्तमः ।^२
 [N] वनस्पति-गतः श्री-मान् व्या-जहार शुभां गिरम् ॥५२॥ [N]
 जटाऽऽयुर् नाम नाम्नाऽहं पक्षि-राजो महा-बलः ।^३
 [N] इत्थं एवम् उक्त्वा दुद्राव पतगेन्द्रो दशाऽऽननम् ॥५३॥ [N]
 स सम्प्र-हारस् तुमुलस् तयोस् तस्मिन् महाऽऽहवे^४ ।
 [N] बभूव वातोद्धूतयोर् मेघयोर् गगने यथा ॥५४॥ [N]
 ३२उ] युद्धं तु सु-महत् कृत्वा^५ परि-श्रान्तो बभूव ह ।
 उच्-ङ्खसन्तं^६ समा-लक्ष्य रावणो लोक-रावणः ।
 ३३] त्वरमाणो दश-ग्रीवश् छित्त्वा पक्षौ जटाऽऽयुषः ॥५५॥ [N]
 स छिन्न-पक्षः सहसा रावणेन दुर्-आत्मना ।
 [N] नि-पपात तदा गृध्रो जटाऽऽयुः क्षीण-जीवितः ॥५६॥ [N]
 गृध्र-राजं तु तं हत्वा दश-ग्रीवो महा-बलः ।
 [N] जगामाऽऽकाशम् आ-दाय वैदेहीं राक्षसेश्वरः ॥५७॥ [२८]
 वृक्ष-गुल्मेषु धावन्तीम् अ-नाथां नाथम् इच्छतीम् ।
 ३४] जग्राह तरसा सीतां ग्रहः खे रोहिणीम् इव ॥५८॥ [२७उ]
 ३५पू] सा हेम-वर्णा ललना नीलाऽङ्गेनाऽथ रक्षसा ।^७

१. अ प्र रा-साधुवेशेन । २. रा-फ म-अंकेनादाय वैदेहीं रथमारो-
 पयत्तदा ॥ ३. रा-फ म-नास्ति ॥ ४. प्र-नास्ति ॥ ५. भ-नास्ति ॥ ६. म-
 महावने ॥ ७. भ-दत्त्वा । ८. भ-तदैवं तं । ९. भ-लोककंटकः । १०. रा-फ म-
 नास्ति ॥ ११. भ-नास्ति ॥ १२. रा-फ म-नास्ति ॥ १३. भ-ततस्तां नवहेमाभां
 स्थितां पर्वतमूर्धनि ।

- हियमाणा ह्य अ-पश्यन्ती कंचिन् नाथं सु-मेध्यमा ।^१ [N
 N] ददर्श गिरि-शृङ्ग-स्थान् पञ्च वानर-पुङ्गवान् ॥५९॥ [२९५
 तेषां मध्ये विशालाक्षी कौशेयं कनक-प्रभम् ।
 N] उत्तरीयं वराऽऽरोहा शुभान्य् आ-भरणानि च ॥६०॥ [N
 वि-सृज्य सा वि-बुक्रोश रामं च प्र-शशंस ह ।
 N] नेत्राभ्यां वारि मुञ्चन्ती पश्यन्ती च वसुं-धराम् ॥६१॥ [N
 पिङ्गाऽक्षास् ते विशालाऽक्षा नेत्रैर् अ-निमिषैर् अपि ।
 N] वि-क्रोशन्तीं तदा सीतां ददृशुर् वानरर्षभाः ॥६२॥ [२९७
 स तु पम्पाम् अति-क्रम्य लङ्काम् अभि-मुखं पुरीम् ।
 N] जगाम रुदतीं गृह्य मैथिलीं राक्षसेश्वरः ॥६३॥ [N
 तां जहार सु-संहृष्टो मैथिलीं मृत्युम् आत्मनः ।
 N] वैदेह्यां हियमाणायां चुक्षुभे वरुणाऽऽलयः ॥६४॥ [N
 अन्तरिक्ष-गता वाचः समुजुर् दारुणास् तथा ।
 N] एतद्-अन्तो दश-ग्रीव इति सिद्धा महर्षयः ॥६५॥ [N
 N] स तु सीतां वि-चेष्टन्तीम् अङ्केनाऽऽदाय रावणः ।
 ३५७] प्राऽवेशयत् पुरीं लङ्कां रावणो राक्षसाऽधिपः^२ ॥६६॥ [३०७
 N] सोऽभि-गम्य पुरीं लङ्कां सुविभक्त-महापथाम् ।
 प्र-वेश्य मैथिलीं वाक्यैः सान्त्वयामास निष्-फलम् ॥६७॥ [N
 ३६] तां सुवर्ण-परिक्रान्ते^३ शुभे महति वेश्मनि ।
 N] नि-दध्यौ रावणः सीतां मयो मायाम् इवाऽसुरीम् ॥६८॥ [N
 राक्षसं मृग-रूपेण चरन्तं काम-रूपिणम् । [N
 N] नि-हृत्य रामो मारीचं न्य-अवर्तत पुनर् बली ॥६९॥ [३३५
 स वै^४ सं-त्वरमाणो हि द्रष्टु-कामोऽथ^५ मैथिलीम् ।
 N] स^६ त्व् एकस्याऽथ गोमायोः^७ स्वरेण परि-शङ्कितः ॥७०॥ [N
 स्वस्ति स्याद् अथ वैदेह्या रक्षोभ्यो लक्ष्मणं विना ।

१. अत आरभ्य भ-६६-श्लोकपूर्वार्धं यावच्चास्ति ॥ २. म-पिंगलाक्षा ॥
 ३. रा. फ म-रावणो । ४. अ-तदा । रा. फ म-ततः ॥ ५. रा. फ-रूपिणीं
 मृत्युमात्मनः । म-नास्ति ॥ ६. रा. फ-वर्ज-नास्ति । ७. रा. फ म-नास्ति ॥
 ८. म-स्वर्णपरिक्रान्तेव । भ-०-रिक्षिसे । ९. अत आरभ्य ८०-तितमश्लोकं यावच्चास्ति ॥
 १०. म-चैव त्वरमाणोऽभूद् द्रष्टुकामश्च । ११. प्र रा. फ म-एकः
 प्रोवाच गोमायुः ॥

- N] मारीचेन हि विज्ञाय स्वरम् आलम्ब्य मामकम् ॥७१॥ [N
इत्य् एवं चिन्तयन् रामः श्रुत्वा गोमायु-तो^१ रवम् ।
निवर्तमानस त्वरितो जवेनाऽऽश्रमम् आत्मनः ।
- N] आ-जगाम जन-स्थानं राघवः^२ परि-शङ्कितः^३ ॥७२॥ [N
ततो लक्ष्मणम् आ-यान्तं ददर्श विगत-प्रभम् ।
- N] तम् उवाच किम्-अर्थं त्वं त्यक्त्वा सीताम् उपाऽऽगतः^४ ॥७३॥ [N
नूनं वै भक्षिता सीता राक्षसैः सा मनस्विनी ।
- N] धिक् त्वां लक्ष्मण वैदेहीं यो हित्वा त्वम् उपाऽऽगतः^५ ॥७४॥ [N
राज्य-भ्रष्टस्य दीनस्य दण्डकान् परि-धावतः ।
- N] क सा दुःख-सहाया मे वैदेही तनु-मध्यमा ॥७५॥ [७६
यां विना नोत्-सहे सौम्य मुहूर्तम् अपि जीवितुम् ।
- N] क सा^६ प्राण-सहाया मे^७ सीता सुर-सुतोपमा ॥७६॥ [N
यक्ष-त्वम् अमर-त्वं वा पृथिवीं चाऽपि^८ लक्ष्मण ।
- N] विना तां नव-हेमाऽऽभां नेच्छेयं जनकाऽऽत्मजाम् ॥७७॥ [N
कच्-चिज्^९ जीवति वैदेही प्राणैः प्रिय-तरा मम ।
- N] कच्-चित् प्र-व्रजनं सौम्य न मे मिथ्या भविष्यति ॥७८॥ [N
ब्रूहि लक्ष्मण वैदेही यदि जीवति मां विना ।
त्वयि प्र-मत्ते रक्षोभिर् भक्षिता वा तपस्विनी ।
- N] सु-कुमारा च बाला च नित्यं सा दुःख-भागिनी ॥७९॥ [N
इति सीतां वराऽऽरोहां चिन्तयन्^{१०} एव^{११} राघवः ।
- N] आ-जगाम जन-स्थानं शून्यं सं-दृश्य राघवः ॥८०॥ [N
रावणेन हतां सीतां वैदेहीं^{१२} रहितां^{१३} वनात्^{१४} । [N
३७] तौ मार्गमाणौ काकुत्स्थौ हतं गृध्रम् अपश्यताम् ॥८१॥ [३३उ

१. टि.-'स्वर आलम्बितो मम' इति पाठः १. २. म-०युभाषितं । ३. रा-
फ-जगाम मनसा प्रियां । ४. अतः परमधिकः पाठः—रा-फ-वर्ज—सीतामेव
जनस्थाने जगाम मनसा प्रियाम् ॥ ५. रा-फ म-इहागतः ॥ ६. प्र-इहागतः ।
७. ल-फ म-नास्ति ॥ ८. प्र म-नास्ति । ९. प्र-नास्ति । १०. रा-फ-वर्ज—
०समा सा मे । म-मत्प्राणसमा देवी ॥ ११. रा-वापि ॥ १२. रा-कचिज् ।
१३. प्र म-नास्ति ॥ १४. म-चितयानः स ॥ १५. रा-फ-वर्ज—स श्रुत्वा । म-
भ्रातृभ्यां । १६. रा-फ-रहिते वने । म-रहितां वने । १७. रा-फ म-वर्ज—निवर्त-
मानः काकुत्स्थो विव्यथे गृध्रराजतः । म-निवर्तमानः काकुत्स्थो गृध्रं दृष्ट्वा तु विव्यथे ॥

गृध्र-राजं तु सत्-कृत्यं पितुः प्रिय-सखं हतम् ।
 ३८] मन्दाकिनीं व्य-अचरतां वनोद्देशांश्च पुष्पितान् ॥८२॥
 ततस् तौ सु-महावीरौ भ्रातरौ राम-लक्ष्मणौ । [३४
 ३९] आ-सेदतुर् महाऽरण्ये कबन्धं रोम-हर्षणम् । [३५
 तं हत्वा चैव खड्गाभ्यां महा-बल-पराऽऽक्रमौ ॥८३॥ [N
 ४०] ततः कबन्ध-वचनाद् रामः सत्य-पराऽऽक्रमः ।
 ऋष्य-मूकं गिरिं गत्वा सु-ग्रीवेण समा-गतः ॥८४॥ [३६
 ४१] ततस् तं मनसा गत्वा सखि-त्वम् अकरोत् तदा । [३७
 इतरेतरम् अब्रतां कुरुष्व करवाणि च ॥८५॥ [३८
 ४२] तं रामो बाहु-वीर्येण स्वं राज्यं प्रत्य-अपादयत् ।
 वालिनं सम्-अरे हत्वा महा-कायं महा-बलम् ॥८६॥ [३९
 ४३] ततोऽभि-षिक्तः सु-ग्रीवो वानरेन्द्रो महा-बलः ।
 प्रत्य-अजानीतं रामस्य स सीताऽन्वेषणं प्रति ॥८७॥ [४०
 ४४] आ-दिष्टा वानरेन्द्रेण सु-ग्रीवेण महाऽऽत्मना ।
 दश कोटयः सुव-गानां दिशः सर्वाः प्र-तस्थिरे ॥८८॥ [४१
 ४५] अस्माकं चोप-विष्टानां विन्ध्ये पर्वत-सत्तमे ।
 भृशं शोकाऽभितप्तानां पर्य-अदेवयद् अङ्ग-दः ॥८९॥ [४२
 ४६] भ्राता तु गृध्र-राजस्य संपातिर् नाम वीर्य-वान् ।
 सीताम् आऽचष्ट सर्वेषां वसन्तीं रावणाऽऽलये ॥९०॥ [४३
 ४७] सोऽहं दुःख-परीऽतानां ज्ञातीनां दुःखम् उद्-वहन् ।
 आत्म-वीर्यं समा-साद्य पुतवाञ्छत-योजनम् ॥९१॥ [४४

१. रा२ फ-ततो दृष्ट्वा । भ-तु तं दृष्ट्वा । २. रा२ फ-हि तं । ३. फ-
 वर्ज-अनुचरन् । म-विचिन्वातां । ४. रा२ फ म भ-वर्ज-हुमान्पश्यन् सुपु० ॥
 ५. रा२ फ म-नास्ति । ६. रा१ म-लोम० । ७. रा२ फ म-नास्ति ॥ ८. रा२ फ-तयोः
 सह समागम्य प्रीत्या हार्दमयाचत । भ-ततस्ते समागम्य प्रीतिहार्दमजायत । म-
 नास्ति । ९. रा२ फ म-किं तेऽहं ॥ १०. प्र-प्रत्ययार्थं तु रा० । रा२ फ म-रामस्य
 प्रत्यजानात्स सीताया मार्गणं । म-रामस्य प्रतिज्ञातं सीताया मार्गणं ॥ ११. रा२
 फ म-वर्ज-०नराः सर्वे । १२. रा२ फ म-सर्वाः प्रस्थापिता दिशः । १३. रा१
 ल१ ल२ ब अ भ-०कं वोप० । रा२ फ म-तेषां समुप० । १४. म-०तमस्तके ।
 १५. रा२ फ म-महात्मा वालिसूनुवै ॥ १६. भ-वर्ज-आगतः ॥ १७. रा२ फ-
 आख्यातवांस्तेषां ॥ म-आख्यापयत्तेषां ॥ १८. रा२ फ म-दुःखज्ञातये । १९. रा२ फ-
 आत्मधैर्यं । २०. रा२ फ म-विकुर्वाणः । भ-समाश्रित्य ॥ २१. रा२ फ-सन्तीर्णः ॥

४८] तत्राऽहम् एकाम् अद्राक्षम् अशोकवनिका-गताम् ।

४९५] कौशेय-वस्त्रां मलिनां निर-आनन्दां धृत-व्रताम् ॥९२॥ [४५

तया समेत्य त्वरितो दृष्ट्वा सीताम् अ-निन्दिताम् । [४६५

N] राक्षसीमी रक्ष्यमाणां सीतां सुरसुतोपमाम् ॥९३॥ [N

N] सु-भ्रू सु-केशीं सु-श्रोणीं सु-कुचां सु-द्विजाऽऽननाम् । [N

४९७] अभिज्ञान-मणिं गृह्य चरिताऽर्थोऽहम् आ-गतः ॥९४॥ [४९७

हत्वा घोराणि रक्षांसि कृत्वा च कदनं महत् । [४८७

५०] दग्ध्वा वाऽशेष-तो लङ्कां ततोऽस्मि पुनर् आ-गतः ॥९५॥ [४९५

मया च पुनर् आ-गत्य रामस्याऽक्लिष्ट-कर्मणः ।

५१] अभि-ज्ञानं शुभं दत्तम् अर्चिष्-मान् स महा-मणिः ॥९६॥ [५०

श्रुत्वा तु मैथिलीं दृष्ट्वा (?ष्टां) मया संहृष्ट-मानसः ।

५२] जीविताऽऽशाम् अनु-प्राऽऽप्तः पीत्वाऽमृतम् इवाऽऽतुरः ॥९७॥ [५१

अयोजयद् बलोद्योगं दधौ लङ्का-वधे मनः ।

५३] जिघांसुर् इव लोकांस् त्रीन् अनन्ताऽऽख्यो विभावसुः ॥९८॥ [५२

ततः सम-उद्रम् आ-साद्य नल-सेतुम् अकारयत् ।

५४] सा मुहूर्तेन सं-तीर्णा वाहिनी तेन सेतुना ॥९९॥ [५३

प्र-हस्तम् अवधीन् नीलः कुम्भ-कर्णं च राघवः ।

५५] लक्ष्मणो रावण-सुतं स्वयं रामस् तु रावणम् ॥१००॥ [५४

स शक्रेण समा-गम्य यमेन वरुणेन च । [५५५

५६] सुरर्षिभिश् च काकुत्स्थो वरं लेभे ततस् तु स ॥१०१॥ [५६७

स तु दत्त-वरः पित्रा मुनिभिश् च परं-तपः ।

५७] पुष्प-केन वि-मानेन किष्किन्धां समुपाऽगमत् ॥१०२॥ [५७

१. ल-सीतां । २. रा२ फ म-०निकांतरे ॥ ३. रा२ म-संजल्प्य पृष्ट्वा सर्वम् । फ-संपूज्य पृष्ट्वा सर्वम् । ४. भ-नास्ति ॥ ५. रा१ ल१ व प्र-सुकर्णा । ६. रा२ फ म-प्राप्य । ७. रा२ फ-त्वरितार्थोहिमा० । म-त्वरितार्थं समागतः ॥ ८. प्र रा२ फ म-नास्ति ॥ ९. रा२ फ म-वर्ज-महद् ॥ १०. रा२ फ म-वर्ज-ज्ञात्वा । ११. रा२ फ म-वर्ज-संहतमा० । १२. रा२ फ-जीवितस्तं मणिं दृष्ट्वा ॥ १३. रा-बलं घोरं । १४. रा२ फ म-दध्रे लं० । भ-वानराणां स राघवः । १५. भ-सुग्रीवांगदमुख्यैश्च जगाम मकरालयं ॥ १६. भ-तत्रोदधौ तदा रामो शैलैः सेतुम् ॥ १७. रा२ फ-शक्रजयिनं । म-शक्रजेतारं ॥ १८. रा२ फ म-इन्द्रेण तु । १९. रा२ फ म-महर्षिभिश् । २०. रा२ फ म-परंतपः ॥ २१. रा२ फ म-समागतः ॥ २२. रा२ फ-अभ्युपा० ॥

भरद्वाजाऽऽश्रमं प्राऽऽतः स-सीतः सह-लक्ष्मणः ।^१
 ५८] अ-विघ्नं पुण्य-योगेन श्रो रामं द्रष्टुम् अर्हसि ॥१०३॥ [५८
 ततः स सम्यग्^२ घनमद्-वचो भृशं^३
 नि-शम्य हृष्टो भरतः कृताऽञ्जलिः ।
 उवाच वाक्यं मनसः प्र-हर्षणं
 N] कुतश्^४ चिराद् राम-कथा प्र-वृत्ता^५ ॥१०४॥ [५९
 इत्य् एवम् उक्त्वा वचनं प्रतीतः^६ [दा-१२८
 कपि-प्रवीरस्य वचो नि-शम्य^७ ।
 प्र-हर्षितो राम-दिदृक्षयाऽभवत्
 N] पुनश् च हर्षाद् इदम् अब्रवीद् वचः ॥१०५॥ [४५
 इत्यार्षे रामायणे युद्ध-काण्डे भरत-प्रहर्षणं नाम
 सप्तोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०७ ॥

[वं-१११] = [अष्टोत्तरशततमः सर्गः] = [दा-१३०]

स श्रुत्वा परमाऽऽनन्दं भरतः सत्य-सङ्गरः ।
 १] हृष्ट^८ आ-ज्ञापयामास शत्रु-घ्नं पर-वीर-हा ॥१॥ [१
 दैवतानि च सर्वाणि चैत्या ये नगरस्य च ।
 २] वि-चित्रैर्^९ गन्ध-माल्यैश् च^{१०} पूज्यताम्^{११} इति^{१२} सर्व-शः^{१३} ॥२॥ [२
 स्रुताः स्तुति-परार्थ-ज्ञाः सर्वे वैतालिकासु तथा । [३पू
 ३] ब्राह्मणा वेद-विद्वांसश् चाऽभि-गच्छन्तु^{१४} राघवम् । [९पू
 ४पू] कुशलाः सर्व-वाद्यैश् च^{१५} गणिकासु चैव सर्व-शः ॥३॥ [३उ
 N] प्रेष्यैः^{१६} शिल्पि-सहस्राणि^{१७} नोदयामास वीर्य-वान् ।^{१८} [४उ
 ४उ] समी-क्रियतां^{१९} निम्नानि वि-षमाणि समानि^{२०} च^{२१} ।

१. भ-स गंगां क्षिप्रमासाद्य न्यवसन्मुनिसन्निधौ ॥ २. रा२ फ म-वाक्यं मधुरं हनूपमं । ३. म-श्रुत्वा शिवा रा० ॥ भ-कुतश्चिरस्याद्य कथा समागता ॥ ४. रा१ अ भ-नृपात्मजः । ५. रा१ अ-०स्य सः । भ-निधाय । ६. रा२ फ म-नास्ति ॥ ७. प्र भ-लंकाण्डे । फ म-आभ्युदयिके ॥ ८. रा२ फ म-हनूमद्वाक्यं । भ-भरतप्रहर्षः ॥ ९. रा२ फ म-श्रुत्वा आतरमायान्तं भरतः सत्यविक्रमः । १०. रा२ फ म-क्षिप्रम् ॥ ११. भ-वादित्रैर् । १२. रा२ फ-चाप्यर्च्यन्ताम् । १३. रा२ फ-अथ स० । भ-शुचिभिर्जलैः ॥ १४. भ-स्वभिग० । १५. रा१ ल२ व अ-वादि-काश्चैव । ल२ प्र-च सवा० । १६. फ म-नास्ति ॥ १७. म-वर्ज-प्रेष्यशि० । १८. भ-नास्ति । १९. भ-वर्ज-समीकुरुत । २०. फ-च भागशः । म-विभागशः ।

५५] स्थलानि^१ च वि-रच्यतां^२ नन्दि-ग्रामाद् इतः परम् ॥४ ॥ [५

N] सिञ्चन्तु पृथिवीं सर्वे^३ हिम-शीतेन^४ वारिणा ।

५७] ततोऽभ्यव-किरन्तु अन्ये पुष्प-लाजैश्^५ च सर्व-शः^६ ॥५ ॥ [६
समुच्छ्रित-पताकाश्^७ च रथ्याः पुरवरोत्तमे ।

६] शोभयन्तु स्व-वेश्मानि सूर्यस्योद्-अयनं प्रति ॥६ ॥ [७
अपरे मुक्त-पुष्पैश्^८ च सु-गन्धैः पञ्च-वर्णकैः ।

७] राज-मार्गं सु-सम्बाधं^९ किरन्तुं शत-शो नराः ॥७ ॥ [८
राज्ञो दारास् तथाऽमात्याः सैन्य-श्रेण्यस् तथाऽङ्गनाः । [९५

८] अभि-क्रामन्तु रामस्य द्रष्टुं शशि-निभं मुखम् ॥८ ॥ [३७
धृष्टिर् जयन्तो वि-जयः सिद्धाऽर्थो राज्य-वर्धनः^{१०} ।

N] अ-शोको धर्म-पालश् च सु-मन्त्रश्^{११} चाऽपि यान्तु^{१२} ते ॥९ ॥ [१०५
भरतस्य वचः श्रुत्वा शत्रु-घ्नः पर-वीर-हा^{१३} । [४५

९] सर्वं तत् कारयामास वि-शेषेण^{१४} नरोत्तमः ॥१० ॥ [N
मत्तैर् नाग-सहस्रैश् च शतकुम्भ-विभूषितैः^{१५} । [१०३

१०] अपरे^{१६} हेम-कक्ष्याभिः स-घण्टाभिः^{१७} करेणुभिः^{१८} ॥११ ॥

निर्-ययुश्^{१९} च गजाऽध्यक्षा^{२०} मुख्यैश् च सु-महारथाः । [११

११] तुर-गाणां सहस्रैश् च मुख्यैर्^{२१} मुख्यतराऽन्वितैः^{२२} ॥१२ ॥

शक्य-ऋष्टि-पाश-हस्तानां स-ध्वजानां महा-यशाः^{२३} ।

१२] पदातीनां सहस्रैश् च वीरः परि-वृतस्^{२४} तदा^{२५} ॥१३ ॥ [१२
द्विजाति-मुख्यैर् धर्माऽऽत्मा श्रेणी-मुख्यैश् च^{२६} नैगमैः^{२७} ।

१. रा. फ-स्थूलानि च विरूप्यन्तां । म-० नि कुरुतां चैव । भ-स्थानानि च विरज्यन्तां ॥ २. रा. फ म-चान्ये सुखशी० । ३. भ-नास्ति । ४. रा. फ म-फलैः पुष्पैश्च सर्वतः ॥ भ-० जैश्च सर्वतः ॥ ५. रा. ल. ल. व अ प्र-समुद्रतप० । ६. भ-तु ॥ ७. म-० धैः कुर्वतु ॥ ८. रा. फ म भ-राजदा० । ९. रा. फ म-च सर्वशः । भ-तथा गणाः । १०. रा. फ म-त्वरमाणा हि निर्वातु रामदर्शनकाक्षिणः ॥ भ-० नि-भाननं । ११. रा. फ म-राष्ट्रव० । १२. रा. ल. ल. व अ प्र-० न्त्रोऽथाभियांतु । १३. भ-नास्ति ॥ १४. रा. फ म-स महामतिः । १५. ल. ल. व प्र-० शेषात्स । १६. रा. फ म-नास्ति ॥ १७. रा. अ फ म-० त्कौभ० । १८. म-अन्ये च । १९. रा. फ म-करेणुभिस्तथा गजैः ॥ २०. रा. फ म-त्वरमाणा हि निर्वातु । भ-० युस्वरया युक्ता । २१. प्र म-अत आरभ्य १३-शशोकस्य तृतीयपादं याव-न्नस्ति । भ-मन्त्रिभिर्भरतो वृतः ॥ २२. रा. फ-पताकिनां । २३. फ-परिवारि-तस्तथा ॥ २४. भ-महायशाः ।

- १३] माल्य-मोदक-हस्तैश् च नागरैर् भरतो वृतः ॥१४॥ [१७
 शङ्ख-भेरी-निनादेन वन्दिभिश् चाऽभि-नन्दितः ।
 १४] पादुके ते गृहीत्वा च शिरसा धर्म-कोविदः ॥१५॥ [१८
 पाण्डुरं छत्रम् आ-दाय शुक्ल-माल्य-विभूषितम् ।
 १५] शुक्ले च बाल-व्यजने रामाऽर्ह- (?हं) हेम-भूषिते ॥१६॥ [१९
 N] उपवास-कृशो दीनश् चीर-कृष्णाऽजिनाम्बरः ।
 N] भ्रातुर् आ-गमनं श्रुत्वा तत् पूर्वं हर्षम् आ-गतः ।
 प्रत्युद्-ययौ तदा रामं महाऽऽत्मा मन्त्रिभिर् वृतः ॥१७॥ [२०
 १६] ततो यानान्य् उपाऽऽरूढाः सर्वा दशरथ-स्त्रियः ।
 कौसल्यां प्र-मुखे कृत्वा सु-मित्रां चैव निर्-ययुः ॥१८॥ [२३
 १७] अश्वानां खुर-शब्देन रथ-नेमि-स्वनेन च ।
 शङ्ख-दुन्दुभि-नादेन संच-चाल च मेदिनी ॥१९॥ [२६
 १८] कृत्स्नं च नगरं तत्र नन्दि-ग्रामम् उपाऽऽगतम् । [२५
 सम-ईक्ष्य भरतो वाक्यम् उवाच कपि-कुञ्जरम् ॥२०॥ [२१
 १९] कच-चिद् वानर कापेयी नैव ते चल-चित्तता ।
 न हि पश्यामि काकुत्स्थं रामम् आर्यं परं-तपम् ॥२१॥ [२२
 २०] अथैवम् उक्तो वचनं हनु-मान् इदम् अब्रवीत् ।
 N] अर्थं वि-ज्ञापयन् एव भरतं सत्य-विक्रमम् ॥२२॥ [२३
 सदा-फलान् कुसुमितान् पश्य वृक्षान् मधु-च्युतः ।
 २१] मुनेः प्र-सादात् सिद्धस्य भरद्वाजस्य धी-मतः ॥२३॥ [२४
 तेन ह्य एष वरो दत्तो वने येन परं-तप ।

१. फ म-मन्त्रिभिर् ॥ २. फ म-नादैश्च । ३. फ-चैव वदि० । म-चापि
 नं० । ४. रा१ ल१ अ प्र-द्वे गृ० । रा२ फ म-तेऽथ संगृह्य । भ-०त्वा तु । ५. रा१ ल१
 ल२ व अ प्र-शुभ्रं सा० । रा२ फ-०ल्योपशोभितं । म-पुष्पमालोपशोभितं ॥ ६. भ-
 सह । ७. रा२ फ म-नास्ति । ८. रा२ फ म-पुरतः । ९. रा२ फ-चाभिनि० । म-
 चापि नि० । १०. रा२ फ-०भिनिर्घोषैः । म-०भिश्चब्देन । ११. रा१ अ-०ल
 वसुंधरा । प्र-०चालेव मे० ॥ १२. रा१ ल१ ल२ व भ-०गमत् ॥ १३. ल१ ल२ व अ
 प्र-तनु । रा२ फ म-किं तु । १४. रा१ भ-कार्येपि नैव । ल१ ल२ व अ प्र-काये या
 सैव । म-काये या सेयं ॥ १५. रा१ ल१ ल२ व अ प्र-मास्तात्मजः ॥ १६. रा२
 फ-सद्यः फुलान् । १७. रा२ फ-०क्षान्मधुस्रवान् । म-कंदमूलानि सर्वशः । १८. रा१
 भ-वरप्रदानात् । म-पश्य वृक्षान् ॥ १९. रा२ फ म-नास्ति ।

- २२] आतिथ्यं^१ ते ससैन्यस्य^२ कृतं सर्वगुणाऽन्वितम् ॥२४॥ [२५
 नि-स्वनः श्रूयते चाऽसौ^३ हृष्टानां च^४ वनौकसाम् ।
 २३] मन्ये वानर-सेना सा नदीं तरति गो-मतीम् ॥२५॥ [२६
 रजो-वर्ष-समुद्भूतं^५ पश्य शालूकिनीं^६ प्रति ।
 २४] मन्ये साल-वनं रम्यं^७ लोडयन्ति^८ प्लवं-गमाः ॥२६॥ [२७
 तद् एतद् आकाश-तले^९ भाति चन्द्र इवोदितः^{१०} ।
 २५] वि-मानं पुष्प-कं दिव्यं^{११} मनसा^{१२} ब्रह्म-निर्मितम् ॥२७॥ [२८
 रावणं बान्धवैः^{१३} सार्धं हत्वा लब्धं महाऽऽत्मना^{१४} ।
 २६] धन-दस्य प्र-सादेन दिव्यम्^{१५} एतन् मनो-जवम्^{१६} ॥२८॥ [२९
 एतस्मिन् भ्रातरौ^{१७} वीरौ वैदेह्या^{१८} सह राघवौ ।
 २७] सु-ग्रीवश् च महा-तेजा^{१९} ऋक्ष-वानर-संवृतः^{२०} ।
 रावणस्याऽनु-जो वीरो^{२१} राजा चैव वि-भीषणः ॥२९॥ [३०
 २८] तं दृष्ट्वा तूर्णम् आ-यान्तं द्वितीयम् इव भास्-करम्^{२२} ।^{[N}
 हर्षेणाऽभिसमुत्-कृष्टो^{२३} नि-स्वनो दिवम् अस्पृशत् ।
 २९] बाल-स्त्री-वृद्ध-सङ्घानां^{२४} रामोऽयम् इति शंसताम्^{२५} ॥३०॥ [३१
 रथ-कुञ्जर-वाजिभ्यस् तेऽव-तीर्य महीं गताः ।
 ३०] ददृशुस् तं विमान-स्थं नराः सोमम् इवाऽम्बरे ॥३१॥ [३२
 प्राऽञ्जलिं भरतो भूत्वा^{२६} हृष्टो^{२७} रामम् उप-स्थितः^{२८} ।
 ३१] स्व-आगतेन^{२९} यथाऽर्हेण तदा रामम् अपूजयत् ॥३२॥ [३३
 मनसा ब्रह्मणा सृष्टे वि-माने लक्ष्मणाऽग्रजः^{३०} ।

१. ल१ ल२ व अ-०ध्यायेन सै० । २. रा२ फ म-ससैन्यस्य तवातिथ्यं कृतं तेन महर्षिणा ॥ ३. रा२ फ म-भीमः प्रहृष्टानां । ४. रा२ फ म-रजश्चैतस्स० । ५. रा२ फ-वर्ज-शालू० । ६. म-सर्वे । ७. रा१ ल१ भ-लोडयन्ति ॥ ८. रा२ फ म-भरताकाशे विमलं चंद्रसन्निभं । ९. रा२-हेतन्मानसं ॥ १०. ल१ ल२ व अ-प्र-वानरैः । ११. फ म-इदं शुभं । १२. रा२ फ म-रामस्य मनसा गतं ॥ १३. ल१ ल२ व अ-धन्तरे । १४. ल२-नास्ति । १५. ल१ व अ-प्र-महाबाहुः । १६. फ म-०समतः । १७. फ म-नास्ति ॥ १८. रा२ फ म-०ण महताविष्टो । १९. रा२-स्त्री-बालप्रवृद्धानां । फ-स्त्रीबालयुववृद्धानां । म-स्त्रीबालपुरवृद्धानां ॥ २०. रा२ फ म-कीर्ततां । २१. रा२ फ म-अवतीर्णं ततः क्षिप्रं रथहस्तिचरुंगमम् । तं विमानगतं दृष्ट्वा यतो रिपुनिषूदनम् ॥ २२. रा२ फ म-हृष्टो दृष्ट्वा । २३. रा फ म-०तं । २४. ल१ ल२ व अ-स्वगात्रेण । प्र-सुगात्रेण । २५. रा२ फ म-स्वागतं ते महाबाहो कौशल्यानंदवधेन ॥ २६. रा२ फ-ददृशुर्ब्राह्मणाश्चैनं विमाने लक्ष्मणाग्रजं ।

- ३२] रराज' पृथुताम्राऽक्षो' वज्र-पाणिर्' इवाऽचले' ॥३३॥ [३४
ततो विमानाऽग्र-गतं भरतो आतरं मुदा' ।
३३] ववन्दे' प्र-णतो भूत्वा' मेरु-स्थम् इव भास्-करम् ॥३४॥ [३५
आ-रोपितो' वि-मानं तु' भरतः सत्य-विक्रमः' ।
३४] रामम् आ-साद्य मुदितो भूय' एवाऽभ्य-अवादयत् ॥३५॥ [३७
तं समुत्था(द्-स्था) प्य काकुत्स्थश् चिरस्याऽक्षि-पथं गतम् ।
३५] अङ्गे भरतम् आ-रोप्य मुदितः परि-ष्वजे ॥३६॥ [३८
न्याय-तश् च समेत्याऽथ भरतेन महाऽऽत्मना ।
३६] वन्दितौ चरणौ देव्याः सीतायाः प्रयताऽऽत्मना' ॥३७॥ [३९
सु-ग्रीवं' कैकयी-पुत्रो जाम्ब-वन्तं तथाऽङ्ग-दम्' ।
३७] मैन्द-द्विविद-नीलांश् च ऋषभं चैव' सस्वजे । [४०
N सुमित्रा-तनयं चैव सस्वजे भरतो मुदा ॥३८॥ [४१उ
ते कृत्वा मानुषं रूपं' वानराः काम-रूपिणः ।
३८] कुशलं परि-पप्रच्छुर्' भरतं हृष्ट-वत्' तदा ॥३९॥ [४२
वि-भीषणं च भरतः सान्त्वं वचनम् अब्रवीत् ।'
३९] दिष्ट्या त्वया सहायेन' कृतं कर्म सु-दुष्करम् ॥४०॥ [४५
शत्रु-घ्नश् च तदा रामम् अभि-वाद्य स-लक्ष्मणम् ।
४०] सीतायाश् चरणौ' पश्चाद् वि-नयेनाऽभ्य-अवादयत् ॥४१॥ [४६
४१उ] रामो मातरम् आ-साद्य वि-वर्णा' शोक-कर्षिताम्' ।

१. रा. फ म-आसीनं पृथुदीर्घाक्षं । २. ल. ल. वं अ प्र म-चक्रपाणिर् ।
३. रा. फ म-इवामराः ॥ ४. ल. अ प्र रा. म-तदा । ५. रा. फ-प्राञ्जलिर् ।
म-शिरसा । ६. म-रामं । ७. रा. ल. अ भ-० पितविमानं तं । रा. फ म-ततो
विमानमाख्य । ८. रा. फ-शत्रुकर्षणः । ९. रा. फ म-हर्षादश्रूयवर्तयत् ॥
१०. रा. फ म-नास्ति ॥ ११. अ-संयता० । १२. रा. ल. ल. व प्र-नास्ति । रा. फ
म-ततो लक्ष्मणमासाद्य वैदेहीं च परंतपः । अभ्यवादयच्छ्रीमान्भरतो नाम चाब्रवीत् ॥
१३. रा. फ म-ततः स । १४. रा. फ म-अथा० । १५. रा. फ म-चापि ।
१६. रा. फ म-नास्ति । १७. रा. भ-देहं ॥ १८. रा. फ म-पर्यपृच्छन्त
प्रहृष्टा भरतं । १९. रा. फ म-सुग्रीवं च पुनः प्राह स्मितपूर्वं महाबुद्धिं । भ-
सुग्रीवं भरतः प्राह नमस्कृत्याग्रतः स्थितः । २०. रा. भ-सहाय्येण ॥ २१. रा. फ
म-च शुभौ पादौ सहसा योभ्यवा० । २२. अतः परमधिकः पाठः -भ-अथ बाष्प-
परीतार्त्नीं कृशां नियममास्थिताम् ॥ २३. रा. अ-० र्णवदनां कृशां ।

- जग्राह^१ प्र-णतः^२ पादौ मनो मातुः प्र-हर्षयन्^३ ॥४२॥ [४७
 ४२] अभि-वाद्य सु-मित्रां च कैकेयीं च यशस्विनीम्^४ ।
 N] स मातृशू^५ च^६ ततः^७ सर्वाः^८ पुरो-हितम् उपाऽगमत्^९ ॥४३॥ [४८
 अभि-गम्य ततो रामो वसिष्ठं सचिवैर् वृतम् ।
 ४३] तम् अभ्य-अवादयन् मूर्ध्ना ब्रह्माणम् इव शाश्वतम् ॥४४॥ [N
 ददृशुस् तं तदा पौराः सङ्घ-शः समुप-स्थिताः ।
 ४४] धरणी-स्था विमान-स्थम् उद्-यन्तम् इव भास्-करम् ॥४५॥ [N
 स्व-आगतं ते महा-बाहो कौसल्याऽऽनन्द-वर्धन ।
 ४५] इति प्राऽञ्जलयः सर्वे नागरा रामम् अब्रुवन् ॥४६॥ [४९
 तान्य् अञ्जलि-सहस्राणि समा-नीतानि^{१०} नागरैः ।
 ४६] अ-क्रोशानीऽव^{११} पद्मानि ददर्श भरताऽग्रजः ॥४७॥ [५०
 ततो रामाऽभ्यनुज्ञातं तद् विमानं मनो-जवम् ।
 ४७] हंस-युक्तं महा-वेगं नि-पपात मही-तले ॥४८॥ [३६
 स^{१२} पादुके तु रामस्य^{१३} गृहीत्वा भरतः स्वयम्^{१४} ।
 ४८] चरणेषु^{१५} नरेन्द्रस्य योजयामास धर्म-वित्^{१६} ॥४९॥ [५१
 अब्रवीच् च तदा रामं भरतः संहताऽञ्जलिः^{१७} ।
 ४९] दिष्ट्याऽऽस्मान् स्मरसे नित्यम् अ-नाथान् नाथ सर्व-दा ॥५०॥ [५१
 भवद्-भयान् नि-योगाच् च न गृहीतं फलाऽर्थिना^{१८} [N
 ५०] एतत् ते सकलं राज्यं न्य-आसो निर्-यातितो मया^{१९} ॥५१॥
 अद्य जन्म^{२०} यथाऽर्थं मे^{२१} स-फलश् च^{२२} मनो-रथः । [५२
 ५१] यस् त्वां पश्यामि राजानम्^{२३} अयोध्यां^{२४} पुनर् आ-गतम् ॥५२॥
 अवेक्ष्यतां भवान् कोशं^{२५} कोशाऽऽगारं^{२६} बलं पुरम् ।

१. रा. फ म-० हाभिमतः । २. रा. फ म-प्रसादयन् ॥ ३. रा. फ म-
 तपस्विनी । ४. रा. ल ल ल व अ प्र-मातरस् । ५. रा. फ म-तथा । ६. रा-
 सर्वे अभ्यगच्छन् पुरोहिताः । भ-सर्वाः संप्रणम्याभ्यवादयत् ॥ ७. रा. फ म-
 नास्ति ॥ ८. रा. फ म-संगृहीतानि ॥ ९. रा. ल ल ल व अ प्र-अकालेनेव । रा.
 फ म-० शानि च ॥ १०. रा. फ म-नास्ति ॥ ११. रा. फ म-ततो रामस्य चरणौ ।
 भ-पादुके ते च रा० । १२. रा. फ म-तदा । १३. रा. फ म-ते पादुके ।
 भ-०णाभ्यां । रा. फ म-स मर्धात्मा । १४. रा. फ म-पादयोः ॥ १५. रा. फ
 म-वर्ज-स कृतां० । १६. रा. फ म-नास्ति ॥ १७. रा. फ-वर्ज-निष्पादितो ।
 म-० तितं । १८. रा. फ म-मे सफलं जन्म । १९. रा. फ-संवृत्तश् । म-संपूर्णश् ।
 २०. रा. फ-काकुत्स्थं स्वां पुरीं ॥ २१. भ-कोषं । २२. रा. फ म-कोषागारं ॥

- ५२] भवतस् तेजसा सर्वं कृतं बहु-गुणं मया ॥५४॥ [५३
तथा ब्रुवाणं भरतं दृष्ट्वा तं भ्रातृ-वत्सलम् ।
५३] मुमुचुर् वानरा बाष्पं राक्षसश् च वि-भीषणः ॥५५॥ [५४
ततः प्र-हर्षाद् भरतम् अङ्गम् आ-रोप्य राघवः ।
५४] ययौ तेन वि-मानेन स-सैन्यो भरताऽऽश्रमम् ॥५६॥ [५५
भरताऽऽश्रमम् आ-साद्य स-सैन्यो भरताऽग्रजः ।
५५] अव-तीर्य विमानाऽग्रात् ततस् तस्थौ मही-तले ॥५७॥ [५६
अब्रवीच् च तदा रामस् तद् वि-मानं मनो-जवम् ।
५६] वह वैश्रवणं देवम् अहम् आ-ज्ञापयामि ते ॥५८॥ [५७
अर्थं रामाऽभ्यनुज्ञातं तद् वि-मानं मनो-जवम् ।
५७] उत्-तरां दिशम् आ-स्थाय जगाम धनदाऽऽलयम् ॥५९॥ [५८
वि-मानं पुष्प-कं दिव्यं सर्वतुकम् अन्-उत्तमम् ।
N] राम-वाक्य-प्रमुदितं जवेन धन-दं ययौ ॥६०॥ [५९
तत् तु वैश्रवणो दृष्ट्वा स्व-विमानम् उवाच ह ।
५८] रामम् एव वहस्व त्वम् उप-तिष्ठंश् (?ष्ट) च मां स्मृतः (म्) ॥६१॥ [N
तत् तु वैश्रवणाऽऽज्ञप्तम् उपाऽतिष्ठच् च राघवम् ।
५९] उप-लभ्य च वृत्ताऽन्तं पूजयामास राघवः ॥६२॥ [N
गते तु तस्मिन् कृत-सम्प्रणामो^{११}
बद्धाऽञ्जलिर् भ्रातृजनाऽनुयातः ।
प्र-चक्रमे धर्म-विधान-गोप्ता
N] ततो गुरुणाम् अभि-वादनाय ॥६३॥ [N
पुरो-हितस्याऽथ^{१२} समेत्य^{१३} राघवो
बृहस्पतेः शक्र इवाऽमराऽधिपः ।
नि-पीड्य पादौ पृथग्^{१४} आसने शुभे^{१५} ।
N] सहैव तेनोप-विवेश वीर्य-वान् ॥६४॥ [६०
इत्यार्षे रामायणे युद्ध-काण्डे^{१६} भरत-समागमो^{१७} नामाऽष्टोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०८ ॥

१. लृ-पूर्व ॥ २. भ-रामेण भरतं । ३. रा२ फ-नागरश्च जनस्तथा । म-
रक्षसां स्वजनास्तथा ॥ ४. रा२ फ म-राघवः सत्यविक्रमः । ५. फ म-भवतस्थे ।
६. अ-नास्ति ॥ ७. रा२ फ म-अनुजानामि गम्यतां ॥ ८. म-ततो
राममनु० ॥ ९. रा२ फ म-नास्ति ॥ १०. रा१ प्र भ-तत्र ॥ ११. रा१ ल१ ल२ व अ
प्र-सकृत्प्र० । १२. म भ-नास्ति ॥ १३. रा२ फ म-० स्वात्मसमस्य । १४. रा२ फ म-
ज्वलनार्कसन्निभौ ॥ १५. ब-वुदितः । प्र भ-लंकाकाण्डे । १६. आभ्युदयिके भरत० ॥

[वं-११२]= [नवोत्तरशततमः सर्गः] =[दा-१३१]

सु-षेणं जाम्बवन्तं च केशरिं^१ च महा-बलम्^२ ।

१] अभि-वाद्य^३ च सु-ग्रीवं वि-नयेन परं-तपः ॥१ ॥ [N

N] अभ्य-अवादयत प्रीतो भरतः प्लवगर्षभान्^४ ।

अथाऽब्रवीद् राज-पुत्रः सु-ग्रीवं प्लवगेश्वरम् ॥२ ॥ [N

२] परि-ष्वज्य महा-तेजा भरतो^५ धर्म-वत्सलः^६ ।

त्वम्^७ अस्माकं चतुर्णां च^८ भ्राता सु-ग्रीव पञ्चमः ।

३] सौहार्दाज् जायते मित्रम् अप-कारोऽरि-लक्षणम् ॥३ ॥ [N

शिरस्य् अञ्जलिम् आ-दाय कैकेय्य-आनन्द-वर्धनः ।

४] बभाषे भ्रातरं ज्येष्ठं रामं सत्य-पराऽऽक्रमम् ॥४ ॥ [१

पूजिता मामकी^९ माता दत्तं राज्यम् अरि-दम्^{१०} ।

५] तथैवाऽहं प्रति-ददे यथैव त्वं स(?च)माऽददः ॥५ ॥ [२

धुरम् एकाकिना^{११} न्य-अस्तं^{१२} वृषभेण बलीयसा ।

६] कु-गौर^{१३} इव^{१४} गुरु-भारं न वोढुम् अहम् उत्-सहे ॥६ ॥ [३

वारि-वेगेन महता भिन्नः सेतुर्^{१५} इव क्षरन्^{१६} ।

७] वार्य-ओघम्^{१७} इव मन्येऽहं राज्यं छिद्रम्^{१८} अ-संवृतम् ॥७ ॥ [४

खरो वा गतिम् अश्वस्य मर्त्यो वा शकुनेर गतिम्^{१९} ।

८] नाऽन्वेष्टुम्^{२०} उत्-सहे देव तव मार्गम् अरि-दम् ॥८ ॥ [५

यथा चाऽऽरोपितो^{२१} वृक्षो जातश्चाऽन्तर्-निवेशने^{२२} ।

९] महांश्चैव दुरा-रोहो महा-स्कन्धः^{२३} प्रशाख-वान् ॥९ ॥ [६

१. रा२ फ म-कपिं केशरिणं तथा । २. रा२ फ म-अभिगम्य ॥ ३. भ-
नास्ति । अतः परमधिकः पाठः—रा२ फ म-तं परिष्वज्य सुग्रीवश्चिराद्भातु-
समागमे । अंके भरतमारोप्य परिष्वज्य च पीडितम् । ४. रा२ फ म-
ततोऽब्रवीत् भरतः प्रीतेनाऽन्तरात्मना ॥ ५. रा२ फ म-सुग्रीवं प्लवगोत्तमं ।
६. रा२ फ म-भवांश्चतुर्णामस्माकं ॥ ७. रा२ फ म-मेऽधिकं । ८. रा२ फ म-
इदं त्वया । ९. रा२ फ म-वर्ज—तद्दामि पुनस्तुभ्यं यथा मह्यं भवान्ददौ ॥
१०. रा२ फ म-पुतां समव्यूढाम् । ११. म-पृथिव्यास्तु ॥ १२. म-सेतुमिवाक्षतम् ।
१३. रा२ फ म-दुर्वोढुम् । भ-दुर्वर्षम् । १४. रा१ ल१ ल२ व अ प्र-छिन्नमसं ॥
भ-छिद्रमसन्वितं ॥ १५. रा१ ल१ ल२ व अ प्र-भ-गतिं खर इवाश्वस्य हंसस्येव च
वायसः । १६. भ-नान्वेष्टुम् ॥ १७. भ-तु रो० । १८. भ-वर्ज—जनैः श्रान्तनि० ।
१९. भ-वर्ज—महांश्चैव प्रतापवान् । २०. रा२ फ म-नास्ति ॥

- यश् चाऽपि पुष्पितो भूत्वा फलानि न विदर्शयेत् ।
 १०] तस्य नाऽर्थोऽऽप्योभवेद् अर्थो यस्य हेतोः स रोप्यते ॥१०॥ [७
 उपमैषा महा-बाहो तवाऽर्थे रघु-नन्दन ।
 ११] तद् अस्मान् वत्सलो भूत्वा भृत्यान् भक्तांश् च पोषय ॥११॥ [८
 अद्य त्वाम् अनु-पश्यन्तु अभि-षिक्तं नराऽधिपाः ।
 १२] प्र-तपन्तम् इवाऽऽदित्यं मध्याऽह्ने दीप्त-तेजसम् ॥१२॥ [९
 तूर्य-सङ्घात-निर्घोषैः काञ्ची-नूपुर-निःस्वनैः ।
 १३] मधुरैर् गीत-शब्दैश् च प्र-तुष्यस्व नराऽधिप ॥१३॥ [१०
 यावद् आ-वर्तते चक्रं तावती ते वसु-धरा ।
 १४] तस्यास् त्वम् अपि सर्वस्याः स्वामि-त्वम् अनु-चिन्तय ॥१४॥ [११
 भरतस्य वचः श्रुत्वा रामः सत्य-पराऽऽक्रमः ।
 १५] तथेति सम्प्रति-श्रुत्य आ-सने समुपाऽविशत् ॥१५॥ [१२
 ततः शत्रुघ्न-वचनान् निपुणाः श्मश्रु-वर्धकाः ।
 १६] सुख-हस्ताश् च शीघ्राश् च राघवं पर्युपाऽऽसते ॥१६॥ [१३
 पूर्वं च भरते स्नाते लक्ष्मणे च महा-बले ।
 १७] सु-ग्रीवे वानरेन्द्रे च राक्षसे च वि-भीषणे ॥१७॥ [१४
 विशोधित-जटः स्नातश् चित्रमाल्याऽनुलेपनः ।

१. रा२ फ म-प्रदर्श० । २. रा२ फ म-अर्थं नानुभवे यस्तु यैर्धदर्थं प्ररोपितः । ल२-४-र्थपादादारभ्य ११-श्लोकस्य तृतीयपादं यावन् नास्ति ॥ ३. रा१ ल१ ब अ प्र-एषोपमा महाराजस्त्वदर्थं कल्पिता मया । भ-एषोपमा महाराजस्त्वदर्थं संहिता मया । ४. रा२ फ-०स्मान्वृषभो । म-०स्माकं पतिर् । भ-०स्मान्वृषभो । ५. रा२ फ-अरिदम ॥ ६. फ-०स्व जयस्व च । म-प्रतिबुध्यस्व राघव । भ-तोष-यन्स्विवह वंदिनः ॥ ७. रा२ फ म भ-अभिवर्तय ॥ ८. रा२ फ म-परपुरंजयः ॥ ९. रा२ फ म-०न्ननिदिष्टा । १०. रा१ ल१ भ-०र्धनाः । ११. रा१ ल१ ल२ ब प्र-श्लाघ्याश् । १२. ल२ ब-०सत । म-पर्युपस्थिताः । १३. अतः परमधिकः पाठः—रा१ ल१ ल२ ब अ प्र-उपतस्थुर्जलस्नानकर्मदैवविदो जनाः । *वासांसि चांगरागाणि द्रव्याणि सुरभीणि च ॥ माल्यानि च विचित्राणि दिव्या-न्याभरणानि च । *तान् दृष्ट्वा राघवो वीरो यथाक्रममुपस्थितान् ॥ उवाच परमप्रीतः सर्वानेवानुजीविनः । भरतं लक्ष्मणं चैव सुग्रीवं सविभीषणम् ॥ तांस्तानिच्छाम्यहं द्रष्टुं पृथक् पृथगुपस्थितान् । *वानरानृक्षरक्षांसि स्नाप-यामासुरंतरे ॥ १४. म-नास्ति ॥ १५. रा२-०लेपिनः ।

- १८] दिव्याऽऽभरण-पुष्पाऽङ्गः श्री-मात्रं ज्वलित-कुण्डलः ।
 १९पू] महाऽर्ह-वसनो रामस् तस्थौ देव-श्रिया ज्वलन् ॥१८॥[१५
 सु-ग्रीवो हनु-मांश् चैव महेन्द्रोपेन्द्र-संनिभौ ।
 N] स्नातौ दिव्याऽम्बर-धरौ रेजतुः शुभ-कुण्डलौ ॥१९॥[N
 १९उ] नन्दि-ग्रामे जटाश् छित्वा भ्रातृभिः सह राघवः ।
 N] स्नातो वि-पाप्मा बल-वान् इक्ष्वाकु-कुल-वर्धनः ॥२०॥[N
 प्रति-कर्म च रामाय कारयामास वीर्य-वान् ।
 N] लक्ष्मणाय च लक्ष्मी-वान् भरतः सत्य-विक्रमः ॥२१॥[१६
 प्रति-कर्म च सीतायाः सर्वा दशरथ-स्त्रियः ।
 २०] आत्मनैव तदा चक्रुर् मनस्विन्यो मनो-हरम् ॥२२॥[१७
 ततो राघव-पत्नीनां सर्वासाम् एव शोभनम् ।
 २१] चकार यत्नात् कौसल्या प्र-हृष्टेनान्तर-आत्मना ॥२३॥[१८
 ततः शत्रुघ्न-वचनात् सु-मन्त्रो नाम सारथिः ।
 २२] योजयित्वाऽति-चक्राम रथं सर्वाङ्ग-भूषितम् ॥२४॥[१९
 अर्क-मण्डल-सङ्काशं दिव्यं दृष्ट्वा रथोत्तमम् ।
 २३] आ-रूरोह महा-बाहू रामः सत्य-पराऽऽक्रमः ॥२५॥[२०
 N] हरि-युक्तं सहस्राऽक्षो रथम् इन्द्र इवाऽन्-अघः ।
 २४उ] प्रययौ तैः सहाऽऽस्थाय राघवो ज्वलितः श्रिया ॥२६॥[२७

१. रा. फ-नास्ति ॥ २. म-नास्ति ॥ ३. रा. फ-शुभलक्षणौ ।
 ४. भ-नास्ति ॥ ५. रा. वज्र-जटां । ६. रा. म भ-हित्वा । ७. म-
 महावीर्यश्च । ८. म-०लनंदनः ॥ ९. रा. भ-नास्ति ॥ १०. म-चक्रुः ॥ ११. फ-
 आसनेन ततस्तस्या । १२. रा. फ म-महाप्रभाः ॥ १३. रा. फ म-वानरप० ।
 १४. म भ-वज्र-०ना । १५. रा. फ म-अलंकारं चकाराथ कौशल्या पुत्रगर्धिनी ।
 अतः परमधिकः पाठः-भ-वज्र-तरुण्यः शौचसंपन्ना एकतः शुभलक्षणाः ।
 सुग्रीवपत्नीं सीतां च द्रष्टुं नार्यः समागताः ॥ १६. रा. फ म-०घनिर्दिष्टः ।
 १७. रा. फ म-०त्वाभ्युपागच्छद् । १८. रा. फ-०ङ्गसुंदरं । म-०ङ्गशोभनं । १९. रा.
 फ म-महारथम् । २०. म-महातेजा ॥ २१. अतः परमधिकः पाठः-रा. ल. ल.
 व अ प्र भ-सुग्रीवो हनुमांश्चैव राक्षसश्च विभीषणः । स्नाता दिव्यांबरधराः
 श्लक्ष्णाः कुण्डलधारिणः ॥ वराभरणसंपन्नाः सर्वतस्ते वनौकसः । आ-
 रोहत रथं शीघ्रमिति राम उवाच तान् ॥ लक्ष्मणादीन्स्थितान्दृष्ट्वा आरूढो
 रथिनां वरः । सुग्रीवो राक्षसेन्द्रश्च द्रष्टुं नगरमुत्सुकौ ॥ २२. ल. ०वानुगः ।
 म-इन्द्रविमानवत् । २३. रा. फ म-रथमास्थाय । भ-तैः समास्थाय ॥

- जग्राह भरतो रश्मीन् शत्रु-घ्नश् छत्रम् आ-दधे ।
 २५] लक्ष्मणो व्यजनं गृह्य राघवं पर्य-अवीजयत् । [२८
 N] श्वेतं च बाल-व्यजनं सु-ग्रीवो वानरेश्वरः ॥२७॥
 अपरं चन्द्र-सङ्काशं दिव्यं दृष्ट्वा महा-रथम् ।
 N] आ-रूरोह महा-बाहू राक्षसेन्द्रो वि-भीषणः ॥२८॥ [२९
 ऋषि-सङ्घैस् तदाऽऽकाशे देवैश् च स-मरुद्गणैः ।
 २६] स्तूयमानस्य रामस्य शुश्रुवे मधुरो ध्वनिः ॥२९॥ [३०
 नव-नाग-सहस्राणि ययुर् आ-स्थाय वानराः ।
 २८] मानुषं वि-ग्रहं कृत्वा सर्वाऽऽभरण-भूषिताः ॥३०॥ [३२
 शङ्ख-भेरी-निनादैश् च दुन्दुभीनां च निः-स्वनैः ।
 २९] प्र-ययौ पुरुष-व्याघ्रः स्वां पुरीं सम्प्र-हर्षयन् ॥३१॥ [३३
 ३०पू] अयोध्यायां तु सचिवा राज्ञो दश-रथस्य ये ।
 N] शत्रु-घ्नं तु पुरस्-कृत्य मन्त्रयित्वा सु-निश्चितम् ॥३२॥ [३३
 N] मति-मन्तौ महात्मानाव अशोक-विजयौ तथा । [३४पू
 ३०उ] पुरो-हितं समा-नीय इदं वचनम् अब्रुवन् ॥३३॥ [N
 भवन्तो राम-तुष्ट्य-अर्थं वृद्ध्य-अर्थं नगरस्य च । [३४उ
 ३१] यथा-वद् द्रव्य-सम्भारं विधि-दृष्ट्वा अशेष-तः ॥३४॥ [N
 सर्वम् एवाऽभि-षेकाऽर्थं राज्याऽर्हस्य महाऽऽत्मनः ।
 ३२] कर्तुम् अर्हथ रामस्य सर्व-मङ्गल-पूर्वकम् ॥३५॥ [३५
 इति ते मन्त्रिणः सर्वे सं-दिश्याऽथ पुरो-हितम् ।

१. भ-धीमान् । २. प्र रा२ फ-आदधे । ३. भ-राघवं । ४. भ-लक्ष्मणो ।
 ५. रा२ फ म-गृहीत्वा व्यजनं मूर्ध्नि लक्ष्मणः परवीरहा ॥ ६. रा२ फ म-नास्ति ॥
 ७. रा२ फ-स्वरः । भ-स्वनः । ८. अतः परमधिकः पाठः—रा२ फ-वर्ज—
 पश्चात् शत्रुंजयं नाम कुंजरं पर्वतोपमम् । आरूरोह महाबाहुः सुग्रीवो
 वानरेश्वरः ॥ ९. रा फ म-आरूढा वानरेश्वराः । भ-आरूढाः शेषवानराः ॥
 १०. म-कुंजराणां । ११. रा२ फ म-संप्रयातो नरव्याघ्रः । १२. रा२ फ म-
 पुरुषर्षभः ॥ १३. रा२ फ-च । १४. रा२ फ म-वर्ज—तु । भ-ते । १५. रा२ फ
 म-शत्रुघ्नं पुरतः कृत्वामन्त्रयन्मन्त्रकोविदाः । भ-नास्ति ॥ १६. रा१ ल१ ल२ ब अ
 प्र-अशोको विजयश्चैव शत्रुघ्नविजयाबुभौ । भ-नास्ति । १७. रा२ फ म-नास्ति ।
 भ-शत्रुघ्नश्च महातेजाः पुरोहितमथाब्रुवन् ॥ १८. रा२ फ-ततो रामस्य वृद्ध्यर्थं ।
 म-क्षिप्रं रामस्य वृद्ध्यर्थं । भ-०मवृद्ध्यर्थं ॥ १९. रा२ फ म-नास्ति ॥ २०. रा२
 फ म-तदर्हस्य । २१. रा२ फ म-इत्येवं । २२. रा२ फ म-नास्ति ।

- ३३] नगरान्^१ निर्-ययुर्^२ द्रष्टुं^३ राम-दर्शन-बुद्धयः^४ ॥३६॥ [२६
ददृशुस्^५ ते समा-यान्तं^६ राघवं^७ स-पुरःसरम् ।
- ३४] आजमानं^८ च वपुषा^९ ज्वलन्तम्^{१०} इव पावकम् ॥३७॥ [३४
ते^{११} वर्धयित्वा^{१२} राजानं^{१३} रामेण^{१४} प्रति-नन्दिताः ।
- ३५] अनु-जग्मुर्^{१५} महाऽऽत्मानं^{१६} भ्रातृभिः^{१७} परि-वारितम् ॥३८॥ [३५
अमात्यैर्^{१८} ब्राह्मणैश्च^{१९} चैव^{२०} तथा^{२१} प्र-कृतिभिर्^{२२} वृतः ।
- ३६] श्रिया^{२३} वि-रुरुवे^{२४} रामो^{२५} न-क्षत्रैर्^{२६} इव चन्द्रमाः ॥३९॥ [३६
आशाभिर्^{२७} मधुराभिश्च^{२८} तथा^{२९} स्वस्तिक-पाणिभिः^{३०} ।
- ३७] प्रत्या-हरद्भिर्^{३१} मुदितैर्^{३२} मङ्गलाऽर्थम्^{३३} अभि-ष्टुतः^{३४} ॥४०॥ [३७
अ-क्षता^{३५} जात-रूपं^{३६} च गावः^{३७} कन्यास्^{३८} तथा^{३९} द्वि-जाः ।
- ३८] नरा मोदक-हस्ताश्च^{४०} रामस्य^{४१} पुर-तः^{४२} स्थिताः^{४३} ॥४१॥ [३८
रामः^{४४} सख्यं^{४५} च सु-ग्रीवे^{४६} प्र-भावं^{४७} च^{४८} हनू-मतः ।
- ३९] वानराणां^{४९} च तत्^{५०} कर्म व्या-चक्षेऽथ^{५१} मन्त्रिषु ॥४२॥ [३९
श्रुत्वा^{५२} च वि-स्मयं^{५३} जग्मुर्^{५४} अयोध्या-पुर-वासिनः ।^{५५} [४०
- ४०] वानराणां^{५६} च तत्^{५७} कर्म राक्षसानां^{५८} च तद्^{५९} बलम् ॥४३॥ [४०
एवं^{६०} सं-कथयन्न्^{६१} एवं^{६२} रामो^{६३} वानर-संवृतः ।^{६४}
- ४१] हृष्ट-पुष्ट-जनाऽऽकीर्णाम्^{६५} अयोध्यां^{६६} प्र-विवेश^{६७} ह^{६८} ॥४४॥ [४१
पताक-मालाऽऽभरणां^{६९} सिक्त-रथ्यां^{७०} स-तोरणाम्^{७१} ।
- ४२] पुष्पाऽऽचित-पथां^{७२} रम्यां^{७३} बाल-वृद्ध-निरन्तराम् ॥४५॥ [N

१. रा२ फ म-नास्ति । २. रा२ फ-राममंगलकांक्षिणः । म-रामदर्शन-कांक्षिणः ॥ ३. रा२ फ-विराजमानं वपुषा रथेनादित्यवर्चसा । म-विराजमानं वपुषा रथेनातिरथः स्वयम् । भ-विराजमानं वपुषा ज्व० ॥ ४. भ-वर्ज-ते वन्दयित्वा । रा२ फ-तमर्चयित्वा ॥ ५. रा२ फ म-रामं तु । ६. रा२ फ म-वर्ज-०णौघैश्च । भ-०णैः सर्वैर् । ७. रा२ फ म-वर्ज-जातिभिः स्वजनस्तथा । ८. रा२ फ म-वर्ज-पूजितो रु० ॥ ९. रा२ फ म-मधुराभाषितः पौरैस् । १०. रा२ फ-शक्तिकपा० । म-०कवादिभिः । ११. म भ-वर्ज-अभिप्लुतैः ॥ १२. म-राघवं प्रत्युपस्थिताः । भ-०स्य पुरवासिनः ॥ १३. रा२-०वेति विक्रांतं । फ-विक्रांतश्च । म-०वे प्रभावश्च । १४. प्र-नास्ति । १५. भ-नास्ति ॥ १६. प्र भ-नास्ति । १७. रा२ फ म-नास्ति ॥ १८. रा२ फ म-श्रुतिमानेतदाख्याय । १९. भ-नास्ति । २०. रा१ ल१ ल२ व अ प्र-हर्षपु० । २१. रा२ फ म-अन्वपद्यत । भ-पुनरागतः ॥ २२. रा१ ल१ ल२ व अ प्र-तथा सिकांतरापथां । २३. रा१ ल१ ल२ व अ प्र-पुष्पचित्ररथां । २४. रा२ फ म-अत आरभ्य ५२-श्लोकं यावन्नास्ति ॥

- हर्म्य-प्रासाद-विवृतां रत्नैवैश्वं च सु-पूजिताम् ।
 ४३] ऊचुस् तदा तु वै रामम् इदम् अभ्य-अन्तराः स्त्रियः ॥४६॥ [N
 स-भर्तृणां स-पुत्राणां तव दर्शन-काङ्क्षिणाम् ।
 ४४] दिष्ट्या हि नः कृतो देवैः प्र-सादः पुर-वासिनाम् ॥४७॥ [N
 भृशं काकुत्स्थ कौसल्या त्वद्-अर्थं परि-तप्यते ।
 ४५] निर्-विशेषं तदा सर्वे पुरे पुर-निवासिनः ॥४८॥ [N
 अ-सूर्यम् इव खं राम हत-रत्न इवोदधिः ।
 ४६] त्वया पुरम् इदं हीनं वि-चन्द्रा शर्वरी यथा ॥४९॥ [N
 अद्याऽयोध्या महा-बाहो अयोध्या प्रति-भाति नः ।
 ४७] परेषां प्रार्थमानानां त्वयि सन्नि-हिते हिते ॥५०॥ [N
 चतुर्दश समा ह्य एताः शतानीऽव चतुर्-दश ।
 ४८] वर्षा हि नो व्यति-क्रान्तास् त्वयि राम वनं गते ॥५१॥ [N
 ईदृश-मधुराः स्निग्धाः पथि शुश्राव राघवः ।
 ४९] नर-नारी-प्रयुक्तास् तु वाचः प्रीति-निदर्शनाः ॥५२॥ [N
 आ-विद्वान्य उत्तरीयाणि नरैस् तत्-पुर-वासिभिः ।
 नि-हत्य राघवः शत्रुम् अयोध्यां पुनर आ-गतः ।
 N] इत्य् एवं वदतां तत्र नराणां श्रयते ध्वनिः ॥५३॥ [N
 इक्ष्वाक्य-अध्युषितां रम्यां प्र-विष्टो मनुजर्षभः । ४३
 ५०] पितुर् भवनम् आ-साद्य प्र-विवेश महा-यशः ।
 N] कौसल्यां च सु-मित्रां च कैकेयीं चाऽभ्य-अवादयत् ॥५४॥ [४५
 मूर्धन्य उपाऽऽप्राय कौसल्या ताव् उभौ राम-लक्ष्मणौ ।
 ५१] अङ्गे सीतां समा-रोप्य शोकम् आत्म-गतं जहौ ॥५५॥ [N

१. भ-नानास्तम्भसमुच्छ्रितां ॥ २. भ-वर्ज-सभ्रातृणां । ३. भ-वर्ज-
 राजन् ॥ ४. भ-अमित० ॥ ५. भ-रजनी ॥ ६. भ-वर्ज-हीमाश्रतुर्दश शतानि
 च ॥ ७. ल१ ल२ व भ-ईदृशा म० । ८. भ-वर्ज-विशुश्राव स ॥ ९. रा१ ल१ ल२
 व अ प्र-निर्गल्य पु० । १०. म-वर्ज-रावणं । ११. म-शुश्रुवे ॥ १२. भ-प्रयाते ।
 १३. रा२ फ-०जेश्वरः । भ-०जर्षभे । १४. भ-अतः परं सगैसमाप्तिर्दृश्यते-इत्यार्षे
 लंकाकाण्डे अयोध्याप्रवेशः ॥ १५. रा२ फ-०विश्य सुम० ॥ १६. रा२ फ भ-
 मूर्धन्याप्राय । १७. रा२-समारोह्य । १८. रा२ फ म-वाष्पमानन्दहर्षजम् ।
 १९. अतः परमधिकः पाठः-रा२ फ म-मुमोच परमप्रीता प्रहृष्टेनांतरात्मना ॥

- अथाऽब्रवीत् तदा रामो भरतं धर्म-चारिणम् ।
 ५२] अर्थ-संहितया वाचा धर्म-हेत्वर्थ-युक्तया ॥५६॥ [४४
 यद् एतद् भवनं श्रेष्ठं साऽशोकवनिकं महत् ।
 ५३] वैडूर्यकनकाऽऽकीर्णं सु-ग्रीवस् तत्र मोदताम् ॥५७॥ [४६
 यश् चैतत् सु-महद् दिव्यम् उप-स्थानं गतं महत् ।
 ५४] वि-भीषणाय तत् सौम्य दीयतां सुधया सितम् ॥५८॥ [N
 ५५] तथैव वानरेन्द्राणां यथा-क्रम-विहारिणाम् ।
 N] शृङ्गार-वाटिकां दिव्यां फल-पुष्पैश् च शोभिताम् ॥५९॥ [N
 N] अङ्गदप्रमुखाऽऽदीनां शुभान्य् आ-यतनानि च ।
 ५५] दीयतां क्षिप्रम् आ-वासो यथोचितम् अरि-दम् ॥६०॥ [N
 तस्य तद् वचनं श्रुत्वा भरतः सत्य-विक्रमः ।
 ५६] पाणौ गृहीत्वा सु-ग्रीवं प्र-विवेश महद् गृहम् । [४७
 वि-भीषणं तथा वीरो वानरान् अपरांस् तथा ॥६१॥ [N
 ५७] ततस् तैल-प्रदीपांश् च पर्यङ्काऽऽस्तरणानि च ।
 गृहीत्वा प्राऽविशंस् तत्र स्त्रियो भरत-नोदिताः ॥६२॥ [४८
 ५८] तम् उवाच महा-तेजा सु-ग्रीवं राघवाऽनुजः ।
 अभि-षेकाय रामस्य दूतान् आ-ज्ञापय स्वयम् । [४९
 ५९] प्र-भाते पुष्य-योगेन राघवः श्वोऽभि-षिच्यताम् ॥६३॥ [N
 ततः स वानर-श्रेष्ठः सौवर्णांश् चतुरो घटान् ।
 ६०] चतुर्णां कपि-मुख्यानां ददौ रत्न-विभूषितान् ॥६४॥ [५०

१. रा१ ब अ प्र रा२ फ भ-राजपुत्रे । ल१ ल२-राजपुत्रो । २. रा२ फ म-धर्मिणां वरं । ३. रा२ फ म-अर्थोपहि० । ४. रा२ फ-वचनमिदमर्थवत् । म-वचनं चेदमुत्तमं ॥ ५. रा१ ल१ ल२ ब अ प्र-स्वमश्रेष्ठं मे । रा२ फ म-०नं मुख्यं । ६. फ म-मुक्तावैडूर्यसंकीर्णं ॥ ७. म-अत आरभ्य ६०-तमश्लोकं यावन्नास्ति । ८. रा२ फ-नैर्देवैर्द्राव परमं जाम्बवत्प्रमुखाः कचित् । हरिद्वंदाय सर्वेभ्यो वानरेभ्यः पृथक् पृथक् ॥ ९. भ-नास्ति । १०. रा२ फ-शयनासनपानादियुक्तानि भवनानि च । वृक्षोदकस्त्रियोपेता व्यावर्जितवसूनि च ॥ ११. रा२ फ-दिव्यजनहस्ताश्च दासा दास्यश्च संगताः । गायका नर्तकाश्चैव कुर्वते तेषु संमदम् ॥ १२. रा२ फ म-प्रावेशयत तद् । १३. रा२ फ म-नास्ति ॥ १४. रा२ फ म-वर्ज-०शच्छीघ्रं शत्रुघ्नं (? न्नः) संप्रचोदितः ॥ १५. रा२ फ म-तत्रोपविष्टं प्रोवाच । १६. रा१-रावणानुगः । १७. रा१ ल१ ल२ ब अ प्र-अभिषेचनार्थं देवस्य द्रुतमाज्ञापय प्रभो । १८. भ-०षेक्ष्यते । १९. रा२ फ म-नास्ति ॥ २०. रा२ फ म-तच्छ्रुत्वा वानरैर्द्रस्तु ॥

- यथा प्रत्यूष-समये चतुर्णां सागराऽम्भसाम् ।
 ६१] पूर्णैर् घटैर् अन-उदिते^१ शीघ्रम्^२ आ-गम्यताम्^३ इति^४ ॥६५॥ [५१
 एवम् उक्ता महाऽऽत्मानो वानराः पर्वतोपमाः ।
 ६२] उत्-पेतुर् गगनं शीघ्रं गरुडा^५ इव वेगिनः^६ ॥६६॥ [५२
 जाम्ब-वांश् च सु-षेणश् च वेग-दर्शी च वानरः ।
 ६३] ऋषभश् च महा-बाहुश् चत्वारोऽपि वनौकसः^७ ॥६७॥ [५३
 नदी-पतिभ्यश् चतुर्भ्यो^८ जलं कुम्भैर् उपाऽहरन् । [५४
 ६४] मैन्द-प्रभृतयस् तत्र वानरेन्द्र-प्रचोदिताः^९ ॥६८॥ [N
 ऋषभो दक्षिणात् तूर्णं सम्-उद्राज् जलम् आऽहरत्^{१०} ।
 ६५] रक्त-चन्दन-शाखाभिः सं-वृते^{११} काञ्चने^{१२} घटे^{१३} ॥६९॥ [५६
 जाम्ब-वान् पश्चिमात् तोयम् आ-जहार स सागरात् ।^{१४}
 ६६] रत्न-कुम्भेन^{१५} महताऽगुरु-पल्लव-शोभिना^{१६} ॥७०॥ [५७
 वेग-दर्शी^{१७} व्यति-क्रान्त^{१८} उत्-तराद् उदधेर् जलम् ।^{१९} [५८
 ६७] शोभितं फुल्ल-शाखाभिर् अ-चिराद् आनयच् छिवम् ॥७१॥ [N
 सु-षेणोऽङ्गद-केयूरैर् मण्डिते^{२०} कलशे तथा ।^{२१}
 ६८] पानीयम् आऽनयत् तत्र सम्-उद्राद् इतरात् त्वरन् ॥७२॥ [५५
 एवम् आभिषेचनिकं शत्रु-घ्नः सचिवैर् वृतः ।^{२२}
 ६९] पुरो-हिताय श्रेष्ठाय गुरवे स न्य-अवेदयत् ॥७३॥ [५९
 ततः प्र-भाते वि-मले मुहूर्तेऽभि-जिति प्र-भुः ।^{२३} [N
 ७०] वसिष्ठः पुष्य-योगेन ब्राह्मणैः परि-वारितः ॥७४॥

१. रा. ल. प्र म-०दितैः । २. म-तूर्ण । ३. रा. फ म-आगंतुमर्हथ ॥
 ४. रा. फ म-नगसन्निभाः । ५. भ-पवना इव वेगिताः ॥ ६. रा. फ म-नास्ति ॥
 ७. रा. फ म-वर्ज—नदीशतानां पंचानां । ८. रा. फ म-उपस्थिताः । ९. रा. फ
 म-नास्ति ॥ १०. रा. फ म-आनयत् । ११. म भ-०तैः । १२. ल. म-०नैर्घटैः ॥
 १३. रा. फ म-नलश्च पश्चिमात्तूर्णं समुद्राज्जलमानयत् । म-नलस्तु पश्चिमात्तूर्णमाज ॥
 १४. रा. रा. फ म भ-रक्तकुं० । १५. रा. फ म-०ता शिवं मारुतविक्रमः ॥
 १६. र. ल. ल. अ प्र-०दर्श्यप्रतिक्रान्ताद् । १७. रा. फ म-हनुमानथ पूर्वात्तु
 समुद्राज्जलमानयत् । १८. रा. फ म-नास्ति ॥ १९. ल. ल. व प्र-भूषिते ।
 २०. रा. नास्ति । फ म-समुद्रादुत्तरात्तूर्णमंगदो जलमानयत् ॥ २१. रा.
 राघवस्याभिषेकार्थमृत्विग्भ्यश्च न्यवेदयत् । फ म-अभिषेकं तु रामस्य शत्रु० ।
 २२. रा. नास्ति ॥ २३. रा. फ म-नास्ति । २४. रा. फ म-ततः पुरोहितो वृद्धो
 वसिष्ठो ब्राह्मणैः सह ॥

- रामं रत्न-मये पीठे ग्राह्-मुखं सह सीतया । [६०
 ७१] उप-वेश्य महाऽऽत्मानं महर्षि-विदितेन च । ॥७५॥ [N
 शास्त्र-दृष्टेन च तदा विधिना विधि-वद् वि-भुः ।
 ७२] राघवस्याऽभि-षेकाऽर्थं मन्त्रिभ्यः स न्य-अवेदयत् ॥७६॥
 वसिष्ठो वाम-देवश्च जावालिः कश्यपस् तथा ।
 ७३] कात्यायनो भरद्वाजो वि-जयश्च महा-यशः ॥७७॥ [६१
 ७४] अभ्य-अपिञ्चन् नर-वरं प्र-सन्नेन सु-गन्धिना ।
 सलिलेन सहस्राऽक्षं वसवो वासवं यथा ॥७८॥ [६२
 ७५] ऋत्विग्भिर् ब्राह्मणैः पूर्वं कन्याभिर् मन्त्रिभिस् तथा ।
 बल-मुखैः प्र-हृष्टैश्च अभि-षिक्तः स राघवः ॥७९॥ [६३
 ७६] सर्वोषधि-रसैश्चैव दैवतैर् नभसि स्थितैः ।
 N] चतुर्भिर् लोक-पालैश्च समेतैर् भूत-भावनैः । [६४
 अभि-षिक्तो रराजाऽथ श्रिया परमया युतः ॥८०॥ [N
 ७७] छत्रं तस्य तु जग्राह शत्रु-घ्नः पाण्डुरं शुभम् ।
 शुक्लं च बाल-व्यजनं सु-ग्रीवो वानरेश्वरः ॥८१॥
 ७८] अपरं चन्द्र-सङ्काशं बाल-व्यजनम् उत्-तमम् ।
 हृष्टो रामस्य जग्राह राक्षसेन्द्रो वि-भीषणः ॥८२॥ [६८
 ७९] मालां ज्वलन्तीं वपुषा काञ्चनीं शतपुष्कराम् ।
 राघवाय ददौ वायुर् वासवेन प्र-चोदितः ॥८३॥ [६९

१. रा२ फ म-ससीतमुपवेशयत् । २. भ-०विहितेन तु । ३. रा२ फ म-
 शास्त्रदृष्टेन विधिना महर्षिविदितेन च ॥ ४. ल१ ल२ व-प्रभुः । ५. भ-सद्विप्रेभ्यो ।
 ६. रा२ फ म-नास्ति । अतः परमधिकः पाठः—भ-अभिषेकाय रामस्य
 शतक्रतुपुरोगमाः । आगच्छन्देवताः सर्वा गगनाद्रथसंस्थिताः ॥ घृताची-
 प्रमुखास्तत्र आगच्छन्नुपसरोगणाः । विश्वावसुमुखाः सर्वे गन्धर्वा यक्ष-
 किन्नराः ॥ दिलीपप्रमुखास्तस्य पितरः समुपागताः । ब्रह्मा शम्भुश्च
 भगवान् बृहस्पतिपुरोगमाः ॥ विश्वेदेवाः समस्तो रामाभ्युदयलालसाः ॥
 ७. रा२ फ म-अथ कश्यपः । ८. रा२ म भ-वर्ज-नास्ति ॥ ९. भ-नास्ति ।
 १०. रा२ फ म-सोऽभिक्तः सनैगमैः । भ-०क्तः शनैः शनैः ॥ ११. रा१
 ल१ ल२ व अ प्र-०तैश्च भुवि । १२. भ-नास्ति । १३. रा२ फ म-
 नास्ति ॥ १४. रा१ ल१ ल२ व अ प्र-जग्राह तस्यैव । १५. रा२ फ म-
 महत् । १६. रा२ फ म-श्वेतं ॥ १७. रा२ फ म-विभ्राजमानो वपुषा मालां
 काञ्चनपुष्पिताम् ॥

- ८०] यक्षाऽध्यक्षः^१ समा-गम्य मणि-रत्नं महा-द्युतिम्^२ ।
 मुक्ता-हारं तु^३ रामाय^४ ददौ शक्र-प्रचोदितः^५ ॥८४॥ [७०
 ८१] ऋषि-सङ्घैस् तदाऽऽकाशे देवैश् च स-मरुद्गणैः^६ । [N
 स्तूयमानस्य रामस्य शुश्रुवे मधुरो ध्वनिः^७ । [N
 ८२] प्र-गीतं चाऽपि गन्धर्वैः प्र-नृत्तं चाऽप्सरो-गणैः^८ ॥८५॥
 अभि-षेके प्र-वृत्ते^९ तु^{१०} तदा रामस्य धी-मतः । [७१
 ८३] मही सस्य-वती चैव^{११} रस-वन्ति फलानि च^{१२} ।
 गन्ध-वन्ति च माल्यानि तदा रामाऽभि-षेचने ॥८६॥ [७२
 ८४] ददौ^{१३} सहस्रम्^{१४} अश्वानां^{१५} धेनूनां च शतं शतम्^{१६} ।
 शतं शत-गुणं चैव वृषाणां ब्राह्मणेषु च ॥८७॥ [७३
 ८५] त्रिंशत् कोटी^{१७} (?टीर्) हिरण्यस्य ब्राह्मणेभ्यो^{१८} ददौ पुनः^{१९} ।
 यानाऽऽभरणवस्त्राणि शयनान्य^{२०} आ-सनानि च^{२१} । [७४
 ८६] ब्राह्मणेभ्यो ददौ हृष्टो ग्रामांश् च बहु-शो वरान्^{२२} ॥८८॥ [N
 अर्क-रश्मि-प्रतीकाशां काञ्चनीं मणि-भूषिताम् ।
 ८७] सु-ग्रीवाय स्रजं दिव्यां प्राऽयच्छत्^{२३} स महा-रथः^{२४} ॥८९॥ [७५
 वैडूर्य-मणि-चित्रे च वज्र-रत्न-परिष्कृते ।
 ८८] प्राऽयच्छद् वालि-पुत्राय सोऽङ्ग-दायाऽङ्ग-दे शुभे ॥९०॥ [७६
 तथैव राक्षसेन्द्राय दिव्यान्य आ-भरणानि च ।
 N] ददौ प्रेम-युतान्य अष्टौ तदा प्रीति-कराणि च ॥९१॥ [N

१. भ-धनाध्यक्षः । २. भ-समायुतम् । ३. रा२ फ म-रत्नाध्यक्षः समुद्रस्तु मणिरत्नं पुरस्कृतं । ४. रा२-स रा० । फ म-समादाय । ५. रा२ म-० प्रचोदितः ॥ ६. म-ऋषिसंघैस्तथा सिद्धैर्देवतैः स० । भ-ऋषयस्तु-ष्टुश्रुत्वा न वर्धयंतो जयाशिषा । ७. भ-स्वनः । ८. म-प्रगीताश्चापि गंधर्वाः प्रनृत्ताश् । भ-प्रजगुर्देवगंधर्वा ननृतुश् । ९. म भ-० गणाः । १०. रा१ ल१ ल२ व अ प्र-नास्ति ॥ ११. रा२ फ म-तदहंस्य । १२. रा२ फ म-चापि फलवन्तश्च पादपाः ॥ १३. रा२ फ म-सहस्रशतं । १४. रा२ फ-० नां च शतायुतं । म-इष्टानां धेनूनां च गवां शतम् । भ-धेनूनां सहस्रगुणितं तथा । १५. रा२ फ म-ददौ दशवृषं पूर्णं द्विजेभ्यो मनुजर्षभः ॥ १६. रा१-० टी सुवर्णस्य ब्राह्म० । रा२ फ म-कोटीनां त्रिंशतिं चैव हिरण्यस्य । भ-कोटिं हि । १७. रा२ फ म-तदा । १८. रा२ फ म-महाह्राणि च राघवः । १९. भ-बहून् । २०. रा२ फ म-नास्ति ॥ २१. रा२ फ म-० च्छत् रघूत्तमः । भ-० च्छत्स महायशाः ॥ २२. रा२ फ भ-नास्ति । म-पुष्पैर्मणिभिराबद्धं कांचनं हेमनिर्मितम् । विभीषणाय च ददौ रामः केयूरमुत्तमम् ॥

- मणि-प्रवर-जुष्टं च मुक्ता-हारम् अन्-उत्तमम् ।
 ८९] ददौ रामोऽथ वैदेह्यै चन्द्र-रश्मि-सम-प्रभम् ॥१२२॥ [७७
 हरीणां चाऽपि मुख्याय शुभान्य आभरणानि च ।
 ९०] अवेक्ष्य (१क्ष) माणो वैदेहीं प्र-ददौ वायु-सूतवे ॥१२३॥ [७८
 अव-मुच्याऽऽत्मनः कण्ठाद् धारं जनक-नन्दिनी ।
 ९१] वानरान् वीऽक्ष्य तान् (१०क्षते) सर्वान् भर्तारं च मुहुर् मुहुः ॥१२४॥ [७९
 ताम् इङ्गित-ज्ञः सम्प्रेक्ष्य वभाषे रघु-नन्दनः ।
 ९२] प्र-यच्छ सु-भगे हारं यस्य तुष्टाऽसि मैथिली ॥१२५॥
 पौरुषं वि-क्रमो बुद्धिर् यस्मिन् एतानि सर्व-दा ॥ [८०
 ९३] सा ददौ वायु-पुत्राय तं हारम् अ-सितेक्षणा ॥१२६॥
 हनू-मांस् तेन हारेण शुशुभे वानरर्षभः ।
 ९४] चण्डांश्च शूल्कट-विद्धेन श्वेताऽभ्रेण यथाऽचलः ॥१२७॥ [८१
 ततो द्विविद-मैन्दाभ्यां नीलाय पनसाय च ।
 ९५] सर्वान् काम-गुणान् हारान् प्र-ददौ वसुधाऽधिपः ॥१२८॥ [८२
 सर्व-वानर-वृन्देभ्यो ये चाऽन्ये वानरेश्वराः ।
 ९६] स तेभ्यः प्र-ददौ रामो भूषणानि यथाऽर्ह-तः ॥१२९॥ [८३
 वि-भीषणोऽथ सु-ग्रीवो हनू-माञ्जाम्ब-वांस् तथा ।
 N] सर्वे वानर-मुख्याश्च च रामेणाऽक्लिष्ट-कर्मणा ॥१३०॥ [८४
 एवं ते पूजिताः सर्वे कामैर् अर्थैश्च पुष्कलैः । [८५
 ९७] उषित्वा वानरा मासान् राक्षसर्क्षांस् तथैव च ॥१३१॥ [N]

१. म-मणिरत्नजुष्टं । २. रा२ फ-०हारभूषितं । ३. रा१ ल१ ल२ व-
 विभीषणसहायानां वासांस्याभरणानि च । ४. अ प्र-नास्ति ॥ ५. ल१ ल२-
 हारीणां । व-हराणां । भ-वासांसि । ६. म-मुख्यानां । ७. रा१-वर्ज-अवेक्ष्य
 मैथिली चैव हनूमंतं प्लवंगमं । ८. रा१-नास्ति ॥ ९. रा२ फ म-वर्ज-अवेक्ष्य
 वानरान् । भ-प्रेक्षितं वा० । १०. रा२ फ म-पुनः पुनः ॥ ११. रा२ फ म-जनका-
 त्मजां । भ-राघवः प्रियां । १२. रा२ फ म-ददस्व । १३. रा२ फ म-भामिनि ॥
 १४. रा२ फ म-नित्यशः । १५. रा२ फ म-प्रददौ ॥ १६. रा२ फ-०रोत्तमः ।
 १७. भ-चंद्रांशुराशिगौरेण ॥ १८. म-नास्ति । भ-सर्वकामगुणान्भक्तान्प्र० ॥
 १९. रा१ ल१ ल२ व अ प्र-चान्ये वानरोत्तमाः । म-चन्द्ररश्मिसमप्रभं । २०. फ म-
 सर्वेभ्यः । २१. फ-यथादितः । २२. अतः परमधिकः पाठः-भ-वर्ज-वासोभिर्भू-
 षणैश्चैव यथार्हमतिपुष्कलैः ॥ २३. फ म-अत आरभ्य १११-तमश्लोकस्य पूर्वार्धं
 यावन्नास्ति ॥ २४. रा१ ल१ अ प्र-कामरत्नैश्च । ल२ व-कामै रत्नैश्च । २५. ल२-उषिता ॥

- आ-सनैः शयनैश्चैव वि-मानैश्च षाऽपि पूजिताः ।^१
 ९८] वियोगाऽऽकुलितैः^२ सर्वे^३ चेतोभिः सम्प्र-तस्थिरे ॥१०२॥[N
 प्र-स्थितं तं हनू-मन्तम् उवाच रघु-नन्दनः ।
 ९९] हनू-मंस् त्वं मया^४ नाऽति-सत्कृतो^५ हरि-पुङ्गव ॥१०३॥[N
 तस्माद् वरं वृणीष्वेह^६ महत् कर्म कृतं त्वया ।
 १००] एवम् उक्तोऽब्रवीद् रामं हर्षवाष्पाऽऽकुलेक्षणः^७ ॥१०४॥[N
 यावद् राम-कथा^८ देव^९ पृथिव्यां प्र-चरेद् इह ।
 १०१] तावद् देहे मम प्राणास् तिष्ठन्तु वर-दोऽसि चेत् ॥१०५॥[N
 ततस् तु राघवोऽवोचत्^{१०} परि-ष्वज्याऽञ्जना-सुतम् ।
 १०२] एवं भवतु भद्रं ते यावद् भूमिर् धरिष्यति ॥१०६॥[N
 पर्वताश्च सम-उद्राश्च तावद् आयुर् अवाऽऽमुहि ।
 १०३] बल-वान् अ-जरश्चैव तरुणो न जराऽन्वितः ॥१०७॥[N
 मैथिल्य् अपि तदा चैनम् उवाच वरम् उत्-तमम् ।
 १०४] उप-स्थास्यन्ति भोगास् त्वां स्वयम् एव हि मारुते ॥१०८॥[N
 देव-दानव-गन्धर्वास् तथैवाऽप्सरसां गणाः ।
 १०५] यत्र तिष्ठसि तत्र त्वां सेविष्यन्ते यथा-सुखम् ॥१०९॥[N
 फलान्य् अमृत-कल्पानि तोयानि वि-मलानि च ।
 १०६] उत्-पत्स्यन्ते यथा-कामं स्मरणेन तवाऽन्-अघ ॥११०॥[N
 एवम् अस्त्व^{११} इति चैवोक्त्वा प्र-ययौऽसाव् अञ्जना-सुतः^{१२} । [N
 १०७] ततो यथाऽऽगतं सर्वे यथाऽऽवासं ययुस् तदा ॥१११॥[८५उ
 १०८पू] राम-चन्द्रस्य^{१३} रम्याश्^{१४} च कथयन्तः कथाः शुभाः । [१०१पू
 N] तुष्टाः^{१५} सर्वे महाऽऽत्मानस्^{१६} ततस्^{१७} ते वानरर्षभाः ॥११२॥
 वि-सृष्टाः पार्थिवेन्द्रेण किष्किन्धां पुनर् आ-गताः । [८६
 N] वि-भीषणस् तु रामेण प्रेषितः स्वां पुरीं ययौ ॥११३॥[८८उ

१. रा२ भ-स्वस्त्राः सुशयनाश्चैव मानार्थैश्चाभिपूजिताः । २. रा२-०लिताः ।
 ३. रा१ ल१ प्र भ-सर्वैश् ॥ ४. रा२ भ-वर्ज-न जानासि प्रभावं ॥ ५. रा२ भ-
 ०णीष्वाद्य । ६. अ प्र रा२-वर्ज-हर्षात् व्याकु० ॥ ७. रा२ भ-राम कथा तेऽस्यां ॥
 ८. रा२ भ-वर्ज-०वश्चैवं ॥ ९. भ-यथामरं ॥ १०. रा२-०नीसुतः । भ-०यौ
 साश्रुलोचनः ॥ ११. रा२ भ-रामानुरागान् रम्यांश् । १२. म-वर्ज-हृष्टाः ।
 १३. म-वर्ज-यथात्मा वै तथा । १४. भ-नास्ति ॥ १५. फ म-नास्ति ॥

- ततस् तेषु प्र-यातेषु वानरेषु^१ रघूऽत्तमः^२ । [N
 १०८३] नित्याऽनुरक्तं^३ धर्म-ज्ञं^४ लक्ष्मणं वाक्यम् अत्रवीत् ॥११४॥[९०उ
 आ-तिष्ठ धर्म-ज्ञ मया सहेमां^५
 गां^६ पूर्व-राजाऽव्युपितां वलेन^७ ।
 तुल्यां पुरस्-तात् पितृभिर् वृतां^८ च^९
 १०९] त्वं यौवराज्ये धुरम् उद्-वहस्व ॥११५॥[९१
 सर्वाऽऽत्मना पर्यनु-नीयमानो
 यदा न सौमित्रिर् इयायं योगम् ।
 नि-युज्यमानो भुवि^{१०} यौवराज्ये
 ११०] तदाऽभ्य-अपिञ्चद् भरतं महाऽऽत्मा^{११} ॥११६॥[९२
 इत्यार्षे रामायणे युद्ध-काण्डे^{१२} रामाऽभिषेको नाम
 नवोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०९ ॥

[वं-११३] = [दशोत्तरशततमः सर्गः] = [दा-१३१]

- अहन्य अहनि रामस् तु कार्याणि स्वयम् एव हि^{१३} ।^{१४}
 १] प्रत्यवैक्षत^{१५} धर्माऽऽत्मा^{१६} सह भ्रातृभिर् अ-च्युतः ।
 N] वेद-वेदाऽङ्ग-विद्भिश् च सम्प्र-धार्य^{१७} बलाऽबलम् ॥११॥[N
 धर्मेण रक्षतस् तस्य हृष्ट-पुष्ट-जनाऽऽकुला ।
 २] बभूव पृथिवी सर्वा धनधान्यसमृद्धिनी ॥२॥[N
 अकाल-मृत्यु-भीर्^{१८} नैव^{१९} न च व्याल-कृतं भयम् ।
 N] न च^{२०} व्याधि-भयं तत्र^{२१} रामे राज्यं प्र-शासति ॥३॥[९७

१. फ म-वर्ज—०रेव्वरिसूदनः । २. रा१ ल१ ल२ व अ प्र-नित्यं युक्तं च ।
 ३. फ म-मेधावी ॥ ४. रा१ ल१ ल२ व अ प्र-समेतां । ५. रा२ भ-वर्ज—आसन्न-
 पूर्वा सुचितां कुलेन । ६. म-प्रवृत्तां ॥ ७. ल१ ल२ व अ प्र-अवाप । फ म-उपैति ।
 ८. फ म-वृप० । ९. ल१ ल२ व अ प्र-ततोभ्य० । फ-ततस्तु पश्चाद्भरतोऽभिषिक्तः ।
 भ-ततश्च पश्चाद्भरतोऽभिषिक्तः ॥ १०. रा१ व प्र रा२ फ भ-लंकाकाण्डे ॥ ११. ल१
 ल२ व-वा । अ-तु । प्र-च । १२. फ म-नास्ति । १३. फ-ईजे यज्ञैर्बहुविधैः । म-
 ईजे बहुविधैर्यागैः । १४. ल२ व प्र-सम्प्रदाय ॥ १५. फ म-नास्ति ॥ १६. रा१
 भ-प्रमदा विधवा नासीत् । फ म-नापद्भयं न विधवा । १७. रा२-व्याधिभ्यो
 भयं किञ्चिद् ॥

- निर्-दस्युर् अभवल् लोको नाऽन्-अर्थ' कश्-चिद् आऽविशत् ।
 ३] न च' स्म' वृद्धा बालानां प्रेत-कार्याणि' कुर्वते ॥४॥ [९८
 सर्व' प्र-मुदितं चाऽऽसीत् सर्वे धर्म-पराऽयणाः ।
 ४] दृष्ट्वा धर्म-परं रामं नैवाऽहिंसन् परस्परम् ॥५॥ [९९
 आसीद् वर्षसहस्राऽऽयुस् तथा पुत्रसहस्र-वान् ।
 ५] निर्-आमयो वि-शोकश् च रामे राज्यं प्र-शासति ॥६॥ [१००
 ६पू] नित्य-पुष्पा नित्य-फलास् तरवस् तत्र निर्-व्रणाः । [१०२पू
 N] पुष्प-वन्तस् तथा गुल्मा रामे राज्यं प्र-शासति ॥७॥ [N
 N] वीर्य-वत्यस्" तथौषध्यः सर्वा" रस-समन्विताः" ।" [N
 ६उ] काले" वर्षति" पर्जन्यः सुख-स्पर्शश् च मारुतः ॥८॥ [१०२उ
 स्व-धर्मेषु" प्र-वृत्ताश् च" वर्णाः स्वैर् एव कर्मभिः ।" [१०३उ
 ७] आत्म-धर्म-परा लोका रामे राज्यं प्र-शासति ।"
 ८पू] सर्वे" लक्षण-सम्पन्नाः" सर्वे" धर्म-पराऽयणाः" ॥९॥ [१०४
 N] दश-वर्ष-सहस्राणि दश-वर्ष-शतानि च ।"
 ८उ] वीत-शोक-भय-क्रोधो" रामो राज्यम् अकारयत् ॥१०॥ [१०५

१. ल१ ल२ व अ प्र-नार्थकः क० । रा१ रा२ भ-०र्थ कश्चिदस्पृशत् ।
 फ म-नानर्थः कंचनास्पृशत् । २. रा१ रा२ भ-चापि । ३. फ-०कार्यं स्म ।
 ४. ल२-नास्ति ॥ ५. ल१ ल२ व अ प्र-सर्वे प्रमुदिता आसन् । फ म-सर्व मुदित-
 मेवासीत् । ६. रा१ रा२ फ म भ-सर्वो धर्मपरो जनः । ७. रा१ भ-वर्ज-धर्ममेवा-
 नुवर्तत स्वाचारेण परंतपः । फ म-राममेवानुपश्यंतो न हिंसन्ति परस्परं ॥
 ८. फ म-आसन् वर्षसहस्राणि नराः पुत्रसहस्रिणः । निरामयं वीतशोकं
 रामो राज्यमकारयत् । ल१ ल२ व अ प्र-नास्ति ॥ ९. फ म-०वश्चाभवं-
 स्तथा । म-०वश्चाभवंस्तदा । १०. ल१ ल२ व अ प्र फ म-नास्ति ॥ ११. फ म-
 फलवत्यस् । १२. फ-सर्वास्ता वै रसान्विताः । म-सर्वाश्च सुरसान्विताः । १३. ल१
 ल२ व अ प्र-नास्ति । १४. ल१ ल२ व अ प्र-कालवर्षी च ॥ १५. ल१-०मैऽथ । ल२
 व अ प्र-०मै च । १६. ल१ ल२ व अ प्र-तु । १७. फ-स्वकर्मसु च वर्तते तुष्टाः
 स्वैः स्वैः स्वकर्मभिः । म-स्वकर्मस्ववर्तते तुष्टाः स्वैः स्वैश्च कर्मभिः । १८. रा१ भ-
 आसन्प्रजा धर्मपरा रा० । फ म-प्रजा धर्मपराः सर्वा नावृत्तो वर्तते जनः । १९. रा१
 म भ-सर्वलक्षणसम्पन्नोः । २०. रा१ भ-सर्वधर्मपरायणः । फ म-धर्मकर्मरतः
 सदा ॥ २१. अतः परमधिकः पाठः—ल१ ल२ व अ प्र-निरामया ह्यशोकाश्च
 रामे राज्यं प्रशासति । अरयाश्च विनेताश्च महासत्त्वा जितेंद्रियाः ॥ अभ-
 याश्च तथा सत्त्वा बलवीर्यसमन्विताः । २२. रा१ रा२ भ-एवं गुणसमायुक्तो ।
 ल१ ल२ व-०कभयक्रोधो । म-वीतरागभ० । २३. म-चकार ह ॥

- स राज्यम् अखिलं प्राऽऽप्य निहताऽरिर् महा-यशः । [८९पू
 ९] ईजे^१ बहु-विधैर्^२ यज्ञैर्^३ महद्भिश्च^४ चाऽऽप्त-दक्षिणैः^५ ॥११॥ [९६उ
 दशाऽश्व-मेधान् आ-जहे^६ जारूथ्यान् भूरि-दक्षिणान् । [९४उ
 १०] पुण्डरीकाऽश्वमेधाभ्यां वाजपेयेन^७ चाऽसकृत्^८ ।
 N] अन्यैश्च^९ वि-विधैर्^{१०} यज्ञैर्^{११} अयजत् पार्थिवर्षभः^{१२} ॥१२॥ [९३
 आ-जानु-बाहुः सु-मुखो महा-स्कन्धः^{१३} प्रताप-वान्^{१४} ।
 ११] लक्ष्मणाऽनुचरो रामः पृथिवीम् अन्व-अपालयत् ॥१३॥ [९५
 धन्यं^{१५} यशस्यम् आयुष्यं राज्ञां^{१६} च विजयाऽऽवहम्^{१७} ।
 १२] आदि-काव्यं महत् त्व एतत् पुरा वाल्मीकिना कृतम् ॥१४॥ [१०६पू
 रामस्य चरितं रम्यं^{१८} देव-देवस्य भास्वतः^{१९} ।^{२०} [N
 १३] शृणुयाद् यः सदा लोके स वै मुच्येत किल्बिषात् ॥१५॥ [१०६उ
 पुत्र-कामाश्च^{२१} च पुत्रान् वै^{२२} धन-कामां^{२३} धनानि च ।
 १४] लभन्ते^{२४} मनु-जा^{२५} लोके श्रुत्वा रामस्य चेष्टितम् ॥१६॥ [१०७
 लभते पति-कामा हि पतिं कन्या मनो-रमम् ।
 १५] समा-गमं प्रोषितैः^{२६} (ता)श्च^{२७} च^{२८} लभन्ते^{२९} बन्धुभिः^{३०} प्रियैः^{३१} ॥१७॥ [N
 यथा^{३२} रामेण^{३३} कौसल्या सु-मित्रा लक्ष्मणेन च । [१०८उ
 N] भरतेन च कैकेयी जीवत्-पुत्रास्^{३४} तथा स्त्रियः^{३५} ॥१८॥ [१०९पू

१. फ म-रामो । २. ल१ ल२ व अ प्र-च विविधैर् । ३. फ म-अयज-
 झरिद० ॥ ४. ल१ ल२ व अ प्र-राजेंद्र आजहे । रा२-राजेंद्रश्चकार । ५. रा१ भ-
 ०क्षिणः । फ-बहुद० । म-स निरंगलान् । ६. ल१ ल२ व अ प्र-०न सत्कृतां ।
 फ म-तथा बहुसुवर्णकैः । ७. रा२-अन्यैर्बहुविधैर् । ८. फ-०वात्मजः । ९. रा१
 भ-नास्ति । अतः परमधिकः पाठः—फ म-उषित्वा स महाबाहुश्चतुर्दश समा
 वने ॥ १०. फ म-सिंहस्कंधोऽरिमर्दनः । ११. ल२-नास्ति । अतः परमधिकः
 पाठः—फ म-ततो रामः स धर्मात्मा प्राप्य राज्यमनुत्तमम् ॥ १२. फ-इदं
 पुराणमायुष्यं राज्यं । १३. ल१ ल२ म-नास्ति । १४. ल१-कथितं प्रयतेनैव वाल्मीकेन
 महात्मना । अ-०व्यं पुरा चैतन्महद्वा० । फ-०व्यमिदं वर्षं पुरा वा० । म-०व्यमिदं
 त्वर्षं पुरा वा० ॥ १५. ल२ व प्र-पश्य । १६. ल२ व अ प्र-शाश्वतम् । १७. ल१-
 एवमेतत्पुरावृत्तमाख्यातं भद्रमस्तु नः । फ-नास्ति । १८. ल१ फ-यः शृणोति सतां
 मध्ये नरः पापात्प्रमुच्यते । १९. म-नास्ति ॥ २०. ल२ व अ प्र रा२-०मश्च पु० ।
 फ म-पुत्रार्थं लभते पुत्रान् । २१. रा१ भ-वर्जं—०कामो । २२. ल१ व-लभेत
 मनुजो । ल२ अ प्र-लभते मनुजो । २३. फ म-नास्ति ॥ २४. फ म-प्रवासेभ्यो ।
 २५. म-वर्जं—लभते । २६. फ-चापि बांधवे । म-बन्धुबान्धवैः ॥ २७. फ-
 राघवेणैव । म-राघवेण च । २८. फ म-समेता प्रियवादिना ॥

समा-गता महा-भागा सीता चाऽपि यशस्विनी^१ ।

[N] कथां^२ रामायणं श्रुत्वा प्राऽऽप्नोति प्रिय-सङ्गमम् ॥१९॥ [N]

शृण्वतः पठतश्च^३ चैवं^४ सर्वं पापं प्र-णश्यति । [N]

महीं वि-जयते राजा शत्रुश्च^५ चाऽस्य वि-नश्यति । [१०८पू]

[N] श्रुत्वा काव्यम्^६ इदं पुण्यं दीर्घम् आयुश्च विन्दति । २०॥ [११०पू]

श्रुत्वा रामायणं यो वै भूमि-दानं समा-चरेत् ।

[N] स भवेत् पृथिवी-पालश्च^७ चक्र-वर्ती पुनः पुनः ॥२१॥ [N]

गो-भूमि-रत्न-वासांसि भोगांश्च विपुलांश्च तथा ।

[N] दातव्यं श्रद्-दधानेन ह्य^८ अ-क्षयं स्वर्गम् इच्छता ॥२२॥ [N]

इमं च^९ वि-जयं चित्रं^{१०} रामस्याऽऽक्लिष्ट-कर्मणः ।

[N] लोक-नाथस्य कृत्स्नस्य सर्वे प्राऽञ्जलयो नराः^{११} ॥२३॥ [N]

शृण्वन्ति लोके य^{१२} इदम्^{१३} आर्षं वाल्मीकिना कृतम् ।

[N] रामस्य चरितं रम्यं नाऽस्ति तेषां परा-भवः ॥२४॥ [N]

[N] समा-गमं प्र-वासिनां^{१४} लभन्ते^{१५} चाऽपि बान्धवाः^{१६} ।

१६उ] प्राऽर्थितांश्च^{१७} च वरान् सर्वान्^{१८} आमुवन्ति^{१९} यथेप्सितान् ॥२५॥ [११२

श्रवणेन सुराः सर्वे प्रीयन्ते^{२०} पठनात्^{२१} तथा ।

वि-नायकाश्च^{२२} च शाम्यन्ति गृहे तिष्ठन्ति^{२३} यस्य^{२४} वै । [११३

[N] आर्तवे च^{२५} स्त्रियः श्रुत्वा प्र-सूयन्ते सुताञ्छुमान् ॥२६॥ [११४उ]

पूजयंश्च^{२६} च पठंश्च^{२७} चैदं^{२८} शृण्वञ्च^{२९} च श्रद्-दधन्^{३०} नरः ।

[N] सर्व-पाप-विमुक्ताऽऽत्मा^{३१} दीर्घम् आयुर् अवाऽऽप्नुयात् ॥२७॥ [११५

१. ल१ ल२ व प्र-तपस्विनी । २. भ-नास्ति । ३. रा२ फ भ-तथा । म-एवं ॥ ४. ल१ ल२ व प्र-चापि । ५. रा२ भ-नास्ति । ६. ल१ ल२ व प्र-
०श्चापि वि० । फ म-शत्रूश्चाप्यधितिष्ठति । ७. फ म-रामायणं ॥ ८. फ म भ-
नास्ति ॥ ९. रा२ फ म भ-तु । १०. फ म-श्रुत्वा । ११. रा२ भ-नृपाः ।
१२. फ म-अत आरभ्य २७-श्लोकं यावन्नास्ति ॥ १३. रा२ भ-ये चेदं ॥ १४. रा२
भ-वर्ज-०स्मियो । १५. रा१ ल१ ल२ व अ-लभते । प्र-लभ्यते । १६. रा१
अ-मानुषः । ल१ ल२ व अ प्र-०वैः । १७. रा२ भ-भोगान् प्राप्नु० । १८. रा२
भ-वर्ज-प्रसन्ना वरदास् । १९. प्र रा२ भ-तिष्ठति । २०. रा२ भ-यत्र ।
२१. रा१ ल१ ल२ व अ प्र-वै ॥ २२. रा२ भ-वर्ज-चेमं । २३. रा१-अद्वान्वितो ।
२४. रा१ अ-०विशुद्धात्मा । रा२ भ-०विनिर्मुक्तो । २५. अतः परमधिकः पाठः—
रा२-स्वर्णस्तेयी सुरापी च गोहृता ब्राह्मणस्य च ॥

- श्लोक-पादं पठेद् यस् तु विष्णु-लोकं स गच्छति ।
 N] श्रद्-दधानस् तु सततं भक्तश् चैव वि-शेषतः ॥२८॥ [N
 प्रीयते भग-वान् विष्णुः स हि रामो महा-यशः । [११७उ
 N] आदि-देवो महा-बाहुर हरिर् नारायणः प्र-भुः ॥२९॥ [११८पू
 द्वि-जश् च वेदान् समवाऽऽमुयात् सुखं
 राज्यं च राजन्य-वरः सुखाऽऽगतम् ।
 धनानि वैश्यश् च सुखेन वै लभेत्
 तथैव शूद्रोऽपि परां च सद्-गतिम् ॥३०॥ [N
 कुलस्य^{१०} वृद्धिं^{१०} धन-धान्य-सङ्कुलां^{१०}
 स्त्रियश् च पुत्रान् सुखम् एव चोत्-तमम् ।
 रामस्य शृण्वंश् चरितं महाऽऽत्मनः
 N] प्राऽऽप्नोति सर्वाम्^{११} इह चाऽर्थ-सिद्धिम् ॥३१॥ [११९
 आरोग्यम् आयुष्यम् इदं^{१२} यशस्यं
 धन्यं महद् बुद्धि-करं सु-पुण्यम्^{१३} ।^{१०}
 श्रोतव्यम् एतन् नि-यतं^{१४} हि सद्भिर्
 N] ऊर्जस्-करं^{१५} वृद्धि-करं च नित्यम्^{१६} ॥३२॥ [१२०

१. रा२-एतद्दानात्प्रमुच्येत स याति वैष्णवं पदम् । भ-नास्ति । अतः परम-
 धिकः पाठः—रा२-प्रौष्ठपद्यां पौर्णमास्यां मार्गे चैव विशेषतः । एतद्दानस्य
 महिमा न भूतो न भविष्यति ॥ २. म-०नस्य सततं मार्गे चैव । भ-०नस्य सततं
 तद्वक्तव्यं । ३. फ म-नास्ति ॥ ४. रा२ भ-वर्ज—प्राप्नोति स हरेर्लोकं स महात्मा
 महायशः ॥ ५. रा१ ल१ ल२ व अ प्र-द्विजोऽपि । ६. भ-कुलाग० । ७. रा१
 ल१ ल२ व अ प्र-शूद्रस्तु । ८. रा१ ल१ ल२ व अ प्र-संगतिम् । ९. फ म-वेदविच्च
 भवेद्विप्रः क्षत्रियो राज्यमाप्नुयात् । धनधान्यं तथा वैश्यः शूद्रश्च सुखमाप्नुयात् ॥
 १०. रा२ भ-कुटुम्बवृ० । ११. भ-०संचयं । १२. भ-श्रियश् । १३. ल१ ल२
 व-धर्मान् । रा१ अ प्र रा२-वार्थान् । १४. फ म-नास्ति । अतः परमधिकः पाठः—
 रा१ ल१ ल२ व अ प्र फ म-कुटुम्बवृद्धिं धनधान्यसंचयं स्त्रियश्च मुख्याः
 सुखमुत्तमं सदा । लभेत लक्ष्मीं विपुलां नरोत्तमो यथाभिषेकं भुवि राम-
 लक्ष्मणौ ॥ १५. भ-०ण्यमथो । १६. ल१ ल२ व-अत आरभ्य 'वृद्धिकरं' इति
 यावन्नास्ति । १७. फ-आयुष्यमारोग्यकरं यशस्यं सौभ्रातृकं बुद्धिविवर्द्धनं च ।
 म-पुण्यं पवित्रं सुखदं यशस्यं सौभ्रातृकं बुद्धिविपर्ययं च । १८. फ-नियतैश्च ।
 भ-नियतैर्हि । १९. भ-यशस्करं वृ० । रा१ अ प्र रा२-०स्करं बुद्धि० । फ
 म-आख्यानमूर्जस्करवृद्धिकामैः ॥

ऋषि-कृतम् इति दिव्यं ह्य^१ आदि-काव्यं^२ त्रि-लोके ।

नि-गदितम् इदम् आर्षं^३ राम-वृत्तं पराऽर्धम्^४ ।

रघु-कुल-वर-जन्म-ख्यापनं^५ पुण्य-कीर्तः ।

N] दनु-तनय-निहन्तुर् लोक-नाथस्य विष्णोः ॥३३॥[N

इत्यार्षे रामायणे महाकवि-वाल्मीकि-विरचिते^६ युद्ध-काण्डे^७ रामाऽभि-षेको
नाम दशोत्तरशततमः सर्गः^८ ॥ ११० ॥^९

समाप्तश्चाऽयं युद्ध-काण्डः ।

१. भ-मुनिकृतं । २. भ-ह्लादि का० । ३. भ-आद्यं पुण्यमत्यजुतं च ।
४. भ-वर्ज-०न्मस्थापनं । ५. फ म-नास्ति ॥ ६. ल१ ल२ अ प्र फ-महर्षिवा० ।
७. ल१ ल२ व प्र-आभ्युदयिके रा० । ब प्र-लंकाकांडे रा० । फ-आभ्युदयिके पूर्वणि
रामाभिषेकः समाप्तः । म-चतुर्विंशतिसाहस्र्यां संहितायां सुंदरकांडे रामराज्यवर्णनं
समाप्तं । भ-वाल्मीकीये लंकाकांडं समाप्तं ॥ ८. अतः परमादर्शग्रंथानां विशिष्टा
उपसंहाराः—रा१ ल१ ल२ अ प्र रा२-कांडेऽस्मिन्परिसंख्यानं कथितं तत्त्वबुद्धिना ।
सर्गाणां द्वे शते चैव पंचसर्गसमन्विते ॥ अष्टौ श्लोकसहस्राणि पंचश्लोकशतानि च ।
वृत्तांताश्च समाख्याताः सप्ततिर्द्वे च संयुताः ॥ रा१-अत्रानुक्रमणी । समाप्तोऽयं युद्ध-
कांडो लंकापर्वगर्भः । ॐ पुराणं भारतं वापि रामायणमथापि वा । दत्त्वा यत्फलमाप्नोति
पार्थ तत्केन वर्ण्यते । यत्फलं तीर्थयात्रायां यत्फलं यज्ञयाजिनाम् । कपिलानां
सहस्रेण सम्यग्दत्तेन यत्फलम् ॥ तत्फलं समवाप्नोति पुस्तकैकप्रदानतः । वाजपेयसहस्रेण
सम्यग्दत्तस्य यत्फलं तत्फलं समवाप्नोति विद्यादानाच्च संशयं । धर्माऽधर्मौ न
जानाति विद्याविरहितः पुमान् । तस्मात्सर्वधर्मार्थं विद्यादानरतो भवेत् ॥ त्रैलोक्यं
चतुरो वर्णाश्चत्वारश्चरमाः पृथक् । ब्रह्माद्या देवताः सर्वा विद्यादाने प्रतिष्ठिताः ॥
चतुर्युगाच्च (?) स राजेन्द्र एकसप्ततिसंख्यया । कल्पं विष्णुपुरे तिष्ठन्पूज्यमानः सुरोत्तमैः ॥
क्षितिं चागम्य कल्पांते राजा भवति धार्मिकः । हस्त्यश्वरथसंयुक्तो दीर्घायुर्निरुजो
भवेत् ॥ पुत्रपौत्रैः परिवृतो जीवेच्च शरदां शतम् । इत्यार्षे रामायणे महाकवि-
वाल्मीकिविरचिते युद्धकाण्डे समाप्तं संपूर्णः । श्रीरामाय नमः । ल१-समाप्तोऽयं
लंकाकांडः—ॐ शुभमस्तु सर्वजगताम् । रामः श्रीसीतारामाय सलक्ष्मणाय नमो
नमः । भद्रं भद्रं भद्रं ॥ ल२-समाप्तश्चायं युद्धकांडः । ॐ तत्सत् । ॐ श्रीगणेशाय
नमः । शुभं शुभं । पुराणं भारतं वापि रामायणमथापि वा दत्त्वा यत्फलमाप्नोति
पार्थ तत्केन वर्ण्यते ॥ यत्फलं तीर्थयात्रायां यत्फलं यज्ञयाजिनाम् । कपिलानां सहस्रेण
सम्यग्दत्तेन यत्फलम् । तत्फलं समवाप्नोति पुस्तकैकं न संशयः ॥ शुभमस्तु
लेखकपाठकयोः शुभं शुभं । ॐ तत्सत् ॥ ॐ श्री संवत् ९ ज्येष्ठवदीसप्तम्यां
शनिवासरे इदं रामायणपुस्तकं समाप्तं शुभं । समाप्तोऽयं लंकाकांडः । ॐ शुभमस्तु ॥

अ-समाप्तो युद्धकांडः । शुभमस्तु । लिखितं मिश्र रामलाल वासी कोटका अलवर-
 मध्ये लीषी आश्रै दाउजीकै ॥ प्र-समाप्तोऽयं लंकाकांडः । शुभमस्तु लेखकपाठकयोः ।
 रा२-समाप्तोऽयं युद्धकांडः । खखांकनारेंदुमिते (१८००) तु वत्सरे पौषसितस्यैक-
 तिथौ हि सूर्यजे । अलेषीदमीश्वर एतन्नाम्ना शिवापतिराधनतत्परेण ॥ श्रीरामायनमः ।
 सीतारामचंद्राभ्यां नमो नमः । पुनरपि हनुमते नमः । श्रीराम । श्रीकोशलेंद्राधिपतये
 नमः । श्रीराम ॥ फ-शुभमस्तु । लंकाकांडः समाप्तः । फाल्गुणस्य पूर्णिमायां गुरुवासरे
 तथैव च लिखितमिदं पुस्तकं रघुनाथेन धीमता ॥ म-आभ्युदधिकं पर्व सुन्दरकांडं
 चेति । अतः परमुत्तरकांडस्तृतीयो भविष्यति । यस्यायमादि श्लोकः प्राप्त राज्यस्य
 रामस्य राक्षसानां वधे कृते । आजगमुर्ऋषयः सर्वे राघवं प्रति वंदितुं ॥ अस्मिन्
 कांडेऽपि संख्यां कथितं तत्त्वबुद्धिना । सर्गाणां द्वे शते चैव पंचसर्गसमन्विते ॥
 अष्टौ श्लोकसहस्राणि अष्टौ श्लोकशतानि च ॥ श्लोकाश्च विंशतिः प्रोक्ताः पञ्चश्लोक-
 समन्विताः ॥ वृत्तान्ताश्च तथा ख्याताः सप्ततिर्द्वे च संयुताः । अत्रानुक्रमणी ।
 वाल्मीकिना कारितमप्रमेयं रामायणं पापतरोः कुठारं । समग्रिमं सुन्दरकांडमे-
 तत्पठेद्यदीच्छेत्सुखस्वर्गसंपदं ॥ एवं ग्रन्थ संख्या ९५३५ आदर्शशेषान्मतिविभ्रमाद्वा
 यदर्धहीनं लिखितं मयात्र । तत्सर्वमायैः परिशोधनीयं प्रायेण मुह्यन्ति हि ये
 लिखन्ति ॥ युद्धकांडं संपूर्णं शुभमस्तु । संवत् १८१० ॥ सावनमासे सुकल
 पंड सप्तम्यां सोमवासरे शुभस्थान गीरी मध्ये महाराज श्री राउ खुसाल सिंघस्य
 राज्यं । लिखितं वैरागी उधोदास जी ॥ यादिसं पुस्तकं दृष्ट्वा तादिसं
 लिख्यतो मया । जदिपि सुधमसुधं वा मम दोक्षो न दीयते । भ-शुभमस्तु ॥
 सिद्धिरस्तु ॥ संवत् १७०३ समर्थवैशा० ।

